A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL
KNOWLEDGE RESONANCE

KNOWLEDGE RESONANCE
SPECIAL ISSUE

ISSN : 2231-1629
A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL
(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT OF SANITATION ON SOCIETY
11th MARCH, 2023

GUEST EDITOR
Dr. Revannath Kale
Head & Associate Professor, Department of Sociology,
R.B. Attal Arts, Science & Commerce College,
Georai, Dist. Beed.

SPECIAL ISSUE

Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer Reviewed Research Journal

IMPACT OF SANITATION ON SOCIETY

11th MARCH, 2023

GUEST EDITOR

Dr. Revannath Kale

Head & Associate Professor, Department of Sociology,
R.B. Attal Arts, Science & Commerce College,
Georai, Dist. Beed.

PLAGIARISM ALERT !

Contributors are advised to adhere to strict academic ethics with respect to acknowledgment of original ideas from others. The editors will not be responsible for any such lapse of the contributor. All submission should be original and must be accompanied by a declaration that it is an original work and has not been published anywhere else. It will be your sole responsibility for such lapses, if any. Neither editor, nor publisher will be responsible for it.

Content

Sr. No.	Topic	Page No.
01	**HYGIENE AND SANITATION - SMILING BEYOND THE MASKS** A. Arun, A; V. Akshaya* ; S. Kanimozhi	1
02	**WATER, SANITATION, HEALTH AND HYGIENE** Mr. K. S. Ban	4
03	**SANITATION AND HEALTH** Mr. Bharat V. Pallewad	6
04	**A STUDY OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF BUSINESS** Dr. Bharat Dahe	9
05	**SWACHH BHARAT ABHIYAN: A COMPREHENSIVE EVALUATION OF INDIA'S NATIONAL CLEANLINESS CAMPAIGN AND ITS IMPACTS** Dr. Pravin Sonune	12
06	**WASTE MANAGEMENT IN HOTEL INDUSTRIES: - A STUDY ON STAR HOTELS** Dr. Rupasi Das	15
07	**SANITATION AND ENVIRONMENT: ISSUES AND CHALLENGES** Dr. S. R. Manza	17
08	**SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOAL ZERO HUNGER AND INDIA** Dr. S. E. Ghumatkar	21
09	**ROLE OF PANCHAYAT RAJ INSTITUTIONS IN SWACHHA BHARAT MISSION IN INDIA** Dr. Siddharth Gangale	26
10	**PROBLEMS CAUSED BY UNHYGIENIC ENVIRONMENT** Dr. Soma P Gondane	30
11	**THE SIGNIFICANCE OF SANITATION FOR HUMAN HEALTH** Mr. Eknath A. Langote* Dipali S. Sangekar**	34
12	**SWACHH BHARAT MISSION: AN ANALYTICAL STUDY** Mr. Amjat Ismail shaikh	39
13	**"STUDY ON IMPACT OF INDUSTRIAL WASTE ON SOCIETY"** Dr. Rahul R. Mane	43
14	**MANUAL SCAVENGING AND THE ISSUE OF CASTE SYSTEM IN MULK RAJ ANAND'S *'UNTOUCHABLE'*** Rizwana Khatoon	45
15	**ROLE OF NON GOVERNMENT ORGANIZATIONS (NGOs) IN SANITATION AND HEALTH** Shinde Mira D.	48
16	**ESSENTIAL AND IMPORTANT ROLE OF DIFFERENT TYPES OF NGO'S IN PROTECTING ENVIRONMENT AND HEALTH** Shinde S.Y* Kokane J.P**	54

17	**"ROLE OF PANCHAYAT RAJ IN SWACHHATA ABHIYAN"** Dr. R. K. Kale* Shinde Sopan Maroti**	58
18	**THE IMPACT OF WATER AND SANITATION PRACTICES ON HEALTH OF WOMEN IN RURAL VAIJAPUR** Dr. S. K. Rathod* Dr. R. B. Kale** Miss. A. K. Sakhare***	63
19	**सतत् पोषणीय विकास : प्रमुख मुद्दे एवं चुनौतियाँ** डॉ. आलोक कुमार पाण्डेय* डॉ. संजय कुमार साहु**	71
20	**गांवों में स्वच्छ भारत अभियान का समाजशास्त्रीय विश्लेषण (उत्तराखण्ड के चम्पावत जिले के चम्पावत तहसील के जूप पटुआ गांव के विषेश संदर्भ में)** डॉ. कवलजीत कौर	74
21	**महात्मा गांधी और स्वच्छ भारत** डॉ. पुरुषोत्तम मनगटे	80
22	**स्वच्छता एवं पर्यावरणीय समस्याओं में लोककला तथा नाटकों का योगदान** देवरे रामेश्वर गिरधर	83
23	**जल प्रदूषण आणि आरोग्य** डॉ. ज्योती सुभाषराव धायगुडे	87
24	**ऊसतोड कामगार महिला आणि स्वच्छता व आरोग्य** प्रा. संतोष विश्वनाथ यादव	90
25	**स्वच्छता आणि मानवी आरोग्य** श्री. भागवत दगडुबा गोरे	94
26	**पर्यावरणीय चळवळीत महिलांचे योगदान** डॉ. गितांजली सदाशिवराव मोटे	97
27	**शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका : विशेष संदर्भ पुणे शहर** किरण नाईकनवरे* डॉ. अशोक एक्क्लदेवी**	100
28	**स्वच्छ भारत अभियान, शासन व सामान्य जनतेची भूमिका - एक अभ्यास** डॉ. दत्ता एम. तंगलवाड	105
29	**भारतातील शाश्वत विकास : समस्या आणि आव्हाने.**	108

	सरगर सुंदर प्रकाश	
30	**शाश्वत विकास आणि भारत** श्री. सुरवसे शिवाजी आप्पा	113
31	**भारतातील शेती क्षेत्रावरील अवलंबित्व** डॉ. योगेश बाबासाहेब कवडे	118
32	**स्वच्छता आणि पर्यावरण** अंजली मधुकर भंडारे	121
33	**पर्यावरणाचा असमतोल एक सामाजिक समस्या** डॉ. भरत मसाजी कांबळे	124
34	**भारतातील ग्रामीण स्वच्छता आणि आरोग्य** डॉ. गांधी हरिभाऊ बानायत	127
35	**स्वच्छता जनजागृतीमध्ये समाज माध्यमांची भूमिका** डॉ. गोपाल गांगर्डे	130
36	**निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत स्वच्छता अभियान: एक समाजशास्त्रीय आकलन** डॉ. भगवान सुरेश मनाळ	134
37	**सार्वजनिक ग्रामस्वच्छतेचे अग्रदूत: संत गाडगेबाबा”** डॉ. भारत बापू बिचितकर	139
38	**स्वच्छता आणि पर्यावरणीय समस्या** डॉ. माया बापूराव मसराम	143
39	**ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या संदर्भात जैन्याळ गावाचे व्यष्टी अध्ययन: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास** डॉ. राज पी. चव्हाण* प्रा. सोनिया चव्हाण**	147
40	**संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानातून निरोगी आरोग्य संदर्भात अभ्यास** डॉ. राजू शेषराव पोपळघट* डॉ.संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ**	153

41	**ग्रामस्वच्छता अभियानातील शौचालयाचा इतिहास व भारतातील सद्यस्थितीचा अभ्यास** डॉ. राजू शेषराव पोपळघट	156
42	**आदिवासींचे पर्यावरणीय प्रश्न** डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड	160
43	**स्वच्छता आणि आरोग्य यांचा परस्पर संबंध – एक आढावा** डॉ. सुनंदा एकनाथराव आहेर	164
44	**पंचायतराज आणि आरोग्य अभियान** डॉ. चांगदेव निवृती मुंढे	168
45	**ग्रामीण स्वच्छ भारत अभियान** डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे	172
46	**स्वच्छतेचे प्रसारक संत गाडगेबाबा आणि शालेय शिक्षण** तेजस्विनी रामदास तारू	174
47	**स्वच्छ भारत अभियान : एक अभिनव उपक्रम** प्रकाश साहेबराव काळवणे	177
48	**महात्मा गांधी यांचे स्वच्छते विषयक विचार** डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे	179
49	**राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे ग्रामस्वच्छता व ग्रामआरोग्याबाबत विचार** डॉ. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	181
50	**पंचायतराजच्या माध्यमातुन ग्रामस्वच्छता** प्रा. धिमधिमे के. एम* डॉ. गोविंद बावस्कर**	187
51	**ग्रामस्वच्छता आणि महात्मा गांधी** *प्रा. डी.एन. रिठे*	190
52	**स्वच्छ भारत - अभियान** डॉ. आर. डी. खताळ	192
53	**स्वच्छ भारत अभियान** बंडू पाटेकर	194

54	**महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या स्वच्छता योजना: एक आढावा** बालासाहेब सखाराम जोगदंड	198
55	**स्वच्छता आणि पर्यावरण संवर्धन** महादेव सोपानराव घाटूळ	201
56	**स्वच्छ भारत अभियानात सोशल मीडियाची भूमिका** युवराज तेजराव वाघ	203
57	**कोविड-19 महामारी आणि ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप** श्री. ससाणे रजनीकांत अरुण	205
58	**स्वच्छ भारत मिशन** श्री. श्रीराम अर्जुन वाघ	209
59	**स्वच्छ भारत मिशन एक चिकित्सक अभ्यास** सुशील सुरेश जामकर	212
60	**स्वच्छता आणि महिलांच्या समस्या** स्वाती आश्रुबा देवतर्शे	216
61	**स्वच्छता व भारतीय जातिव्यवस्था: जागतिकीकरणाच्या परिप्रेक्ष्यातून** डॉ. देवराज दराडे* डॉ. जयसिंग सिंगल** डॉ. शारदा खेडकर***	219
62	**स्वच्छता, आरोग्य आणि विकास : एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन** प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड	223
63	**पर्यावरण संवर्धन आणि समाज एक अध्ययन** डॉ. डी. के. कदम	226
64	**ग्रामीण विकासात स्वच्छता अभियानाचे योगदान** डॉ. तुकाराम रा. फिसफिसे	229
65	**वैयक्तिक स्वच्छता आणि आरोग्य यांचा चिकित्सक अभ्यास** डॉ. शशिकांत परळकर	232
66	**स्वच्छता आणि भारतीय जाती व्यवस्था** डॉ. विठ्ठल स. जाधव	235

67	**मराठी समाजभाषा** डॉ. समाधान इंगळे	240
68	**समाज प्रबोधक परिणामकारक संगीत** अमरजीत राम बाहेती	242
69	**स्वच्छता आणि धर्म: बौद्ध धम्माच्या संदर्भाने** डॉ. धम्मानंद श्रीरंग गायकवाड	245
70	**स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजनेचे वित्तीय विश्लेषणात्मक एक अभ्यास विशेष संदर्भ बुलडाणा जिल्हा कालावधी सन 2014-2015 ते सन 2019-2020** ज्ञानेश्वर अंबादास वाकोडे* डॉ. पी. व्ही. मेश्राम**	248
71	**परिसराची स्वच्छता व सार्वजनिक आरोग्य** डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ	253
72	**स्वच्छ भारत अभियानातील ग्रामीण लोकसहभाग** लव्हाळे दत्ता रामनारायण	258
73	**स्वच्छता आणि आरोग्य** डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढ	260
74	**ग्रामीण विकास प्रकियेत संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची भूमिका** डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर	263
75	**स्त्री भ्रुणहत्या : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन** डॉ. गजानन खंडू सोनुने	266
76	**स्वच्छता अभियानात पंचायतराज ची भूमिका** डॉ. आबासाहेब आर. कसबे	269
77	**भारतीय स्वच्छता विषयक सुधारणा : एक सामाजिक दृष्टिकोन** डॉ. एस. के. बल्लोरे	272
78	**स्वच्छता आणि आरोग्य** शीला विठ्ठलराव डोंगरे	276

79	**भारतातील शाश्वत विकासाचे महत्व आणि आव्हाणे** प्रा. पोकळे एस.एम.	278
80	**सामाजिक स्वच्छतेविषयी जनतेमध्ये जागरूकता निर्माण करणारे पथनाट्य स्वच्छ भारत, सुंदर भारत** सुनिल सदाशिवराव कांबळे	281
81	**स्वछता आणि महिलांच्या समस्या** तांदळे गोविंदा अनिलराव* डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे**	285
82	**स्वच्छ भारत मिशन कार्यक्रमाचे मूल्यमापन** डॉ. ए. आर. वागडव	288

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

HYGIENE AND SANITATION - SMILING BEYOND THE MASKS

A. Arun, A; V. Akshaya* ; S. Kanimozhi
Assistant Professor, School of Hotel and Catering Management,
Vels Institute of Science Technology and Advanced Studies, (VISTAS),
Pallavaram, Chennai 117
*Corresponding Author E-mail: akshayav2319@gmail.com

Abstract:
Sanitation and hygiene play a pivotal role in the Hotel industry. Hotels typically have strict sanitation protocols in place to maintain high standards of cleanliness and hygiene. Hotel employees are trained in proper sanitation practices and are responsible for maintaining a clean and healthy environment for guests. Poor sanitation and hygiene practices in hotels can spread diseases, poor customer satisfaction, and damage the hotel's reputation in turn they can even lose the guest' goodwill. In addition to regular cleaning and disinfection, many hotels have opted and implemented the many induced new normal sanitation practices during and after the post covid pandemic. The study involves recording the primary data from the hoteliers and secondary data from various literature and presents the practices and procedures of new normal sanitary and hygiene practices in the hotel industry. The article highlights an overview of the current state of sanitation and hygiene practices, including the challenges faced by hotels in implementing effective sanitation and hygiene policies and also explores the impact of good sanitation and hygiene on guest satisfaction and loyalty, as well as the potential benefits for hotel staff and the environment.

Key Words: *Guest Satisfaction; Hotel Industry; Housekeeping Department; Sanitation and Hygiene*

Introduction:

Sanitation and hygiene are both essential aspects related to maintaining cleanliness and preventing the spread of diseases. While they are related, they refer to slightly different things. Sanitation refers to the process of promoting and maintaining clean and healthy conditions, particularly with regard to water supply, sewage, and waste management. It includes measures to ensure safe and clean water, proper disposal of human waste, and the proper management of solid waste.[1] Hygiene, on the other hand, refers to the practices that help maintain cleanliness and prevent the spread of disease. This includes personal hygiene practices such as hand washing, bathing, and brushing teeth, as well as environmental hygiene practices such as cleaning and disinfecting surfaces, particularly in high-traffic areas or areas where infectious diseases can easily spread.[2]

Sanitation and hygiene are essential in the hotel industry. The hotel industry accommodates a various range of customers internally or internationally, poor sanitation or hygiene practices can lead to many sets of problems finally the property may even miss their clients. Hence sanitation and hygiene practices play a very important role in the hotel's reputation, as customers are more likely to choose hotels that prioritize sanitation and hygiene.[3] Several studies have highlighted the importance of sanitation and hygiene practices in the hotel industry. Poor sanitation and hygiene practices in hotels can lead to the spread of diseases, resulting in a negative impact on customer satisfaction and the hotel's reputation. The study recommended the implementation of best practices, staff training, and regular monitoring to improve sanitation and hygiene practices in hotels.[4] The hotels that prioritize sanitation and hygiene practices have a positive impact on customer satisfaction and loyalty.

Proper sanitation and hygiene practices ensure that the hotel environment is clean, healthy, and safe. This includes maintaining the cleanliness of guest rooms, common areas, and food preparation areas. In addition to the health and safety benefits, maintaining high levels of sanitation and hygiene can also have a positive impact on the guest experience. A clean and well-maintained hotel creates a positive impression, enhances the guest's comfort, and can lead to repeat business and positive reviews.[5] The housekeeping department plays a crucial role in maintaining sanitation and hygiene practices at hotels. This department is responsible for ensuring that all areas of the hotel are clean and well-maintained, including guest rooms, public areas, and back-of-house

areas. Housekeeping staff are responsible for cleaning and disinfecting guest rooms, including changing linens, cleaning bathrooms, dusting, and vacuuming.[6] They also clean and maintain public areas such as lobbies, elevators, and hallways, as well as back-of-house areas such as employee break rooms and storage areas. In addition to cleaning and disinfecting, housekeeping staff also play a role in preventing the spread of illness by following proper sanitation and hygiene practices. This includes washing their hands frequently, wearing gloves when handling soiled linens, and using disinfectants to clean high-touch surfaces such as doorknobs and light switches.[7]

COVID-19 Pandemic Challenges over Sanitation and Hygiene

The COVID-19 pandemic has affected over 200 countries globally, leading to over 200 million confirmed cases and over 4 million deaths as of August 2021. India has been one of the worst-affected countries, with over 31 million confirmed cases and over 400,000 deaths. The pandemic has exposed the vulnerabilities in India's healthcare system, infrastructure, and socio-economic conditions.[8] The COVID-19 pandemic has had a significant impact on the hotel industry worldwide, and India is no exception. The hotel industry has been hit hard due to the pandemic, with a sharp decline in visitors and occupancy rates. The lockdowns and travel restrictions have also severely impacted the hotel industry.[9,10]

The COVID-19 pandemic has had a significant impact on sanitation and hygiene practices at hotels. To prevent the spread of the virus, hotels had to adopt new and more rigorous cleaning and sanitation procedures, as well as implement new hygiene protocols for guests and staff.[11] Hotels have also implemented new hygiene protocols for guests, such as requiring the use of face masks in public areas and providing hand sanitizer stations throughout the hotel. Some hotels have also introduced contactless check-in and check-out procedures to minimize contact between guests and staff.[12] In addition, many hotels have updated their food safety protocols to ensure that food is prepared and served safely. This may include implementing new cleaning procedures for kitchen areas and equipment, as well as offering contactless food delivery options. This has resulted in additional expenses, such as the cost of personal protective equipment, sanitation equipment, and staff training.[13] The COVID-19 pandemic has brought about a new normal in the hotel industry regarding sanitation and hygiene practices.

Enhanced Cleaning and Sanitation: Hotels have implemented enhanced cleaning and sanitation protocols in all areas of the hotel, including guest rooms, public areas, and back-of-house spaces. This includes the use of hospital-grade disinfectants, increased frequency of cleaning, and more attention to high-touch surfaces such as doorknobs, light switches, and elevator buttons. To minimize contact between guests and staff, hotels have implemented contactless services such as contactless check-in and check-out, room service delivery, and keyless entry to guest rooms.[14] Personal Protective Equipment (PPE): Staff members are required to wear appropriate PPE, such as face masks and gloves, while interacting with guests and while cleaning and sanitizing hotel spaces. Hotels have implemented social distancing measures, such as reduced capacity in public areas, spacing of tables and chairs, and floor markings to encourage guests to maintain a safe distance from each other. Hand sanitizer stations have been installed throughout the hotel in high-traffic areas such as lobbies, elevators, and restaurants. Some hotels have implemented health screening protocols for guests, including temperature checks and health questionnaires.[15]

Personal hygiene and staff training: Staff working in all departments should maintain proper personal hygiene by washing their hands frequently, wearing clean uniforms and aprons, and keeping their hair tied back or covered. All staff should receive training on proper sanitation and hygiene procedures. Training should be ongoing to ensure that staff is up to date with the latest safety protocols.[16]

The new normal in the hotel industry involves a heightened focus on sanitation and hygiene, with a greater emphasis on guest safety and

well-being. These new practices are likely to remain in place even after the pandemic is over, as guests will continue to expect a high level of cleanliness and safety in hotels. By implementing these measures, hotels can maintain a clean and safe environment for guests and staff. Regular monitoring and auditing of these procedures can also help ensure that standards are being met consistently.

Conclusion:

Sanitation and hygiene practices are crucial in the hotel industry to ensure the health and safety of guests and staff. The COVID-19 pandemic has brought about a renewed focus on these practices, leading to the implementation of enhanced cleaning and sanitation protocols, contactless services, personal protective equipment, social distancing measures, hand sanitizer stations, health screening protocols, and food safety measures. These practices not only protect the health of guests and staff but also help to build trust and confidence in the hotel industry. As such, hotels must continue to prioritize sanitation and hygiene practices even after the pandemic has ended. By doing so, they can provide a safe and welcoming environment for guests while also ensuring the long-term sustainability of the industry.

References:

- Bartram J, Cairncross S (2010) Hygiene, Sanitation, and Water: Forgotten Foundations of Health. PLoS Med 7(11): e1000367. https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000367
- Mara D, Lane J, Scott B, Trouba D. Sanitation and health. PLoS Med. 2010 Nov 16;7(11): e1000363. doi: 10.1371/journal.pmed.1000363. PMID: 21125018; PMCID: PMC2981586.
- S. S. Kim and M. J. Yoon. Sanitation in the Hospitality Industry: A Review of Current Practices and Trends. Journal of Hospitality and Tourism Insights Date of publication: November 2018
- Khan, A., & Khan, A. (2016). Sanitation and hygiene practices in the hotel industry. International Journal of Hospitality Management, 55, 39-47.
- Alananzeh OA (2017) The Impact of Safety Issues and Hygiene Perceptions on Customer Satisfaction: A Case Study of Four- and Five-Star Hotels in Aqaba, Jordan. J Tourism Res Hospitality 6:1.
- Giovanni, N. T., Alessandro, G. A., & Napolitano, F. P. (2022). The Role of the Housekeeping Department Towards Guest Satisfaction in Isola Sacra Hotel, Italy. Journal of Hospitality and Tourism Management, 5(2), 1-10. https://doi.org/10.53819/81018102t5133
- Ekta Bhatnagar & Dheeraj Nim. Impact of Housekeeping Services and Practices on Customer Satisfaction and Repeat Business Prabandhan: Indian Journal of Management • August 2019 DOI : 10.17010/pijom/2019/v12i8/146417
- Ministry of Health and Family Welfare. (2021). COVID-19 India. Retrieved from https://www.mohfw.gov.in/
- Monika Wieczorek- Kosmala, COVID-19 impact on the hospitality industry: Exploratory study of financial-slack-driven risk preparedness. International Journal of Hospitality Management. Volume 94 2021 102799 ISSN 0278-4319 https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102799.
- Dogan Gursoy & Christina G. Chi (2020) Effects of COVID-19 pandemic on hospitality industry: review of the current situations and a research agenda, Journal of Hospitality Marketing & Management, 29:5, 527-529, DOI: 10.1080/19368623.2020.1788231
- Yashwant Singh Rawal et, al. Hygiene and Safety: A Review of the Hotel Industry in the Era of the COVID-19 Pandemic Biosc. Biotech. res. Comm. Special Issue Vol 13 no 10 (2020) Pp-79-83
- Pillai SG, Haldorai K, Seo WS, Kim WG. COVID-19 and hospitality 5.0: Redefining hospitality operations. Int J Hosp Manag. 2021 Apr; 94:102869. doi: 10.1016/j.ijhm.2021.102869. Epub 2021 Jan 23. PMID: 34785847; PMCID: PMC8586816.
- Lal Sunil, Dhyani Ashish, Dhyani Archana, Pandey RC, 2022. Maintaining hygiene and sanitation in food handlings areas of hotels amid covid-19 outbreak. J. Med. P'ceutical Allied Sci. V 11 - I 3, Pages - 4909 – 4913. doi: 10.55522/ jmpas. V11I3.2070
- Rimjhim Neog. New Hotel Cleaning Procedures After COVID-19 -A Study of New Housekeeping Practices in Hotels. Atithya: A Journal of Hospitality7 (2) 2021, 01-07 http://publishingindia.com/atithya.
- Sanjay Kumar, Suman Ghosh & Banani Monda Training-Up during Covid-19 in Hotel Housekeeping Operations in Selected Hotels of Kolkata Indian Journal of Hospitality Management, IHMA, VOL 3, Issue 1
- Park, Hi, Kline, S. F., Kim, J., Almanza, B. and Ma, J. 2019, " Does Hotel cleanliness correlate with surface guest contact?" International journal of Contemporary Hospitality Management 31.7 (2019): 2933-2950

WATER, SANITATION, HEALTH AND HYGIENE

Mr. K. S. Ban
Associate Professor
Department of History
Vinayakrao Patil Mahavidyalaya, Vaijapur, Dist. Aurangabad.

Abstract:
There is a paucity of information on the state of water, sanitation, and hygiene (WASH) at health care facilities. The main water points at the majority of the health care facilities were improved sources, while improved toilets were available at of the health care facilities visited. Hospitals had the poorest toilet to patient of the health care facilities had hand washing facilities at the toilets. The lack of hand washing facilities was most prominent at the level IV health center toilets. Hand washing facilities were available at other points within most of the health care facilities. However, both water and soap were present at only of these health care facilities. The poor toilet to patient/caregiver ratios particularly in the high-volume health care facilities calls for the provision of cheaper options for improved sanitation in these settings.

Background:
WASH services provide for water availability and quality, presence of sanitation facilities, and availability of soap and water for hand washing. A joint WHO/UNICEF report shows that globally, provision of WASH services in health care facilities is low, and the current levels of service are far less than the required 100% coverage by 2030. All health care facilities lacking an improved source on-site or nearby.

However, provision of sanitation services was much better with only of all health care facilities in the African Region lacking access to improved sanitation. It has also been reported that large variations have been observed at sub national level, by settings and by type of health care facility within the same country, with smaller facilities in rural areas having disproportionally fewer WASH services compared to larger facilities (e.g., hospitals) in urban areas

Materials and Methods:
Design and Health Care Facility Selection. A cross sectional survey was conducted across health facilities done.

- Water. The presence of an improved water source or water supply within the facility (in building or compound) used for drinking, personal hygiene, medical activities, cleaning, laundry, and cooking. The functionality (water was available from this source at the time of the survey), mean distance to sources from inpatient ward, and mean queuing time were also assessed, and alternative options for water storage and the availability of water point maintenance plans were also assessed. The assessment of all these indicators was made through observation.
- Sanitation. The presence of latrines or toilets within the facility, distance from outpatient departments and inpatient wards, toilet to patient ratio, clean- lines, availability of cleaning materials, availability of separate toilets for males, females, and disabled, capability to close and lock, availability of lighting at night, and extent of filling for pit latrines through observation. The mechanism of emptying the toilets was established through an interview with the facility managers.
- Hygiene. The availability of hand washing facilities with soap or alcohol-based rubs at the toilets and within the facility buildings was assessed through observation.

Discussion:
The findings which were observed reveal that main water points at the majority of health care facilities are improved water sources while most have improved sanitation facilities. Availability of hygiene facilities (hand washing amenities and messages) remains very limited in the health care facilities. WASH improvements at government-owned health facilities should take into consideration water supply and sanitation technology improvement and focus on addressing gaps in hygiene facility availability.

Conclusions:

These findings demonstrate critical gaps in the provision of WASH in health care facilities that need to be addressed to ensure full realization of the Sustainable Development Goals, particularly targets on universal health coverage and access to water and sanitation for all. In order to minimize the risk of health-care-acquired infections, efforts to improve WASH should give prominence to hygiene service interventions in the health care facilities.

Priority should be given to the sustainable provision of hygiene amenities such as soap for hand washing particularly in the high patient volume health care facilities, in this case the level IV health centers and hospitals. This should be complemented by ensuring the availability of educational materials on hand washing such as posters, stickers, and signs at critical positions in the health care facilities. The poor toilet to patient/caregiver ratios particularly in the high-volume health care facilities calls for the provision of cheaper options for improved sanitation in these settings. Overall, availability of services can be improved by institutionalization of WASH risk assessment and maintenance plans that were shown to be linked to availability of funds

References:

- [1] WHO, WHO/UNICEF Report: Water, Sanitation and Hygiene in Health Care Facilities: Status in Low- and Middle-Income Countries and Way Forward Question and Answer, WHO, Geneva, Switzerland, October 2015, http://who.int/water_ sanitation health/publications/qa-wash-hcf.pdf.
- [2] WHO/UNICEF, Water, Sanitation and Hygiene in Health Care Facilities: Status in Low- and Middle-Income Countries and Way Forward, WHO, Geneva, Switzerland, 2015.
- [3] J. Bartram, K. Lewis, R. Lenton, and A. Wright, "Focusing on improved water and sanitation for health," The Lancet, vol. 365, no. 9461, pp. 810–812, 2005.
- [4] R. Cronk, T. Slaymaker, and J. Bartram, "Monitoring drinking water, sanitation, and hygiene in non-household settings: priorities for policy and practice," International Journal of Hygiene and Environmental Health, vol. 218, no. 8, pp. 694– 703, 2015.
- [5] R. Cronk and J. Bartram, "Environmental conditions in health care facilities in low- and middle-income countries: coverage and inequalities," International Journal of Hygiene and En- vironmental Health, vol. 221, no. 3, pp. 409–422, 2018.
- [6] B. Allegranzi, S. B. Nejad, C. Combescure et al., "Burden of endemic health-care-associated infection in developing countries: systematic review and meta-analysis," The Lancet, vol. 377, no. 9761, pp. 228–241, 2011.
- [7] A. Guo, G. Kayser, J. Bartram, and J. Michael Bowling, "Water, sanitation, and hygiene in rural health-care facilities: a cross-sectional study in Ethiopia, Kenya, Mozambique, Rwanda, Uganda, and Zambia," American Journal of Tropical Medicine and Hygiene, vol. 97, no. 4, pp. 1033–1042, 2017.
- [8] A. Nana Mensah, M. Montgomery, A. Baller et al., "Improving water, sanitation and hygiene in health-care facilities, Liberia," Bulletin of the World Health Organization, vol. 95, no. 7, pp. 526–530, 2017.
- [9] A. Pru¨ss-U¨ stu¨n, R. Bos, F. Gore, and J. Bartram, Safer Water, Better Health: Costs, Benefits and Sustainability of In- terventions to Protect and Promote Health, WHO, Geneva, Switzerland, 2008.
- [10] WHO, Preventing Diarrhoea through Better Water, Sanitation and Hygiene: Exposures and Impacts in low- and Middle- Income Countries, WHO, Geneva, Switzerland, 2014

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

SANITATION AND HEALTH

Mr. Bharat V. Pallewad
Yashwantrao Chavan College Ambajogai
Mail Id:- bpallewad56@gmail.com

Introduction:

Adequate sanitation, together with good hygiene and safe water, are fundamental to good health and to social and economic development. That is why, in 2008, the Prime Minister of India quoted Mahatma Gandhi who said in 1923, ''sanitation is more important than independence'' Improvements in one or more of these three components of good health can substantially reduce the rates of morbidity and the severity of various diseases and improve the quality of life of huge numbers of people, particularly children, in developing countries. Although linked, and often mutually supporting, these three components have different public health characteristics. This paper focuses on sanitation. It seeks to present the latest evidence on the provision of adequate sanitation, to analyses why more progress has not been made, and to suggest strategies to improve the impact of sanitation, highlighting the role of the health sector. It also seeks to show that sanitation work to improve health, once considered the exclusive domain of engineers, now requires the involvement of social scientists, behaviour change experts, health professionals, and, vitally, individual people.

Throughout this paper, we define sanitation as the safe disposal of human excreta. The phrase ''safe disposal'' implies not only that people must excrete hygienically but also that their excreta must be contained or treated to avoid adversely affecting their health or that of other people.

Health Impacts of Sanitation:

The diseases associated with poor sanitation are particularly correlated with poverty and infancy and alone account for about 10% of the global burden of disease At any given time close to half of the urban populations of Africa, Asia, and Latin America have a disease associated with poor sanitation, hygiene, and water. Of human excreta, feces are the most dangerous to health. One gram of fresh faces from an infected person can contain around 106 viral pathogens, 106 –108 bacterial pathogens, 104 protozoan cysts or outcasts, and 10–104 helminthes eggs. The major faces-oral disease transmission pathways are demonstrated in the ''F Diagram'' Figure. Which illustrates the importance of particular interventions, notably the safe disposal of faces, in preventing disease transmission.

Diarrheal Diseases:

Systematic reviews suggest that improved sanitation can reduce rates of diarrheal diseases by 32%–37% [14– 16]. While many of the studies included in those reviews could not rigorously disaggregate the specific effects of sanitation from the overall effects of wider water, sanitation, and hygiene interventions, a longitudinal cohort study in Salvador, Brazil, found that an increase in sewerage coverage from 26% to 80% of the target population resulted in a 22% reduction of diarrhea prevalence in children under 3 years of age. Another longitudinal study in urban Brazil found that the major risk factors for diarrhea in the first three years of life were low socioeconomic status, poor sanitation conditions, presence of intestinal parasites, and absence of prenatal examination.

Neglected Tropical Diseases:

Trachoma is endemic in many of the world's poorest countries. It is caused by the bacterium Chlamydia trachoma is and is the world's leading cause of preventable blindness. Trachoma control is predominantly antibiotic-based despite the existence of the SAFE control strategy (surgery, antibiotics, face-washing, and environmental measures, namely sanitation promotion) However, a recent cluster-randomized control trial in Ghana found that the provision of toilets reduced appreciably the number of Musk sorbents flies (the vector for trachoma) caught on children's eyes and by 30% the prevalence of trachoma, thus confirming the long-suspected role that sanitation could play in the control of trachoma. Helminthes infections negatively impact the

nutritional status of infected individuals, with consequent growth faltering in young children, and anemia, particularly in pregnant women. Adult helminthes live in the human gastrointestinal tract where they reproduce sexually. Their eggs are discharged in the faces of the infected host and thus, mainly via open defecation, to other people. Ending the practice of open defecation with good sanitation can cut this transmission path completely, but most current helminthes-control programmers' focus on medication, which must be repeated periodically in the absence of sanitation.

Undernutrition:

Poor sanitation, hygiene, and water are responsible for about 50% of the consequences of childhood and maternal underweight, primarily through the synergy between diarrheal diseases and under nutrition, whereby exposure to one increases vulnerability to the other

Wider Benefits of Sanitation:

While the main goal of agencies' sanitation programming is to improve health, householders rarely adopt and use toilets for health-related reasons. Instead, the main motivations for sanitation adoption and use include the desire for privacy and to avoid embarrassment, wanting to be modern, the desire for convenience and to avoid the discomforts or dangers of the bush (e.g., snakes, pests, rain), and wanting social acceptance or status. Furthermore, for women, the economic benefits of improved sanitation include lower health system costs, fewer days lost at work or at school through illness or through caring for an ill relative, and convenience time savings.

Sanitation Marketing:

These are then used to develop both demand- and supply-side interventions to ensure that appropriate sanitation products and services are available to match the demand. A successful example of sanitation marketing is described in Text.

Community-Led Total Sanitation:

Community-led total sanitation is a communications-based approach that aims to achieve ''open defecation–free'' status for whole communities rather than helping individual households to acquire toilets. CLTS was developed in Bangladesh (see section 2 in Text S1) and uses external facilitators and community volunteers to rise (''ignite'') community awareness that open defecation contaminates the environment and the water and food ingested by householders. It encourages a cooperative, participatory approach towards ending open defecation and creating a clean, healthy, and hygienic environment from which everyone bane fits.

Community Health Clubs:

Community Health Clubs aim to change sanitation and hygiene attitudes and behavior through communal activities. The approach has proved effective and cost-effective in the Makoni and Tsholotsho Districts of Zimbabwe where villagers were invited to weekly sessions where one health topic was debated and then action plans formulated. In one year in Makoni District, for example, 1,244 health sessions were held by 14 trainers, costing an average of US$0.21 per beneficiary and involving 11,450 club members. Club members' hygiene in both districts was significantly different (p,0.0001) from that of a control group, and the study's authors concluded that if a strong community structure is developed and the norms of a community are altered, sanitation and hygiene behavior are likely to improve.

Role of The Health Sector in Improving Sanitation:

Sanitation can be promoted by the health sector through a stand-alone programmer such as sanitation marketing or CLTS or included in disease-specific control programmers such as the 'SAFE' approach to trachoma [63]. Alternatively, it can be incorporated into a wider integrated community health package such as Ethiopia's HEP (Health Extension Programmer), which was developed in 2004 to prevent the five most prevalent diseases in the country [61,62]; safe sanitation and hygiene became a major focus within HEP because of the recognition that these diseases are all linked with poor environmental health.

The health sector also has an important role to play in advocacy and leadership. Politicians

and the general public listen to doctors. That puts an onus on the medical profession to speak out on all important health issues, including sanitation. Historically, this has not happened. Thus, in 2008, The Lancet wrote, ‘‘the shamefully weak presence of the health sector in advocating for improved access to water and sanitation is incomprehensible and completely short-sighted.

References:

- WHO, UNICEF (2010) Progress on sanitation and drinking-water – 2010 update. Geneva: World Health Organization. 60 p.
- Ferriman A (2007) BMJ readers choose the ‘sanitary revolution’ as greatest medical advance since 1840. BMJ 334: 111.
- Esrey SA, Potash JB, Roberts L, Shiff C (1991) Effects of improved water supply and sanitation on ascariasis, diarrhoea, dracunculiasis, hookworm infection, schistosomiasis, and trachoma. Bull World Health Organ 69: 609–621.
- Fewtrell L, Kaufmann RB, Kay D, Enanoria W, Haller L, et al. (2005) Water, sanitation, and hygiene interventions to reduce diarrhoea in less developed countries: a systematic review and meta-analysis. Lancet Infect Dis 5: 42–52.
- Wagner EG, Lanoix JN (1958) Excreta disposal in rural areas and small communities. Geneva: World Health Organization. 327 p.
- Hotez PJ, Molyneux DH, Fenwick A, et al. (2007) Control of neglected tropical diseases. N Engl J Med 357: 1018
- Melese M, Alemayehu W, Lakew T, Yi I, House J, et al. (2008) Comparison of annual and biannual mass antibiotic administration for elimination of infectious trachoma. JAMA 299: 778–784
- World Bank (2008) Environmental health and child survival: epidemiology, economics, experience. Washington, DC: World Bank. 135 p
- Albonico M, Montresor A, Crompton DWT, Savioli L (2006) Intervention for the control of soil-transmitted helminthiasis in the community. Trends Parasitol
- de Silva NR, Brooker S, Hotez PJ, Montresor A, Engels D, et al. (2004) Soil-transmitted helminth infections: updating the global picture. Trends Parasitol
- Merchant AT, Jones C, Kiure A, Kupka R, Fitzmaurice G, et al. (2003) Water and sanitation associated with improved child growth. Eur J Clin Nutr.

A STUDY OF SOCIAL RESPONSIBILITY OF BUSINESS

Dr. Bharat Dahe
Assistant Professor
R. B. Attal Arts, Science and Commerce College,
Georai. Dist Beed - 431122

Abstract:
According to the concept of social responsibility the objective of managers for taking business decisions is not merely to maximize profits or shareholders' value but also to serve and protect the interests of other members of a society such as workers, consumers and the community as a whole. Social responsibility is the obligation of decision -making to take actions, which protect and improve the welfare of society as whole along with their own interests. Every decision the businessman takes and every action he contemplates have social implications.
Be it deciding on diversification, expansion, opening of new branch, and closure of an existing branch or replacement of men by machines, the society of is affected in one way or the other. Whether the issue is significant or not, the businessman should keep his social obligation in mind before contemplating any action.
Keyword: *Corporate Social Responsibility, Business, Environment.*

Introduction: social responsibility means the obligations or responsibility to act in a manner which will serve the best interest of the society it relates to the voluntary efforts of businessman towards the betterment of the society. Social responsibility is the obligation of businessmen towards the society. Businessmen must review the impact of their decisions and actions on the other sections of the society.

Social responsibility is based on the assumption that what is good for society is also good for business increasing public awareness of their own rights has also contributed to the recognition of social responsibility by business enterprise. According to **Peter F Druker**, “Social responsibility requires managers to consider whether their action is likely to promote the public good, to advance the basic beliefs of our society, to contribute to its stability, strength and harmony.”

Need of Social Responsibility:

1. **Long term interest of business:** A business being a part of the society must spend a portion of its profits to improve the social condition, improvement of social condition create an environment favorable for the long run of the business.
2. **Avoidance of govt. regulations:** From the point of view of a business, government regulations are undesirable because they limit freedom. Therefore, it is believed that businessmen can avoid the problem of government regulations by voluntarily assuming social responsibilities, which helps to reduce the need for new laws.
3. **Maintenance of society**: The argument here is that laws cannot be passed for all possible circumstances. People who feel that they are not getting their due from the business may resort to anti-social activities, not necessarily governed by law. This may harm the interest of business itself. Therefore, it is desirable that business enterprises should assume social responsibilities.
4. **Availability of resources with business**: This argument holds that business institutions have valuable financial and human resources which can be effectively used for solving problems. For example, business has a pool of managerial talent and capital resources, supported by years of experience in organising business activities. It can help society to tackle its problems better, given the huge financial and human resources at its disposal.
5. **Better environment for doing business**: If business is to operate in a society which is full of diverse and complicated problems, it may have little chance of success. Therefore, it is argued that the business system should do something to meet needs before it is confronted with a situation when its own survival is endangered due to

enormous social illnesses. A society with fewer problems provides better environment for a firm to conduct its business.

6. **Converting problems into opportunities:** Related with the preceding argument is the argument that business with its glorious history of converting risky situations into profitable deals, can not only solve social problems but it can also make them effectively useful by accepting the Challenge.
7. **Holding business responsible for social problems**: It is argued that some of the social problems have either been created or perpetuated by business enterprises themselves. Environmental pollution, unsafe workplaces, corruption in public institutions, and discriminatory practices in employment are some of these problems. Therefore, it is the moral obligation of business to get involved in solving these problems, instead of merely expecting that other social agencies will deal with them on their own.

Objectives of the study:

To study the need of social responsibility

To study the objectives of social responsibility

Data Collection:

Secondary data is also one of the foundations of this study. The researcher has collected secondary data from the following sources.

1. Annual reports of Business
2. Report of private research institutes and government committees.

Social Responsibility of business to different sections:

The responsibility of a company to its shareholders, who are the owners, is indeed a primary one. The fact that the shareholders have taken a great risk in making investment in the business should be adequately recognised.

to protect the interests of the shareholders and employees, "the primary business of a business is to stay in business". To safeguard the capital of the shareholders and to provide a reasonable dividend, the company has to strengthen and consolidate its position. Hence, it should develop and improve its business and build up its financial independence. Needless to say, to provide dividend, the company should earn sufficient profit. Adequate reserves should be built up so that it will be able to declare a reasonable dividend during a lean period as well. If a company fails to cope with changes in a changing and dynamic world, its position will be shaken, and the shareholders' interests will be affected. By innovation and growth, the company should consolidate and improve its position and help strengthen the share prices. The shareholders are interested not only in the protection of their investment and the return on it but also in the image of the company. It shall, therefore, be the endeavour of the company to ensure that its public image is such that the shareholders can feel proud of their company.

Responsibility to employees:

The success of an organisation depends to a very large extent on the morale of the employees and their wholehearted cooperation. Employee morale depends to a large extent on the discharge of the company's responsibilities to them and the employer-employee relationship. The responsibility of the organisation to the workers include:

1. The payment of fair wages.
2. The provision the best possible working conditions
3. the establishment of fair work standards and norms
4. The provision of labour welfare facilities to the extent possible and desirable
5. arrangement for proper training and education of the workers.
6. reasonable chances and proper system for accomplishment and promotion

Responsibility to Consumer:

According to peter Drucker, "there is only one valid definition of business purpose; to create a customer." Drucker observes: "the customer is the foundation of business and keeps it in existence. He alone gives employment to supply the wants and needs of a consumer, society entrusts wealth-producing resources to the business enterprise".

It has been widely recognised that customer satisfaction shall be the key to satisfying the organisational goals. Important responsibility of the business to the customers are:

1. To improve the efficiency of the functioning of the business so as to (a) increase productivity and reduce price(b) improve quality and (c) smoothen the distribution system to make goods easily available.
2. To the research and development, to improve quality and introduce better and new products.
3. To supply goods at reasonable prices even when there is a seller's market.
4. To provide the required after sales services.
5. To ensure that the product supplied has no adverse effect on the consumer.

Responsibility to the Community:

A business has a lot of responsibility to the community around its location and to the society at large. These responsibilities include:

1.Taking appropriate steps to prevent environmental pollution and to preserve the ecological balance.

2.Assisting in the overall development of the locality.

3. Improving the efficiency of the business operation.

4. Contributing to the research and development

5. Development of backward areas.

6. Promotion and ancillarisation and small-scale industries.

7. Making possible contribution to furthering social cause like the promotion of education and population control.

8. Contributing to the national effort to build up a better society.

Conclusions:

In the current corporate sector, it is very important role to fulfil the social responsibility of the business in order to maintain its long-term existence. So that the existence of the business and all the factors related to the business will be maintained to the economic and the social development of the country will take place.

Be it deciding on diversification, expansion, opening of new branch, and closure of an existing branch or replacement of men by machines, the society of is affected in one way or the other. Whether the issue is significant or not, the businessman should keep his social obligation in mind before contemplating any action.

The rationale of the concept of social responsibility is that industry "can no longer be regarded as a private arrangement for enriching shareholders. It has become a joint enterprise in which workers, management, consumers, the locality, Government and trade union officials all play a part. If the system which we know by the name private enterprise is to continue, some way must be found to embrace many interests which go to make up industry in a common purpose."

It is argued that a company has a number of social responsibilities to the employees, shareholders, consumers and the community.

References:

- George Goyder, The Future of Private Enterprise: A Study in Responsibility (Oxford: Basil Blackwell, 1951), p. 1.
- Government of India, Report of the High-Powered Expert Committee on Companies and MRTP Acts (New Delhi: Controller of Publications, August 1978), p. 95.
- See H.S. Singhania, "The Pace-Setters", The Economic Times, August 3, 1980.
- Milton Friedman, Capitalism and Freedom, Chicago: University of Chicago Press, 1962 (Cited by George A. Steiner and John F Steiner, Business, Government and Society, New York: Random House, 1991).
- Archie B. Carroll, "A Three-dimensional Conceptual Model of Corporate Governance", Academy of Management Review, 4, No. 4, 1979.
- Archie B. Carroll, "The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Towards the Moral Management Organisational Stakeholders", Business Horizon, July-August 1991.
- Ruddar Datt and KPM Sundharam (2004) "Indian Economy" S. Chand & Company Ltd. Ram Nagar , New Delhi.
- Mishra S.K. and V.K. Puri (2007): "Indian Economy" 25thedi, Himalaya Publishing House, Mumbai. PP 464.

SWACHH BHARAT ABHIYAN: A COMPREHENSIVE EVALUATION OF INDIA'S NATIONAL CLEANLINESS CAMPAIGN AND ITS IMPACTS

Dr. Pravin Sonune
Head, Dept of English
R.B. Attal College, Georai

Abstract:
Swachh Bharat Abhiyan, launched by the Government of India in 2014, is a nationwide cleanliness campaign aimed at improving public health and environmental sustainability. The paper assesses the impact of Swachh Bharat Abhiyan on public health outcomes (such as access to toilets, open defecation, water quality, and incidence of waterborne diseases) and environmental sustainability outcomes (such as solid waste management, air pollution, and climate change).The research suggests that Swachh Bharat Abhiyan has had a positive impact on public health, with improvements observed in access to toilets and reductions in open defecation, but the impact on environmental sustainability is less clear. The results highlight the need for continued monitoring and evaluation of Swachh Bharat Abhiyan to ensure that the campaign is meeting its objectives.

Keywords: *Swachh Bharat Abhiyan, public health, environmental sustainability.*

Introduction:

Swachh Bharat Abhiyan (SBA), also known as Clean India Mission, is a nationwide campaign launched by the Indian government on October 2, 2014. The mission aims to make India a clean and hygienic country by promoting cleanliness, sanitation, and hygiene practices. The campaign has several components, including the construction of toilets, solid waste management, behaviour change communication, and the promotion of cleanliness in public spaces.

The Swachh Bharat Abhiyan is an ambitious initiative that seeks to achieve the vision of a Clean India by 2nd October 2019, the 150th birth anniversary of Mahatma Gandhi. The mission is not only focused on urban areas but also rural areas, with a special emphasis on the construction of toilets and the eradication of open defecation. The campaign also aims to change people's behaviour and mindset towards cleanliness and hygiene practices.

The Swachh Bharat Abhiyan has gained momentum and support from all sectors of society, including government agencies, non-governmental organizations, the private sector, and citizens. The campaign has been successful in bringing about a significant change in people's attitudes towards cleanliness and hygiene. However, there is still a long way to go in terms of achieving the goals of the campaign. The Swachh Bharat Abhiyan is not just a campaign, but a movement that has the potential to transform India into a clean and hygienic country.

Objectives of Swachh Bharat Abhiyan:

The SBA has following objectives:

1. Elimination of Open Defecation: The SBA aims to eliminate open defecation in India by constructing toilets and promoting the use of sanitation facilities.
2. Solid Waste Management: The campaign aims to promote proper management of solid waste, including segregation of waste at the source, recycling and composting of biodegradable waste, and safe disposal of hazardous waste.
3. Behaviour Change Communication: The campaign aims to change people's behaviour towards cleanliness and hygiene practices through behaviour change communication campaigns.
4. Cleaning of Public Spaces: The SBA aims to clean public spaces such as streets, roads, and parks, and maintain their cleanliness.
5. Construction of Toilets: The campaign aims to construct toilets in households, schools, and public spaces to promote sanitation and hygiene practices.
6. Promoting Health and Hygiene: The SBA aims to promote better health and hygiene practices among individuals and communities, including handwashing, menstrual hygiene, and safe disposal of waste.
7. Strengthening the Swachh Bharat Mission: The campaign aims to strengthen the Swachh Bharat Mission by involving various

stakeholders, including government agencies, non-governmental organizations, and the private sector.

Public Health Impact:

The impact of Swachh Bharat Abhiyan on public health has been significant. Here are a few ways in which the campaign has positively affected public health:

1. Reduction in Waterborne Diseases: The construction of toilets and improved sanitation facilities has led to a significant reduction in waterborne diseases such as diarrhea, cholera, and typhoid. These diseases are often caused by poor sanitation and unhygienic conditions.
2. Improved Air Quality: Proper waste management and cleanliness have led to a reduction in air pollution levels. This has resulted in a decrease in respiratory illnesses such as asthma and bronchitis.
3. Better Personal Hygiene: The behaviour change communication component of the campaign has raised awareness about personal hygiene and cleanliness. This has led to better hand hygiene practices and a decrease in the spread of infectious diseases.
4. Reduction in Open Defecation: The SBA has significantly reduced open defecation in India, which has been a major cause of water contamination and spread of diseases. This has also led to a decrease in diseases such as hookworm, schistosomiasis, and trachoma.

Environmental Sustainability Impact:

The impact of Swachh Bharat Abhiyan on environmental sustainability has been significant. Here are a few ways in which the campaign has positively affected the environment:

1. Improved Waste Management: The SBA has improved waste management practices in India by promoting the segregation of waste at the source, recycling and composting of biodegradable waste, and safe disposal of hazardous waste. This has led to a reduction in the amount of waste that ends up in landfills and a decrease in environmental pollution.
2. Protection of Water Bodies: The campaign has focused on cleaning up water bodies and preventing the disposal of waste into them. This has led to the protection of rivers, lakes, and other water bodies, which are important sources of water for irrigation and drinking purposes.
3. Reduced Use of Single-Use Plastic: The SBA has raised awareness about the harmful effects of single-use plastic and promoted the use of eco-friendly alternatives. This has led to a reduction in the use of single-use plastic bags, straws, and other items, which are a major source of environmental pollution.
4. Promotion of Renewable Energy: The campaign has promoted the use of renewable energy sources such as solar and wind power for street lighting and other purposes. This has led to a reduction in greenhouse gas emissions and a move towards a more sustainable future

Criticism on Swachh Bharat Abhiyan: One of the main criticisms of SBA is that it focuses primarily on improving physical cleanliness and hygiene without addressing underlying social and economic issues. For example, a lack of access to basic sanitation facilities is often a result of poverty and inequality, which are not addressed by the campaign. Additionally, the campaign has been criticized for its top-down approach, with little input from local communities and limited investment in building local capacity.

Another criticism of SBA is that it has focused on achieving short-term goals, such as constructing toilets and cleaning up public spaces, without addressing the long-term sustainability of these initiatives. The lack of sustained funding and infrastructure investment has also been a limitation of the campaign.

Furthermore, there have been reports of corruption and mismanagement in the implementation of SBA, with funds intended for the campaign being misused or misappropriated. This has led to some scepticism about the effectiveness of the campaign in achieving its objectives.

Despite these criticisms and limitations, SBA has also had some successes, particularly in improving access to toilets and reducing open defecation. The campaign has also raised awareness about the importance of cleanliness and hygiene, and has led to increased investment in waste management infrastructure in some areas.

Challenges and Future Directions:

SBA has made significant progress towards achieving its objectives, but there are still many challenges that need to be addressed. One of the major challenges is the lack of awareness and education among the general public about the importance of cleanliness and hygiene. Another challenge is the lack of adequate infrastructure and resources to support the implementation of SBA. There is a need for continued monitoring and evaluation of SBA to ensure that the campaign is meeting its objectives.

Conclusion:

Swachh Bharat Abhiyan has made significant progress towards achieving its objective of improving public health in India. However, the impact on environmental sustainability is less clear, and further research is needed to evaluate the effectiveness of the campaign in this area. Continued monitoring and evaluation of Swachh Bharat Abhiyan are necessary to ensure that the campaign is meeting its objectives and to guide future efforts to promote cleanliness, hygiene, and sanitation in India. The Swachh Bharat Abhiyan needs to be sustained and continued as a long-term initiative to ensure that India remains a clean and hygienic country. Overall, the Swachh Bharat Abhiyan has been a significant step towards achieving the vision of a Clean India. With sustained efforts and support from all sectors of society, the campaign can continue to bring about a positive change in people's lives and the environment.

References:

- Government of India. (2014). Swachh Bharat Mission: Guidelines for Swachh Bharat Mission (Gramin). Ministry of Drinking Water and Sanitation.
- Patil, S. R., & Mittal, A. (2019). Swachh Bharat Abhiyan (SBA): Challenges and prospects. International Journal of Environmental Science and Technology, 16(6), 3233-3242.
- Siddiqui, S. (2018). Swachh Bharat Abhiyan: A Cleanliness Mission in India. Journal of Community Medicine & Health Education, 8(6), 610.
- Singh, N., & Banerjee, A. (2019). Assessing the success of Swachh Bharat Abhiyan: Evidence from a quasi-experimental national study. World Development, 122, 139-157.
- Srinivasan, S., & Karthikeyan, M. (2020). Swachh Bharat Abhiyan and the role of local governments in India. Journal of Cleaner Production, 266, 121917.
- Tandon, N. (2017). Swachh Bharat Abhiyan: A critical review. International Journal of Applied Research, 3(5), 518-522.
- Venkataramanan, V., & Kumar, A. (2018). Swachh Bharat Abhiyan: An assessment of India's cleanliness drive. Journal of Public Affairs, 18(2), e1757.
- World Health Organization. (2018). Sanitation and health. WHO Fact Sheet No. 392.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT FACTOR 8.072

WASTE MANAGEMENT IN HOTEL INDUSTRIES: - A STUDY ON STAR HOTELS

Dr. Rupasi Das.
Associate professor, Department of sociology,
Sir Sayyed College, Aurangabad, Maharashtra.

Abstract:

Tourism is a growing Industry in the world. To undertake Tourism one needs to take the help of various tourism service Providers such as Hotels, Travel agencies Transporters and many more. To make the stay enjoyable one needs to pay attention on the accommodation he requires. After the whole day hectic schedule the tourist wants a comfortable accommodation. Now a days Tourists are Self conscious of their stay. To give a pleasant Memory to the guests the hotel needs to keep its premise clean. The hotels mainly take care of three R's. Which aims at the waste to Reduce, Reuse and Recycle.

Keywords: *Waste management, Hotels, Reduce, Reuse, and Recycle.*

Methodology:

This study is based on qualitative methods from the secondary sources of materials. These materials are being collected by the Hotel manuals, periodicals, newspapers, books etc.

Objective of the study:

The current study tries to proceed further keeping two objectives in mind.

1. What are the waste materials in Hotel industry in general?
2. How these waste is being managed?

Introduction:

Hotel is the world's largest industry in Hospitality sector. It is also largest labour intensive. To maintain the world class comforts in accommodation sector Hotels try to maintain the preferred standard. Government of India has set norms to categorise the Hotels from budget to seven star categories according to the amenities and facilities they are providing. It is considered that the higher the star category the more the wastage. The Hotel industry is considering as the largest waste producing Industry in the world. All the human activities produce wastage so also the hotels. Here all the rooms considered as a home and that much waste expected form each room as considered with a full fledged home. It is quite natural that hotel industry is going to produce waste without any doubt, but how we are managing this waste is the matter to be considered. The more the business the more the wastage. Improper management of these waste leads to hazardous situations for the human beings and the eco system at large. It is our duty to find the way outs to address the problem from a hassle free social life and an enjoyable vacation for the guests who stays with these hotels. Guests are also ready to pay more for the eco friendly hotels as they are aware of the benefits. It is essential to know about the waste products from the hotels.

Wastage in Hotels:

Majorly it is noted that the hotels produce two types of wastes.

1. **Wet waste (**organic/biodegradable**)**
2. **Dry waste**

The wet waste is considered as the garbage from the kitchen. Dry waste comes from all the departments. For a better understanding we will categorize the wastes from the hotels material and departmental wise.

Wastage type	Components	Department
Food	Veg/non veg	F&B, Kitchen, restaurant, bar
Glass	Bottles, jars, plates etc.	F&B, kitchen, restaurant, bar, Front office
Paper	Printing**,** menu**,** paper napkins, maps, brooches, newspapers, magazines etc.	Front office, guest rooms, administrative, restaurant
Plastic	Bags, bottles, wrapping materials etc.	Guest rooms, reception, kitchen, restaurant etc.
Cloth	Table cloth, bed sheets, linen, napkins, etc.	Restaurant, kitchen, bar, washrooms, guest rooms etc.

Besides these wastes there are other wastes also seen in hotels but they are in a small quantity. Major departments in waste production in hotel industry are as follows: -

1. Food and beverage department (kitchen, restaurant, and bar)
2. Housekeeping department
3. Reception (front office, back office)

These departments produce most amount of waste in the hotels. It is an avoidable to produce waste but what is in our hand is to manage it.

Waste management:

The major star category hotels tries to manage their wastes in three major heads such as :-

1. Reduce
2. Reuse
3. Recycle

Reduce:

To manage the waste in hotels they first try to reduce the quantity of waste. Using less amount of plastics, and adopting the traditional way to some extend solve these purpose. For example refilling the sampoo bottles instead of using schacth. Use of rechargeable batteries, using both side of the papers, mud water bottles instead of plastic ones, eco-friendly cleaning agents etc.

Reuse:

The management of the hotel should take into consideration the majors for reusing the materials once used where ever possible. For example, water can be treated and after treatment the same water can be used in watering the plants, WC. Laundry etc. Reuse the excess food of guests for the staff, use of cloth napkins instead of paper ones.

Recycle:

It is necessary to recycle the materials once used to take its benefits to the fullest. The leftover food can be served to the people who are hungry. Organic waste should be used to produce compost, big bed sheets can be used for single bed sheets. Pillow covers, dusters etc. Unused machines should be donated to poor people.

From the above points it is clear that the star hotels should take majors to control their wastes from hotel in such a way that it will help to develop the surrounding area in a eco friendly manner.

Suggestions and recommendations:

Hotels must try to manage their waste in a proper manner for which some suggestions and recommendations are given:-

- Proper training to the staff for waste management.
- Incentives to be given to the employees for best waste management.
- Training should be given to reuse the materials instead of directly throwing it.
- Proper maintenance of the materials used in the hotels.
- Paperless work should be promoted
- Different colour waste bins should be used for proper waste management.
- Recycling of water and other wastes for further use.

Hotels must adopt these waste management steps to overcome the problem of waste in and around the hotel. This will help to enrich the environment for a Hassel free tourism zone where people can come and enjoy their stay.

References:

- BHATIA A.K, International Tourism,
- Department of Economic Affairs, 2009, solid waste management Sector in India, public private partnership in India. Ministry of Finance, Government of India.
- Mallik. S & Kumar s. Management of Hotel waste: A case study of small hotels of Haryana. A journal of Economic and Management.
- Vikas. Mohan. “Reduction and Management of waste in Hotel Industries.” International journal of Engineering Research and application.
- Ministry of Tourism accessed at www.tourism.gov. in

SANITATION AND ENVIRONMENT: ISSUES AND CHALLENGES

Dr. S. R. Manza
Pandit Jawaharlal Nehru Mahavidyalaya
Chatrapati Sambhajinagar

Abstract:
Safe sanitation means promotion of safe disposal of human excreta, right use of toilet and avoiding open defecation as well as management of solid and liquid waste. Poor sanitation is a primary cause for many deadly diseases, deaths among children under age five, contamination of ground water sources, loss of family income on account of increased health costs, and compromised human dignity. In managing safe sanitation at each level - household, community, and governments, understanding impacts of poor sanitation, contribution of all key stakeholders including communities, implementation of safe sanitation processes is considered crucial. Water is a precious commodity. Provision of clean drinking water, sanitation and a clean environment are vital to improve health and life span of people. Sanitation is a basic need like food and drinking water. A sanitary toilet within or near home provides privacy and dignity to women. Sanitation and hygienic improvement is very important for the development of society. In this study discussing all methods, management, conditions etc. for a sanitation conditions in India.

***Keywords**: Rural Sanitation, Drinking Water, Diseases, Hygiene, Water, Public latrines, Education Campaign, Society, Environment.*

Introduction:

Water, sanitation and hygiene service are very important to address the poverty, livelihoods and health. Water is a precious commodity. Provision of clean drinking water, sanitation and a clean environment are vital to improve the health and life span of people. Women and girls spend hours fetching water from different sources like Public Stand Post, Hand Pump, Household Tap, Open Wells, Agriculture Wells and Surface. In the twenty first century more than half of the global population is expected to live in towns and cities. In some of cites more than quarter a million people are added every year. This poses huge challenge to urban municipal corporation and planning bodies, which are responsible for providing infrastructure and basic services to the urban population. The growing cities of developing countries are facing crisis between demand and supply of the basic amenities like drinking water and adequate sanitation services and necessary infrastructure. India has been grappling with the problem of water and sanitation coverage, especially for the rural areas and poor in urban areas. The most cities and towns of India are characterized by over-crowding, congestion, inadequate water supply and sanitation which include disposal of human excreta, waste water, and garbage disposal, which in turn affects the health of urban people.

Water and improved sanitation play a major role in the overall well-being of the people, with a significant bearing on the infant mortality, longevity and productivity. Causes of contamination of water are indiscriminate use of chemical fertilizers and chemicals, poor hygienic environment of water sources, improper disposal of sewage and solid waste, pollution from untreated industrial effluents, over-exploitation leading to quality degradation. Thus, the supply of additional quantity of water by itself does not ensure good health; proper handling of water and prevention of contamination are also equally important. Contagious, infectious and waterborne diseases such as diarrhoea, typhoid, infectious hepatitis, worm infestations, measles, malaria, tuberculosis, whooping cough, respiratory infections, pneumonia and reproductive tract infections dominate the morbidity pattern and prevalence in India.

The study of the sanitation facilities available to the households is an important aspect of living facilities and it is closely related to the health and hygiene of the household's members and its surrounding environment. In this consideration, the objectives of this paper are to examine the water and sanitation conditions and the effects on diseases prevalence in urban areas of India.

Objective of the study:

1. To study the water and sanitation condition in India.
2. To study the sanitation and hygiene issues.

3. To analyse the effects on diseases prevalence in urban and rural areas of India.

Research Methodology:

Required data is collected from various reports of government agencies, different educational apex body reports, websites and various secondary sources such as books, magazines, literature reviews, and research of various authors in the relevant field was taken into consideration.

Rural Sanitation in India:

In the mid-nineties, the government of India strongly felt that rural water supply and sanitation are crucial aspects for rural development. After consultations with the different stakeholders, the Ministry of Rural Development finally decided to create a separate department at Government of India level. Because of this, the Department of Drinking Water Supply was created with separate institutional arrangements with a focused approach. From then, the government is allocating separate funds and making budgetary provisions to tackle the rural sanitation challenges. At the same time, based on the institutional changes, the state governments have also created separate departments and wings under the Panchayat Raj or Rural Development departments at the state level. States like Maharastra created separate department to focus on issues related to rural sanitation and safe drinking water. Based on the above-mentioned institutional changes, the government had taken up a few initiatives to assess the country's situation on sanitation. A baseline survey about rural water supply and sanitation was done by the government to understand the issue. In line with the National Agenda for Governance, it was resolved to provide safe drinking water in accordance with the stipulated norms on a sustainable basis to all habitations by March 2004, which is also the target set in the approach paper for the Tenth Plan.

Rural Sanitation coverage in India:

The rural sanitation coverage in India is gradually improving every year. The census data shows the scenarios from the last three decades. In the year 1981, only 1 per cent of people had rural sanitation facilities. After two decades, in the year 2001, the percentage reached 22 per cent. By the end of the year 2005, the number reached 33 per cent. According to an estimate, 650 million people in India still defecate in the open every day. If we examine other facts, out of the 48.5 per cent in the year 2007 an estimated 200, 000 tons of faecal matter is deposited in the open every day. If we observe from the public health point of view, near about six lakhs diarrhoea deaths occur in India per year. One more fact is children aged below five fall prey to diarrhoeal deaths and surviving children suffer from three to five episodes of diarrhoea every year. According to available information, the rural sanitation facilities still pose a challenge for the government and civil society. The reason is not only low availability of funds, but also other aspects.

The National Sample Survey Findings on Rural Sanitation Coverage:

The National Sample Survey Organization released data related to rural sanitation in November 2010. It has mentioned, in its 65th report on housing amenities in India in 2008-09, that 65.2 per cent rural households and 11 per cent urban households13 have no latrine facility. This report found that there was a lot of gap between usage and access. There are also many sustainability issues involved in the implementation process.

Nature and scope of sanitation:

Providing better sanitation facilities is one of the biggest challenges till date. After the millennium era, tackling sanitation and hygiene issues is becoming a key issue in terms of providing sanitation facilities and in creating awareness among the masses for behavioural change. Social ailments like poverty are more than a lack of income or a shortage of material goods. Human poverty, lack of basic capabilities for participating in the standard activities of the communities is aggravated by lack of sanitation. For urban slum dwellers and rural population, living in areas surrounded by human waste and garbage is creating embarrassment and depriving people of participation, choices and opportunities.

Around 8,00,000 people in India still live by manual scavenging by carrying feces (waste) in baskets on their heads, a livelihood that bars their inclusion in mainstream society. In these pathetic conditions, people are suffering due to lack of basic sanitation amenities. Poor awareness is the main cause for this problem. The sanitation problems in rural and urban areas are different and challenges also vary.

The National Sample Survey is the main source to draw strategies for addressing rural sanitation problems in the country. A project based approach has been initiated by the government with help of national and international civil society and development organisations. As a result, priorities have been set up to achieve the objective of providing safe drinking water to all rural habitations in India. Based on the objectives given below, a few priorities have been given to habitations. These strategies paved new ways in the sanitation sector in India.

The priorities are as under:

- Highest priority to be given to ensuring that the 'not covered' habitations are provided with sustainable and stipulated supply of drinking water and sanitation facilities.
- It will be equally important to ensure that all the 'partially covered' habitations having a supply level of less than 10 litres per capita per day and those habitations facing a severe water quality problem are fully covered with safe drinking water facilities on a sustainable basis.
- Thereafter, other 'partially covered' and 'quality affected' habitations are to be covered.
- Once drinking water supply facilities are provided to all rural habitations, the remaining period of the Tenth Plan would be utilized for consolidation purposes. This will involve covering newly emerged habitations and those, which have slipped back to 'partially covered' or 'not covered' status due to a variety of reasons.
- Simultaneous action is also needed to identify and tackle habitations where water quality problems have emerged recently.
- It should be ensured that Scheduled Caste (SC) and Scheduled Tribe (ST) population and other poor and weaker sections are covered fully on a priority basis.
- A systematic survey of all such identified habitations shall be undertaken.
- The above priorities show that the government of India considers rural sanitation as a highly prioritized issue in the rural development field.
- In these findings, a few norms have been framed to assess the vulnerability related to rural sanitation. The main norms are more realistic, as opined by the experts and development organizations.
- At least one hand pump/spot-source for every 250 persons is to be provided. Additional water is to be provided under the Desert Development Programme areas for cattle, based on the cattle population. The water requirements for cattle need not necessarily be met through piped water supply and could be made through rainwater harvesting structures/spot sources.
- Moreover, the water sanitation and public health are interrelated and inter dependant aspects from the development point of view.

Important elements of sanitation:

In accordance with the studies and various findings, there are a few most important elements involved in rural sanitation. If these elements are handled properly, many public health problems can be solved. So far, majority of the diseases are spreading due to lack of proper sanitation and availability of protected drinking water sources. Even though the protected drinking water source is available, if there is no proper sanitation or water handling and better sanitation practices, the problem will be the same. Keeping this in view, the following, most important elements have been identified to address rural sanitation issues in a focused manner. Later these were identified as better sanitation hygiene practices.

They are:

- Safe handling of drinking water,

- Disposal of waste water,
- Safe disposal of human excreta, since human excreta is associated with more than 50 per cent of diseases,
- Safe solid waste disposal,
- Home sanitation and food hygiene,
- Personal hygiene, particularly, washing one's hand with soap.
- Sanitation in the community

The above-mentioned best hygiene practices are unavoidable aspects in the process of rural sanitation. So far, due to lack of awareness, rural communities are generally not familiar with the hygiene practices.

Conclusion:

The study of sanitation conditions is very important with the perspective of hygiene and health of human being. The availability of improved latrine facility to the households has very significance relationship with diseases prevalence in urban areas of India, because it directly related to hygiene and health of human. In the absence of latrine facility person have to go for open defecation and there is always chance to get contact with disease's vector i.e. flies, mosquitoes etc. So, the association between water, sanitation and micro-environmental conditions is very significantly related to diseases prevalence. The results of this paper indicate that improvement of water and sanitation conditions can substantially reduce the rates of diseases prevalence and it can be expected to affect other aspects of human hygiene and health.

Suggestion:

- The Strategy is to move towards a 'Swachh Bharat' by making it a massive mass movement that seeks to engage everyone in the task of cleaning homes, work places, villages, cities and surroundings, in a collective quest..
- The focus is to provide flexibility to state governments, as sanitation is a state subject, to decide on their implementation policy, use of funds and mechanisms, taking into account state specific requirements.
- This is to enable states to develop an implementation framework that can utilise the provisions under the mission effectively and maximize the impact of the interventions.
- The government of India's role would be to complement the efforts of the state governments through the focused programme being given the status of a mission, recognizing its dire need for the country.
- Augmenting the institutional capacity of districts for undertaking intensive behaviour change activities at the grassroots level.
- Strengthening the capacities of implementing agencies to roll out the programme in a time-bound manner and to measure collective outcomes.
- Incentivizing the performance of State-level institutions to implement behavioural change activities in communities.

Reference:

- Bartlett, S. (2003). Water, sanitation and urban children: the need to go beyond "improved" provision. Environment and urbanization.
- Chaplin, Susan E. (1999). Cities, sewers and Poverty: India's Politics of Sanitation, Environment and Urbanization.
- Dobe, M. Sur, A.K., Biswas, B.B. (2011). Sanitation: the hygienic means of promoting health. Indian Journal of Public Health.
- Gopal, S., Sarkar, R., & al, e. (2009). Study of water supply & sanitation practices in India using geographic information systems: some design & other considerations in a village setting. Indian journal of Medical Research.
- Gupta, V., & Pal, M. (2008). Community Sanitation Campaign: A study in Haryana. Economic & Political Weekly, 20-23.
- Rural Drinking Water Supply and Sanitation in the Eleventh Plan Period Excerpts. (2009). New Delhi: Planning Commission of India.
- Tenth Five Year Plan (2002-2007) on Water and Sanitation. (2008). New Delhi: Planning Commission of India.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOAL ZERO HUNGER AND INDIA

Dr. S. E. Ghumatkar
Associate Professor and Head
Department of Economics, Balbhim College, Beed.

Abstract:
Zero hunger is the second goal of Sustainable Development Goals which to achieve up to 2030. India is a country who is also bound her with this goal. India's situation in this field is worsening on today. The report of Global Hunger Index 2022 published in October 2022 shown India's difficult condition. India's rank among 121 countries of the world is 107th in this report with the GHI value 29.1. Pakistan the country is ahead of us at 99 ranks with GHI value 26.1. After 2014, India's rank got down from 55 to 107 in 2022. All four parameters, India's situation is difficult and not as much as required choices available to overcome on the problem. NITI Aayog is publishing report on that and showing condition and national targets towards SDG's. Hunger is more dangerous for the sustainable development and India is far away from it.

***Key Words**: Hunger, Sustainable Development, Malnutrition*

Introduction:

India is known as developing economy in the sense of per capita income and Human Development Index. Indian is highly depended on primary/agriculture sector on account of workforce dependency. Even though India is facing biggest problem of hunger which effect present and future of the quality of human capital[1]. UN has published the report on Global Hunger Index GHI in October 2022 of 117 countries. India's average score in four parameters of GHI is 29.1 which were 30.3 in 2019 report. India's rank in GHI was 100 in 2017 among 119 countries and slipped in 2018 at 103rd rank and now in the report of 2022, India's rank is 107th among 121 countries[2]. Now it became harder to India to achieve zero hunger up to 2030 as the second goal put in 17 Global Sustainable Development Goals by United Nations Development Programme UNDP.World's 193 countries came together and made 17 Sustainable Development Goals to achieve during 15 years from 2015 to 2030. India is also a member country of 193. 17 Sustainable Development Goals are:1)No poverty, 2)Zero Hunger, 3)Good health and well being, 4)Quality Education, 5)Gender equality, 6)Clean water and sanitation, 7)Affordable and clean energy, 8)Decent work and economic growth, 9)Industry innovation and infrastructure, 10)Reduced inequalities, 11)Sustainable cities and communities, 12)Responsible consumption and production, 13) Climate action, 14) Life below water, 15) Life on Land, 16) Peace, Justice and strong institutions, 17) Partnerships for the goals. These seventeen goals are interrelated and supportive to each other and hope these will prove to achieve up to 2030[3].

The study is focused on the 2nd sustainable goal which is Zero Hunger. It is tried to see the India's current situation about hunger and the possibility to achieve this goal up to 2030. To analyze the problem, Reports of NITI Aayog, UNDP, World Bank, and Government of Indians institutions are being referred.

Zero Hunger:

"Hunger is a condition in which a person, for a sustained period, is unable to eat sufficient food to meet basic nutritional needs''. Figure of Food and Agriculture Organisation (FAO) shows, the number of people suffering from chronic hunger has been increasing from 2015. The report also mentioned there is a strong correlation between increase in hunger and economic slowdown of Economy[4]. Zero hunger is to be achieved with the help of to achieve food security and improved nutrition and to promote sustainable agriculture[5].

Hunger is the most vulnerable condition for those poor people suffering from it and the progress of economy stopped due to the less powerful human capital. The data shows, among every nine people of the world one suffer from chronic hunger. One billion people of the world are undernourished and 3.1 million children die every year only due to hunger and malnutrition. Hunger effects on poor people in present and future also. When people are

hungry and malnourished, they are less able to improve their livelihoods; adequately care for their families; live full and healthy lives and lift themselves out of poverty. Specifically children are more vulnerable because malnutrition during first two years of children can result in physical and cognitive damage that diminishes future health, welfare and well-being[6]. Now it became prime goal to achieve sustainable development of the world and specifically developing country as India.

Global Hunger Index:

Measuring hunger is complicated but on international level GHI scores are calculated using aggregate of four indicators. These are as: undernourishment is the share of the population that is under nourished means whose caloric intake is insufficient; chilled wasting is the share of children under the age of five who are wasted means who have low weight for their height, reflecting acute under nutrition; chilled stunting is the share of children under the age of five who are stunted means who have low height for their age, reflecting chronic under nutrition; child mortality is the mortality rate of children under the age of five means a reflection of the total mix of inadequate nutrition are unhealthy environments. The indicators average score is between 0-100 point. 100 -point GHI severity score, where 0 is the best score means no hunger. But both are not found in actual in any country[7].

GHI severity scale has been given in the table number one.

Table No. 01, GHI Severity Scale (2018, 2019)

Low	Moderate	Serious	Alarming	Extremely alarming
≤9.9	10.0-19.9	20.0-34.9	35.0-49.9	50.0 ≤

Source: UNDP's report on GHI-2018, 2019.

One the basis of severity scale we introduced the countries situation in hunger. India is in alarming condition of hunger because India's score of GHI is serious 29.1 in 2022 report of UNDP it was 30.3 in 2019. It is good sign in absolute term for India but comparatively India's score is worse than even Pakistan's 26.1. The rank of India is sleeped from 102 to 107 during 2019 to 2022. Bangladesh and Nepal's performance is too much better than India. Srilanka is the nearest country of India whose GHI value is only 13.6 and number in rank is 64th.

Chart 1, GHI Value of Countries

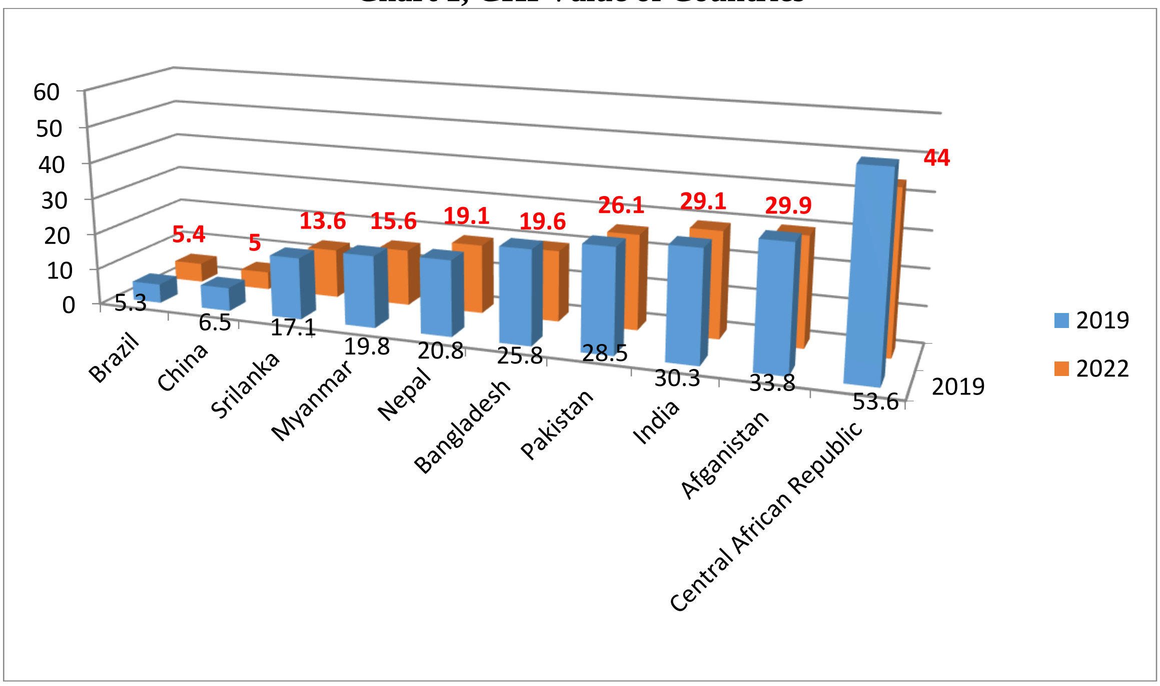

Chart No-2, GHI Ranks of Countries

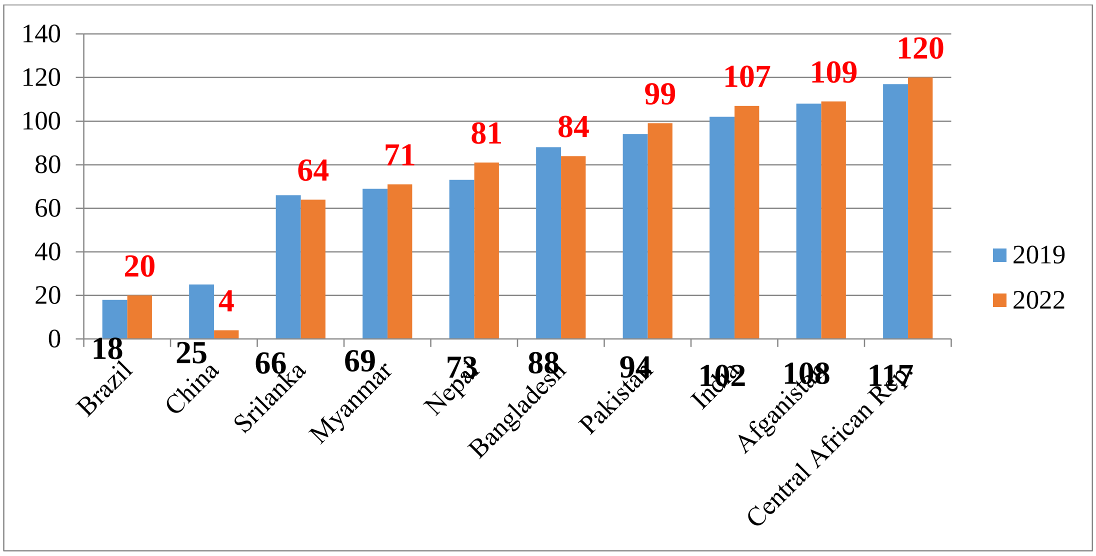

Source; - UNDP- Global Hunger Report -2018, 2019.

Yemen is the country at last rank 121 with GHI value 45.1 and second last is Central African Republic is the country whose rank is 120 with GHI value 44.0 in alarming condition.

India's Position in Hunger:

Chart number 3 shows the data of India's rank in Global Hunger Index from 2010. India's rank in GHI was 67th in 2010 and 2011. With the progress of Economy countries situation tends to uplift till 2014. The rank was 55th in 2014, but after that India's rank decreased in the rule of BJP government in respect to GHI rank.

Chart-3, GHI Rank of India

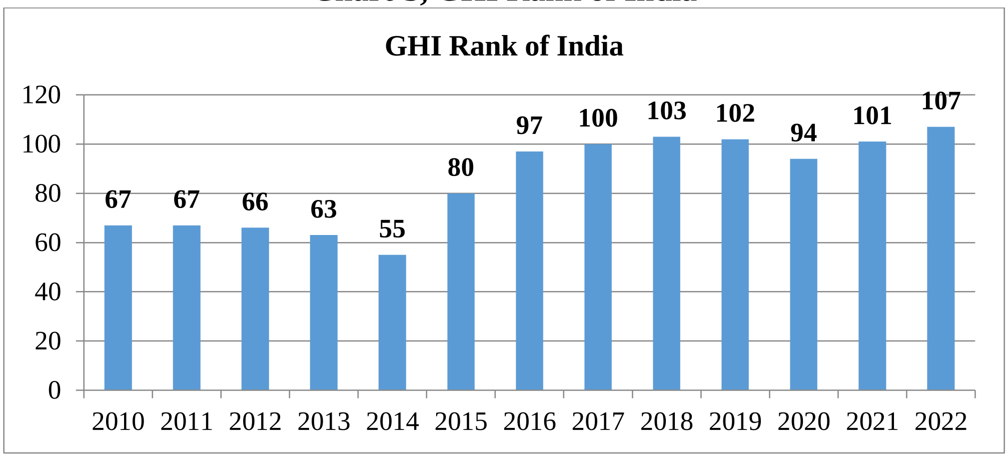

Source: - UNDP- Global Hunger Reports.

India's rank increased to 80th in 2015, 97th in 2016, 100 in 2017. It was decreased in 2020 but the numbers of countries were decreased in 2020 due to COVID pandemic. It again down from 101 to 107 during 2021 and 2022.

State Wise Hunger in India:

NITI Aayog published SDG India-Index and Dashboard-2019-20 on the occasion of fifth anniversary of the adoption of Sustainable Development Goals. Aayog used 7 indicators to count state wise hunger in the Country according to the SDG-goal 2nd. These are as: Ratio of rural households covered under public distribution system (PDS) to rural households where monthly income of highest earning member is less than Rs. 5'000; Percentage of children under age 5 years who are stunted; Percentage of pregnant women aged 15-49 years who are anaemic; Percentage of children aged 6-59 months who are anaemic (Hb<11.0g/dl); Percentage children aged 0-4 years who are underweight; Rice, wheat and

coarse cereals produced annually per unit area (Kg/Ha); Gross value added in Agriculture per worker. Index score counted by Aayog in number shows highest number is betterment of condition. The score for goal 2 ranges between 22 and 76 for states and between 12 and 73 for UTs.

Goa, Mizoram, Kerala, Nagaland, Manipur, Arunachal Pradesh Sikkim, Chandigarh, and Pondicherry are the front runner in Hunger Index score. Punjab, Lakshadweep, Delhi, Jammu-Kashmir, and Ladakh are performer. Tripura, Tamil Nadu, Haryana, Gujarat, Maharashtra, Uttar Pradesh, Bihar, Madhya Pradesh, Jharkhand such states are aspirant means their condition is worsen.

Table No. 02

Hunger in India published by NITI Aayog- 2019

State	% children under age 5 years who are stunted	% Children 0-4 age who are underweight	% of Pregnant women aged 15-49 who are anaemic	% of children aged 6-59 months who are anaemic (Hb is less than 11.0g/dl	Hunger Index Score
Andhra Pradesh	31.5	35.5	52.9	39.6	35
Bihar	42	38.7	58.3	43.7	26
Chhattisgarh	35.4	40	41.5	40.8	27
Goa	19.6	20.3	26.7	22.1	76
Gujarat	39.1	34.2	51.3	38.2	39
Haryana	34.9	28.8	55.0	48.3	43
Jharkhand	36.2	42.9	62.6	43.7	22
Karnataka	32.5	32	45.4	34.7	37
Kerala	20.5	18.7	22.6	12.5	74
Madhya Pradesh	39.5	38.7	54.6	53.5	24
Maharashtra	34.1	30.9	49.3	41.6	34
Punjab	24.3	19.7	42	39.8	61
Rajasthan	36.8	31.5	46.6	32.4	35
Tamil Nadu	19.7	23.5	44.4	27.3	48
Uttar Pradesh	38.8	36.8	51	43	45
West Bengal	25.3	30.9	53.6	45.7	40
Delhi	28.8	28.1	45.1	47	56
India	**34.7**	**33.4**	**50.3**	**40.5**	**35**

Source; NITI Aayog Report on SDG

Table Number 02 presents some important states information about four major indicators of Index. It shows, percentage children under age 5 years who are stunted are 34.7 percent in India, 42 percent in Bihar which is most worsened, 39.1 percent in Gujarat and 34.1 percent in Maharashtra. Percentage of pregnant women aged 15-49 who are anaemic are too much which shows the future picture of India's hunger in children. On the basis of this data, it seems to be very difficult to achieve 2nd sustainable development goal that is zero hunger till 2030 for India.

Conclusion:

On the basis of analysis, it seems to be very difficult to achieve 2nd sustainable development goal that is zero hunger till 2030 for India. Because, 34.7 percent of children under 5 years age are stunted, Almost half of the pregnant women aged between 15-49 years are anaemic

which affect future, 40.5 percent children aged 6-59 months are anaemic, 33.4 percent children between age 0-4 years are underweight. The condition of India is too much worsened to overcome this problem and achieve zero hunger. Food subsidies are necessary to the poor people which are provided by the Public Distribution System in India. But for that purpose agriculture production through increasing double productivity of food grain and other agriculture products is necessary. With only 40 percent of irrigation land it is impossible.

References:

- Gaurav Datta and A.Mahajan "Indian Economy" S.Chand Publication, New Delhi (2014)
- Government of India, NITI Aayog, "SDG report flags and huge worries about hunger, poverty in India", https://www.downtoearth.org.in
- United Nations Development Programme, "Sustainable Development Goals"
- Government of India, NITI Aayog, "SDG India Index and Dashboard 2019-20."
- https://en.m.wikipedia.org.
- https://www.worldbank.org>feature.
- https://www.globalhungerindex.org/pdf/en/2022.pdf

ROLE OF PANCHAYAT RAJ INSTITUTIONS IN SWACHHA BHARAT MISSION IN INDIA

Dr. Siddharth Gangale
Head, Ph.D. Research Centre
M.J.F. College of Social Work, Yavatmal.
Email: sk.gangale@gmail.com

Objective:
The main objective of this paper is to study the Role of Panchayat Raj Institutions in Swachha Bharat Mission (SBM) in India.

Research Methodology:
This research paper is mainly based on secondary sources of data. Data are collected randomly from secondary sources like books, research papers, journals, articles from different government non-government websites, and government reports. And paper is prepared with the help of descriptive and explanatory research design.

Introduction:
Mahatma Gandhi was the first to grasp the importance of sanitation. He performed scavenging work to show that without clean and healthy surroundings, we would not develop a nation. Swachh Bharat Abhiyan is one of the important flagship programmes of the Government of India that has been initiated by our Hon'ble Prime Minister to fulfill Mahatma Gandhi's dream of a clean and hygienic India. It was launched by Hon'ble Prime Minister on the 145th Birth Anniversary of the Father of the Nation Mahatma Gandhi on 2nd October 2014 at Rajghat, New Delhi. It is aimed to make India a 'Clean India' by 2nd October 2019 i.e. 150th birth anniversary of Mahatma Gandhi. The current population of India is 1,415,940,641 as of Monday, February 27, 2023, based on Worldometer elaboration of the latest United Nations data. To cater to the basic needs of this population is the real challenge, in order to address this huge problem of sanitation, the Government of India has launched a nationwide Clean India Program "Swachhata Abhiyan" Poor sanitation has been related to a number of economic and social problems. According to the Water and Sanitation Programme Report, inadequate sanitation resulted in a loss of 53.8 billion US Dollars accounting for 6.4 percent of India's gross domestic product (GDP) in 2006. (Water and Sanitation Program, 2011). Nearly 72 percent of this effect was attributed to health-related causes. The social consequences of poor sanitation have not been effectively investigated. Most of the evidence on the social consequence of poor sanitary conditions appears to be poorly documented and inadequately explored (Chu, 2013).

In India, nearly 650 million people lack toilet facilities. Efforts toward addressing this massive problem of sanitation appear to be bi-pronged involving both the government and the Non-Governmental Organizations. The government programs have focused mainly on community campaigns. The main goal of this is to eliminate open defecation by 2017 through peer pressure and to reward communities, which achieve 'open defecation free' status. The current government has initiated a 'Mahatma Gandhi Clean India Programme', to clean up nearly 1000 towns and to put an end to the practice of manual scavenging. The success of this program and in particular, its sustainability is likely to depend upon its coherence with the social structural forces, which drive poor sanitary conditions. Social-structural and multi-variable methods towards improving levels of sanitation. The current campaign in India such as the Total Sanitation Campaign and Clean India Program focus on eliminating public defecation by providing individual household latrines. Such campaigns are founded on the assumption of an unmet need for flushing toilets and pit latrines.

Under the National Rural Health Mission (NRHM) now the National Health Mission, Village Health Sanitation and Nutrition Committees (VHSNC), are envisaged as platforms for 'local action' on health at the community level and serve as key program components of communication, across the country. Overall, the success of VHSNCs in

building community-level collective action has been mixed. While states like Chhattisgarh and Odisha, have made effective use of this platform for community-level monitoring of service delivery and processes, not only health but all social determinants of Health, a large number of states across the country have not been able to activate the VHSNCs which is reflected in low expenditures of the VHSNC united funds. The proposed campaign – 'VISHWAS' (Village-based Initiative to Synergise Health, Water and Sanitation) - VHSNC Campaign Initiative for Swachhta and Swasthya -will be carried out under the leadership of VHSNCs and will build a collective initiative at the community level, for improving Water, Sanitation and Hygiene situation and its impact on Health and quality of life. It will also strengthen convergent action in integration with various initiatives under Swachh Bharat Mission (SBM), and will also build the institutional capacity of VHSNCs to fulfill their roles as visualized in the original design.

The key strategy of this campaign will be to organize eleven monthly campaign days in every VHSNC village, which will be led by its VHSNC, and thereby build a systematic community action on key components related to Water, Sanitation and Hygiene. The objective of Swachhta Campaign is Create awareness on Water Sanitation & Hygiene and their impact on Health and create a platform for local action on these issues. ¾ Empower communities to participate in the planning and implementation of the program ¾ Build the institutional capacity of VHSNCs to fulfill their roles as visualized in its original design, by undertaking the monthly campaigns. Role of VHSNC as a platform for 'community action' VHSNCs are an important mechanism for community participation of all stakeholders at the community level; families and community at large as target of promotive and preventive health efforts and the receiver of services, health providers who deliver the services and community representatives as well as general community members who have a dual role to support as well as monitor the services. The VHSNCs also enable local planning by creating community level dialogue, and by building convergent collective action on social determinants and public services directly or indirectly related to health. NHM also envisages that by building local level planning processes, VHSNCs would support the process of Decentralized Health Planning. Thus the committee is envisaged to take leadership and provide a platform for improving health awareness and community's access to health services, address specific local needs and integrate it all into community-based planning. One of the key objectives of VHSNCsis to also empower Panchayats to play their role in the governance of health and other public services and to enable communities to take collective action for the attainment of a higher health status and improved quality of life in the village.

Role of Panchayati Raj Institutions:

As per the Indian Constitution's 73rd Amendment Act, 1992, Sanitation is included in the 11th Schedule. Accordingly, Gram Panchayats have an essential role in the implementation of the Swachya Bharat Mission (SBM). The Programme will be implemented by the Panchayati Raj Institutions at all levels. They will carry out the social mobilization for the construction of toilets and also maintain a clean environment by way of the safe disposal of wastes. Panchayat Raj Institutions may engage suitable NGOs for interpersonal IEC and training. Community Complexes constructed under the SBM will be maintained by the panchayats. Panchayats can also contribute from their own resources for school Sanitation over and above the prescribed amount. They will act as the custodian of the assets such as the Community Complexes, environmental components, drainage etc. constructed under SBM. Panchayat Raj Institutions can play a key role in promoting regular use, maintenance, and up gradation of toilets and inter-personal communication for hygiene education. Panchayats and NGOs who are in the frontline of implementation have a key role in ensuring that safety standards are being met with all components of SBM e.g. the

distance between the water source and a latrine- adhering to the minimum distance for school and anganwadi toilets and community sanitary complexes; regulating pit-depth, pit lining to prevent pollution, the collapse of pit, etc. The same will apply to key hygiene behaviour such as keeping the environment around hand pumps/water sources clear and tidy and free of human and animal excreta. Gram Panchayats must also play a role in the monitoring of the SBM program. Both block-level and District level Panchayat Raj Institutions must regularly monitor the implementation also with the concerned officials States may decide to channel the fund flow for activities at the GP level through the Gram Panchayat institution. Gram Panchayats working within the framework has to prioritize sanitation within their programs as follows:

a. The Gram Panchayats will participate in the social mobilization for the triggering demand, construction of toilets and also maintenance of the clean environment by way of safe disposal of waste.

b. Gram Panchayats can also contribute from their own resources for School Sanitation and Solid and Liquid Waste Management Infrastructure.

c. The Gram Panchayats will act as the custodian of the assets such as the Community Complexes, environmental sanitation infrastructure, drainage etc. constructed under SBM(G). GPs can also open and operate Production Centers/Rural Sanitary Marts.

d. Gram Panchayats can play a very important role in creating awareness and imparting hygiene education among the local population. Involvement of experienced and reputed NGOs, Village Level Motivators (Swachhata Doots/Sanitation Managers), and field functionaries like Accredited Social Health Activists (ASHA), Anganwadi Workers, School Teachers, and Volunteers to carry out field-level activities can have a substantial impact.

e. Gram Panchayats can play a key role in promoting regular use, maintenance and up gradation of toilets, Agencies who are in the frontline of implementation have a key role in ensuring that safety standards are being met with all components of SBM(G) e.g. the distance between water source and a latrine – adhering to the minimum distance for individual household latrine (IHHL) and Community Sanitary Complexes; regulating pit-depth, pit lining to prevent pollution, the collapse of pit etc. The same will apply to key hygiene behaviour such as keeping the environment around hand pumps/water sources clear and tidy and free of human and animal excreta.

f. Both Block level and District level PRIs must regularly monitor the implementation of the programme. Gram Panchayats must also play a role in the monitoring of the SBM(G) programme.

g. The Gram Panchayats organize and assist in organizing Social Audits of the Programme. Social audit meetings must be held in each GP once in six months. The DSBM(G) and the BPMU shall be responsible to ensure that this schedule adheres to.

h. The responsibility of the social audit of the programme shall be given to any specific village-level body/committee/SHG etc. which shall be carried out in coordination with the GP. Apart from this the Gram Panchayats will have a Swachchhata Diwas (Sanitation Day) every month and will also convene periodic assemblies of Gram Swachchhata Sabha (Village Sanitation Assembly) This will be used as means to strengthen the elements of transparency, participation, consultation, and consent, accountability and grievance redressal in the implementation of SBM.

Conclusion:

Sanitation is a virtue which comes from within – be it an individual, a society, and a Nation. It is reflected in our attitude towards our surroundings and what we wish to leave for our future generations. Any transformation in this regard would require an enormous behavioural change, a change in entrenched attitudes, which needs to be sustained through developing and maintaining adequate infrastructure, reinforcing healthy sanitation practices, sound leadership at all levels, public participation, and effective communication. The country is

witnessing a mass movement to address this challenge. Managing waste at all levels and of all types, rejuvenating water bodies, developing sustainable villages, cities, and public places require foot soldiers in each of us – be it Governments, institutions, schools, corporates, civil society organisations, RWAs, or Panchayats. This systemic behavioural change is a collective responsibility we must undertake towards building a healthier nation. Sanitation is vitally linked to human dignity. It is important to ensure dignity of labour of our tireless sanitation workers who need to be duly recognised for the service they are doing to the society by keeping our surroundings clean. They need to be unburdened with the sheer enormity of waste being generated by our societies. This issue of Yojana is a tribute to these countless, mostly faceless, sanitation workers who have been the force behind the Swachhata Jan Andolan. It is also a way to study in-depth the policy framework around the domain and to celebrate the stories of changes around us. These small footsteps will leave greener footprints for a better tomorrow.

References:

- Dasra- Cataylst for Social Change. (2012). Squatting Rights- Access to toilets in Urban India. URL: Phadke, Shilpa, Khan, Sameera, Ranade, Shilpa. (2011). Why Loiter? Women and Risk on Mumbai Streets, India : Penguin Phadke, Shilpa. (2007). 'Dangerous liaisons: Risk and reputation in Mumbai' in Economic and Political Weekly.
- Guidelines for Swachh Bharat Mission (Gramin) Ministry of Drinking water and sanitation December, 2014.
- Iyer, P. 2016. Rural Communities Embrace Swachh Bharat Mission (Gramin)-, Vol. 64.
- Patel, A. 2016. Swacch Bharat Abhiyan to End Open Defecation in Rural India- Vol. 64.
- Pathak K N Swachh, Bharat Abhiyan: A Tool For Progressive India YOJANA, published by the Ministry of Information and Broadcasting 6 January 2015 Vol 59.
- Pierce, G. 2015. Obstacles To 'Total Sanitation' : Evidence From District Level Household Survey. YOJANA, published by the Ministry of Information and Broadcasting14, January 2015 Vol 59.
- Pillai et al. Sanitation And Social Change In India.YOJANA, published by the Ministry of Information and Broadcasting7, January 2015 Vol 59.
- Ranjan, G.R. 2016. Rural Cleanliness and Gandhiji, Vol. 64.
- Shukla P. 2016. Making Sanitaton People's Movement– the Jashpur Way. Vol. 64 No. 12
- Singh B. 2015.Sanitation, Development And Social Change: Cleaning Of Holy Minds, YOJANA, published by the Ministry of Information and Broadcasting, January 2015 Vol 59.
- Singh Jasbir, Swachh Bharat: A Mission for Every Indian , Kurukshetra, The Monthly Journal, Ministry Of Rural Development June 2016, Vol. 64,
- Tomar and Singh, N. 2016. Swachh Bharat Mission: From Behaviour Change to Social Change. Vol.64.

PROBLEMS CAUSED BY UNHYGIENIC ENVIRONMENT

Dr. Soma P Gondane
Rajiv Gandhi Arts College,
Patan Ta. Jivati District Chandrapur

Abstract:
There is a direct relationship between cleanliness and environment. If there is cleanliness, the condition of the environment will also be clean and healthy. General environmental problem is a global problem, pollution is causing threat to the environment. In both urban and rural communities, environmental concerns have been affected due to low awareness of cleanliness. On water, air, soil etc. There are adverse effects. Due to applications, various chemical industries, traffic, excessive use of forests, polluted water, pollution and other industries have created environmental imbalances. Which has a direct impact on public life. Environmental sanitation is the science devoted to the prevention and control of environmental conditions, which surround us and which are fundamental and necessary to maintain basic and complete public health. Therefore, it is dedicated to the special care of air, water, natural resources, soil, plants and organisms among other elements.

Keywords: *Slums, Biodiversity, Disease Free, Solid Waste, Public Places, Life Expectancy, Public Awareness, Survival*

Introduction:

Environmental hygiene refers to a person taking care of external, chemical and physical factors. These are the factors that affect health: therefore, the objective of environmental sanitation is to prevent diseases from creating a healthy environment.

Environmental sanitation and dirty habitat:

Cleanliness is directly related to unhygienic homes. Due to lack of sanitation, slums start to arise automatically. Slums are a major problem in metros. Especially in Mumbai, Delhi, Kolkata, Chennai, along with physical development, the problem of unhygienic housing is also increasing rapidly. The polluted water and toxic air from the industries in the cities have damaged the environment. Slums, dirty garbage, plastic waste and contaminated water of rivers and lakes, traffic fumes, lack of basic amenities create unsanitary problems. Open defecation in villages, open drains, clean drinking water, open garbage, inconvenient toilets in schools and homes cause environmental damage.

Environmental sanitation and drinking water:

Water is the basic support of human life. Human life is impossible without water. Water is the basis of living creation. Clean water is important for drinking water as polluted water is harmful to health. It causes many diseases. Many things are important for water cleanliness. Like checking water in time, taking necessary medicines etc. If such precautions are not taken, the water becomes unfit for drinking. Construction of dams for drinking water at national and state level, proper management of distribution, maintenance of sanitation and proper administration is mandatory.

Hygiene has nothing to do with age. It has special importance from children to old people. Cleanliness is essential for environmental cleanliness to keep the human body disease-free. The idea of cleanliness is connected with the human body, the consumption of things and all animate and inanimate situations. Hygiene is not limited to washing hands, face and feet. Cleanliness has been a special contribution in the development line of the country. Vibhuti working in the development of the country can be encouraged by service workers. The foundation of development of any country directly and indirectly depends on sanitation. Poverty, unemployment, poor health, poor education, illiteracy, etc., are all caused by unsanitary conditions. The reality of India is that filth piles up around the living spaces. The vicious cycle of poverty destroys people's lives. According to WHO, the development line of any country is based on sanitation criteria. Self-development of people is possible.

Environmental Waste: Public Space and Private Space:

India is a land of art, culture and architecture. Indian people are famous all over the world for their history. Looking at Indian history, public

places can be divided into different areas. Public places are places where people can move freely. can enjoy Solid waste disposal is difficult in cities as compared to villages. The solid and liquid wastes of the village are mixed with the soil in some time and the land becomes fertile. The state of pollution in public places is serious. In India there is a campaign by the government and organizations for cleanliness of public places, yet people ignore it. People have started using the parks in such a way that no one should visit that place a second time. Food and items are thrown in the form of garbage in parks.

There is a need for cleanliness in public places in India:

Sanitation is of particular importance globally. Along with personal hygiene, public hygiene is also essential. People's carelessness towards public places raises a question mark. Public places are places of movement of people, where many people gather at one place. Such places are automatically places of movement of people, so self-cleaning is the best way. A family member also takes care of cleanliness. Yet he does not follow these rules in public. In the country of India, people gather in public places on the occasion of festivals. Various things are used by people, thus the waste generated is thrown everywhere and creates unsanitary conditions. Unhygienic condition becomes dangerous for health. Cleanliness of public places is essential for human development.

Unsanitary problem in public places:

Liquid and solid wastes create unsanitary conditions. Solid waste is the root cause of unsanitary conditions. Paper, food scraps, plastic bags etc. are spread in large quantities. In India, people have arranged spittoons, dustbins to prevent littering in public places, yet unhygienic conditions have arisen. This creates many problems. Prevention of pollution is also necessary to protect the environment. Due to increasing population, the problems of dirty habitat, human conflict, urbanization, modernization have increased. People are also spending their days in public places. Dirt has spread in parks, public places, temples, hospitals, railway stations etc.

Polluted environment

Due to unsanitary public places, the environment is also getting polluted. Due to such polluted environment, human life expectancy is decreasing. Contaminated environment has become hazardous to human health. The plague is spreading.

Impaired human development:

Throwing garbage in public places not only causes financial loss, but also causes health problems. The country's economy suffers. Public sanitation is a threat to human development.

Social problems in human life:

Environment is the foundation of human life. Littering in public places fails us in social movement. When the society becomes unhealthy, the social interactions in the society have a profound effect on the members of the society.

Effect of unsanitary conditions in public places:

There are many public places in India. Public places like temples, hospitals, dargahs, parks, baths, ashrams, restaurants, schools etc. are identified. People in India spend most of their time in public places. Children go to school, women go to temples, youths go to theatres, clubs, gardens etc. So everyone has to work for cleanliness. Impurity always creates negative effects. Unsanitary pollution is a type of pollution, which can also pose health risks. Proper disposal of solid waste is a step in the interest of people visiting public places. Due to unhygiene there is fear of spread of physical and mental diseases among the people. Unsanitary conditions hinder the development of the country.

Cleanliness efforts in public places:

India is a diverse heterogeneous country. There is a lot of diversity in culture, dress, customs etc. Public places i.e. village boundaries, squares, schools, hospitals, panchayat houses etc. Cleanliness of public places plays an important role in maintaining the health of people. Several suggestions have been received in this regard.

1. Education of cleanliness :- In Indian social system it is necessary to educate people about cleanliness. It is necessary to create public awareness about cleanliness through the family through educational institutions.

2. Use of sanitary equipments :- Sanitary equipments are kept by government, various organizations, volunteers for cleanliness in public places. Dustbin, spit, drainage system, toilet etc. People should continue to participate in cleanliness by using it properly.

3. Awareness :- The lack of initiative among the people regarding cleanliness is evident from their unsanitary condition. Various workshops, lectures, training etc. are organized for self-enlightenment.

Status of Private Places in India:

The landscape of public and private spaces in India has changed. There is a lot of difference between the two places. Owner maintenance includes private spaces as their property. The right to private spaces remains individual as well as collective. Private spaces are reserved only for people belonging to a particular community, religion, caste or class. All decisions regarding respective locations remain with the individual. Rules are also made by the owner in terms of cleanliness. The owner uses the equipment in relation to cleanliness as he wishes. Reputation has been considered particularly important for private spaces. Institutes, Schools, Colleges, Clubs, Theaters etc. in private places in India. Its condition is good compared to public places. Sometimes there is also a rule to impose fines for uncleanliness. The health status of people in India is good. People have become health conscious under the influence of western culture. They have also insisted on the cleanliness of private institutions and places.

Cleanliness of public places and private places in India:

Comparisons are being made between public places and private places in every sector. For the attainment of good health, every country's government and NGOs are capable of many efforts. Organizations that get money are also trying in this regard. In public places, the government is trying. It is also spent on cleanliness. The government can make this provision only from the tax collected from the citizens. But people don't understand the value of their own money and sanitation breaks down. The blame is placed on the government. This is a big responsibility in private places. The owner himself observes in this regard. People attached to the organization and people coming from outside are controlled so that hygiene is not disturbed. Therefore, the condition of cleanliness in private places is better than public places.

Importance of environmental cleanliness:

As important as breathing is to human life, hygiene is also important. Perhaps maintaining cleanliness is not the job of one person but requires the efforts of all. After a day in a slum, the importance of cleanliness becomes clear. Cleanliness affects not only the internal but also the external environment. Humans need to be clean to survive. As unsanitary is directly related to health, it is mandatory to go to the hospital to experience its effects. Victims of infectious diseases are now becoming aware. The direction of social development can also be determined by acknowledging the importance of cleanliness. Sanitation is essential for health and well-being for the survival of society. Poor health has a bad effect on socialization. Gandhiji was also angered by the unsanitary nature of India and he gave the country a message to understand the cleanliness of western society. People do not know how to live together but die together because of uncleanliness. Today we use technology, keeping pace with time, but sanitation centers are still not built, sanitation is the pride of man.

Methodolgy:

Observation method has been adopted for the present research essay. Some of the documents used for this short research essay on sanitation and environmental issues are: Some editorial articles were used for this research. Secondary sources have been used for the present study and in the present study observation and discussion information as well as the opinions expressed by the readers through various mass communication have been analyzed.

Conclusion:

In our society, as much efforts are made for the awareness of cleanliness, not so much is done for cleanliness. Hygiene is essential for all age groups. Cleanliness is necessary to maintain social order in social affairs. Cleanliness has been important in political sphere, educational sphere and economic sphere. Cleanliness is not only a biological matter but also affects the environment. Health is possible only through cleanliness. Cleanliness is essential in commercial places, institutions, schools, public places etc. Due to the large number of people in such places, health problems also arise. Some level of unsanitary has been observed in private institutions. In this regard, the coordinators of private organizations have made special provision. Therefore, cleanliness is very important for the stability of the society. A healthy person can find answers to many questions, just as cleanliness can lead to many new directions. Education for good health, acceptance of cleanliness as a member of society is now imperative.

Reference:

- Chackley, A.M. Text Book for Health Worker (Volume I) NR Brothers, Indore. The Fourth Frequency (2002)
- Dr. Bindeshwar Pathak, Swachhta ka Samajshastra (Environmental Sanitation, Public Health and Social Neglect, Sulabh) International, Social Service Organization, New Delhi. (2009)
- Singh, Luv Kumar, How to Protect Environment and Pollution Se Apni Suraksha, Publisher Book Mahal Daryaganj New Delhi 110002
- Nemade Jayashree, Industrialization and Socio-Environmental Issues, Prashant Publication Jalgaon 425001, February 2019

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

THE SIGNIFICANCE OF SANITATION FOR HUMAN HEALTH

Mr. Eknath A. Langote* **Dipali S. Sangekar****
Ph. D. Foods and Nutrition (Scholor)
Department of Food Science and Nutrition
College of Community Science
Vasantrao Naik Marathwada Krishi Vidyapeeth, Parbhani, Maharashtra

Abstract:
The right to water and sanitation is foundational to several Sustainable Development Goals. Safe sanitation is essential for health, from preventing infection to improving and maintaining mental and social well-being. The lack of safe sanitation contributes to diarrhoea, a major public health concern and a leading cause of disease and death among children under five years in low- and middle-income countries; poor sanitation also contributes to several neglected tropical diseases, as well as broader adverse outcomes such as undernutrition. Lack of access to suitable sanitation facilities is also a major cause of risks and anxiety, especially for women and girls. For all these reasons, sanitation that prevents disease and ensures privacy and dignity has been recognized as a basic human right. So present investigation was carried out to understand the relation between sanitation and health along with recommended sanitary guidelines.

Key words: *Health, Sanitation, WHO*

Introduction:

Sanitation is defined as access to and use of facilities and services for the safe disposal of human urine and faeces. A safe sanitation system is a system designed and used to separate human excreta from human contact at all steps of the sanitation service chain from toilet capture and containment through emptying, transport, treatment (in-situ or off-site) and final disposal or end use. Safe sanitation systems must meet these requirements in a manner consistent with human rights, while also addressing co-disposal of greywater, associated hygiene practices and essential services required for the functioning of technologies.

The purpose of these guidelines is to promote safe sanitation systems and practices in order to promote health. Safe sanitation is essential for health, from preventing infection to improving and maintaining mental and social well-being. The lack of safe sanitation systems leads to infection and disease, including: Diarrhoea, a major public health concern and a leading cause of disease and death among children under five years in low- and middle income countries (Pruss Ustuss et al. 2016); Neglected tropical diseases such as soil-transmitted helminth infections, schistosomiasis and trachoma that cause a significant burden globally (WHO, 2017); and Vector-borne diseases such as West Nile Virus or lymphatic filariasis (Curtis et al., 2002; van den Berg, Kelly-Hope & Lindsay, 2013), through poor sanitation facilitating the proliferation of Culex mosquitos.

Unsanitary conditions have been linked with stunting (Danaei et al., 2016), which affects almost one quarter of children under-five globally (UNICEF/ WHO/World Bank, 2018) through several mechanisms including repeated diarrhoea (Richard et al., 2013), helminth infections (Ziegelbauer et al., 2012) and environmental enteric dysfunction (Humphrey, 2009; Keusch et al., 2014; Crane et al., 2015). The lack of safe sanitation systems contributes to the emergence and spread of antimicrobial resistance by increasing the risk of infectious diseases (Holmes et al., 2016) and thereby use of antibiotics to tackle preventable infections. Inadequate management of faecal waste that includes antimicrobial residues from communities and health care settings can also contribute to emergence of resistance (Korzeniewska et al., 2013; Varela et al., 2013).

Method and Approach :

A systematic literature search was conducted in February, 2023 to identify articles that investigated the role of sanitation and health in India. Databases included; Academic Search Complete, Global Health, WHO. Articles were first screened by title and abstract based on the inclusion criteria. The full text of selected articles was obtained for assessment for final inclusion.

Sanitation as a human development issue:

Inadequate sanitation systems exist in many parts of the world. Many people worldwide practice open defecation and many more do not have services that prevent faecal waste from contaminating the environment (WHO-UNICEF, 2017). In many low- and middle-income countries (LMICs), rural areas are underserved, cities are struggling to cope with the scale of sanitation needs caused by rapid urbanization, while sanitation system maintenance is challenging and costly worldwide. Challenges caused by climate change require continued adaptation to ensure sanitation systems safeguard public health.

Principles for implementation of sanitation interventions:

Sanitation systems should address the following minimum requirements to ensure safety along each step of the sanitation service chain.

Toilet:

- Toilet design, construction, management and use should ensure that users are safely separated from excreta.
- The toilet slab and pan or pedestal should be constructed using durable material that can be easily cleaned.
- The toilet superstructure needs to prevent the intrusion of rainwater, stormwater runoff, animals and insects.
- It should provide safety and privacy with lockable doors for shared or public toilets.
- Toilet design should include provision of culturally- and context-appropriate facilities for anal cleansing, handwashing and menstrual hygiene management. Toilets need to be well maintained and regularly cleaned.

Containment storage/treatment:

- Where groundwater is used as a drinking-water source, a risk assessment should ensure that there is sufficient vertical and horizontal distance between the base of a permeable container, soak pit or leach field and the local water table and/or drinking-water source (allowing at least 15 m horizontal distance and 1.5 m vertical distance between permeable containers and drinking-water sources is suggested as a rule of thumb).
- When any tank or pit is fitted with an outlet, this should discharge to a soak pit, leach field or piped sewer. It should not discharge to an open drain, water body or open ground.
- Where products from storage or treatment in an on-site containment technology are handled for end use or disposal, risk assessments should ensure workers and/or downstream consumers adopt safe operating procedures.

Conveyance :

- Wherever possible motorized emptying and transport should be prioritized over manual emptying and transport.
- All workers should be trained on the risks of handling wastewater and/or faecal sludge and on standard operating procedures (SOPs).
- All workers should wear personal protective equipment (e.g. gloves, masks, hats, full overalls and enclosed waterproof footwear) particularly where manual sewer cleaning or manual emptying is required.

Treatment :

- Regardless of the source (i. e. wastewater from sewer-based technologies or faecal sludge from on-site sanitation) both the liquid and solid fractions require treatment before end use/disposal.
- The treatment facility should be designed and operated according to the specific end use/disposal objective and operated using a risk assessment and management approach to identify, manage and monitor risk throughout the system.

End use/disposal:

- Workers handling effluent or faecal sludge should be trained on the risks and on standard operating procedures and use personal protective equipment.
- A multi-barrier approach (i. e. the use of more than one control measure as a barrier against any pathogen hazard) should be used.

Sanitation behaviour change:

Behaviour change is an important aspect of all sanitation programmes and underpins adoption and use of safe sanitation.

- Governments are the critical stakeholder in the coordination and integration of sanitation behaviour change activities and they should provide leadership and adequate funding.
- All sanitation interventions should include a robust sanitation promotion/behaviour change programme (including monitoring and evaluation), with all stakeholders and participants aligned around the same set of objectives and strategies. To influence behaviour and design successful promotion activities it is important to understand the existing sanitation behaviours and the determinants of those behaviours, noting that specific population groups will have different sanitation needs, opportunities for change and barriers to improvement.
- Behaviour change interventions are most successful when they target the determinants of behaviours; a range of models and frameworks exist to aid understanding and target behavioural drivers and should be drawn upon in the intervention design process.
- Careful consideration should be given to the intervention delivery model (stand-alone behaviour change versus integrated approaches; focused versus comprehensive strategies); for a strategy to be successful it needs to impact on uptake, adherence and long-term practice/use of the safe behaviour.
- Behaviour change programming needs adequate and dedicated resources.

The health impact of unsafe sanitation

Direct impact (infections)	**Sequelae (conditions caused by preceding infection)**	**Broader well-being**
Faecal-oral infections • Diarrhoeas (incl. cholera) • Dysenteries • Poliomyelitis • Typhoid	**Stunting/ growth faltering** (related to repeated diarrhea, helminth infections, environmental enteric dysfunction)	**Immediate:** **Anxiety** (shame and embarrassment from open defecation, shared sanitation) and related consequences and not meeting gender specific needs
Helminth infections • Ascariasis • Trichuriasis • Hookworm infection • Cysticercosis (Taenia solium/ infection) • Schistosomiasis \\ • Foodborne trematodes	**Consequences of stunting** (obstructed labour, low birthweight)	**Sexual assault** (and related consequences)
Insect vector diseases (vectors breed in faeces or faecally contaminated water) • Lymphatic filariasis • West Nile Fever • Trachoma	**Impaired cognitive function** **Pneumonia** (related to repeated diarrhea in undernourished children)	**Adverse birth outcomes** (due to underuse of healthcare facilities with inadequate sanitation)
	Anaemia (related to hookworm infections)	**Long-term:** School absence Poverty Decreased economic productivity Anti-microbial resistance

Collated from: Bartram & Cairncross, 2010; Bouzid et al, 2018; Campbell et al, 2015; Cumming & Cairncross, 2016; Cairncross et al., 2013; Schlaudecker et al, 2011.

Recommendations:

Following are some of the recommendations for sanitation and health for human being.

Recommendation 1: Ensure universal access and use of toilets that safely contain excreta

- Universal access to toilets that safely contain excreta and elimination of open defecation should be prioritized by governments, ensuring that progress is equitable and in line with the principles of the human right to water and sanitation.
- Demand and supply of sanitation facilities and services should be addressed concurrently to ensure toilet adoption and sustained use and enable scale.
- Sanitation interventions should ensure coverage of entire communities with safe toilets that, as a minimum, safely contain excreta, and address technological and behavioural barriers to use.
- Shared and public toilet facilities that safely contain excreta can be promoted for households as an incremental step when individual household facilities are not feasible.
- Everyone in schools, health care facilities, workplaces and public places should have access to a safe toilet that, as a minimum requirement, safely contains excreta.

Recommendation 2: Ensure universal access to safe systems along the entire sanitation service chain

- The selection of safe sanitation systems should be context specific and respond to local physical, social and institutional conditions.
- Progressive improvements towards safe sanitation systems should be based on risk assessment and management approaches (e. g. Sanitation Safety Planning).
- Sanitation workers should be protected from occupational exposure through adequate health and safety measures.

Recommendation 3: Sanitation should be addressed as part of locally delivered services and broader development programmes and policies

- Sanitation should be provided and managed as part of a package of locally-delivered services to increase efficiency and health impact.
- Sanitation interventions should be coordinated with water and hygiene measures, as well as safe disposal of child faeces and management of domestic animals and their excreta to maximize the health benefits of sanitation.

Recommendation 4: The health sector should fulfill core functions to ensure safe sanitation to protect public health

- Health authorities should contribute to overall coordination of multiple sectors on development of sanitation approaches and programmes, and sanitation investment.
- Health authorities must contribute to the development of sanitation norms and standards.
- Sanitation should be included in all health policies where sanitation is needed for primary prevention, to enable coordination and integration into health programmes.
- Sanitation should be included within health surveillance systems to ensure targeting to high disease burden settings, and to support outbreak prevention efforts.
- Sanitation promotion and monitoring should be included within health services to maximize and sustain health impact.
- Health authorities should fulfil their responsibility to ensure access to safe sanitation in healthcare facilities for patients, staff and carers, and to protect nearby communities from exposure to untreated wastewater and faecal sludge.

Good practice actions for enabling safe sanitation service delivery

The recommendations are complemented by a set of good practice actions to help all stakeholders put the recommendations into effect.

- Define government-led multi-sectoral sanitation policies, planning processes and coordination.

- Ensure health risk management is properly reflected in sanitation legislation, regulations and standards.
- Sustain the engagement of the health sector in sanitation through dedicated staffing and resourcing, and through action on sanitation within health services. Undertake local health-based risk assessment to prioritize improvements and manage system performance.
- Enable marketing of sanitation services and develop sanitation services and business models.

Conclusion:

The evidence reviewed in the process of developing the guidelines suggests that safe sanitation is associated with improvements in health, including positive impacts on infectious diseases, nutrition and well-being. In general, however, the quality of the evidence is low. Sanitation reduces the severity and impact of malnutrition. It reduces the spread of intestinal worms, schistomiasis and trachoma. Helps in promoting dignity and boosting safety, particularly among women and girls.

References:

- Crane RJ, Jones KD, Berkley JA (2015). Environmental enteric dysfunction: an overview. Food Nutr Bull. 36 (Suppl 1): S76-87.
- Curtis CF, Malecela-Lazaro M, Reuben R, Maxwell CA (2002). Use of floating layers of polystyrene beads to control populations of the filaria vector Culex quinquefasciatus. Ann Trop Med Parasitol. 96(Suppl 2): S97-104.
- Danaei G, Andrews KG, Sudfeld CR, Fink G, McCoy DC, Peet E et al. (2016). Risk Factors for Childhood Stunting in 137 Developing Countries: A Comparative Risk Assessment Analysis at Global, Regional, and Country Levels. PLoS Med. 13(11): e1002164.
- Holmes AH, Moore LS, Sundsfjord A, Steinbakk M, Regmi S, Karkey A et al. (2016). Understanding the mechanisms and drivers of antimicrobial resistance. Lancet. 387: 176-187.
- Humphrey JH (2009). Child undernutrition, tropical enteropathy, toilets, and handwashing. Lancet. 374: 1032–1035.
- Keusch GT, Rosenberg IH, Denno DM, Duggan C, Guerrant RL, Lavery JV et al. (2013). Implications of acquired environmental enteric dysfunction for growth and stunting in infants and children living in low- and middle-income countries. Food Nutr Bull. 34(3): 357-364.
- Korzeniewska E, Korzeniewska A, Harnisz M (2013). Antibiotic resistant Escherichia coli in hospital and municipal sewage and their emission to the environment. Ecotoxicol Environ Saf. 91: 96-102.
- Prüss-Üstün A, Wolf J, Corvalán CF, Bos R, Neira MP (2016). Preventing disease through healthy environments: a global assessment of the burden of disease from environmental risks. World Health Organization, Geneva, Switzerland.
- Richard SA, Black RE, Gilman RH, Guerrant RL, Kang G, Lanata CF et al. (2013). Childhood Malnutrition and Infection Network. Diarrhea in early childhood: short-term association with weight and long-term association with length. Am J Epidemiol. 178(7): 1129-1138.
- UNICEF, WHO and the World Bank (2018). Joint child malnutrition estimates - Levels and trends (2018 edition). Global Database on Child Growth and Malnutrition.
- Varela AR, Ferro G, Vredenburg J, Yanik M, Vieira L, Rizzo L, et al. (2013). Vancomycin resistant enterococci: from the hospital effluent to the urban wastewater treatment plant. Sci Total Environ. 450: 155–161.
- World Health Organization and UNICEF (2017). Progress on drinking water, sanitation and hygiene: 2017 update and SDG baselines. WHO and UNICEF, Geneva, Switzerland.
- World Health Organization and UNICEF (2017). Progress on drinking water, sanitation and hygiene: 2017 update and SDG baselines. WHO and UNICEF, Geneva, Switzerland.
- Ziegelbauer K, Speich B, Mäusezahl D, Bos R, Keiser J, Utzinger J (2012). Effect of sanitation on soil-transmitted helminth infection: systematic review and meta-analysis. PLoS Med. 9(1): e1001162.

SWACHH BHARAT MISSION: AN ANALYTICAL STUDY

Mr. Amjat Ismail shaikh*
Research Fellow,
DR. B.A.M.U.,
Mob.No.9022848348
Emil: amjatshaikh1995@gmail.com

Dr. V.S. Phulari**
Head & Research Guide
Aurangabad Dept of Economics
Shri Muktanand College, Gangapur
Dist. Aurangabad

Abstract:
Swachh Bharat mission is very necessary to run continuously in India until it achieves its goal. It is very essential for the people in India to really get the feeling of physical, mental, social and intellectual well-being. It is to make living status advance in India in real means which can be started by bringing all over cleanliness. The Swachh Bharat Mission of urban areas aims to cover almost 1.04 crore households in order to provide them 2.6 lakhs of public toilets, 2.5 lakhs of community toilets together with the solid wastes management in every town. Gramin Swachh Bharat Mission is a mission implementing cleanliness programmers in the rural areas. Earlier the Nirmal Bharat Abhiyan (also called Total Sanitation Campaign, TSC) was established by the Government of India in 1999 to make rural areas clean however, now it has been restructured into the Swachh Bharat Mission (Gramin).

Keywords: *Sanitation Campaign, Nirmal Bharat Abhiyan.*

Introduction

The Swachh Bharat mission was initiated by our Prime Minister Sri Narendra Modi with a view to create Clean India. Launched on October 2nd in 2014, Swachh Bharat Mission advised every Indian citizen to take up responsibility in keeping the country clean. The PM stated that a clean India would be the best tribute to give to the Father of our Nation on his 150th birth anniversary and that everyone should contribute their part in doing away with litter and waste by the year 2019. He asked everyone to devote a hundred hours every year, two hours a week, towards cleanliness. With regards to his own words, the PM proceeded with the mission by taking a broom and cleaning a part of the city by himself. He also nominated public figures and personalities from various walks of life to carry forward this mantle. This act of engaging in cleaning up homes, work places, villages and cities collectively would bring in a drastic reduction in littering of waste and pollution. The Prime Minister's advice and initiative should not be taken up with deaf ears but should be accepted with a change in the collective mentality of the public as well as the government officials at all levels. Proper sanitation and systems should be in place to dispose waste and maintain cleanliness. Anti-litter campaigns should be held to create awareness among the general public and motivate them to take up the broom. Stringent enforcement of the law is also a necessity to maintain this attitude and sanitation. Funds should be collected and allocated to provide proper sewage systems, public toilets and garbage disposals across the country. Civilization is the distance that man has placed between himself and his own excreta. Brian W. Aldiss

Sanitation is a basic necessity that affects everyone's life. Sanitation and hygiene are critical to health, survival, and development. Throughout the world, an estimated 2.5 billion people lack basic sanitation (more than 35% of the world's population). Many countries are challenged in providing adequate sanitation for their entire populations, leaving people at risk for water, sanitation, and hygiene (WASH)-related diseases.1,2 The pathetic state of sanitation index in India has put the country behind Pakistan, China, Bangladesh, and Nigeria. According to Water, Sanitation, and Hygiene (WASH) Performance Index 2015 developed by the Water Institute at the University of North Carolina, India was a bottom performer and was ranked 93. Despite the assumption that countries with higher GDP will perform better in improving access to water and sanitation, GDP was not significantly correlated with performance.3,4 India has been putting efforts for improving sanitation for a long time.

Objectives:

1. To Analyze the Swachh Bharat Mission Main objectives.
2. To study of Importance of Sanitation.
3. To study of Urban Areas in the Swachh Bharat Mission.
4. To study of Gramin Areas in the Swachh Bharat Mission.
5. To Analyze the Change the mindsets of the people.

Methodology:

For the study the data has been collected from secondary source. The data has been collected from secondary sources data has been collected from other reliable online sources like article, journal and newspaper etc.

Importance Of Sanitation:

Safe sanitation means promotion of safe disposal of human excreta, right use of toilet and avoiding open defecation as well as management of solid and liquid waste. Poor sanitation is a primary cause for many deadly diseases, deaths among children under age five, contamination of ground water sources, loss of family income on account of increased health costs, and compromised human dignity.

1. **Impact on Health:**

Exposure to contaminated drinking water sources and food with pathogen-laden human waste is a major cause of diarrhea, and can be affected by cholera, trachoma, intestinal worms, malaria, ascariasis, etc. WHO observed that one gram of feces can contain 10,000,000 viruses, 1,000,000 bacteria, 1,000 parasite cysts and 100 parasite eggs. Open and untreated human excreta can interact with food through soil, water and crops unless this fecal-oral route is broken through adopting safe sanitation wand hygiene practices.

2. **Impact on Environment**:

Inadequate sanitation and waste management have direct impacts on the environment. Untreated sewage flowing directly into water bodies affect coastal and marine ecosystems, contaminate soil and air, exposing millions to disease.

3. **Impact on Economy**

A study by the World Bank says that absence of toilets and conventional sanitation cost India 6.4% of its GDP in 2006. The economic impact of poor sanitation for India is at least USD 38.5 billion every year under Health, Education, Access time and tourism.

Swachh Bharat Mission:

To accelerate the efforts to achieve universal sanitation coverage and to put focus on safe sanitation, the Prime Minister of India launched the Swachh Bharat Mission on 2nd October, 2014. The Mission Coordinator shall be Secretary, Ministry of Drinking Water and Sanitation (MDWS) with two Sub-Missions, the Swachh Bharat Mission (Gramin) and the Swachh Bharat Mission (Urban), which aims to achieve Swachh Bharat by 2019, as a fitting tribute to the 150th Birth Anniversary of Mahatma Gandhi, which in rural areas shall mean improving the levels of cleanliness in rural areas through Solid and Liquid Waste Management activities and making Gram Panchayats Open Defecation Free (ODF), clean and sanitized. ODF would mean the termination of faucal-oral transmission, defined by, a) no visible faces found in the environment/village and, b) every household as well as public/community institution(s) using safe technology option for disposal of faces, as defined by the Ministry. The Mission shall strive for this by removing the bottlenecks that were hindering the progress, including partial funding for Individual Household Latrines from MGNREGS, and focusing on critical issues affecting outcomes. The Guidelines of SBM(G) and the provisions hereunder are applicable with effect from 02.10.2014.

Main objectives of the Swachh Bharat Mission (SBM):

The main objectives of the Swachh Bharat Mission (SBM) are,

- To bring about an improvement in the general quality of life in the rural areas, by promoting cleanliness, hygiene and eliminating open defecation.
- To accelerate sanitation coverage in rural areas to achieve the vision of Swachh Bharat by 2ndOctober 2019.
- To motivate Communities and Panchayati Raj Institutions to adopt sustainable sanitation practices and facilities through awareness creation and health education.

- To encourage cost effective and appropriate technologies for ecologically safe and sustainable sanitation.
- To develop where required, Community managed sanitation systems focusing on scientific Solid & Liquid Waste Management systems for overall cleanliness in the rural areas.

Swachh Bharat Mission: Urban Areas:

The mission aims to cover 1.04 crore households, provide 2.5 lakh community toilets, 2.6 lakh public toilets, and a solid waste management facility in each town. Under the programme, community toilets will be built in residential areas where it is difficult to construct individual household toilets. Public toilets will also be constructed in designated locations such as tourist places, markets, bus stations, railway stations, etc. The programme will be implemented over a five-year period in 4,401 towns. Of the Rs 62,009 crores likely to be spent on the programme, the Centre will pitch in Rs 14,623 crores. Of the Centre's share of Rs 14,623 crore, Rs 7,366 crores will be spent on solid waste management, Rs 4,165. crores on individual household toilets, Rs 1,828 crores on public awareness and Rs 655 crores on community toilets.

Swachh Bharat Mission: Gramin Areas:

The Nirmal Bharat Abhiyan has been restructured into the Swachh Bharat Mission (Gramin). The mission aims to make India an open defecation free country in Five Years. Under the mission, one lakh thirty-four thousand crore rupees will be spent for construction of about 11 crore 11 lakh toilets in the country. Technology will be used on a large scale to convert waste into wealth in rural India in the forms of bio-fertilizer and different forms of energy. The mission is to be executed on war footing with the involvement of every gram panchayat, panchayat samiti and Zila Parishad in the country, besides roping in large sections of rural population and school teachers and students in this endeavour.

Change the mindsets of the people:

When will our countrymen learn not to spit or throw garbage on the roads? Or when will our people learn to keep themselves and their localities clean? The value of SWOT analysis cannot be overemphasized. It is rightly said "winners recognize their limitations but focus on their strengths; losers recognize their strength but focus on their limitations." Positive thinking is strength whereas negative thinking is a weakness. Although clean India is very tough job, still nothing is impossible with efforts on this future Swachh planet.

Conclusion:

A pollution free clean India would be the best tribute to the nation. Swachh Bharat Abhiyan is a cleanliness mass movement organized by the government of India and takes into action by the honorable Prime Minister Mr. Narender Modi. This is the most valuable expedition which everyone must be aware of for the bright future of India. This campaign is a political free mission that immensely focuses on the welfare of the country. The primary aim of this prestigious campaign is to motivate people to make India pristine clean. Teachers, students, and common people are participating in this "Swachh Bharat Abhiyan" with big hits and fire. The main aim of cleanliness campaign is to disseminate the mission as an awareness program globally. This program involves the construction of bathrooms in public areas, promoting sanitation awareness in rural areas, cleaning streets, bringing behavioral changes to people, and converting India an ideal country before the world. Agreeing to this campaign nine people would first invite to the program and continue the chain likewise, this way there would be a huge chain of people who can involve in this campaign and make it a success. By the completion of the cleanliness program, it would indirectly draw the attention of business investors in India and also tourist's attraction would be more from all over the world. This would afford a more serious outcome economic growth of India.

References:

- Swachh Bharat abhiyan (clean India mission): SWOT analysis January 2016
- "India, World Bank sign $1.5 billion loan pact for Swachh Bharat Mission", The Economic Times, 30 March 2016.
- Guidelines for SWACHH BHARAT MISSION GRAMIN (Revised as on October 2017)

- https://idronline.org/every-problem-multiple-perspectives-dilemma-appear-problem-overlap-fact-just-one-aspect-tend-
- https://www.researchgate.net/publication/362592292_Impact_of_Swachh_Bharat_Abhiyan.
- "Modi government mobilises Rs 370 crore under Swachh Bharat Kosh", The Economic Times, 11 March 2016.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

STUDY ON IMPACT OF INDUSTRIAL WASTE ON SOCIETY

Dr. Rahul R. Mane
Assistant Professor
Department of Commerce
R.B. Attal College, Georai

Abstract:
Industrial waste has a significant impact on society, both environmentally and socially. This paper will review the various types of industrial waste and their effects on the environment, including air and water pollution, soil contamination, and hazardous waste disposal. It will also examine the social impact of industrial waste, including public health issues, economic impacts, and community relationships. This paper will also discuss the current methods for managing industrial waste and the challenges that need to be addressed in order to reduce its impact on society. The goal of this paper is to increase awareness of the serious consequences of industrial waste and to encourage society to find sustainable solutions for its disposal and management.

Introduction:

Industrial waste refers to any material generated by industrial processes that are no longer of use and pose a threat to the environment and public health. This waste can include chemical substances, heavy metals, radioactive materials, and other toxic substances. The impact of industrial waste on society is a critical issue that requires immediate attention, as it can have serious consequences for both the environment and human health. Introduction: Industrial waste is generated from a wide range of sources, including manufacturing, mining, agriculture, and energy production. This waste often contains toxic substances that can have severe consequences for human health, the environment, and the economy. The impact of industrial waste on society is a major concern, and it is imperative that effective measures are put in place to minimize its harm.

Types of Industrial Waste and their Effects on the Environment:

Industrial waste can be divided into several categories, including hazardous waste, solid waste, and liquid waste. Hazardous waste is particularly dangerous as it contains chemicals that can be toxic, flammable, or explosive. This type of waste can cause serious environmental damage if not properly managed.

Solid waste, such as industrial plastics and metals, can contribute to soil and water pollution and can harm wildlife. Liquid waste, such as wastewater and oil spills, can cause harm to aquatic ecosystems and the food chain. Industrial waste can also contribute to air pollution, leading to respiratory problems and other health issues.

Social Impact of Industrial Waste:

Industrial waste also has a major impact on communities, including public health problems and economic impacts. Exposure to industrial waste can cause health problems such as cancer, birth defects, and respiratory problems. Additionally, the presence of industrial waste can negatively impact property values and businesses, which can lead to economic losses for communities.

Current Methods for Managing Industrial Waste:

Currently, the most common method for managing industrial waste is disposal in landfills or incineration. While these methods can be effective in the short term, they also have long-term consequences for the environment and human health. Recycling and reuse of industrial waste materials is also becoming more common, as it can reduce the amount of waste that needs to be disposed of and minimize its impact on the environment.

Challenges and Recommendations:

One of the main challenges in managing industrial waste is the lack of regulation and enforcement in many countries. Governments must take action to enforce existing laws and regulations and to create new ones, if necessary, to ensure that industrial waste is properly managed and disposed of.

Another challenge is the lack of public awareness of the consequences of industrial

waste. It is important for governments, businesses, and communities to work together to educate the public about the importance of managing industrial waste and to promote sustainable solutions for its disposal and management.

Environmental Impacts:

Industrial waste can negatively affect the environment in several ways. For instance, the release of toxic substances into the air, water, and soil can lead to soil and water pollution, which in turn can have a significant impact on the health of both plants and animals. In addition, industrial waste can also contribute to global warming and climate change, as the release of greenhouse gases from industrial processes contributes to the overall increase in global temperatures.

Health Impacts:

Industrial waste can have serious impacts on human health as well. For example, exposure to toxic substances found in industrial waste can lead to various health problems, including respiratory diseases, cancers, and other illnesses. In addition, the release of these substances into the environment can also affect the quality of air, water, and food, leading to further health problems.

Economic Impacts:

Industrial waste can also have significant economic impacts, as the cost of managing and disposing of this waste can be substantial. In addition, the negative impact on public health and the environment can lead to decreased property values, decreased tourism, and a decline in local economies.

Conclusion:

In conclusion, the impact of industrial waste on society is a critical issue that requires immediate attention. The release of toxic substances into the environment can lead to serious consequences for both the environment and human health, as well as have significant economic impacts. It is essential that industries take steps to reduce the amount of waste they generate, and that proper management and disposal methods are put in place to minimize the negative impact on society. Additionally, increased public awareness and education on the issue can help to bring about positive change and ensure that the environment and public health are protected.

The impact of industrial waste on society is significant and cannot be ignored. Effective management of industrial waste is essential to protect the environment and human health, and to ensure a sustainable future for future generations. Governments, businesses, and communities must work together to find sustainable solutions for the disposal and management of industrial waste, and to raise public awareness of the importance of this issue.

References:

- "Industrial Waste Treatment Handbook" by Frank Woodard
- "Solid Waste Engineering: A Global Perspective" by William A. Worrell and P. Aarne Vesilind
- "Industrial Waste Disposal and Environment Management" by J. B. Gupta
- "Industrial Pollution Prevention Handbook" by Harry Freeman
- "Handbook of Industrial and Hazardous Wastes Treatment" edited by Lawrence K. Wang, Nazih K. Shammas, and Yung-Tse Hung
- "Environmental Pollution Control Engineering" by C. S. Rao and M. Anji Reddy
- "Industrial Waste Management: A Handbook for Predicting and Assessing Environmental Impacts" by Paul T. Williams
- "Waste Treatment in the Process Industries" edited by Lawrence K. Wang, Nazih K. Shammas, and Yung-Tse Hung
- "Environmental Impact of Industrial Activities: Past, Present and Future" by Dr. Benoit Cushman-Roisin
- "Hazardous Waste Management: An Introduction" by Clifford C. Fedler and David A. Vaccari.

MANUAL SCAVENGING AND THE ISSUE OF CASTE SYSTEM IN MULK RAJ ANAND'S *'UNTOUCHABLE'*

Rizwana Khatoon
Assistant Professor (Department of English)
Govt.R.B.R. N E S PG College
Jashpurnagar, C.G., 496331

Abstract:
The Sanitization Workers or Manual Scavengers are considered Untouchables in Indian Society. Their existences are not acknowledged and are forced to live in the margins of Society. Mulk Raj Anand's 'Untouchable' published in 1935 recounts one day in the life of Bakha, a boy of eighteen years old, from a Manual Scavenging Community and reveals his struggle to survive in a society full of hypocrisy. The story unfolds various humiliations he has to endure because of his manual scavenging job, a caste based forced occupation. Anand's Untouchable is a unique text for its description of colonies based on caste system, the heinous act of mob lynching for touching upper caste Hindus and age old notions of denial for Manual scavengers to enter the temple.

The present paper endeavors to study the portrayal of Bhakha's sufferings as a Manual Scavenger and the issue of Caste system in Mulk Raj Anand's Untouchable.

Key words: *Caste System, Manual Scavenger, Sanitization, Untouchable.*

Introduction:

"For centuries, our voice remain unheard,
Like a weeping fish at a sea,
We are treated zombies at the rush of blood,
Collecting by hand, the human society's poops and pee"
- Lakshmi Narashimman, A Deadly cry of a manual scavenger

The Sanitization Workers or Manual Scavengers are considered Untouchables in Indian Society. The Caste system and the practice of untouchability evolved as a cultural and social practice over a period of time resulting in a hierarchical social system comprising of 'Brahmins' (the priests) followed by 'Kshatriya' (the warriors), 'Vaishyas' (the traders) and 'Shudras' (the workmen). These four groups were called as 'Savarnas'. There were the untouchables or a fifth Varna or 'Avarna' consisting of the members outside the 'chaturvarna' system. The work of Sanitation is considered as the least respectable occupation and the workers were called as 'ati shudra'. For decades they cleaned sewages, dry latrines, and septic tanks of upper caste people. Apart from low wages for their works, their existences are not acknowledged and are forced to lead a life without existence. The high class people ('Savarnas') avoid contact with these fifth varna people and called them as outcaste, and the mere touch of these people as they believe could make them polluted.

Mulk Raj Anand:

Mulk Raj Anand, an Indian writer of pre-Independent India, is known for his depiction of the life of downtrodden groups of Indian society. His novels are admired for their "perceptive insight into the lives of the oppressed and for their analysis of impoverishment, exploitation and misfortune". Rather than writing about pleasure and romance, Anand's writing goes into the depth of the social system and issues. As a contribution to Indo-English novels, he has brought out social questions. He is concerned with the misery, suffering, and social oppression among the underprivileged and downtrodden. His well known works include "Untouchable" (1935), "Coolie" (1936), "The Village" (1939), "Sword and Sickle" (1942) and "The Big Heart" (1945)

Mulk Raj Anand's most acclaimed novel '*Untouchable'* is his first attempt at novel writing, deals with the evil practice of untouchability in India; recounts one day in the life of Bakha, a boy of eighteen years old, from a Manual Scavenging Community and records his oppressive experiences, reveals his struggle to survive in a society full of hypocrisy

The Issue of Caste system and Manual Scavenging:

Anand's interest in the plight of the untouchables dates back to a childhood experience. He puts it in his own words as:
"I had known the untouchables in the squalid followers' lanes of the
Contaminants where my father's regiment was stationed..... one of the sweeper boys, a handsome young man Bakha, had saved my life when I was accidentally hit by a stone on the head during a boy's quarrel. My mother had abused him for polluting me by carrying me home. This episode had left an intangible mark on my naïve child's mind."(Cowasjee, 17)
Untouchabilty is one of the great problems in his life and society. Some of the poor peasants, untouchables and labourers with whom Anand had played in his childhood, draws his attention and he becomes more acutely conscious of the social oppression among untouchables and labourers in India.
Bhakha portrayal with great sympathy was done so that the readers can feel a strong resentment against the prevailing caste system. He is the representative of the whole class of untouchables who had been subjected to a treatment for ages worse than those of animals. All the incidents in the novel take place on single day, beginning at morning and ending with nightl. The story is dominated by the action of Bakha, the protagonist, where he slowly transforms to emancipation from social oppression. The novel is a unique text for its description of colonies based on caste system, the heinous act of mob lynching for touching upper caste Hindus and age old notions of denial for Manual scavengers to enter the temple as they believed would pollute the sacred premise of God's abode.
Bakha wishes to escape from the work of manual scavenging as it has no dignity and they are treated as untouchables. But the narrator justifies his existing situation through Gandhi's speech who envisaged "an ideal manual scavenger" in reality. Anand has used the novel as a means to expound the Gandhian idea of liberation of manual scavengers and respecting the job. Anand himself cites the time he spent at Gandhi's Sabarmati Ashram in 1927 as a source of inspiration for the social protest novel. The text convinces all 'Bakhas' in society to stay where they are calling them to be inevitable for a healthy and clean society. The dignity of manual scavengers or their health issues are not much valuable rather the availability of clean toilets for upper-class people are more important.
In his essay *The Ideal Bhangi* (1936) Gandhi describes his desire for an ideal sanitation worker. "He should know how a right kind of latrine is constructed, and the correct way of cleaning it… He would consider himself responsible for the proper removal and disposal of all the dirt and night-soil within the area which he serves and regard the maintenance of healthy and sanitary condition" (Gandhi, 336).
Gandhi's solution to manual scavenging and eradicating untouchability was by providing respect to them as "the mother who washes her baby's dirt and preserve her health". He criticized upper caste Hindu's attitude towards sanitation workers and not giving due respect for their inevitable job which caused the consistent unsanitary condition in India. Juxtaposing Gandhi's thoughts, Ambedkar described "in Indian caste-based social structure, unclean work has always been given to lower castes and the practice of manual scavenging is an extension of that slavery" (Singh,34). He further criticizes, "In India, no one is a manual scavenger due to his profession; he is a manual scavenger because of his birth. The sermon that the work of manual scavenging is good for untouchables and attempts to link this practice with the ideal of service is a cruel joke played on the helpless people belonging to this caste" (Singh,35).
Bhasha Singh through her book '*Unseen'* reveals the real life of sanitation workers in India. points out once entered into the job of manual scavenging they are enslaved in it. None of them choose it as their job but society is compelled to pick the broom as a birth gift. Singh narrates the life of many manual acavengers throughout India revealing their real life condition in contrast to fictional account of 'Bakha'. Neera from Haryana says, "She was five or six years old when she began going with her mother, holding the basket. In

those days, one just got rotis in return for cleaning the dry latrines (Singh, 90).

In the introduction of *Dalit Studies* Rawat and Satyanarayana argues, until the 1990s, "In Indian historiography, Dalit struggles against uuntouchability and upper-caste domination were frequently regarded as sectarian and pro-British, and therefore as antinational" (8). *Untouchable* as an advocate of Gandhian ideas restores the caste system by Bakha's decision to go back to 'home'. After listening to Gandhi's speech and discussion of educated men about Gandhi, Bakha hopes the arrival of flushing toilets could end manual scavenging.

Conclusion:

The romanticized idea of manual scavenging as a service as envisaged by Gandhi and texualized by Anand through the character of 'Bhakha ' is far from the reality of their life. Mulk Raj Anand's novel *Untouchable* presents the oppression, hardships, marginalization and untouchability faced by a manual scavenger in a castiest society but there is no call for change rather than a hope of arrival of new type of flushing toilet so that manual scavenging can end. Bakha is obedient, loyal, submissive, and slavish, and is willing to suffer – which is a stereotype for all Dalit/ scavenger characters. Rather than protesting against inequalities and humiliations, he is adjusting to the existing social system. *Untouchable* is thus as an advocate of Gandhian ideas of restoring the caste system by Bakha's decision to go back to 'home'. In the 1930s Gandhi conducted organized campaigns to uplift scavengers and addressed them as Harijans (son of god). His idea of reforming manual scavenging becomes problematic because his Harijan perspective enslaves manual scavengers further into the occupation.

References:

- Anand, Mulk Raj. *Untouchable*, Arnold Publishers, 1984.
- Cowasjee, Saros. *The Letters of Mulk Raj Anand*. Ed. Calcutta: Writers Workshop, 1973.
- Gandhi, M.K, *"The Ideal Bhangi".* Harijan, November 1936, pp. 336
- Iyegner, K.R. *Indian Writing in English*. New Delhi: Sterling, 1996
- Rawat, Ramnarayan S and Satyanarayana, K. *Dalit Studies*. Duke University 2016.
- Singh, Bhasha. *Unseen: The Truth about India's Manual Scavengers*. Penguin. 2014
- Singh, R.S. *Indian Novel in English: A Critical Study*. New Delhi: Arnold Heinemann, 1977.

ROLE OF NON GOVERNMENT ORGANIZATIONS (NGOs) IN SANITATION AND HEALTH

Shinde Mira D.
M.Sc. Home Science (Foods and Nutrition)
Department of Food Science and Nutrition
College of Community Science, VNMKV, Parbhani

Abstract:
Sanitation and health are closely related. Adequate sanitation, together with good hygiene and safe water, are fundamental to good health *and to social and economic development* whereas, poor *sanitation is linked to transmission of diarrhoeal diseases*. *In 2020, 54% of the global population (4.2 billion people) used a safely managed sanitation service. NGOs are not a new phenomenon in India. NGOs have taken a more active role in the development of the social sector, including education, health care, and so on. Recently in India, non-governmental organizations (NGOs) started to get involved in improving waste management services. NGOs can play an important role in the development, implementation, and reform of public health service. NGOs are playing an important role in the overall tribal development process. This is due to the various policies adopted by the Government of India*. In India, there are many Non Governmental Organizations *(NGOs)* which *plays important role in sanitation and health management*. *Research evidences have shown that NGOs have done positive impact on* improving the sanitation and *health status in many part of India. In this context, the place of these NGOs in the improvement process* of sanitation and health *needs a detailed scientific study*.
keywords : *Sanitation*, *health*, *NGO*, *tribal development*

Introduction:

Sanitation :

Sanitation refers to public health conditions related to clean drinking water and adeqautae treatement and disposal of human excreta and sewage. Sanitation is about more than just toilets. Two billion people still do not have basic sanitation services, while 673 million people practice “open defecation”.

Health : According to WHO, health is a state of complete physical, mental and social well being and not merely the absence of disease or infirmity.

Relation between sanitation and health:

Sanitation and health are closely related. Poor hygiene, inadequate quantities and quality of drinking water and lack of sanitation facilities cause millions of the world's poorest people to die from preventable diseases each year. Adequate sanitation, together with good hygiene and safe water, are *fundamental to good health* and to social and economic development. Poor sanitation is linked to transmission of diarrhoeal diseases such as cholera and dysentery, as well as typhoid, intestinal worm infections and polio.

Key facts:

In 2020, 54% of the global population (4.2 billion people) used a safely managed sanitation service. Over 1.7 billion people still do not have basic sanitation services, such as private toilets or latrines. Of these, 494 million still defecate in the open, for example in street gutters, behind bushes or into open bodies of water. In 2020, 45% of the household wastewater generated globally was discharged without safe treatment. At least 10% of the world’s population is thought to consume food irrigated by wastewater. Poor sanitation reduces human well-being, social and economic development due to impacts such as anxiety, risk of sexual assault, and lost opportunities for education and work. Poor sanitation is linked to transmission of diarrhoeal diseases such as cholera and dysentery, as well as typhoid, intestinal worm infections and polio. It exacerbates stunting and contributes to the spread of antimicrobial resistance.

Overview:

Some 829 000 people in low- and middle-income countries die as a result of inadequate water, sanitation, and hygiene each year, representing 60% of total diarrhoeal deaths. Poor sanitation is believed to be the main cause in some 432 000 of these deaths and is a major factor in several neglected tropical diseases,

including intestinal worms, schistosomiasis, and trachoma. Poor sanitation also contributes to malnutrition.

In 2020, 54% of the global population (4.2 billion people) used a safely managed sanitation service; 34% (2.6 billion people) used private sanitation facilities connected to sewers from which wastewater was treated; 20% (1.6 billion people) used toilets or latrines where excreta were safely disposed of in situ; and 78% of the world's population (6.1 billion people) used at least a basic sanitation service. Diarrhoea remains a major killer but is largely preventable. Better water, sanitation, and hygiene could prevent the deaths of 297 000 children aged under 5 years each year. Open defecation perpetuates a vicious cycle of disease and poverty. The countries where open defection is most widespread have the highest number of deaths of children aged under the 5 years as well as the highest levels of malnutrition and poverty, and big disparities of wealth.

Healthy practices for sanitation:

1. Keeping the hands clean by frequent handwashing
2. Learning about key times to wash hands
3. Preventing open defecation
4. Taking regular shower
5. Maintaining oral hygiene
6. Clearing ears and nose
7. Proper handling of drinking water
8. Maintaining home sanitation
9. Preparing and serve the food in hygienic condition
10. Maintaining hygiene of nails
11. maintaining hygiene of foots
12. Cleanliness of face
13. Hair and Scalp Hygiene
14. Wearing fresh and warm clothes
15. Menstrual Hygiene
16. Covering mouth while coughing and sneezing.

Benefits of improved sanitation:

- Good sanitation helps to reduce the spread of intestinal worms, schistosomiasis and trachoma, which are neglected tropical diseases that cause suffering for millions.
- Also helps to reduce the severity and impact of malnutrition.
- Having better sanitation helps to promote dignity and boosting safety, particularly among women and adolescent girls.
- Improved sanitation helps to promote school attendance: girls' school attendance is particularly boosted by the provision of separate sanitary facilities.
- With the help of good sanitation it is able to reducing the spread of antimicrobial resistance.
- Good sanitation helps for potential recovery of water, renewable energy and nutrients from faecal waste.
- Improved sanitation has potential to mitigate water scarcity through safe use of wastewater for irrigation especially in areas most affected by climate change.

Methodology:

1. Selected a topic based on the current need for improved sanitation and health and role of NGO in it.
2. Collected the data from research articles from different journals
3. Analysed the collected data and drawn the conclusion based on the referred research articles.

What is Non Governmental Organizations (NGOs)

NGOs are a non profit organizations that operates independently of any government, typically one whose prpose is to adress a social or political issue.

Role of Non-Government Organizations Promoting Sanitation and Health

NGOs are not a new phenomenon in India. Voluntary effort has always been an important part of Indian culture and social tradition the need for organizing people into accredited associations and their involvement and participation in rural development has now been fully recognized. Despite significant changes in approaches and strategies to the cause of rural development, the government has not been able to achieve minimum desirable targets in the field of education, nutrition, health, drinking waters and employment (Bhaker 2014).

NGO plays an important role in the development process in third-world nations like India, The role of the agency (NGO) in empowering the community to develop sustainable practises is also explored. (Kumar and Sharma 2022)

The government's encouragement of nongovernmental organisations (NGOs) has led to a surge in progress on a variety of fronts, including efforts to reduce poverty, protect children's rights, combat prejudice against members of minority groups, empower women, end child labour, improve living conditions in rural areas, provide clean drinking water, and address other pressing environmental and social concerns. (Sharma et.at 2022)

Over the past two decades, NGOs have taken a more active role in the development of the social sector, including education, health care, and so on. Programs to eradicate Leprosy, tuberculosis, malaria, and improve water and sanitation infrastructure, all implemented by non-governmental organisations, have also been very successful) Kumar and Sharma 2022.

Since the role of NGOs in management of sanitation and health is an urgent need to document the implemented work comprehensively in an urban setting in a developing country such as India. Recently in India, non-governmental organizations (NGOs) and other civil society organizations have increasingly started to get involved in improving waste management services. The NGO program promoted much needed awareness and education, municipal solid waste management, encouraged source separation, enhanced door-to-door collection, utilized wastes as raw materials and generated more job opportunities. (Rajamanikam et al. 2014).

Today majority of Indian indigenous (Treble's) people are facing various communicable and non communicable diseases. It was found that positive correlation between the health status of tribal people and their socio-economic development. Many reputed nongovernmental organization (NGOs) have been working towards health issues of the indigenous people for quite some time now (Nanjunda and Dinesha 2011). NGOs can play an important role in the development, implementation, and reform of public health service. To be effective, NGOs must recognize the critical role of law in protecting the health of the public and in the public health system's emergency preparedness. They will work with federal, state, and local leaders to advance the goals that public health laws were enacted to achieve (Bharati and Mamtaz, 2003)

NGOs also have technical and human resource expertise, which they can utilize to help translate highly complex scientific concepts into public health action steps that regulators, legislators, and members of the public can readily understand (Bharati and Mamtaz, 2003). As India strives towards becoming a more egalitarian society, health of marginal section of the society has become a significant issue and health education become serious factor in reaching its goal. Some noted NGOs have developed the concept of 'Health Modernity' to be implemented in the tribal areas (Shah, 2010; Ratna, 2009).

NGOs are playing an important role in the overall tribal development process. This is due to the various policies adopted by the Government of India. Many NGOs have grown in size and capabilities conducting research and training's and developing effective and innovative programmes in the fields of education, micro-financing, and income generation activities etc. These have made an important contribution in the effort to eradicate various socio-economic problems up to certain extent, because all these are all closely intertwined with the vital health behaviour of the tribes. Unless NGOs make significant improvement in promoting scientific and culturally suitable approaches to improve health seeking behavior of tribes, their best efforts may not prove sufficient for ending various health problems being faced by the tribals today. The role of NGOs in sensitizing tribal people and make them demand their entitlements for health rights is very significent. Research evidences have shown that NGOs have done positive impact on tribal's health

status in many part of India. (Nanjunda and Dinesha 2011).

Some of the Non Governmental Organizations (NGOs) in India plays important role in sanitation and health management

1. Doctors For You

Doctors for You (DFY) was founded in 2007 by doctors, medical students and like-minded people with a vision of "health for all". Currently, DFY is working on various projects in 17 different states across India involving healthcare professionals, disaster management practitioners, social workers, etc. It reaches out to segments affected by extreme poverty, disasters, neglect and years of injustice. Their major focus is to address the healthcare and nutritional needs of the affected population. They also work to improve sexual and reproductive health, maternal, infant and child health in emergencies and have vast experience working in disaster-prone areas. DFY has received several awards like the SAARC Award (2010), The British Medical Journal Group Award (2009), Golden Ruby Award (2015) and recognition from state governments for their outstanding contribution to the humanitarian field.

2. Rural Health Care Foundation

Rural Health Care Foundation (RHCF) has been working for healthcare since 2009 and provides high quality and affordable primary medical care to low-income and underprivileged groups in West Bengal. Their aim is to make healthcare accessible to the poorest and the most deprived sections. RHCF has 17 centres operating across the state which include 12 centres in remote rural areas. Their goal is to continue improving the health and lives of the underserved who face social and financial challenges. Their healthcare centres provide patients with affordable medical consultations along with a week's supply of free medication. To date, over 23 lakh patients have been treated at the RHCF centres.

3. Swasth Foundation

Established in 2009 with the vision of 'Health and Joy for All', Swasth is on a mission to build a sustainable and accountable health ecosystem. The organisation's network of primary healthcare centres provides affordable services to reduce out-of-pocket expenditure by over 50% for those in need. The centres are focused on enhancing the state of the physical, social, mental and emotional well-being of people. This is done through interventions like courses, classes, workshops and one-on-one interactions. The programmes are designed based on integrating various modalities of well-being like yoga, Ayurveda, nutrition, counselling, coaching, etc.

4. Foundation for Mother and Child Health

This is a grassroots organisation that ensures healthcare and nutrition intervention for women and children in vulnerable communities of Mumbai. Their programmes encourage preventive health, balanced nutrition and child development practices in underprivileged settlements. To this effect, they have adopted a holistic approach to embrace, educating and empowering mothers and children in their social environment. The FMCH Training Center in Mumbai was launched with the objective of developing a cadre of professionals across Maharashtra and eventually the entire country. Urban Nutrition Initiative and Project Poshan are nutrition-specific interventions where FMCH works closely with the families and large groups to promote good health, hygiene, and nutrition practices. Their programmes impact over 930 pregnant and lactating mothers annually.

5. CanKids KidsCan

Founded in 2004 under the Indian Cancer Society, CanKids KidsCan is the only national NGO working across the entire spectrum of childhood cancer care in India. Through their signature program YANA (You are Not Alone), CanKids provides holistic support to a child with cancer from the moment of detection, through diagnosis, treatment, and after. CanKids works in partnership with 113 cancer centres in 62 cities and 27 states of India. In addition, they also run 10 Home Away from Homes (HAH), 2 CanShala, and a Palliative Care Centre – a first of its kind in India.

6. Swasthya Swaraj

With healthcare and education as their areas of focus, this nonprofit is working towards making good health a reality for the poorest and the underserved. It has set up model community health programmes in tribal areas like Thuamul Rampur Block of Kalahandi district in Odisha, where families are destitute and their children grossly undernourished. The tribals living here are too familiar with deprivation, sicknesses, and deaths – many unreported and from preventable causes. Swasthya Swaraj's Comprehensive Community Health Programme is active in 76 villages and adopts a unique community empowering model to expand its reach. Its overall efforts are towards creating a just and equitable society, free from the shackles of ill health, illiteracy, and poverty.

7. Doctors For Seva Arogya Foundation (Aarogya Seva)

Aarogya Seva is an international, humanitarian volunteer organisation dedicated to providing quality healthcare services to various segments of society through micro-volunteering. The NGO provides a platform for all sectors of the healthcare industry – including pharmaceutical companies, hospitals, private practitioners, and healthcare service providers of all specialities – to serve patients in marginalised communities. Aarogya Seva has reached over 100,000 beneficiaries so far and hopes to touch one million lives in the next two years with its army of 25,000 volunteers.

8. Movement for Alternatives and Youth Awareness (MAYA)

Started in 1991, MAYA is a Karnataka-based non-profit working to create an equitable society that systematically addresses issues around livelihood, education and health. Through its health programme, MAYA has created a healthcare delivery system for preventive and promotive health. Health workers are trained and enabled with the technology to screen, monitor and advise vulnerable groups for health conditions like blood pressure, blood sugar and anaemia at affordable rates at their doorstep. Currently, there are 100+ health workers operating in three districts covering a population of about 3,00,000.

9. SEARCH (Society for Education, Action and Research in Community Health)

This 34-year-old works in the vulnerable, semi-tribal and deprived district of Gadchiroli in the easternmost corner of Maharashtra. Its vision is to achieve 'Aarogya Swaraj' (healthy life) empowering individuals and groups to take charge of their own health and help them achieve freedom from disease and dependence. SEARCH has done pioneering work in maternal and newborn health, tribal health, women's health, reduction of alcohol and tobacco consumption, and non-communicable diseases. These programmes have won accolades internationally including WHO Public Health Champion, TIME Global Health Heroes, MacArthur Foundation Award for Most Effective Institutions and National Award for Women's Development.

10. Charutar Arogya Mandal

The Mandal provides comprehensive healthcare at an affordable cost to rural communities in the Anand and Kheda districts of Gujarat. What started with a general hospital with 136 beds is now an institution that includes a medical college recognised by the Medical Council of India, a 720-bed hospital, an institute for post-graduate studies, a school of nursing, a college of physiotherapy, an institute of medical technology and a cardiac care and cancer centre.

Conclusion:

Sanitation refers to public health conditions related to clean drinking water and adeqautae treatement and disposal of human excreta and sewage whereas, health is a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity. Sanitation and health are closely related. Adequate sanitation, together with good hygiene and safe water, are *fundamental to good health* and to social and economic development whereas, poor sanitation is linked to transmission of diarrhoeal diseases. In 2020, 54% of the global population (4.2 billion people) used a safely managed sanitation service. Over 1.7 billion people still do not

have basic sanitation services, such as private toilets or latrines. Good sanitation helps to reduce the spread of disease causing agents, spread of antimicrobial resistance and severity and impact of malnutrition. Improved sanitation helps to promote school attendance, dignity and boosting safety, particularly among women and adolescent girls as well as helps for potential recovery of water, renewable energy and nutrients from faecal waste. Improved sanitation has potential to mitigate water scarcity through safe use of wastewater for irrigation.

NGOs are a non profit organizations that operates independently of any government, typically one whose prpose is to adress a social or political issue. NGOs are not a new phenomenon in India. NGO plays an important role in the development process in third-world nations like India, over past two decades; NGOs have taken a more active role in the development of the social sector, including education, health care, and so on. Since the role of NGOs in management of sanitation and health is an urgent need to document the implemented work comprehensively in an urban setting in a developing country such as India. Recently in India, non-governmental organizations (NGOs) and other civil society organizations have increasingly started to get involved in improving waste management services. The NGO program promoted much needed awareness and education, municipal solid waste management, encouraged source separation, enhanced door-to-door collection, utilized wastes as raw materials and generated more job opportunities.

NGOs can play an important role in the development, implementation, and reform of public health service. NGOs also have technical and human resource expertise, which they can utilize to help translate highly complex scientific concepts into public health action steps that regulators, legislators, and members of the public can readily understand. NGOs are playing an important role in the overall tribal development process. This is due to the various policies adopted by the Government of India. In India, there are many Non Governmental Organizations (NGOs) which plays important role in sanitation and health management. Research evidences have shown that NGOs have done positive impact on improving the sanitation and health status in many part of India. In this context, the place of these NGOs in the improvement process of sanitation and health needs a detailed scientific study.

References:

- Bhaker, S. K. (2014). Role of NGOs in rural development in India. *Journal of Business & Economic Policy*, *1*(1), 93-109.
- Bharati K, Mamtaz D (2003). 'High prevalence of under nutrition Among Adult Kora Mudi Tribals of Bankura District, West Bengal, India', Anthropol. Sci., 11(4): 65-68.
- Borgaonkar, N. K., Bhargava, C., & Kushwaha, A. (2022). Fidelity of NGOs toward zero waste in India: A conceptual framework for sustainability. In *Emerging Trends to Approaching Zero Waste* (pp. 153-173). Elsevier.
- Jasanoff, S. (1997). NGOs and the environment: from knowledge to action. *Third World Quarterly*, *18*(3), 579-594.
- Khatibi, F. S., & Indira, M. (2011). Empowerment of women through self help groups and environmental management: experiences of NGOs in Karnataka State, India. *Journal of Human Ecology*, *34*(1), 29-40.
- Kumar, P., & Sharma, N. K. (2022). NGO Impact On India's Development Process.
- Nanjunda, D. C., & Dinesha, P. T. (2011). Role of non-governmental organizations (NGOs) interventions on tribal health: Some annotations from grass root level. *International NGO Journal*, *6*(9), 193-196.
- Rajamanikam, R., Poyyamoli, G., & Kumar, S. (2014). The role of non-governmental organizations in residential solid waste management: A case study of Puducherry, a coastal city of India. *Waste Management & Research*, *32*(9), 867-881.
- Ratna S (2009). Tribal Health in India and civil Society web article.
- Shah B (2010). NGOs and Tribal Development in India: Issues and Concerns, Radiance, 4(1): 4-7.
- Sharma, N. K. (2022, April 30). *How To Write An Article/Research Paper Of Social Science For Publication In An Indexed Journal*. How To Write An Article/Research Paper Of Social Science For Publication In An Indexed Journal. http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.27844.7104

ESSENTIAL AND IMPORTANT ROLE OF DIFFERENT TYPES OF NGO'S IN PROTECTING ENVIRONMENT AND HEALTH

Shinde S.Y* **Kokane J.P****
Late Shankarrao Gutte Gramin
Arts, Commerce and Science College,
Dharmapuri, Tq. Parli (V.), Dist. Beed.

Abstract:
Today we come across various non-governmental organizations (NGO's) whose concerns are focused on various areas such as social issues, health issues, and environmental issues. Non-Governmental Organization is a broad term, which includes charity organizations, advisory committees and various other professional organizations. NGOs in India are spread across the country and they have close contacts with communities. They are involved in the whole spectrum of developmental activities from creating environmental awareness to undertaking watershed development: from disaster management to sustainable livelihoods; from joint forest management to giving inputs to policies. They range from clubs, which encourage nature camping to agencies, which undertake research and monitoring. The present study focused on the important role of different NGO's in protection of Environmental problems.

Introduction:

There are large number of NGOs in India and other countries that are exclusively working for environmental, protection, conservation, and awareness. There are various non-governmental organizations which are actively involved in environmental protection in our country. NGOs are now playing an important role in framing the environmental policy, mobilizing public support for environmental conservation, and protecting the endangered species of forests and animals. Environmental organizations such as Earth watch and Sea Shepherd Conservation Society have been successful in creating awareness about the environmental dangers in using drift nets in the commercial fishing industry.

In the five decades have witnessed the difficult problems encountered in providing health care services to our poor people, the majority of who live in more than half-a-million villages and in the proliferating slums of our cities. Charitable and voluntary organizations since time immemorial have been contributing significantly towards the health care of the community. With the passage of time, Non-Governmental Organizations (NGOs) have equipped themselves adequately and come up enthusiastically in providing services like relief to the blind, the disabled and disadvantaged and helping the government in mother and child health care, including family planning programmes. The important role played by the various national and regional level NGOs is briefly documented in the 'Encyclopaedia of Social Work in India – 1968, where special mention has been made of such organizations like All India Blind Relief Society, Family Planning Association of India (FPAI), Indian Medical Association, Indian Red Cross Society, National Society for the Prevention of Blindness, Sent Parman and Blin d Relief Mission, T.B. Association of India, Bombay Mothers and Children Welfare Society; to name a few. Greater roles for the NGOs was seen to ensure Health for All through the primary health care approach. Their role was also considered as most crucial to translate the concept of 'People's Health in People's Hands' into action.

Objectives of NGO's:

General Objectives of NGO's:

- To describe and discuss the common characteristics of health system functioning in the given socio-economic, socio-cultural, political and ecological settings.
- To highlight and delineate crucial factors responsible for the health sector reforms and to undertake, as the most challenging endeavour, effective and efficient health management and quality health care service provisions in the community.
- The fundamental objective is to act as a catalyst in bringing about local

initiative and community participation in overall improvement in quality of life.

Civic and Environmental Objective of NGO's:

This aims at developing civic and environmental consciousness among the public. Organization of civic amenities and sanitary facilities on a self- help basis, enactment of suitable legislation for the betterment of civic standards, environmental protection is some means by which a cleaner and healthier environment can be achieved.

Service Objective:

This was formulated to provide service to all segments of the society like the poor, women, children and youth through various schemes like drug and alcohol addiction programmers, organization of rallies against child labour, medical camps, blood donation camps, etc. This also includes the protection and preservation of nature, wildlife, historical and heritage monuments.

Different Roles Played by NGO's:

Solid waste management:

This includes both municipal solid waste and bio-medical wastes. Civic Exnoras play a major role in assisting the Municipal Corporation in the collection of garbage from individual households and the deposition of the same in secondary collection points by appointing street beautifiers in the concerned areas. With its experience over the years, Exnoras has realised that this was merely a relocation of waste rather than management of solid wastes.

Zero waste management:

NGO's have now started focusing its efforts on the concept of Zero Waste Management, by which practically all wastes can be converted into wealth through recycling. Exnora is also addressing the problem of handling and disposal of bio- medical wastes, and is trying to find a solution beneficial to all concerned.

Citizen's Waterways Monitoring Programme (WAMP):

This programme was started with the sole purpose of developing clean and pollution free waterways in cities and for creating a healthy living environment for all city dwellers. WAMP was formed in 1991, as a joint programme with several NGOs and individuals dedicated to the cause of developing clean waterways in the city. A series of meetings were conducted with various governmental agencies, which has resulted in the drafting of a detailed action plan. If the Government and the public implement the plan properly this will result in achievement of clean waterways.

Community Sanitation Improvement Projects:

Inadequate sanitation facilities are a major problem to human health, especially so in the neglected low- income areas and slum settlements. NGO's concept of self help is best displayed by the community sanitation improvement projects in these areas. Two of the most successful projects have been at the at Narikkurava (Gypsy) Colony in Indira Nagar, Chennai and at Giriappa Road in T. Nagar, Chennai.

Student Environment Programme (STEP):

This program has a dual role - of creating environmental awareness amongst the student community and to develop each child's mind resources through various personality development programs. A teachers' manual and an activity book that have been brought out as a part of this program are designed in the `do-and learn' format and provide an easy understanding of the problems faced by us and at the same time kindles the mind to find remedial measures.

Tree Planting:

The Civic Exnoras in the city have been instrumental in planting trees for the purpose of beautification of roads, parks, playgrounds, burial grounds, etc., with the larger perspective of environmental protection.

Vegetable Roof Gardening:

With agricultural land shrinking rapidly and deforestation rates rocketing, urban agriculture is the need of the hour. Exnora has been propagating and training youth in setting up and maintaining vegetable roof gardens in households of Tamil Nadu. The organization is closely working with the Tamil Nadu Horticulture and Agriculture Departments on this project.

Rain Harvesting:

NGO's have propagated the system of rain harvesting in several residential areas in the city with the aim of exploiting one or another important water source, viz., and rainwater. Many cities suffer from perennial water problems every summer and therefore it is important that all avenues of water source be tapped. By using simple and inexpensive techniques the NGO (Exnora) has arrived at a method to conserve a large part of the 110 cms of rain that we receive annually. A Water Conservation Committee constituted in Chennai by Metro Water Supply and Sewerage Board Exnora is a core member.

AIDS Awareness:

NGOs are working diligently to educate the public about the prevention of AIDS and provide support and counseling for HIV-infected persons. The additional dangers of placing value judgments on how individuals became HIV-positive is one of the toughest issues facing NGOs that work with people who are HIV positive. One key in the prevention of AIDS is to eliminate negative images of HIV-infected persons as projected by the media. NGOs should work toward educating the public to respect the dignity of all persons living with HIV, regardless of how they became infected.

Pollution Control:

The task of pollution control in India is complex due to the large number of heavy, large and small-scale industries involved. Further, the rise in the number of vehicles coupled with poverty and the large population puts tremendous pollution pressure on air, water and land. A comprehensive approach to pollution control is being undertaken based on the following principles:

- Prevent pollution at source.
- Encourage, develop and apply the best available practicable technical solution.
- Ensure that polluter pays for pollution and control arrangements.
- Focus on protection of heavily polluted areas and river stretches.
- Involve the NGO's in educating the public about pollution control measures to be taken.

Noise Pollution:

Noise pollution has become a major problem in the metropolitan cities and in other urban areas. With a view to regulate and control noise producing and generating sources, the Ministry of Environment and Forests has notified the Noise Pollution (Regulation and Control) Rules, 2000 under the Environment (Protection) Act 1986, for prevention and control of noise pollution in the country.

Air Pollution:

The sources of Air Pollution are industries like thermal power plants, sugar mills, distilleries, paper mills etc. Vehicular emissions are another source of air pollution. The Environment (Protection) Act, 1986 has classified the industries as red, orange and green depending on the degree of pollution caused by them. It further specifies the various pollution control measures to be adopted by these industries.

Water Pollution:

The rivers of India are part of its cultural heritage. Over the years, the quality of the water has deteriorated due to the uncontrolled release of effluents by industries into the rivers. A National River Conservation Plan (NRCP), which includes second phase of GAP also, has been formulated which aims to control the pollution of grossly polluted rivers of the country. A National River Conservation Authority has been setup to review the implementation of the programmes related to cleaning of rivers. The NRCP covers 141 towns located along 22 interstate rivers in 14 states. The total cost of the scheme is Rs.2013 crores. A National Lake Conservation Plan envisaging the conservation of lakes by prevention of pollution by catchments area treatment, desalting, weed control, based on the integrated water shed development approach is under implementation.

NGO's Role in Pollution Control:

The success of India's environmental programmes depends greatly on the awareness and consciousness of the people. A National Environmental Awareness Campaign has been launched to sensitise people to the environmental problems through audio -visual

programmes, seminars, symposia, training programmes etc. Paryavaran Vahinis have been constituted in 184 districts involving the local people to play an active role in preventing poaching, deforestation and environmental pollution. 4000 NGOs have been given financial assistance for creating environmental awareness. An Environmental Information System (ENVIS) network has been setup to disseminate information on environmental issues. India has a large network of NGO's, which are involved in spreading the message of sustainable development to the public.

Conclusion:

The total number of NGOs in the country is about 70,000; (Nagraj) while the actual number might be in lakh, the number of the registered NGOs may not be more than 10,000. Commercialisation of NGOs has no doubt led to their rapid growth but it does not mean that every one joining the field is coming because of money only. A high official with CAPART says that there are more number of good NGO's than the bad NGOs but "unfortunately it is only the bad ones who get projected." A code of conduct should be evolved to evaluate and rate the NGOs and the initiative should come from within the NGO sector. The Insurance Regulatory and Development Authority (IRDA) is working on evolving a regulatory frame work to allow NGOs to sell micro insurance products particularly to tap insurance potential in the rural areas. Since NGOs are performing well the insurance sector also will be soon open to NGOs. These NGOs can capture the rural market easily.

What we can do for the protection of Environment:

1. Educate the students about the pollution problem and the harmful effects of pollution.
2. We should minimize the use plastic cover for different purposes.
3. Buy only environment friendly products i.e. the products which are not reducing the natural resources.
4. Not to waste water for various purposes.
5. To plant and grow trees in the house garden.
6. To Support the NGO's financially which are rendering service to the Health and Environment sector.
7. To motivate research on different measures to be taken to solve environmental problems.
8. To support the initiates taken by the central and state government in protecting our environment.

References:

- Bindeshwar P (1989), Sulabh international and rural sanitation. In: Gupta RK, Srivastava SP (eds) Action sociology and dynamics of rural development. Ajanta Publication, Delhi.
- Gemmill B, Abimbola B (2002), The role of NGOs and civil society in global environmental governance. In: Esty DC, Ivanova MH (Eds) Global environmental governance. Options and opportunities. Yale School of Forestry, New Haven.
- Helmut B, Volker R (1997), Environmental NGOs in an emerging global civil society paper prepared for the United Nations University Symposium.
- John H (1992), Friends of earth international. In: Sunderlal B, Vandana, Buch MN (eds) Environment crisis and sustainable development. Natraj publisher, Dehradun.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

ROLE OF PANCHAYAT RAJ IN SWACHHATA ABHIYAN

Shinde Sopan Maroti*
Research Student

Dr. R. K. Kale**
Associate Professor, Head & Research
Department of Political Science, Balbhim Arts, Science & Commerce College, Beed (M. S.)

Abstract:
The origin of the Indian Panchayat Raj system is the administration system in rural areas and the cleanliness campaign implemented in rural and urban areas through this system. Even though the villages have been self-sufficient since ancient times, the real development is seen in the modern times. The state of Maharashtra has adopted the three-tier system of Panchayat Raj and has really started to build the India of Mahatma Gandhi's dream and has brought sanitation along with the development of rural and urban areas to make Swachh India. Drinking water and clean India campaign is being implemented in rural areas. This shows the plan implemented to get clean drinking water to the people of India. Due to Swachh Bharat Mission, the economic condition of the country has been strengthened. Increased access to sanitation has reduced cases of disease, infection and diarrhea. The increase in sanitation has also reduced the expenditure on health sector, sanitation and other public services.

Keywords: *Panchayat Raj System, Rural Development, Sanitation.*

Introduction:

India is an agricultural country. 70% of India's population lives in rural areas. Since ancient times, rural villages have seen their needs being fulfilled in the village itself. Panchayats existed in ancient India. Villages were self-sufficient till the Mughal era. Their affairs were run through the Panchayat. Balutedar system existed in villages. The specific system of rural local self-government bodies proposed is called Panchayat Raj. The Government of India decided to pursue a policy of democratic decentralization and set up a committee in 1954 to consider the establishment of the Panchayat Raj system. This committee has mentioned three levels in the Panchayat Raj system and has recommended decentralization as Zilla Parishad at the highest level, Panchayat Samiti at the taluk level and Gram Panchayat at the village level. The government endorsed the principle of democratic decentralization by recommending broad powers to local Gram Panchayats at the village level. The government led by Pandit Jawaharlal Nehru, India's first Prime Minister, was favorable to decentralization from the beginning, and the recommendation of the Balwantrao Mehta Committee seems to have given further impetus to the issue.

Rajasthan was the first state to adopt democratic decentralization or Panchayat Raj system. Panchayat Raj system was launched in 01 May 1959, after which states like Andhra Pradesh, Orissa, Uttar Pradesh, Gujarat, Maharashtra etc. have adopted this Panchayat Raj system. The Panchayat Raj system has created interest in the local people to do the work of power because the work of solving the local problems in the villages is also done through this system. Through this Panchayat Raj system, the government is trying to involve the people in direct and indirect power. He has played an important role in keeping the Indian society united and fulfilling some of their important needs.

When the village is said to be there, related village problems arise. In ancient times, the problems that arose in the village were solved in the village itself. In ancient times, there was no education system in the village. But the security, cleanliness, self protection etc. of the village is seen. The task of Gram Raksha Dal created in that village is to protect us and our village from foreign invasion. It is from this that the history mentions that there were soldiers who worked in the ranks of Vatandar, Sardar, Sarjamshahi.

Cleanliness in the village / wadi / settlement is the primary duty of the people of the village but it seems to be neglected today. Due to this reason, along with the central government, the state government is also seen conducting cleanliness drive in urban areas as well as in rural areas. If the village is clean they are being

given an incentive reward. It is seen that the amount of the prize is helping to complete community schemes in rural areas. Swachh Bharat Abhiyan is for rural and urban areas. It is necessary to get clean drinking water to the public by implementing Drinking Water and Swachh Bharat Abhiyaan. For this, the drinking water scheme is implemented at the district level through the District Rural Development System.

In the research essay presented, the researcher has tried to explain the origin of Panchayat Raj system, awareness about cleanliness, role in development in rural and urban sanitation campaign.

Origin of Panchayat Raj System:

70 percent of India's population lives in rural areas. So it appears that local administration was known to Indians for many centuries. It can be seen that with the advice of the prestigious panchamandi in the village, settlement of quarrels, resolving conflicts, making people follow the traditional traditions, making arrangements to tell the problems of the people to the royal court, how the environment of the village can be maintained harmoniously. In ancient times the village was the center of administration. Village dignitaries were very important in ancient administration. The decisions given by him were accepted by all the villages or settlements.

A. Rural System in Ancient India :

In rural areas, a group of five persons is called Panch. These five people used to take all the decisions in the village. The remains found there also show that the process of democratic decentralization was going on in Harappa and Mohenjodando in the Indus river valley. In ancient times, village administration was the smallest organization and the head of this organization was called Mukhiya. The head of the panchayat i.e. Mukhiya used to do all the work after considering the advice of the senior. In this Panch Mandali is seen doing the work of settlement of disputes arising in the village, security of the village, distribution of agriculture etc.

Even in the Gupta period, similar to the Mauryan period, there is a description of the system of rural administration. The highest official of the village was the village chief. Panchayat was there to help them. It is seen that exchange of ideas regarding village administration and village interest is done in this panchayat.

B. Panchayat Raj system in medieval period

During the medieval period, every village had a sabha which served the functions of that village. Mukhiyas, Chowkidars were working in rural areas. The Mukhiya of ancient times became the Patil in this medieval period. Patil used to take care of the entire administration of the village. He had the right to take all decisions in the village. During the Mughal period there was no interference in the administration of villages. During this period, the administration of rural and urban areas seems to be different. During the period of Chhatrapati Shivaji Maharaj, the local administration system was functioning. Chhatrapati Shivaji Maharaj used to choose the provincial head himself. The ancient rural local system appears to have continued intact till the 18th century.

C.Panchayat Raj system during British period:

The Panchayat Raj system of the present time has some similarities with the British system. etc. In 1870 Lord Mayo first proposed decentralization of power. In the said proposal, along with the development of self-governance, work was done to strengthen the local institutions. Lord Mayo had tried to subsidize government functions like education, health, roads etc. by devolving them to provincial heads. Lord Ripon tried to fulfill the will of the people through local institutions followed by Lord Curzon's attempt to centralize power in the late 19th century. In 1939 when the Second World War broke out, Mahatma Gandhi explained his thoughts about the Panchayat Raj system. They say that the idea of Gram Swarajya is complete Swarajya in which no one will depend on his neighbor to fulfill his needs. In every village basic needs like food, clothing and shelter will be met in the village itself. Animal husbandry, recreational facilities and playground will be provided in the village. A panchayat would be elected to govern the

village and men and women had the right to elect them. From January 26, 1950, the constitution of independent India came into effect. Panchayat Raj system was given place in the guiding principles of this constitution. Panchayat Raj system has been observed in rural areas since ancient times.

Importance of cleanliness in Panchayat Raj:

The Government of India has launched a comprehensive rural sanitation programme. After 01 April 2012, the entire cleanliness campaign was named Nirmal Bharat Abhiyan by the then Prime Minister Manmohan Singh. On 24 September 2014, the Nirmal Bharat Abhiyan was restructured as Swachh Bharat Abhiyan with the approval of the Union Cabinet. The Nirmal Bharat Abhiyan was a total cleanliness campaign launched by the Government of India. Villages that have achieved this status have received financial rewards and recognition under the Nirmal Gram Puraskar programme. In March 2014, UNICEF India and the Indian Institute of Technology developed the idea after organizing the Total Sanitation Conference initiated by the Government of India in 1999.

Swachh Bharat or Swachh Bharat Abhiyan is a national level campaign of the Government of India involving 4041 statutory cities to clean roads , streets and infrastructure in the country. The campaign was launched on 02 October 2014 at Rajghat , New Delhi . Prime Minister Narendra Modi himself cleaned the road with a broom. The campaign is India's largest ever cleanliness drive and involved over 3 million government employees and students of schools and colleges across India. As fast as our cities are developing, rural areas are more backward . Although the government has made a lot of efforts to make the rural areas full of comforts , the full benefits of those schemes are not seen in those areas. The reason for this is the animosity between the political people at the village level. At the rural level, local officials are seen to be involved in grudges against each other. That is why the Clean India Mission of the government does not seem to have gone as far as it should have.

As rural cleanliness is very important, school teachers , school students and Panchayat Samiti and Gram Panchayats will also be associated with this campaign so that it reaches every person in the village , creating awareness about cleanliness among the people at the earliest. Today we see open defecation in rural areas. Garbage is dumped in the open. Cows are washed in river or canal, water from the village drain is released into the river, so the river water becomes polluted. The polluted water of the factory has been discharged into the river Ganga . Also, due to increasing urbanization, the number of slums near the city is increasing rapidly. The amount of polythene bag seems to increase due to the presence of shops, hotels, other reasons in the city. Today, this plastic is having an adverse effect on the human body. It has become necessary to create awareness among people about cleanliness. Today, as urbanization is increasing, it has become necessary to keep the city clean. It is not only useful for the government to implement the campaign, but it has become necessary for the people to voluntarily participate in the said cleanliness campaign. For this it is necessary to keep the village / city clean by organizing various programs under schools, colleges, gram panchayats.

All the street vendors should provide waste storage facilities such as food waste , disposal plates , cups , cans , wrappers , coconut shells , leftover food , vegetables and fruits etc. Keep suitable containers or bins. You are responsible for your own waste and you should deposit it in a storage depot or container or vehicle designated by the local authority. Nowadays garbage van facility has been started in every street and area of the city , it goes door to door and collects garbage from there. Along with this, toilet mobile vans are provided at major venues.

Awareness about cleanliness:

Swachh Bharat Abhiyan was organized under the Union Ministry of Human Resource Development. Under this campaign, teachers and students should maintain cleanliness in their school. Along with this, various activities have been implemented. Every day during the

school class children should be guided on various topics of cleanliness and hygiene and good health. Classrooms, laboratories, libraries should always be kept clean. Cleaning of toilets and drinking water areas, cleaning of kitchens and storerooms, maintenance and cleaning of playgrounds, school gardens. Essays, debates, painting, competitions on cleanliness should be organized. Keeping garbage bins in school, cleaning campaign once in eight days should be carried out. All students should be inculcated in the habit of keeping clean clothes. Students should be asked to remove the garbage, dirt near their house. Wet and dry waste should be separated. For waste management in rural areas , rural people should be told how to make compost from waste and what are the benefits of compost made from this waste. So that people can use this type of compost in their fields. It is necessary to pay attention to how the village will remain clean by participating in the village level cleanliness drive, village elders, Sarpanch, Police Patil, Gram Panchayat members. At the same time, the Panchayat Samiti located in the talukas, villages in their talukas Cleanliness campaign is carried out in the village. So that it helps to keep the village always clean. Zilla Parishad also spends some of its funds on cleanliness. In this, construction of village toilets. For construction of sanitation house from the government Rs. 12000/- fund is provided. Through the District Health Officer in the Zilla Parishad, various hygiene related activities are implemented throughout the year. It is necessary to make a slogan of cleanliness in rural areas, to emphasize on cleanliness of the locality. The people of the rural areas should be able to take advantage of the various schemes of the government along with the urban people. In the Gram Panchayat elections, only a person from a family that has constructed a sanitation house can stand for election, it is required to submit a certificate of construction of a sanitation house from the gram sevak. So it can be seen that sanitation houses have been constructed in villages. Village level funds are distributed in the form of grants to poor, below poverty line people for construction of sanitation houses. Various schemes are drawn up by the Ministry of Rural Development. The certificate of toilet construction is mandatory for the election in urban or rural areas. It is necessary to keep your village, taluka, district, state and country clean. If we want to realize the India of Mahatma Gandhi's dream, it is necessary to make a clean India first. Today, we see that the importance of cleanliness is being emphasized from all levels, so the Panchayat Raj system plays an important role in cleanliness. Measures are taken to control the waste of factories through Zilla Parishad. Measures are taken to control sewage and household waste found in large quantities on the streets. Construction of toilets in public places through panchayat raj system. Solid waste management is also seen as an important task.

Conclusion:

Although India's population and population density have increased, it is necessary to make our country a clean India created by the thoughts of Mahatma Gandhi by adopting various schemes through the government. As Indian cities are rich in culture and history, many tourists visit India every year. But due to unsanitary open defecation and lack of toilets, tourists have to face various problems. Unsanitary conditions are the cause of many infections and diseases. Health conditions may burden the health officer. The Indian government's plan to make India open defecation free by 2030 is called Swachh Bharat Mission. Due to this mission, the economic status of the country has increased. Increased access to sanitation has reduced cases of disease, infection and diarrhea. While sanitation has increased, expenditure on health, sanitation and other public services has also come down.

Gram Panchayat, Panchayat Samiti and Zilla Parishad are the main components of Panchayat Raj system which take the initiative in implementing the schemes of this government. Overall, due to the Panchayat Raj system in India, rural and true democracy has started to take root. In a democratic country like India, the role of Panchayat Raj system is important and it has helped democracy to grow and survive.

Reference:

- Dewan Deodhar (2004): Politics of the Indian State, Vidya Prakashan, Nagpur
- Gandhi M.K. (1962): Gramswarajya, Navjeevan Publishing House, Ahmedabad
- Ganga Water Purification:
- Government of Maharashtra (2005): Progress of Maharashtra, Department of General Administration, Government Press, Mumbai.
- Gram Panchayat Act: Government of Maharashtra
- Kakade Suresh (1998): Panchayat Raj, Prachi Publications, Mumbai
- Maharashtra Zilla Parishad and Panchayat Samiti Act (1961).
- Maheshwari Shriram (2000): Indian Administration, New Delhi
- Nirmal Gram Swarajya:
- Pandey Ram (1981): Panchayatiraj, Jaipur Publishing House, Jaipur.
- Rathod Girwar (2004): Panchayati Raj in India, Panchsheel Publications, Jaipur.
- Towards Cleanliness:
- Vibhute Bhalba (2004): Panchayat Raj System, Manovikas Publications, Mumbai
- Village Cleanliness Mission:

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

THE IMPACT OF WATER AND SANITATION PRACTICES ON HEALTH OF WOMEN IN RURAL VAIJAPUR

Dr. S. K. Rathod* **Miss. A. K. Sakhare***** **Dr. R. B. Kale****
Associate Professor& Head *Dpt. of Sociology* *Associate Professor& Head*
Vinayakrao Patil Mahavidyalaya Vaijapur *R.B. Attal College Georai*

'Sanitation is more important than political independence' Gandhiji.

Abstract:
In order to understand the special health status of rural women, the following conclusions have been reached by collecting information from 50 women from five villages of Vaijapur taluka with the help of a survey questionnaire. A scientific approach is developing among rural women in rural Vaijapur because they are getting aware about their sanitation. Rural women are seen to be conscious about their health as 100% women are do the regular bath. 68% of women are clean/wash their hair once a week and use a nail cutter to cut their nails. 62% of the female respondents eat three time meals a day while the rest eat two time. 82% household has toilets. Education level has shown a positive relation with sanitation and hygiene habits among respondents. 92% of respondents say they seek medical treatment after falling ill. 82% women use own toilet. 84% respondents are use sanitary pad. 56% of the respondents suffered from typhoid, anemia, jaundice and fever in the last six months. During menstruation, 50% of women suffer from back pain, back pain, while 22% women suffer from abdominal pain and irritability.
Keywords: Water, Sanitation, Hygiene, Health, Diet.

Introduction:

Health is important for a human being because the development of his personality depends on health. If health is not right, it becomes impossible for any person to live life. To stay healthy, a human being should get healthy food, proper amount of sleep, correct treatment at the right time.

Research Problem:

Health means a fit body. Also, a person who has no physical ailments, who can do normal hard work without fatigue, can digest normal food, and whose senses and senses are in good order is a healthy person. Especially the rural women are the backbone of the family, keeping them healthy is mandatory not only for the women but for the entire family. The health of family members and children depends on the health of women. So how is the health status of rural women? How does the availability of health facilities affect their health? This topic is chosen to study what are the health problems they face

Review of literature:

1. The chronic non-communicable diseases (NCD) have emerged as the largest killers of women in India. The commonest causes of death in women - as in men - are now ischemic heart disease, stroke, chronic respiratory diseases, chronic kidney disease, and diabetes.[1]
2. Arjun Kumar(2015)2have noted that, inadequate availability of drinking water and proper sanitation, especially in rural India, leads to innumerable deadly diseases, harms the environment, and also affects vulnerable populations, such as persons with disabilities and women, exposing them to sexual violence.
3. Wren Vogel and et al. (2022)3 explore that, Vulnerable groups, specifically women, are unequally affected by poor sanitation. Women must undergo additional obstacles when practicing proper sanitation and managing menstruation. Attitudes towards and perceptions of gender and menstruation have created a health and social discrepancy between women and men.
4. Saleem et al.(2019)4 have noted that, open defecation promotes poor health in women with long-term negative effects on their psychosocial well-being. Open defecation, increased risk of sexual exploitation, Threat

to women's privacy and dignity and Psychosocial stressors linked to open defecation, which clearly present a serious situation of poor sanitation in rural communities of Lower-Middle Income Countries.

5. Nagesh Ramya et al. (2020) have opined that one in two women had good WaSH (water, sanitation and Hygiene) practices and more than 95% of them used sanitary latrine. Women belonging to nuclear family had higher odds of having good WaSH practice.
6. Aditya Singh et al.(2022) have noted that, there was a clear north-south divide in the exclusive use of hygienic methods among adolescent women in rural India like, 23% in Uttar Pradesh to 85% in Tamil Nadu. Further they noted that, in rural India, only 42% of adolescent women exclusively used hygienic methods.

Objective:

1. To study the health awareness of rural women.
2. To explore the factors influencing the health of rural women.
3. To understand the nature of rural women's illness.

Literature and Method:

The study is based on quantitative approach, so we have use survey method. The present article tries to examine the impact of WASH Practices on Health of Women in Rural Vaijapur. For this purpose a case study of five villages in Vaijapur Tehsil (Aurangabad District) has been done. The respondents selected through purposive sampling method. The data has been collected from 50 female respondents of five villages with the help of a survey questionnaire. The other useful study material were downloaded from respective websites, news published in local newspaper and information booklets.

Study variables:

This study is based on the causal relationship between an independent variable and dependent variable. Here, education, source of income, marital status, is considered as independent variables, while health and health related disease of rural women are considered as dependent variables.

Results:

Table no.1 Sample Villages and Respondents

Sr. No.	Name of Village	Frequency	Percentage
1	Panav	10	20
2	Savandgaon	10	20
3	Janephal	10	20
4	Virgaon	10	20
5	Kanaksagaj	10	20
	Total	50	100.00

Source: field survey

Table no.2 Demographic Profile of Respondents

Sr. No.	Characteristics	Frequency	Percentage
	Age Group		
	18 to 23	22	44
	24 to 29	3	6
	30 to 34	6	12
	35 to 40	13	26
	45 to 50	6	12
	Education		
	Primary	12	24
	Secondary	9	18

	Hr. Secondary	4	08
	UG	17	34
	PG	8	16
	Income Source		
	Farming	40	80
	Occupation	2	1
	Service	5	10
	Wages	0	00
	House Keeping	07	14
	Category		
	OPEN	33	66
	OBC	09	18
	SC	08	16
	ST	00	00
	NT	00	00
	Religion		
	Hindu	44	88
	Islam	01	02
	Buddhist	05	10
	Christianity	00	00
	Shikh/ Other	00	00
	Marital Status		
	Married	26	52
	Unmarried	24	48
	Types of Family		
	Joint	27	54
	Nuclear	23	46
	Total	50	100.00
Source: field survey			

Table no. 2 shows the demographical profile of respondents. 44% of the respondents are in the age group of 18 to 20 years whereas 26% respondents are in the age group of 35 to 40 years. 34% respondents are graduates while16% respondents are postgraduates. 24% respondents have completed primary education whereas 18% respondents have completed secondary level education. 80% of the respondents are engaged in agricultural activities. 14% do domestic work and take care of the house while10% of the respondents are service holders. 66% of the respondents belong to Open category. 18% belong to OBC category and 16% belong to ST category. 88% of the respondents belong to Hindu religion. 10% are Buddhists and two percent are Muslims.52%respondents are married whereas 48%are unmarried.54% respondents are lives joint family while 46% lives in a nuclear family.

Table no.3 Components included in daily diet

Types of Food Frequency	Daily %	Sometime %	Never%
Chapati	96 %	4%	
Bread	58	42	
Rice	22	78	
Vegetable	96	4	

Dal	50	50	
Fruit	64	36	
Pulses	62	38	
Chicken		22	78% never eat
Fish		14	
Egg		24	
Meat/Mutton		20	
Total			

Source: field survey

Table no.3 examining the components included in the daily diet of the respondent, it is found that 96% of the respondents consume chapati regularly in their diet, while the rest consume it occasionally. 58% of respondents say their diet includes bread every day, while 42% say their diet includes bread sometime. 22% respondents are eating rice regularly, while now 78% respondents are occasional rice eaters. 96% of respondents mention that their daily diet includes vegetables. 50% respondents say pulses are included in their daily diet. 64% of respondents say their daily diet includes fruit. 62% of respondents include cereals in their diet. 22% respondents say they eat chicken sometime, 14% respondents are fish eaters, 24% respondents eat eggs sometime while 20% respondents eat mutton.

Table no.4 Status of respondents Individual Sanitation/Hygiene

Bath	One time 100%	Two time 00	Thrice 00	
Hand Wash	Soap 42%	Hand wash 54%	Water 4%	Other 00
Hair Clean	One time in a week 38%	Twice in a week 62%	After Fasting 10%	Fourth day MC. 06%
Sleeping	Five hours 12%	Six hours 38%	Seven hours 40%	Eight hours 10%
Nail Cutting	Nail Cutter 100%	Blade 00	Through Teeth 00	
Types of Food	Vegetarian 78%	No vegetarian	Mixed 22%	
Daily Eating Habit	One time 00	Two time 38%	Thrice 62%	Four time 00
Drinking water	Tab 14%	Well 66%	Bore-well 02%	RO+ 18%
Facilities available at home	Shoch pit 34%	Bore-well 28%	Bathroom 70%	Toilet 82%
Domestic animal	Cat 54%	Dog 36%	Cow-goat 64%	Ox 40%
Water supply	Pipe line 30%	Well 58%	Bore-well 10%	Hand pump 2%
Public toilet	Yes 60%	No 40%		
Availability of Hospital	PHC/Govt. 54%	Private 40%	Nothing	
To Use during MC	Sanitary Pad 84%	Napkin 2%	Cotton Cloth 08%	MC Cycle end 06%
Treatment after illness	homemade 08%	ASHA Worker	Hospital 92%	Other

Fasting	Ekadashi 44%	Chhaturthi 44%	.... Days 26% (Mon-18% Thurs-08%)	Don't fasting 56%

Source: field survey

100% respondents are bathers once a day. 42% respondents use soap for hand washing, while 54% respondents use hand wash for hand washing. While four percent of the respondents wash their hands with water. 68% respondents are wash/clean their hair once a week. 32% respondents say they wash their hair twice a week, while 10% respondents say on fasting days and 6% respondents say they wash their hair on the fourth day of their period. 12 percent of the respondents are five hours sleepers. 38% of respondents say they get six hours of sleep every day. 40% of the respondents are seven hours sleepers, while 10% respondents are getting eight hours of sleep every day.100% percent of the respondents say that nail cutters or nail removal tools are used for exact removal.78% respondents are vegetarians while 22% respondents are mixed eaters. 36% respondents eat twice a day while 62% respondents eat thrice a day. 14% respondents say they have tap water supply in their homes and 66% respondents say they drink well water, 2% respondents say they drink bore water while 18% respondents use filtered water for drinking at home. 34% of the respondents have a shoch pit in their house, 28% of the respondents have a bore, 70% of the respondents have a bathroom or a bathroom, while 82% of the respondents have a toilet. 54% respondents keep cats, 36% respondents keep dogs, 64% respondents own goats and cows while 40% respondents own pair of bulls. According to thirty percent of the respondents, water is supplied through pipelines in the villages. 58% say there is well water supply. Ten percent says bore, two percent says water is supplied with the help of hapsa. Three villages have public toilets which means 60 percent of villages have toilets. So 40 percent of the villages do not have toilets, which means two villages do not have public toilets. 84% respondents use sanitary pads during menstruation.74% of the respondents observe fasting including fasting on Ekadashi Chaturthi Mondays and Thursdays etc, while 26% respondents do not observe any type of fasting.

Table no.5 Respondents Facing Health Problems in the Last Six Months

Characteristics	Frequency	Percentage
Typhoid	05	10
Cell declining	05	10
Hepatitis	10	20
Other	08	16
None of the above	22	44
Total	50	100.00

Source: field survey

56% of the respondents suffered from typhoid, anemia, jaundice and fever in the last six months. While 44% women did not get any disease.

Table.no.6 Nature of health problems during Menstrual period

Characteristics	Frequency	Percentage
Abdominal pain	11	22
back pain	25	50
pain in limbs / leg pain	05	10
dizziness	05	10

rash on the face	02	04
excessive bleeding	02	04
get irritated	11	22
negative thinking	00	00
none of the above	04	08
Menstrual cycle closed	07	14
Total	50	100.00

Source: field survey

When asked about the health problems faced by the female respondents, it can be seen that 50% of the women suffer from back and waist pain during menstruation, 22% suffer from abdominal pain and 22% suffer from irritable bowel syndrome. 10% respondents are facing problems of pain in limbs and dizziness. 8% have nothing any health problem.

Table no.7 Source of Health Information

Characteristics	**Frequency**	**Percentage**
Doctor	31	62
ASHA Worker	11	22
Mother/Family Member	25	50
Media	07	14
Nurse	02	4
Friends	02	04
Teacher	01	2
Total	50	100.00

Source: field survey

When asked where they get information about their health from, 62% of respondents say from doctors, followed by 50% of respondents who get information about their health from mothers and family members. Twenty-two percent of the respondents say that Asha workers provide information about health. While 14 percent say they get information about health through social media.

Table no.8 Nature Watching Health Programs on TV

Characteristics	Frequency	Percentage
Hello-Doctor	09	18
Yoga	08	16
Hitaguj	1	02
Don’t seeing	32	64
Total	50	100.00

Source: field survey

The fact that 64% of female respondents do not watch any health program on TV shows that women use TV as an entertainment medium.

Findings:

1. 44% of the respondents are in the age group of 18 to 20 years whereas 26% respondents are in the age group of 35 to 40 years.
2. 80% of the respondents are engaged in agricultural activities.
3. 66% of the respondents belong to open category.
4. 88% of the respondents belong to Hindu religion whereas 10% are Buddhists.
5. 52%respondents are married whereas 48%are unmarried.
6. 100% respondents are bathers once a day. 42% respondents use soap for hand washing, while 54% respondents use hand wash for hand washing
7. 68% respondents are wash/clean their hair once a week. 32% respondents say they wash their hair twice a week.

8. 38% of respondents say they get six hours of sleep every day. 40% of the respondents are seven hours sleepers.
9. 78% respondents are vegetarians while 22% respondents are non-vegetarians or mixed eaters.

Summary and Conclusions:

According to Mahatma Gandhi Says "Milk, meat, pulses and dry fruits are necessary for strengthening human muscles of human being. A non-vegetarian should include milk in his diet. After milk, grains like wheat, millet, sorghum, rice etc. are important for human body for its development. It is necessary to have dal in the cities of people who do manual labor and who do not have access to milk. Without it, his body is not nourished. Eating rotted bivalve grains is beneficial for health. Diet should include seasonal fruits and vegetables. A man's diet should include a small amount of fatty foods as well as jaggery and sugar."3 Almost all the ingredients mentioned by Gandhiji as useful for human health are found to be included in the diet of rural women. A scientific approach is developing among rural women in rural Vaijapur because they are getting aware about their sanitation. Education level has shown a positive relation with sanitation and hygiene habits in respondents. All respondents are using separate soap bars for bathing and washing.

The daily diet of rural women mainly consists of food grains like wheat and millet while the consumption of sorghum and rice is less in comparison. The proportion of dal and pulses are 50 % and 62 % respectively. Rural women are seen to be conscious about their health as 100% women are do the regular bath. 68% of women are clean/wash their hair once a week and use a nail cutter to cut their nails. 62% of the female respondents eat three time meals a day while the rest eat two time. 70% of the women respondents have a bathroom at home while 82% women use own toilet. 84 percent of women use sanitary pads during their menstrual cycle. 92% of respondents say they seek medical treatment after falling ill. 44% female respondents fast on Ekadashi, Chaturthi, Monday and Thursday while remaining 56% women do not fast at all. 78% of the respondents are vegetarians while the rest are non-vegetarian (mixed eaters). 56% of the respondents suffered from typhoid, anemia, jaundice and fever in the last six months. While 44% women did not get any disease. During menstruation, 50% of women suffer from back pain, back pain, while 22% women suffer from abdominal pain and irritability. When asked where they get information about their health from, 62% of respondents say from doctors, followed by 50% of respondents who get information about their health from mothers and family members. Twenty-two percent of the respondents say that Asha workers provide information about health. While 14 percent say they get information about health through social media. The fact that 64% of female respondents do not watch any health program on TV shows that women use TV as an entertainment medium.

Limitation:

1. Information is collected from literate respondents only.
2. The proportion of respondents belonging to open category and Hindu religion is more.
3. The study is limited to women in five villages.
4. It does not include illiterate women and women belonging to ST category and NT category

Reference:

1. The George Institute The Future of Women's Health: Using Data and Research to Shape Policy, A roundtable discussion held on August 10, 2017 at ICMR, Delhi, available at www.georgeinstitute.org.in
2. Arjun Kumar (2015) Discrepancies in Sanitation Statistics of Rural India, Economic & Political Weekly EPW january 10, 2015 vol. no 2
3. Wren Vogel, Christina D. Hwang and Sangchul Hwang(2022) Gender and Sanitation: Women's Experiences in Rural Regions and Urban Slums in India, Societies 2022, 12, 18. https://doi.org/10.3390/soc12010018 available at

4. Mahrukh Saleem, Teresa Burdett and Vanessa Heaslip, (2019) Health and social impacts of open defecation on women: a systematic review, Saleem et al. BMC Public Health (2019) 19:158 https://doi.org/10.1186/s12889-019-6423-
5. Nagesh Ramya, Mahendra M. Reddy, Prasanna B. T. Kamath (2020) Water, sanitation and hygiene practices among adult women in a rural area of Kolar district, South India: a community based survey, International Journal of Community Medicine and Public Health Ramya Netal. International Journal of Community Medicine and Public Health. 2020 Jun;7(6):2388-2392 http://www.ijcmph.com.
6. Aditya Singh, Mahashweta Chakrabarty, Shivani Singh, Rakesh Chandra, Sourav Chowdhury and Anshika Singh(2022) Menstrual hygiene practices among adolescent women in rural India: a cross-sectional study,Singh et al. BMC Public Health (2022) 22:2126 https://doi.org/10.1186/s12889-022-14622-7
7. M. K. Gandhi, The Key to Health, edition XII,2012 Paramdham Publication Pavnar, wardha, (Pp.1-14)

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

सतत् पोषणीय विकास : प्रमुख मुद्दे एवं चुनौतियाँ

डॉ0 आलोक कुमार पाण्डेय*
सहायक प्राध्यापक,
राजनीति विज्ञान विभाग,
के0 बी0 महिला महाविद्यालय, विभावि, हजारीबाग (झारखण्ड)

डॉ0 संजय कुमार साहू**
सहायक प्राध्यापक
राजनीति विज्ञान विभाग
विभावि, हजारीबाग (झारखण्ड)

सार–संक्षेप

'सतत् पोषणीय विकास', विकास का वह स्वरूप है जो पर्यावरण को न तो कोई नुकसान पहुंचाता है और न ही नवीन पर्यावरणीय बोझ आरोपित करता है। इसे पारिस्थितकीय विकास के नाम से भी जाना जाता है। सतत् विकास के पीछे स्पष्ट तौर पर यह मत है कि एक देश का संसाधन आधार तथा जलवायु और भूमि के स्रोत उस देश की सभी पीढ़ियों की संयुक्त संपत्ति है। अल्पकालिक लाभों के लिए इसका अप्रतिमानित दोहन अथवा विनाश करने का सीधा अर्थ यह है कि इस लाभ की प्राप्ति के मूल्य के रूप में अगली पीढ़ी अपने संसाधनों से वंचित होगी। यह स्पष्ट तौर पर उनके हितों का हनन है जो अनुचित है। अतः अगली पीढ़ी के लिए उचित मात्रा में संसाधनों की उपलब्धता के लिए यह अत्यंत आवश्यक है कि सतत् विकास की संकल्पना को सरोकार किया जाय और संसाधनों उचित उपयोग किया जाय साथ ही साथ उसके नवीकरणीय उत्पादों और दुबारा उपयोग पर विशेष ध्यान देने की आवश्यकता है।

पर्यावरण और विकास के मध्य अत्यंत गहरा संबंध है। संसाधनों के लगातार दोहन से पर्यावरणीय क्षरण होने लगता है इससे संसाधनों में कमी भी आ जाती है जिससे विकास बाधित होने लगता है। इन कारणों से मानव के अस्तित्व पर भी खतरा मंडराने लगता है। इसके समायोजन के लिए सतत् विकास एक सटिक उपाय है। मानव संसाधन विकास को विकास की नीतियों और गतिविधियों के नियोजन में सावधानी बरतनी चाहिए। विकास के आर्थिक और पारिस्थिकीय आयामों के बीच समन्वय करने की आवश्यकता है।

मुख्यशब्द :
पर्यावरण, सतत् विकास, प्राकृतिक संसाधन, विदोहन, नैतिक अधिकार, सहस्त्राब्दि विकास लक्ष्य, एजेंडा 2030, महिला सशक्तिकरण, सार्वभौमिक विकास, समावेशी, पारिस्थितकीय, वायुमण्डल।

प्रस्तावना

इस पृथ्वी पर मानव की उत्पत्ति पुरापाषाण काल में मानी जाती है। इस काल में मानव अपने औज़ार और हथियार निर्मित करने के लिए पत्थर, लकड़ी तथा हड्डियों का प्रयोग करता था। उत्तर–पाषण काल में ऐसी मानव जातियाँ अस्तित्व में आ गयीं जो अपने हथियार बनाने के लिए हाथी दाँत, सींग और हड्डियों का प्रयोग करने लग गयीं। पाषाणकालीन मानव की प्रत्येक क्रिया पर्यावरण पर निर्भर थी। वस्तुतः इस काल में मानव अपने पर्यावरण के अनुरुप ही अपना जीवन व्यतीत करता था। पर्यावरण पर आधारित मानव की यह प्रकृति प्रदत्त जीवन व्यवस्था प्राकृतिक संसाधनों के विदोहन से पूर्णतः मुक्त थी। इसलिए इस प्रकार के विकास को संसाधनरहित विकास कहा जाता है लेकिन जैसे–जैस उत्तर पाषाणकाल में मानव ने आग का अविष्कार किया अपनी उदर पूर्ति के लिए पशुपालन और कृषि कार्य आरंभ किया। यहीं से उसने अपने जीवन–यापन के लिए प्राकृतिक संसाधनों का विदोहन प्रारंभ कर दिया। इस प्रकार मानव संसाधनरहित विकास से संसाधन सहित विकास की ओर अग्रसर हो गया।

अध्ययन पद्धति

सतत् विकास एक पर्यावरण क्षरण के लंबे काल को स्वयं में समाहित करता है इसलिए प्रस्तुत शोध–आलेख के लिए ऐतिहासिक अध्ययन पद्धति का प्रयोग किया गया है। सतत् पोषणीय विकास के विभिन्न अवधारणाओं के अध्ययन के लिए विश्लेषणात्मक अध्ययन पद्धति का प्रयोग किया गया है। साथ ही सतत् विकास के विभिन्न देशों की कार्यों के लिए तुलनात्मक अध्ययन पद्धति का भी प्रयोग किया गया है।

पूर्ण–आलेख

पोषणीय विकास पर्यावरण से संबंधित एक आधुनिक अवधारणा है। पोषणीय विकास शब्द का सर्वप्रथम प्रयोग 1970 के कोकोयाक सम्मेलन में किया गया था; जिसमें पोशणीय विकास के बारे में कहा गया कि विकास योजनाओं को इस प्रकार क्रियान्वित किया जाये जिससे पर्यावरण की गुणवत्ता पर प्रतिकूल प्रभाव नहीं पड़े। वास्तव में पोषणीय विकास आर्थिक विकास तथा पर्यावरणीय आव यकताओं का संगम है। 1983 में नॉर्वे के प्रधानमंत्री जी0 एच0 बर्टलैण्ड की अध्यक्षता में संयुक्त राष्ट्र ने ब्रंटलैण्ड आयोग का गठन किया गया था। इस आयोग द्वारा 1987 ई0 में प्रस्तुत हमारा साझा भविष्य प्रतिवेदन में पोषणीय विकास को परिभाषित करते हुए कहा है कि ''पोषणीय विकास एक ऐसा विकास है जो भावी पीढ़ी की आव यकता को ध्यान में रखते हुए वर्तमान पीढ़ी की आवश्यकताओं को पूरा करने का प्रयास है।''[1]

मानव इतिहास पिछले 200 वर्षों में एक ओर जहाँ एक ओर मानव जनसंख्या में लगभग 6 गुणी हुई है वहीं प्रतिव्यक्ति प्राकृतिक संसाधन के उपभोग के दर में भी तीव्र वृद्धि हुई है जिसके फलस्वरूप प्राकृतिक संसाधनों पर मानव का दबाव अत्याधिक बढ़ गया है जबकि

प्राकृतिक संसाधनों की विगत अवधि में वृद्धि नगण्य है। जिसके कारण पृथ्वी के बहुत से प्राकृतिक संसाधनों के पूर्णतया समाप्त होने का समय निकट आ गया है। उपलब्ध सीमित प्राकृतिक संसाधनों का अविवेकपूर्ण विदोहन करते समय मानव यह भूल गया कि प्रकृति के इन संसाधनों पर केवल वर्तमान पीढ़ी का ही अधिकार नहीं है वरन् उस पर भविष्य में आने वाली पीढ़ियों का भी नैतिक अधिकार है। वर्तमान में मानव ने प्राकृतिक संसाधनों का न केवल तीव्र गति से विदोहन किया है बल्कि कुछ सतत् या समाप्त न होने वाले प्राकृतिक संसाधन जैसे वायु, जल, मृदा का भी अविवेकपूर्ण ढ़ँग से प्रयोग कर पारिस्थितकीय तंत्र की गुणवत्ता पर प्रतिकूल प्रभाव डाला है जिसके कारण स्वयं मानव जाति के अस्तित्व पर प्रश्न चिहन लग गया है। इस संबंध में हमारे राष्ट्रपिता महात्मा गाँधी का सारगर्भित कथन है कि, ''प्रकृति प्रत्येक व्यक्ति की आव यकताओं की तो पूर्ति कर सकती है लेकिन वह प्रत्येक की लालच की पूर्ति नहीं कर सकती।''[2]

एजेंडा 2030 और भारत

भारत सरकार ने पहली बार न्यूयार्क में जुलाई, 2017 में आयोजित होने वाले उच्च स्तरीय राजनीतिक मंच पर स्वैच्छिक राष्ट्रीय समीक्षा करने का निर्णय लिया। यह वह मंच है जहाँ एजेंडा 2030 के अंर्तगत निर्धारित लक्ष्यों की प्रगति का आकलन किया जाता है। 2015 से संयुक्त राश्ट्र संघ की महासभा की 70वीं बैठक में अगले 15 वर्षो के लिए सतत् विकास लक्ष्य निर्धारित किये गये हैं जिसे औपचारिक तौर पर सभी सदस्य देशों ने स्वीकार किया था।[3] यह सहस्त्राब्दि विकास लक्ष्य का हिस्सा है। इस सहस्त्राब्दि विकास लक्ष्य के अंतर्गत निम्न लक्ष्यों को शामिल किया गया है –

1. भूखमरी और गरीबी को समाप्त करना।
2. सार्वभौमिक प्राथमिक शिक्षा सुनिश्चित करना।
3. लिंग आधारित समानता तथा महिला सशक्तिकरण को मजबूती प्रदान करना।
4. शिशु–मृत्यु दर को कम से कम करना।
5. मातृत्व स्वास्थ्य को बढ़ावा देने के लिए सतत् प्रयास करना।
6. एच0 आई0 वी0 एड्स, मलेरिया जैसे जानलेवा बिमारियों से निजात पाना।
7. पर्यावरण संरक्षण को बढ़ावा देने के लिए जन साधारण को प्रेरित करना।
8. वैश्विक विकास के लिए अंतर्राष्ट्रीय संबंधों को मजबूती प्रदान करना।

भारत ने निर्धारित लक्ष्यों में से एच0 आई0 वी0 एड्स, गरीबी, सार्वभौमिक शिक्षा और शिशु–मृत्यु दर के निर्धारक मानकों को 2015 तक प्राप्त कर लिया है जबकि अन्य लक्ष्यों की प्राप्ति में भारत अभी काफी पीछे है।[4]

सतत् विकास के लक्ष्य

ट्रांसफॉर्मिंग अवर वर्ल्ड : द 2030 एजेंडा फॉर सस्टेनेबल डेवलपमेंट को सतत् विकास लक्ष्य के नाम से जाना जाता है। भारत सहित 193 देशों ने सितम्बर, 2015 में संयुक्त राष्ट्र महासभा की उच्च स्तरीय पूर्ण बैठक में इसे स्वीकार किया। जिसके 8 लक्ष्य सहस्त्राब्दि विकास लक्ष्य से लिए गये हैं। जिसे व्यापक रूप से अपनाया गया है। संयुक्त राष्ट्र के एजेंडा 2030 में कुल 17 लक्ष्यों का निर्धारण किया गया है जो निम्नलिखित हैं –

1. गरीबी के सभी प्रकारों की संपूर्ण विश्व से समाप्ति।
2. भूख समाप्ति, खाद्य सुरक्षा, बेहतर पोशण और टिकाऊ कृषि को बढ़ावा देना।
3. सभी उम्र के लोगों को स्वास्थ्य सुरक्षा और स्वस्थ जीवन प्रत्याशा।
4. समावेशी एवं न्याय संगत गुणवत्तापूर्ण शिक्षा सुनिश्चित करने के साथ–साथ सभी को सीखने का अवसर प्रदान करना।
5. लैंगिक समानता प्राप्त करने के साथ ही महिलाओं और लडकियों को सशक्त बनाना।
6. सभी के लिए स्वच्छता और पानी के सतत् प्रबंधन की उपलब्धता सुनिश्चित करना।
7. सस्ती, विश्वसनीय, टिकाऊ और आधुनिक ऊर्जा तक पहुंच सुनिश्चित करना।
8. सभी के लिए निरंतर समावेशी और सतत् आर्थिक विकास, पूर्ण और उत्पादक रोज़गार और सभ्य कार्यों को बढ़ावा देना।
9. लचीली बुनियादी ढ़ांचे, समावेशी और सतत् औद्योगिकीकरण को बढ़ावा देना।
10. देशों के बीच और भीतर असमानता को कम करना।
11. सुरक्षित लचीला और टिकाऊ भाहर और मानव बस्तिओं का निर्माण।
12. स्थायी खपत और उत्पादन पैटर्न को सुनिश्चित करना।
13. जलवायु परिवर्तन और उसके प्रभाव से निपटने के लिए तत्काल कार्यवाही करना।
14. स्थायी सतत् विकास के लिए महासागरों, समुद्र और समुद्री संसाधन का संरक्षण और उपयोग।
15. सतत् उपयोग को बढ़ावा देने वाले स्थलीय पारिस्थितकीय प्रणालियों, सुरक्षित जंगलों और जैव विविधता के बढ़ते नुकसान को रोकने का प्रयास करना।
16. सतत् विकास के लिए शांतिपूर्ण और समावे ी समितियों को बढ़ावा देने के साथ ही सभी स्तरों पर इन्हें प्रभावी और जवाबदेह बनाना ताकि सभी के लिए न्याय सुनिश्चित हो सके।
17. सतत् विकास के लिए वैश्विक भागीदारी को पुनर्जीवित करने के अतिरिक्त कार्यान्वयन के साधनों को मजबूती प्रदान करना।

सतत् विकास की प्रमुख चुनौतियाँ

सतत् विकास की दिशा में भारत लंबे समय से प्रयास करता रहा है तथा इसके मूलभूत सिद्धांतों को अपनी विभिन्न विकास नीतियों में शामिल करते रहा है। भारत सरकार की विभिन्न योजनाओं के अंतर्गत एजेंडा 2030

के एक लक्ष्य गरीबी दूर करने के उद्देश्य से सबसे निर्धन वर्ग के कल्याण को प्रमुखता प्रदान की गई है। सरकार द्वारा क्रियान्वित किये जा रहे अनेक कार्यक्रम सतत् विकास के अनुरूप हैं जिनमें मेक इन इंडिया, स्वच्छ भारत अभियान, बेटी बचाओ बेटी पढ़ाओं, राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम, राष्ट्रीय स्वास्थ्य मिशन, प्रधानमंत्री आवास योजना, डिजिटल इंडिया, दीनदयाल उपाध्याय ग्राम ज्योति योजना, स्किल इंडिया, कृषि सिंचाई योजना आदि शामिल हैं।

उपर्युक्त प्रयासों के बावजूद भारत सतत् विकास के लक्ष्य के अनुरूप संतोषजनक प्रगति नहीं की है। उसकी प्रमुख चुनौतियाँ इस प्रकार हैं –

1. सतत् विकास के लिए चुनौती के लिए जनसंख्या वृद्धि एक प्रमुख चुनौती है। जनसंख्या जितनी अधिक होगी, भौतिक वस्तुओं और अन्य संसाधनों का उपयोग भी उतना ही अधिक होगा। इससे संसाधनों की अनउपलब्धता का खतरा है। सतत् विकास तभी संभव है जब जनसंख्या और पारिस्थितकीय तंत्र की उत्पादक क्षमता में सामंजस्य हो।
2. भारत सरकार के द्वारा सतत् विकास के लक्ष्य के अनुरूप केन्द्र और राज्य सरकारों के मंत्रालयों के द्वारा योजनाओं और कार्यक्रमों की मैपिंग की गई है लेकिन जिला और स्थानीय सरकारों के स्तर पर कोई ढ़ांचा तैयार नहीं किया गया है।
3. वर्तमान में बढ़ते वायु प्रदूषण से वायुमण्डल में उष्मा अवरोधी गैसें – कार्बन डाइऑक्साइड, क्लोरो–फ्लोरोकार्बन, नाइट्रिक ऑक्साइड और मिथेन की मात्रा तेजी से बढ़ रही है जिससे हमारी पृथ्वी का वायुमण्डल भी एक हरित गृह के रूप में कार्य करने लगा है।[5] जिससे पृथ्वी गर्म हो गई है। जिससे जलवायु परिवर्तन सिकुड़ता ग्लेसियर, प्राकृतिक आपदाओं का प्रकोप बढ़ा है तथा जैव–विविधता में ह्रास हुआ है। पिछले 15 वर्षों में गंगोत्री हिमनद का लगभग एक–तिहाई भाग विलुप्त हो गया है।
4. औद्योगिक और नगरीय क्षेत्रों में उद्योगों, वाहनों तथा ताप विद्युत–गृहों में जीवाश्म ईंधन जलने से वायुमण्डल में सल्फर और नाइट्रोजन के ऑक्साइड छोड़े जाते हैं। जब वायुमण्डल में सल्फर और नाइट्रोजन की उपस्थिति में वर्षा होती है तो यह सल्फ्यूरिक एसिड बनकर भूपटल पर गिरते हैं। यह अम्लीय वर्षा जलीय जीवों और वनस्पतियों पर घातक प्रभाव डालते हैं तथा ऐतिहासिक महत्व की इमारतों पर भी बूरा प्रभाव पड़ता है। इसके प्रभाव के कारण ताजमहल की सुंदरता में गिरावट आयी है।
5. ओज़ोन परत सूर्य की हानिकारक पाराबैगनी किरणों से पृथ्वी के जीवमण्डल को सुरक्षित रखती है। वर्तमान में मानव ने अपनी सुरक्षा कवच ओज़ोन परत को अविवेकपूर्ण क्रियाकलापों से क्षत–विक्षत कर दिया है। पराबैगनी किरणों के प्रभाव से मानव शारीर की त्वचा और आंखों की कोशिकाएँ क्षतिग्रस्त होने लगी है। जिससे भारत में त्वचा कैंसर और आंखों की बीमारियाँ बढ़ गई हैं।[6]
6. भारत में तेजी से बढ़ती जा रही जनंसख्या ने अपशिष्ट पदार्थों के निष्काषण की मात्रा को तेजी से वृद्धि किया है जो सतत् विकास की एक चुनौती है।

निष्कर्ष

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि भारत को यदि सतत् विकास के लक्ष्य को हासिल करना है तो इस प्रकार की नीति बनानी पड़ेगी जो सभी क्षेत्रों में क्रियान्वित नीतियों से सामंजस्य स्थापित करती हो साथ ही प्रशासनिक और छोटे स्तर पर इन नीतियों के सफल क्रियान्वन के लिए सामंजस्य और भागीदारी पर ध्यान देना होगा। हमारे संघात्मक ढ़ांचे में सतत् विकास के लक्ष्य की संपूर्ण सफलता में राज्यों की सकारात्मक भूमिका महत्वपूर्ण है। राज्यों की विभिन्न नीतियों और योजनाओं को सतत् विकास के लक्ष्य के साथ उचित ताल–मेल होना चाहिए और केन्द्र तथा राज्य सरकारों को सतत् विकास लक्ष्य के कार्यान्वयन में आने वाली चुनौतियों का मुकाबला करने के लिए मिलकर काम करने की आवश्यकता है।

संदर्भ सूची :

1. गर्ग; डॉ0 एच0 एस0 : पर्यावरण अध्ययन, एस0 बी0 पी0 डी0 पब्लिकेशन्स, आगरा, 2021, 189.
2. गर्ग; डॉ0 एच0 एस0 : पर्यावरण अध्ययन, एस0 बी0 पी0 डी0 पब्लिकेशन्स, आगरा, 2021, 190.
3. आर्थिक सर्वे, 2018.
4. दैनिक जागरण, 24 फरवरी, 2018.
5. गर्ग; डॉ0 एच0 एस0 : पर्यावरण अध्ययन, एस0 बी0 पी0 डी0 पब्लिकेशन्स, आगरा, 2021, 200.
6. गर्ग; डॉ0 एच0 एस0 : पर्यावरण अध्ययन, एस0 बी0 पी0 डी0 पब्लिकेशन्स, आगरा, 2021, 202.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

गांवों में स्वच्छ भारत अभियान का समाजशास्त्रीय विश्लेषण

(उत्तराखण्ड के चम्पावत जिले के चम्पावत तहसील के जूप पटुआ गांव के विषेश संदर्भ में)

डॉ. कवलजीत कौर
समाजशास्त्र विभाग
राजकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय चम्पावत, उत्तराखण्ड

सारांश–
स्वच्छ भारत अभियान भारत सरकार द्वारा 2 अक्टूबर 2014 को शुरू हुआ। इस योजना का उद्देश्य पूरे देश को स्वच्छ बनाना है। 2 अक्टूबर 2019 तक हर परिवार को शौचालय सहित स्वच्छता सुविधा उपलब्ध कराना है। ठोस और द्रव अपशिष्ट निपटान व्यवस्था गांव में सफाई और सुरक्षित तथा पर्याप्त मात्रा में पीने का पानी उपलब्ध हो। इस अभियान को सफल बनाने के लिए देश के सभी नागरिक के सहयोग की आशा व्यक्त की गयी। प्रस्तुत अध्ययन का उद्दे य उत्तराखण्ड राज्य के चम्पावत जिले के तहसील चम्पावत के जूप पटुआ गांव में स्वच्छ भारत अभियान का समाजशास्त्रीय अध्ययन करना है। अध्ययन द्वारा स्पष्ट होता है कि उत्तराखण्ड के चम्पावत जिले के चम्पावत तहसील के जूप पटुआ गांव में स्वच्छ भारत अभियान पूर्ण रूप से सफल रहा है। गांव में सभी परिवारों में पक्के शौचालय हाने के कारण यह गांव खुले शौच से मुक्त है।

प्रस्तावना–

महात्मा गांधी ने एक बार कहा था, ''स्वच्छता, स्वतंत्रता से कहीं अधिक महत्वपूर्ण है।'' स्वस्थ और रोगमुक्त जीवन के लिए ही नहीं, बल्कि मनुष्य के रूप में गरिमापूर्ण जीवन के लिए भी उचित स्वच्छता और साफ–सफाई आव यक घटक है। विश्व के अनेक भागों में मूलभूत स्वच्छता सेवाओं तक पहुंच की कमी एक प्रमुख समस्या बनी हुई है। वर्श 2015 में, विश्व भर में 2.3 बिलियन लोगों के पास मूलभूत स्वच्छता सेवाओं का अभाव था। भारत में स्वच्छता की कमी को एक प्रमुख समस्या के रूप में माना गया है। भारत की आजादी के कई साल बाद भी 2014 में भारत में लगभग 10 करोड़ ग्रामीण औश्र लगभग एक करोड़ शहरी परिवारों के पास स्वच्छ शौचालय नहीं थे और 55 करोड़ लोग देश की लगभग आधी आबादी अभी तक खुले में शौच जाते थे।

स्वच्छ भारत अभियान भारत सरकार द्वारा 2 अक्टूबर 2014 को शुरू हुआ। इस योजना का उद्देश्य पूरे देश को स्वच्छ बनाना है। 2 अक्टूबर 2019 तक हर परिवार को शौचालय सहित स्वच्छता सुविधा उपलब्ध कराना है। ठोस और द्रव अपशिष्ट निपटान व्यवस्था गांव में सफाई और सुरक्षित तथा पर्याप्त मात्रा में पीने का पानी उपलब्ध हो। इस अभियान को सफल बनाने के लिए देश के सभी नागरिक के सहयोग की आशा व्यक्त की गयी। इस अभियान को शुरू करने से पहले ही निर्धारित कर दिया गया कि ये अभियाान केवल सरकार का कर्तव्य नहीं राष्ट्र को स्वच्छ बनाने की जिम्मेदारी इस देश के सभी नागरिकों की है। भारत सरकार द्वारा पहले भी कई कार्यक्रम चलाये गये। सन 1999 में पुर्ण स्वच्छता अभियान जून 2003 में महीने में निर्मल ग्राम पुरस्कार योजना तथा इसके बाद 2012 में निर्मल भारत अभियान की शुरूआत हुई। जून 2003 के महीने में निर्मल ग्राम पुरस्कार योजना ने लोगों को पूर्ण स्वच्छता की विस्तृत जानकारी देने पर पर्यावरण को साफ रखने के लिए और पंचायत, ब्लॉक और जिलों द्वारा गांव को खुल में शौच से मुक्त करने के लिए प्रारम्भ की गयी। इसके बाद यह कार्यक्रम 2 अक्टूबर 2014 को चलाये गये स्वच्द भारत अभियान के जितने प्रभाव ााली नहीं थे।

स्वच्छ भारत मिशन–ग्रामीण (एसबीएम)– स्वच्छता के क्षेत्र में तत्काल कार्रवाई की आवश्यकता को ध्यान में रखते हुए 2 अक्टूबर 2014 को महात्मा गांधी की जयंती पर, प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी ने भारत के स्वच्द भारत (क्लीन इंडिया) मिशन की घोषणा की ताकि स्वच्छता, साफ–सफाई को बढ़ावा देकर और खुले में शौच जाने को समाप्त करके ग्रामीण क्षेत्रों में जीवन की गुणवत्ता में सुधार लाया जा सके। इस मिशन के लक्ष्यों को, राश्ट्रपिता की 150वीं जयंती के अवसर पर, 2 अक्टूबर 2019 तक हासिल किया जाना है।

स्वच्छ भारत मिशन के तहत बहु–आयामी अवधारणा को अपनाया गया है, जिसमें निम्नलिखित शामिल है–

समुदाय की भागीदारी– स्वामित्व तथा अनवरत प्रयोग को बढ़ावा देने के लिए शौचालयों का निर्माण करने में लाभार्थी/समुदायों की समुचित भागीदारी, वित्तीय रूप से या अन्यथा, सुनिश्चित करना। विकल्प में नम्यता– स्वच्छ भारत मिशन में कई विकल्प मुहैया कराकर नम्यता प्रदान की गई है ताकि गरीब/वंचित परिवार बाद में अपनी जरूरतों और अपनी वित्तीय स्थिति के अनुसार अपने शौचालयों को बेहतर बना सकें। ऐसा इसलिए सुनिश्चित किया गया है ताकि स्वच्छ शौचालयों का निर्माण सुनिश्चित किया जा सके, जिससे मल का सुरक्षित किया जा सके, जिससे मल का सुरक्षित परिरोध और निपटान सुनिश्चित होता है। आने वाली लागत के साथ प्रौद्योगिकीय विकल्पों की उदाहरणात्मक सूची उपलब्ध कराई गई है ताकि प्रयोगकर्ता की प्राथमिकताओं और स्थान–विनिर्दिष्ट आव यकताओं को पूरा किया जा सकें।

क्षमता निर्माण– स्वच्छ भारत मिशन से आरंभिक स्तर पर आदतों में बदलाव लाकर जिलों की संस्थागत क्षमता वृद्धि और क्रियान्वयन एजेन्सियों की क्षमताओं में सुधार करेगा ताकि दृढ़ता से इस कार्यक्रम को एक समयबद्ध तरीके से पूरा किया जा सके और सामूहिक निश्कर्शो का मूल्यांकन किया जा सके। व्यवहार में परिवर्तन– समुदायों के व्यवहार में परिवर्तन लाने के लिए कार्यकलापों का क्रियान्वयन करने हेतु राज्य–स्तरीय संस्थाओं के निष्पादन को प्रोत्साहित करना। जागरूकता लाने पर जोर देना, सोच बदलने पर ध्यान देना, घरों, विद्यालयों, आंगनवाडियों, सामुदायिक सार्वजनिक स्थानों में सफाई संबंधी सुविधाओं के लिए सामुदायिक व्यवहार में बदलाव लाना तथा मांग सजृन करना और ठोस तथा तरल अपशिष्ट प्रबंधन कार्यकलापों पर जोर देना।

व्यापक प्रतिबद्धता– स्वच्छ भारत मिशन के तहत स्वच्छ भारत कोष की स्थापना की गई ताकि कार्पोरेट सामाजिक दायित्व को बढ़ावा दिया जा सके और निजी संगठनों, व्यक्तियों और समाज–सेवियों से अंशदान स्वीकार किया जा सके। प्रौद्योगिकी का प्रयोग– इस कार्यक्रम के लिए सूचना प्रौद्योगिकी और सोशल मीडिया काफी महत्वपूर्ण है क्योंकि यह नागरिकों को भारत में प्रत्येक ग्रामीण परिवार के लिए शौचालयों की उपलब्धता पर नजर रखने के लिए अनुमत करती है। स्वच्छ भारत मिशन के तहत लगभग 90 प्रतिशत शौचलय पहले से ही मानचित्र पर निर्धारित कर दिए गए है। न केवल सरकार द्वारा अपितु कुछ नागरिकों द्वारा भी अनेक मोबाइल एप्लीकेशन शुरू किए गए है, जो नगर निगमों का ध्यान अस्वच्छ क्षेत्रों की ओर खींचते है।

अध्ययन का उद्देश्य– प्रस्तुत अध्ययन का उद्देश्य उत्तराखण्ड राज्य के चम्पावत जिले के तहसील चम्पावत के जूप पटुआ गांव में स्वच्छ भारत अभियान का समाजशास्त्रीय अध्ययन करना है।

अध्ययन क्षेत्र– चम्पावत तहसील उत्तराखंड राज्य के चम्पावत जनपद की एक तहसील है। इसके पूर्व में नेपाल, पश्चिम में पाटी तहसील, उत्तर में लोहाघाट तहसील तथा दक्षिण में श्री पूर्णागिरी तहसील है। इस तहसील में 186 गांव आते है। इसमें एक गांव जूप पटुआ है जिसमें कुल 124 परिवार रहते है। 2011 की जनगणना के अनुसार जूप पटुआ गांव की जनसंख्या 511 है जिसमें 259 पुरूष तथा 252 महिलाएें है। यह गांव 21.21 हेक्टेयर क्षेत्र में फैला है। यह गांव चोरा सेठी ग्राम पंचायत के अन्तर्गत आता है।

साहित्य सर्वेक्षण–

सुरेन्द्र कुमार तिवारी (2014) के अनुसार, साफ–सफाई से तथा स्वच्छ जल से रोगों पर नियंत्रण पाया गया। यह स्वस्थ शारीरिक ज्ञान के वातावरण की ओर पहला कदम है जो ज्ञान और स्वास्थ्य दोनों में लाभ पहुंचाता है। रूदेश एस. के. के अनुसार, स्वच्छता की बुनियादी धारणा मानवीय कार्यों को ऐसे तरीके से व्यवस्थित करना है जिससे जल और भोजन दूषित न हो। इससे स्वच्छता और सम्मानीय जीवन प्राप्त करने में सहायता मिलेगी।

डर्मने अभय बी. (2014) के अनुसार, स्वास्थ्य और स्वच्छता मानव जीवन के सबसे महत्वपूर्ण तत्व है। पूरे देश में स्वच्छता को विकसित करना और स्वच्छता की व्यवस्था करना जन स्वास्थ्य में सर्वाधिक प्रभावी व्यावधानों के बीच है। नायक अपर्णा (2014) के अनुसार, अगले पाँच वर्शो में स्वच्छ भारत लक्ष्य को पूरा करने का उद्दे य भारत में स्वच्छता व्यवस्था में परिवर्तन लाकर उसे ठीक करना है। शर्मा बी. और शैलेजा, बद्रा (2015) के अनुसार भारत एक विकासशील देश है जो स्वच्छता की ओर केन्द्रित करने का प्रयास कर रहा है। राष्ट्र को सुव्यवस्थित करना चाहता है। आधुनिक भारत ये स्वच्छता पर अध्ययन को केन्द्रित करता है।

मो. इसरार खान एवं प्रिंयका वर्मा (2016) के अनुसार, स्वच्छ भारत अभियान अखिल भारतीय स्तर पर मुख्यतः खुले में शौच की प्रवृत्ति का 2019 तक मुलतः उन्मूलन करने तथा भारतीयों को स्वच्छता के प्रति जागरूक करने के लिए एक महत्वपूर्ण कार्यक्रम है। इस अभियान के

अन्तर्गत गरीब परिवारों को मुफ्त में भौचालय की सुविधा उपलब्ध करवायी जाती है जिससे लोगों में भौचालय का उपयोग करने की प्रवृत्ति जागृत हो सके।

मो. इसरार खान एवं जूली सिंह (2016) के अनुसार, अधिकांश लोग स्वच्छता के प्रति जागरूक है। वह इस अभियान को चलाने में अपना योगदान दे रहे है। जब तक लोग इतने जागरूक नहीं हो जाते कि वह स्वच्छता को अपना कर्तव्य न समझने लगे तब तक सम्पूर्ण स्वच्छ भारत अभियान एक सपना है। साथ ही स्वच्छ भारत अभियान को कायिक स्वच्छता से आगे बढ़कर सामाजिक एवं व्यवहारिक स्वच्छता को बढ़ावा देने हेतु कर्तव्यशील बनाने की अत्यंत आव यकता है।

प्रतिदर्श– प्रस्तुत अध्ययन के लिए उत्तराखण्ड राज्य के चम्पावत जिले के चम्पावत तहसील के जूप पटुआ गांव के 124 परिवारों में से 50 प्रतिशत परिवारों का चयन अर्थात् 62 परिवारों का चयन उद्‌देश्यपूर्वक प्रतिदर्श द्वारा किया गया। चयनित प्रतिदर्श को निम्नलिखित तालिका द्वारा प्रदर्शित किया गया–

तालिका संख्या – 1

प्रत्युत्तर		**संख्या**	**प्तिशत**
आयु वर्ग	30 वर्ष से कम	18	29.03
	30 – 35 वर्ष	25	40.32
	35 – 40 वर्ष	19	30.65
	40 वर्ष से अधिक	00	00
	योग	**62**	**100**
शिक्षा	आठवीं से कम	10	16.13
	हाईस्कूल	19	30.65
	इण्टर	26	41.93
	स्नातक	05	8.06
	स्नातकोत्तर	02	3.23
	योग	**62**	**100**
लिंग	महिला	31	50.00
	पुरूष	31	50.00
	योग	**62**	**100**
वैवाहिक स्थिति	विवाहित	56	90.32
	विधवा/विधुर	06	9.68
	तलाकशुदा	00	00
	योग	**62**	**100**
परिवार में बच्चों की संख्या	नहीं हैं	00	00
	1	07	11.29
	2	38	61.29
	3	15	24.19
	3 से अधिक	02	3.23
	योग	**62**	**100**
औसत मासिक आय	10000 से कम	11	17.74
	10000 से 30000	31	50.00
	30000 से 50000	18	29.03
	50000 से अधिक	02	3.23
	योग	**62**	**100**

तालिका संख्या 1 द्वारा ज्ञात होता है कि 29.03 प्रतिशत उत्तरदाता 30 वर्ष से कम आयु की है। 40.32 प्रतिशत उत्तरदाता 30 से 35 वर्ष की है। 30.65 प्रतिशत महिलाऐं 35 से 40 वर्ष की है। उत्तरदाताओं में 16.13 प्रतिशत ने आठवीं कक्षा से कम शिक्षा प्राप्त की है। 30.65 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने हाईस्कूल तक की शिक्षा प्राप्त की है। 41.93 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने इण्टर तक की शिक्षा प्राप्त की है। 8.06 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने स्नातक तथा केवल 3.23 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने स्नातकोत्तर तक शिक्षा प्राप्त की है। चुने गए उत्तरदाताओं में से 50 प्रतिशत महिलाऐं है तथा 50 प्रतिशत पुरूष है। 90.32 प्रतिशत उत्तरदाता विवाहित है जबकि 9.68 प्रतिशत उत्तरदाता विधवा/विधुर है। चयनित उत्तरदाताओं में 11.29 प्रतिशत उत्तरदाताओं के केवल एक सन्तान है। 61.29 प्रतिशत उत्तरदाताओं के दो सन्तान है। 24.19 प्रतिशत उत्तरदाताओं के तीन सन्तान है जबकि 3.23 प्रतिशत

उत्तरदाताओं के तीन से अधिक सन्तान है। चयनित उत्तरदाताओं में से 17.74 प्रतिशत उत्तरदाताओं की औसत मासिक आय 10000 से कम है। 50 प्रतिशत उत्तरदाताओं की औसत मासिक आय 10000 से 30000 के मध्य है। 29.03 प्रतिशत उत्तरदाताओं की औसत मासिक आय 30000 से 50000 के मध्य है जबकि 3.23 प्रतिशत उत्तरदाताओं की औसत मासिक आय 50000 से अधिक है।

प्राप्त आंकड़े–

तालिका संख्या – 2 (शौचालय प्रकृति)

प्रत्युत्तर		संख्या	प्रतिशत
क्या आपके घर में शौचालय है?	हाँ	62	100
	नहीं	00	00
शौचालय किस प्रकार का है?	कच्चा	00	00
	पक्का	62	100
शौचालय कहाँ बना है?	घर में	13	20.97
	घर से बाहर	41	66.13
	दोनों जगह	08	12.90
	नहीं बना	00	00
शौचालय का निर्माण किसके द्वारा करवाया गया?	सरकारी अनुदान द्वारा	52	83.87
	स्वयं द्वारा	10	16.13
	नहीं है	00	00
शौच करने के बाद आप हाथ धोते हैं?	हाँ	62	100
	कभी–कभी	00	00
	नहीं	00	00
आप हाथ किससे धोते हैं?	मिट्टी से	05	8.06
	साबुन से	55	88.71
	दोनों से	02	3.23
	नहीं धोते	00	00
शौचालय की साफ–सफाई कब करते हैं?	प्रतिदिन	43	69.35
	महीने में	00	00
	सप्ताह में	19	30.65
शौचालय की सफाई किससे करते हैं?	डिटर्जेंट पाउडर	23	37.10
	सिर्फ पानी	00	00
	हार्पिक	30	48.39
	फिनायल	09	14.51
योग		**62**	**100**

तालिका संख्या 2 द्वारा ज्ञात होता है कि सभी उत्तरदाताओं (100 प्रतिशत) के घरों में शौचालय है जो पक्के बने है। 20.97 प्रतिशत उत्तरदाताओं के भौचालय घर में है। 66.13 प्रतिशत उत्तरदाताओं के भौचालय घर से बाहर है, जबकि 12.90 प्रतिशत उत्तरदाताओं के शौचालय घर तथा बाहर दोनों जगह है। 83.87 प्रतिशत उत्तरदाताओं के शौचालयों का निर्माण सरकारी अनुदान द्वारा हुआ है, जबकि 16.13 प्रतिशत उत्तरदाताओं द्वारा शौचालयों का निर्माण स्वयं के खर्च से किया गया है। सभी उत्तरदाता भौच करने के बाद हाथ धोते है। 8.06 प्रतिशत उत्तरदाता शौच के बाद अपने हाथ मिट्टी से धोते है। 88.71 प्रतिशत उत्तरदाता शौच के बाद अपने हाथ साबुन से धोते है, जबकि 3.23 प्रतिशत उत्तदाता शौच के बाद अपने हाथ मिट्टी व साबुन दोनों से धोते है। 69.35 प्रतिशत उत्तरदाता अपने शौचालयों की प्रतिदिन सफाई करते है, जबकि 30.65 प्रतिशत उत्तरदाता अपने शौचालयों की साप्ताहिक सफाई करते है। 37.10 प्रतिशत उत्तरदाता अपने शौचालयों की सफाई डिटर्जेट पाउडर से करते है। 48.39 प्रतिशत उत्तरदाता अपने शौचालयों की सफाई हार्पिक से करते है, जबकि 14.51 प्रतिशत उत्तरदाता अपने शौचालयों की सफाई फिनाइल से करते है।

तालिका संख्या – 3 (स्वच्छता व्यवहार)

प्रत्युत्तर		संख्या	प्रतिशत
क्या खाना खाने से पहले हाथ धोते है?	हाँ	48	77.42
	नही	14	22.58

पहने हुए कपड़े रोज किससे धोते/बदलते हैं?	हाँ	53	85.48
	नही	09	14.52
क्या आप रोज नहाते हैं?	हाँ	56	90.32
	नही	06	9.68
क्या आप व्यक्तिगत स्वच्छता (नाखून काटना, दाँत साफ करना आदि) का नियमित ध्यान रखते है?	हाँ	49	79.03
	नही	13	20.97
योग		**62**	**100**

तालिका संख्या 3 द्वारा ज्ञात होता है कि 77.42 प्रतिशत उत्तरदाता खाना खाने से पहले हाथ धोते है, जबकि 22. 58 प्रतिशत उत्तरदाता खाना खाने से पहले हाथ नहीं धोते है। 85.48 प्रतिशत उत्तरदाता अपने पहने हुए कपड़ों को रोज बदलते/धोते है, जबकि 14.52 प्रतिशत उत्तरदाता अपने पहने हुए कपड़ों को रोज बदलते/धोते नहीं है। 90.32 प्रतिशत उत्तरदाता रोज नहाते है, जबकि 9.68 प्रतिशत उत्तरदाता रोज नहीं नहाते है। 79.03 प्रतिशत उत्तरदाता आपने व्यक्तिगत स्वच्छता (नाखून काटना, दाँत साफ करना आदि) का नियमित ध्यान रखते है, जबकि 20.97 प्रतिशत उत्तरदाता आपने व्यक्तिगत स्वच्छता (नाखून काटना, दाँत साफ करना आदि) का नियमित ध्यान नहीं रखते है।

तालिका संख्या – 4 (घर का वातावरण)

प्रत्युत्तर		संख्या	प्रतिशत
आप अपने घर की सफाई करते हैं?	हाँ	62	100
	नही	00	00
पीने योग्य जल का स्त्रोत कहाँ है?	घर में	56	90.32
	घर से बाहर	06	9.68
घर से जल निकासी की व्यवस्था कैसी है?	कच्ची	03	4.84
	पक्की	59	95.16
क्या घर में सूर्य के प्रकाश, हवा आदि की व्यवस्था है?	हाँ	41	66.13
	नही	21	33.87
योग		**62**	**100**

तालिका संख्या 4 द्वारा ज्ञात होता है कि सभी उत्तरदाता अपने घर की सफाई करते है। 90.32 प्रतिशत उत्तरदाता के घर में पीने योग्य जल उपलब्ध है, जबकि 9.68 प्रतिशत उत्तरदाता घर से बाहर से पीने योग्य जल लाते है। 4. 84 प्रतिशत उत्तरदाता के घर से जल निकासी की व्यवस्था कच्ची है, जबकि 95.16 प्रतिशत उत्तरदाता के घर से जल निकासी की व्यवस्था पक्की है। 66.13 प्रतिशत उत्तरदाताओं के घर में सूर्य के प्रकाश, हवा आादि की व्यवस्था है जबकि 33.87 प्रतिशत उत्तरदाताओं के घर में सूर्य के प्रकाश, हवा आादि की व्यवस्था नहीं हैं।

तालिका संख्या – 5 (गांव का वातावरण)

प्रत्युत्तर		संख्या	प्रतिशत
घर के कूड़े का निस्तारण कहाँ करते है?	कहीं पर भी	00	00
	कूड़ेदान में	62	100
क्या सभी तरह का कूड़ा एक ही साथ डालते है?	हाँ	08	12.90
	नहीं	54	87.10
गांव की सड़क कैसी है?	पक्की	62	100
	कच्ची	00	00
आपके घर के आस–पास का वातावरण कैसा है?	स्वच्छ	62	100
	गन्दा	00	00

तालिका संख्या 5 द्वारा ज्ञात होता है कि सभी उत्तरदाता घर के कूड़े का निस्तारण कूड़ेदान में करते है। 12.90 प्रतिशत उत्तरदाता सभी तरह के कूड़े को एक ही कूड़ेदान में डालते है, जबकि 87.10 प्रतिशत उत्तरदाता सभी तरह के कूड़े को अलग–अलग कूड़ेदानों में डालते है। गांवों में सभी जगह पक्की सड़के है। सभी उत्तरदाताओं के घर के आस–पास का वातावरण साफ है।

निष्कर्ष–

उपरोक्त अध्ययन द्वारा ज्ञात होता है कि उत्तराखण्ड के चम्पावत जिले के चम्पावत तहसील के जूप पटुआ गांव में स्वच्छ भारत अभियान पूर्ण रूप से सफल रहा है। गांव

में सभी परिवारों में पक्के शौचालय हाने के कारण यह गांव खुले भौच से मुक्त है। ग्रामीण अपने स्वास्थ्य तथा स्वच्दता के प्रति पूर्ण रूप से जागरूक है। अधिकतर शौचालयों का निर्माण सरकारी अनुदानों द्वारा हुआ है। गांव के लोग कूड़े को यत्र–तत्र न फेंककर कूड़ेदान का प्रयोग करते है जिससे गांव का वातावरण स्वच्छ बना रहता है और गांववासियों का स्वास्थ्य भी उत्तम है। गांव में स्वयंसेवी संस्थाओं द्वारा भी स्वच्छता कार्यक्रम समय–समय पर चलाए जाते है, जिसमें गांव के सभी लोग बढ़ चढ़कर हिस्सा लेते है। स्वच्छ भारत अभियान से लोगों में स्वच्छता के प्रति जागरूकता फैलाकर भारत में एक अच्छी सभ्यता का विकास किया जा रहा है जिससे भारत को विश्व मानचित्र पर एक सुसभ्य देश के रूप में दिखाया जा सकेगा। भारत में अस्वच्छता की वजह से जो विभिन्न प्रकार की बीमारियाँ फैली हुई हैं उन पर काबू पाया जा सकेगा। इसके लिए स्वच्छ भारत अभियान एक बहुत ही अच्छी योजना है।

संदर्भ ग्रन्थ–

1. Aparna Nayak. Clean India. Journal of Geoscience and Environment Protection, 2015; 03:133-139. doi: 10.4236/gep. 2015. 35015. Down loaded on 28 July 2015 from http://creativecommous.org/licenses/by/4.0.
2. Khan Mohammad Israr & Priyanka Verma, 2016, 'Swachh Bharat Abhiyaan ka Gram Panchayat isratriya aalochanatamk vishleshan', International Journal of Advanced Research and Development, vol. 1, issue 8, pp. 48-56 ISSN: 2455-4030
3. Khan Mohammad Israr & Juli Singh, 2016, 'Swachh Bharat Abhyaan ka Prathmik vidhyalay Swachhta par prabhav ka susham adhyann', International Journal of Applied Research, vol. 2(8), pp. 838-841 ISSN Print: 2394-7500
4. Mane Abhay B. Swachh Bharat Mission for India's Sanitation Problem: Need of the Hour. Unique Journal of Medical and Dental Sciences (ISSN 2347-5579). 2014; 02(04):58-60. www.ujconline.net
5. Rudresh Kumar Sugam, Sonali Mittra, Arunabha Ghosh. Kachra Mukt, Shouchalaya Yukt Bharat. Council on Energy, Environment and Water. 2014, 584. http://ceew.in
6. Sharma V, Badra Shailja. International Journal of Advance Research in Science and Engineering (IJARSE). 2015; 4(01). http://www.IJARSE.com. ISSN – 2319-8354 (E).
7. Surendra Kumar Tiwari. The Study of Awareness of A National Mission: Swach Vidyalaya in the Middle School Student of Private and Public Schools. PARIPEX Indian Journal of Research (ISSN 2250-1991). 2014. www.paripex.in / http://indianjournalresearch.com

महात्मा गांधी और स्वच्छ भारत

डॉ. पुरुषोत्तम मनगटे
धारेश्वर शिक्षण संस्था संचलित, कला व विज्ञान महाविद्यालय, चिंचोली लि. ता.कन्नड जि. औरंगाबाद.

सारांश

महात्मा गांधी जी के नेतृत्व में भारतीयों को आजादी तो मिली लेकिन स्वच्छ भारत का उनका सपना अभी अधूरा है, गांधी ने कहा था, 'स्वच्छता स्वतंत्रा से अधिक महत्वपूर्ण है' गांधीजी ने साफ-सफाई को गांधीवादी जीवन शैली का अभिन्न अंग बनाया, उनका सपना था सभी के लिए संपूर्ण स्वच्छता शारीरिक तंदुरुस्ती और स्वस्थ पर्यावरण के लिए स्वच्छता सबसे जरूरी है, इसका असर सार्वजनिक और व्यक्तिगत स्वच्छता पर पड़ता है! जनसभागीता और जनजागरूकता पर विशेष बल दिया और साफ सफाई के लिए आत्म-प्रेरित प्रयासों को आवश्यक माना! स्वच्छता को सामूहिक जिम्मेदारी बताते हुए उन्होंने यह रेखांकित किया कि इसके लिए प्रत्येक व्यक्ति को चिंता करनी होगी और जिम्मेदारी लेनी होगी! स्वच्छता चेतावनीयो, कानूनों अथवा अध्यादेश जारी करके इसे हासिल नहीं किया जा सकता है! गांधीजी ने कई जनसभाओं, छोटे समूहों, स्वयंसेवकों, महिलाओं एवं आश्रमवायियों को संबोधित किया, कांग्रेस के लगभग प्रत्येक बड़े सम्मेलन में गांधीजी अपने भाषण में सफाई का मुद्दा जरूर उठाते थे!

वास्तव में महात्मा गांधी, भारतीय इतिहास के सबसे प्रभावशाली नेताओं में से एक थे, उन्होंने स्वच्छता पर बहुत महत्व दिया। उनका मानना था कि स्वच्छता शारीरिक और आध्यात्मिक दोनों तरह के कल्याण के लिए आवश्यक है और यह स्वस्थ और सुखी जीवन का एक मूलभूत पहलू है।

प्रस्ताविक

गांधीजी के समय में भारत में बहुत ही गंदगी थी । वहाँ सड़कों पर गंदगी थी! गांधीजी ने स्वच्छता अभियान शुरू किया जिसके तहत लोगों को स्वच्छता के महत्व को समझाया जाता था। उन्होंने अधिक से अधिक लोगों को स्वच्छता के लिए सक्रिय होने के लिए प्रोत्साहित किया और उन्हें स्वच्छता की ओर आकर्षित किया। गांधीजी ने अपनी आध्यात्मिक दृष्टि से भी स्वच्छता को बढ़ावा दिया। उन्होंने बताया कि स्वच्छता एक आध्यात्मिक विषय है जो हमारे मन को भी शुद्ध करता है। महात्मा गांधी स्वच्छता के महत्व को बहुत महत्वपूर्ण मानते थे और वे इसे जीवन भर अपनाते हैं। उन्होंने स्वच्छता को स्वास्थ्य, विकास और सामंजस्य से जोड़ा था। वह स्वच्छता के माध्यम से एक समरस और संगठित समाज का निर्माण करना चाहते थे।

महात्मा गांधी ने विभिन्न स्वच्छता संबंधित अभियान संचालित किया था, जिसमें सफाई, धाराएं, शौच रोकथाम, नदियों और तालाबों के संरक्षण, सार्वजनिक स्थानों की सफाई-सफाई, आदि शामिल थे उन्होंने स्वच्छता के महत्व को स्वयं अपने जीवन में दिखाया और लोगों को समझा और गोद की अपील की। वे अक्सर जल-जीवन के दौरान स्वच्छता के महत्व को व्यक्त करते थे और जनता से इसे चाप की अपील करते थे। वे स्वच्छता के माध्यम से आर्थिक विकास के बारे में भी बात करते थे। वे समुदाय के सदस्यों के शौचालयों का निर्माण करने के लिए ऐसा करते हैं जो आर्थिक रूप से उन्हें लाभ देते हैं!

अध्ययनका उद्देश:-

1. महात्मा गांधी की स्वच्छता विषयक विचारकार्य का अध्ययन करना।
2. स्वच्छ भारत मिशन के प्रभाव पर गांधीजीके विचार का अध्ययन करना।

अनुसंधान की विधि:-

प्रस्तुत अध्ययन मे विवरनात्मक अनुसंधान विधी का प्रयोग किया गया है, द्वितीय तथ्य के संकलन मे पुस्तक को और जर्नल रिपोर्ट आधी का सारा लिया गया है!

महात्मा गांधी और स्वच्छ भारत

महात्मा गांधी स्वच्छता के लिए एक सशक्त वकील थे और वे हमेशा स्वच्छता और स्वच्छता की महनता को समझते थे। उन्होंने भारत को स्वतंत्रता दिलाने के साथ-साथ स्वच्छता के मुद्दों पर भी काफी ध्यान दिया। गांधीजी ने स्वच्छता को एक महत्वपूर्ण जीवन शैली के रूप में

स्वीकार किया था। उन्होंने कहा था कि स्वच्छता ईश्वर की दृष्टि है और यह हमें स्वस्थ रखती है। उन्होंने लोगों को अपने घरों के आस-पास साफ-सुथरे रखने की सलाह दी थी और सड़कों, बाजारों और जनसमूहों में स्वच्छता बनाए रखने के लिए प्रेरित किया था।

भारत सरकार ने स्वच्छ भारत अभियान की शुरुआत की है, जो गांधीजी के स्वच्छता के संदेश को आगे बढ़ाने का एक प्रयास है। यह अभियान समुदायों को स्वच्छता के मुद्दों पर जागरूक करने और देश में स्वच्छता को बढ़ावा देने के लिए उनके साथ साथ सरकार को भी जिम्मेदार ठहराता है। महात्मा गांधी स्वच्छता के आदर्श के प्रभावशाली अनुभव थे। उन्होंने हमेशा स्वच्छता को एक महत्वपूर्ण विषय के रूप में देखा था और इसे अपने जीवन का एक महत्वपूर्ण हिस्सा मानते थे। वे एक आदर्श महापुरुष थे, जिन्होंने न केवल भारत बल्कि पूरी दुनिया को स्वच्छता के महत्व को समझाया था। उनके द्वारा चलाये गए आंदोलनों में, जैसे कि, स्वच्छता आंदोलन, उन्होंने लोगों को यह बताया कि, स्वच्छता एक महत्वपूर्ण समस्या है। जो समाज के सभी वर्गों को दोषी बनाती है। वे स्वच्छता के महत्व को इतना समझते थे कि उन्होंने अपने जीवन में भी स्वच्छता को एक महत्वपूर्ण स्थान दिया था। उनके घर में हमेशा स्वच्छता रहती थी और उन्होंने लोगों को भी यह सिखाया कि, स्वच्छता की रखरखाव एक नियमित व्यवस्था होनी चाहिए। महात्मा गांधी का स्वच्छता के प्रति जो उनका समर्पण था, वह आज भी हमें प्रेरित करता है!

गांधीजी ने अपने बचपन मे भारतीय मे स्वच्छता की प्रति उदासीनता की कमी को महसूस कर लिया था!उन्होने सभी और विकसित मानव समाज के लिये स्वच्छता के उंच मानधन की आवश्यकता को समजा। पश्चिमी समाज मे उनके पारंपारिक अनुभव से भी विकसित हुई दक्षिण आफ्रिका के दिनों से लेकर भारत तक व अपने पूरे जीवन काल मी निरंतर बिना थके स्वच्छता की प्रति लोगो को जागृत करते रहे। गांधीजी के लिए स्वच्छता एक बहुत महत्वपूर्ण सामाजिक मुद्दा था! काँग्रेस के करीब करीब हर संमेलन मे दिये अपने भाषण मे गांधीजी स्वच्छता के मामले उठाते थे। एप्रिल १९२४ मे उन्होने दाहोश शहर के काँग्रेस सदस्य को अच्छे साफसफाई रखने के लिए बधाई थी और सुजाओ दिया, की वह अच्युत समजे जानेवाले समुदाय के इलाको मे जाये और उन्हे स्वच्छता की प्रति जागृती जगाये! गांधीजी ने हमारा ध्यान मे इस और खिचा की हमे पश्चिमी देशों में सफाई रखने के तरीके और उनका उसी तरह पालन करना चाहिए! ३१ डिसेंबर १९२४ को बेलगाव मे अपने नागरिक अभिनंदन के जवाब मे उन्होने कहा था! हमे पश्चिमे से हम एक चीज जरूर सिक सकते है और हमे सीखने चाहिये वो है! शहरो की सफाई का शास्त्र पश्चिमे के लोगो सामुदायिक आरोग्य और सफाई का एक शास्त्रही तयार करणे है! जिसे हमे बहुत कुछ सीखना है बेशक सफाई की पश्चिमी की पद्धती हो, हम अपनी आवश्यकता के अनुसार बदल सकते है!

हमने राष्ट्रीय सफाई जरुरी गुण माना और ना उसका विकास ही किया! एवरीवास के कारण हम आपने डंग से नहा भर लेते है। मगर जिस नदी तलाब या कुये के किनारे हम श्राद्ध या वैसे ही दुसरी कोई धार्मिक क्रिया करते है और जीन जलाशो मे पवित्र होने के विचार से हम नाथे है! उनके पाणी को बिघडणे या गंधा करने मे हम आप कोई इज्जत नही होती। हमारी कमजोरी को मै एक बडा दुर्गुण मानता हूँ, इस दुर्गुण की हमारे गाव की और हमारे पवित्र की बिमारी है।

महात्मा गांधी ने कहा, 'जब तक आप झाड़ू को अपने हातोमे नही लेते तब तक अपने गाव और शहर को साफ नही कर सकते। जब तक झाड़ू और पावडे को भी गर्व के साथ हाथ मे ले। जैसे किये कलम और पेन्सिल को लेते है! तो इस कार्य मे खर्च का कोई सवाल ही नही उठेगा, अगर किसी खर्च की जरुरत पडेंगी और शायद कुछ किटाणू नाशक दवाई का अनुसरण करते हुए,मेला धोने वालो के को इस तरह की कार्य से मुक्ती दिलाने के लिए हरिजन सेवा संघ ने १९६३ मे गुजरात के अहमदाबाद के साबरमती आश्रम मे सफाई विद्यालय की स्थापना की। सफाई विद्यालय मे प्राथमिक उद्देश, सफाई कर्मिया और मेला धोने वालो का विकास ग्रामीण योजना गुजरात विद्यापीठ की स्थापना की! यह विद्यापीठ आश्रम के जीवन पद्धती पर आधारित था इसलिये वहा शिक्षको छात्र और अन्य स्वयंसेवक को और कार्यकर्ताओ को प्रारंभ से ही स्वच्छता के कार्य मे लगाया जाता था! जो लोग गांधीजी के साथ रहने की इच्छा जाहीर करते थे, इस बारे मे उनकी परीक्षा होती ती। आश्रम मे रहने वाले को आश्रम की सफाई का काम करणा शामिल है! स्वच्छ भारत अभियान भारत सरकार द्वारा एक राष्ट्रीय स्तर पर शुरू किया गया है। जो भारत को स्वच्छ बनाने के लिए उत्साहित करने

के लिए अनुदान और अन्य सुविधाएं प्रदान करता है। महात्मा गांधी ने भी भारत को स्वच्छ बनाने की बहुत समय से बात की थी और उन्होंने अपने समाज सुधार अभियान में स्वच्छता को बहुत महत्व दिया था।

महात्मा गांधी ने भारत की स्वच्छता के लिए एक सकारात्मक संदेश दिया था और उन्होंने इसे एक महत्वपूर्ण मेल माना था। वे स्वच्छता को एक धार्मिक और सामाजिक उपलब्धि के रूप में देखते हैं जो स्वस्थ जीवन के लिए अत्यंत आवश्यक है। वे स्वच्छता के लिए संगठित काम के महत्व को समझते थे और साथ ही स्वच्छता के लिए लोगों को जागरूक करने की भी अहमियत को समझते थे।

महात्मा गांधी और स्वच्छता भारत मिशन

महात्मा गांधी के पास भारत की सफाई के लिए एक मजबूत दृष्टि थी, और उनका मानना था कि स्वच्छता और स्वच्छता इसके लोगों की भलाई के लिए आवश्यक थी। उन्होंने "स्वच्छ भारत" अभियान या "स्वच्छ भारत अभियान" सहित भारत में स्वच्छता और स्वच्छता को बढ़ावा देने के उद्देश्य से कई पहलें शुरू कीं, जो आज भी प्रासंगिक हैं। गांधी का मानना था कि, भारत की सफाई केवल शारीरिक सफाई का मामला नहीं है। बल्कि नैतिक और आध्यात्मिक शुद्धता का भी मामला है। उन्होंने लोगों को अपने आसपास के वातावरण को साफ रखने की जिम्मेदारी लेने और स्वच्छ और स्वस्थ वातावरण को बढ़ावा देने के लिए मिलकर काम करने के लिए प्रोत्साहित किया। गांधी की सबसे उल्लेखनीय पहलों में से एक , गांधी के साथ सामाजिक पाप थे, जिसमें उन व्यवहारों की एक सूची शामिल थी, जो उनके अनुसार समाज के लिए हानिकारक थे। इन पापों में से एक "धन की पूजा" था, जिसे वह भारत में स्वच्छता और स्वच्छता को बढ़ावा देने के लिए एक बड़ी बाधा मानते थे।

गांधी ने स्वच्छता को बढ़ावा देने में आत्मनिर्भरता और आत्मनिर्भरता के महत्व पर भी जोर दिया। उन्होंने पारंपरिक सफाई विधियों के उपयोग को प्रोत्साहित किया, जैसे कि सफाई के लिए प्राकृतिक सामग्री का उपयोग और शौचालयों की खाद का उपयोग, जो उनका मानना था कि अधिक टिकाऊ और पर्यावरण के अनुकूल थे। कुल मिलाकर, भारत की सफाई के लिए महात्मा गांधी का दृष्टिकोण व्यक्तिगत जिम्मेदारी, सामुदायिक कार्रवाई और स्थिरता के सिद्धांतों पर आधारित था। उनके विचार और पहल भारत और दुनिया भर में स्वच्छता और स्वच्छता में सुधार के प्रयासों को प्रेरित करते है!

निष्कर्ष:-

स्वच्छता मानव जीवन का अभिन्न अंग है! स्वच्छता का सीधा संबंध स्वास्थ्य से है! इसीलिए स्वस्थ जीवन के लिए स्वच्छता अनिवार्य है! गांधीजी का सपना था स्वच्छ भारत का! गांधीजी का नजरिया इसको लेकर काफी रचनात्मक और क्रांतिकारी था! यह ऐसा काम था,जो सभी देशवासियों को एकता के सूत्र में जोड़ता था। चाहे सामूहिक उपवास हो, या फिर चरखा चलाना, या फिर साफ सफाई, स्वच्छता यह ऐसे काम थे, उच्च नीच या, भेदभाव का कोई स्थान नहीं था। महात्मा गांधी के मार्गदर्शन में भारत स्वतंत्र हुआ लेकिन स्वच्छ भारत की उनकी इच्छा अभी भी पूरी नहीं हुई है। उन्होंने कहा,' स्वच्छता स्वतंत्रता से अधिक महत्वपूर्ण है' और आगे कहा,' जब तक आप झाड़ू और बाल्टी अपने हाथों में नहीं लेते हैं, आप अपने शहरों को साफ नहीं कर सकते! तब तक स्वच्छता मिशन का उद्देश्य पूरा नहीं होता। स्वच्छता जीवन जीने की गांधीवादी तरीके का एक अभिन्न अंग था! उन्होंने सभी के लिए संपूर्ण स्वच्छता का सपना देखा! उन्होंने स्वच्छता को शारीरिक भलाई और स्वस्थ पर्यावरण के लिए एक महत्वपूर्ण पैलू माना है। भारत को स्वच्छ और अधिक अनुशासित बनाना है, तो स्वच्छ भारत अभियान को गांधीवाद की जरूरत है!

संदर्भ :

1. hindi.indiwaterportal.org.
2. www.mdwd.gov.in
3. www.mgsm.gujarat.in
4. शुल्क अरविंद, (२०१६) 'स्वच्छ भारत अभियान' बुक पब्लिकेशन्स लखनौ,
5. जाधव श्रीराम, (२००९) गांधीजी आणि सामाजिक समता' महात्मा गांधी अध्यासन केंद्र, औरंगाबाद.

स्वच्छता एवं पर्यावरणीय समस्याओं में लोककला तथा नाटकों का योगदान

डॉ.संदीप अ.बनसोडे**
शोधनिर्देशक
प्राध्यापक, मराठी विभाग
र. भ. अट्टल महाविद्यालय, गेवराई
जि.बीड

देवरे रामेश्वर गिरधर*
शोध छात्र
नाट्यशास्त्र विभाग
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विश्वविद्यालय
औरंगाबाद

मुख्य शब्द
पर्यावरण, परिवर्तन, स्वच्छता, संस्कृति, लोककला, जन-जागरण, एकांकी, प्रदूषण, नाटक, औद्योगिकीकरण, बोलीभाषा, G-20-W- 20, इंसानियत, सुंदर, समाज, जीव, स्मार्ट, भविष्य, वृक्षतोड़, रंगदृष्टि ।

समाज व्यवस्था में सामाजिक प्रबोधन और परिवर्तन करने में नाटक यह दृक-श्राव्य माध्यम अधिक असरदार सिद्ध हुआ है। वैदिक काल में चार वेदों से ऋग्वेद से 'पाठ्य', सामवेद से 'गीत', यजुर्वेद से 'अभिनय' और अथर्ववेद से 'रस' का संग्रह करके 'पंचमवेद' यानी "नाट्यवेद" का निर्माण किया है। तभी से नाटकों द्वारा लोक मनोरंजन के साथ-साथ समाज में उत्पन्न समस्याओं को प्रश्नांकित करने का बहुमूल्य कार्य किया है। इसी अर्थ में नाटक को समाज का आईना कहा जाता है।

इस सृष्टि में पृथ्वी पर सभी जीवों को जीवित रहने के लिए निर्मित धरती, हवा, पानी, वृक्ष जंगल, पशुपक्षी, धूप आदि हमारे आसपास के भौगोलिक वातावरण को पर्यावरण कहा जाता है। समस्त जीव तथा निर्जीव सृष्टि को बनाए रखने में पर्यावरण ही महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। पर्यावरण में शामिल सबसे बुद्धिमान प्राणी मनुष्य को कहा जाता है।यहीं मनुष्य अपनी अपेक्षा, हुशारी, घमेंड और लालच में अपने स्वार्थ के लिए आए दिन पर्यावरणीय समस्या खड़ा करने में जिम्मेदार दिखाई देता है। इंसान के इसी बढ़ते अतिरेक से भविष्य में पर्यावरणीय समस्या का खतरा अधिक बढ़ते जा रहा है। जिस तरह दिन पे दिन आबादी बढ़ रही है। उसी के साथ बढ़ते शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, विज्ञान की अधिक गति से प्रदूषण बढ़ रहा है। जिसमें ध्वनि प्रदूषण, वायु प्रदूषण, भूमि प्रदूषण, जल प्रदूषण आदि शामिल है। प्रदूषण की इस बढ़ती रफ्तार से पर्यावरण का संतुलन बिगड़ रहा है। जो आने वाले भविष्य में सभी जीव सृष्टि के लिए घातक है। लोगों ने लोक मनोरंजन हेतु संस्कृति, आचार- विचार, रूढ़ी, परंपरा से पूर्ण गीत, संगीत, नृत्य, नाट्य के संयुक्त एकल अथवा समूह कला के प्रदर्शन को लोककला कहा जाता है। इन कलाओं का प्रदर्शन लोगों की बोलीभाषा में किया जाता है, जिसका प्रत्यक्ष सहजता से दर्शकों के दिल और दिमाग पर परिणाम होता है। बोलीभाषा में अपनापन होने की वजह से दर्शक इस कला में प्रस्तुत रहन-सहन, नव विचार, नव कल्पना, सामाजिक समस्याओं पर उपाय योजना के साथ साथ सरकारी योजनाओं का प्रचार प्रसार करने के लिए लोककला महत्वपूर्ण साबित होती है। भारत देश के राज्यों में अलग-अलग अनेक लोककलाएं शामिल है।जैसे नाचा, तमाशा, नौटंकी, पंडवानी, माच, भवई, ख्याल, भांड, बिहू, लावणी, छाऊ, कीर्तन, यक्षगान, भारुड, पोवाडा आदि शामिल है। इन कलाओं का आयोजन सन, उत्सव, त्योहारों, शादी, यात्रा आदि में किया जाता है।

आधुनिक भारतीय रंगभूमि पर नाट्यनिर्देशक हबीब तनवीर का अमूल्य योगदान है। उन्होंने भारतीय रंगमंच पर नई नाट्यशैली को जन्म दिया है। नाटकों में लोक परंपराओं का इस्तेमाल करके उनका प्रचार-प्रसार करके भारतीय लोककला को विश्व उजागर करने का बड़ा योगदान दिया है। उनके निर्देशित नाटकों में चरणदास चोर, आगरा बाजार, बहादुर कलारिन, मिट्टी की गाड़ी, सोन सागर, हिरमा की अमर कहानी, गांव के नाम ससुराल मोर नाव दामाद, पोंगा पंडित, देख रहे हैं नैन, एक औरत हिपेशिया भी थी, जिसने लाहौर नहीं देखा वह जन्मा ही नहीं जैसे एक से बढ़कर एक दो अंकी नाटक और कारतूस, परंपरा, दूध का गिलास, आग की गेंद, चांदी का चमचा जैसे बाल नाटकों द्वारा पर्यावरण, स्वच्छता, राजनीतिक शोषण,बाजारवाद, सांस्कृतिकवाद, सामंतवाद, नैतिक-अनैतिकवाद, वर्ग-विभेद, समाज व्यवस्था में उत्पन्न कुरीतियों पर नाटकों में लोककला शामिल करके प्रहार किया है।

चांदी का चमचा इस बाल नाटक में नाट्य निर्देशक हबीब तनवीर ने स्वच्छता के महत्व पर जोरदार भाष्य करने का प्रयास किया है। बच्चों का यह नाटक बड़ी मजेदार तरीके से शुरू होता है। जिसमें बॉम्बे जैसी बड़ी शहरों में ऊंची इमारत के नीचे दुकानदार दुकान लगाकर बैठता है। जिस पर ऊंची इमारत की खिड़की से एक पड़ोसीन हर दिन दुकानपर कूड़ा कचरा फेंकती है। उसकी इस आदत से दुकानदार परेशान है। दुकानदार अपनी इस परेशानी को व्यक्त करते अपने मित्र और लोगों से कहता है कि-

दुकानदार:- मेरे साथ दिन भर जो होता रहता है, दुनिया में किसी के साथ ना होता होगा। कभी नाशपाती के छिलके आकाश से बरस रहे हैं, कभी झूठ उनकी वर्षा हो रही है। ऊपर का सारा कचरा दुकान के अंदर चला आ रहा है। इस शरारत पता लगाने के लिए दुकानदार पड़ोसीन से बात करता है तो वह इस बात का बतंगड़ बना कर उल्टा दुकानदार को ही ताने मार कर चली जाती है। इस समस्या को सुलझाने के लिए दुकानदार का मित्र अपनी दिमागी चाल चलाकर खिड़की की और आवाज लगाता है

मित्र:- अच्छा देखिए यह चांदी का चमचा किसका है? अरे भाई कचरे के अंदर यह चांदी का चमचा किसने फेंक दिया? बोलते क्यों नहीं, किसका है यह चांदी का चमचा? बोलते हो या हम ले जाए?

आवाज सुनते तुरंत खिड़की से झांककर, चोर उल्टा कोतवाल को डांटे इस कहावत को सिद्ध करते हुए, वहीं ताने मारने वाली पड़ोसीन कहती हैं-

पड़ोसीन:- क्षमा कीजिएगा । नौकरानी से भूल हो गई उसने कूड़े के साथ फेंक दिया चमचा।

पड़ोसीन अपना गुनाह कबूल करते ही दुकानदार का मित्र और अन्य लोग उसे कहते है –

मित्र:- चमचा तो नहीं फेंका, हां केले के छिलके और अपने घर का सारा कूड़ा आपने भूल से इनके सिर पर जरूर फेंक दिया है। बस यह उठाकर ले जाइए। (पड़ोसीन झिझकती है) चलिए उठाइए।

एक आदमी:- आप ही का तो है।

दूसरा:- कूड़ा फेंका है तो सब अब उठाइए।

सब:- उठाइए चलिए सारा उठाइए। मोहल्ले भर में अपने घर की गंदगी फैलाना, यह कहा की रीत है। यह भी कोई सफाई है! अपना घर साफ किया दूसरे का गंदा कर दिया है। चलिए उठाइए कूड़ा ।...(पड़ोसीन कूड़ा उठाती हैं)

मित्र:- और वायदा कीजिए कि अब कभी ऐसा न करेंगी।

पड़ोसीन:- क्षमा कीजिए। कान पकड़े, अब कभी कूड़ा नीचे नहीं फेकुंगी।

मित्र:- घर का कूड़ा यों सड़क पर नहीं फेंक देते। नीचे लोग रहते है। सड़क पर आते जाते हैं आपकी तो सफाई हुई लेकिन सारे मोहल्ले की गंदगी। कूड़े के लिए टीन बना है, वहां पर फिंकवा दिया कीजिए।

अपने मित्र के इस तरकीब को देखते हुए दुकानदार खुश हो जाता है। जिससे उसकी परेशानी हमेशा के लिए हल हो जाती है। इस नाटक के माध्यम से नाट्य निर्देशक हबीब तनवीर ने सृजनशील रंगदृष्टि से दर्शकों को स्वच्छता के महत्व का एहसास दिलाया है। ताकि जैसे हम हमारा घर स्वच्छ करते हैं वैसे ही गलियां और मोहल्ले को अगर हम स्वच्छ रखेंगे तो अपने आप हमारा देश स्वच्छ, सुंदर और निरोगी बनेगा। स्वच्छता के बारे में महात्मा गांधी कहते हैं-

यदि कोई व्यक्ति स्वच्छ नहीं है, तो वह स्वस्थ नहीं रह सकता।

बेहतर साफ-सफाई से ही भारत के गांवों को आदर्श बनाया जा सकता है।

जीवनभर स्वच्छता के महत्व को जनमानस में रूबरू कराने वाले स्वच्छता अभियान के जनक, समाज सुधारक संत गाडगे बाबा (1876-1956) खुद गांवों गांवों में घूमकर हाथ में झाड़ू लेकर कूड़ा कचरा साफ करते थे और अपने कीर्तनो से लोगों को अस्वच्छता से होने वाले दुष्परिणाम के बारे में ज्ञान देते थे।उनके इसे कार्य को मध्यनजर रखते हुए महाराष्ट्र राज्य सरकार ने 2000-01 में स्वच्छ भारत मिशन हेतु "संत गाडगे बाबा ग्राम स्वच्छता अभियान" इस उपक्रम की शुरुआत की गई।के तहत महाराष्ट्र राज्य में स्वच्छ, सुंदर गांव को यह पुरस्कार दिया जाता है। 23 फरवरी 1876 में जन्मे संत गाडगे बाबा कि आज 23 फरवरी 2023 में 147 वी जयंती मनाई जा रही है।इस बार औरंगाबाद शहर (छत्रपती संभाजीनगर) में सब तरफ स्वच्छता, सुंदरता दिखाई दी। लेकिन इसका औचित्य था G- 20 W-20 शिखर सम्मेलन भारत 2023। G- 20 शिखर सम्मेलन इस बार भारत देश में होने वाला है जिसकी तैयारी हेतु के संपूर्ण देश के साथ साथ सांस्कृतिक,ऐतिहासिक पहचान वाले औरंगाबाद शहर में संपूर्ण शहर भर का कूड़ा कचरा साफ करके, फुटपाथ, दिये, रोड के बाजू में हरियाली, पक्के रास्ते, बड़ी दीवारों पर रंग बिरंगी तस्वीरे, इतना ही नहीं जो पेड़, पौधे धूल मिट्टी से लथपथ भरे थे उन्हें पानी से धो भी लिया । शहर के

नागरिकों में स्वच्छता के प्रति जनजागृति करने के लिए के **11-12** फरवरी **2023** 'स्वच्छ औरंगाबाद अभियान' **G-20 W-20** अंतर्गत नुक्कड़ नाटकों का भी आयोजन किया गया था। जिसमें शोधछात्र ने भी सहभाग लिया था। नुक्कड़ नाटकों में लेखक-निर्देशक शेख असलम ने यह गीत लिखा था –

कचरा नको
घाण नको,
डोक्याला ताण नको
चला स्वच्छ करू भारत
स्वच्छ भारत सुंदर भारत...

इस नुक्कड़ नाटक के औरंगाबाद शहर में जगह-जगह, चौराहों पर प्रदर्शन किए गए जिससे मैं स्वच्छता, आरोग्य के प्रति लोगों में जनजागृति हो। प्रशासन के आयोजन, स्वच्छ और सुंदर औरंगाबाद शहर (छत्रपति संभाजीनगर) देखकर ऐसा लग रहा था कि संत गाडगेबाबा का जीवन कार्य सार्थक हुआ। फिर प्रश्न यह भी उठता था कि इस कार्य में आज तक लापरवाही क्यों की गई? क्या सिर्फ **G -20** शिखर सम्मेलन की मेहमान नवाजी के लिए यह सब दिखावा किया जा रहा है? क्या इसके बाद हमेशा के लिए निरंतर ऐसा ही स्मार्ट, स्वच्छ, सुंदर औरंगाबाद शहर (छत्रपति संभाजीनगर) दिखेगा? शहर में **G- 20 W-20** के अंतर्गत जोरों से हो रही स्वच्छता को देखते हुए डॉ. मोनाली देशमुख (संचालक- पंख फाउंडेशन) कहती है-

मागासलेपणाच्या मानसिकेतून बाहेर येण्याची गरज असून स्वच्छता, पाणी, विकास आणि रोजगार हा आपला हक्क आहे ही भावना जागृत होण्याची गरज आहे. त्यासाठी जी **20** हे निमित्त ठरले तरी पुरेसे आहे.

युनेस्कोचा नकाशावर विराजमान होण्याचा दुर्मिळ मान आपल्या शहराला मिळाला. मात्र शहराची मूलभूत स्वच्छता आणि प्राथमिक सुशोभीकरणासाठी जी **20** सारखे निमित्त शोधावे लागणे हे विचारात टाकणारे आहे. जाती-धर्माच्या खेळात नागरिकांना खेळवत ठेवून पाणी, रोजगार, रस्ते, विकास या मूलभूत सुविधांपासून शहराला वंचित ठेवण्यात आले आहे. हा खेळ थांबला पाहिजे. जी **20** आले तरच निधी मिळणार, स्वच्छता, रंग-रंगोटी होणार असे का? हे कायमस्वरूपी आले पाहिजे आणि टिकले पाहिजे. हे आणणे ही लोकप्रतिनिधींची जबाबदारी आहे, तर टिकवणे ही नागरिकांची. हा तात्पुरता दिखावा ठरू नये हीच अपेक्षा.

डॉ. मोनाली देशमुख जी का यह मत सहारनीय है। निरोगी जनजीवन के लिए स्वच्छता के साथ-साथ पर्यावरण की देखभाल करना प्रशासन, लोकप्रतिनिधी तथा सब आम लोगों की जिम्मेदारी है। यह जिम्मेदारी गांव, शहर, राज्य की नहीं बल्कि संपूर्ण देश के हर एक नागरिक की है जो आने वाली पीढ़ियों का भविष्य सुखी, निरोगी और सुंदर बना सकती है। अपने नाटकों, एकांकी के माध्यम से दर्शकों के सामने वैश्विक पर्यावरणीय समस्या और सामाजिक मुद्दों को प्रस्तुत करने का प्रयास युवा नाट्य निर्देशक रावबा गजमल ने किया है। उनके एकांकी में भक्षक, मांणस, मादी जैसे बेहतरीन रंगमंचीय प्रस्तुतीकरण शामिल है।

'भक्षक' एकांकी द्वारा विकास के नाम पर बढ़ते शहरीकरण और औद्योगीकरण हेतु जंगलों पर होने वाले अतिक्रमण, वृक्षतोड़ की वजह से जंगली हिंस्त्र प्राणी मानव बस्ती में घुसते हैं, और खुद की जान बचाने में वन्य प्राणी और इंसान के बीच संघर्ष होता दिखता है। इस गंभीर पर्यावरणीय समस्या को लेखक-निर्देशक रावबा गजमल की सृजनशील रंगसोच और कलाकारों के अभिनय के साथ-साथ संगीत, प्रकाश के संयुक्त माध्यम से काफी प्रभावशाली प्रस्तुतीकरण देखने मिलता है। 'मांणस' एकांकी में वृक्षों की कत्तल होने के बाद बंदरों के घर उधवस्त हो जाते हैं,जो अपने घर की तलाश में धूप में भटकते रहते हैं, अपने स्वार्थ के लिए पर्यावरण का सर्वनाश करने वाला इंसान इंसानियत भी भूलता जा रहा है,वह जंगल के मासूम प्राणियों की शिकार कर रहा है। मासूम हिरण को संकट में देखकर सभी बंदर मिलकर शिकारी को मारके भगाते हैं। और हिरण की जान बचाते है। इस एकांकी की खासियत है कि सभी कलाकार रंगमंच पर संपूर्ण प्रस्तुति में अपने हाथ और घुटनों पर अभिनय करते हैं। खुद को बुद्धिमान समझने वाला इंसान किस लालच में आकर अपनी इंसानियत भूलता जा रहा है, और वही इंसानियत प्राणियों में देखने को मिलती है जो हमेशा पर्यावरण पर निर्भर है और उसकी रक्षा भी कर रहे हैं। रंगमंच पर प्रस्तुत गूंगे जानवरों में इंसानियत को देखते हुए दर्शकों को अपनी इंसानियत और पर्यावरण बचाने के खातिर खुद की जिम्मेदारी का एहसास होता है। यही नाटक, एकांकी इस माध्यम की ताकत होती है,जो किसी को भी सबक सिखाने के लिए बिना हाथ उठाए किसी के भी मुंह पर तमाचा मार सकता है।

हर साल नुक्कड़ नाटक, एकांकी और नाट्य प्रतियोगिता में स्वच्छता एवं पर्यावरणीय समस्याओं को लेकर जैसे भूमि, जल, वायु का प्रदूषण, कम वर्षा, भारी वर्षा, रसायनों

दुष्परिणाम, प्लास्टिक प्रदूषण, महामारी, स्वास्थ्य आदि वैश्विक चेतावनी और सामाजिक समस्याओं जैसे विषयों पर जन जागरण करने हेतु अनेकानेक मंचित नाटकों का योगदान जारी है और जारी रहेगा।

सारांश

दिन पे दिन बढ़ती पर्यावरण समस्या और अस्वच्छता बढ़ने के कारण खतरनाक बीमारियां, महामारी, का सामना पृथ्वी पर सभी जीवों को करना पड़ रहा है। जिसका प्रमाण बढ़ने से सृष्टि की हानि हो रही है। उसे रोकने की कोशिश में नाट्य आंदोलन जारी है।

संदर्भ

1. चांदी का चमचा, हबीब तनवीर, पंचरंगी, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली।
2. रंग हबीब, भारतरत्न भार्गव, राष्ट्रीय नाट्य विद्यालय, नई दिल्ली।
3. दैनिकपत्र, दिव्य मराठी, **21** फरवरी **2023**।
4. स्वच्छ भारत, नुक्कड़ नाटक, शेख असलम, **G-20 W- 20** औरंगाबाद स्वच्छ अभियान।
5. भक्षक, एकांकी, रावबा गजमल, लोकसत्ता लोकांकिका **2015-16**।
6. मांणस, एकांकी, रावबा गजमल, लोकसत्ता लोकांकिका **2017- 18**।

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

जल प्रदूषण आणि आरोग्य

प्रा. डॉ. ज्योती सुभाषराव धायगुडे
लोकप्रशासन विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

गोषवारा :-
सजीवसृष्टी, जैव-विविधता आणि पर्यावरणीय संसाधने जसे की, पाणी, हवा आणि जमीन यांच्या संतूलन पूरक परिघामध्येच मानव सृष्टिची समृध्दी होते. पर्यावरणातील नैसर्गिक संसाधनाच्या आधारे मानवाने स्वत्ःचा विकास केला आहे. ऐवढेच नव्हे तर स्वतः च्या स्वार्था पोटी नैसर्गिक संसाधने व निसर्गावर अनेक घात केले. त्यामधुन सभोवतालच्या पर्यावरणात विविध आव्हाने उभी राहीली. जसे की, जल प्रदूषन, वायु प्रदूषन, भू-प्रदूषन इ. होय. पाणी हे मनुष्याचे जीवन आहे असे म्हटले जाते. पाण्याशिवाय सजीव सृष्टि जीवन जगु शकत नाही. पाणी हाच सजीव सृष्टिचा जीवन जगण्याचा मुलभूत घटक आहे. निसर्गाने पाणी ,हवा, जमीन ही नैर्सग्कि संसाधने मोफत दिलेली आहेत. परंतू दिवसें दिवस मानवाने याचे महत्व जाणले नाही. या तिन्ही संसाधनाची वाटचाल प्रदुषणाकडे झालेली दिसते. पाणी प्रदूषण ही एक जागतीक मानवी समुदाया समोरील मोठी समस्या बनलेली आहे. पाण्याच्या प्रदूषणामुळे मनुष्याचे आरोग्य धौक्यात येऊन विविध आजार निर्माण होण्याची भिती निर्माण झालेली आहे.

प्रस्तावना:-

पृथ्वी ही पाणथळ जागा आहे. पृथ्वीवर पाणी द्रव्य स्वरूपात मोठ्या प्रमाणावर आहे. आता पर्यंत खगोल शास्त्रज्ञांच्या अभ्यासा नुसार पृथ्वी सोडून इतरत्र द्रव पाणी दिसून आले नाही. पृथ्वी वर 326 अब्ज गॅलन पाणी आहे. जे 1260 अब्ज लिटर आहे. फार काळ पाणी एका ठिकाणी राहत नाही. कारण बाष्पीभवनामुळे त्याची वाफ होते. वाफेचे ढग बनतात. ढगाद्वारे पाऊस पडतो. यालाच जलचक्र असे म्हणतात.

पावसाद्वारे पडणारे पाणी नदी-नाल्याच्या प्रवासाद्वारे महासागरा पर्यंत जाते. पृथ्वी वरील पाणी साठया पैकी मोठ्या प्रमाणात पाणी साठा महासागरामध्ये आहे. पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या 70 टक्के भाग पाण्याने व्यापलेला आहे. महासागराची सरासरी खोली 3688 मीटर आहे. महासागरा मध्ये एकूण पृथ्वीच्या 98 टक्के पाणी आहे. पण हे पाणी मानवाच्या पिण्या योग्य नाही. कारण ते अतिशय खारट आहे.

पृथ्वी वरील 3 टक्क्या हून कमी पाणी गोडे पाणी आहे. त्या पैकी 1.6 टक्के पाणी बर्फ आणि हिम नद्यांच्या रूपात साठलेले आहे. तसेच 0.36% पाणी विहिरी आणि भूजल म्हणजेच भूगर्भातील पाण्याच्या स्वरूपात आहे. तलाव व नद्यां मध्ये केवळ 0.036% पाणी साठते. जगा मध्ये 11.7 कोटी तलाव आहेत. जे पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या सुमारे चार टक्के भाग व्यापतात.

जागतिक लोक संख्येच्या 18 टक्के लोक भारतात राहतात. मात्र भारतात फक्त 4 टक्केच पाणी संसाधन आहे. जास्त लोकसंख्या असल्यामुळे भारताला पाणी प्रश्नाला सामोरे जावे लागते. पाण्याच्या गरजांसाठी वाढत्या अनियमित मान्सून वर भारताला अवलंबून राहावे लागत आहे. बदलत्या हवामानामुळे जलस्त्रोतावर परिणाम होत आहे. जागतिक आरोग्य संघटने नुसार 80 टक्के रोग दूषित पाण्यामुळे होतात. जगातील विविध देश WHO च्या शुद्ध पाणी मानकांची पूर्तता करत नाहीत.[1] खराब आणि अस्वच्छ पाण्या मुळे सुमारे 3.1% मृत्यू होतात.[2] लोक संख्येच्या बाबतीत भारत दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. भारता मध्ये 70 टक्के लोक हे ग्रामीण भागात राहतात तर 30 टक्के लोक शहरांमध्ये राहतात. वाढत्या शहरीकरणामुळे शहरांमध्ये प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. शहरी भागामध्ये आरोग्यास उपयुक्त पाणी उपलब्ध नाही. शहरी लोकसंख्येच्या एक चतुर्थांश भागास अशुद्ध पाण्यामुळे बाधा होते.[3]

जागतिक बँकेने भारताबाबत खालील मुद्द्यावर प्रकाश टाकला आहे.

- 163 दशलक्ष भारतीयांना पिण्याचे सुरक्षित पाणी उपलब्ध नाही.
- 210 दशलक्ष भारतीयांना सुधारित स्वच्छतेचा अभाव आहे.
- 21 टक्के संसर्गजन्य रोग असुरक्षित पाण्याची संबंधित आहेत.

- भारतात दररोज पाच वर्षाखालील 500 मुलांचा अतिसारामुळे मृत्यू होतो.

भारतातील नद्या मोठ्या प्रमाणात प्रदूषित आहेत. गंगा यमुना आणि साबरमतीचे पाणी घातक आणि सेंद्रिय अशा दोन्ही प्रदूषकांच्या प्राण घातक मिश्रणाने सर्वात अस्वच्छ आहे .

जल प्रदूषण (Water Pollution):-

मानवी कृत्यामुळे पाण्याच्या नैसर्गिक गुणवत्तेमध्ये झालेले बदल आणि तेच पाणी सजीवांच्या पिण्या योग्य राहत नाही. तेव्हा जे प्रदूषण होते. त्या प्रदूषणाला जल प्रदूषण म्हणतात.

मानवी हक्क : पाणी आणि स्वच्छता (Human Right : Water and Sanitation) :-

संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवासाठी शुद्ध पाणी व पुरेसे पाणी हक्क म्हणून निश्चित केले आहे. पाणी हे प्रत्येकाच्या आरोग्यासाठी, सन्मानासाठी आणि समृद्धीसाठी मूलभूत आहे. तरी भारतात हे चित्र विदारक आहे.

- पाण्याचा हक्क :- जगातील प्रत्येक मानवाला वैयक्तिक व घरगुती वापरासाठी पुरेशी सुरक्षित त्वरित (सुलभ) कमी खर्चात पाणी मिळण्याचा हक्क आहे.
- स्वच्छतेचा अधिकार :- मानवाला आयुष्याच्या सर्व क्षेत्रात सुरक्षित,स्वच्छ आणि सामाजिक सांस्कृतिक दृष्ट्या स्वीकारता येण्या सारख्या बाबी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत.

भारत देशाने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारली आहे. यामुळे नागरिकांच्या सर्व गरजांची पूर्तता करण्याचे कार्य देश पातळी वर मोठ्या प्रमाणात केली जात आहेत. नैसर्गिक संसाधने ही विनामूल्य प्राप्त होत असतात. उदा. हवा, पाणी व जमीन इ. शासना मार्फत नागरिकांना मोफत पाणी पुरवठा करणे गरजेचे आहे. मात्र शासन-प्रशासना तर्फे या सेवा बाबत नागरिका कडून कर हा गोळा केला जातो. हा कर शासनासाठी गरजेचे असतो. कारण या कराच्या रक्कमेवर देशोपयोगी विकास कार्य पार पाडली जातात. जर हे पाणी जनतेला खूप महाग पडत असेल तर हे सरकारला विचार करण्या सारखी बाब आहे. तसेच जनतेला पाणी स्वच्छ व सुरक्षित दिले गेले पाहिजे. पण निसर्गतः उपलब्ध पाणी हे जनतेला शुद्ध स्वरूपात वितरित केले जात नाही. यामुळे जनतेचे आरोग्य धोक्यात येते. दूषित पाण्यामुळे खालील प्रकारचे रोग उद्भवतात. त्यांची चर्चा पुढील प्रमाणे करता येते.

1) जीवाणूजन्य आजार:-

- **शिगेलॉसिस (Shigellosis)** :- शिगेलॉसिस हा सार्वजनिक आरोग्य चिंतेचा एक महत्त्वाचा आतड्या संबंधी संसर्ग आहे. त्याची जागतिक स्तरा वर दर वर्षी 140 दशलक्ष प्रकरणे होतात आणि दर वर्षी 60,000 मृत्यू होतात. यामध्ये पाच वर्षा पेक्षा कमी वयाची मुले 60 टक्के असतात.[4] शिगेलॉसिस हा शिगेला नावाच्या बॅक्टेरियाच्या समूहामुळे होणारा संसर्गजन्य आजार आहे. याचे सर्वात सामान्य वैशिष्ट्ये अतिसार आहे. शिवाय रुग्णात ताप आणि पोटात कळा ही लक्षणे पण दिसून येतात. हा आजार संसर्गित अन्नाच्या सेवनाने, संक्रमित पाणी पिल्याने किंवा अस्वच्छ भागात राहणाऱ्यांना होतो.
- **कॉलरा अथवा पटकी (Cholera)** :- जगामध्ये साधारणतः 700 दश लक्ष लोकांकडे मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. यामुळे कॉलरा व आतड्या संबंधी रोग स्थानिक लोकांना होतात असा WHO आणि UNISEF चा अहवाल आहे.[5] कॉलरा हा आतड्यांना होणारा एक तीव्र संसर्गिक आजार आहे. स्वल्पविराम चिन्हसारखा आकार असलेल्या व्हिब्रिओ कॉलेरी या जिवाणू मुळे हा आजार होतो . हा रोग प्रामुख्याने दूषित पाण्यामुळे पसरत असतो. दूषित पाण्यामुळे कॉलराची साथ येत असते. या आजाराला पटकी रोग असे ही म्हणतात. कॉलरा मध्ये रुग्णाला तीव्र जुलाब ,अतिसार व उलट्या झाल्याने शरीरातील पाणी कमी होऊन डीहायड्रेशन होऊ शकते. त्यामुळे या आजारावर त्वरित उपचार करणे आवश्यक असते. वेळीच उपचार न केल्यास गंभीर स्थिती निर्माण होऊ शकते.
- **सॅल्मोनेला (Salmonella)**:- सॅल्मोनेलॉसिस हा आतड्या मधील एक बॅक्टेरियल संसर्ग आहे. हे बॅक्टेरिया मानव आणि प्राण्यांच्या आतड्यांमध्ये आढळतात आणि मलाद्वारे बाहेर पडतात. हा संसर्ग दूषित अन्न किंवा पाण्यामधून पसरू शकतो. रुग्णाला मळमळ, चक्कर येणे, डोके दुखी, जुलाब, मलात रक्त पडणे, व ताप अशी लक्षणे दिसतात .

2) विषाणूजन्य आजार :-

- **हेपेटायसिस (Hepatitis)** :- हेपेटायसिस हा दूषित पाण्या मुळे होणारा विषाणू जन्य आजार आहे. यामुळे यकृताला संसर्ग होतो. भूक न लागणे, थकवा, अस्वस्थता, व अति ताप ही लक्षणे आहेत. हा आजार

जास्त काळ राहिला तर मृत्यू ही येऊ शकतो. यावर उपाय म्हणजे स्वच्छता बाळगणे होय.

- **एनसेफेलिटीस (Encephalitis) :-** क्युलेक्स डास आपली अंडी दूषित पाण्या मध्ये घालतात. हे डास चावल्या नंतर एनसेफेलिटीस होतो. याची मुख्य लक्षणे म्हणजे डोकेदुखी, खूप ताप, स्नायू कडक होणे, जर हा आजार वाढला तर रुग्ण कोमा मध्ये किंवा अर्धांग वायू सुद्धा होऊ शकतो.
- **पोलिओमायलिटिश(Polimylitis):-** पोलिओमायलिटिस ला साधारणपणे पोलिओ असे म्हणतात. यामध्ये मज्जास्नायूंची झिज होते. या आजारासाठी पोलिओमायलिटिस हा विषाणू जबाबदार आहे . कमी इम्युनिटी असलेल्या रुग्णां मध्ये आणि जे अस्वच्छ जागेत राहतात. त्यांना हा रोग होण्याचा धोका जास्त असतो. दूषित पाणी आणि अन्न हे या रोगजंतूचे शरीरात प्रवेश करण्याचे मुख्य मार्ग आहेत. रुग्णांमध्ये सौम्य आजार, गळ्याचा संसर्ग, ताप किंवा गॅस्ट्रोएन्टेरीटीस ची हिस्ट्री असू शकते.
- **गॅस्ट्रोएनटेरीटीश(Gastroenterities):-** गॅस्ट्रोएन्टेरीटीस हा विषाणू मुळे होणारा एक पचन संस्थेचा साथीचा रोग आहे. या आजारात पोटातील आतड्यांना सूज येऊन रुग्णाला जुलाब, उलट्या ,.पोटदुखी व ताप येणे असे त्रास होत असतात. दूषित आहार, उघड्यावरचे अन्न , पाणी न गाळता, न उकळता, दूषित पाणी पिल्याने तसेच स्वच्छतेचा अभाव अस्वच्छ परिसर ही गॅस्ट्रो होण्या .मागील सर्वसाधारण कारणे आहेत.

3) परजीवी रोग :-

- **क्रिप्टोस्पोरेडियम(Cryptosporidium)**:-
  क्रिप्टोस्पोरेडियम हा एक सूक्ष्म परजीवी आहे. ज्यामुळे अतिसार रोग क्रिप्टोस्पो रेडीओसीस होतो. हा परजीवी वेगवेगळ्या प्रकारे पसरू शकतो. यामध्ये दूषित पाणी पिल्याने किंवा कच्चे फळे खात असाल तर सर्व फळे आणि भाज्या शुद्ध पाण्याने धुवाव्यात याची लक्षणे म्हणजे अतिसार, पोटात दुखणे ,मळमळ ,उलट्या होणे ताप व वजन कमी होणे.
- **जियार्डायसिस (Giardiasis)** :- जियार्डायसिस हा जियार्डिया लांब्लीया नावाच्या घटकामुळे छोट्या आतड्यात होणारा संसर्ग आहे. जियार्डायसिस हा बहुतांशी भारतीय लोकसंख्येत आढळतो. प्रौढां पेक्षा बालकां मध्ये हे प्रमाण जास्त आहे. याची लक्षणे पातळ शौच, जड पोट किंवा गॅस, वात ,मळमळ ,पाण्याची प्रमाण कमी होणे, अशक्तपणा ,वजन कमी होणे व ताप हे आहेत. जियार्डायसिस छोट्या बॉवेलमधील संसर्ग जिअर्डिया इंटेस्टेनालीस किंवा जियार्डिया लांब्लीआ जीवाश्मामुळे होतो. हा मुख्यतः अशुद्ध अन्ना मधील जिवाश्माच्या द्वारे पसरतो. तसेच अशुद्ध पिण्याचे पाणी या मधून ही तो पसरतो.

अवकाशातून पृथ्वीकडे पाहिले तर ती निळ्या रंगाची दिसते कारण पृथ्वीवर पाण्याचे साठे विपुल आहेत. मात्र त्यामध्ये गोडे पाणी कमी आहे. पण या पाण्या वरच सर्व सजीव घटकाची गरज पूर्ण होते. मात्र मानवा द्वारे हे गोडे पाणी दूषित मोठ्या प्रमाणावर होत आहे व याचा परिणाम सर्व सजीवा वर होत आहे, या बाबी कडे गांभीर्याने पाहिले पाहिजे. नाही तर एक दिवस असा येईल की, पृथ्वी वरील सजीवाला पाण्यासाठी युद्ध करावे लागेल. यासाठी शासन-प्रशासन तसेच जनतेने एकजुटीने कार्य करावे.

संदर्भ सूची :-

1. Khan N, Hussain S T, Saboor A et al Physiochemical investigation of the drinking water sources from Mardan, Khyber pakhtankhwa, Pakistan International journal of Physical Sciences,2013
2. Pawari M J, Gawande S, Ground Water Pollution and its Consequence, International journal of engineering research and general science,2015.
3. Kamble S M, water pollution and Public health issues in Kolhapur city in Maharashtra, International journal of Scientific and research publication 2014.
4. Kotloff K L, Winckloff J P, Ivoroff B, Clemens J D, Swerdlow D L, Sansonetti P J, et al Glebal burdan of Shegella infections: implications for Vaccine development and implementation of control Strategies Bull World Health Org.1999.
5. https : // www. britannca.com/event/2010-Haitiearthquake

उसतोड कामगार महिला आणि स्वच्छता व आरोग्य

प्रा. संतोष विश्वनाथ यादव
विभागप्रमुख – समाजशास्त्र विभाग
सुवालाल पाटणी कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पुलगाव जी.वर्धा

सारांश :-

उसतोडीचे काम हे जोडीने केले जाते, ज्यामध्ये बहुतांश एक स्त्री आणि एक पुरुष अशी जोडी असते. बहुतांश उसतोड कामगार हे स्थलांतरित कामगाराच असतात कि ज्यामुळे या कामगारांच्या समस्या आणखीनच वाढतात. त्यातही पुरुष कामगारांच्या समस्यांच्या तुलनेत स्त्री कामगारांच्या समस्या जास्त आणि गंभीर स्वरूपाच्या असलेल्या दिसून तर येतात मात्र त्यांची म्हणावी त्या प्रमाणात चर्चा होतांना दिसून येत नाही. एक उसतोड कामगार म्हणून स्थलांतरीताचे जिने जगणे हे अत्यंत जिकरीचे काम पण त्यातही स्त्रियांना स्थलांतरीताचे जिने जगणे पुरुषांच्या तुलनेत खूप त्रासदायक असलेले दिसून येते.सदर अध्ययनाच्या माध्यमातून उसतोड कामगार महिलांच्या या विविध समस्यांपैकी स्वच्छता व आरोग्याशी निगडीत समस्यांची चर्चा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. आपल्या मूळ गावापासून दूर स्थलांतरीताचे जिने जगात असतांना कोणत्याही सोयी-सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे या महिला शारीरिक स्वच्छते सारख्या प्रश्नाबद्दल गंभीर नसलेल्या दिसून येतात.सर्वात महत्वाचे म्हणजे उसतोड कामगार या वर्गात अशिक्षितपनाचे प्रमाण खूप मोठे असल्याने या स्त्रियांमध्ये स्वच्छतेचे महत्व आणि गांभीर्यही म्हणावे तेव्हडे दिसून येत नाही. शिवाय मुलभूत सुविधांचा अभाव हे कारण सुद्धा तेव्हडेच जबाबदार असल्याचे दिसून येते. शारीरिक स्वच्छतेच्या बाबतीत दुर्लक्ष केल्याचा दूरगामी परिणाम उसतोड कामगार महिलांच्या शरीरावर होतांना दिसून येतो.करिता सदर अध्ययनाच्या माध्यमातून उसतोड कामगार महिलांशी निगडीत स्वच्छता व आरोग्याच्या प्रश्नाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संज्ञा :-

स्थलांतर, खोपी, फडके

प्रस्तावना:-

उसतोड कामगार हा वर्ग हंगामी आणि स्थलांतरित कामगार वर्ग म्हणून ओळखला जातो. मुळात या उसतोड कामगार वर्गाला अनेकानेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. असे असले तरीही उसतोड कामगार वर्गाचे लिंगाच्या आधारावर त्यातल्या त्यात दोन स्वतंत्र वर्ग पडतात.हे वर्ग म्हणजे स्त्री उसतोड कामगार व पुरुष उसतोड कामगार होय. स्थलांतरीताचे जिने जगतांना उघड्यावर राहणे, उघड्यावरच शारीरिक स्वच्छतेशी निगडीत क्रिया करणे या सारख्या बाबी एकवेळ पुरुषांना चालून जातात मात्र याच बाबी स्त्रियांच्या बाबतीत मात्र फारच त्रासदायक ठरतात असे दुसून येते. बहुतेक वेळा उसतोड कामगार हे 100 ते 200 किलोमीटर किंवा त्यापेक्ष्याही जास्त अंतरावरून स्थलांतर करून उसतोडीकरिता आलेले असतात.त्यामुळे ते आपल्या सोबत खूपच थोड्या गरजेच्या वस्तू आणतात.शिवाय त्यांना कारखाना परिसर अथवा उस क्षेत्रात तात्पुरती खोपी करून किंवा उघड्यावर राहावे लागते.पिण्यासाठी व शारीरिक स्वच्छतेसाठी पाण्याची उपलब्धता असेलच याची कोणतीही शास्वती त्या ठिकाणी नसते.शिवाय ज्या ठिकाणी त्यांची तात्पुरती वस्ती असते त्या ठिकाणी स्वच्छतेच्या कोणत्याही मानकांची काळजी घेतलेली नसते.आसपास धूळ,कचरा यांचे साम्राज्याच असलेले दिसून येते.अश्या परिस्थितीत या कामगारांना स्वतःच्या शारीरिक स्वच्छतेची काळजीच घेता येत नाही.स्त्रियांची अवस्था तर त्याहूनही वाईट असलेली दिसून येते.परिसर आणि शारीरिक स्वच्छतेच्या प्रश्नाबरोबरच स्त्रियांच्या बाबतीत मासिक पाळीच्या काळातील स्वच्छता हा मुद्दाही अत्यंत गंभीर आणि काळजीचा असलेला दिसून येतो.या सर्वांचा एकत्रित आणि दूरगामी परिणाम स्त्रियांच्या आरोग्यावर झालेला दिसून येतो.करिता सदर अध्ययनाच्या माध्यमातून उसतोड कामगार महिलांच्या स्वच्छता व आरोग्याशी निगडीत प्रश्नावर चर्चा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

पूर्वलिखित साहित्याचा आढावा :-

Marceli Rocha Leite आपल्या अध्ययनात असे म्हणतात कि उसतोड कामगारांना दीर्घकालीन आरोग्याच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.यामध्ये प्रामुख्याने जे दीर्घकालीन आजार दिसून येतात त्यात स्वसनाचे विकार,हृदयासम्बंधीचे विकार,रक्तवाहीण्या सम्बंधीचे विकार,नेत्र विकार म्हणजेच दुष्टी अधू होण्यासारखे विकार,त्वचाविकार आणि सांध्यांशी संबंधित विकार आढळून आले.नवनाथ लवाटे,स्वाती पाटील आणि आर.जी.जाधव आपल्या अध्ययनात असे मांडतात कि या कामगारांना पाण्याच्या सुविधा, आरोग्याच्या सुविधा, शैक्षणिक सुविधा, स्नानगृह, सौच्चालय इ. सुविधा अपुऱ्या प्रमाणात मिळतात असे आढळून आले.शिवाय कष्टाचे काम असल्याने उसतोड कामगारांमध्ये व्यसनाधीनतेचे प्रमाणही लक्षणीय आढळून आले. विवेक घोटाळे व सोमीनाथ घोळावे आपल्या अध्ययनात म्हणतात कि स्वच्छता गृहांची कोणतीही सोय नसल्याने उसतोड कामगार महिलांना उघड्यावरच सौच्छास बसावे लागते याचा त्यांच्या आरोग्यावरही विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो. संजीव सावंत आपल्या अध्ययनात म्हणतात कि निरक्षरतेमुळे अज्ञानातून परिसर स्वच्छतेची जाणीव नसल्याने या कामगारांमध्ये आरोग्याचे प्रश्नही आढळून आले. आरोग्याचे प्रश्न उत्पन्न होण्याला उसतोड कामगारांमधील व्यसनाधीनताही कारणीभूत असलेली दिसून आली.तंबाखू,विडी यासारख्या व्यसनाचे प्रमाण सर्वाधिक आढळून आले.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :-

1. उसतोड कामगार महिलांच्या स्वच्छतेविषयक स्थितीचा आढावा घेणे.
2. उसतोड कामगार महिलांच्या आरोग्यविषयक स्थितीचा आढावा घेणे.

गृहीतकृत्ये :-

1. उसतोड कामगार महिलांशी निगडीत स्वच्छता विषयक स्थिती समाधानकारक नाही.
2. उसतोड कामगार महिलांची आरोग्यविषयक स्थिती समाधानकारक नाही.

अध्ययन पद्धती :-

सदर अध्ययन "उसतोड कामगार महिला आणि स्वच्छता व आरोग्य' या अध्ययनाकरिता प्राथमिक व दुय्यम स्वरूपाच्या साधनांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

उसतोड कामगार महिलांची स्वच्छता व आरोग्य :-

उसतोड कामगार महिलांना उसतोडीच्या ठिकाणी एक महिला विशेष म्हणून ज्या मुलभूत सुविधा मिळायला हव्या त्या मिळू शकत नसल्याने त्यांना त्यांच्या आसपासच्या परिसराची स्वच्छता आणि वैयक्तिक स्वच्छता यांची काळजी घेता येत नाही.याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावरही प्रतिकूल स्वरुपात झालेला दिसून येतो.

परिसर स्वच्छता :-

परिसर स्वच्छता हा तसे पाहता सामुदायिक विषय आहे, परंतु नकळत हा मुद्दा स्त्रियांशी जोडला गेला आहे. कारण आजूबाजूच्या परिसराची स्वच्छता हि स्त्रियांनीच करावी अशी सामुदायिक मानसिकता आढळून येते. उसतोडीसाठी गेलेल्या कुटुंबांमध्ये सुद्धा राहण्याची जागा आणि आसपासचा परिसर यांची स्वच्छता करणे हि जबाबदारी स्त्रियांवरच येवून पडते. उसतोड कामगार हे कारखाना परिसर आणि उस क्षेत्रात आपला तात्पुरता निवारा बनवतात.त्यांना राहण्यासाठी जी जागा उपलब्द करून दिली जाते ती अत्यंत अस्वच्छ आणि आसपास कोणत्याही सुविधा उपलब्ध नसणारी असते. या परिसरात खूप जास्त धूळ असल्याने असा परिसर स्वच्छ करतांना स्त्रियांच्या आरोग्यावर त्याचा दूरगामी विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो.

पाण्याचा व आंघोळीचा प्रश्न :-

बहुसंख्य उसतोड कामगार हे स्थलांतरित असतात.त्यांना उसतोडीदरम्यान कारखाना परिसर व उस क्षेत्रात राहावे लागते.त्या ठिकाणी पाण्याची व्यवस्था बहुदा नसते. अश्या वेळी पिण्याकरिता स्वच्छ पाणी आणि त्याशिवाय इतर गरजांसाठी मोठ्या प्रमाणात पाण्याची आवश्यकत असते. पाण्याची अशी व्यवस्था करणे हि स्त्रियांचीच जबाबदारी मानली जाते.परंतु बऱ्याचदा पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी मिळू शकत नाही त्याचा स्त्रियांसह एकूणच उसतोड कामगारांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो. सर्वात महत्वाचे म्हणजे हे उसतोड कामगार ज्या ठिकाणी राहतात तेथे स्त्रियांना आंघोळीची कोणतीही सुविधा उपलब्ध नसते. त्यामुळे एन थंडीच्या दिवसांत या महिला सकाळी पहाटे अंधारातच उठून उघड्यावर कशी बशी आंघोळ उरकून घेतात.एकतर पाण्याची अनुपलब्धता, त्यात कडाक्याची थंडी आणि सुविधेचा अभाव या मुळे त्यांना स्वतःच्या शरीराची व्यवस्थित स्वच्छतीही करता येत नाही. या शिवाय कडाक्याच्या थंडीचा उसतोड कामगार महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.

लैंगिक संबंधाचा प्रश्न ;-

मनीषा तोकले मिळून साऱ्याजणी या मासिकात आपल्या "उसतोड महिलांच्या समस्या" या शीर्षकाच्या लेखात अशी मांडणी करतात कि लैंगिक संबंधाच्या बाबतीत काळजी न घेण्यामुळेही या महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो. त्या अशी मांडणी करतात कि उसतोड कामगार रात्रीच्या वेळी जेवन झाल्यावर आपपल्या बायकोला घेवून शेतात उघड्यावरच वेगवेगळ्या दिशांना घेवून जातात व लैंगिक संबंध उरकून घेतात.अश्या संबंधावेळी ते सुरक्षित संबंधांची कोणतीही काळजी घेत तर नाहीत शिवाय लैंगिक संबंधानंतर स्वच्छताही गांभीर्याने घेतली जात नाही.या सर्वांचा एकत्रित परिणाम स्त्रियांना लैंगिक स्वरूपाच्या आजारांना सामोरे जावे लागणे हा दिसून येतो.त्यातही अशे लैंगिक आजार झाले तरीही लज्जेमुळे त्यांची चर्चा न करणे,दवाखान्यात न जाने शिवाय सुविधेअभावी त्या लैंगिक आजाराशी निगडीत आवश्यक स्वच्छता न पाळता येणे या सर्व समस्यांना स्त्रिया सामोरे जातांना दिसून येतात.

मासिक पाळीच्या काळातील स्वच्छता :-

सर्वच स्त्रियांना महिन्याचे काही दिवस मासिक पाळीच्या त्रासाचा सामना करावा लागतो. मासिक पाळीच्या काळात स्त्रियांना पुरेसा आराम व स्वच्छतेची खूप काळजी घ्यावी लागते.मात्र स्थलांतरित उसतोड कामगार स्त्रीयांना ना आराम मिळू शकतो नाही त्या योग्य ती काळजी घेवू शकतात.उसतोड कामगार स्त्रियांना मासिक पाळीच्या काळातही रोजच्या प्रमाणेच काम करावे लागते त्यांना यादरम्यान कोणत्याही प्रकारची सुट्टी मिळू शकत नाही.त्याहीपेक्ष्य जास्त गंभीर हे कि उसतोड कामगार महिला अज्ञान व गरिबी या कारणांमुळे मोठ्या प्रमाणात मासिक पाळी दरम्यान कपडा वापरात. 2020 साली महिला शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर काम करणाऱ्या महिला किसान अधिकार मंच या संघटनेने महाराष्ट्राच्या 8 जिल्ह्यातील 1041 उसतोड कामगार महिलांच्या अध्ययनातून अशी मांडणी केली कि यापैकी 83% महिला कामगार मासिक पाळीच्या काळात कपडा वापरतात.शिवाय कपडा धुण्यासाठी पुरेश्या पाण्याची सोय नसल्याचे 41% महिलांनी तर ओलाच कपडा पुन्हा वापरात असल्याचे 24% महिलांनी सांगितले.यावरून या विषयाची गंभीरता लक्ष्यात येवू शकते. याचा गंभीर परिणाम विशेषतः बीड या जिल्ह्यात पहावयास मिळाला. या जिल्ह्यात उसतोड कामगार महिलांच्या कमी वयातच गर्भाशय काढून टाकण्याच्या शस्त्रक्रिया खूप मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे निदर्शनास आले.मासिक पाळीच्या काळात काम व स्वच्छतेची काळजी न घेतल्यामुळे जंतुसंसर्ग झाल्याने अश्या प्रकारच्या शस्त्रक्रिया झाल्याचे आढळून आले.

स्वच्छतेवीषयीची जाणीव :-

उसतोड कामगार महिलांच्या संदर्भातील स्वच्छतेच्या प्रश्नाची चर्चा करतांना सर्वात पहिली अडचण जी समोर येते ती म्हणजे उसतोड कामगार महिलांमधील अशिक्षितपणा.मोठ्या प्रमाणात महिला निरक्षर असल्याने त्यांच्यात स्वच्छतेच्या संदर्भातील जाणीव आणि जागृती म्हणावी तश्या प्रमाणत झालेली नाही.परिणामी या महिला स्वच्छतेच्या संदर्भात जी काळजी घ्यावयाची आहे त्याकडे एकतर दुर्लक्ष्य करतात किंवा त्यांना त्याबद्दल काही माहितीच नसते या सर्वांचा एकत्रित परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होतांना दिसून येतो.

निष्कर्ष :-

उसतोड कामगार महिला या आपल्या कुटुंबासोबत दूरवरून स्थलांतर करून उसतोडीच्या कामाकरिता येत असतात.शिवाय या महिलांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाणही खूप जास्त असते असे निदर्शनास येते.उसतोडीच्या ठिकाणी परिसराची अस्वच्छता,पिण्याच्या शुद्ध पाण्याची अनुपलब्धता याशिवाय इतर गरजेसाठीच्या पाण्याची अनुपलब्धता या सर्वांचा उसतोड कामगार महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत व दुरागणी परिणाम होतो असे निदर्शनास येते.शिवाय मासिक पाळीच्या काळात उसतोड कामगार महिलांना आराम न मिळणे आणि मासिक पाळीच्या काळात योग्य त्या स्वच्छतेची काळजी न घेता येणे याचाही उसतोड कामगार महिलांच्या आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतांना दिसून येतो. त्यात निरक्षरता जास्त असल्या कारणाने या महिलांमध्ये स्वच्छता व आरोग्य विषयक जाणीव जागृतीही नसल्याचे आढळून आले.

उपाययोजना:-

सर्वात प्रथम उसतोड कामगार मग ते महिला असो कि पुरुष यांची रीतसर नोंदणी होऊन त्यांना कामगारांचा दर्जा मिळणे अत्यावश्यक आहे. विशेषतः उसतोड कामगार महिलांना वस्तीच्या आसपास किमान मुलभूत सुविधा कारखाना प्रशसनाकडून उपलब्ध करून देण्यात याव्यात.ज्यामध्ये पिण्याची व वापराच्या पाण्याची जागेवर सुविधा उपलब्ध होणे, सौच्चालयाची योग्य सुविधा उपलब्ध होणे आवश्यक आहे.सर्वात महत्वाचे म्हणजे

मासिक पाळीच्या काळात उसतोड कामगार महिलांना पगारी रजा व आराम करण्याची सुविधा मिळावी. शिवाय मासिक पाळीच्या काळात स्वच्छतेची साधने त्यांना उपलब्ध करून द्यावीत.मासिक पाळीच्या काळात काय काय काळजी घ्यावी याचे त्यांना मार्गदर्शन उपलब्ध करून द्यावे.

संदर्भ :-

1. Marceli Rocha Leite., Revesta de Saudepublica, “Sugarcane cutting work,risks and health effects: a literature review” ,Volum 5, 2018.Page No.1 to 11.
2. नवनाथ लवाटे, स्वाती पाटील, आर. जी. जाधव., “International Journal of Research and Analytical Reviews”, “वसंतदादा सहकारी साखर कारखान्यातील उसतोड कामगारांच्या सामाजिक आर्थिक समस्या-एक अभ्यास’, www.ijrar.org (E-ISSN 23481269, P- ISSN 2349-5138), Volume 6, Issue 1, 2019 IJRAR March 2019, Page no. 235 ते 238.
3. विवेक घोटाळे व सोमीनाथ घोळावे, साप्ताहिक कर्तव्य साधना, ‘गोड साखरेची कडू कहाणी”, 19 एप्रिल 2020.
4. संजीव सावंत.,“हंगामी उसतोड कामगारांच्या समस्या संदर्भ-यशवंत सहकारी साखर कारखाना थेऊर, जी. पुणे,”, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, 1999. Page no. 279-283.
5. तोकले मनीषा “उसतोड महिलांच्या समस्या”, मिळून सार्‍याजनी, सप्टेंबर 2018. पान क्र. 48-50.
6. महाराष्ट्र टाइम्स ‘उसतोड महिलांच्या आरोग्याशी खेळ सुरूच” 10 ऑगस्ट 2021.
7. कामगार बिगुल “बीडमधील उसतोडणी महिलांचे गर्भाशय सक्तीने ऑपरेशन” 30 जुले 2019.

स्वच्छता आणि मानवी आरोग्य

श्री. भागवत दगडुबा गोरे
सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग,
मॉडेल कॉलेज घनसावंगी.जि-जालना
Email- id- bdgore86@gmail.com

(Abstract) गोषवारा

मानवी जीवनात स्वच्छता ही महत्वाची असते. स्वच्छता ही मानवी आरोग्याची गुरुकिल्ली आहे. मानवाचे आरोग्य जर चांगले ठेवायचे असेल तर त्याला आपल्या शरीराची तसेच आपल्या आजू बाजूच्या परिसराची स्वच्छता राखावी लागते. स्वच्छता आणी आरोग्य यांचा सहसंबंध आहे. आरोग्य जर बिघडले तर त्यावर व्यक्तींचा भरपूर पैसा खर्च केला जातो. त्यामुळे स्वच्छता ही आरोग्यावर उपचार नाही तर आरोग्य बिघडूच नाही म्हणून उपाय आहे. आपण स्वच्छता राखली तर आपले आरोग्य जर चांगले राहील.आपला आरोग्यावर होणारा खर्च वाचेल.सदरील शोध निबंधाचा उद्देश स्वच्छतेचे महत्व समजून सांगणे असून यासाठी प्राथमिक तसेच दुय्यम साधन सामग्रीचा आधार घेतला असून विश्लेषण करण्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग केला जाणार आहे.

मुख्य शब्द-
स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, अंधश्रद्धा, समाजसुधारणा.

प्रस्तावना

सर्वांनी गाव स्वच्छ करावे|तेथे आरोग्य नांदेल बरवे||
घाण खतातूनी नवनवे|वैभव येई उदयासी||
निश्चये ग्राम निर्मावया|प्रचारक हाचि मुख्य पाया||
ग्रामगीताही याच कार्या| निर्माण केले तुकड्या म्हणे||

ग्रामगीता : संत तुकडोजी महाराज

स्वच्छता हे आरोग्याशी संबधित सवयींचा व उपाययोजनांचा समूह होय.1986 साली जागतिक आरोग्य संघटनेचा अभ्यास गटाने मानवी विष्टा आणि सार्वजनिक द्रव्य कचऱ्याची आरोग्यकारक पद्धतीने व्यक्तिगत किंवा सार्वजनिक आरोग्याला धोका न पोहोचले अशा तऱ्हेने लावलेल्या विल्हेवाटीची पद्धत म्हणजे स्वच्छता होय.पूर्वीच्या काळात स्वच्छतेची संकल्पना म्हणजे खड्ड्यांमध्ये,चारीमध्ये किंवा पाटीचे संडासाद्वारे मानवी विष्ठेची विल्हेवाट लावणे,परंतु आताच्या काळामध्ये स्वच्छता या संकल्पनेला व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले आहे. सर्वसाधारणपणे या संकल्पनेत आता ०७ गोष्टींचा समावेश होतो.

संपूर्ण स्वच्छतेचे घटक –

1. मानवी विष्ठेची सुरक्षित वाढ विल्हेवाट लावणे.
2. सांडपाण्याची व्यवस्थित विल्हेवाट.
3. घनकचऱ्याची व्यवस्थीत विल्हेवाट लावणे.
4. पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता व साठवणूक आणि वापराची पद्धती.
5. गृहस्वच्छता आणि अन्न संरक्षण.
6. पर्यावरण शुद्धता.
7. वैयक्तिक स्वच्छता.

मानवी जीवनात पाणी,पोषण,स्वच्छता आणि मानवी व पर्यायाने सामाजिक विकास या सर्वांच्यामध्ये सहसंबंध अस्तित्वात असलेला दिसतो .दूषित पाणी पिणे, उघड्यावर शौचाला जाणे आणि सांडपाण्याचे नीट नियोजन न करणे यामुळे अनेक दुर्धर आजारांना मानवजाती कडून आमंत्रण दिले जाते. आणि या दृष्टचक्रात मानवी समाज अडकून पडतो . त्याचा परिणाम समाजाचा आरोग्याचा निर्देशांक ढासळला जातो. रोगाचे जंतू एका आजारी व्यक्तीकडून दुसऱ्या निरोगी असणाऱ्या व्यक्तीकडे निरनिराळ्या मार्गांनी प्रसारित होत असतात. त्यामध्ये हाताची अस्वच्छता, मच्छर, डास, माशा व इतर कीटक व कुत्रे, मांजर आणि कोंबड्या यासारखे पाळीव प्राणी तसेच नदी किंवा धरणाचे ओढ्याचे पाणी व शेती हे रोगाचे जंतू प्रसाराचे प्रमुख असे मार्ग आहेत.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या 2001 साली प्रसिद्ध झालेल्या अहवालानुसार जगातील एकूण बालमृत्यु पैकी दोन तृतीयांश बालमृत्यु स्वच्छतेच्या अभावी निर्माण झालेल्या हागवण व श्वसन मार्ग जंतुसंसर्गामुळे होतात. भारतामध्ये अतिसारामुळे दरवर्षी एका वर्षाखालील चार ते पाच लाख बालकांचा अकाली मृत्यू होतो.

आपल्या समाजात घरगुती शौचालयाची प्रमाण दर्शवणारा तक्ता.

अ.क्र	शौचालय	वारंवारीता	टक्केवारी
०१	होय	२७	६२.८०
०२	नाही	१६	३७.२०
एकूण		४३	१००

स्त्रोत – मुलाखत-अनुसूची, नोव्हें-२०१२, पिंपळगाव ढंडा

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की २७ उत्तरदात्याच्या कुटुंबाकडे घरी स्वतः चे शौचालय आहे. त्यांचे प्रमाण एकूण उत्तरदात्याशी ६२.८० टक्के आहे.तर स्वतः च्या घरी शौचालय नसणारे १६ उत्तरदाते असून त्यांचे एकूण उत्तरदात्याशी प्रमाण ३७.२० टक्के आहे.अशा प्रकारे ६२ टक्के उत्तरदात्या कडे घरी शौचालयाची व्यवस्था आहे तर ३७ टक्के उत्तरदात्याकडे नाही.यावरून असे दिसते की स्वच्छता व आरोग्य याबाबतीत लोक अजून जागरूक नाही.

महात्मा गांधीजींनी सफाई, व्यक्तिगत स्वच्छता ग्रामसफाई, शहरातील सफाई यासंबंधी आपले मौलिक विचार मांडलेले आहेत त्यांच्या मते शाळांमध्ये सर्वप्रथम स्वच्छता व सफाई या महत्वाच्या गोष्टी शिकविल्या जाव्यात कारण यामध्ये बाकीचे शिक्षण येत असते .गावाची स्वच्छता नियमित केली तर गावातील आजार कमी होतील .आजारापेक्षा आजार प्रतिबंधक गोष्टीकडे अधिक जबाबदारीने लक्ष दिले पाहिजे. ग्रामीण भागातील स्वच्छतेमध्ये तळे ,विहिरी स्वच्छ ठेवणे रस्ते व सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छ ठेवणे, टाकाऊ वस्तु पासून उपयुक्त वस्तूची निर्मिती करणे यावर भर दिला पाहिजे तसेच ग्रामीण तसेच शहरी भागातील लोकांनी जर गोष्टीकडे स्वखुशीने लक्ष दिले तर आरोग्य चांगले ठेवण्यासाठी लागणारा व्यर्थ खर्च आपोआप कमी होईल

संशोधनाचे महत्त्व :-

जीवनात कोणत्याही गोष्टीचे महत्व असते त्याप्रमाणेच संशोधन विषयाचे महत्त्व असते व्यक्तीच्या जीवनामध्ये स्वच्छतेला महत्त्व आहे स्वच्छतेचा संबंध हा आरोग्याशी असतो,ज्या ठिकाणी स्वच्छता अधिक असते तिथे आरोग्याची समस्या कमी प्रमाणात आढळते.

संशोधनाचे उद्देश :-

सदरील संशोध करतांना खालील उद्देश समोर ठेऊन अभ्यास केला आहे.

1. नवी जीवनात स्वच्छतेचे महत्व समजावून सांगणे .
2. स्वच्छता व मानवी आरोग्याचा संबंध तपासणे.

संशोधनाची पद्धती :-

सदरील संशोधन करण्यासाठी वर्णनामक पद्धतीचा उपयोग केला जाणार केला जाणार आहे.

संशोधनाचे स्त्रोत :-

सदरील शोध निबंधासाठी संशोधकाने प्राथमिक तसेच दुय्यम संशोधन साधनांचा आधार घेतला आहे.त्यामध्ये मुलाखत – अनुसूची या संशोधन तंत्राचा वापर केला असून पुस्तके, मासिके, वेबसाईट तसेच अप्रकाशित प्रबंधाचा आधार घेतलेला आहे.

संत गाडगे महाराजांनी आपल्या संपूर्ण जीवनात स्वच्छता,(परिसर व मानवी मेंदूची) अज्ञान अंधश्रद्धा व दुष्ट प्रथा -परंपरा तसेच दारिद्र्य पशुहत्या याविरुद्ध लढा दिलेला होता. महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक आणि आंध्रप्रदेश या राज्यातील लोकांमध्ये स्वच्छतेच्या व सामाजिक अंधश्रद्धा यावषयी जनजागृती करण्यासाठी त्यांनी भजन व किर्तन या लोकप्रिय अशा माध्यमाचा वापर केला होता, त्यांच्या या सामाजिक जनजागृतीच्या भजन - कीर्तनातून बंधुभाव निर्माण होवून गावातील ऐक्य, सावकारी पाश यापासून लोकांनी दूर राहून अपत्यांचे शिक्षण करा असा सल्ला ते लोकांना देत असत. प्राणी पक्षी यांच्या जीवनाप्रती दयाभावना यांचा ते प्रचार करीत असत. गाडगेबाबा स्वतः निरक्षर असले तरी शिक्षणाचे मानवी जीवनातील महत्व त्यांना पूर्णतः पटले होते. त्यामुळे गाडगे महाराजांनी संपूर्ण जीवनभर शिक्षण प्रसार - प्रचार यावर भर दिला. सामाजिक समानता, माननीय मूल्याचे आचरण गरजूंना मदत या बाबी तसेच हातात झाडू घेऊन लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देऊन समाजाचे प्रबोधन करून स्वच्छता ,प्रामाणिकपणा व परोपकारवृत्ती या बाबी भोवताल त्यांचे समाज जनजागृतीचे प्रचार -प्रसाराचे कार्य फिरत होते. भारतातील ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचे ते सर्वात मोठे व यशस्वी प्रचारक होते.त्यांनी आयुष्यभर ग्रामीण स्वच्छता ,अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि शिक्षण या क्षेत्रात काम करणाऱ्या हजारो कार्यकर्त्यांचे मोहोळ तयार केले म्हणूनच महाराष्ट्र सरकारने सुरु केलेल्या संपूर्ण स्वच्छता अभियानास संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाचे नाव दिले होते.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी स्वच्छता व आरोग्य या संबंधात केलेले काम हे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. ग्रामस्वच्छता आणि तिचा आरोग्याशी असलेला संबंध जंतूप्रसार आणि मृत्यू याबाबत संपूर्ण शास्त्रीय माहिती लोकभाषेत ग्रामगीतेच्या माध्यमातून मांडली आहे.

स्वच्छतेचे मानवी जीवनातील महत्त्व :-

मानवी जीवनात आरोग्याच्या संदर्भात स्वच्छतेचे महत्व लक्षात घेऊन त्याबाबतीत प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न महात्मा फुले, संत गाडगेबाबा, महात्मा गांधी, राष्ट्र तुकडोजी महाराज व त्यांच्या अनुयायांनी केलेला दिसतो.परिसर स्वच्छ ठेवणे ही गोष्ट वैयक्तिक व सामूहिक दृष्टीने खूप महत्त्वाची आहे. या परिसराचा परिणाम आपल्या आरोग्यावर होत असतो म्हणून परिसर स्वच्छतेमध्ये लोकांना योग्य व पुरेसा आहार, शुद्ध पाणी आपल्या मुलांना योग्य वेळी लस टोचून घेतलेली असली तर त्यांना फारसे आजार उद्भवतच नसतात. वैयक्तिक स्वच्छते इतकेच परिसर स्वच्छतेला महत्त्व असते.

अस्वच्छतेचे परिणाम

1. सार्वजनिक अस्वच्छतेमुळे आरोग्यावर त्याचा परिणाम होतो.

२. अस्वच्छतेमुळे मानवाच्या शरीरावर दूरगामी परिणाम होतात.

३. स्वच्छतेमुळे सामाजिक आरोग्यावर परिणाम होतो.

४. अस्वच्छतेमुळे समाजात आजाराचे प्रमाण वाढते.

५. अस्वच्छतेमुळे समाजात आजाराचे प्रमाण वाढते त्यामुळे कुटुंबाला आरोग्यावर अधिक पैसा खर्चकरावा लागतो .

संशोधनाचे निष्कर्ष

१. अस्वच्छतेमुळे कुटुंबात आरोग्याची समस्या निर्माण होते.

२. अस्वच्छतेमुळे समाजात आरोग्याची समस्या निर्माण होते.

३. अस्वच्छतेमुळे कुटुंबाच्या आरोग्यावर भरपूर पैसा खर्च होतो.

४. अस्वच्छतेमुळे आरोग्याची समस्या निर्माण झाल्यामुळे अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो.

उपाय

समाजात अनेक समस्या आहेत त्यात महत्त्वाची समस्या म्हणजे अस्वच्छता होय. ती स्वच्छता समाजाची असो की मनाची असो जसे समाजातील अस्वच्छता समाजाचे आरोग्य बिघडवत असते तसेच मनातील अस्वच्छता ही मनाचे आरोग्य बिघडवण्याचे काम करते. समाजातील अस्वच्छता ही आपल्या व समाजातील लोकांच्या हातात झाडू घेऊन साप करता येते किंवा केली जावू शकते परंतु त्याप्रमाणे मनातील अस्वच्छता ही हातातील झाडूने साफ करता येत नाही तर त्यासाठी विचारांचे प्रबोधन करून मनातील अस्वच्छता कमी करता येते.गाडगे महाराज, तुकडोजी महाराज यांनी समाजाचे प्रबोधन करून लोकांच्या मनातील अस्वच्छता मोठ्या प्रमाणात दूर करण्याचा प्रयत्न केला.त्याचप्रमाणे आता सत्यपाल महाराज समाजाच्या मनातील अंधश्रद्धेची अस्वच्छता दूर करण्याचे काम करत आहे. समाज जर शिक्षणाबरोबरच अस्वच्छतेच्या बाबतीत सुशिक्षित झाला तर या अस्वच्छतेपासून समाज दूर होईल.

समारोप

स्वच्छता ही मानवी जीवनात महत्त्वाची आहे.स्वच्छता जर नसेल तर त्या ठिकाणी आरोग्याची समस्या निर्माण होते आरोग्य जर चांगले रहावयाचे असेल तर समाजात स्वच्छता असणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. योजना मासिक नोव्हेंबर ,2018.

२.परदेशी रमेशचंद्र, 2000, ग्रामगीतेचे तत्त्वज्ञान राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज प्रतिष्ठान, सातारा.

३. भगत. रा. तू.(संपा), १९९२, श्री गाडगे महाराज गौरव ग्रंथ, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर.

४. https://Mr.m. Wikipedia.org

पर्यावरणीय चळवळीत महिलांचे योगदान

डॉ. गितांजली सदाशिवराव मोटे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
जनविकास महाविद्यालय, बनसारोळा,
ता. केज, जि.बीड

प्रस्तावना :

दुस-या महायुध्दानंतर औद्योगिकरणाचा वेग वाढला आणि त्याच वेगाने पर्यावरणाचे मुद्देही समोर येण्यास सुरुवात झाली. पर्यावरणावर होणा-या परिणामांचा थेट परिणाम मानवी समाजावर होतो. यामुळे सामाजिक व राजकीय आयामातून पर्यावरणाचा विचार होवून 1960-70 च्या दशकामध्ये ग्रीनपीस, ग्रीननेटवर्क, फ्रेडस ऑफ अर्थ या संघटना आकाराला आल्या.

पर्यावरणवाद्याच्या दबावामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर हा विषय चर्चिला जाऊ लागला. यातून 1972 मध्ये स्टॉक होम येथे संयुक्त राष्ट्रांची पहिली मानव पर्यावरण परिषद झाली. या परिषदेचे वैशिष्ट्ये म्हणजे, याच व्यासपीठावरुन प्रथम विरळ होणा-या ओझोनच्या थराचे वास्तव मान्य करण्यात आले होते.

आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावरुन पर्यावरण विषयाला स्थान मिळाल्यामुळे सर्वच देशांमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात पर्यावरण चळवळी वाढण्यास सुरुवात झाली. पाश्चिमात्य देशांमध्ये 1980 च्या दशकामध्ये ग्रीन पॉलीटिक्स, इको ग्रीन्स, ग्रीन मुव्हमेंट यासारख्या चळवळी आकाराला आल्या. यातही 1980 च्या दशकामध्ये घडलेल्या भोपाळमधील वायूगळती, चेर्नोबिलच्या अणुभट्टीतील स्फोट, अलास्कामध्ये झालेली तेलगळती आणि आखाती युध्दात पेटविण्यात आलेल्या तेलविहिरी या घटना पर्यावरण चळवळींना आक्रमक होण्यासाठी कारणीभूत ठरल्या.

पर्यावरणाच्या रक्षणात भारतीय महिलांची भूमिका महत्त्वाची आहे. विविध अभ्यासकांनी पर्यावरणाच्या संवर्धनात महिलांची भूमिका परिभाषित केली आहे. कार्ल मार्क्सच्या मते, स्त्रियांशिवाय कोणताही मोठा सामाजिक बदल घडू शकत नाही. कोफी अन्नान यांच्या मते, या ग्रहाचे भविष्य महिलांवर अवलंबून आहे. पर्यावरण व्यवस्थापन आणि विकासात महिलांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. हे रिओ जाहीरनाम्यात मान्य करण्यात आले आहे. शाश्वत विकासासाठी महिलांचा पूर्ण सहभाग आवश्यक आहे. याच अनुशंघाने प्रस्तुत शोधनिबंधाची मांडणी केलेली आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

१. पर्यावरण चळवळीत नेतृत्व करणा-या महिलांच्या कार्याचा आढावा घेणे.

2. पर्यावरण चळवळीत ग्रामीण, आदिवासी महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.

3. पर्यावरण चळवळीतील महिलांसमोरील आव्हांनाचा वेध घेणे.

4. पर्यावरणीय चळवळीत स्त्रियांच्या भूमिकेबरोबरच समाजाच्या मानसिकतेचा अभ्यास करणे.

शोध निबंधाची गृहितके :

1. भारतीय स्त्रिया वैदिक काळापासून पर्यावरण रक्षणाच्या बाजूने आहेत.

2. बदलती सामाजिक मूल्ये, कमी होत चाललेली मानवी मूल्ये, जागतिकीकरण आणि आधुनिकतेच्या आड़ून आपण सतत पर्यावरण प्रदूषित करत आहोत.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी द्वितीयक स्त्रोतांर्तगत संदर्भग्रंथ, लेख, संशोधन पेपर, मासिके, साप्ताहिक, इंटरनेट, वर्तमानपत्र, इ. चा आवश्यकतेनुसार वापर केलेला आहे.

विश्लेषणात्मक बाजू :

पर्यावरण चळवळ म्हणजे काय?

पर्यावरणाच्या ढासाळलेल्या स्थितीला योग्य स्थितीत घेवून येण्यासाठी मानवाने सतत केलेली कृती म्हणजे पर्यावरणीय चळवळ होय.

निसर्गाचा समतोल राखण्यासाठी पर्यावरणाचे मूळ जसे आहे तसेच ठेवण्यासाठी व्यक्तीच्या ज्या पर्यावरणाचे रुप बदलून समस्या निर्माण करीत आहेत ती दूर करण्यासाठी व स्वत:च्या आरोग्याबरोबरच निसर्गाचे आरोग्य कायम राखण्यासाठी मानवाने सातत्याने केलेली धडपड म्हणजे पर्यावरणीय चळवळ होय.

खेजदली आंदोलन : राजस्थानच्या खेजदली गावात झालेले हे आंदोलन गावातील स्थानिक लोकांनी केले. 1730 मध्ये

जोधपूरच्या महाराजांनी बांधलेल्या राजवाड्याच्या बांधकामासाठी लाकडाची आवश्यकता असताना राजाचे सैनिक कु-हाड घेवून खेजदली गावात पोहोचले तिथे खेजडीची झाडे विपुल प्रमाणात लावली गेली होती. मात्र गावातील अमृता देवी या महिलेने सैनिकांना विरोध केला. झाडे तोडण्यापासून वाचवण्यासाठी तिने आपल्या तीन मुलीसह झाडांना मिठी मारली आणि झाडे वाचवण्यासाठी आपले बलीदान दिले. यानंतर इतर 363 लोकांनी झाडांच्या रक्षणासाठी बलीदान दिले.

चिपको आंदोलन :

'प्राण जाय पर वृक्ष ना जाय' या भावनेवर आधारित ही चळवळ 1973 साली तत्कालीन उत्तरप्रदेशातील चमोली येथून सुरु झाली. या चळवळीचे नेते श्री. सुंदरलाल बहुगुणा होते, परंतु या चळवळीत महिलांनी महत्वाची भूमिका बजावली जवळपास दशकभर चालेलेल्या या पर्यावरण संरक्षण चळवळीने पर्यावरण रक्षणाचे महत्व सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवले याला 'इको फॅमिनिस्ट' चळवळ असेही म्हणतात, त्यातील बहुतांश कामगार महिला होत्या. 26 मार्च 1974 मध्ये टिहरी गढवाल क्षेत्रामध्ये वसलेल्या रेनी गावातील 50 वर्षाच्या गौरीदेवीच्या नेतृत्वाखाली स्त्रियांनी देवधराच्या वृक्षाला तोडणा-या ठेकेदाविरुध्द आंदोलन केले. 'आधी आम्हाला कापा नंतर वृक्ष कापा' असे त्यांनी आव्हान केले होते. अनेक स्त्रियांनी जंगलात जाणारा रस्ता अडवला होता. जंगल हे आमचे माहेर आहे आणि त्यास आम्ही पूर्ण शक्ती पणाला लावून वाचवणार आहेत असे त्यांचे म्हणणे होते. गौरी देवीने गावातील अन्य 27 स्त्रियांसमवेत ठेकेदार व कर्मचा-यांना वृक्ष तोडण्यास मनाई केली. तेंव्हा ठेकेदारांनी गौरी देवीला अतिशय वाईट वागणूक दिली तसेच लाच देण्याचा प्रयत्न केला. पण लाच गौरी देवीने स्विकारली नाही. तसेच पोलीसांकडून त्यांना धमकावण्याचा प्रयत्न केला तरीही त्या आपल्या कार्यापासून दूर गेल्या नाहीत.

नर्मदा वाचवा अभियान :

महाराष्ट्रात नर्मदा बचाव आंदोलनाचे नेतृत्व मेधाताई पाटकर करीत आहेत. नर्मदा नदीवर बांधण्यात येणा-या सरोवराच्या जलाशयामुळे महाराष्ट्रातील 33, मध्यप्रदेशातील 193 व गुजरातमधील 19 मिळून 245 गावातील आदिवासी शेतकरी कुटुंबे विस्थापित होणार आहेत. सरकारनेच 2002 मध्ये कबुल केले आहे की जवळ-जवळ अडीच लाख लोक बेघर होणार आहेत. धरणासाठी किमान 13700 हेक्टर जंगल बुडणार आहेत. शिवाय तेवढीच वा जास्त सुपीक जमीन नष्ट होणार आहे. पुर्नवसन, लाभांशाबद्दल शंका, पर्यावरणीय विनाश व सामाजिक न्याय या बाबींना लक्षात घेवून मेधा पाटकर गेली पंचवीस वर्ष लढा देत आहेत. यासाठी त्यांनी गावपातळीवर संघटन, तालुका पातळीवर संघटन, धरणे, उपोषण, जागतिक बँकेविरुध्द मोहिम, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विकास मदतीची समिक्षा अशा त-हेने आंदोलन बळकट केले आहे. डुबेंग पर नहीं हटेंगे तसेच जलसमर्पणाची घोषणा करुन महाराष्ट्राची विरांगणा अबोल आदिवासीच्या हक्कासाठी लढत आहे.

बीटी सिड्स विरोधी चळवळ - डॉ. वंदना शिवा

जेनेटीक तंत्रज्ञानाला व त्याच्या अतिरेकी वापराला कडाडून विरोध करुन जैविक शेती आणि स्थानिक बीयाणे वापरावर भर देण्यासाठी डॉ. वंदना शिवा यांनी प्रचार कार्यक्रम मोठ्या प्रमाणात राबविला. वंदना शिवा या शुध्द बिजाची रक्षणकर्ती आहेत. त्यांनी नवधान्य या N.G.O. मार्फत See Biodiversity मध्ये क्रांती केली. यामुळे छोट्या शेतक-यांना मोठी मदत झाली. अन्न सुरक्षा हा मुद्दा समोर ठेवून हरितक्रांती झाली. बासमती, नीम, गव्हाची बीजे जपण्यासाठी वंदना शिवा आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महत्वपूर्ण लढा देत आहेत त्यांनी 34 सीड बॅक्स तयार केल्या आहेत. या चळवळीअंतर्गत सेंद्रिय शेतीसाठी लोकांना प्रशिक्षित केले जाते. अन्न समृध्द शहर बनवणे हा या चळवळीचा उद्देश आहे. नवधान्य या संस्थेकडून बीज स्वराज, अन्न स्वराज, भू स्वराज आणि जलस्वराज ही चतुःसूत्री प्रसारीत केली जाते. या कामासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील व भारत सरकारने पुरस्कार दिलेले आहेत. भारतातील अन्नावर अधिकार गाजविण्याच्या आंतरराष्ट्रीय कृत्याला हाणून पाडण्याचा अतिशय मोठा पराक्रम वंदना शिवा यांच्या खात्यात जमा आहे. ही चळवळ 1987 पासून चालवली जात आहे.

अवघाची संसार बांबूचा - निरुपमा देशपांडे

महाराष्ट्रातील अतिशय दुर्लक्षित पहाडांचा व जंगलाने व्यापलेला भाग म्हणजे मेळघाट आहे. जंगल संपत्ति मोठ्या प्रमाणात असूनही त्याठिकाणी नियोजनाचा अभाव असल्याने अनेक समस्यांची निर्मिती झालेली आहे. अशा ठिकाणी निरुपमा देशपांडे यांनी संसार थाटून येथील आदिवासी व स्थानिकांचा संसार अवघाची बांबूचा केला आहे. मेळघाटात बाबूंची प्रचंड लागवड होत असते. या बांबूचा उपयोग योग्य व नियोजनपूर्वक केला तर सामाजिक वनीकरणाला आधार मिळेल व पर्यावरणाचे जतन होईल. निसर्गाचे संतुलन टिकेल या हेतूने निरुपमा

देशपांडे यांनी संपूर्ण बाबू केंद्र स्थापन केले आहे. त्यांनी शेकडो लोकांना या माध्यमातून रोजगार दिला आणि हजारो एकर जमिनीचे सोने केले. बाबूंची घरे तसेच अनेक वस्तुची निर्मिती करण्यास सुरुवात करुन त्यासाठी तरुणांना सुशिक्षित करण्यास सुरुवात केली. बांबूपासून घरे बांधण्याच्या प्रक्रियेत संशोधन करुन केंद्रामार्फत अनेक घरे बांधली ती आज मोठ्या पावसातही टिकून आहेत. सरकारने आदिवासी व स्थानिकांना बांबू विकत घेण्याचा अधिकार दिला आहे. ते बांबू विकून आपले जीवनमान सुधारत आहेत. सरकारच्या संयुक्त वन व्यवस्थापनेच्या कामात संपूर्ण बांबू केंद्र मदत करीत आहेत. या चळवळीच्या माध्यमातून स्थानिकांना रोजगार, पर्यावरण संरक्षण व नियोजनपूर्वक उपयोग अशी महत्वपूर्ण कामे केलेली आहेत.

भारतीय संदर्भात चर्चा केली तर भारतीय स्त्रिया वैदिक काळापासून पर्यावरण रक्षणाच्या बाजूने आहेत. प्रत्येक काळापासून पर्यावरण रक्षणाच्या बाजूने आहेत. प्रत्येक भारतीय घरात तुळशी, केळीचे रोप असल्याने त्यांची पूजा पर्यावरणाशी आपला संबंध दर्शवते. सकाळी सूर्याला अर्पण करणे, चंद्राची पूजा करणे, पाण्याची पूजा करणे, भूमीची पूजा करणे हे पर्यावरणातील प्रत्येक अजैविक आणि सेंद्रिय घटकांबद्दल आदराचे सुचक आहे. बदलती सा. मूल्ये, कमी होत चाललेली मानवी मूल्ये, जागतिकीकरण आणि आधुनिकतेच्या आड्रन आपण सतत पर्यावरण प्रदूषित करत आहोत. आधुनिक समाजाने प्राचीन भारतीय संस्कृतीतील पर्यावरण रक्षणाच्या आमच्या कर्मकांडाना पुराणमतवाद असे संबोधून पर्यावरण संरक्षणापासून दूर ठेवले आहे. पण आज पुन्हा आपल्या संस्कृतीकडे परत येऊन वैज्ञानवादी दृष्टीकोनातून पर्यावरणाचे रक्षण करायचे आहे. सी.एस.इ. रिपोर्ट मध्ये स्पष्ट केले होते की, ग्रामीण स्त्रियांवर पर्यावरणाच्या अध:पतनाचा अतिशय वाईट प्रभाव पडत असतो. कारण त्यांच्या प्रत्येक दिवसाची सुरुवात जळतण, चारा आणि पाण्याच्या शोधण्यातून होत असते. पर्यावरणीय स्थिती बिघडली की, त्यांचा जळतण, चारा व पाणी शोधण्याचा प्रवास लांब होत असतो. दारिद्र्य आणि पर्यावरणीय असंतुलन या दोन्हींच्या विळख्यात ग्रामीण स्त्री जखडून गेली आहे. याचीच परिणती म्हणून ग्रामीण व आदिवासी स्त्रियांनी चिपको आंदोलनात मोठ्या प्रमाणात सहभाग नोंदवला आहे. अशाप्रकारे पर्यावरणीय चळवळीत महिलांचे योगदान आहे.

निष्कर्ष :

1. पर्यावरणीय चळवळीत ग्रामीण व आदिवासी महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात असलेला दिसतो.

2. स्त्रियांनी आरोग्याची जपवणूक करण्यासाठी व सृष्टीची किंबहुना पर्यावरण असंतुलनाच्या विरुध्द पर्यावरणीय चळवळी उभ्या केल्या आहेत.

3. अमृता देवी, गौरी देवी, मेधा पाटकर, डॉ. वंदना शिवा व निरुपमा देशपांडे या पर्यावरणीय कन्यांनी आत्मविश्वासाने, निर्भिडपणे पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी लढा दिला आहे.

4. भारतीय स्त्रिया वैदिक काळापासून पर्यावरण रक्षणाचे कार्य करत आहेत.

5. जागतिकीकरण आणि आधुनिकतेच्या आड्रन आज आपण पर्यावरणाची हानी करुन पर्यावरण प्रदूषित करत आहोत.

6. बदलती सा. मूल्ये व कमी होत चाललेली मानवी मूल्यांमुळे निसर्गाचा, पर्यावरणाचा विसर पडून आपण आधुनिक झालेलो आहोत.

संदर्भ ग्रंथ :

1. https://maharashtratimes.com

2. देगांवकर एस.जी. व इतर (2009) : 'भारतातील सामाजिक चळवळी', श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, पृ. 197

3. गायकवाड श्रीकांत व मांजरे रामकिशन (2009) – 'भारतातील सामाजिक चळवळी', अरुणा प्रकाशन, नागपूर, पृ. 160

4. The second citizens report on the environment study centre, 1987 new Delhi, S56 report.

5. कुमार राधा (2009) : 'स्त्री संघर्ष का इतिहास, वाणी' प्रकाशन, नवी दिल्ली, पृ. 358

6. वोहरा बी.बी. (1985) : 'The Grining of India', Intact Environment series, Delhi. P. 01

7. संगवई संजय (30 ऑक्टोंबर 2010) 'नर्मदा खो-यात प्रश्न व संघर्ष', साधना साप्ताहिक, पुणे, पृ. 14-16

8. सोनार, सोनाली (जून 4, 2011) दै. लोकसत्ता.

9.https://hindi.indiawaterportal.org

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका : विशेष संदर्भ पुणे शहर

किरण नाईकनवरे*
संशोधक विद्यार्थिनी
पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर सोलापूर विद्यापीठ, सोलापूर

डॉ. अशोक एक्क्लदेवी**
मार्गदर्शक
ए. आर. बुर्ला महिला महाविद्यालय, सोलापूर

गोषवारा :

औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, विज्ञान, माहिती तंत्रज्ञान, दळणवळण व वाहतूक विस्तार, इंटरनेट इत्यादी क्षेत्रातील अपार प्रगती जागतिकीकरणास कारणीभूत ठरली. जागतिकीकरणामुळे शहरे अधिक प्रगतशील व विकसित झाली आहे. वाढत्या शहरीकरणाबरोबरच शहरातील सोयीसुविधांवर मोठ्या प्रमाणावर ताण येऊन वाढती लोकसंख्या, झोपडपट्ट्या, बकाल वस्त्या, रोगराई, बेरोजगारी, गरिबी, गुन्हेगारी, वाहतूक व्यवस्थेचा प्रश्न, सांडपाण्याची समस्या, आरोग्य सुविधांवरील ताण, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न, राहण्याच्या जागेची टंचाई, पर्यावरणीय समस्या, प्रदूषण, कचऱ्याची समस्या यांसारख्या अनेक समस्या देखील निर्माण झाल्या. शहरी समाजातील सर्वात गंभीर समस्या म्हणजे कचऱ्याची समस्या जी सध्याच्या काळात अधिक मोठ्या प्रमाणात उग्र होत चालली आहे. शहरी भागांमध्ये कचरा व्यवस्थापनाचे अनेक प्रयत्न होत असले तरी आजही त्याकडे फारसे गांभीर्याने पाहिले जात नाही. त्यामुळे भविष्यात हा प्रश्न अधिकच बिकट होणार आहे.

पुणे शहराच्या विकासाची पावले वेगाने पुढे जात असताना कचरा या भयानक प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. कारण पुणे शहरात कचऱ्याची समस्या ही अतिशय जुनी आणि तीव्र आहे. त्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास, प्रदूषण, जैवविविधतेचा ऱ्हास, नागरिकांच्या आरोग्याचे प्रश्न दिवसेंदिवस अधिकच गंभीर होत चालले आहेत. पुणे शहराची स्वच्छता राखण्याची जबाबदारी महानगरपालिकेची असली तरी पुणे शहर स्वच्छ आणि सुंदर ठेवण्यात कचरा वेचकांचे देखील तितकेच योगदान आहे. पुणे शहरातील कचरा वेचकांमुळे महानगरपालिकेचा कचरा व्यवस्थापनातील ताण कमी होऊन आर्थिक दृष्ट्या फायदाच होतो. कारण कचरा वेचक रस्त्यांवर, गटारात, कचरा कुंड्यांमध्ये, डम्पिंग ग्राउंडवर जमा झालेल्या कचऱ्यातून पुठ्ठे, कागद, काचा, पत्रे, प्लास्टिक, बाटल्या, लाकूड, लोखंड इत्यादी सामान बाजूला करून कचरा व्यवस्थापनात हातभार लावतात. पुणे शहर स्वच्छ व सुंदर ठेवण्यासाठी खारीचा वाटा उचलणाऱ्या कचरा वेचकांची भूमिका कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यात आणि कचरा व्यवस्थापनात अतिशय महत्वाची आहे. आज भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्ष उलटली आहे. मा. पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी सुरु केलेल्या स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत अनेक सकारात्मक पावले उचलली गेली असली तरीही कचरा वेचकांच्या प्रश्नांकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही. त्यामुळे प्रस्तुत शोध निबंधात 'शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका : विशेष संदर्भ पुणे शहर' या विषयावर अध्ययन करण्यात आले आहे.

बीजसंज्ञा :

पुणे शहर, कचरा, कचरा वेचक, स्वच्छता, कचरा व्यवस्थापन इत्यादी.

प्रस्तावना :

वाढते नागरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि वाढती लोकसंख्या इत्यादी कारणांमुळे शहरात कचरा निर्मितीचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे हे कोणत्याही महानगरपालिकेसाठी मोठी आव्हानात्मक गोष्ट आहे. पुणे शहरातील दररोज निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचे प्रमाण विविध कारणांमुळे कमी जास्त होत असते. सध्या देशात स्वच्छ भारत अभियानाचा चर्चेला उधाण आले आहे. खऱ्या अर्थाने स्वच्छ भारत अभियानाला शहरभर फिरून कचरा वेचणाऱ्यांची खरी मदत होत आहे. त्यामुळे कचरा वेचकांशिवाय शहरे स्वच्छ असू शकत नाही. कचरा वेचक हे त्यांच्या कामातून दररोज साठलेल्या कचऱ्यातून निम्म्यापेक्षा अधिक कचरा वेचतात आणि पर्यावरणाचे रक्षण करतात तसेच कचरा वेचकांमुळे कचऱ्याची समस्या कमी होण्यास मदत होते. आणि शहराच्या स्वच्छतेत वाढ होते. त्यामुळे कचरा वेचक हे स्वच्छ भारत अभियानाचे खरे शिलेदार आहेत. मात्र तरीही कचरा वेचक वर्ग हा विविध समस्यांच्या गर्तेत गुंतलेले आहेत. कचऱ्यात काम करताना या कचरा वेचकांना अनेक

प्रकारच्या आरोग्याविषयक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. इतकेच नव्हे तर त्यांना अनेक सामाजिक व आर्थिक समस्यांना सामोरे जावे लागते. ते बजावत असलेल्या भूमिकेचे कौतुक तर होतच नाही मात्र त्यांच्या प्रश्नांची साधी दखल देखील घेतली जात नाही. त्यामुळे प्रस्तुत शोध निबंधात स्वच्छ भारत अभियानात महत्त्वाची भूमिका बजावणारे कचरा वेचकांच्या परिस्थितीचा आढावा घेऊन त्यांचे आरोग्यविषयक प्रश्न मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन पद्धती :

'शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका : विशेष संदर्भ पुणे शहर' या विषयावरील शोध निबंधासाठी पुढीलप्रमाणे संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :

'शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका: विशेष संदर्भ पुणे शहर' या विषयावरील शोध निबंधासाठी उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे-

1. पुणे शहराच्या स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका अभ्यासणे.
2. पुणे शहरातील कचरा वेचकांच्या आरोग्यविषयक प्रश्नांची दखल घेणे.

शोध निबंधाची गृहीतके :

'शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका: विशेष संदर्भ पुणे शहर' या विषयावरील शोध निबंधासाठी गृहीतके पुढील प्रमाणे-

1. पुणे शहराच्या स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका महत्त्वाची आहे.
2. पुणे शहराच्या कचरा व्यवस्थापनात कचरा वेचकांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे.
3. पुणे शहरातील कचरा वेचकांमध्ये आरोग्यविषयक मागासलेपणा दिसून येतो.

माहिती संकलनाचे स्त्रोत :

'शहर स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका: विशेष संदर्भ पुणे शहर' या विषयावर संशोधन करताना माहिती संकलनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर केला आहे. वर्तमान पत्रे, नियतकालिके, संदर्भ ग्रंथ, प्रकाशित व अप्रकाशित लेख, इंटरनेट इत्यादी साधनांचा वापर करून माहितीचे संकलन केले आहे.

शोध निबंधाची मांडणी :

प्राचीन काळापासूनच भारतात स्वच्छतेचा आदर्श अनेक संत महात्म्यांनी दिला आहे. भारतात स्वच्छतेच्या कार्यासाठी संत गाडगेबाबा आणि महात्मा गांधी यांची नावे आवर्जून घेतली जातात. महात्मा गांधी यांच्या जयंतीचे औचित्य साधून भारताचे पंतप्रधान मा. श्री. नरेंद्र मोदी यांनी दिनांक २ ऑक्टोबर, २०१४ रोजी देशभरात स्वच्छता, कचरा व्यवस्थापन आणि स्वच्छता सुनिश्चित करण्यासाठी 'स्वच्छ भारत अभियाना'ची सुरूवात केली. जनतेच्या सहभागामुळे आज या स्वच्छ भारत अभियानाला देशव्यापी चळवळीचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. स्वच्छतेच्या या चळवळीचे नेतृत्व करताना जनतेने महात्मा गांधी यांच्या 'स्वच्छ व निरोगी भारता'चे स्वप्न पूर्ण करावे, असे मा. श्री. नरेंद्र मोदी यांनी जनतेला आवाहन केले. स्वच्छतेसाठीच्या या जनचळवळीमध्ये समाजातील सर्व स्तरातील लोकांचा अधिक प्रमाणात सहभाग होता. सरकारी कर्मचारी, लष्करी जवान, सिने कलाकार, खेळाडू, उद्योजक, अध्यात्मिक गुरू सर्वजण या कार्यासाठी उत्साहाने पुढे सरसावले. आज रस्ते साफ करणे, कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावणे, शौचालयांची स्वच्छता व निरोगी वातावरण यासाठी हाती झाडू घेणे हा स्वच्छ भारत अभियानाचा भागच बनला आहे.

भारतासारख्या बलाढ्य देशात कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे हे अतिशय जिकिरीचे आणि अवघड काम असून स्वच्छ भारत अभियानात कचरा व्यवस्थापनाला अतिशय महत्त्व दिले गेले. सध्याच्या काळात औद्योगिकीकरण, झपाट्याने होणारे नागरीकरण, लोकसंख्या वाढ, बदलती जीवनशैली, उंचावलेले राहणीमान, प्लास्टिकचा वाढता वापर आणि त्यामुळे होणाऱ्या प्रदूषणाच्या ज्या समस्या निर्माण होत आहेत, त्यात कचऱ्याचे एकत्रीकरण, पुनश्चक्रीकरण, व्यवस्थापन व कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे ही एक गंभीर, पर्यावरणाच्या दृष्टीने अत्यंत हानिकारक आणि खर्चाची समस्या बनली आहे. अस्वच्छता, आजार, प्रदूषण, पर्यावरणाचा ऱ्हास असे अनेक प्रश्न त्यातूनच निर्माण होतात.

स्वच्छ भारत अभियान आणि पुणे शहर :

पुणे हे भारतातील सहाव्या क्रमांकाचे आणि महाराष्ट्र राज्यातील दुसऱ्या क्रमांकाचे मोठे शहर असून महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक राजधानी, विद्येचे माहेरघर, शैक्षणिक संस्थांसाठी नावाजलेले शहर, आयटी हब, पेन्शनरांचे शहर म्हणून सर्वश्रुत आहे. पुनवडीपासून पुण्यनगरी ते पुणे महानगर, अशी या शहराची प्रगती कित्येक पिढ्यांनी पाहिली व अनुभवली देखील आहे. परिस्थितीनुसार नियमित होत गेलेले परिवर्तन व त्यानुसार होणारा विकास पुणे शहराच्या या प्रगतीला

कारणीभूत ठरला आहे. भारतात शहरीकरणाचा वेग इतका प्रचंड वाढला आहे की, त्याचाच परिणाम म्हणजे पुणे शहराच्या सीमेवरील खेडी आता मूळ शहराचाच भाग बनत चालली आहेत. आज पुणे शहराची वाटचाल महानगराकडे होते आहे. मात्र पुणे शहराच्या विकासाबरोबरच शहरात कचऱ्याचे ढीगही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्यामुळे पुणे शहरात कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे ही मोठी आव्हानात्मक बाब आहे.

स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत घेण्यात आलेल्या स्वच्छ सर्वेक्षण २०२० मध्ये पुणे शहराला १५ वा क्रमांक मिळाला होता. स्वच्छ सर्वेक्षण २०२१ स्पर्धेत पुणे शहराने देशातील ४ हजार ३२० शहरांमध्ये १० व्या क्रमांकाचे तर १० लाख लोकसंख्येपेक्षा अधिक लोकसंख्या असलेल्या शहरांमध्ये ५ व्या क्रमांकाचे तसेच महाराष्ट्र राज्यामध्ये २ ऱ्या क्रमांकाचे मानांकन प्राप्त करून मोठी झेप घेतली आहे. तसेच पुण्याला राहण्यास उत्तम शहर (बेस्ट सस्टेनेबल बिग सिटी) या श्रेणीमध्ये प्रथम क्रमांक व सीएफसी अंतर्गत थ्री स्टार मानांकनाने गौरविण्यात आले होते. मात्र स्वच्छ सर्वेक्षण २०२२ अभियानांतर्गत पुणे शहर हे पहिल्या दहा शहरांच्या यादीतून बाहेर पडले.

पुणे शहराच्या स्वच्छतेत कचरा वेचकांची भूमिका :

सध्या दररोज निर्माण होणाऱ्या संपूर्ण कचऱ्यावर प्रक्रिया करणारे शहर म्हणून पुण्याची देशभरात ओळख असली तरी शहरी नागरिकांची कचरा निर्माण करण्याची क्षमता आणि कचरा व्यवस्थापनाच्या बाबतीत असलेली उदासीनता यामुळे पुणे शहरात जागोजागी कचऱ्याचे साम्राज्य पाहायला मिळते. या कचऱ्यामुळे जीव जंतूंचा प्रसार होतो. रोगराई पसरते. दुर्गंधी निर्माण होते. कचऱ्याचे मानवी आरोग्यावर घातक परिणाम होऊन आरोग्य धोक्यात येते. कचरा, दुर्गंधी, अस्वच्छता आणि प्रदूषण याने शहरी जनजीवन उध्वस्त होत आहे. समाजात स्वतःला सुशिक्षित म्हणवणारी माणसे निष्काळजीपणे व सहजपणे आपल्या परिसरात व येता-जाता रस्त्यात कचरा टाकत असतात. कोणत्याही मुलभूत सुविधा नसताना पुणे शहरातील कचरा वेचक स्वतःचे आरोग्य धोक्यात घालवून हाच कचरा उचलून शहर स्वच्छ व सुंदर ठेवण्याचे काम करत करतात. जीवावर उदार होऊन दररोज अस्वच्छ होणारा शहराचा चेहरा साफ करण्याचा प्रयत्न करतात. खऱ्या अर्थाने हे कचरा वेचक दररोजच शहरात स्वच्छता अभियान चालवतात.

दररोज पहाटे पाच वाजल्यापासून ते रात्री १० पर्यंत कचरा वेचक पुणे शहरातील विविध भागांत हिंडून फिरून, कचरा कुंड्या धुंडाळून, डम्पिंग ग्राउंडवर जाऊन त्यातील पुठ्ठे, काचा, पत्रे, लोखंड, प्लास्टिक असा सुका कचरा गोळा करतात आणि तो भंगार विक्रेत्यांना विकतात. कचऱ्याच्या कामात स्त्रियांचा समावेश जवळपास ९०% इतका आहे. कचऱ्यातून मिळणाऱ्या पैश्यातून आपल्या आणि आपल्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या गरजा भागवतात. त्यामुळे त्यांची उपजीविका ही कचऱ्यावरच अवलंबून असते. कचरा वेचक हे शैक्षणिक मागासलेपणा, दारिद्र्य, गरीब परिस्थितीमुळे हतबल होऊन हा व्यवसाय निवडतात. त्यांच्या पाठीमागे कुटुंबाचा मोठा ताण असतो. प्रामुख्याने या कामासाठी कोणत्याही प्रकारच्या विशेष कौशल्याची गरज लागत नाही, वयाची अट नाही, पूर्णपणे बिगर भांडवली व्यवसाय असल्यामुळे सहज करता येण्यासारखे काम म्हणून हा व्यवसाय निवडतात. अनुसूचित जातीतील लोक अधिक मोठ्या प्रमाणात या व्यवसायात गुंतलेले दिसून येतात. कचरा वेचत असताना अनेक ठिकाणी नागरिक, पोलीस यांच्याकडून त्यांची अडवणूकही होते. समाज या कचरा वेचकांकडे तुच्छतेने पाहतो. त्यांच्या कामाकडे कायम हीन दर्जाचे काम म्हणूनच पाहिले जाते. समाजाकडून त्यांना कायम उपेक्षाच मिळाली आहे. तसेच समाजाचा या कचरा वेचकांकडे पाहण्याचा आणखी एक दृष्टिकोन म्हणजे चोरी करणारे व मुले पळविणारी लोक.

शहरी गरीब लोकांमध्ये सर्वाधिक असुरक्षित असलेला हा कचरा वेचकांचा वर्ग पुणे शहरातील वेगवेगळ्या वस्त्यांमध्ये राहत असताना आढळून येतो. हा वर्ग दारिद्र्याच्या अवस्थेत आपले जीवन जगत असतोत. शैक्षणिक मागासलेपणा, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, मागासलेपणा, निकृष्ट दर्जाचे राहणीमान इत्यादी कारणांमुळे त्यांना चांगल्या प्रकारचे काम मिळणे शक्य होत नाही. सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या सोशिक असलेला हा वर्ग ज्यांच्याकडे आर्थिक उत्पन्नासाठी इतर कोणतेही स्त्रोत नाही. कचऱ्यातून त्यांना त्यांच्या कष्टाच्या मानाने मिळणारा मोबदला हा कमीच आहे.

कचरा व्यवस्थापनात कचरा वेचक रस्त्यांवर, गटारात, कंटेनर, डम्पिंग ग्राउंडवर जमा झालेल्या कचऱ्यातून भंगारात विकल्या जाणाऱ्या वस्तू जसे की कागद, काचा, पत्रे, बाटल्या, लाकूड, लोखंड इत्यादी टाकाऊ सामान बाजूला करून महत्त्वाची भूमिका बजावताना दिसतात. कचरा वेचक त्यांच्या कामातून पर्यावरण ऱ्हास तसेच प्रदूषण

रोखण्यासाठी मदत करतात. तसेच कचरा गोळा करून संपूर्ण पुणे शहराच्या स्वच्छतेत अतिशय महत्त्वपूर्ण जबाबदारी पार पाडत असतात. शहरातील कचऱ्याचे संकलन करण्यात व कचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्यात या कचरा वेचकांचा अतिशय मौलाचा आणि खारीचा वाटा आहे. त्याच बरोबर शहराची अर्थव्यवस्था, सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था व सुरक्षितता आणि हवामानातील शाश्वतता, पर्यावरणाचे समतोल टिकून ठेवण्यासाठी हे कचरा वेचक मोठ्या प्रमाणात हातभार लावतात. कचरा वेचकांमुळे शहरी पर्यावरणाच्या रक्षणास मदत होते. शहरी समाजातील प्रदूषण कमी व्हावे आणि समाजातील नागरिकांचे आरोग्य चांगले राहावे म्हणून कचरा वेचक दिवसभर घाणीच्या साम्राज्यात, जीवघेण्या व श्वास कोंडणाऱ्या दुर्गंधीत काम करतात.

पुणे शहरातील कचरा वेचकांचे आरोग्यविषयक प्रश्न :

कचरा वेचण्याचे काम हे अतिशय जोखमीचे व धोकादायक अशा स्वरूपाचे काम आहे. कारण कचरा वेचण्यासाठी कचरा वेचकांना संपूर्ण शहरात हिंडावे फिरावे लागते. कचऱ्यात काम करताना त्यांना दररोज श्वास कोंडणाऱ्या दुर्गंधीचा सामना करावा लागतो. सतत अस्वच्छता आणि घाणीच्या साम्राज्यात काम करत असल्यामुळे कचरा वेचकांना आरोग्य विषयक अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. कचरा हाताळताना त्यांना संसर्गजन्य रोगाचा प्रादुर्भाव होण्याची दाट शक्यता असते. घाणीमुळे त्यांना त्वचेचे विकार होण्याची शक्यताही अधिक असते. कचऱ्यात टाकलेले ब्लेड, सुया, काचा, पत्रा, धातू यांमुळे अनेकदा कचरा वेचकांच्या हाता-पायांना जखमा होतात. तसेच कचरा कुंडीत उतरून किंवा वाकून कचरा शोधताना त्यांना शारीरिक जखमा होण्याची शक्यता असते. तर कधी एखाद्या विषारी प्राण्यांकडून दंश होण्याची देखील शक्यता असते. कचरा वेचत असताना कुजलेल्या कचऱ्यातून येणाऱ्या दुर्गंधीमुळे या स्त्रिया तंबाखू, तंबाखूयुक्त मशेरी, गुटखा यांसारख्या अंमली पदार्थांच्या सेवनाला बळी पडतात. त्यांच्या कामाच्या स्वरूपामुळे त्यांच्यामध्ये रोग प्रतिकारक शक्ती देखील कमी असलेली दिसून येते. कचरा वेचक स्त्रियांना कंबरेचा त्रास, फुप्फुसाचा व यकृताचा आजार, एनिमिया, कॅल्शियमची कमतरता, त्वचेचे विकास अशा अनेक आरोग्यविषयक तक्रारींना सामोरे जावे लागते. थोडक्यात आजार या लोकांकडे जात नाही तर पोटाची खळगी भरण्यासाठी ही लोकच आजारापर्यंत स्वतः चालून जातात. बहुतांश वेळेला रोजगार बुडण्याच्या भीतीने या स्त्रिया बऱ्याचदा आजार अंगावर काढतात. अतिशय जोखमीच्या आणि धोकादायक परिस्थितीत काम करत असताना त्यांना शासनाकडून कोणत्याही आरोग्यविषयक सोयी सुविधा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध होत नाही. कचरा वेचकांची नियमितपणे वैद्यकीय चाचणी करणे ही शासनाची जबाबदारी आहे. मात्र शासनाकडून त्यांच्या आरोग्याची पूर्णपणे जबाबदारी घेतली जात नाही. अशा प्रकारे दिवसभर अस्वच्छता, घाणीच्या साम्राज्यात आणि कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यात राहणाऱ्या कचरा वेचक महिलांचे आरोग्य हा अतिशय महत्वाचा मुद्दा असून या कचऱ्याने कचरा वेचकांच्या आरोग्याचा पूर्णपणे कचराच केला आहे. त्यामुळे त्यांच्या या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

सारांश :

शहरातील कचऱ्याचे व्यवस्थापन ही समाजाच्या आरोग्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. सतत साचत असलेल्या कचऱ्यामुळे गॅस्ट्रो, कावीळ, मलेरिया यांसारखे साथीचे रोग पसरण्याची दाट शक्यता असते. साचलेला कचरा कुजल्यास त्याचे गंभीर परिणाम आरोग्यावर होतात. कचरा वेचक शहरातील कचरा वेचून शहराचे आरोग्य ते राखतात त्यामुळे स्वच्छतेचे खरे दूत कचरा वेचक असून ते कायम दुर्लक्षित राहिले आहेत. गाव, शहर, राज्य पर्यायाने देश स्वच्छ ठेवण्याचे काम कचरा वेचक करतात. मात्र आजवर महानगरपालिकेकडून या कचरा वेचक स्त्रियांकडे फारसे लक्ष देण्यात आलेले नाही. उलट कचरा व्यवस्थापनात अडचण निर्माण करणारे घटक म्हणूनच त्यांच्याकडे पाहिले जाते. समाज देखील कचरा वेचक स्त्रियांकडे तिरस्काराने व साशंकतेने पाहतो. कारण आजही स्वच्छतेचे, कचऱ्याचे, घाणीचे काम हे हीन दर्जाचे समजले जाते. हे काम करणाऱ्यांना समाजात सन्मान नाही. शासनाकडून या वर्गाला कोणत्याही प्रकारच्या सुरक्षा मिळत नाही. आरोग्यविषयक शासकीय योजनांचा लाभ घेण्यासाठी त्यांना अनेक प्रकारच्या अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे शहराच्या स्वच्छतेत खारीचा वाटा उचलणाऱ्या कचरावेचक महिलांना मुख्य प्रवाहात आणणे महत्त्वाचे आणि आवश्यक आहे. शहर स्वच्छ ठेवणे हे फक्त कचरा वेचकांचे काम नाही. तर स्वच्छता ही सर्वांची जबाबदारी आहे. कचरा वेचक स्त्रियांचे महत्त्व ओळखून त्यांना आरोग्यविषयक सुविधा आणि किमान सन्मान देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

1. स्त्री मुक्ती संघटनेचे नियतकालिक - प्रेरक ललकारी, २००४
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन आणि अभ्यासकेंद्र, पुणे विद्यापीठ : कागद, काच, पत्रा वेचणाऱ्या कष्टकरी महिलांसाठी जाणीव जागृती शिबीर अहवाल, दि. २६ जानेवारी, २००७
3. आगलावे, प्रदीप, २०१०, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे , नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन
4. आगलावे, प्रदीप, २०११, भारतीय समाज संरचना आणि समस्या , नागपूर : श्री साईनाथ प्रकाशन
5. लोकसत्ता, १८ जानेवारी, २०१५.
6. महाराष्ट्र टाईम्स, १५ जुलै, २०१७
7. लोकमत, १९ मार्च २०२०
8. अंबुलगेकर कैलाश, कचरा वेचक कामगारांच्या समस्या, समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका, डिसेंबर २०२०
9. बनसोडे सत्यवान, सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या वास्तव स्थितीचा अभ्यास, आयुषी इंटरनॅशनल इंटरडिसीप्लीनरी रिसर्च जर्नल, जानेवारी २०२१
10. सकाळ, ९ फेब्रुवारी, २०२१
11. सकाळ, ५ मे, २०२१
12. सकाळ, १० सप्टेंबर, २०२१
13. सकाळ, २०२२
14. पुढारी, २०२३

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छ भारत अभियान, शासन व सामान्य जनतेची भूमिका - एक अभ्यास

डॉ. दत्ता एम. तंगलवाड
प्राध्यापक व विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग,
महिला महाविद्यालय गेवराई,
ता. गेवराई जिल्हा बीड.

प्रस्तावना

स्वातंत्र्यापूर्वी गांधीजींनी त्याची संकल्पना मांडली होती, परंतु अधिकृतपणे 1 एप्रिल 1999 पासून त्याची सुरुवात झाल्याचे मानले जाते. जेव्हा भारत सरकारने ग्रामीण स्वच्छता आणि संपूर्ण स्वच्छतेसाठी आयोगांची स्थापना केली. ज्याला नंतर 2012 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी संमती दिली आणि या योजनेला 'निर्मल भारत अभियान' असे नाव दिले. २८ राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश मिळून हे अभियान यशस्वी करत आहेत. 'गांधीजींचा चष्मा' हा या मोहिमेचा Logo (प्रतीक) आहे. भारत सरकारच्या जलशक्ती मंत्रालयाअंतर्गत पेयजल आणि स्वच्छता विभागाकडे हे काम सोपवण्यात आले आहे. पंतप्रधानांनी संपूर्ण देशाला जास्तीत जास्त संख्येने या मोहिमेत सामील होण्याचे आणि यशस्वी करण्यासाठी आवाहन केले. संपूर्ण देशाने त्याचे पालन केले आणि ही मोहीम देशव्यापी चळवळ म्हणून उदयास आली. 02 ऑक्टोबर 2014 रोजी सुरू झालेल्या या मोहिमेचा उद्देश महात्मा गांधीजीची 150 वी जयंती- 2019, पर्यंत भारताला 'स्वच्छ भारत' बनवणे होता. पंतप्रधानांच्या विनंतीवरून मोठ्या सेलिब्रिटींनी या मिशनमध्ये हात जोडले. या योजनेमध्ये सुधारणा करून दुरुस्ती करून या योजनेचा विस्तार करण्यात आला आणि तिला स्वच्छ भारत अभियान नाव देण्यात आले या अभियानाची माहिती सविस्तर पणे आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येते

संशोधन विधान:- "स्वच्छ भारत अभियान,शासन व सामान्य जनतेची भूमिका - एक अभ्यास"

स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून संपूर्ण देश निरोगी राहण्यासाठी भारत सरकारने केलेल्या वेगवेगळ्या प्रयत्नांचा आणि जनतेने दिलेल्या प्रतिसादाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लघु शोधनिबंधामध्ये करण्यात आलेला आहे

माहितीचे विश्लेषण :-

स्वच्छ भारत अभियान हे भारत सरकारने सुरू केलेले एक सफाई उपक्रम म्हणजेच अभियान आहे. स्वच्छते बद्दल सर्वांना माहिती असणे गरजेचे आहे. स्वच्छ भारत अभियानाला "स्वच्छता अभियान" सुद्धा म्हटले जाते. माणसाने साफसफाई ही केवळ आपल्या घरापुरतीच नाही केली पाहिजे. त्याच बरोबर आपला देश सुद्धा साफ सुत्रा राहिला याची पण काळजी घेतली पाहिजे. जर आपलं घर अंगण स्वच्छ राहिलं तर देश सुद्धा साफ-सुफ राहील. स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात ही गावापासून ते शहरापर्यंत करण्यात आली होती. आपल्या देशाचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी हा मोठा उपक्रम म्हणजेच स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात महात्मा गांधी जयंती निमित्त 2 ऑक्टोबर 2014 साली केली होती. महात्मा गांधींच्या 145 व्या जन्म शताब्दीनिमित्त हाती घेतला .स्वच्छ भारत हीच महात्मा गांधीना योग्य आदरांजली ठरेल" असे पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदींनी राजपथ, नवी दिल्ली येथे 02 ऑक्टोबर 2014 रोजी स्वच्छ भारत अभियानाची सुरूवात करताना म्हटले. "स्वातंत्र्यापेक्षा स्वछता महत्वाची आहे" महात्मा गांधीजींच्या या विचारातच स्वछता किती महत्वाची आहे, हे समजून जाते. भारताच्या शहरी विकास आणि पेयजल आणि स्वच्छता मंत्रालयाने हे अभियान ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागात राबवले आहे. म्हणून महात्मा गांधीजींचे स्वच्छ व निरोगी भारताचे स्वप्न हाच या अभियानामागचा मूळ उद्देश होता. स्वच्छ भारत अभियानाला देशव्यापी एका चळवळीचे स्वरुप देण्यात आले. स्वच्छतेच्या या चळवळीचे नेतृत्व करताना जनतेने महात्मा गांधींचे स्वच्छ व निरोगी भारताचे स्वप्न पूर्ण करावे, असे जनतेला आवाहन केले. पंतप्रधान श्री नरेंद्र मोदींनी स्वतः हाती झाडू घेऊन दिल्लीतील मंदीर मार्ग पोलीस ठाण्याचा परिसर स्वच्छ केला. रस्त्यावर लोकांनी घाण करु नये व इतरांनाही त्यापासून परावृत्त करावे, असे आवाहन त्यांनी केले. जनतेला पंतप्रधानांनी "ना गंदगी करेंगे, ना करने देंगे" चा मंत्र दिला. जनतेच्या सहभागामुळे स्वच्छ भारत

अभियानाचे रुपांतर एका राष्ट्रीय चळवळीत झाले. या अभियानामुळे लोकांमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण झाली आहे. लोकांच्या सक्रीय सहभागामुळे महात्मा गांधींचे स्वच्छ भारत हे स्वप्न लवकरच आकार घेण्याच्या मार्गावर आहे. स्वच्छतेसाठीच्या या जनचळवळीमध्ये समाजातील सर्व स्तरातील लोकांचा सहभाग होता. सरकारी कर्मचारी, लष्करी जवान, सिने कलाकार, खेळाडू, उद्योजक, अध्यात्मिक गुरू हे सर्वजण या कार्यासाठी पुढे सरसावले. स्वच्छता अभियासानासाठी देशभरात विभिन्न सरकारी विभाग, अशासकीय संस्थानी आयोजित केलेल्या उपक्रमात लोकांनी सहभाग नोंदवला. पथनाट्याच्या माध्यमातून देशभरात स्वच्छेतीविषयी मार्गदर्शन करण्यात आले. लोकांच्या प्रतिसादामुळे स्वच्छ भारत अभियानला जनचळवळीचे स्वरुप प्राप्त झाले. लोकांनी उत्स्फूर्त सक्रीय सहभाग घेतला तर आपला भारत देश हा अतिशय सुंदर होईल आणि आपले आरोग्यही नीट राहू शकेल. रस्ते साफ करणे, कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावणे, शौचालयांची स्वच्छता व निरोगी वातावरण यासाठी हाती झाडू घेणे हा स्वच्छ भारत अभियानाचा भागच बनला आहे. पंतप्रधानांनी स्वतःच्या उक्ती व कृतीतून जनतेला स्वच्छ भारत अभियानाचा संदेश दिला आहे. पंतप्रधानांनी वाराणसीमध्येही स्वच्छता मोहीम राबवली. स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत त्यांनी गंगा नदीच्या अस्सी घाटावर अभियानाची सुरुवात केली. स्थानिक लोक मोठ्या प्रमाणात उत्स्फूर्तपणे सहभागी झाले. स्वच्छ भारत अभियान हा भारताच्या ४,००० हून अधिक शहरांच्या, खेडे, रस्त्यांच्या व भारतातील विविध नद्यांच्या स्वच्छतेसाठी प्रयात्नकेले. यात ३० लक्षाहून अधिक सरकारी कर्मचारी व शाळेतल्या व कॉलेजमधल्या मुलांनी भाग घेतला आहे. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) हे पेयजल व स्वछता मंत्रालयांमार्फत व स्वच्छ भारत अभियान (शहरी) हे शहर विकास मंत्रालयमार्फत राबविले जात आहे.[२] ऑक्टोबर २०१४ ला ग्रामीण भागासाठी निर्मल भारत अभियानाची पुर्नरचना करून स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) सुरू करण्यात आले . तर शहरी भागात ते संपूर्णपणे नव्याने सुरू करण्यात येत आहे.२०११ च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण भागातील ३२.७०% ग्रामीण कुटूंबांनाच शौचालयाच्या सुविधा होत्या, तर २०१३ मधील नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशनच्या पाहणीनुसार ग्रामीण भागातील ४०.६% कुटूंबानाच शौचालयाच्या सुविधा होत्या, स्वच्छ भारत अभियानाने '२०१९' पर्यंत स्वच्छ भारत 'साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते, यासाठी ग्रामीण भागातील स्वच्छतेच्या पातळीत सुधारणा करणे व गावे हागणदारीमुक्त करणे हे साधारण उद्दिष्ट ठेवले होते. यासाठी ग्रामीण भागात वैयक्तिक शौचालये, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, सामुदायिक स्वच्छतागृहे, शाळा व अंगणवाड्यामध्ये शौचालये, घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन यंत्रणा उभारून कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंलबजावणीवर करण्याचा प्रयत्न केला गेला. निर्मल भारत अभियानात खालील सुधारणा करून स्वच्छ भारत अभियान कार्यरत आहे.

1. वैयक्तिक शौचालयाची किंमत १०,०००रु . ऐवजी १२,०००रु. ठरविण्यात आली आहे.
2. वैयक्तिक शौचालय उभारण्यासाठी केंद्र - राज्य वाटा ७५:२५ व ईशान्यपूर्व राज्ये व जम्मू -काश्मीरसाठी ९०:१० असाच आहे.
3. भविष्यात इंदिरा आवास योजना लाभार्थ्यांना वैयक्तिक शौचालय उभारण्यासाठीची मदत इंदिरा आवास योजनेतून मिळेल (सध्या ती स्वच्छ भारत अभियानातून दिली जाते).
4. शाळांमधील शौचालयांच्या उभारण्याची जबाबदारी मानव संसाधन विकास मंत्रालयाकडे तर अंगणवाड्यामधील शौचालय उभारणीची जबाबदारी महिला व बालविकास मंत्रालयाकडे देण्यात.

जर आपल्याला समाजात बदल पाहायचा असेल तर प्रथम आपल्याला स्वतःमध्ये बदल आणावा लागेल. प्रत्येकजण इतरांचा मार्ग शोधत राहतो. स्वच्छता आपले शरीर आणि मन दोन्ही स्वस्थ आणि सुरक्षित ठेवते. आपल्याला हे इतर कोणासाठी नाही तर स्वतःसाठी करावे लागेल. हे किती विडंबनाचे आहे की आमच्या सरकारला आमचे घर, परिसर वगैरे स्वच्छ करण्याची मोहीम राबवावी लागली आहे. अगदी स्वतःच्या कामासाठी, त्यांना सरकारचा चेहरा दिसतो. जर आपले घराचे अंगण स्वच्छ असेल तर ते फक्त आपल्यासाठी चांगले असेल, आजकाल आपण आपल्या वैयक्तिक स्वार्थासाठी इतरांकडूनही अपेक्षा करतो. ही सवय बदलावी लागेल. हे केवळ आपल्यासाठीच नव्हे तर संपूर्ण देशासाठी आवश्यक आहे. हे लक्षात घेऊन ही मोहीम सुरू करण्यात आली. गांधीजींना त्यांच्या स्वप्नांचा भारत पाहण्यासाठी यापेक्षा चांगली श्रद्धांजली कोणती. मी अनेक वेळा पाहिले आहे, लोक त्यांच्या घरात शौचालये असूनही बाहेर जातात. हा विचार बदलण्यासाठी ही चळवळ सुरू करण्यात आली. ग्रामीण लोकांची मानसिकता बदलणे हे एक कठीण काम आहे. भारताला उघड्यावर शौच

करण्याच्या प्रवृत्तीपासून मुक्त करणे हे त्याचे पहिले ध्येय आहे. या अंतर्गत सरकारने प्रत्येक गावात शौचालये बांधली. या शौचालयांचा वापर करण्याचे आवाहनही त्यांनी लोकांना केले. बाहेर जाण्याची सवय सोडा. एवढेच नाही तर लोकांमध्ये जागरूकता पसरवण्यासाठी ठिकठिकाणी शिबिरे आयोजित केली जातात, पथनाट्यांच्या माध्यमातून त्यांना त्याचे फायदे कळवले जातात. ग्रामपंचायतींच्या मदतीने सर्व घरांमध्ये योग्य कचरा व्यवस्थापन देखील शिकवले जाते. आणि प्रत्येक घरात पाण्याची पाईपलाईनही टाकण्यात आली आहे. 1.25 अब्ज लोकसंख्या असलेला भारत, त्यापैकी 64% लोके खेड्यात राहतात . त्यापैकी 67% घरांतील लोक अजूनही या शौचालयांचा वापर लाभ घेत नाहीत ही वास्तविकता आहे. आपल्या देशातील सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी त्यांचे योगदान दिले आहे. हा प्रवाह पुढे घेऊन उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री 'योगी आदित्यनाथ जी' यांनी सार्वजनिक ठिकाणी तंबाखू, गुटखा, पान इत्यादी उत्पादनांवर बंदी घातली आहे. कोणत्याही कार्यक्रमाचे यश लोकांच्या मानसिकतेवर अवलंबून असते. म्हणून लोकांची मानसिकता बदलण्यासाठी जनजागृती करणे गरजेचे आहे

भारत अभियानाची गरज

1. आज भारतातील प्रत्येक घरात शौचालये आहेत, पण त्याचप्रमाणे उघड्यावर शौचाची प्रवृत्ती देखील नष्ट करणे आवश्यक आहे.
2. महापालिकेच्या कचऱ्याचे पुनर्वापर आणि पुनर्वापर, सुरक्षित विल्हेवाट, वैज्ञानिक सांडपाणी व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
3. भारतातील लोकांच्या स्वतःच्या आरोग्याबद्दल विचार आणि स्वभावात बदल घडवून आणणे आवश्यक आहे.
4. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये जागृती करण्यासाठी आणि सामान्य लोकांना आरोग्याशी जोडण्यासाठी स्थानिक पातळीवर कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे आवश्यक आहे.
5. संपूर्ण भारतात स्वच्छता सुविधा विकसित करण्यासाठी खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे.
6. ग्रामीण भागातील जीवनमान सुधारण्यासाठी आरोग्य शिक्षणाद्वारे समाज आणि पंचायती राज संस्थांना सतत स्वच्छतेची जाणीव करून देणे
7. गांधींचे शिक्षण, स्वच्छता आणि आरोग्य विज्ञानाशी संबंधित विषयावर चर्चा घडवून आवश्यक आहे.
8. स्वच्छता उपक्रम (वर्ग, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, मैदान, बाग, स्वयंपाकघर, शेड शॉपमध्ये शालेय परिसरातील स्वच्छता विषयावर चर्चा घडवून आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:-

1. भारतातील लोकांनी स्वच्छ भारत अभियानाची चांगल्याप्रकारे अमलबाजावणी केले तर येत्या काळात संपूर्ण देश स्वच्छ होईल.
2. स्वच्छ भारत अभियानातून शासनाने प्रामाणिक प्रयत्न केलेला असला तरीही संपूर्ण भारत स्वच्छ करण्यात शासनाला यश मिळालेली नाही.
3. सर्वसामान्य जनतेच्या सकारात्मक मानसिकतेचा अभाव ही स्वच्छ भारत अभियानाचे मोठे अपयश आहे.
4. स्वच्छता अभियानामध्ये हजारो कोटी रुपये खर्च करून देखील आजही ग्रामीण भागामध्ये शंभर टक्के लोक स्वच्छतागृहाचा वापर करताना दिसत नाहीत हे वास्तव आहे.
5. दिवसेंदिवस वाढत चाललेला भ्रष्टाचार सर्वसामान्य जनतेच्या विकासामध्ये येणारा मोठा अडसर आहे.

संदर्भ सूची

1. https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%9A%E0%A5%8D%E0%A4%9B_%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%A4_%E0%A4%85%E0%A4%AD%E0%A4%BF%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%A8
2. https://www.pmindia.gov.in/mr/government_tr_rec/%E0%A4%B8%E0%A5%8D%E0%A4%B5%E0%A4%9A%E0%A5%8D%E0%A4%9B-%E0%A4%AD%E0%A4%BE%E0%A4%B0%E0%A4%A4-%E0%A4%85%E0%A4%AD%E0%A4%BF%E0%A4%AF%E0%A4%BE%E0%A4%A8-2/

भारतातील शाश्वत विकास : समस्या आणि आव्हाने.

सरगर सुंदर प्रकाश*
संशोधक विद्यार्थी
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

डॉ. सुरेश एकनाथ घुमटकर**
मार्गदर्शक
विभागप्रमुख, अर्थशास्त्र विभाग
बलभीम महाविद्यालय बीड

गोषवारा :
2015 मध्ये न्यूयॉर्क येथे भरलेल्या संयुक्त राष्ट्र आमसभेच्या 70 व्या शाश्वत विकास परिषदेमध्ये संपूर्ण जगासाठी 17 शाश्वत विकास लक्ष्य स्वीकारण्यात आली. या दृष्टिकोनातून भारताने आराखडा निश्चित करून त्या दृष्टीने पावले टाकली व विविध शाश्वत विकासाच्या योजना सुरू केल्या. हा शोध निबंध भारतातील शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी भारतासमोरील असलेले विविध आर्थिक, सामाजिक आव्हाने व समस्या यांचा पद्धतशीर आढावा आहे.

बीज संज्ञा
शाश्वत विकास, हवामान बदल, दारिद्र्य, भूकबळी, लोकसंख्या विस्फोट, प्रदूषण, कौशल्य विकास, स्थलांतर.

प्रस्तावना

आपल्या देशाचा जलद आर्थिक विकास व्हावा असे जगातील प्रत्येक देशात वाटत असते. त्याचे दोन हेतू असतात एक- देशातील लोकांच्या जीवनमानाचा व राहणीमानाचा दर्जा सुधारावा व दुसरा हेतू आपला देश आर्थिक प्रगत व महासत्ता म्हणून उदयास यावा. असा प्रयत्न आणि विकासाचे धोरण जगातील अनेक देशांनी प्रामुख्याने प्रगत देशांनी स्वीकारल्याने पर्यावरण आणि नैसर्गिक संसाधनांचे अध:पतन होण्यास सुरुवात झाली. यावर विचार करण्यासाठी 1972 साली संयुक्त राष्ट्राने स्टॉकहोम येथे UN conference on human environment (UNCHE) ही परिषद भरविली. या परिषदेत पहिल्यांदा पर्यावरण हा एक विकासाचा निर्णायक मुद्दा असल्याचे मानण्यात आले. या परिषदेच्या परिणाम स्वरूप UNEP (United nations environment programme) ची स्थापना करण्यात आली. IUCN चे दोन तज्ञ इवा बेलफोर आणि वेक जॅक्सन यांनी 1980 मध्ये जागतिक संवर्धन डावपेच (world conservation strategy) हा अहवाल प्रकाशित केला. त्यामध्ये शाश्वत विकास हा शब्दप्रयोग पहिल्यांदा करण्यात आला. पुढे ब्रुटलँड आयोग अहवाल (1987) व वसुंधरा परिषद (1992) यांनी शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचा विकास केला. त्यामुळे ती विकासाची एक संपूर्ण संकल्पना म्हणून उदयास आली. ब्रूटलँड विकास आयोग - 1985 साली संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने जागतिक पर्यावरण व विकास आयोग स्थापन केला. या आयोगाच्या अध्यक्षा नॉर्वेच्या पंतप्रधान श्रीमती ग्रो हरलेन ब्रुटलँड या होत्या. आयोगाने 1987 साली our common future या नावाने आपला अहवाल जाहीर केला. या अहवालात शाश्वत विकासाची पुढील व्याख्या देण्यात आली. "शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो भविष्यकालीन पिढ्यांची स्वतःच्या गरजा भागवण्याची क्षमता धोक्यात न आणता वर्तमानातील गरजा भागू शकतो.

17 डिसेंबर 1998 रोजी यूएनच्या महासभेचे 50 वे सत्र आयोजित करून MDG- Millennium development goal हा मुख्य दस्तऐवज स्वीकारण्यात आला. ज्यात मूलभूत तत्वे आणि मुल्य यांचा समावेश होता. त्यावर सप्टेंबर 2000 मध्ये स्वाक्षरी करण्यात आली. ती उद्दिष्टे खालील प्रमाणे होती.

1. अति दारिद्र्य व भुकेचे निर्मूलन 2. सर्वांगीण प्राथमिक शिक्षण 3. जेंडर समानता व महिला सबलीकरण 4. बालमृत्यू कमी करणे 5. माता आरोग्यात सुधारणा 6. एचआयव्ही/ एड्स, मलेरिया व इतर रोगांशी सामना करणे 7. पर्यावरणीय शाश्वतता 8. विकासासाठी जागतिक भागीदारी.

MDG चा कालखंड 2000 ते 2015 संपल्याने आणि जागतिक बहुतेक विकसनशील देशांनी आपली लक्ष्य पूर्ण न केल्याने संयुक्त राष्ट्राने यांच्या जागी 2016 ते 2030 या 15 वर्षाच्या काळासाठी 17 शाश्वत विकास उद्दिष्टे स्वीकारली आहेत. ती खालील प्रमाणे आहेत.

1. दारिद्र्य नष्ट करणे 2. भूक नष्ट करणे 3. चांगले आरोग्य व सुस्थिती 4. शिक्षण 5. लिंग समानता 6. स्वच्छ पेयजल व स्वच्छता 7. परवडण्याजोगी व स्वच्छ ऊर्जा 8. चांगली कार्य स्थिती व आर्थिक वाढ

9. उद्योग नवाचार आणि पायाभूत संरचना 10. विषमता कमी करणे 11. शास्वत शहरे व समुदाय 12. जबाबदार उपभोग व उत्पादन 13. हवामान कृती 14. पाण्याखालील जीवन 15. शांतता, न्याय व मजबूत संस्था 16. जमिनीवरील जीवन 17. लक्ष्यपूर्ततेसाठी भागीदारी.

वरील SDG ना सरकारच्या धोरण, योजना आणि कार्यक्रमांद्वारे मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी भारताने अनेक सक्रिय पावले उचलली आहेत. त्यामध्ये नीती आयोगाने पुढाकार घेऊन भारताचा शाश्वत विकास मोजण्यासाठी एसडीजी इंडिया निर्देशांकाची सुरुवात 2018 मध्ये केली. तसेच प्रत्येक मंत्रालयांना SDG उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विविध कृती कार्यक्रम तयार करण्याची जबाबदारी देण्यात आली. परंतु असे असले तरी भारतापुढे शाश्वत विकास साध्य करण्यात येणारे अडथळे व अनेक आव्हाने आहेत. प्रस्तुत शोधनिबंधातून शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी येणारे अडथळे आणि आव्हाने याचे विश्लेषण केले आहे व त्यावर शेवटी उपाय सुचवले आहेत.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. भारताच्या शाश्वत विकासातील अडथळे व आव्हाने यांचे अध्ययन करणे.
2. शाश्वत विकासाचे उद्दिष्टे याचे अध्ययन करणे
3. भारतात राबविण्यात येणाऱ्या शास्वत विकास योजनांचे अध्ययन करणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्यांचा वापर करण्यात आला नाही. हे संशोधन केवळ दुय्यम सामग्री वर आधारित आहे. तथ्यांचे संकलन करताना संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, भारत सरकारचे विविध आर्थिक अहवाल इत्यादी साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

भारतातील शाश्वत विकासासमोरील समस्या आणि आव्हाने.

1. दारिद्र्य निर्मूलन:

चौथ्या पंचवार्षिक योजनेपासून भारताचे सर्वोत्कृष्ट प्रयत्न आणि गरीबी निर्मूलनाला प्राधान्य असूनही दारिद्र्यरेषे खालील लोकांची संख्या भारतात सर्वाधिक आहे जी SDG प्राप्त करण्याच्या प्रगतीमध्ये अडथळा आणते. अलीकडच्या काळातील संख्याकी आकडेवारी पाहिल्यास भारतामध्ये ग्रामीण भागात एक चतुर्थांश लोक आजही दारिद्र्यामध्ये आपले जीवन जगत आहेत. तरी शहरी भागामध्ये 13.5% इतकी लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील आहे. आधुनिक काळात नवनवीन साधने लोकांना उपलब्ध झाली तरीही रोजगारांमध्ये सातत्याने होत असणारी घट, मागणीमध्ये होणारी वाढ, राजकोषीय तूट, भाव वाढ, औद्योगिक मागासलेपणा, निर्यातीचा अभाव, वाढती आयात, सेवा क्षेत्राचा वाढता प्रभाव, इत्यादी कारणांमुळे गरिबीची समस्या अधिक जटिल होत चालली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळापासून भारतात विविध प्रकारचे दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम सरकारी तसेच गैर सरकारी पातळीवर अमलात आणले गेले पण तरीसुद्धा आवश्यक तेवढे यश भारतासारख्या विकसनशील देशाला मिळू शकलेले नाही, याचे कारण म्हणजे - भारताची अविकसित अर्थव्यवस्था, आर्थिक वाढीचा कमी दर, वाढती लोकसंख्या, कृषी क्षेत्राची असमाधानकारक कामगिरी, महागाई इत्यादी गोष्टीमुळे दारिद्र्य निर्मूलनास अडचण निर्माण होत आहे.

2. भारतातील पर्यावरणीय समस्या

भारतात लोकसंख्येची झपाट्याने वाढ,शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि गरिबी यासारखे घटक पर्यावरणाला हानी पोहोचण्यासाठी जबाबदार आहेत. भारतात प्रचलित असलेल्या काही गंभीर पर्यावरणीय समस्या खालील प्रमाणे आहेत.

1. संसाधनांचा ऱ्हास. (जमीन, हवा, पाणी).
2. पाण्याची वाढती टंचाई.
3. खालावणारा हवा गुणवत्ता निर्देशांक.
4. जैवविविधतेचे नुकसान.
5. कचरा व्यवस्थापनाचा अभाव.

भारतात शाश्वत विकासासमोर अनेक आव्हाने आहेत. यातील अनेक समस्या नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या असंवेदनशील वापरामुळे निर्माण होत असताना गंभीर समस्या सोडवण्यात सरकारी जबाबदारी ही कमी पडत आहे. पर्यावरणाच्या या ऱ्हासाचा थेट परिणाम व्यक्तीच्या जीवनावर होतो. दीर्घायुष्यावर होतो. ज्याचा परिणाम संपूर्ण विकास प्रक्रियेवर होतो.

3. स्वच्छ ऊर्जा

भारताने आपल्याला आवश्यक विजेपैकी 50% विद्युत निर्मिती ही जलविद्युत, सौर ऊर्जा, जैविक ऊर्जा, अशा स्वच्छ ऊर्जा स्त्रोतांमधून करण्याचं ध्येय ठेवल आहे आणि पुढच्या आठ वर्षात भारताला ते गाठायचं आहे. गेल्या काही काळात अशा स्वच्छ ऊर्जा स्त्रोतांचा वापर वाढतो आहे पण

हा वेग अजूनही कमी आहे. आजही भारत विजनिर्मितीसाठी मोठ्या प्रमाणात औष्णिक विद्युत केंद्रावर अवलंबून आहे. जिथे जिवाश्म इंधनाचा प्रामुख्याने कोळशाचा वापर केला जातो. जवळजवळ 60% ऊर्जा ही औष्णिक विद्युत निर्मिती केंद्रातून मिळते आणि त्यातही कोळशाचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. केंद्रीय कोळसा मंत्रालयाने जाहीर केलेल्या आकडेवारीनुसार भारतात सप्टेंबर 2022 मध्ये कोळशाच्या उत्पादनात 12% वाढ झाली आहे. स्वच्छ ऊर्जा निर्मितीची क्षमता डिसेंबर 2022 पर्यंत 175 गिगावॅट वर नेण्याचे लक्ष भारताने समोर ठेवलं होतं पण भारत अजूनही त्यापासून बराच मागे आहे. सध्या भारतातील 116 गिगावॅट विज स्वच्छ ऊर्जास्त्रोतांतून येते. भारतासारख्या विकसनशील देशात उर्जेची मागणी दरवर्षी वाढत आहे, ती स्वच्छ ऊर्जा स्त्रोतांमधून पूर्ण करणं हेही मोठा आव्हान असणार आहे. ऊर्जेची वाढ गरज भागवायची असेल तर स्वच्छ ऊर्जा निर्मिती क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक आवश्यक आहे. त्यासाठी पुढील आठ वर्षात कोट्यावधींचा निधी आवश्यक आहे. त्यासाठी सरकारला निधी उभारण्यासाठी खूप मोठी कसरत करावी लागणार आहे.

4. कौशल्य विकास आणि रोजगार

2017-2018 च्या एनएसएसओ च्या जाहीर झालेल्या अहवालात देशात बेरोजगारीचे प्रमाण 45 वर्षातील सर्वात उच्चांकी म्हणजे 6.1% आहे. त्याचवेळेस महिलांच्या कामातील सहभागाचे प्रमाण मात्र विशेषत्वाने घसरले आहे. महिलांच्या कामातील सहभागाचे प्रमाण 2004-2005 मध्ये 42% वरून 2017 -2018 मध्ये 22 %वर आले आहे. लोकसंख्या शास्त्रीय लाभांशामुळे कामगार वर्गात मोठ्या प्रमाणावर लोक सहभागी होणार असले तरी लोकांना रोजगार, शिक्षण आणि कौशल्य प्रदान केले तरच या लोकसंख्या शास्त्रीय लाभांशाचा फायदा होणार आहे. परंतु हा लाभांश राज्या राज्यात वेगवेगळा आहे. तो उत्तरेत दक्षिणेच्या तुलनेत जास्त असून तेथे त्याची वाढ सुरू होते. नीती आयोगाच्या अहवालानुसार 2.3% कामगार कौशल्य प्रशिक्षित आहेत. इतर देशात हेच प्रमाण 70 ते 80 टक्के आहे. याचाच अर्थ भारतात कौशल्य विकासात संथ प्रगती आहे. भारतात कौशल्य प्रशिक्षणासाठी राष्ट्रीय स्तरावर संस्थात्मक चौकट विकसित केली आहे. कौशल्य विकास मोहिमा राज्य सरकारी स्तरावर तयार केल्या जात आहेत आणि 17 मंत्रालयांनी कौशल्याच्या बाबतीत पुढाकार घेतला आहे. खूप काही केले जात असले तरीही विविध योजना आणि कार्यक्रमांची परिणामकारक अंमलबजावणी तळागाळातील स्तरापर्यंत केली जाण्याची गरज आहे.

5.भारतातील भूकबळी

ऑक्टोबर 2022 मध्ये जागतिक भूक निर्देशांक प्रसिद्ध झाला. Concern Worldwide आणि welt hunger hilfe या संस्थांनी संयुक्तरित्या हा अहवाल प्रसिद्ध केला. 2006 पासून हा अहवाल दरवर्षी प्रसिद्ध केला जातो. हा 17 वा अहवाल आहे. त्यात 121 देशात भारताचा क्रमांक 107 वा आहे. भारताचा समावेश गंभीर स्थिती असणाऱ्या देशांमध्ये होतो. बालकांचे पोषण ही भारताच्या दृष्टीने चिंता करण्यासारखी बाब आहे असे या अहवालात म्हटले आहे. कुपोषणामुळे होणाऱ्या बालमृत्यूची संख्या कमी व्हावी अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आलेली आहे. 1990 ते 2019 दरम्यान बालमृत्यूच्या संख्येत घट झाली आहे, पण ज्या प्रमाणात घट होणे अपेक्षित होते ती अपेक्षा पूर्ण झाली नाही. Levels and trends in child mortality report 2020 नुसार भारताचा बालमृत्यू दर 34 इतका आहे. हा आकडा 1996 मध्ये 126 होता. बालमृत्यूचे प्रमाण कमी झाले असले तरी चिंता कमी झालेली नाही. जगात जितके बालमृत्यू होतात त्याच्या अर्धे (49%) बालमृत्यू नायजेरिया, भारत, पाकिस्तान कंगो आणि इथियोपिया या देशात होतात. त्यातही नायजेरिया आणि भारतात बालमृत्यू प्रमाण सर्वाधिक आहे.

6. महिला सबलीकरण

भारतात स्त्रियांच्या स्थितीचा विचार करता शिक्षण व राजकीय प्रतिनिधित्व याबाबतीत भारताची स्थिती सुधारली असली तरी आर्थिक स्तर व आरोग्य या क्षेत्रात अजून असमानता आहे. दारिद्र्य निर्मूलनाचे आव्हान पेलणे, शाश्वत विकासाकडे वाटचाल व चांगली शासन व्यवस्था निर्माण करणे या तीन महत्वाच्या गोष्टींसाठी समाजात लिंगभाव समानता असणे ही प्राथमिक गरज आहे. अर्थसंकल्प सर्व नागरिकांवर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे परिणाम करत असतो. परंतु आजच्या काळाच्या संदर्भात त्याचे मूल्यमापन लिंग आधारित दृष्टिकोनातून होणे महत्त्वाचे आहे. कोणताही अर्थसंकल्प हा उपलब्ध साधनसंपत्तीचे सामाजिक व आर्थिक दृष्टिकोनातून समान वाटप करण्याचे उद्दिष्ट साध्य करत असतो. World economic forum 2022 च्या Gender inequality index नुसार भारताचा क्रमांक 146 देशात 135 वा आहे. भारताचा क्रमांक मागील वर्षाच्या तुलनेत सुधारला आहे. त्यात शिक्षण व राजकीय प्रतिनिधित्व याबाबतीत सुधारणा

झाली आहे. मात्र आर्थिक स्तर व आरोग्याच्या बाबतीत भारत अजूनही मागे आहे. भारतात स्त्रिया व मुली त्यांच्या जीवनात वेगवेगळ्या प्रकारच्या आर्थिक व सामाजिक असुरक्षितता झेलतात. यात शारीरिक शोषण, घरेलू हिंसा, हीन सामाजिक दर्जा इत्यादी. या कारणामुळे महिला सबलीकरणाशिवाय शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य होणे शक्य नाही.

7. स्थलांतर

भारतीय लोकसंख्येपैकी 70 टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात आणि मुख्यतः कृषी आणि संबंधित क्षेत्रांमध्ये गुंतलेले आहेत. भारताच्या सकल देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) 17 टक्के योगदान देतात. हा डेटा ग्रामीण आणि शहरी क्षेत्रांच्या विकासामध्ये लक्षणीय खंड आणि अंतर दर्शवितो. ग्रामीण आणि शहरी भागांमधील या विकासात्मक वियोगामध्ये शिक्षण, आरोग्य क्षेत्रातील असमानता, रोजगाराच्या संधी, गरजा यांचा समावेश होतो. ज्यामुळे ग्रामीण भागातून शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर होते. त्यामुळे शहरातील पायाभूत सुविधांवर ताण वाढतो. त्यामुळे स्थलांतर थांबवणे हे शाश्वत विकास साधण्यासाठी मोठे आव्हान आहे.

8.सुदृढ आणि शाश्वत आरोग्य

शहरी भागात ही समस्या जास्त तीव्र असून अतिदाट लोकसंख्या आणि प्रदूषणाचा धोकादायक दर यासह आजारी लोकांचे जास्त प्रमाण यामुळे ही समस्या अधिकच तीव्र बनली आहे. आरोग्य मंत्रालयाच्या अनुमानानुसार असंसर्गजन्य रोगांचे प्रमाण वाढत असून भारतातील सर्व मृत्यू पैकी 63% मृत्यूना ते जबाबदार आहेत. सरकार प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना जी पाच लाखांच्या आरोग्य विमा दहा कोटी कुटुंबांना पुरवते, त्यावर लक्ष केंद्रित करत आहे. तरीसुद्धा आवश्यक निधीची तुलना केली तर प्रधानमंत्री आरोग्य विमा योजनेसाठी दिलेला निधी अगदीच किरकोळ आहे. सार्वजनिक आरोग्यावर खर्चात व्यापक वाढ आणि प्राथमिक आरोग्य पायाभूत सुविधांमध्ये अमुलाग्र सुधारणा या सार्वत्रिक आरोग्य व्याप्तीच्या दिशेने पुढे सरकण्यासाठी आवश्यक आहेत. ज्यामुळे सर्वांना सहज उपलब्ध परवडणाऱ्या किमतीत दर्जेदार आरोग्य सुविधा पुरवली जाईल.

9. लोकसंख्या विस्फोट

भारताला भेडसवणाऱ्या प्रमुख पर्यावरणीय आव्हानाचे मूळ कारण आहे लोकसंख्या विस्फोट. लोकसंख्या विस्फोट ही भारतातील एक मोठी आर्थिक समस्या आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार 121 कोटीहून अधिक भारतीय आहेत. लोकसंख्या विस्फोट हा देशातील आर्थिक विकासाच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा आहे. या समस्येमुळे भारतात सामाजिक समस्या देखील उद्भवतात. प्रामुख्याने सामाजिक विकास, आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण, राष्ट्रीय उत्पन्न इत्यादी अनेक घटकांना लोकसंख्या वाढ प्रभावित करते.

10. हरितगृह वायू उत्सर्जन

भारतातील सर्वात धक्कादायक सूचक म्हणजे हरितगृह वायू उत्सर्जनाचा दर. भारतातील हरितगृह वायु उत्सर्जन जगातील तिसऱ्या क्रमांकाचे आहे. याचा मुख्य स्त्रोत कोळसा आहे, जो अत्यंत स्वस्त असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर वापरला जातो. भारत दरवर्षी 3 गिगाटन हरितगृह वायू उत्सर्जित करतो. हे प्रतिव्यक्ती सुमारे अडीच टन बनलेले आहे. जे जगाच्या सरासरीच्या निम्मे आहे. त्यामुळे हरितगृह वायू उत्सर्जन परिसंस्थेतील पर्यावरणीय संतुलन नियंत्रित करण्यासाठी प्रतिबंध करणे आवश्यक आहे. भारताची वाढती लोकसंख्या आणि झपाटणे वाढणारी अर्थव्यवस्था अलीकडच्या काळात दशकात उत्सर्जनात लक्षणे वाढ झाली आहे. भारताच्या आर्थिक विकासाला कोळशाच्या उर्जेमुळे चालना मिळाली आहे, जी देशाच्या समोर 70 टक्के वीज पुरवठ्याचे उत्पादन करते. कोळसा हे सर्वात कार्बन केंद्रित जीवाश्म इंधन आहे. आणि 2020 मध्ये भारतात 1.6 गट co2 सोडण्यात आले. हे त्यावर्षी देशाच्या एकूण उत्सर्जनाच्या जवळपास 70 टक्के होते. कोळशावर चालणाऱ्या पावर प्लांट द्वारे प्रचंड प्रमाणात co2 तयार होतो. याचा अर्थ वीज आणि उष्णता क्षेत्र हे भारतातील सर्वाधिक कार्बन प्रदूषण करणारे क्षेत्र आहे. भारताच्या स्वातंत्र जलद आर्थिक वाढीने लाखो लोकांना गरिबीतून बाहेर काढले असले तरी ते पर्यावरणावर प्रचंड दबाव टाकत आहेत. प्रामुख्याने न टिकणाऱ्या वापराच्या वाढत्या पद्धतीचा परिणाम वायू प्रदूषण, पाण्याची टंचाई आणि कचरा निर्मितीवर झाला आहे. विशेषतः या पद्धती मानवी आणि पर्यावरणीय आरोग्यास धोका निर्माण करतात. असुरक्षित स्वच्छता, उपचार न केलेल्या सांडपाण्याची विल्हेवाट लावणे आणि ॲग्रो केमिकल्स चा वापर जलजन्य रोगांच्या वाढीस कारणीभूत ठरला आहे. याव्यतिरिक्त वाहनांचे प्रदूषण, औद्योगिक उत्सर्जन आणि जीवाश्म इंधन जाळणे हे श्वसन आणि फुफुसांच्या आजारांना मुख्यतः योगदान देत आहेत.

निष्कर्ष :

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारला काही कठोर निर्णय घ्यावे लागतील. तसेच विविध योजनांची अंमलबजावणी करावी लागेल. वस्तूचे उत्पादन करताना त्यांची पर्यावरणीय मूल्य लक्षात घेऊन सर्व वस्तूंच्या किमतीची पुनर्रचना करावी लागेल. त्याचप्रमाणे अपारंपरिक ऊर्जा साधनांच्या उपकरणावर सवलत द्यावी लागेल. शाश्वत ग्रामीण विकास राष्ट्रांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय व्यवहार्यतेसाठी महत्वपूर्ण आहे. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी हे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण संबंध जगामध्ये गरिबी ही ग्रामीण भागामध्ये अत्याधिक आहे. शास्वत जीवन जगण्यास हातभार लावणाऱ्या ग्रामीण विकासाच्या उपक्रमांसोबत समन्वय साधायला हवा. जागतिक पातळीवर, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवर वेगवेगळ्या तज्ञांचा सल्ला घेऊन सर्वसामान्य लोकांचा विकास प्रक्रियेमध्ये सहभाग वाढवून होणाऱ्या प्रयत्नांच्या माध्यमातूनच आपण दारिद्र्य निर्मूलन करू शकतो व ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर रोखू शकतो. शासनाने शाश्वत विकास साधण्यासाठी जनतेला उत्पन्नाची, रोजगाराची साधने उपलब्ध करून द्यावीत. देशातील, राज्यातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचे मोजमाप करून समान वाटप करावे. नागरिकांच्या क्षमतांचा विचार करावा. अशा अनेक उपाययोजना केल्याशिवाय शाश्वत विकासाची पेलवता येणार नाही.

संदर्भसूची

1. Nity Aayog SDG india index 2018
2. Reports on Ministry of Panchayati Raj - Government of India (sustainable development goals in panchayati raj)
3. India VNR 2020 Nity Aayog. Govt. Of india. Decode of action - Taking SDG from globle to Local.
4. vission document 2019-2024.ministry of rural development.
5. stockholm conference report 1972-UN Rio- summit 1992 report UN.
6. UN Millennium summit report 2000.
7. economic survey of India 2022.
8. sustainable development in India (book) डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे

शाश्वत विकास आणि भारत

श्री. सुरवसे शिवाजी आप्पा
संशोधक विद्यार्थी
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

प्रस्तावना:-

शाश्वत विकास या संकल्पनेचा उगम घटत असलेली जागतिक नैसर्गिक संसाधने आणि त्यामुळे मंदावणाऱ्या आर्थिक विकासाची भीती यामधून निर्माण झाली. जागतिक उत्पादन व्यवस्थेवर नियंत्रण असलेल्या मूठभर देशांनी घडवून आणलेला पृथ्वीच्या मौल्यवान व मर्यादित संसाधनाच्या गैरवापराच्या परिणाम स्वरूप ही संकल्पना हळूहळू विकसित होत गेली. शाश्वत विकास ही संकल्पना संसाधनाचा वापर व त्यामुळे निर्माण होणारे दुष्परिणाम यांच्याशी संबंधित आहे. सर्व प्रकारचा आर्थिक विकास हा नैसर्गिक संसाधनाच्या वापरावर अवलंबून असतो. मात्र नैसर्गिक संसाधने नेहमी मर्यादित असतात. त्यामुळे ती नेहमी संपण्याचा धोका असतो. असे झाल्यास भविष्यकालीन विकासाची गती मंदावण्याचा धोका असतो. तसेच उत्पादन प्रक्रिये दरम्यान पर्यावरणाची हानी होत असते. दूषित पर्यावरणामुळे विकासाच्या गतीला खिळ बसण्याचा धोका असतो.

भारताला जैवविविधतेचा खजिना असलेल्या पर्वतरांगा, अर्थकारणाला गती देणारे व पर्यावरणाला समृद्ध करणारे समुद्रकिनारे, जमिनीखाली असणारी खनिजरुपी संपत्ती, नद्यांनी व त्याच्या खोऱ्यांने समृद्ध केलेला परिसर, वैविध्यपूर्ण वृक्षांनी नटलेली वनराई, जंगले आणि प्राणी पक्षांचा अधिवास असणारी अभयारण्ये, आदींनी भारताचे पर्यावरण समृद्ध केले आहे. बदलत्या काळात देशातील या समृद्ध पर्यावरणासमोर आव्हानेही उभी राहिले आहेत. या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी पर्यावरण स्नेही शाश्वत विकासाचे सूत्र अवलंबून प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1. शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2. शाश्वत विकासाच्या घटकांचा अभ्यास करणे.
3. भारतातील शाश्वत विकासाच्या समस्या आणि आव्हानांचा अभ्यास करणे.
4. शाश्वत विकास लक्ष्यांवर आधारीत भारताच्या कामगिरीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-

या संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्यांचा वापर करण्यात आलेला नाही. हे संशोधन केवळ दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. तथ्यांचे संकलन करताना क्रमिक पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, त्रैमासिके, प्रकाशित व अप्रकाशित अहवाल, इंटरनेट इ. साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्रामुख्याने हा संशोधनपर निबंध वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक आहे. या आधारे संशोधन अहवाल लिहिण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधन मर्यादा:-

प्रस्तुत संशोधन हे ' शाश्वत विकास आणि भारत' या विषयाशी निगडित व मर्यादित आहे. या संशोधन लेखनासाठी शब्द मर्यादा असल्याने महत्त्वाच्या मुद्द्यावर, थोडक्यात संशोधनात्मक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

विषय प्रतिपादन:-

१९८३ साली संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने 'जागतिक पर्यावरण व विकास आयोग' स्थापन केला. या आयोगाच्या अध्यक्षा नॉर्वेच्या पंतप्रधान 'श्रीमती ग्रो हर्लेन ब्रन्डलँड' या होत्या. या आयोगाने १९८७ मध्ये Our Common Future' या नावाने आपला अहवाल जाहीर केला.या अहवालात शाश्वत विकासाची पुढील व्याख्या देण्यात आलेली आहे."शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो भविष्यकालीन पिढ्यांची स्वतःच्या गरजा भागवण्याची क्षमता धोक्यात न आणता वर्तमानातील गरजा भागवू शकतो."

शाश्वत विकास पूर्तीसाठी आवश्यक बदल :-

१. लोकसंख्या संक्रमण:- लोकसंख्येचे अल्प जन्मदर व अल्प मृत्यूदर अशा स्थिर स्थितीत संक्रमण होणे गरजेचे आहे. लोकसंख्येवरील नियंत्रण संबंधित कायद्याची कठोर अंमलबजावणी केली पाहिजे.

२. ऊर्जा संक्रमण:- अक्षय उर्जेवर जास्त अवलंबून राहणे.

३. संसाधन संक्रमण:- संसाधनाचा वापर शाश्वत पद्धतीने करणे गरजेचे आहे. भावी पिढीच्या कल्याणाचा विचार करून नैसर्गिक साधन संपत्तीचा काटकसरीने वापर केला पाहिजे. वाढत्या नागरीकरणामुळे व बदलत्या जीवनशैली

मुले कचऱ्यांचे प्रमाण वाढत आहे. या कचऱ्यांची विल्हेवाट योग्य पद्धतीने लावली पाहिजे

४. आर्थिक संक्रमण:- आर्थिक विकासाबरोबरच पर्यावरणाचाही विचार करणारी अर्थव्यवस्था निर्माण केली पाहिजे. पर्यावरण प्रदूषण रोखण्यासाठी प्रयत्न करणे, त्यासाठी लोकशिक्षण दिले पाहिजे. वृक्ष लागवड प्रत्येक व्यक्तीला सक्तीची केली पाहिजे.प्रत्येकाने स्वयंचलित वाहनांची देखभाल वेळेवर करावी व शासनाने वाहनावर प्रदूषण कर आकारला पाहिजे.

५. राजकीय संक्रमण व जागतिक तडजोडींचे प्रयत्न:- सर्व घटकांचा सक्रिय सहभाग स्वीकारणारी राजकीय व्यवस्था गरजेची आहे. धोरण निर्मितीत महिला आणि तरुणांचा सहभाग वाढवला पाहिजे. शाश्वत विकास आणि पर्यावरणाचे संरक्षणासाठी सामुदायिक भूमिकेतून कार्य केले पाहिजे. विकासाच्या योजना, धोरणात्मक निर्णय आणि मानवी दृष्टिकोन यांची न्याय तत्वावर मांडणी केली पाहिजे.

६. नैतिक आणि आध्यात्मिक संक्रमण:- मानवी दृष्टिकोनात बदल करून मनुष्य व निसर्ग यांना भिन्न न मानता त्यांचे परस्पर अवलंबत्व स्विकारणारा दृष्टिकोन विकसित करणे गरजेचे आहे. निसर्गापासून दूर गेलेल्या मनुष्याला पुन्हा निसर्गाकडे आकर्षित केले पाहिजे.

शाश्वत विकास पूर्तीसाठी आराखडा:-

1. गरिबांच्या समस्यांवर लक्ष:- गरीब देशांमधील ज्या लोकांकडे उपजीविकेसाठी व इतर कोणत्याही पर्याय उपलब्ध नसतो, त्यांच्याकडून पर्यावरणाचे नुकसान होते. उपजीविका धोक्यात असताना संसाधनांचा बेसुमार वापर केला जातो. त्यामुळे संसाधनांच्या असमान वितरणावर उपाययोजना करायला हवी.
2. संसाधनाचा शाश्वत वापर केला पाहिजे.
3. संसाधनाचे प्रभावी नियोजन केले पाहिजे.
4. संसाधनाच्या नियोजनात स्थानिक ज्ञानाचा वापर करणे गरजेचे आहे.
5. संसाधनाचे योग्य मूल्यांकन केले पाहिजे.

शाश्वत विकास आणि भारत:-

शाश्वत विकासाची तत्वे अंगिकारणे भारतासारख्या विकसनशील देशाला अत्यावश्यक आहे. कारण भारताची पारंपरिक कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था विकसित देशाप्रमाणे जलद आर्थिक विकासाचा मार्ग स्वीकारू लागली आहे. त्यातून होणारा संसाधनाचा ऱ्हास हा देशातील नैसर्गिक परिसंस्थांचा ऱ्हास होण्यास कारणीभूत ठरू शकतो.

शाश्वत कृषी(Sustainable Agriculture) हे भारतामध्ये उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे. कृषी विकास आराखडा हा(Agriculture Development Strategy) १९९९ मध्ये राष्ट्रीय शाश्वत विकास आणि ग्रामीण विकास आराखडा म्हणून स्वीकारण्यात आला.'National Sustainable Agriculture and Rural Development (SARD) strategy' अंतर्गत केली जाणारी महत्त्वाची कार्य:- १. फलशेतीचा विकास. २. त्या त्या प्रदेशांना अनुकूलित पिकांचे निर्मिती. ३. जैविक खते व जैविक तंत्रज्ञानाचा वापर. ४. पाणलोट क्षेत्र विकास. ५. मृदा व जलसंवर्धन. ६. कृषी संशोधन.

सार्ड (SARD)अंतर्गत टाकाऊ वस्तूंची विल्हेवाट, पुनर्प्रक्रिया, वापर व नियोजन करण्यासाठी राष्ट्रीय टाकाऊ पदार्थ व्यवस्थापन परिषदे(National Waste Management Council)ची स्थापना तसेच गंगा कृती योजना(Ganga Action Plan) सारख्या प्रदूषण नियंत्रण कार्यक्रमांचा विकास केला गेला.

शाश्वत विकास लक्ष्यांवर भारताची कामगिरी:-

शाश्वत विकास उद्दिष्टांमधील कामगिरीच्या बाबतीत २०२२ मध्ये भारताचे स्थान १९२ देशांमध्ये तीन स्थानांनी घसरून १२० क्रमांकावर आले आहे. २०२१ मध्ये भारत १९२ राष्ट्रांमध्ये ११७ व्या क्रमांकावर होता. भारताचा एकूण SDG स्कोअर १०० पैकी ६६ होता. शून्य भूक, चांगले आरोग्य आणि कल्याण, लैंगिक समानता, शाश्वत शहरे आणि समुदाय या उद्दिष्टांमधील भारताच्या खराब कामगिरीमुळे देशाचे स्थान कमी झाले. दर्जेदार शिक्षण आणि जमिनीच्या पैलूवरील जीवनाच्या बाबतीतही भारताने खराब कामगिरी केली आहे.

भारताच्या शाश्वत विकासा पुढील आव्हाने:-

आजच्या काळात आपल्या देशाचा व सर्व मानव जातीचा सर्वांगीण विकास होणे आवश्यक आहे. शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी काही संस्था व संघटना कार्य करीत आहेत. तथापी हे प्रयत्न पुरेसे नाहीत. शाश्वत विकासाचा विचार पुढे नेण्यामध्ये काही अडचणी व आव्हाने आहेत. ती पुढीलप्रमाणे:-

१. लोकसंख्या वाढ:-

जसजशी भारताची लोकसंख्या वाढते आहे, तसतसे उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक संसाधनावर ताण येतो. आज जगाची लोकसंख्या अंदाजे ७.७ अब्ज आहे व भारताची लोकसंख्या अंदाजे १.३२ अब्ज आहे. भारतातील लोकसंख्येच्या वाढीचा वेग हा धडकी भरवणारा आहे. २००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर हा

१.६४% होता.या वाढत्या लोकसंख्येला अन्न, पिण्याचं पाणी व ऊर्जा आणायची कुठून हा प्रश्न आपल्या देशाला सतावतो आहे. इतक्या मोठ्या लोकसंख्येकडून ज्या वेगाने आज हे नैसर्गिक स्त्रोत वापरले जात आहेत ते पाहत हे स्त्रोत फार काळापर्यंत टिकू शकणार नाहीत.

२. नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण:-

औद्योगिक स्तरावरील नैसर्गिक साधनांचे शोषण हे १९ व्या शतकापासून सुरू झाले. लाकूड, कोळसा, धातू, तेल, नैसर्गिक वायू, जमिनीखालील खनिजे, पाणी अशा प्रकारची अनेक संसाधने औद्योगिक व व्यावसायिक उपयोगासाठी, साधनांची प्रगती आणि विकास, राहणीमानातील बदल यामुळे कार्यालय, घरे, उद्योग व शेती या सर्व ठिकाणी निरनिराळ्या उपकरणांचा वापर होऊ लागला. यामुळे अर्थात नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर होऊ लागला. हा अतिवापर कमी करणे हे एक आव्हान आहे. भारतातून दरवर्षी दहा लाख हेक्टर जंगल नष्ट होत असावं असा अभ्यासकांचा अंदाज आहे.

३. गरिबी:-

भारतासारख्या विकसनशील देशात गरिबी हे एक मोठे आव्हान आहे. शाश्वत विकास करताना गरीब व वंचित लोकांच्या मूलभूत गरजाही लक्षात घेतल्या पाहिजेत. कारण चांगले आयुष्य जगण्याची इच्छा व आकांक्षा त्यांनाही असते.भारतात नियोजन आयोगाच्या जुलै २०१३ च्या अहवालानुसार दारिद्र्यरेषेखालील जनतेचे प्रमाण २०११-१२ मध्ये २१.९% इतके आहे.

४. प्रदूषण :-

प्रदूषण(वायुप्रदूषण, ध्वनिप्रदूषण, जलप्रदूषण इ.) ही आपल्या देशांमधील एक जटिल समस्या आहे. त्याचा नागरी जीवनावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. शहरांचा वाढता विकास, सोईसुविधांचा तुटवडा तसेच नियमांचे उल्लंघन यामुळे प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या होते. शहरांची जशी वाढ होते तशी प्रदूषणातदेखील वाढ होते. खाणकाम, औद्योगिकीकरण, वीज निर्मिती, शहरीकरण, वाहनांची वर्दळ आणि विकास प्रकल्प यातून प्रदूषणामध्ये भर पडते. बेसुमार वृक्षतोडीमुळे वनांचे क्षेत्र घटत आहे. खाणकामामुळे पर्यावरणाची अवनती होत आहे. खाणीच्या जवळ राहणाऱ्या लोकांच्या आरोग्यावर खनिजांचे कण,धूळ, स्फोट, खाणीतील आगी इत्यादीचे दुष्परिणाम होतात.औष्णिक प्रकल्पातून निघालेल्या टाकाऊ पदार्थ आजूबाजूचे जलस्त्रोत आणि जलसाठे प्रदूषित करतात.

५. हवामान बदल:-

हवामान बदलाच्या जोखीम निर्देशांकाच्या जागतिक क्रमवारीत तीव्र जोखीम असलेल्या देशांत बांगलादेशापाठोपाठ भारतच आहे. हे ध्यानात ठेवून पावले टाकली जावीत. विशाल दृष्टिकोन नसेल तर पर्यावरणाचा अंत अटळ आहे." पर्यावरण न जपणारा समाज काळाच्या ओघात नाहीसे होतात. हा इतिहास आहे." असे कोलॅप्स-हाऊ सोसायटीज चूज टू फेल ऑर सर्व्हाइव्ह या ग्रंथाचे लेखक जरॅड डायमंड यांनी बजावून ठेवले आहे.एकविसाव्या शतकावर हवामान बदलाच्या संकटाचे गडद ढग आहेत.

६. नैसर्गिक संसाधनांचे असमान वितरण:-

विकसित देशातील लोकांचा नैसर्गिक संसाधनांचा दरडोई वापर हा विकसनशील देशातील लोकांच्या वापरापेक्षा ५० पटीने अधिक आहे. एकट्या अमेरिकेची लोकसंख्या जगाच्या लोकसंख्येच्या फक्त ४% आहे. तर ते जगातील संसाधनापैकी २५% संसाधने वापरतात.

देशांतर्गत पाण्याच्या वापराबाबतही असमानता दिसून येते. जेव्हा मोठी धरणे बांधली जातात तेव्हा जंगलाचे मोठे पट्टे व लोकांची शेतजमीन वापरली जाते. त्यांचा उदरनिर्वाह या शेतजमिनीवर अवलंबून असतो. धरणामुळे या लोकांना इतरत्र विस्थापित व्हावे लागते.

७. उपभोक्तावाद:-

वाढत जाणाऱ्या अर्थव्यवस्थेत लोकांची खरेदी करण्याची क्षमता वाढते. यामुळे चैनीच्या अनेक वस्तू खरेदी करण्यात वाढ झाली. तसेच वेगवेगळ्या प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक, प्लॅस्टिक व धातूंच्या वस्तूचे उत्पादन हा बाजारातील एक आकर्षणाचा मोठा स्रोत बनला. कृत्रिम साधनांचा वापर वाढल्यामुळे त्यांची योग्य विल्हेवाट लागत नसल्याने प्रदूषण वाढत आहे. त्यावर प्रतिबंध घालणे हे फार मोठे आव्हान उभे आहे.

शाश्वत विकासाच्या मार्गाने जायचे असेल, तर लोकांना त्यांची जीवनशैली बदलावी लागेल आणि कमी संसाधनांचा वापर करावा लागेल. प्रत्यक्षात लोक असे करण्यास नाखूश असतात. शाश्वत विकासापुढील हे एक मोठे आव्हान आहे.

८. शिक्षण व बेरोजगारी:-

अशिक्षितता हे शाश्वत विकासापुढील मोठे आव्हान आहे. भारताची २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार एकूण साक्षरता ७४.०४%आहे. गरीब लोक त्यांच्या मुलांना शिक्षण देऊ शकत नाहीत. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण नसल्यामुळे त्यांना चांगला रोजगार मिळत नाही. हे दृष्ट चक्र चालू राहते. देशातील लोकसंख्या वाढ हे बेरोजगारीचे एक कारण

आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणी संस्थेच्या २०११- १२ मधील अहवालानुसार भारतात एक कोटी आठ लाख लोक बेरोजगार होते. जागतिक बँकेच्या २०१२ च्या अहवालानुसार विनिमय दर पद्धतीने भारताचे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न अत्यल्प म्हणजे केवळ १३४० डॉलर्स इतकेच होते. त्यातही भारतात उत्पन्नाच्या असमान वितरणामुळे श्रीमंत अधिक श्रीमंत तर गरीब अधिकच गरीब अशी विषमता आहे.

९. जागरूकता:-

पृथ्वीवरचे नैसर्गिक स्त्रोत मर्यादित आहेत तसेच अपुनर्नवीकरणीय स्रोत एकदा वापरून संपले की पुन्हा निर्माण होणार नाहीत, याची सामान्य माणसांना जाणीव नसते. म्हणूनच या स्रोतांचा योग्य कार्यक्षम वापर झाला पाहिजे. वस्तूंची खरेदी करण्यापूर्वी लोकांनी स्वतःची खरी गरज लक्षात घेतली पाहिजे.

१०. वैयक्तिक जीवनशैली आणि राजकारण:-

आपल्यापुढे वैयक्तिक जीवनशैली आणि राजकारण बदलण्याचं दुहेरी स्वरूपाचं आव्हान आहे. आत्ममग्न व पर्यावरण विनाश करणारी जीवनशैली बदलावी लागणार आहे. त्याचवेळी राजकारणाचं स्वरूप बदलण्यासाठी झटावं लागणार आहे. "जगताना प्रत्येक पावलावर राजकारणाला सामोरं जावं लागतं. तुम्हाला राजकीय भूमिका घ्यावी लागते. राजकारण विरहित काहीही असू शकत नाही." या व्लादिमीर लेनिन यांच्या वचनाची प्रचिती सतत येते. पर्यावरणाला आणि पृथ्वीला अंताकडे न्यायचं की नाही याचा निर्णय आपल्या वर्तनातून होणार आहे.

११. शासकीय धोरण:-

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारला काही कठोर निर्णय घ्यावे लागतील व विविध योजनांची अंमलबजावणी करावी लागेल. वस्तूंचे उत्पादन करताना त्यांची पर्यावरणीय मूल्ये लक्षात घेऊन सर्व वस्तूंच्या किमतीची पुनर्रचना करावी लागेल. त्याचप्रमाणे अपारंपरिक ऊर्जा साधने उदाहरणार्थ सौरऊर्जा, गोबर गॅस व पवन ऊर्जा अशा उपकरणावर सवलत द्यावी लागेल. पर्जन्य संकलनासाठी सवलत द्यावी लागेल. शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शासनाने अशा योजनांची अंमलबजावणी करावी.

भारताचे विकासाचे प्रतिरूप हे आधुनिकही आहे आणि समकालीन सुद्धा ! परंपरा आणि शाश्वत विकास यात ते रुजलेले आहे. 'पर्यावरणवादी जीवनशैली' हे प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी सुरू केलेली लोकचळवळ आहे. तिच्या यशाच्या जोरावर रोम शिखर परिषदेत 'जी-२०' नेत्यांनी मान्य केलेल्या हवामान कृती आराखड्यातील, 'परवडणारे वित्त सहाय्य, तंत्रज्ञानाची देवाण-घेवाण आणि शाश्वत उपभोग आणि उत्पादन' या महत्त्वपूर्ण बाबींवर भारत अत्यंत सखोलपणे काम करणार आहे.

'जी-२०'च्या धोरणाला तसेच परंपरा आणि 'संवर्धन व संयम' या मूल्यांवर आधारित जीवन जगण्याचे निरोगी आणि शाश्वत मार्ग यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विश्वव्यापी चळवळ उभी करण्याचा भारताचा मानस आहे. शाश्वतेसाठी व्यक्तिगत स्तरावर निर्णय घेणे आणि शाश्वत जीवन शैलीची मुल्ये समाजात रुजवणे यावर भर दिला जाईल. यात पर्यावरणवादी जीवन शैली वर्तुळाकार/ चक्राकार अर्थव्यवस्था हरित पर्यटन आणि सांस्कृतिक प्रथा-परंपराचे जतन व संवर्धन तसेच त्यासाठी संसाधनाची जुळवाजुळव या सगळ्यांचा अंतर्भाव असणार आहे.

निष्कर्ष:-

आर्थिक विकासाची प्रक्रिया नेहमी पर्यावरणाला मारक असल्याचे दिसून येते. आर्थिक विकास प्रथम पर्यावरणीय अवनतीसाठी कारणीभूत ठरतो, मात्र आर्थिक वाढीच्या एका टप्प्यानंतर समाज पर्यावरणाशी आपला संबंधांमध्ये सुधारणा घडवून आणतो आणि त्यामुळे पर्यावरणीय अवनतीचे प्रमाण कमी होते. थोडक्यात आर्थिक वृद्धी सुरुवातीला पर्यावरणासाठी घातक तर नंतर फायद्याची असते.

मात्र बऱ्याच टिकाकारांच्या मते, आर्थिक वृद्धी सुधारित पर्यावरणासाठी मदतीची ठरण्याची कोणतीही हमी देता येऊ शकत नाही, बऱ्याच वेळा उलटच घडून येते. आर्थिक वृद्धी पर्यावरणाशी सुसंगत बनवण्यासाठी खास लक्ष्याधारित धोरणे राबवण्याची आणि आवश्यक दृष्टिकोन निर्माण होण्याची आवश्यकता असते.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. जिभकाटे बी. एल., शास्त्री सुधाकर :भारतीय अर्थव्यवस्था, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर.
२. साठे मधुसूदन:- आशियातील अर्थव्यवस्था, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
३. साठे मधुसूदन:- नव्या जगाचे अर्थकारण, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
४. शर्मा ओ.पी.:- भारत में नियोजित विकास और आर्थिक उदारीकरण, आर. बी. एस. ए. पब्लिशर्स, जयपुर.

५. देशपांडे श्रीधर व विनायक :-भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
६. सवदी अरुण:- आपले पर्यावरण, निराली प्रकाशन, पुणे.
७. झांबरे जी.एन.:- भारतीय अर्थशास्त्र, विकास व पर्यावरण, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर.

भारतातील शेती क्षेत्रावरील अवलंबित्व

डॉ. योगेश बाबासाहेब कवडे
शेख अहमद महिला कला महाविद्यालय,
हर्सूल औरंगाबाद

प्रस्तावना:

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राद्वारे अनेक लोकांना रोजगार प्राप्त होतो. ''भारतामध्ये जवळपास ५८.२ प्रतिशत कार्यशील लोकसंख्या कृषी व्यवसायामध्ये कार्यरत आहे.'' भारताचा लोकसंख्येच्या बाबतीत जगामध्ये दुसरा क्रमांक लागतो तेव्हा या वाढलेल्या लोकसंख्येसाठी अन्नधान्याचा मुबलक पुरवठा कृषी क्षेत्रातून मुबलक प्रमाणात होतो. प्रा. स्वामीनाथन यांच्या शब्दात ''बंगालमध्ये १९४२-४३ च्या सुमारास पडलेल्या भयंकर दुष्काळाच्या छायेत भारताला स्वातंत्र्य मिळाले, परंतु स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर उत्पादन वाढविण्याच्या दृष्टिने केलेले प्रयत्न व हरितक्रांतीचा परिणाम यामूळे भारत सद्य स्थितीला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण राष्ट्र आहे. ''भारताच्या आर्थिक पाहणीनुसार ''सन १९५०-५१ ला असलेले अन्नधान्य उत्पादन ५०.८ मिलीयन टन वरुन सन २०१२ २०१२ मध्ये २४६.२ मिलीयन टन इतपत वाढले आहे.'' एकंदरीत भारतीय कृषी क्षेत्र हेच भारताच्या आर्थिक महाशक्तीच्या वाटचालीतील बलस्थान आहे. परंतु भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थसमोर आजही बरीच आव्हाने आहेत. भारतीय कृषीतज्ञ डॉ. स्वामीनाथन यांच्या मते ''कालची शेती पारंपरिक, आजची शेती आधुनिक व उद्याची शेती शाश्वत' असे समीकरण असून उद्याची शेती करतांना आधुनिक तंत्राचा वापर करून पारंपरिक शेतीला शाश्वत बनविणे काळाची गरज आहे.'' त्यासाठी क्रांतीकारक बदल करून उद्याची शेती कमी खर्चाची, बिनकर्जाची अधिक उत्पादनाची व उत्पन्नाची तसेच कमीत कमी जोखिमीची कशी राहील यासाठी शेती व्यवसायाचे व्यवस्थापन, शेतकऱ्यांना योग्य मार्गदर्शन, नियोजन संभाव्य बदल लक्षात घेऊन धोरण निश्चिती करणे आवश्यक आहे.

भारतीय समाजाचे शेतीवरचे अवलंबित्व :

अप्रगत देशातील शेतीची उत्पादन क्षमता कमी असते. याचे कारण तेथील आर्थिक मागासलेपणा, विशिष्ट प्रकारची सामाजिक परिस्थिती होय. अप्रगत अर्थव्यवस्थेत बहुसंख्य लोक शेतीसारख्या प्राथमिक उत्पादनात गुंतलेले असतात. एकूण राष्ट्रीय उत्पादनातही अशा प्रकारच्या उत्पादनाचे प्रमाण अधिक असते. राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी १३.९ टक्के (२०११-१२ नुसार) उत्पन्न शेती व्यवसायातून निर्माण झाले. आशिया, आफ्रिका आणि मध्य-पूर्वेकडील देशांमध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी २/३ ते ४/५ लोक शेती व्यवसायावर उपजीविकेसाठी अवलंबून होते. विकसित देशात शेतीवर अवलंबून राहण्याचे प्रमाण कमी असते. सर्वसाधारणपणे अविकसित अर्थव्यवस्थेत शेतीवर अवलंबून राहण्याचे प्रमाण जास्त असते. अशा प्रकारच्या शेती व्यवसायात अतिरिक्त लोकसंख्या गुंतलेली असते. ती संख्या कमी केली तरी शेती उत्पादनात घट होत नाही. भारत हा एक विकसनशील देश असल्यामुळे भारतात ५८.२ टक्के लोक शेती व्यवसायात गुंतलेले आहेत.

अविकसित अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाखेरीज इतर क्षेत्रात रोजगारसंधी मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध नसतात.

शेतीचा आकार व उत्पादकता (Farm Size and Productivity):

शेतीचा आकार हा शेती करण्यासाठी महत्त्वाचा घटक आहे. कारण शेतीच्या आकारावर आर्थिकता मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते. शेतीचा आकार आणि उत्पादकता ह्यात परस्परसंबंध आहे. भारतात उपलब्ध असलेली शेतजमीन व लोकसंख्या हे दोन घटक जुळत नाहीत. जमिनाचा पुरवठा स्थिर असतो. लोकसंख्या मात्र वाढत आहे. परिणामतः जमिनीची मागणी वाढून धारण क्षेत्रांचा आकार लहान होत जातो. अशा जमिनीच्या लहान तुकड्यावर आधुनिक पद्धतीने शेती करणे परवडण्यासारखे नाही. कारण नवीन उत्पादन तंत्र, संकरित बी बियाणे, रासायनिक खते, प्रभावी औषधांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर करणे शवäय होत नाही. त्यामुळे शेतीच्या उत्पादकतेवर प्रतिकूल परिणाम होताना आढळत आहे. भारतातील शेतीच्या अल्प उत्पादकतेचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे शेतीचा अत्यंत लहान आकार होय. शेतीच्या लहान आकाराच्या संदर्भात दोन बाजू दिसतात. एक म्हणजे धारण क्षेत्राचा लहान आकार व दुसरे म्हणजे लहान धारण क्षेत्रे एकाच ठिकाणी नसून अनेक खेड्यांमध्ये विखुरलेली आहेत. पहिला प्रश्न पोटविभागणीचा आहे, तर दुसरा प्रश्न विखंडनाचा आहे.

धारण क्षेत्राची पोटविभागणी प्रत्येक पिढीतील वैयविäतक शेताचा आकार सातत्याने कमी होत जाणे दाखविते तर धारण क्षेत्राचे विखंडन धारण क्षेत्राची निरनिराळ्या ठिकाणी झालेली पसरण दर्शविते. शेतकऱ्याच्या दृष्टीने शेती उत्पादन फायदेशीर तर व्हावीच, पण व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने सुलभ उत्पादनाच्या दृष्टीने मोठ्या प्रमाणावरील शेती फायदेशीर वाटते. शेवटी लहान आकाराची शेती करावी की मोठ्या प्रमाणावरील शेती करावी, हे शेतीतील उत्पादन व उत्पादकतेवर अवलंबून आहे.

जमीन धारणा क्षेत्र :

धारण क्षेत्राच्या आकारमानावरून त्या देशातील शेतीची उत्पादकता, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न व राहणीमान ह्यासंबंधी अंदाज करणे शवäय होते. जपानचा अपवाद वगळता धारण क्षेत्राचा कमी आकार असणाऱ्या देशात कृषीची उत्पादकता कमी आहे. पण येथे हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की, शेतीची उत्पादकता केवळ धारण क्षेत्राच्या आकारमानावर अवलंबून नसते तर हवामान, पर्जन्यमान, सिंचन व्यवस्था, विपणन व्यवस्था, दळणवळणाची वाहतुकीची साधने, विâमतीतील उच्चावचने, बाजारभाव, हमी किंमत, शेतकऱ्यांचा स्वभाव, त्यांचे साहस इत्यादी अनेक घटकांवर अवलंबून असते. तरीपण भारतातील धारण क्षेत्राचा आकार लहान आहे ही वस्तुस्थिती नाकारून चालणार नाही. भारतातील धारण क्षेत्राचा इतर देशांच्या धारण क्षेत्राशी तुलना केल्यास भारतातील धारणक्षेत्राचा सरासरी आकार इतर देशांच्या तुलनेत कमी आहे हे पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

१९७० मध्ये आतंरराष्ट्रीय स्तरावरील धारण क्षेत्राचा सरासरी आकार

अं.क्र	देश	धारण क्षेत्राचा सरासरी आकार (हेक्टरमध्ये)
१	ऑस्ट्रेलिया	१९९३
२	अमेरिका	१५८
३	ब्रिटेन	५५
४	बेल्जियम	८.४
५	युगोस्लाविया	५.०
६	भारत	२.३
७	जपान	१.०

आधार: IndianAgriculure in Brief (1980)

वरील तालिकेवरून स्पष्ट होते की, जपानचा अपवाद वगळता जगातील अनेक देशांतील सरासरी आकारापेक्षा भारतातील धारण क्षेत्राचा सरासरी आकार बराच लहान आहे. सर्वाधिक सरासरी आकारमान (१९९३) ऑस्ट्रेलियाचा आहे. त्या खालोखाल अमेरिका दुसरा व ब्रिटनचा तिसरा व्रâम लागतो. जपानमधील धारण क्षेत्राचा सरासरी आकारमान (१.०) भारतातील सरासरी आकारमानाच्या निम्म्यापेक्षाही कमी आहे. भारतातील धारण क्षेत्राचा आकार भारतातील धारण क्षेत्राच्या आकारावरून भारतातील कृषीवर लोकसंख्येचा किती ताण आहे आणि धारण क्षेत्राचे परिमाण किती लहान आहे, ह्यासंबंधी कल्पना येते. भारतातील धारण क्षेत्राच्या वितरणाचा आकार पुढील तक्त्यातून अधिक स्पष्ट होतो.

भारतातील धारण क्षेत्राचा आकार

अं.क्र	धारण क्षेत्रे गट	१९७०-७१ धारण क्षेत्राची संख्या (लाखात)	१९९०-९१ एकूण धारण क्षेत्राशी प्रमाण	धारण क्षेत्राची संख्या लाख (लाख हेक्टर)	एकूण धारण क्षेत्राची प्रमाण
१	सीमांत धारण क्षेत्रे (१ हेक्टरपेक्षा कमी)	३६०	५१	६२०	58
२	लहान (२ हेक्टर ते ४ हे.)	२४०	३४	३४०	३३
३	मध्यम (४ हेक्टर ते १० हे.)	८०	११	८०	०७
४	मोठे (१० हेक्टरपेक्षा जास्त)	३०	०४	२०	०१
एकूण		७१०	१००	१०६०	१००

स्रोत Ministery Agricultueral Statistics at a Glance (१९९४)

वरील तालिकेवरून महत्वाची व उदबोधक माहिती स्पष्ट होते

१. १९७०-७१ मध्ये १ हेक्टरपेक्षा कमी आकाराची धारण क्षेत्रे एकूण धारण क्षेत्राच्या ५१ टक्के आहे. १९९०-९१ मध्ये हेच प्रमाण ५८ टक्के पर्यंत वाढलेले आहे.
२. सुमारे ३४ टक्के धारण क्षेत्राचा आकार १ ते ४ हेक्टर इतका दिसून येतो (१९७० ७१), हेच प्रमाण १९९०-९१ मध्ये ३३ टक्के आहे. ह्या प्रमाणात अल्प घट दिसत आहे.
३. ११ टक्के धारण क्षेत्राचा आकार ४ ते १० हेक्टर इतका आढळतो. (१९७०-७१) तर ७ टक्के (१९९०-९१) मध्ये दिसते. या प्रमाणात अलीकडील काळात घट होताना दिसते.
४. मोठ्या धारण क्षेत्राचा आकार केवळ ४ टक्के १९७०-७१ मध्ये दिसते तर १९९०-९१ मध्ये तो घटून १ टक्के झाला आहे.

सीमांत व लहान धारण क्षेत्राचा एकत्रितपणे विचार केल्यास एकूण धारण क्षेत्राच्या ८५ टक्के (१९७०-७१) तर १९९०-९१ मध्ये ९१ टक्के धारण क्षेत्र आढळते. सर्वाधिक धारण क्षेत्र या गटात समाविष्ट आहे. धारण क्षेत्रांचे दोन गट अधिक उद्बोधक आहेत. एकूण धारण क्षेत्राच्या (१९९०-९१) १५ टक्के धारण क्षेत्र आढळते तर १९९०-९१ मध्ये हेच प्रमाण केवळ ८ टक्के राहिले आहे. भारताच्या निरनिराळ्या घटकराज्यांतील धारण क्षेत्रांचा सरासरी आकार भिन्न भिन्न दिसतो. एकुण भारतातील धारण क्षेत्राचा सरासरी आकारमान ६.५ एकर आहे.

सारांशः

कोणत्याही क्षेत्राच्या विकासाला त्या क्षेत्रात उपलब्ध असलेले वातावरण, त्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांच्या जाणिवा व दृष्टिकोन यांना महत्व असते. या दृष्टिकोनातून भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांकडे पाहिल्यास या वर्गाच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या गटातील बहुसंख्य शेतकरी हे गरीब निरक्षर, परंपरा रूढी यांनी जखडलेले, दैववादी व स्थितीशील आहेत. सद्यःस्थितीला जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर शेतीकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन व्यावसायिक स्वरुपाचा नसून उपजिवीकेचे साधन असा असल्यामुळे कृषी क्षेत्रातील आरिष्टाचा सर्वात जास्त प्रभाव अल्पभूधारक शेतकऱ्यांवर पडत आहे. भारतातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना शेतीतून पुरेसा रोजगार प्राप्त होत नाही. त्यामुळे त्यांची श्रमशवäती मोठ्या प्रमाणात वाया जात आहे. शेतीचे निसर्गावरील अवलंबित्व, बारामाही पाणीपुरवठ्याचे अल्प प्रमाण व शेतीतील हंगामी स्वरूपाची कामे यामुळे बहुसंख्य अल्पभूधारक शेतकरी वर्षातून बरेच दिवस बेकार राहतात. त्याचप्रमाणे यांच्या सरासरी धारणक्षेत्राचा आकार हा कमी आहे व यात तुलनेने अधिक शेतकरी काम करीत असतात. यामुळे अशा शेतक-यांची उत्पादनक्षमता कमी असते. यादृष्टिने जमिनीचे अल्प क्षेत्र, त्यावर अवलंबून असणारे मोठे कुटूंब, अन्य क्षेत्रात रोजगाराच्या संधीचा अभाव या कारणांमुळे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचा आर्थिक स्तर घसरला आहे.

संदर्भ :

१. मिश्र जय प्रकाश, २००७, कृषी अर्थशास्र, साहित्यभवन पब्लिकेशन, आगरा. पृ-१८
२. सिंग एस पी,२००५, आर्थिक विकास एवं नियोजन,एस चंद्र अंड कंपनी लि., नई दिल्ली.पृ-३५
३. अरोरा आर.सी.,(२००५), Development of agriculture and alied sector, S chand And Company Lim., Delhi. p.n 16
४. Agriculture Census २०१५-२०१६, Department of Economic and Statastics, Ministry of Agriculture, India.
५. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१९-२०, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई
६. लांजेवार नरेंद्र (संपा) (२००७). शेतकऱ्यांच्या आत्महत्याःचिंतन आणि उपाय, सुमेरु प्रकाशन, पुणे.
७. Agricultural Census 2010-11, Department of Economic and Statastics, Ministry of Agriculture, India.
८. कुलकर्णी भुजंगराव, (२००१), मराठवाड्यातील दारिद्र्य आणि त्याचे निवारण, दुर्बल घटक व समाजकल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
९. ढवळे अशोक, (२००७), शेती क्षेत्रातील अभूतपूर्व अरिष्ट व उदारीकीणाचा विदारकपरिणाम, सुमेरु प्रकाशन, मुंबई.
१०. देवदत्त, २०१०, शेतीचा प्रश्न आणि सत्ताधारी, सत्याग्रही विचारधारा, पुणे.

स्वच्छता आणि पर्यावरण

अंजली मधुकरर भंडारे*
संशोधक विद्यार्थिनी
इतिहास विभाग
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

डॉ. के .एम .पवार**
संशोधक मार्गदर्शक
लोकमान्य टिळक महाविद्यालय,वडवण
जि.बीड

गोषवारा:
स्वच्छता आणि पर्यावरण पर्यावरण या विषयावर संशोधन निबंध लिहीत असताना, पृथ्वीवरील पर्यावरणात प्रदूषणामुळे निर्माण झालेल्या समस्या आणि त्याचे परिणाम व त्यावर उपाययोजना हे मुद्दे शोध निबंधात प्रस्थापित केले आहे .पर्यावरणात स्वच्छतेच्या महत्त्वाचे योगदान काय आहे हे ही स्पष्ट केले आहे.

शोध संज्ञा:
पर्यावरण, प्रदूषण, स्वच्छता, वातावरण

प्रस्तावना

प्रदूषण ही एक जागतिक समस्या आहे,की जी कमी न होता दर दिवसी वाढत जाणारी समस्या बनली आहे. प्रदूषण होण्याचे कारण हे पृथ्वीवर असलेले जीव,जंतु आणि निरनिराळ्या प्रकार चे घातक रोगांचा सामना करण्यासाठी भाग पडणारी समस्या आहे. पर्यावरणीय वछता संतुलन राखण्यासाठी प्रदूषण होणारे कारण सापडून त्यामुळे निर्माण होणारे दुष्परिनामावर उपाययोजना व स्वछता कार्यक्रम राबावून प्रदूषण विरहित पर्यावरणीय स्वछता संतुलन राखण्यासाठी प्रदूषण होणारे कारण सापडून त्यामुळे निर्माण होणारे दुष्परिनामावर उपाययोजना व स्वछता कार्यक्रम राबावून प्रदूषण विरहित स्वच्छ सुंदर भारत निर्माण ची आवश्यकता आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

- पर्यावरणाचा अर्थ अभ्यासणे.
- पर्यावरण समस्या,प्रकार आणि परिणामाचा अभ्यास करणे.
- पर्यावरणात स्वच्छतेचे महत्व अभ्यासणे.
- पर्यावरण समस्या (प्रदूषण) प्रतिबंधात्मक उपाययोजनाचा आढावा घेणे.

संशोधन प्रणाली:

प्रस्तुत शोधनिबंध हा संपूर्णपणे दुय्यम तथ्यावर आधारित आहे. दुय्यम तथ्य संकलनासाठी विविध ग्रंथ,मासिके, शोधनिबंध, नियतकालिके, पेपर, इंटरनेट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे.

पर्यावरण म्हणजे काय?

विज्ञानाच्या भाषेत पाहिले तर पर्यावरण वनस्पती व प्राणी ज्या परिसरात जगतात; वाढतात तेथील जमीन, पाणी इतर सजीव पर्जन्यमान व उंची व तापमान,इत्यादी सर्वांचा समावेश होतो.या सर्व सजीवांच्या नैसर्गिक परिसरास पर्यावरण असे म्हणतात.

पर्यावरण समस्या म्हणजे काय? समस्यांचे प्रकार व परिणाम

भारतात पर्यावरणाच्या अनेक समस्या आहेत. प्रदूषण ही सर्वात मोठी समस्या पर्यावरणाची आहे.प्रदूषण म्हणजे पर्यावरणात अनेक प्रकारचे दूषित घटक निर्माण होणे.

- **प्रदूषणाचे प्रकार**

१. वायु प्रदूषण.
२. जल प्रदूषण.
३. ध्वनी प्रदूषण.
४. जमीन प्रदूषण.

- **वायु प्रदूषण:**

भारतीय शहरे वाहने आणि उद्योगांच्या उत्सर्जनामुळे प्रदूषित आहेत. रस्त्यावरील वाहनांमुळे निर्माण होणारी धूळ देखील वायू प्रदूषणात 33% पर्यंत आहे. लाखो डिझेल, इंजिन जळून हवेतून(LPG) गॅस दूर हवेतून ओझोन परत कमकुवत करत आहेत. मानवी जीवनात शासनाचे व फुफ्फुसाचे आजार वाढीचे प्रमाण वाढले आहे

- **जलप्रदूषण:**

पर्यावरण समस्येतील प्रमुख जलप्रदूषण 3119 शहरे आणि त्या शहरांपैकी 209,शहरांमध्ये फक्त ८ शहरां मध्ये संपूर्ण सांडपाणी प्रक्रिया सुविधा आहे.(WHO1992).114 शहरांमध्ये अंत्यसंस्कारानंतर प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी आणि अर्धे जळालेले मृतदेह थेट गंगा नदीत टाकले जातात. डाऊन स्ट्रीम प्रक्रिया न केलेले पाणी पिण्यासाठीआंघोळीसाठी आणि कपडे धुण्यासाठी वापरले जाते. ही परिस्थिती भारतात आहे तसेच उघड्यावर शौचास

जाणे हे सामान्य आहे.भारतातील प्रमुख नद्यांमध्ये गंगा, यमुना, नर्मदा, उपनद्या आणि इतर जलस्तोत्रां मध्ये प्रदूषणाचे प्रमाण वाढत आहे.(जल प्रदूषण उपाय योजना स्वच्छता मोहीम).2008 मध्ये केलेल्या संयुक्त अभ्यासातून असे दिसून येते की सांडपाण्याच्या व औद्योगिकीकरणाच्या नाल्याच्या आसपास जिल्ह्यांमधील भूगर्भातील पाणी आणि नळाच्या पाण्यात कॅल्शियम,मॅग्नेशियम,क्लोराईड आणि लोह आहे . मुंबई शहरातून वाहणारी मीठी नदीही प्रदूषित आहे.

- **ध्वनिप्रदूषण:**

ध्वनी प्रदूषणा बाबत सर्वोच्च न्यायालयाने महत्त्वपूर्ण निकाल दिला आहे. वाहनाच्या हॉर्नमुळे लाऊड स्पीकर मुळे मशिनीचे आवाज सर्व आवाजाची डेसिबल पातळी वाढत आहे याचे दुष्परिणाम म्हणून पर्यावरणीय समस्या निर्माण होत आहेत.

- **जमीन प्रदूषण**:

भारतातील जमीन प्रदूषण कीटकनाशके आणि खते तसेच धूप यामुळे युरेनियम, विषबाधेचे प्रकार थर्मल पावर,प्लांट्स द्वारे तयार केलेली राख, दूषित तलावांमुळे पंजाब मधील मुलांमध्ये गंभीर जन्मजात दोष आढळून येतात. लोकसंख्या वाढ आणि पर्यावरण चाचणी माल्थस या ब्रिटिश विचारवंतांच्या मते उदाहरणार्थ वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतजमिनी दबावात येत आहेत. ज्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास ,दुष्काळ ,रोग,मृत्यू, दूषित हवा, दूषित पाणी आणि घनकचरा वाढत आहे.त्या वातावरणात प्रदूषण मुक्तता करण्यासाठी उपाय योजना करून प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात कमी करता येऊ शकते ,प्रदूषण रोखण्यासाठी सर्व देशांना एकत्र येऊन काही उपाययोजना आखल्या आहेत.

पर्यावरणात स्वच्छता आणि महत्त्व :

- **पर्यावरणीय समस्या आणि भारतीय कायदा यंदा:** 1980 भारताचे सर्वोच्च न्यायालय भारताच्या पर्यावरणीय समस्यांमध्ये सक्रियपणे पर्यावरणाचे संरक्षण करण्यासाठी नवीन संस्था संरचना तयार करत आहे.पर्यावरण संरक्षण कायद्यान्वये :1935 मध्ये स्थित राष्ट्रीय उद्याने आणि संरक्षित क्षेत्रांची प्रणाली मोठ्या प्रमाणात विस्तारित केली आहे. 1972 मध्ये वन्य जीवन संरक्षण कायदा आणि प्रकल्प वाघ लागू केला आहे.1980 पासून इतर अनेक संघीय संरक्षणे समोर आली आहेत.18 संरक्षण बायोस्फियर राखीव आहेत. त्यापैकी 12 बायोस्फियर रिझर्व च्या आंतरराष्ट्रीय साखळीचा भाग आहे.रामसर अधिवेशना अंतर्गत 75 जलसंस्थांची नोंद करण्यात आली आहे.कैंद्रीय वन पर्यावरण आणि हवामान बदल मंत्रालयाच्या येणाऱ्या पाच महत्त्वपूर्ण कायद्यांच्या आढावा घेण्यासाठी एस आर सुब्रमण्यम यांच्या अध्यक्षतेखाली चार सदस्यांची उच्चस्तरीय समिती स्थापना झाली.

१. पर्यावरण संरक्षण कायदा 1986.

२. वनसंवर्धन कायदा 1980.

३. वन्यजीवन संरक्षण कायदा 1972.

४. जल प्रदूषण नियंत्रण कायदा 1974.

५. वायु प्रदूषण नियंत्रण कायदा 1981.

सुब्रमण्यम समितीने आपल्या वेबसाईटवर सूचना आणि नोटीसही जाहीर केल्या कैंद्र सरकारला."World Environment Day"-5 जून विश्व पर्यावरण दिवस म्हणून पाहतात.या अनुषंगाने निसर्ग पर्यावरण जागृती संबंधी मोठ्या प्रमाणावर कार्यक्रम आयोजित होतात.कायद्याची अंमलबजावणी चे महत्व स्पष्ट करत वृक्षारोपण, साफसफाई (स्वच्छता मोहीम)आधारित कार्यक्रमांचे आयोजन करतात.पर्यावरण संबंधित जागृतीसाठी विजय पाल बघेल (ग्रीन मॅन) यांनी जाहीर केलेला हवा अत्यंत महत्त्वपूर्ण विश्व पर्यावरण संतुलन साठी आहे.एस बी एम विषयावर आधारित.स्वच्छ भारत एक कदम स्वच्छता की ओर सार्वभौमिक स्वच्छता कव्हरेज प्राप्तीसाठी 2 ऑक्टो. 2014 स्वच्छ भारत मिशन सुरुवात करून संपूर्ण भारतभर महात्मा गांधीजी 150वी जयंती 2019 पर्यंत ग्रामीण भारत 100 मिलियन स्वच्छता करत अधिकम शौचालय निर्माण करून खुले मे शौच मुक्त जाहीर केले.स्वच्छता समाचार न्यूज लेटर फेब्रुवारी-2023 पुढील पाच वर्षासाठी एक कार्यक्रम तयार केला.ग्रामपंचायत को अगले पाच वर्षे के लिए एक कार्य योजना तयार करणी चाहिये, जहा जल आपूर्ति से लेकर स्वच्छता और कचरा प्रबंधन तक रोड मॅप पर विचार किया जाना चाहिए श्री नरेंद्र मोदी आओ हम सब 2024-25 तक निर्माण मे एक साथ कार्य करे श्री.गजेंद्र सिंग शेखावत.ODF plus म्हणजे उघड्यावर शौच बंदी आणि हर घर शौचालय कार्यक्रम संपूर्ण स्वच्छता.गंगा नदी की सफाई प्रेम सूचना ब्योरो,भारत सरकार जलसंसाधन नदी विकासावर गंगा संरक्षण मंत्रालय.नमामि गंगे कार्यक्रमांतर्गत गंगा नदी सफाई 76 योजनांची पूर्तता करून 261 योजनांना मंजुरी देऊन 25, 563, 48 करोड निधी

गुंतवून प्रदूषण मुक्त स्वच्छ नद्यांची योजना कार्यान्वित केले आहेत.असे कार्यक्रम राबवत आहे.

पर्यावरण समस्या [प्रदूषण] प्रतिबंधात्मक उपाययोजना

इंटरनॅशनल युनियन फॉर संभाषण ऑफ नेचर ही एक आंतरराष्ट्रीय संस्था आहे जी निसर्ग संभाषण आणि सनस टेबल वापरण्याच्या क्षेत्रात काम करते आणि ती डेटा गोळा करणे आणि विश्लेषण संशोधन क्षेत्रात काम करते. निसर्गाचे संवर्धन करण्यासाठी आणि नैसर्गिक संसाधनांचा कोणताही वापर न्याय्य आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या टिकाऊ आहे याची खात्री करण्यासाठी जगभरातील समाजांना मदत करते.पर्यावरण वने आणि हवामान बदल मंत्रालयाद्वारे (MoEFCC) भारत 1969 मध्ये iucn चा राज्य सदस्य झाला. IUCN भारत देश कार्यालय 2007 मध्ये नवी दिल्ली येथे स्थापन करण्यात आले. पंतप्रधान मोदी यांनी असे वक्तव्य केले G-20 अध्यक्षपद वसुधैव कुटुंबकम थीमवर आधारित असेल. भारत या वर्षी 1 डिसेंबरपासून इंडोनेशियाकडून G20 अध्यक्षपद स्वीकारणार आहे आणि 2023 मध्ये देशात प्रथमच G20 नेत्यांची शिखर परिषद आयोजित करेल. लोकशाही आणि बहुपक्षीयतेसाठी अत्यंत कटिबद्ध असलेले राष्ट्र, भारताचे G20 अध्यक्षपद हा एक जलसमाधी क्षण असेल. तिच्या इतिहासात सर्वांच्या हितासाठी व्यावहारिक जागतिक उपाय शोधून महत्त्वाची भूमिका बजावू पाहत आहे आणि असे करताना वसुधैव कुटुंबकम किंवा जग एक कुटुंब आहेचा खरा आत्मा प्रकट करतो.हरित भारताचा रोडमॅप पंचामृत 2030 पर्यंत 500GW ची गैर-जीवाश्म ऊर्जा क्षमता गाठा. 2030 पर्यंत अक्षय ऊर्जेद्वारे 50% ऊर्जा आवश्यकता पूर्ण करा. 2030 पर्यंत 1 अब्ज कार्बन उत्सर्जन कमी करा.2030 पर्यंत कार्बनची तीव्रता 45% पेक्षा कमी करा. भारत 2070 पर्यंत नेट-झिरोचे लक्ष्य गाठेल. अशा अनेक महत्त्वाचे कायदे आणि योजना भारत पर्यावरण स्वच्छ निर्माण साठी भारत सरकारने भारत सरकारने आखले असून योजनांना सक्रिय करण्याची पूर्णपणे जबाबदारी भारतीय पर्यावरणीय संस्थांनी घेतली आहे.

निष्कर्ष:

निरोगी राहण्यासाठी पर्यावरण स्वच्छ ठेवणे महत्वाचे आहे, अनेक रोग ज्यामुळे घाणेरडे वातावरणात जंतू अस्तित्वात असतात, जसे की अतिसार आणि जंत संसर्ग होत. याचा अर्थ असा होतो की चांगल्या स्वच्छतेद्वारे अनेक रोग टाळता येतात' आणि पर्यावरण स्वच्छ ठेवल्याने निरोगी वातावरण होत. आणि पर्यावरण स्वच्छ आणि निरोगी राखून पर्यावरण पृथ्वीवरील जीवसृष्टीला आधार देण्यासाठी पर्यावरण महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. परंतु अशा काही समस्या आहेत ज्यामुळे जीवनाचे आणि पृथ्वीच्या परिसंस्थेचे नुकसान होत आहे हे पर्यावरणाशीच नाही तर पृथ्वीवर राहणाऱ्या प्रत्येकाशी संबंधित आहे याशिवाय त्याचे मुख्य स्त्रोत हे प्रदूषण

ग्लोबल वार्मिंग हरितगृह वायू आणि इतर अनेक मानवाच्या दैनंदिन क्रियानांमुळे पर्यावरणाची गुणवत्ता सतत खालवते ज्यामुळे शेवटी पृथ्वीवरील जगण्याची स्थितीनष्ट होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. विधी लिखित, कायदेविषयक जनजागृती महाराष्ट्र राज्य, महिला आयोग पुस्तकालय म्हाडा भवन, कलानगर वांद्रे पूर्व मुंबई,पृ.क्र.23
२. पर्यावरण स्वच्छता एवं संरक्षण, डॉ. साधना मित्तल, निरुपमा प्रकाशन, 12 ऑगस्ट 2021 पृ. क्र. 30-32.
३. महाराष्ट्र शासन मंत्रालय मुंबई, पृ.क्र. 25-26
४. योजना – नोव्हेंबर २०१८

पर्यावरणाचा असमतोल एक सामाजिक समस्या

प्रा. डॉ. भरत मसाजी कांबळे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
यशवंत महाविद्यालय, नांदेड

पर्यावरण ही संकल्पना भू व्यापक सर्व समावेशक असल्याने असे म्हणता येईल की, “सजीवांची निर्मिती वाढ व नाश या नैसर्गिक क्रिया साठी सभोवतालच्या सजीव व निर्जीव घटकाची गरज असते या सर्व घटकाच्या एकत्रित स्थितीला पर्यावरण असे म्हणतात.” सभोवतालची परिस्थिती अनेक घटकापासून बनलेली असते व हे सर्व घटक सातत्याने एकमेकांवर परिणाम करत असतात. अनैसर्गिक पर्यावरणात मानवी तर प्राणी वनस्पती व सूक्ष्मजीव त्यांच्या सभोवताली असणाऱ्या पर्यावरणात नैसर्गिकपणे जीवन जगतात. नैसर्गिक तत्वे चक्र प्रणाली यांच्यात बाधा न आणता इतर सजीवांचा जीवनक्रम अनादी काळापासून सातत्याने चालू आहे. नैसर्गिक कारणाने पर्यावरणात होणारे बदल सोडले तर इतर सजीवांचा पर्यावरणात बदल घडून आणण्यात कोणताही सहभाग नाही. मानवेत्तर सजीव नैसर्गिक तत्वांना अनुसरून निसर्गाच्या चौकटीत जीवनक्रम पूर्ण करतात. नैसर्गिक पर्यावरणात बदल घडून आणण्याइतपत इतर सजीवांची क्षमता नसल्यामुळे निसर्गाचा एक घटक म्हणूनच ते जीवनक्रम पूर्ण करतात. याउलट मानव मात्र नैसर्गिक पर्यावरणात आहे या स्थितीत न राहता सुख सुविधा विकास उपभोग यांच्या नावाखाली सातत्याने सभोवतालच्या परिस्थितीत ढवळाढवळ करत आलेला आहे. शेती तंत्रज्ञान नंतर मानवी संस्कृतीच्या उत्पादनाला सुरुवात झाली. तेथून पर्यावरणातील संपदाच्या वापराला खऱ्या अर्थाने सुरुवात झाली नंतर मानवी समाजात विकासात संशोधने औद्योगिक क्रांती, आधुनिकरण, नागरीक्रांती, स्थलांतरित, तंत्रज्ञानातून क्रांती असे विविध टप्पे बघायला मिळतात. या सर्वांच्या पर्यावरणाचा एकूण स्वरूपावर विघातक दुष्परिणाम झाला आहे. मानवी

विकास सर्वस्वी पर्यावरणावर म्हणजेच निसर्गावर अवलंबून असल्याने मानवाचा पर्यावरणात हस्तक्षेप होणे साहजिकच आहे. पर्यावरणाचा समतोल ढळेल म्हणून मानवाची विकास प्रक्रिया थांबविता येणार नाही. म्हणूनच मानवी विकासाच्या योजना कार्यान्वित करताना मानवाची व सजीवाची अस्तित्व पर्यावरणाच्या संतुलनावर आधारित आहे, हे विसरून चालणार नाही. विकासाच्या हव्यासापाई मानवाने नैसर्गिक तत्व तत्त्वे परिस्थितीकी तत्त्वे यांनाच शह दिला आहे. यांचे दृश्य व आयुष्य परिणाम आपल्याला जाणू लागले आहेत. उपभोगी वृत्तीच्या पाठलागात मानवाने मृदा पाणी वनस्पती खनिजे शक्ती साधने यांचा नाश केला व त्या जागी मानवनिर्मित पर्यावरणाचा विकास आपला गरजा पुरवण्यासाठी केला. प्रचंड शहरे, कृतीम, व रासायनिक खते कीटकनाशके, मोठ- मोठी धरणे व कालवे याचा वापर बेसुमार केला. यामुळे मुद्रा, जल, खनिज, प्राणी व वनस्पतीचे प्रचंड नुकसान झाले. ज्या गोष्टी निसर्गाला निर्माण करायला हजारो वर्ष लागली. त्या गेला काही वर्षात मानवाने त्यांच्या तंत्रज्ञानाच्या शक्तीने अगदी सहज वेगाने नष्ट केल्या. मानव व पर्यावरण यांचा संबंध मानवाच्या पृथ्वीवरील अस्तित्वापासून आहे. जसा पर्यावरणाचा मानवावर परिणाम होतो. तसाच मानवाचाही पर्यावरणावर परिणाम पडतो. मानवाला तसे स्वतःची अस्तित्व टिकवण्याचा अधिकार आहे. तसाच अधिकार इतर सजीवांनाही आहे. परंतु मानवाच्या स्वार्थी, अतिरेकी व उपयोगी प्रवृत्तीमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास वेगाने होत आहे. 18 व्या शतकाच्या मध्यास झालेल्या औद्योगिक क्रांतीने नवीन तंत्रज्ञानाच्या बरोबर अवजड यंत्रसामग्री निर्माण करून पारंपरिक समाजात अमुलाग्र बदल घडून आणला. या नव्या उत्पादन व्यवस्थित सुरुवात विकास व वाढ ज्या ठिकाणी दळवळ वाहतुकीची साधने सहज उपलब्ध होतील, बाजारपेट्या होत्या किंवा बाजारपेठापर्यंत पोहोचणे शक्य होते. अशा बंदराच्या ठिकाणी रेल्वे मार्गाजवळ व सडक मार्गाद्वार येथे शक्य होते, अशा ठिकाणी झाला. 19 व्या शतकाच्या मध्याला भारतात औद्योगिक औद्योगिक प्रगतीने क्रांतीने हळूहळू वेग घ्यायला सुरुवात केली. या काळात लोकसंख्या प्रचंड लोकसंख्या वाढ प्रचंड प्रमाणात होत गेली. वाढत्या लोकसंख्येच्या अन्नाच्या, निवाराच्या, साऱ्याच गरजा निसर्ग कडून पूर्ण होणार होत्या. त्याच्या परिणाम जमिनीच्या विघटनामुळे गरिबीच्या खायत लोटली गेलेली, उपासमारीने गाजलेली ग्रामीण भागातील जनता पोट भरण्यासाठी शहराकडे धाव घेत आहे. खेड्यात

विकासाची कितीही कामे सुरू असली, तरी दारिद्र्यरेषेखालील लोकांची संख्या कमी होत नाही. त्यामुळे खेड्यातून शहराकडे लोंढे येतच आहेत. वेगवान लोकसंख्या वाढीमुळे ग्रामीण नागरिक स्थलांतर वाढल्याने शहराची वाढ झाली. शहराच्या अगदी बाहेर अनिश्चित वस्त्या वाढल्या व त्यांना नागरी सुविधा उपलब्ध करून देणे अशक्य झाले. स्थलांतरित स्थलांतरितांना मिळेल त्या ठिकाणी वस्ती करायला सुरुवात केल्याने झोपडपट्टी अमर्याद निर्मिती झाली.

आज भारतात मुंबई, कोलकत्ता, चेन्नई, कोचीन, दिल्ली इत्यादी शहरे आधुनिक शहरी म्हणून जशी ओळखली जातात. तशी बकलपानासाठी ओळखली जातात. औद्योगीकरण व शहरीकरणातून जलप्रदूषण, प्रदूषणाची समस्या ही उग्र स्वरूप धारण करू लागली आहे. भारतात ने अनेक प्रमुख साथीचे रोग आहेत. त्यापैकी बहुतेक रोग हे पिण्याच्या पाण्यापासून होतात. कारखान्यातील प्रदूषके, पारा, सोडियम, तांबे, शिष्य, क्रोमियम, यामुळे मानवाच्या शरीरिक्रियांना अडथळा प्राप्त होतो. त्यामुळे निराळे रोग निर्माण होतात. पृष्ठभागावरील घोषित पाणी जमिनीच्या अंतर्गत भागात भिजवली गेल्यामुळे भूमिगत पाणी देखील दूषित होण्याचा धोका होतो. पाणी दूषित होण्याने पाण्याचा रंग,चव बदलते व ते पाणी पिण्यासाठी किंवा शेतीसाठी धोकायदात धोकादायक बनतील. लोकसंख्येच्या भस्मा सुरांमुळे व प्रचंड प्रमाणात उत्पन्न होणाऱ्या कचऱ्यामुळे साधन सामग्रीवर यंत्रणावर ताण पडतो. मुख्यत्व करून शहरी प्रदूषणाला वाहतुकीमुळे होणाऱ्या ध्वनी प्रदूषणाचे गंभीर परिणाम आज मोठ्या प्रमाणात जाणू लागले आहेत. मोठ्या आवाजामुळे शरीरातील स्वयंचलित मज्जासंस्थेला धोका उगवतो.

निसर्ग व पर्यावरण यांचा संरक्षण म्हणजे नैसर्गिक संपत्तीची जास्तीत जास्त रक्षण करणे. निसर्गाचा पर्यावरणाचा ऱ्हास करणे, गैरवापर, अतिवापर या मानवी प्रवृत्तींना नियंत्रित करून निसर्ग पर्यावरण वाचविण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. जमीन, हवा, पाणी, मृदा, वनस्पती, खनिजे व पाणी या निसर्गातील संपादकाचे संरक्षण संवर्धन करणे किती गरजेचे आहे. वैज्ञानिकांना, विचारवंतांना, नियोजकांना, शासनकर्त्यांना, सहभागी संस्थांना होणे गरजेचे आहे. संपूर्ण मानवी समाज निसर्गाच्या बदलाला कारणीभूत असल्याने समाजाला जागृत करणे, समस्येची ओळख करून त्याचे परिणाम दर्शवणे, त्यासाठी उपाययोजनाचा मसुदा तयार करणे, हा निसर्गाचा संरक्षण संवर्धनासाठी अत्यंत गरजेचे आहे.

पर्यावरण संरक्षण ही जागृतीची पहिली गरज आहे. पण त्यानंतर संरक्षणाबरोबरच संपदाची वाढ कशी करता येईल. यासाठी संवर्धन तत्वाला जास्त महत्त्व आहे. पर्यावरणातील संपदाचा वापर करण्याचा एवढा अधिकार सध्याच्या पुढील आहे. थोडस तेवढाच येणाऱ्या भावी पिढीला देखील आहे. दुर्लक्ष चालणार नाही. मानवाबरोबर इतर सजीव, जैविक, समाज, प्राणी, वनस्पती यांचेही अस्तित्व महत्त्वाचे मानले. मानवाने संपदा विषयक ज्ञान-कौशल्य जोपर्यंत मर्यादित होते, तोपर्यंत निसर्ग चक्रे आपल्या क्रमाने व्यवस्थित सुरळीतपणे चालू होती. नैसर्गिकरणांनी पर्यावरणात काही बदल घडले. तसेच निसर्गच बिघडली संतुलन सावरून घेण्यात सक्षम ठरत असेल. त्यानंतर मानवाचे ज्ञान तंत्रज्ञान, त्याची प्रगती होऊ लागल्यावर पर्यावरणातील सर्व चक्रांना अडथळे निर्माण होऊ लागले. पर्यायाने निसर्गचकरी परिसंस्था, पर्यावरण प्रणाली या दोलयामान होऊ लागल्या. मानवांनी निसर्गात नवीन पदार्थांची भर घातली. यातील बरेच पदार्थ हे अपद्रव्य किंवा खत स्वरूपाची ठरले. त्यातून निसर्ग नियमाचा भंग होऊ लागला. परिणामी प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे साधनसंपदाचा ऱ्हास होऊ लागला. मानवी समाजाने फारसा विचार न करता उपयोगी वृत्तीने निसर्ग संपदा वापर सुरू ठेवला,, म्हणून निसर्ग संपदा संरक्षण संवर्धनाची गरज प्रकाशने जाणू लागली.

प्रस्तुत शोध निबंध साठी प्रमुख्याने दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे यात संदर्भ ग्रंथ वर्तमानपत्र इंटरनेटचा वापर करण्यात आलेला आहे.

औद्योगिक क्रांतीला 1761 सालापासून सुरुवात झाली व जागतिक औद्योगिक क्रांती साठी पोषक असं करणारे कारखाने वाढले. त्यासाठी जंगलतोड करावी लागली. औद्योगिक क्रांती घडल्यावर फार प्राचीन काळी गाडल्या गेलेल्या जंगलाचा मानवाने इंधन म्हणून मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरू केल्या. त्यासाठी जमिनीची उत्खनन सुरू झाली. कुठलाही कार्बनी पदार्थ जाळला की त्यातून कार्बन डायऑक्साइड ची निर्मिती होते. त्याचप्रमाणे लाकूड, पेट्रोल, डिझेल आणि दगडी कोळसा झाल्यानंतर वातावरणात कार्बन डायऑक्साइड प्रमाण वाढू लागले. वाढती लोकसंख्या व जंगल तोड पृथ्वीवरील लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली आहे. त्यामुळे राहण्यासाठी जागा व उपयोगासाठी शेती करण्यासाठी जंगलतोड केल्या

जाऊ लागली. स्वयंपाक करण्यासाठी लाकूड, कोळसा व केरोसीन इत्यादी जाळल्या जातात व त्यातून कार्बन-ऑक्साइड ची निर्मिती होते. झाडाची कार्य हवेतील कार्बन डायऑक्साइड घेणे ऑक्सिजन सोडणे हे असल्यामुळे वातावरणात समतोल राहत. पण जंगलतोडीमुळे हवामान बदल घडून येत आहे. पर्यावरण हा शब्द मराठीत परिधन म्हणजे आवरण यालाच पर्यावरण असे म्हटले आहे. या पर्यावरणात सभोवतालची परिस्थिती पर्यावरणामध्ये जैविक, अजैविक सजीव निर्जीव घटकाचा समावेश होतो. यात हवामान पाणी वनस्पती पर्वत प्राणी इमारत इमारतीतील रस्ते इत्यादीचा समावेश होतो. पर्यावरण ही निसर्गाची फार मोठी देणगी आहे. 18 व्या शतकापासून पर्यावरण संतुलन झपाट्याने बिघडत आहेत. कारण वाढती लोकसंख्या. औद्योगीकरण, शहरीकरण वाढले, तसेच उद्योगधंदे वाढले. त्यामुळे अनेक गरजा वाढल्या. दळणवळण, रस्ते, वाढता खनिज इंधनाचा वापर, शेतीसाठी रसायनाचा अतिवापर, जीवनशैलीतील बदल इत्यादी घटकामुळे पर्यावरणात बदल झाला. पर्यावरण व माणूस यांचा कनिष्ठ संबंध आहे. माणूस हा पर्यावरणाचा भाग आहे. पर्यावरणाच्या बदलाच्या स्वरूपात मानवाचा फार मोठा वाटा आहे. कारण माणसाच्या बदलत्या राहणीमानामुळे निसर्गाचे चक्र बदलत आहे. त्यामुळे संपूर्ण जगात पर्यावरणाच्या बाबतीत अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. मानव हा समाजप्रिय प्राणी असल्यामुळे मानवाने अश्मयुगापासून ते शेतीच्या शोधापर्यंत विकास केला. शेतीमुळे मानव हा वसाहत करून राहू लागला. यात काही प्रदेशात जास्त लोकसंख्या तर काही प्रदेशात कमी लोकसंख्या असलेल्या वसाहती निर्माण झाल्या, देश निर्माण झाली. देशात ग्रामीण वसाहती व शहरी वसाहती निर्माण झाल्या. लोकसंख्या वाढल्यामुळे शहरांमध्ये पर्यावरणाच्या बाबतीत अनेक समस्या निर्माण झाल्या. बेकारी, प्रदूषण, गोंगाट. शहरीकरण, पाणीप्रश्न, वाहतूक यावरून लोकसंख्या मानवनिर्मित पर्यावरण दिसून येते. औद्योगिक क्रांतीमुळे रस्ते, जलमार्ग, वायूमार्ग साधने वाढले. परंतु रस्ते वाहतूक साधनचा दुरुपयोग झाल्यामुळे पर्यावरण बिघडले.

पर्यावरण चांगले ठेवायचे झाले तर आपल्याला लोकसंख्या नियंत्रित ठेवावी लागते. कारण लोकसंख्या वाढीमुळे अन्यधान्य, पाणी, आरोग्य, राहण्याचे घर, शिक्षण, शहरीकरण इत्यादी समस्या वाढले आहेत. अन्नधान्य वाढीमुळे मोठ्या प्रमाणात खत औषधाचा वापर आरोग्य समस्या वाढली. अतिपाण्याचा वापरामुळे भूजल पातळी खोल गेली. तेव्हा पर्यावरण जनजागृतीसाठी प्रथम 1972 मध्ये स्टॉक होम येते जागतिक परिषदेत पर्यावरण समस्यावर सर्वाधिक चर्चा झाली. यानंतर 03 जून 1992 ते 14 जून 1992 रिओ डी जानेरुड ब्राझील येथील परिषदेत 157 देशांनी सहभाग घेतला. यानंतर 1992 ला जपान मधील क्लोठे येथे परिषद झाली. त्यानंतर दक्षिण आफ्रिकेतील जॉन्स वर्ग 26 ऑगस्ट 2002 ला वर्षे झाली. अशा प्रकारे जागतिक स्तरावर व देशांतर्गत अनेक घटकातून पर्यावरण जागृती केली जात आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. आगलावे प्रदीप (2010), सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, प्रकाशक श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
२. आगलावे प्रदीप (2015) समाजशास्त्र एम पी एस सी नेट, सेट, कॉमा, प्रकाशक, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर
३. माई सुनील (2008) सामाजिक संशोधन पद्धती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
४. भरडिया आशा, पर्यावरण शिक्षण, अरुणा प्रकाशन, लातूर
५. डॉ. जयकुमार मगर, पर्यावरण शास्त्र परिचय. विद्या प्रकाशन, नागपूर.
६. डॉ. ना.य. डोळे, आधारभूत अभ्यासक्रम, विद्या बुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद- 1999

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

भारतातील ग्रामीण स्वच्छता आणि आरोग्य

प्रा. डॉ. गांधी हरिभाऊ बानायत
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
शिवछत्रपती महाविद्यालय पाचोड

सारांश :-
ग्रामीण भागातील अस्वच्छता हेच रोगराईचे प्रमुख कारण आहे अस्वच्छता मग ती सार्वजनिक असो की व्यक्तिगत ती हानिकारकच आहे. घराची गावाची व परिसराची स्वच्छता व्हावी व ग्रामीण भागातील सर्वसामान्य जनतेस स्वच्छतेतून समृद्धीकडे ही संकल्पना मूर्त स्वरूपात यावी यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. स्वच्छतेची सुरुवात संत गाडगे महाराज आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी समाजाला करून दिलेली आहे. त्यांचा स्वच्छतेचा वारसा आपण चालवणे आवश्यक आहे

प्रस्तावना :-
भारतीय समाज जीवनाचा विचार करता चातुर्य वर्णव्यवस्थेवर आधारित जातिव्यवस्थेने लाभलेल्या विविध प्रकारच्या निर्बंधामुळे भारतीय समाजातील मोठा घटक विकासापासून वंचित राहत आलेला आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेचा मुख्य आधार खेडे आहे. त्यामुळे विकासाची गंगा खेड्यापर्यंत पोहोचली पाहिजे. खेड्यामध्ये स्वच्छता आरोग्य या प्रकारच्या सुविधा गेल्या पाहिजेत तेव्हाच देशाचा विकास शक्य आहे. लोकशाही प्रदान देशात समाजाचा सर्वांगी विकास हा कोणत्याही कल्याणकारी राज्याचा उद्देश असतो. भारतीय समाजातील दुर्बल घटकांचा सर्वांगीण विकास झाल्याशिवाय आपले समाजवादी समाज रचना प्रस्थापित करण्याचे उद्दिष्टे साध्य होणार नाही.

स्वच्छता आणि आरोग्य

आरोग्य संपन्न किंवा निरोगी पर्यावरणीय परिस्थिती निर्माण करण्याची कृती किंवा प्रक्रिया म्हणजे सार्वजनिक स्वच्छता होय. आरोग्य म्हणजे समाजाच्या किंवा एकूण लोकसंख्येच्या आरोग्याची अवस्था होय. लोकांच्या आरोग्याचे रक्षण करणे त्याची गुणवत्ता वाढवणे व ते सुधारणे यासाठी समाजाने संघटित केलेल्या प्रयत्नांना सार्वजनिक आरोग्य म्हणतात. सार्वजनिक आरोग्य विषयक कार्यक्रम व सेवा आणि त्यात कार्यरत असलेल्या संस्था याद्वारे रोगाचा प्रतिबंध करणे समग्र लोकसंख्येच्या आरोग्य विषयक गरजा भागवणे त्यांच्यावर भर देणे, रोगाचे प्रमाण, अकाली मृत्यू शारीरिक दुर्बलता, अस्वास्थ, कुपोषण इत्यादी कमी करणे हे सार्वजनिक आरोग्याचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असते.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१. ग्रामीण समाजातील स्वच्छतेच्या समस्येचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामीण लोकांच्या आरोग्यामध्ये झालेले परिवर्तन अभ्यासणे.
३. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाचे यश अपयश अभ्यासणे.
४. स्वच्छ भारत अभियान आणि शौचालयाची सत्यता तपासणे.

संशोधन आराखडा

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड केलेली आहे. तथ्य सामग्रीच्या संकलनासाठी प्रस्तुत संशोधन विषयाशी संबंधित संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके शोध पत्रिका, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे तसेच प्रकाशित, अप्रकाशित साहित्य व इंटरनेटचा आधार घेतलेला आहे.

सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता

समाजाला स्वच्छता आणि आरोग्याचा संदेश देणारे थोर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी ग्रामगीतेतून स्वच्छता आणि आरोग्याचा मंत्र दिलेला आहे. त्याचप्रमाणे स्वतः हातात खराटा घेऊन दिवसा गाव स्वच्छ करणे आणि रात्री कीर्तनाच्या माध्यमातून लोकांच्या डोक्यातील घाण स्वच्छ करण्याचे कार्य करणारे संत गाडगे महाराज होय परिसर स्वच्छ असला तर व्यक्तीचे विचार शुद्ध होतात अशी शिकवण त्यांच्या विचारातून मिळते.

अस्वच्छतेमुळे अनेक रोग उद्भवतात लहान मुलांना विशिष्ट रोगापासून संरक्षण देण्यासाठी प्रतिबंधक लस टोचण्याची व्यवस्था आरोग्य यंत्रणेमार्फत केले जाते जसे देवी, पोलिओ, डांग्या खोकला, धनुर्वात, क्षय, घटसर्प यांच्याविरुद्ध प्रतिबंधात उपाय म्हणून लस टोचण्याची व्यवस्था स्थानिक आरोग्य संस्थेमार्फत केली जाते. अन्न पाणी, हवा यांच्यामार्फत अनेक रोगजंतू शरीरात प्रवेश करतात

काही रोग संसर्गजन्य तर काही रोगवाहकांमार्फत पसरतात, म्हणून अन्नदिकाच्या शुद्धतेकडे सार्वजनिक आरोग्य खात्याला सतत लक्ष द्यावे लागते 2019 मध्ये कोरोना या संसर्गजन्य रोगांमुळे कित्येक लोक मरण पावले आहेत. यासाठी प्रत्येकाने स्वतःच्या आरोग्याची काळजी घेणे गरजेचे आहे तसेच आरोग्य संपन्नतेसाठी स्वच्छता आवश्यक आहे.

स्वच्छता आणि शौचालय

आमच्या संस्कृतीत अहिंसासत्यमस्तेनं शौचंमिद्रिय निग्रहः। एतत सामासिको धर्म सर्व वर्ण प्रक्रीर्तितः। या सर्वांना आवश्यक अशा सामाजिक धर्मात शौच म्हणजे सूचीभूर्तपणा स्वच्छता पावित्रे या महामुल्यांचा अंतर्भाव केलेला आहे. आपल्या सवयीचा आपल्या आरोग्यावर, गावावर व एकंदरीत आपल्या व्यक्तिगत व सामाजिक भवितव्यावर किती गंभीर परिणाम होईल याची जाणीवही बहुसंख्य लोकांना नाही. मग या सवयी दुरुस्त करण्याची भावना वा बुद्धी फारशी आढळत नाही.

इयत्ता नववीच्या पाठ्यपुस्तकांमध्ये एक पाठ होता भारत माझा देश आहे. या पाठांमध्ये लेखकाने आपले गाव जवळ आले कसे ओळखायचे तर एक समर्पक उदाहरण म्हणून नाकाला रुमाल लावावा लागला की समजावे गाव जवळआपले. या वाक्यातून लेखकांना स्वच्छतेचा विरोधाभास दाखवून द्यायचा आहे.

ग्रामीण भागातील अनेक खेड्यामध्ये 21 व्या शतकात आजही शौचालयाची व्यवस्था नाही. स्त्रियांना लहान मुलांना वृद्धांना रात्री शौचालयास जावे लागते. त्यांना कोणतीही सुरक्षित असते. ग्रामीण भागातील स्वच्छतेची स्थिती पाहता संत गाडगेबाबा आपल्या कृतीतून दाखवून देतात. तर संत तुकडोजी महाराज ग्रामगीतेतून उपदेश करतात. रमेश जयराम यांनी निर्मल भारत यात्रेच्या निमित्ताने असे म्हटले की देशातील मंदिरापेक्षा शौचालय पवित्र आहेत. भारतीय समाज देवी देवता च्या पूजनासाठी प्रसिद्ध आहे. भारतीय देव देवता साठी असंख्य मंदिर आहेत, पण महिलासाठी घरात एक शौचालय नाही. मंदिरापेक्षाही पवित्र शौचालय बनविण्यासाठी ही निर्मळ यात्रा आहे. श्रद्धेपोटी लाखो रुपये खर्च करून मंदिरे उभारले जातात जर महापुरुषाने महात्मा गांधी, फुले, शाहू महाराज, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी शाळा बांधण्या ऐवजी देवळे बांधली असती तर बहुसंख्य समाजाची आज काय अवस्था राहिली असती त्यांना शिक्षण आरोग्य मिळाले नसते.

संत गाडगेबाबा च्या दृष्टीने प्रत्येक माणूस सुखी असला पाहिजे जनहेची जनार्दन या दृष्टीने प्रत्येक व्यक्ती आरोग्य संपन्न असला पाहिजे एके ठिकाणी तुकडोजी महाराज म्हणतात शौचालय ज्याचे घरी आरोग्य तेथे वास करी.

नदी किनारी व बोरंगात। शौचासिजाती स्त्रियादी समस्त।
ती कुचंबना आणि घाण निश्चित। दूर होई चरसंडासे।

अशाप्रकारे संत तुकडोजी महाराजांनी स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून दिलेला आहे.

स्वच्छ भारत मिशन अभियान

महात्मा गांधी यांची 145 जयंती निमित्त माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी दोन आक्टोंबर 2014 ला राजपथावर स्वच्छ भारत अभियान याची सुरुवात करण्यात आली. महात्मा गांधीच्या 150 व्या जयंती पर्यंत संपूर्ण भारत स्वच्छ व्हायला हवा असा विश्वास त्या ठिकाणी व्यक्त करण्यात आला. स्वच्छ भारत अभियानासाठी 1.96 लाख कोटी रुपयाची गुंतवणूक करून 1.2 कोटी शौचालय बांधण्यात आली. सन २०१७-१८ च्या पायाभूत सर्वेक्षणानुसार महाराष्ट्रामध्ये खालील **प्रमाणे शौचालय बांधण्यात आली**.

एकूण कुटुंबे	शौचालय असलेली कुटुंबे	शौचालय नसलेली कुटुंबे
11153486	10362744	790742

सामूहिक शौचालय वापरणाऱ्या कुटुंबाची संख्या दर्शवणारा तक्ता

एकूण कुटुंब	सामूहिक वापर	अन्य
44186	130551	174737

महाराष्ट्रातील हागणदारी मुक्त ग्रामपंचायतची स्थिती

एकूण गावे	हागणदारी मुक्त गावे	शिल्लक
40519	30676	9841

निष्कर्ष

स्वच्छता आणि आरोग्य ही आयुष्याची गुरुकिल्ली आहे. गावातील सामूहिक स्वच्छतेमुळे आरोग्यात परिवर्तन झाले आहे. लोकांमध्ये स्वच्छतेची संस्कृती रुजली आहे. ग्रामस्वच्छता अभियान यशस्वी करत असताना विविध जाती धर्मातील लोकांनी मतभेद विसरून अभियाना सहकार्य केले आहे. समाजामध्ये स्वच्छते विषयी जाणीव जागृती निर्माण झाली आहे. शासकीय योजना राबविताना सकारात्मक दृष्टिकोन निर्माण झाला असून भारत देश स्वच्छतेतून समृद्धीकडे हा मंत्र प्रत्येक्षात समाजामध्ये रुजला आहे.

संदर्भ :-

१. जोशी लक्ष्मण शास्त्री-1983 ''मराठी विश्वकोश'' खंड 2 महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ मुंबई.

२. भारदे बाळासाहेब- 2003, ग्राम क्रांतीच्या दिशा महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी प्रकाशन पुणे 38.

३. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज 2004 ग्रामगीता मूळ संपादक सावरकर सुदामजी आढळ चंद्रपूर.

४. केंद्र शासनाच्या संकेतस्थळावरील आव्हान दिनांक 27/11/ 2017.

५. महात्मा गांधी 1997 माझ्या स्वप्नातील ग्रामीण भारत मराठवाडा खादी ग्रामोद्योग समिती नांदेड- 2.

स्वच्छता जनजागृतीमध्ये समाज माध्यमांची भूमिका

डॉ. गोपाल गांगर्डे
सहाय्यक प्राध्यापक
समाजशास्त्र विभाग
विवेकानंद कला, स. द. वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर.

Abstract
समाज माध्यमे हे एकाच वेळी मोठ्या प्रमाणात लोकांशी प्रभावीपणे संवाद साधण्याचे महत्वाचे साधन आहे. समाज माध्यमांचा उद्देश केवळ वर्तमान घडामोडींबद्दल लोकांना माहिती देणे हा नाही तर समाजात प्रचलित असलेल्या विविध समस्यांबद्दल जागरूक करणे हा देखील आहे. वर्तमान काळात व्हाटसॲप, ट्विटर, फेसबुक, ईमेल, रेडीओ, दूरदर्शन अशा समाज माध्यमे तसेच प्रसार माध्यमांचा समाजावर मोठा प्रभाव आहे. समाज माध्यमांमुळे संदेशांचा सहज प्रसार करणे तसेच समुदायामध्ये चर्चा घडवून आणणे सुलभ झाले आहे. स्वच्छते सारख्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय समस्येविषयी जागरूकता घडवून आणण्यासाठी समाज माध्यमांचा उपयोग केल्यास त्या समस्येचे निराकरण लवकर शक्य होते. जगभरात समाज माध्यमांचा विविध कारणांसाठी उपयोग करण्यात आलेला आहे. भारतातही लोकमाध्यमे, समाज माध्यमे तसेच प्रसारमाध्यमांचा उपयोग करून भारतातील अस्वच्छतेच्या समस्येचे निराकरण शक्य आहे.

Keywords-
समाज माध्यम, मिडीया, स्वच्छ भारत अभियान

प्रस्तावना:-

स्वच्छ पर्यावरण ही सर्व सजीवांची मुलभूत गरज आहे त्यामुळेचस्वच्छ पर्यावरणाचा प्रश्न जागतिक पातळीवर महत्वाचा बनला आहे. वैयक्तिक आरोग्य आणि स्वच्छता हे मुख्यत्वे स्वच्छ पर्यावरणावर अवलंबून असते आणि स्वच्छ पर्यावरण हे पिण्याच्या पाण्याची पुरेशी उपलब्धता आणि योग्य स्वच्छता यावर अवलंबून असते. असुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा वापर, मानवी मलमूत्राची अयोग्य विल्हेवाट, उच्च बालमृत्यू दर हे मुख्यतः निकृष्ठ स्वच्छतेचे परिणाम आहेत. भारतात स्वच्छता विषयक पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. स्वच्छता विषयक वस्तू, साधने, शौचालये, स्वच्छता विषयक उत्पादने आणि आवश्यक वस्तूंचा तुटवडा आहे. भारतातील स्वच्छतेबाबतची सर्वात गंभीर समस्या म्हणजे शौचालयात वापरण्यासाठी मुबलक प्रमाणात पाणी उपलब्ध नाही. ज्या ठिकाणी पिण्यासाठीच मोठ्या कष्टाने पाणी मिळवले जाते त्या ठिकाणी शौचालयासाठी पाणी कसे मिळणार? त्यामुळे भारतातील स्वच्छता चळवळीला यश मिळत नाही.

भारतात लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटविण्यासाठी व लोकांमध्ये जाणीव जागृती होण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात स्वच्छतेसाठी गावपातळीवर मोठ्या बक्षीस योजना राबविल्या जातात. भारतातील लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देण्यासाठी समाज माध्यमांचा वापर केल्यास स्वच्छता ही एक चळवळ बनू शकते. केवळ पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे स्वच्छतेमध्ये कोणतेही महत्त्वपूर्ण बदल होणार नाहीत, कारण स्वच्छतेच्या सवयी लोकांना त्यांच्या संस्कृती, श्रद्धा आणि मानसिक वृत्तीतून वारशाने मिळतात.[1] लोकांमध्ये मूलभूत सामाजिक आणि वर्तणूकीत बदल होणे ही काळाची गरज आहे. भारताला हागणदारीमुक्त करण्याच्या उद्देशाने स्वच्छ भारत मिशन कार्यक्रमाचा शुभारंभ झाला. मात्र लोकांच्या मनात स्वच्छतेविषयी जाणीव जागृती नसल्यामुळे या कार्यक्रमाला पाहिजे तसे यश प्राप्त होऊ शकले नाही. स्वच्छता विषयक जागृकता म्हणजे 'सामाजिक समूह किंवा व्यक्तीला स्वच्छता आणि त्याच्याशी संबंधित समस्यांबद्दल मूलभूत ज्ञान देऊन विविध अनुभव मिळविण्यास मदत करणे होय'. स्वच्छता विषयक शिक्षणामुळे समाज मनात स्वच्छतेबद्दल जागरूकता निर्माण होऊ शकते आणि समाज तसेच व्यक्तीवर्तन बदलले जाऊ शकते. भारत सरकारने स्वच्छतेबाबत सुरू केलेल्या धोरणांबद्दल योग्य जाणीव जागृती करायची असेल तर प्रसार माध्यमेच ते काम अधिक जोखपणे करू शकतात. त्यामुळेच स्वच्छता विषयक जाणीव जागृतीमध्ये समाज माध्यमांची काय भूमिका असू शकते याची मांडणी करण्याच्या उद्देशाने सदर संशोधन हाती घेण्यात आले आहे.

संशोधनाचे उद्देश-

१. जागतिक स्तरावरील स्वच्छता विषयक स्थितीचा आढावा घेणे.
२. भारतातील स्वच्छतेबाबत स्थितीचे विश्लेषण करणे.
३. स्वच्छता विषयक जाणीव जागृतीमध्ये प्रसार माध्यमांची भूमिका विशद करणे.

संशोधन पध्दती-

सदर संशोधन हे पूर्णपणे दुय्यम तथ्यांवर आधारित आहे. माहितीच्या संकलनासाठी संदर्भग्रंथ, शोध निबंध, संशोधन अहवाल, शासकीय आकडेवारी, इंटरनेट सारख्या साधनांचा स्त्रोत म्हणून वापर केलेला आहे. प्राप्त माहितीचे वर्णनात्मक पध्दतीने मांडणी करण्यात आलेली आहे.

स्वच्छता विषयक समस्या जागतिक आढावा-

अस्वच्छतेचा व्यक्ती, समुदाय आणि राष्ट्राच्या आर्थिक स्थितीवर परिणाम होतो. जगभरात ग्रामीण भागातील 2.5 अब्जाहून अधिक लोकांकडे स्वच्छतेच्या योग्य सुविधा नाहीत आणि एक अब्जाहून अधिक लोक योग्य शौचालयाच्या अभावामुळे उघड्यावर शौच करतात.[2] सर्वांसाठी स्वच्छता करण्यासाठी आणि लोकांचे आरोग्य सुधारण्यासाठी आणि त्यांचे जीवन वाचवण्यासाठी पुरेशा शौचालयांच्या गरजेबद्दल जनजागृती करण्यासाठी, संयुक्त राष्ट्रांनी 19 नोव्हेंबरला जागतिक शौचालय दिन म्हणून 2013 मध्येच अधिकृतपणे मान्यता दिली.[3] संयुक्त राष्ट्राचे मत आहे की खुल्या जागेत शौच करणेहेसार्वजनिक आरोग्यासाठी अत्यंत हानीकारक आहे. उघड्यावर शौच केल्यामुळे जलस्त्रोत प्रदूषित होतात व संसर्गजन्य आजार होऊन लहान मुलांचा बळी जात आहे. त्यामुळे शौचालयांची निर्मिती करून आपण दरवर्षी 2 लाखांपेक्षा अधिक मुलांना वाचवू शकतो असे संयुक्त राष्ट्राची आकडेवारी सांगते.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO)4 आकडेवारीनुसार 2020 मध्ये जागतिक लोकसंख्येच्या 54% लोकांनी (4.2 अब्ज लोक) सुरक्षितपणे स्वच्छता सेवा वापरल्या होत्या. जगातील 1.7 अब्जाहून अधिक लोकांकडे अजूनही मूलभूत स्वच्छतेच्या सुविधा जसे की खाजगी शौचालये किंवा शौचालये नाहीत. यापैकी 494 दशलक्ष लोक अजूनही उघड्यावर शौच करतात. 2020 मध्ये जागतिक स्तरावर घरगुती सांडपाण्यापैकी 45% सांडपाणी कोणतीही सुरक्षित प्रक्रिया न करता भूजल स्त्रोतात सोडण्यात आले होते. जगातील जवळपास 10% लोक सांडपाण्यावर उगवलेले अन्नधान्य खातात. ज्यामुळे लोकांना कॉलरा, आमांश, टायफॉइड, आतड्यांसंबंधी जंत संक्रमण, अतिसार आणि पोलिओ यासारख्या गंभीर रोगांचा सामना करावा लागतो आहे.

अस्वच्छ अन्न व पाणी सेवन केल्याने लोकांना आजारपणाला सामोरे जावे लागते मात्र स्वच्छतेसंबंधी जाणीव जागृती केल्याने निश्चितच लोकांच्या आरोग्यावर चांगले परिणाम जाणवतात. बांग्लादेशात सरकार व युनिसेफच्या माध्यमातून 'स्वच्छता, स्वच्छता शिक्षण आणि पाणी पुरवठा कार्यक्रम' पाच वर्षापर्यंत राबविण्यात आला. बांग्लादेशातील ग्रामीण भागातील लोकांना रेडीओ व दूरदर्शनच्या या सारख्या प्रसार माध्यमातून हात धुणे, स्वच्छतेच्या सवयी व सुरक्षित पिण्याच्या पाण्यासंबंधी जाणीव जागृती केली गेली. या मोहिमेनंतर लोकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात स्वच्छतेविषयी जाणीव जागृती निर्माण झाल्याचे निदर्शनास आले होते.[5] जागतिक पातळीवर वेळोवेळी समाज माध्यमांद्वारे एखादा विषय लोकांपर्यंत घेऊन जाण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत. प्रसार माध्यमांच्याद्वारे समस्यांबद्दल लोकांना सतर्क करुन त्याविरोधी कृती करण्यासाठी संघठित केले जाऊ शकते. लोकांमध्ये विविध माध्यमातून जाणीव जागृती केली जाऊ शकते. सार्वजनिक कार्यक्रम, कार्यशाळा, प्रदर्शने, प्रात्यक्षिके, रेडिओ आणि टीव्ही, प्रिंट मिडीया आणि इंटरनेट यारख्या प्रसार माध्यमांचा जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी व स्वच्छतेविषयी जागरूकता वाढवणासाठी उपयोग केला जाऊ शकतो हे सिध्द झालेले आहे.

भारतातील स्वच्छता विषयक स्थिती:-

भारताच्या दृष्टीकोनातून अस्वच्छतेची सर्वात मोठी समस्या म्हणजे उघड्यावर शौचास जाणेही होय. उघड्यावर शौचामुळे कुटुंबाच्या आरोग्यावर परिणाम होतात शिवाय कुटुंब दारिद्र्य व वंचिततेच्या दुष्ट चक्रात अडकते. भारतात आजही अर्ध्याहून अधिक लोकसंख्या रेल्वे ट्रॅक, नद्यांचा किनारा तसेच मोकळ्या ठिकाणी शौचास जातात. असा अंदाज आहे की भारतात एकूण विष्ठेपैकी 78% विष्ठा सुरक्षित प्रक्रिया न करता भूजल स्त्रोतात मिश्रीत होते. पुरेशी स्वच्छता आणि सुरक्षित पाण्याच्या अभावामुळे अतिसारासारखे आजार उद्भवतात दरवर्षी 10 दशलक्ष लोकांना या गंभीर आजाराचा सामना करावा लागतो. दिल्लीतील मलनिस्सारण कामगारांच्या कामाच्या परिस्थितीच्या सर्वेक्षणात असे दिसून आले आहे की त्यांच्यापैकी बहुतेकांना जुनाट आजार, श्वसन समस्या, त्वचा विकार, ॲलर्जी, डोकेदुखी आणि डोळ्यांच्या संसर्गामुळे त्रास होतो. भारतातील बहुतांश शहरांमध्ये असुरक्षित

पिण्याच्या पाण्याची नोंद झाली आहे. विशाखापट्टणममधील नगरपालिकेचे पाणी खूप जास्त क्लोरीन आणि फार्मास्युटिकल्सने दूषित होते ज्यामुळे डोकेदुखी, अल्पकालीन स्मरणशक्ती कमी होणे आणि लक्ष कमी होणे अशा समस्यांना लोकांना सामोरे जावे लागले आहे.[6] अस्वच्छतेचे असे गंभीर परिणाम लक्षात घेता शासनाने स्वच्छतेसंबंधी मोठ्या प्रमाणात काम सुरु केले असून स्वच्छ भारत मिशनच्या माध्यमातून भारताला हागणदारी मुक्त करण्याचा निर्धार शासनाने घेतला आहे. त्या अभियानाचा भाग म्हणून 2014 आणि 2019 दरम्यान, भारत सरकारने संपूर्ण भारतात सुमारे 110 दशलक्ष शौचालये बांधल्याचा दावा केला आहे, ज्यामुळे मूलभूत स्वच्छतेची व्याप्ती ऑक्टोबर 2014 मध्ये 38.7% वरून 2019 मध्ये 93.3% पर्यंत वाढली आहे. 2014 आणि 2020 दरम्यान, भारत सरकारने 99% पेक्षा जास्त लोकसंख्येसाठी घरगुती शौचालये उपलब्ध करून दिली आहेत.[7] मात्र स्वच्छतेसंबंधी जाणीव जागृतीच्या अभावामुळे भारतातील स्वच्छता मोहिमेला म्हणावे तसे यश प्राप्त होत नसून त्यासाठी प्रसार माध्यमांचा आधार घेतल्यास ही चळवळ अधिक गतिमान करता येऊ शकते.

स्वच्छता जागृतीमध्ये समाज माध्यमांची भूमिका-

भारतासारख्या विकसनशील देशात, स्वच्छतेच्या बाबतीत ग्रामीण जनतेच्या मनोवृतीत बदल घडवून आणण्यासाठी समाज माध्यमे सक्रिय भूमिका बजावू शकतात. ग्रामीण भागातील लोकांना मानवी जीवनातील स्वच्छतेचे महत्त्व पटविण्यासाठी सत्ताधाऱ्यांनी समाज माध्यमांचा तसेच लोकमाध्यमांचा प्रभावीपणे वापर केला आहे. ग्रामीण पातळीवर लोकांच्या जीवनात लोकमाध्यमांची भूमिका खूप महत्त्वाची असते. आधुनिक काळातील सोशल मीडिया ग्रामीण लोकांना अजूनही परका वाटतो. त्याऐवजी लोकमाध्यमे त्यात प्रामुख्याने लोकगीते, लोकनृत्य, लोकनाट्य आणि इतर लोकप्रदर्शन कलांचा समावेश होतो. समस्या समजून घेण्यासाठी तिला ग्रामीण लोकांच्या दृष्टीकोनातून सांगणे आवश्यक असते. ग्रामीण भागात स्वच्छतेचे महत्व पटविण्यासाठी या लोककलांचा वापर करणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर आधुनिक काळातील माहिती तंत्रज्ञान आणि मोबाईलचा वापर स्वच्छतेचा संदेश प्रसारित करण्यास आणि स्वच्छताविषयक ज्ञान सामायिक करण्यात उपयोगी ठरू शकतो. भारतात मागील काही वर्षांत स्वच्छताविषयक जागरूकता करण्यासाठी समाज माध्यमांचा अधिक वापर करुन घेतला आहे. स्वच्छतेच्या प्रचारामध्ये रेडिओ जाहिराती, छापील पत्रके, भिंती रंगवणे, वृत्तपत्रे इत्यादींचा समावेश होतो. याशिवाय स्वच्छता उपक्रमांमध्ये लोकांना सहभागी करुन घेऊन त्यांना प्रोत्साहन दिले जाते. सामुदायिक उपक्रम, सोशल मॅपिंग, गटचर्चा इत्यादींचा त्यात समावेश होतो. उघड्यावर शौच करणे थांबवण्यासाठी संस्थात्मक पातळीवर प्रोत्साहन म्हणून काही आर्थिक पुरस्कार देखील जाहीर केलेले आहेत. स्वच्छता माहिमेत प्रसारमाध्यमांच्या वाढत्या वापरामुळे मानवी क्रिया प्रक्रियांचा पर्यावरण तसेच मानवाच्या आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांबद्दल मानवी समाज अधिक जागरूक होत आहे. थोडक्यात पर्यावरणाच्या समस्यांबद्दल लोकांना जागरूक करण्यात तसेच वैयक्तिक जीवनात स्वच्छतेला प्रोत्साहन देण्यामध्ये समाज माध्यमे मोठी भूमिका वठवित आहेत. भारतातील स्वच्छता मोहित यशस्वी करण्यासाठी सोशल मीडियाच्या माध्यमातून स्वच्छताविषयक जागरुकता वाढवली पाहिजे तसेच ग्रामीण लोकांमध्ये प्रचलित असणारे लोकमाध्यमे तसेच आधुनिक प्रसार माध्यमे यांची सांगड घालून स्वच्छता विषयक उपक्रमांचे पद्धतशीर नियोजन करणे, स्वच्छते विषयी लोकांना जागरूक करणे आणि उपक्रमांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.

सारांश-

भारतात स्वच्छता विषयक पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे. असुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा वापर, मानवी मलमूत्राची अयोग्य विल्हेवाट याचा मानवी जीवनावर मोठा दुष्परिणाम झालेला आहे. भारतातील लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देण्यासाठी समाज माध्यमांचा वापर केल्यास स्वच्छता ही एक चळवळ बनू शकते. केवळ पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेमुळे स्वच्छतेमध्ये कोणतेही महत्त्वपूर्ण बदल होणार नाहीत तर लोकांना स्वच्छतेची सवय लागली पाहिजे. समाज माध्यमातून, लोकमाध्यमातून स्वच्छतेचे महत्व लोकांना पटवून दिल्यास व स्वच्छतेविषयी जाणीव जागृती केल्यास भारतातील अस्वच्छतेच्या समस्येचे निराकरण शक्य आहे.

संदर्भ सूची-

१. Indu Balaand Shashi Kumar (2019). ‘Sanitation Awareness Through Social Media: With Special Reference to Swachh Bharat Abhiyan’, International Journal of Innovative Social Science & Humanities Research, Vol (6), No.1 Jan-March, 2019

२. Indu Balaand Shashi Kumar (2019). ‘Sanitation Awareness Through Social Media: With Special Reference to Swachh Bharat Abhiyan’, International Journal of Innovative Social Science & Humanities Research, Vol (6), No.1 Jan-March, 2019

३. World Toilet Day- 2022, https://www.who.int/mongolia/news/detail/19-11-2022-world-toilet-day---2022

४. Sanitation- Key Fact retrieved from- https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/sanitation

५. Mahfuza Islam and Others. (2021). ‘Effectiveness of Mass Media Campaigns to Improve Handwashing-Related Behavior, Knowledge, and Practices in Rural Bangladesh’Am J Trop Med Hyg. 2021 Apr; 104(4): 1546–1553, Published online 2021 Jan 18. doi: 10.4269/ajtmh.20-1154

६. Water supply and sanitation in India https://en.wikipedia.org/wiki/Water_supply_and_sanitation_in_India

७. Water supply and sanitation in Indiahttps://en.wikipedia.org/wiki/Water_supply_and_sanitation_in_India

निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत स्वच्छता अभियान: एक समाजशास्त्रीय आकलन

डॉ. भगवान सुरेश मनाळ
सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
श्री. मुक्तानंद महाविद्यालय गंगापूर, जिल्हा, औरंगाबाद

गोषवारा

ग्रामविकासासाठी शासनाकडून अनेक योजना आखल्या जातात. त्या योजना परिणामकारकपणे राबविण्यासाठी अनेक उपाय योजले जातात. त्या योजना कागदावरच राहू नयेत, यासाठीही राज्य शासन या योजनांचा पाठपुरावा करीत आहे. शासनाच्या योजना गावपातळीवर जाण्यासाठी केवळ अधिकारी व कर्मचाऱ्यांचे काम नाही तर जनतेचाही यात सहभाग आवश्यक आहे. यामुळेच 'लोकसहभागातून ग्रामविकास', 'लोकसहभागातून परिवर्तन' ही संकल्पना अनेक गावातील उद्योजक, तरुण आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांनी अंगिकारणे गरजेचे आहे. या माध्यमातून ग्रामस्वच्छता, वृक्षारोपण, नदी स्वच्छतेसाठी अभियान, नळाद्वारे पाणीपुरवठा व्यवस्थापन, बालविवाह प्रतिबंध, स्त्री भ्रूणहत्या विरोध, महिला सक्षमीकरण, हुंडा प्रतिबंध, जलसंधारणाची कामे, सामुदायिक विवाह सोहळे, किंवा सांडपाणी व्यवस्थापन असे अनेक उपक्रम सध्या गावपातळीवर राबविणे आणि याबाबत जन जागृती अभियान राबविणे आणि त्यातून गाव सुजलाम् सुफलाम् करण्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक ठरते कारण एका गावाने नियोजनबद्ध तयार केलेला कार्यक्रम हा पुढे पॅटर्न म्हणून ओळखला जातो. असे महाराष्ट्रात अनेक पॅटर्न विविध गावांनी तयार केलेले आहेत आणि त्याचा इतर गावांनी स्विकार केलेला आहे. मग तो राळेगणसिद्धी, हिवरे बाजार या गावचे ग्राम समृद्धी पॅटर्न असो, आदर्श गाव पाटोदा असो, जलसंधारणाचा शिरपूर पॅटर्न असो किंवा इतर अनेक गावचे असे ग्रामविकास पॅटर्न असोत. त्यातूनच इतर गावे प्रेरणा घेऊन विकास करण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत.

लोकसहभागाच्या या अभियानाला नागरिकांनी न मागता भरभरुन सहाय्य केले पाहिजे. यातील महत्वाचा सहभाग व पुढाकार हा प्रामुख्याने ग्रामपंचायत सरपंच, उपसरपंच सर्व ग्रामपंचायत सदस्य आणि गावातील मान्यवर मंडळींच्या आर्थिक हातभाराने तसेच डॉक्टर असोसिएशन, मेडिकल असोसिएशन, ग्रामोन्नतीसाठी निर्माण झालेली विविध मंडळे, शिक्षक वृंद, वेगवेगळे लायन्स क्लब, रोटरी क्लब, बँक, अर्बन बँक, वेगवेगळ्या पतसंस्था, ज्येष्ठ नागरिक संघ, वेगवेगळे प्रतिष्ठान, महिला मंडळ, बचत गट, साखर कारखाना, पोलीस स्टेशन, तालुक्याचे आमदार तसेच कुणी वाढदिवसानिमित्त, कुणी स्मरणार्थ आणि परिसरातील विविध सहकारी, सामाजिक, वेगवेगळ्या शैक्षणिक संस्था, उद्योजक, व्यापारी व काहींनी व्यक्तिगत पातळीवर मोठी रक्कम अभियानाला देऊन अशा लोकसहभागाच्या उपक्रमास हातभार लावणे गरजेचे आहे.

प्रस्तुत लघु शोध निबंधाच्या माध्यमातून भारत शासनाने सुरू केलेल्या स्वच्छ भारत अभियानाचे समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून आकलन करण्याच्या हेतूने लिखाण करण्यात आलेले आहे.

बीजसंज्ञा :-
'निर्मल भारत अभियान', ग्रामस्वच्छता अभियान

संशोधनाचे उद्देश:-

१. भारत शासनाच्या 'निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत विविध स्वच्छता अभियान व कार्यक्रमांचा अभ्यास करणे.
२. भारत शासनाच्या 'निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत विविध स्वच्छता अभियान व कार्यक्रमांची यशस्विता तपासणे.

गृहितके :-

१. भारत शासनाने 'निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत ग्रामीण आणि शहरी स्वच्छता अभियांनांची सुरवात केलेली दिसून येते.
२. भारत शासनाच्या 'निर्मल भारत अभियाना अंतर्गत विविध स्वच्छता अभियान व कार्यक्रमांना व्यापक स्वरुपात यश मिळालेले दिसून येत नाही.

तथ्य संकलन :-

प्रस्तूत शोधनिबंधासाठी प्राथमिक साधनांव्दारे तथ्य संकलन करण्याकरिता निरीक्षण पद्धतीचा वापर करण्यात

आला असून दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीच्या माध्यमातून इंटरनेटवरील विविध मजकूर, लेख आणि लिखित साहित्याचा वापर प्रस्तुत लघु शोध निबंधाकरिता करण्यात आलेला आहे.

अध्ययन पध्दती :-

प्रस्तूत शोधनिबंधाकरिता वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आला आहे.

प्रास्ताविक

शासकीय स्तरावरुन विकासाच्या योजना, कार्यक्रम, अभियान, चळवळी राबविल्या जातात. त्यास लोकसहभाग आवश्यक असतो. म्हणून शासनाकडून कांही लोकाभिमूख योजना, प्रोत्साहनपर कार्यक्रम व अभियान मोठया प्रमाणात राबविले जातात. अलिकडे अशाच प्रकारचे एक अभियान मोठ्या प्रमाणात राबविले जात आहे ते म्हणजे निर्मल भारत अभियान होय. केवळ भौतिक विकास म्हणजे प्रगती नसून त्याद्वारे लोकांना सक्षम करुन त्यांचा सर्वांगिन विकास साधने म्हणजेच प्रगती होय. मानव विकासात गुंतवणुक करणे म्हणजेच आर्थिक विकासाकडे टाकलेले पाऊल असते. हे आता सर्वमान्य झाले आहे. म्हणूनच शासकीय योजना, कार्यक्रम व अभियानात व्यक्तीचे शिक्षण, आरोग्य व उपजिविकेचे साधन या तीन पैलूवर लक्ष केंद्रीत केल्याचे दिसून येते. २ ऑक्टोबर, २०१४ रोजी महात्मा गांधीच्या जन्मदिनी निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियांनाचा शुभारंभ झाला. त्याला विविध स्तरातून उत्तम प्रतिसाद मिळत गेला. त्यातून स्वच्छ, सुंदर भाताचे चित्र लवकरच पहायला मिळेल असा आशावादही निर्माण झाला. हळूहळू दिल्ली पासून ते गल्ली पर्यंत या अभियानाची व्याप्ती वाढत गेली. प्रसार माध्यमामधून विविध जाहिरातीद्वारे निर्मल (स्वच्छ) भारताचा, स्वच्छतेचा महामंत्र दिला गेला आणि सर्वत्र स्वच्छतेवर विचार मंथन सुरु झाले. याही अगोदर शासकीय स्तरांवरुन संत तुकडोजी महाराज ग्रामस्वच्छता कार्यक्रम व स्पर्धा, निर्मलग्राम पुरस्कार योजना, यासारख्या स्वच्छता विषयक योजना स्थानिक पातळीवरुन राबविल्या जात होत्या. परंतू नंतर त्याची व्याप्ती वाढवून संपूर्ण भारतभर 'निर्मल भारत अभियान' या नावांने ते सुरु करण्यांत आले. ग्रामस्वच्छता अभियान्, संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामस्वच्छता कार्यक्रम देशात प्रथमतः १९८६ मध्ये केंद्र पुरस्कृत ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची सुरुवात झाली. हा कार्यक्रम उद्दिष्टांवर आधारीत होता. परंतू म्हणावे तेवढे यश मिळू शकले नाही. वैयक्तिक स्वच्छते बरोबरच सार्वजनिक स्वच्छतेचा प्रश्नही गंभीर बनू लागला. अस्वच्छतेमुळे विविध विकारांचा फैलाव होवून बाधित रुग्णांची संख्या वरचेवर वाढू लागल्याचे लक्षात घेवून शासनाने २००० ते २००१ पासून ग्रामस्वच्छतेकडे विशेष लक्ष द्यायला सुरुवात केली. विविध स्वच्छता अभियान व कार्यक्रमामध्ये वैयक्तिक स्वच्छते बरोबरच परिसर स्वच्छता, शुध्द व सुरक्षित पिण्याचे पाणी, घरोघरी शौचालय, सांडपाण्याचे नियोजन व घनकच-यांचे व्यवस्थापण यावर विशेष लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. अशा ग्रामस्वच्छता अभियानाला प्रोत्साहन मिळावे म्हणून ग्रामस्वच्छते बाबत उल्लेखनिय कार्य करणाऱ्या ग्रामपंचायतीना विशेष पुरस्कारांने गौरवले जाऊ लागले. यामध्ये स्वयंसेवी संस्था, बचत गट, अंगणवाडी ताई, विद्यार्थी, शिक्षक यांचाही सहभाग मोलाचा ठरला. विशेषतः आज ग्रामीण स्वच्छतेच्या बाबतीत महाराष्ट्र देशात पुढे असल्याचे दिसत असले तरी कालांतराने यावरील शासनाचे दुर्लक्ष होत असलेले दिसून येते. आज जरी देशातील २७ हजारांपेक्षा अधिक निर्मलग्राम पैकी नऊ हजारा पेक्षा अधिक गावे ही महाराष्ट्रातील आहेत. परंतू आजही देशभरातील हजारों गावे अजूनही अस्वच्छ असल्याचे दिसते हे चिंताजनक आहे.

स्वच्छ भारत अभियाना अंतर्गत शौचालये निर्मिती : -

२०११ च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण भागातील ३२.७०% ग्रामीण कुटूंबांनाच शौचालयाच्या सुविधा होत्या, तर २०१३ मधील नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशनच्या पाहणीनुसार ग्रामीन भागातील ४०.६% ग्रामीण कुटूंबानाच शौचालयाच्या सुविधा होत्या, स्वच्छ भारत अभियानाने '२०१९ पर्यंत 'स्वच्छ भारत' साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे, यासाठी ग्रामीण भागातील स्वच्छतेच्या पातळीत सुधारणा करणे व गावे हागणदारीमुक्त करणे हे साधारण उद्दिष्ट ठेवले आहे. यासाठी ग्रामीण भागात वैयक्तिक शौचालये, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, सामुदायिक स्वच्छतागृहे, शाळा व अंगणवाड्यामध्ये शौचालये, घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन यंत्रणा उभारून कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंलबजावणीवर भर देण्यात येत आहे .

आज ग्रामीण भागांतील बहुतांश घरामध्ये शौचालये नाहीत ही बस्तुस्थिती आहे. शौचालये बांधण्यासाठी केंद्र सरकार १२ हजार रुपयांचे अनुदान देते. तरीही शौचालये बांधण्याच्या कामात गती आल्याचे दिसत नाही. बऱ्याच ठिकाणी घरांमध्ये स्वच्छता पाळली जाते. परंतू

सार्वजनिक स्वच्छते कडे दूर्लक्ष केले जाते. अनेक देशामध्ये सार्वजनिक स्वच्छते विषयी काही नियम आहेत. तसे आपल्या देशात नाहीत. जरी नियम केले तरी ते मोडणाऱ्यांना फारशी शिक्षा दिली जात नाही. परिणामी अस्वच्छता वाढत होते. जनगणनेच्या ताज्या अहवाला नुसार देशातील जवळपास ५४% घरामध्ये शौचालये नाहीत. यावरुन वैयक्तिक आणि सार्वजनिक स्वच्छते विषयी भारतीय लोक किती मागासलेले आहेत हेच दिसून येते. 'निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान' राबवूनही स्वच्छतेची स्थिती चिंताजनक असल्याचे दिसून येते. लोकसंख्येच्या मानाने जगात दुसरे स्थान असलेल्या भारतात पायाभूत स्वच्छतेविना राहणाऱ्या लोकांची संख्या सर्वाधिक आहे. वॉटरशेड स्टेट ऑफ वर्ल्ड टॉयलेटस, २०१७ च्या अहवालातून धक्कादायक माहिती समोर आली असून, देशात निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान राबवून अजूनही तब्बल ७३.२ कोटीपेक्षा अधिक लोक (५६%) एक तर खुल्या जागेत शौचाला जातात किंवा असुरक्षित अस्वच्छ शौचालयाचा वापर करतात असे या अहवालात म्हटले आहे. महिला व मुलीसाठी तर चिंतेची बाब असून, अजूनही ३५.५ कोटी महिला व मुलीना अद्याप शौचालयाची सुविधाच उपलब्ध नाही, असेही या अहवालात म्हटले आहे. देशात निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियानामुळे उघडयांवर शौचास जाणाऱ्यांची संख्या ५६% ने कमी झाल्याचा दावा केला जात आहे. याचाच अर्थ आता १० कोटीपेक्षा जास्त लोक शौचालयांचा वापर करीत आहेत. जागतिक पातळीवरुन विचार केल्यांस उघडयांवर शौचास जाण्यापासून रोखणाऱ्या प्रमूख १० देशांत भारताचा ६ वा क्रमांक लागतो. भारत सरकारने २ ऑक्टोबर,२०१४ पासून निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान सुरु केले. या अभियानाअंतर्गत नोव्हेंबर, २०१७ पर्यंत ५.२ कोटी शौचालयांची निर्मिती करण्यात आली. या सोबतच ४० लाख खाजगी शौचालयांची निर्मिती करण्यांत आली आहे. तसेच २.२३ लाख कम्युनिटी आणि पब्लिक टॉयलेट तयार करण्यांत आले आहेत. तर १ हजार ३३४ शहरे उघडयांवर शौचापासून मुक्त आहेत. उघडयांवर शौचास जाणे अत्यंत धोकादायक असून डायरियासारखा आजार त्यातूनच हातो. या आजारामुळे दरवर्षी तब्बल ६० हजार ७०० मुलांचा मृत्यू होतो. या सोबतच ३८% मुलांच्या शारिरीक विकासाला बाधा पोहोचू शकते.

संत गाडगे महाराज ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून स्वच्छतेची चळवळ : -

ग्रामीण भागात संत गाडगे महाराज ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून स्वच्छतेची चळवळ गेल्या काही वर्षांपासून सुरूच आहे. त्यामुळे १५ जिल्हे, १६३ तालुके आणि २६ हजार गावे आतापर्यंत हागणदारीमुक्त झाली आहे. पण गाव किंवा शहर केवळ हागणदारीमुक्त झाले म्हणजे स्वच्छ झाले असे म्हणता येणार नाही. सरकारदफ्तरी राज्याची स्वच्छ महाराष्ट्राच्या दिशेने घोडदौड असली तरी शहरातील वास्तव मात्र बरेच वेगळे आहे. बहुतांश आजार हे अशुद्ध पाणी, अस्वच्छ परिसर, वैयक्तिक स्वच्छतेचा अभाव यामुळे होतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देतानाच त्यांच्यात एकसंधपणाची भावना निर्माण करणे आणि त्यातून गावाचा सर्वागीण विकास साधण्याच्या उद्देशाने सन २००० मध्ये तत्कालीन काँग्रेस-राष्ट्रवादी आघाडी सरकाने राज्यात प्रथमच स्वच्छता अभियान सुरू केले. तत्कालीन पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता मंत्री स्वर्गीय आर. आर. पाटील यांच्या कल्पनेतून ग्रामीण भागात संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची सुरुवात झाली. स्वच्छतेचे महत्त्व लोकांना पटवून देण्यात आबा यशस्वी ठरले आणि लोकांनीही या अभियानात स्वतःला झोकून दिले. प्रचंड लोकसहभागामुळे या चळवळीला लोकचळवळीचे स्वरूप आले. शुद्ध आणि सुरक्षित पिण्याचे पाणी, घर-परिसराची स्वच्छता, सांडपाण्याचे योग्य नियोजन, व्यक्तिगत स्वच्छता आणि घनकचरा व्यवस्थापन, मानवी मलमूत्राची विल्हेवाट अशा गोष्टींमध्ये लोकसहभागातून कामं करून ग्रामस्थांनी आपला आणि आपल्या गावांचाही कायापालट केला. एवढेच नव्हे तर ग्रामविकासाचाही पाया मजबूत केला. या अभियानास सरकारने स्पर्धेची जोड दिल्याने गावोगावी संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाचा बोलबाला झाला आणि पहिल्या वर्षातच ११५५ ग्रामपंचायती स्वच्छ झाल्या. त्यानंतर दरवर्षी यात भर पडत गेली आणि १० वर्षांत सुमारे १० हजार ग्रामपंचायती स्वच्छ झाल्या. राज्याच्या या अभियानाचा देशपातळीवरही बोलबाला झाला, केंद्र सरकारनेही या अभियानाची दखल घेत सन २००५मध्ये देशपातळीवर निर्मल ग्राम अभियान सुरू केले. त्यातही महाराष्ट्राचाच बोलबाला राहिला. ९ हजार ग्रामपंचायतींनी केंद्राचा निर्मल ग्राम पुरस्कार पटकावला. ग्रामीण भागात यशस्वी ठरलेल्या या अभियानात काही सुधारणा करीत राज्य सरकारने त्याचा शहरी भागात विस्तार करताना नागरी स्वच्छता अभियान सुरू केले. त्याचाच एक भाग

म्हणून सुजल महाराष्ट्र- निर्मल महाराष्ट्र उपक्रम सुरू करण्यात आला. एकूणच या अभियानाच्या माध्यमातून राज्यातील ६२ टक्के कुटुंबांना शौचालये उपलब्ध झाली.

राज्यात स्वच्छता अभियानाची चळवळ जोमात असतानाच केंद्रात आणि राज्यातही सत्तांतर झाले. नव्या सरकारने जुन्या योजनांचे बारशे करीत त्यांच्या नामांतराचा धडाका लावला. अन्य योजनांप्रमाणेच निर्मल ग्राम योजना बंद करण्यात आली. राज्यातही गाडगेबाबा अभियान गुंडाळण्याचा फतवा निघाला. पण लोकांचा विरोध होताच हे अभियान सुरू ठेवण्याची घोषणा झाली. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न साकारण्यासाठी गेले तीन वर्षे राज्यात स्वच्छता अभियान सुरू आहे. राज्यात गेल्या अडीच तीन वर्षांत नगरविकास विभागाच्या माध्यमातून शहरी भागात म्हणजेच २७ महापालिका, २५६ नगरपालिका आणि १०१ नगरपंचायतींमध्ये अभियानाची अंमलबजावणी केली जात आहे. तर ग्रामीण भागात ग्रामविकास आणि पाणीपुरवठा-स्वच्छता विभागामार्फत. राज्याचा नागरी भाग हागणदारीमुक्त झाला असून आता दोन वर्षांत या सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील घनकचऱ्याचाही प्रश्न निकाली लावण्याचा निर्धार सरकारने केला आहे. ग्रामीण भागातही २७ हजारपैकी केवळ सात ते आठ हजार ग्रामपंचायती हागणदारीमुक्त होणे बाकी असून गेल्या तीन वर्षांत ४० लाख शौचालये बांधण्यात आली असून उर्वरित ग्रामपंचायतीही मार्च २०१८ पर्यंत हागणदारीमुक्त होतील असा पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता विभागाचा दावा आहे. या अभियानात शौचालय बांधण्यासाठी शहरी भागात प्रति युनिट १७ हजार तर ग्रामीण भागात १२ हजार रुपये दिले जात आहेत.

निष्कर्ष व उपाययोजना :-

अभियान केवळ पक्षीय पातळीपूरतेच मर्यादित न राहता सर्वच राजकीय पक्षांनी एकत्र येवून देश हितासाठी गरजेचे आहे. एक राष्ट्रीय चळवळ या नात्यांने प्रत्येक नागरिकांने यात सहभागी होणे महत्वाचे ठरणारे आहे. कोणतेही अभियान म्हटले की ते लोकसहभागा शिवाय यशस्वी होत नाही. म्हणून लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देणे, स्वच्छतेची सवय लावणे या बाबी देखील महत्वाच्या ठरतात. लोकांची मानसिकता बदलने गरजेचे आहे. तरच लोकसहभाग वाढेल, लोकांमध्ये जाणीवजागृती होईल, परंतू त्यासाठी व्यापक प्रमाणात प्रयत्न व्हायला पाहिजेत. केवळ फोटो काढण्यापर्यंत अभियान राबविण्यात येऊ नये, स्वच्छतेची केवळ शपथ घेवून आणि स्वच्छतेचा कार्यक्रम केल्यांने संपूर्ण स्वच्छता निर्माण होणार नाही. त्यासाठी गरज आहे ती इच्छाशक्तीची. राजकीय इच्छाशक्तीबरोबर लोकांचा सहभागही तेवढाच महत्वाचा आहे. याशिवाय 'निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान यशस्वी करायचे असेल तर अगदी स्थानिक पातळीवरुन देखील जनजागृती होणे गरजेचे आहे. विशेषतः महिलांचा सहभाग वाढला पाहीजे. शौचालयाचा वापर, सांडपाणी व घनकचरा व्यवस्थापन यावर अधिक भर दिला गेला पाहीजे. कांही धार्मिक व्यक्ती, प्रवचनकार, किर्तनकार, भारुडकार यांच्या माध्यमातून स्वच्छतेचे महत्व पटवून दिल्यास या अभियानाला गती प्राप्त होवू शकते. तसेच शाळा व महाविद्यालयातुन प्रबोधनात्मक कार्यक्रमांतून स्वच्छतेचे संस्कार मुलांवर करणे गरजेचे आहे. गावांतील सर्व कार्यालये, बस स्थानक, शाळा, महाविद्यालये, व्यापारी संकुले, दवाखाने इत्यादी ठिकाणी सक्तीने शौचालये बांधली गेली पाहीजेत. याशिवाय, शासन यंत्रणेनेही यासाठी व्यापक प्रसिध्दी मोहिम हाती घ्यावी व वर्तमानपत्रे, आकाशवाणी, दूरदर्शन इत्यादी प्रसार माध्यमांचा वापर करुन शौचालयांचे व स्वच्छतेचे महत्व सांगणारे संदेश प्रसारित करावेत. नव्याने निर्मलग्राम पुरस्कार योजना सुरु करुन त्यासाठी भरीव आर्थिक तरतूद करावी. जेणे करुन प्रत्येक गांव या निर्मल (स्वच्छ) भारत अभियान 'स्वच्छतेतून समृध्दीकडे' प्रत्येक घरा-घरामध्ये पोहोंचेल. प्रत्येक ग्रामपंचायत, पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदांच्या माध्यमातून स्वच्छ भारत मिशनची अंमलबजावणी काटेकोरपणे केल्यास भविष्यांत स्वच्छ भारताचे स्वप्न पूर्ण व्हायला वेळ लागणार नाही. परंतू त्यासाठी प्रत्येक भारतीयांच्या मनात स्वच्छतेची ज्योत कायम तेवत ठेवण्याची जबाबदारी ही शासनाची व प्रत्येक व्यक्तीची आहे, हे विसरून चालणार नाही तरच स्वच्छ, सुंदर भारत निर्माण होईल व जागतिक महासत्तेच्या दिशेने टाकलेले एक पाऊल यशस्वी ठरेल, यात शंका नाही.

समारोप

राज्यात स्वच्छता अभियानासाठी प्रोत्साहन अनुदानाच्या माध्यमातूनही राज्य आणि केंद्राच्या माध्यमातून कोट्यवधी रुपये खर्च केले जात आहेत. त्यामुळे देशात सर्वात आधी स्वच्छ महाराष्ट्राचे स्वप्न दृष्टिपथात असल्याचे चित्र सरकारदरबारी रंगविले जात आहे. प्रत्यक्षात मात्र प्रत्यक्षात महाराष्ट्रातील नावाजलेल्या आणि मेट्रोपोलिटिन समजल्या जाणाऱ्या शहरांवर नजर टाकल्यास किंवा उपनगरीय रेल्वेच्या कोणत्याही मार्गावरून फेरफटका मारल्यास सरकारचा हा दावा किती

पोकळ आणि स्वप्नरंजन करणारा आहे याची कल्पना येईल. केवळ हागणदारीमुक्तीने राज्य स्वच्छ होणार नाही. तर पाण्याचे स्रोत, नद्या, नाले यांचीही स्वच्छता महत्त्वाची असून घनकचऱ्याची शास्त्रोक्त विल्हेवाट लावणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. शहरी भागात केवळ सरकारी उपक्रम म्हणून या अभियानाकडे पाहिले जात असल्याने महाराष्ट्र कागदोपत्री स्वच्छ होईल. मात्र वास्तवातील स्वच्छ महाराष्ट्राचे स्वप्न तूर्तास धूसरच दिसते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१. डॉ. अखिलेश व डॉ.शुक्ला (२००४)- 'औरत मे ग्रामीण विकास', बुक एनक्लेव, नई दिल्ली.
२. डॉ. संजय तिवारी व डॉ. कोष्टा (१९९८) – 'ग्रामीण विकास (सरकार की विविध योजनाएँ)', रावत पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली.
३. यशमंथन (२००१) पुणे.
४. 'राष्ट्रीय ग्रामस्वराज योजना ग्रामविकास मंत्रालय', भारत सरकार, २०१४.
५. www.maharashtra.gov.in
६. www.yashada.org.
७. दैनिक संचार, लोकमत,एकमत, इत्यादी.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT FACTOR 8.072

सार्वजनिक ग्रामस्वच्छतेचे अग्रदूतः संत गाडगेबाबा”

डॉ. भारत बापू बिचितकर

सहायक प्राध्यापक, इतिहास विभाग,

श्री शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी

गोषवाराः

महाराष्ट्राच्या पुण्यभूमीत अनेक संत आणि समाजसुधारक होऊन गेले. संत गाडगेबाबा हे त्यापैकी एक. मानवजातीची सेवाभावी वृत्तीने निरपेक्ष सेवा करून त्यांना अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी आणि परंपरा यांच्या जोखडातून बाहेर काढण्यासाठी समाज प्रबोधनाचे महान कार्य संत गाडगेबाबा यांनी केले आहे. एक थोर समाजसेवक व क्रांतिकारक राष्ट्रीय संत की, ज्यांनी प्रत्यक्ष हातात झाडू घेऊन समाजाला स्वच्छतेचा महामंत्र दिला, त्या संत गाडगेबाबा यांच्या कार्याची दखल घेतल्या शिवाय महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणा चळवळींचा इतिहास पूर्ण होऊ शकत नाही. संत गाडगेबाबा हे वेगळ्या विचारधारेचे समाजसुधारक होते. त्याच्या विचारांना विवेक आणि बुध्दीप्रामाण्यवाद याची मांड पक्की होती. संपूर्ण महाराष्ट्रभर भ्रमंती करून त्यांनी समाज प्रबोधन आणि स्वच्छतेचा मूलमंत्र पेरला. त्यामुळे संत गाडगेबाबा हे ग्रामस्वच्छतेचे खरेखुरे अग्रदूत होते. कीर्तन हे त्यांच्या समाज प्रबोधनाचे मुख्य माध्यम होते. कीर्तनाच्या निमित्ताने ते जिथे जिथे जात तिथे प्रथम हातात झाडू घेऊन गाडगेबाबा व त्यांचे अनुयायी स्वतः संपूर्ण गाव स्वच्छ करीत आणि मगच कीर्तनाला सुरुवात करीत. अशा या महापुरुषाने राबविलेल्या मोहिमेची दखल घेऊन राज्य शासनाने त्यांच्या नावाने 'संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान' राज्यस्तरीय मोहीम कार्यरत आहे.

कीवर्डः

संत गाडगेबाबा, ग्रामस्वच्छता.

प्रस्तावनाः

महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीतील एक अग्रणी समाजसुधारक संत गाडगेबाबा ही केवळ व्यक्ती नाही, तर ती एक विवेकवादी आणि बुध्दीप्रामाण्यवादी विचारधारा आहे. समाजाला धार्मिक, आर्थिक, मानसिक भ्रमातून मुक्ती देणारा हा एक मौलिक विचार आहे. समाजातील सामान्य माणसाला केंद्रबिंदू ठरवत इथल्या पाखंडी व्यवस्थेचे बुरूज उद्ध्वस्त करण्याची ताकद संत गाडगेबाबांनी कीर्तनामधून समाजमनात रुजवली. समाजातील अबालवृध्दांना आपलीशी वाटेल अशा आपल्या परंपरागत रांगड्या ग्रामीण व-हाडी भाषेत संत गाडगेबाबा कीर्तनातून समाज प्रबोधन करीत असत. शिक्षणासाठी म्हणून कोणत्याही शाळेची पायरी न चढलेले संत गाडगेबाबा हे रस्त्यावरच्या मुक्त शाळेत आणि दुनियादारीच्या विद्यापीठात शिकलेले खरेखुरे आणि कृतिशील लोकशिक्षक होते. देश विदेशातील अनेक प्रस्थापित विद्यापीठांना जे शक्य झाले नाही, ते महान कार्य या चालत्या बोलत्या लोकविद्यापीठाने प्रत्यक्ष करून दाखवले. त्यांच्या कार्याच्या प्रेरणेने महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीतील प्रबोधनाचे विझलेले निखारे पुन्हा प्रज्वलित होतील, अशी आशा वाटते. संत गाडगेबाबा यांनी निर्माण केलेल्या प्रकाश पर्वात प्रत्येकाने उजळून निघण्याची प्रेरणा घ्यावी हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य हेतू आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देशः

१. संत गाडगेबाबा यांच्या जीवन चरित्राची माहिती घेणे.
२. संत गाडगेबाबा यांच्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेणे.
३. संत गाडगेबाबा यांच्या स्वच्छता विषयक कार्याचा शोध घेणे.

गृहितकेः

१. संत गाडगेबाबा हे आधुनिक महाराष्ट्रातील एक थोर समाज प्रबोधनकार होते.
२. महाराष्ट्रातील सामाजिक सुधारणेत संत गाडगेबाबा यांचे योगदान मोलाचे आहे.
३. संत गाडगेबाबा यांचे सार्वजनिक स्वच्छता विषयक कार्य प्रेरणादायी आहे.

संशोधन पध्दतीः

प्रस्तुत शोधनिबंधातील संशोधन हे दुय्यम संदर्भ साधनांवर आधारित आहे. संत गाडगेबाबा यांच्या जीवनकार्यावर प्रकाश टाकणारे विविध संदर्भ, निवडक नियतकालिके, देशातील आघाडीची वृत्तपत्रे, विविध अद्यतनित वेबसाइट्स, काही दर्जेदार शोधनिबंध अशा दुय्यम साधनांच्या आधारे प्रस्तुत शोधनिबंधाचे लेखन करण्यात आले आहे. तसेच

सदर संशोधनासाठी काही निवडक संदर्भ ग्रंथांचाही आधार घेण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची व्याप्तीः

प्रस्तुत शोधनिबंधातील संशोधन हे प्रामुख्याने संत गाडगेबाबा यांच्या सार्वजनिक स्वच्छता विषयक कार्यावर प्रकाश टाकणारे आहे. संत गाडगेबाबा हे ईश्वर कशात आहे?, याची नेमकेपणाने जाणीव असलेले कृतिशील समाजसुधारक होते. समाजातील गोरगरीब, दीनदलित यांची ऐहिक व आध्यात्मिक उन्नती होण्यासाठी त्यांच्यातून अज्ञान, अंधश्रद्धा, अस्वच्छता यांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी ते तळमळीने कार्य करणारे होते. यासाठी त्यांनी कीर्तनाच्या मार्गाचा अवलंब केला. समाजातील अबालवृध्दांना रुचेल अशा हृदयस्पर्शी रांगड्या भाषेत ते समाजप्रबोधन करत असत. म्हणून लोकांनी त्यांना संत अशी उपमा दिली.

सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्व :

समाजाच्या आधुनिक जीवनशैलीत सार्वजनिक स्वच्छता ही सामुदायिक कल्याणाची एक महत्त्वाची बाब बनली आहे. यामुळे मानवी आरोग्याचे रक्षण होऊन मानवाचे सरासरी आयुर्मान वाढविण्यासाठी उपयोग होतो. एवढेच नव्हे तर निरोगी आयुष्यामुळे मनुष्यबळाची कार्यक्षमता सक्षम होऊन पर्यायाने अर्थव्यवस्थेला बळकटी येण्यासाठी ती उपयुक्त ठरु शकते. माणसांना होणारे बहुतांश आजार हे अशुद्ध पाणी, अस्वच्छ परिसर आणि वैयक्तिक स्वच्छतेचा अभाव यामुळे होतात,[1] हे वारंवार अधोरेखित झाले आहे.

ग्रामस्वच्छतेचे शासकीय उपक्रम :

मानवी जीवनातील सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्व लक्षात घेऊन, 'महाराष्ट्र शासनाने 1999 मध्ये तेव्हाचे ग्रामविकास, पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता खात्याचे मंत्री दिवंगत आर. आर. पाटील यांच्या पुढाकारातून 'संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान' हा महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रम सुरू केला होता. आर आर पाटील यांची ही नवी संकल्पना राज्यातील लोकांनी उचलून धरली होती'[2]. 'संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान' या महत्त्वाकांक्षी कार्यक्रमांतर्गत शासनाने प्रचंड लोकसहभागाने ग्रामस्वच्छता अभियानाला लोकचळवळीचे स्वरूप प्राप्त करून दिले, एवढेच नाही तर या अंतर्गत कोट्यवधी रुपयांची विकास कामेही लोकसहभागातून करण्यात आली. लोकांना शुद्ध आणि सुरक्षित पिण्याचे पाणी, घराची स्वच्छता आणि अन्नाची काळजी, वैयक्तिक स्वच्छता, परिसर स्वच्छता, सांडपाण्याचे योग्य नियोजन, घनकचऱ्याचे योग्य व्यवस्थापन आणि मानवी मल-मूत्राची योग्य विल्हेवाट यांसारख्या विभागात काम करून महाराष्ट्रातील बहुसंख्य गावांनी अतिशय उत्स्फुर्तपणे ग्रामविकासाचा पाया मजबूत केला. गावातील विद्यार्थी, अंगणवाडी सेविका-मदतनीस, सरपंच, महिला भगिनी अशा सर्वांनीच या योजनेत भरीव योगदान देऊन गावाच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला गती दिली. स्वखुशीने स्वच्छता दूत म्हणून काम करणाऱ्या सुजाण लोकांनी गावागावात स्वच्छतेची ग्रामधून पुलकित करुन आरोग्यसंपन्न आणि सुदृढ आरोग्याचा पाया घातला आहे, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

आज संपूर्ण भारतभर दरवर्षी दि. 2 ऑक्टोबर हा दिवस महात्मा गांधी यांचा जयंती दिवस म्हणून साजरा केला जात आहे. महात्मा गांधीजी हे स्वतः सार्वजनिक स्वच्छतेचे उपासक होते. म्हणून हा दिवस स्वच्छतेसाठीही ओळखला जातो. कारण दि. 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या संकल्पनेतून भारत सरकारने 'स्वच्छ भारत मिशन' ची सुरुवात करून देशाला उघड्यावर शौचमुक्त करण्याची मोहीम सुरू केली होती.[3] महात्मा गांधी स्वतः स्वच्छतेचे सैनिक होते. म्हणूनच गांधी जयंतीचा दिवस दरवर्षी देशभर 'स्वच्छता दिवस' म्हणूनही साजरा केला जातो.

परंतु, पंतप्रधान मोदी आणि महात्मा गांधी यांच्याही आधी एका व्यक्तिमत्त्वाने देशात स्वच्छतेचा झेंडा रोवला होता. पण दुर्दैवाने आज बहुतेक लोक त्याचे नाव विसरत चालले आहेत. आधुनिक भारताच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीच्या इतिहासातील संत गाडगे महाराज यांनी सार्वजनिक स्वच्छतेबाबत समाज प्रबोधनाचा आवाज उठवला होता. म्हणून 'संत गाडगेबाबा यांचे अनुकरण करणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय सहकार्य संघटनेने आज गांधी जयंतीनिमित्त स्वच्छता मोहीम सुरू करून संत गाडगे यांचा सन्मान करण्याची मागणी केली आहे'[4], हे निश्चितच अभिमानास्पद आहे.

संत गाडगेबाबा यांचे कार्य :

आधुनिक महाराष्ट्राच्या सामाजिक सुधारणा चळवळीतील एक उल्लेखनीय समाजसुधारक संत गाडगेबाबा हे एक समाज प्रबोधनपर कीर्तनकार, समाजसुधारक संत आणि सार्वजनिक स्वच्छतेचे अग्रदूत होते. संत गाडगे बाबांनी साधी रहाणी आणि उच्च विचारसरणी स्वेच्छेने स्वीकारली होती. गाडगे महाराजांची सामाजिक न्याय, सुधारणा आणि स्वच्छता या विषयांत जास्त रुची होती. विसाव्या

शतकातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेच्या चळवळीमध्ये ज्या महापुरुषांचा महत्त्वाचा सहभाग आहे, त्यात संत गाडगेबाबा यांचा उल्लेख आवर्जून करावा लागतो.

प्रारंभिक जीवन :

संत गाडगेबाबा यांचा जन्म दि. 23 फेब्रुवारी 1876 रोजी महाराष्ट्र राज्यातील सध्याच्या अमरावती जिल्ह्यातील अंजनगाव सुर्जी तालुक्यातील शेणगांव गावात एका गरीब धोबी कुटुंबात झाला. त्यांचे पूर्ण नाव डेबूजी झिंगारजी जानोरकर असे होते.[5] गाडगे बाबांचे बालपण मूर्तिजापूर तालुक्यातील दापुरे या त्यांच्या मामाच्या गावी गेले. संत गाडगेबाबा लहान असतांनाच त्यांचे वडील डेबूजी दारूच्या व्यसनापायी मृत्यूमुखी पडले. कामाची खूप आवड असलेल्या संत गाडगेबाबा यांचा स्वच्छता हा विशेष गुण होता. अवघ्या समाजाचा संसार सुधारण्यासाठी ते घराबाहेर पडले आणि पायात तुटकी चप्पल, डोक्यावर फुटके गाडगे, अंगात चिंध्यापासून तयार केलेला पोषाख अशी विरक्ती धारण करून त्यांनी आपले आयुष्य जनसेवेसाठी अर्पण केले.

शिक्षण विषयक विचार :

कोणत्याही प्रकारची अक्षरओळख नसलेल्या संत गाडगेबाबा यांचे शिक्षण विषयक विचार अतिशय परखड होते. संत गाडगे महाराज म्हणायचे की, 'शिक्षण ही मोठी गोष्ट आहे. पैशाची कमतरता असेल तर जेवणाची भांडी विकून घ्या, बाईसाठी कमी किमतीचे कपडे घ्या, मोडकळीस आलेल्या घरात राहा. पण मुलांना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका'[6]. आधुनिक भारताला सामाजिक सुधारणा चळवळीतील शिक्षणाचा पुरस्कार करणा-या ज्या महापुरुषांचा अभिमानाने उल्लेख करावा वाटले पाहिजे, त्यामध्ये संत गाडगेबाबा यांचे नाव घेतल्याशिवाय पुढे जाता येत नाही. मानवतेचा खरा पुजारी, एक परोपकारी संत आणि सामाजिक समरसतेचे मूर्तिमंत प्रतिक म्हणून आधुनिक भारताच्या सामाजिक आणि धार्मिक प्रबोधनाच्या चळवळीत संत गाडगेबाबा यांचे स्थान उच्चकोटीचे आहे. ते कधी शाळेत गेले नाहीत; पण सर्वसामान्यांची लेकरे शिकून मोठी व्हावीत, म्हणून अख्खी हयात खर्ची घातली.

अनिष्ठ रुढी परंपरांवर प्रहार :

संत गाडगे महाराज हे समाज प्रबोधनाचे चालते फिरते लोकविद्यापीठ होते. त्यांच्या व-हाड प्रांतात अपत्य प्राप्तीनंतर मुक्या प्राण्यांचा बळी देऊन नातेवाईकांना मांसाहाराचे जेवण देण्याची परंपरा होती. संत गाडगे बाबांनी ती अनिष्ठ परंपरा मोडीत काढून आपल्या मुलीच्या जन्मानंतर नातेवाईकांना मांसाहाराचे जेवण न देता गोडाधोडाचे जेवण दिले. काळाच्या कित्येक पावले पुढे जाऊन त्याकाळी केलेला हा फार मोठा बदला होता. 'माझा कोणी गुरू नाही, मले कोणी चेला नाही,'[7] असे ठामपणे सांगणारे गाडगेबाबा कधी मंदिरात गेले नाहीत; पण त्याकडे जाणारी पायवाट सतत स्वच्छ करत राहिले. गाडगे महाराज हे गोरगरीब, दीनदलित यांच्यामधील अज्ञान, अंधश्रद्धा, अस्वच्छता यांचे उच्चाटन करण्यासाठी तळमळीने कार्य करणारे समाजसुधारक होते. त्यांचे उपदेशही साधे व सोपे असत. 'चोरी करू नका, सावकाराकडून कर्ज काढू नका, व्यसनांच्या आहारी जाऊ नका, देवा-धर्माच्या नावाखाली प्राण्यांची हत्या करू नका, जातिभेद व अस्पृश्यता पाळू नका'[8], असे ते नेहमी सांगत असत. देव दगडात नसून तो माणसांत आहे, हे त्यांनी सर्वसामान्यांच्या मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केला. आपले विचार साध्या भोळ्या लोकांना समजण्यासाठी ते ग्रामीण भाषेचा, प्रामुख्याने वऱ्हाडी बोलीचा उपयोग करत असत.

ग्रामस्वच्छतेचे अग्रदूत :

गाडगेबाबा कोणत्याही गावात गेल्यावर लगेचच गटारी आणि रस्ते साफ करायला सुरुवात करायचे. त्यांचे काम संपले की ते स्वतः गावातील स्वच्छतेबद्दल लोकांचे अभिनंदन करायचे. गावातील लोक गाडगे बाबांना जे पैसे द्यायचे त्या पैशांचा नि:स्वार्थपणे सामाजिक विकास आणि समाजाच्या भौतिक विकासासाठी वापर करत असत. त्यांनी महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात अनेक धर्मशाळा, गोशाळा, शाळा, रुग्णालये आणि वसतिगृहे बांधली. लोकसहभागातून त्यांनी हे सर्व उभारले. पण, या महापुरुषाने आयुष्यभर स्वत:साठी झोपडीही बांधली नाही. त्यांनी आपले सर्व आयुष्य धर्मशाळांच्या व्हरांड्यावर किंवा जवळपासच्या झाडांखाली घालवले.

येथील ग्रामीण जीवन, अज्ञान, अंधश्रद्धा, देवधर्म, भोळेपणा यात पुरतं भरकटलेलं होतं. जातीपातीच्या जंगलात माणुसकीचा मार्ग विसरलेला होता. गुरं राखण्याचे काम करीत असल्यापासून डेबूजीने हा प्रश्न धसास लावला. सगळ्या संवंगड्याच्या शिदोऱ्या एकत्र करून मग सगळ्यांची न्याहारी होई. एकदा सोबत्यानं जात बाटण्याची भीती बोलून दाखविली तेव्हा त्याला डेबूजीनं या शद्बांत सांगितलं... 'अरे, आपल्याले दाने डोये, त्याले दोन डोये, आपल्याले एक तोंड, एक नाक तसंच त्याले. आपण मानूस, तसाच तोही मानूसच...'[9], आणि पुढे तर हातात

खराटा घेऊन गावातील आणि जनामनातील हा कचरा साफ करण्याचं अखंड व्रतच त्यांनी चालवलं. गावातील गलिच्छ वस्त्या स्वच्छ केल्या. ग्रामसफाई झाल्यानंतर मग ते पाटील-देशमुख, ब्राह्मण-महार यांचा विचार न करता कोणत्याही दारापुढे उभे राहून लोकसहभाग मागत. त्यांनी कधी फुकट खाल्लं नाही. सोबती आणि शिष्यांनाही खाऊ दिलं नाही

उपसंहारः

गाडगे महाराज हे वैज्ञानिक दृष्टिकोन असलेले समाजसुधारक होते. दीनदलित आणि पीडितांच्या सेवेसाठी त्यांनी आयुष्यभर परिश्रम घेतले. प्रबोधनासाठी त्यांनी कीर्तनाचा प्रभावी वापर केला. सामाजिक रूढी आणि परंपरेच्या टीका त्यांच्या कीर्तनात असायच्या. त्यांनी समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिलं. स्वच्छता आणि चारित्र्याची शिकवण दिली. गाडगे महाराजांमध्ये गोरगरीब, दीनदलित ह्यांच्यामधील अज्ञान, अंधश्रद्धा, अस्वच्छता यांचे उच्चटन करण्यासाठी तळमळ होती. लोकांमधील अंधश्रद्धा आणि गरीबी दूर करण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना माहीत होते. त्यामुळेच प्रसंगी घरातील वस्तू विका पण आपल्या पाल्यांना शिकवा असे ते सांगायचे. संत गाडगे महाराज जरी गोपालाचे भजन करीत असले तरी ते माणसात देव शोधणारे होते. ते नेहमी सांगायचे, देवळात जाऊ नका, मूर्तिपूजा करू नका, सावकाराकडून कर्ज काढू नका, अडाणी राहू नका, पोथी-पुराण, मंत्र-तंत्र, चमत्कार सारख्या गोष्टींवर विश्वास ठेवू नका, ही त्यांची शिकवण होती. माणसातच दैव आहे असे त्यांचे मत होते. ह्याचाच शोध ते घेत होते. संत तुकाराम महाराजांना ते आपले गुरु मानत असत. आपल्या कीर्तनात ते वऱ्हाडी भाषेचा प्रयोग करायचे. 'मी कोणाचा गुरू नाही, मला कोणी शिष्य नाही'असे ते म्हणायचे. गाडगे महाराजांचे 20 डिसेंबर 1956 रोजी निधन झाले. पण आजही त्यांचे विचार आणि आदर्श प्रत्येकाच्या हृदयात जीवंत आहेत.

संदर्भसूचीः

१. Sanitation, Definition of sanitation in English by Oxford Dictionaries". Oxford Dictionaries, English. (Online) , Retrieved on 17 November 2017.

२. तांबे सुनिल, 'संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान' स्थगित, महाराष्ट्र टाईम्स, पुणे, (ऑनलाइन), www.maharashtratimes.com, दि. 9 फेब्रुवारी, 2016.

३. Kulkarni, Sudheendra (24 February 2015). "An icon for Swachh Bharat: To sustain the abhiyan, we should draw inspiration from beloved saint-reformers like Sant Gadge Maharaj". The Indian Express. Retrieved 10 February 2018.

४. 'Restructuring of the Nirmal Bharat Abhiyan into Swachh Bharat Mission', Business Standard, (Online) https://www.business-standard.com, on 24th September, 2014.

५. पुंडे, राहूल, 'गोपालाचे भजन करणाऱ्या गाडगे बाबांचा देवळात जाण्याला का होता विरोध?' न्यूज 18 लोकमत (ऑनलाइन), www.news18lokmat.com दि. 23 फेब्रुवारी 2022.

६. पुंडे, राहूल, 'गोपालाचे भजन करणाऱ्या गाडगे बाबांचा देवळात जाण्याला का होता विरोध?' न्यूज 18 लोकमत (ऑनलाइन), www.news18lokmat.com दि. 23 फेब्रुवारी 2022.

७. पोईनकर, अविनाश, लोकविद्यापीठाचा जीवंत दस्तावेज, महाराष्ट्र टाईम्स (ऑनलाइन) www.maharashtratimes.com, दि.: 29 ऑगस्ट 2021.

८. फडके देवेश, "समाजाला स्वच्छतेची शिकवण देणारे गाडगे महाराज" महाराष्ट्र टाइम्स, (ऑनलाइन), maharashtratimes.com, दि.: 23 फेब्रुवारी 2020.

९. गोगटे अमेय, संतत्वापलीकडचा संत, महाराष्ट्र टाईम्स (ऑनलाइन), www.maharashtratimes.com, दि.: 20 डिसेंबर 2015.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छता आणि पर्यावरणीय समस्या

डॉ. माया बापूराव मसराम
शरदराव पवार आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज गडचांदूर
ता. कोरपना जिल्हा चंद्रपूर

सारांश

स्वच्छता आणि वातावरण यांच्यात थेट संबंध आहे. स्वच्छता झाल्यास, पर्यावरणाची स्थिती देखील स्वच्छ आणि निरोगी असेल. सामान्य पर्यावरणीय समस्या ही एक जागतिक समस्या आहे, अशुद्धपणामुळे वातावरणावर धोका निर्माण होतआहे. शहरी आणि ग्रामीण समाजात, स्वच्छतेबद्दल कमी जागरूकता असल्यामुळे पर्यावरणीय बाबीवर परिणाम झाला आहे. पाण्यावर, वातावरनावावर, मातीवर इ. वर प्रतिकूल परिणाम होत आहेत. अनुप्रयोगांमुळे, विविध रासायनिक उद्योग, रहदारी, जंगलांचा अत्यधिक वापर, प्रदूषित पाणी, प्रदूषण इतर उद्योगांमुळे पर्यावरणीय असंतुलन निर्माण झाले आहेत. ज्याचा थेट प्रभाव सार्वजनिक जीवनावर होत आहे. पर्यावरणीय स्वच्छता हे विज्ञान आहे जे आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणीय परिस्थितीला प्रतिबंधित आणि नियंत्रित करण्यासाठी समर्पित आहे, जे आपल्या सभोवताल आहे आणि जे मूलभूत आणि संपूर्ण सार्वजनिक आरोग्य राखण्यासाठी मूलभूत आणि आवश्यक आहे. म्हणूनच, हे इतर घटकांमधील हवा, पाणी, नैसर्गिक संसाधने, माती, वनस्पती आणि जीव यांच्या विशेष काळजीसाठी समर्पित आहे.

मुख्य शब्द –
झोपडपट्ट्या, सजीवसृष्टी, रोगमुक्त, घनकचरा, सार्वजनिक ठिकाणे, आयुर्मान, जनजागृती, अस्तित्व

प्रस्तावना

पर्यावरणीय स्वच्छता म्हणजे व्यक्तीला बाह्य, रासायनिक आणि भौतिक घटकांची काळजी घेणे. आरोग्यावर परिणाम करणारे हे घटक आहेतः म्हणूनच, पर्यावरणीय स्वच्छतेचे उद्दीष्ट हे आहे की रोगांना निरोगी वातावरण निर्माण होण्यापासून प्रतिबंधित करणे.

पर्यावरणीय स्वच्छता आणि गलिच्छ निवासस्थान

स्वच्छतेचा थेट संबंध अस्वच्छ घरांशी असतो. स्वच्छतेअभावी झोपडपट्ट्या आपोआप निर्माण होऊ लागतात. अस्वच्छ वस्ती ही महानगरांची मुख्य समस्या आहे. विशेषतः मुंबई, दिल्ली, कोलकाता, चेन्नई या महानगरांमध्ये भौतिक विकासाबरोबरच अस्वच्छ निवासस्थानांची समस्याही झपाट्याने वाढत आहे. शहरांमधील उद्योगांचे प्रदूषित पाणी आणि विषारी हवेमुळे पर्यावरणाची हानी झाली आहे. झोपडपट्ट्या, घाण कचरा, प्लास्टिकचा कचरा आणि नद्या आणि तलावांचे दूषित पाणी, वाहतुकीचा धूर, प्राथमिक सुविधांचा अभाव यामुळे अस्वच्छतेचे प्रश्न निर्माण होतात. गावांमध्ये उघड्यावर शौचास जाणे, उघड्यावर गटारे, पिण्याचे शुद्ध पाणी, उघड्यावर पडलेला कचरा, शाळा आणि घरांमधील शौचालयांची गैरसोय यामुळे पर्यावरणाची हानी होते.

पर्यावरण स्वच्छता आणि पिण्याचे पाणी

पाणी हा मानवी जीवनाचा मूळ आधार आहे. पाण्याशिवाय मानवी जीवन अशक्य आहे. पाणी हा सजीव सृष्टीचा आधार आहे. पिण्याच्या पाण्यासाठी शुद्ध पाणी महत्वाचे आहे कारण प्रदूषित पाणी आरोग्यासाठी हानिकारक ठरते. ते अनेक रोगांचे कारण बनते. पाण्याच्या स्वच्छतेसाठी अनेक गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. जसे की वेळेत पाणी तपासणे, आवश्यक औषधे घेणे इ. अशी खबरदारी न घेतल्यास पाणी पिण्यास अयोग्य होते. राष्ट्रीय आणि राज्य पातळीवर पिण्याच्या पाण्यासाठी धरणे बांधणे, वितरणाचे योग्य व्यवस्थापन करणे, स्वच्छतेची काळजी घेणे आणि प्रशासनाला योग्य व्यवस्था करणे बंधनकारक आहे.

स्वच्छतेचा वयाशी संबंध नाही. लहानांपासून ते वृद्धांपर्यंत याला विशेष महत्त्व आहे. मानवी शरीर रोगमुक्त ठेवण्यासाठी पर्यावरण शुद्धतेसाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. स्वच्छतेची कल्पना माणसाच्या शरीराशी, वस्तूंचे सेवन आणि सर्व सजीव आणि निर्जीव परिस्थितीशी जोडलेली असते. स्वच्छता ही केवळ हात, चेहरा आणि पाय धुण्यापुरती मर्यादित नाही. देशाच्या विकासाच्या रेषेत स्वच्छतेचे विशेष योगदान राहिले आहे. देशाच्या विकासात काम करणाऱ्या विभूतींना सेवेतील कार्यकर्त्यांना प्रोत्साहन मिळू शकते. कोणत्याही देशाच्या विकासाचा पाया प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे स्वच्छतेवर अवलंबून असतो. गरिबी, बेरोजगारी, कमी आरोग्य, कमी शिक्षण, निरक्षरता

इत्यादीसाठी कुठे ना कुठे अस्वच्छता कारणीभूत आहे. भारताचे वास्तव हे आहे की राहण्याच्या ठिकाणांभोवती घाणीचे ढीग साचले आहेत. गरिबीचे दुष्टचक्र लोकांचे जीवन उद्ध्वस्त करते. कोणत्याही देशाच्या विकासाची रेषा स्वच्छतेच्या निकषांवर आधारित असते, असे WHO चे मत आहे. लोकांचा आत्म-विकास शक्य आहे.

पर्यावरणीय कचराः सार्वजनिक जागा आणि खाजगी जागा

भारत हा कला, संस्कृती आणि वास्तुकलेचा देश आहे. भारतीय जनता त्यांच्या इतिहासासाठी जगभर प्रसिद्ध आहेत. भारतीय इतिहास पाहता सार्वजनिक ठिकाणे विविध भागात विभागली गेली जाऊ शकते. सार्वजनिक ठिकाणे अशी आहेत जिथे लोक मुक्तपणे फिरू शकतात. आनंद घेऊ शकतात. गावांच्या तुलनेत शहरांमध्ये घनकचरा काढणे अवघड आहे. गावातील घन, द्रव कचरा काही वेळात जमिनीत मिसळून जमीन सुपीक बनते. सार्वजनिक ठिकाणी प्रदूषणाची स्थिती गंभीर आहे. भारतात सार्वजनिक ठिकाणांच्या स्वच्छतेसाठी सरकार आणि संस्थांकडून प्रचार केला जातो, तरीही लोक त्याकडे दुर्लक्ष करतात. त्या ठिकाणी दुसऱ्यांदा कोणी जाऊ नये, अशा पद्धतीने उद्यानांचा वापर लोकांकडून होऊ लागला आहे. उद्यानांमध्ये खाद्यपदार्थ व वस्तू कचऱ्याच्या स्वरूपात फेकल्या जातात.

भारतात सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छतेची गरज आहे

जागतिक स्तरावर स्वच्छतेला विशेष महत्त्व आहे. वैयक्तिक स्वच्छतेबरोबरच सार्वजनिक स्वच्छताही आवश्यक आहे. सार्वजनिक ठिकाणांप्रती लोकांचा निष्काळजीपणा हा प्रश्नचिन्ह निर्माण करतो. सार्वजनिक ठिकाणे म्हणजे लोकांच्या हालचालीची ठिकाणे, जिथे अनेक लोक एकाच ठिकाणी जमतात. अशी ठिकाणे आपोआप लोकांच्या हालचालीची ठिकाणे असतात,अशा ठिकाणी स्वतःची स्वच्छता हा सर्वोत्तम मार्ग आहे. कुटुंबातील व्यक्तीही स्वच्छतेची काळजी घेते. तरीही तो सार्वजनिक ठिकाणी हे नियम पाळत नाही. भारत देशात सणांच्या निमित्ताने सार्वजनिक ठिकाणी लोक जमतात. लोकांकडून विविध गोष्टींचा वापर केला जातो, त्यामुळे निर्माण होणारा कचरा सर्वत्र फेकला जातो आणि अस्वच्छतेची परिस्थिती निर्माण होते. अस्वच्छ स्थिती आरोग्यासाठी धोकादायक ठरू लागते. मानवी विकासासाठी सार्वजनिक ठिकाणांची स्वच्छता आवश्यक आहे.

सार्वजनिक ठिकाणी अस्वच्छतेचि समस्या

द्रव आणि घन कचऱ्यामुळे अस्वच्छता निर्माण होते. घनकचरा हे अस्वच्छतेचे मूळ कारण आहे. कागद, शिल्लक अन्न, प्लॅस्टिकच्या पिशव्या इत्यादी मोठ्या प्रमाणात कचरा पसरतो. भारतात लोकांनी सार्वजनिक ठिकाणी कचरा पसरू नये म्हणून थुंकणे, डस्टबिन अशी व्यवस्था केली आहे, तरीही अस्वच्छ परिस्थिती निर्माण झाली आहे. यातून अनेक समस्या निर्माण होतात. पर्यावरण रक्षणासाठीही अस्वच्छतेला आळा घालणे आवश्यक आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे गलिच्छ अधिवास, मानवी संघर्ष, शहरीकरण, आधुनिकीकरण या समस्या वाढल्या आहेत. लोक सार्वजनिक ठिकाणीही दिवस घालवू लागले आहेत. उद्याने, सार्वजनिक ठिकाणे, मंदिरे, रुग्णालये, रेल्वे स्टेशन आदी ठिकाणी घाणीचे साम्राज्य पसरले आहे.

प्रदूषित वातावरण

सार्वजनिक ठिकाणच्या अस्वच्छतेमुळे वातावरणही प्रदूषित होऊ लागले आहे. अशा दूषित वातावरणामुळे मानवाचे आयुर्मान घटत आहे. दूषित वातावरण मानवी आरोग्यासाठी धोकादायक बनले आहे. रोगराई पसरू लागली आहे.

मानवी विकासात अडथळा

सार्वजनिक ठिकाणी कचरा टाकल्यामुळे आर्थिक नुकसान तर होतोच, याबरोबर आरोग्यासारख्या समस्या निर्माण होऊ लागतात. देशाच्या अर्थव्यवस्थेला फटका बसतो. सार्वजनिक अस्वच्छता हा मानवी विकासाला धोका आहे.

मानवी जीवनातील सामाजिक समस्या

पर्यावरण हा मानवी जीवनाचा पाया आहे. सार्वजनिक ठिकाणी कचरा टाकल्यामुळे सामाजिक चळवळीत आपण अयशस्वी ठरतो. समाज अस्वास्थ्यकर झाला की समाजातील सामाजिक संवादांचा समाजबांधवांवर खोलवर परिणाम होतो.

सार्वजनिक ठिकाणी अस्वच्छतेचा परिणाम

भारतात सार्वजनिक ठिकाणे भरपूर आहेत. मंदिरे, रुग्णालये, दर्गा, उद्याने, स्नानगृहे, आश्रम, उपहारगृहे, शाळा इत्यादी सार्वजनिक ठिकाणांची ओळख आहे. भारतातील लोक त्यांचा जास्तीत जास्त वेळ सार्वजनिक ठिकाणी घालवतात. मुलं शाळेत जातात, स्त्रिया मंदिरात जातात, तरुण थिएटर, क्लब, बाग इत्यादींमध्ये जातात. त्यामुळे स्वच्छतेसाठी सर्वांनाच काम करावे लागणार आहे. अस्वच्छता नेहमीच नकारात्मक प्रभाव निर्माण करते. अस्वच्छता हे असे प्रदूषण आहे, ज्यामुळे आरोग्यालाही धोका निर्माण होऊ शकतो. घनकचऱ्याची योग्य विल्हेवाट

लावणे हे सार्वजनिक ठिकाणी भेट देणाऱ्या लोकांच्या हिताचे पाऊल आहे. अस्वच्छतेमुळे लोकांमध्ये शारीरिक-मानसिक आजार पसरण्याची भीती आहे सामाजिक भेदभावामुळे सार्वजनिक ठिकाणीही अस्वच्छतेचे वातावरण दिसून आले आहे. अस्वच्छता देशाच्या विकासात अडथळा ठरते.

सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छतेचे प्रयत्न

भारत हा वैविध्यपूर्ण असंजातीय देश आहे. संस्कृती, पेहराव, चालीरीती इत्यादींमध्ये बरीच विविधता आहे. सार्वजनिक ठिकाणे म्हणजे गावातील सीमा, चौक, शाळा, रुग्णालय, पंचायत घर इत्यादी सार्वजनिक ठिकाणांची स्वच्छता लोकांचे आरोग्य राखण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. या संदर्भात अनेक सूचना प्राप्त झाल्या आहेत.

१. **स्वच्छतेचे शिक्षण** :- भारतीय समाजव्यवस्थेत लोकांना स्वच्छतेचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक संस्थांच्या माध्यमातून कुटुंबाच्या माध्यमातून स्वच्छतेबाबत जनजागृती करणे आवश्यक आहे.

२. **स्वच्छताविषयक उपकरणांचा वापर** :- र्वजनिक ठिकाणी स्वच्छतेसाठी शासन, विविध संस्था, स्वयंसेवक यांच्याकडून स्वच्छता उपकरणे ठेवण्यात आली आहेत. डस्टबिन, थुंकणे, ड्रेनेज सिस्टम, शौचालय इ. त्याचा योग्य वापर करून लोकांनी स्वच्छतेत सहभागी होत राहावे.

३. **जागरूकता :-** स्वच्छतेबाबत लोकांमध्ये पुढाकाराचा अभाव असल्याचे त्यांच्या अस्वच्छतेच्या स्थितीवरून दिसून येते. स्वयंप्रबोधनासाठी विविध कार्यशाळा, प्रवचन, प्रशिक्षण आदींचे आयोजन केले जाते.

भारतातील खाजगी ठिकाणांची स्थिती

भारतातील सार्वजनिक आणि खाजगी ठिकाणांची परिस्थिती बदलली आहे. दोन्ही ठिकाणी खूप फरक आहे. मालकाच्या देखरेखीमध्ये त्यांची मालमत्ता म्हणून खाजगी जागांचा समावेश होतो. खाजगी जागांचा हक्क वैयक्तिक तसेच सामूहिक राहतो. खाजगी जागा केवळ विशिष्ट समुदाय, धर्म, जात किंवा वर्गातील लोकांसाठी राखीव आहेत. संबंधित ठिकाणांबाबतचे सर्व निर्णय विशिष्ट व्यक्तीकडेच राहतात. स्वच्छतेच्या बाबतीतही मालकाकडून नियम तयार केले जातात. मालक त्याच्या इच्छेनुसार स्वच्छतेच्या संदर्भात उपकरणे वापरतो. खाजगी जागांसाठी प्रतिष्ठा विशेषतः महत्वाची मानली गेली आहे. भारतातील खाजगी ठिकाणी संस्था, शाळा, महाविद्यालये, क्लब, चित्रपटगृहे इ. सार्वजनिक ठिकाणांच्या तुलनेत त्याची स्थिती चांगली आहे. काही वेळा अस्वच्छतेसाठी दंड आकारण्याचाही नियम आहे. भारतातील लोकांची आरोग्य स्थिती चांगली आहे. पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावाखाली लोक आरोग्याबाबत जागरूक झाले आहेत. खासगी संस्था आणि ठिकाणच्या स्वच्छतेबाबतही ते आग्रही झाले आहेत.

भारतातील सार्वजनिक ठिकाणे आणि खाजगी ठिकाणांची स्वच्छता

प्रत्येक क्षेत्रात सार्वजनिक ठिकाणे आणि खाजगी ठिकाणे यांच्यात तुलना केल्या जात आहे. चांगल्या आरोग्याच्या प्राप्तीसाठी, प्रत्येक देशाचे सरकार आणि स्वयंसेवी संस्था अनेक प्रयत्न करण्यास सक्षम आहेत. पैसा मिळवणाऱ्या संस्थाही या संदर्भात प्रयत्न करत असतात. सार्वजनिक ठिकाणी सरकार प्रयत्न करत आहे. स्वच्छतेसाठीही खर्च केला जातो. नागरिकांकडून वसूल केलेल्या करातूनच सरकार ही तरतूद करू शकते. पण लोकांना स्वतःच्या पैशाची किंमत समजत नाही आणि स्वच्छतेचा भंग सुरू होतो. दोष सरकारच्या माथी घातला जातो. खाजगी ठिकाणी ही मोठी जबाबदारी घेतली जाते. या संदर्भात मालक स्वतः निरीक्षण करतो. संस्थेशी संलग्न असलेले लोक आणि बाहेरून येणारे लोक यांच्यावर नियंत्रण ठेवले जाते जेणेकरून स्वच्छतेमध्ये अडथळा येऊ नये. त्यामुळे सार्वजनिक ठिकाणांपेक्षा खासगी ठिकाणी स्वच्छतेची स्थिती चांगली आहे.

पर्यावरणीय स्वच्छतेचे महत्त्व

मानवी जीवनासाठी श्वास जितका महत्त्वाचा आहे, तितकीच स्वच्छताही महत्त्वाची आहे. कदाचित स्वच्छता राखणे हे एका व्यक्तीचे काम नसून त्यासाठी सर्वांचे प्रयत्न आवश्यक आहेत. एक दिवस झोपडपट्टीत राहिल्यानंतर स्वच्छतेचे महत्त्व स्पष्ट होऊ शकते. स्वच्छतेचा परिणाम केवळ अंतर्गतच नाही तर बाह्य वातावरणावरही होतो. मानवाला आपले अस्तित्व टिकवण्यासाठी स्वच्छ असणे आवश्यक आहे. अस्वच्छतेचा आरोग्याशी थेट संबंध असल्यामुळे त्याचे परीणाम अनुभवण्यासाठी रुग्णालयात जाणे अनिवार्य झाले आहे. संसर्गजन्य आजारांना बळी पडणारे आता जागरूक होत आहेत. स्वच्छतेचे महत्त्व मान्य करून सामाजिक विकासाची दिशाही ठरवता येईल. समाजबांधवांच्या अस्तित्वासाठी आरोग्य आणि आरोग्यासाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. कमकुवत आरोग्यामुळे सामाजिकतेवर वाईट परिणाम होतो.

गांधीजींनाही भारताच्या अस्वच्छतेचा राग आला आणि त्यांनी देशाला पाश्चिमात्य समाजाची स्वच्छता समजून घेण्याचा संदेश दिला. लोकांना एकत्र कसे जगायचे ते कळत नाही पण अस्वच्छतेमुळे एकत्र मरतात. आज आपण तंत्र वापरतो, काळाशी ताळमेळ घालतो, पण स्वच्छता केंद्रे अजूनही बांधलेली नाहीत, स्वच्छता हा मानवाचा अभिमान आहे.

अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी निरीक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. स्वच्छता आणि पर्यावरणीय समस्या या लघुशोध निबंधासाठी काही दस्तावेज ही साधने वापरण्यात आली. काही संपादकीय लेखांचा या संशोधनासाठी उपयोग करण्यात आला. प्रस्तुत अध्ययनासाठी दुय्यम स्त्रोताचा वापर केला असून प्रस्तुत अध्ययनात निरीक्षण व चर्चात्मक माहिती तसेच विविध जनसंवाद माध्यमातून वाचकांनी मांडलेली मते विचारात घेऊन विश्लेषण करण्यात आले आहे .

निष्कर्ष

आपल्या समाजात स्वच्छतेच्या जागृतीसाठी जेवढे प्रयत्न केले जातात तेवढे स्वच्छतेसाठी केले जात नाहीत. सर्व वयोगटांसाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. सामाजिक व्यवहारांमध्ये सामाजिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. राजकीय क्षेत्रात, शैक्षणिक क्षेत्रात आणि आर्थिक क्षेत्रात स्वच्छतेचे महत्त्व राहिले आहे. स्वच्छता ही केवळ जैविक बाब नसून तिचा पर्यावरणावरही परिणाम होतो. स्वच्छतेतूनच आरोग्य शक्य आहे. व्यावसायिक ठिकाणे, संस्था, शाळा, सार्वजनिक ठिकाणे इत्यादी ठिकाणी स्वच्छता आवश्यक आहे. अशा ठिकाणी लोकांची संख्या जास्त असल्याने आरोग्याचे प्रश्नही निर्माण होतात. खासगी संस्थांमध्ये काही प्रमाणात अस्वच्छता दिसून आली आहे. या संदर्भात खासगी संस्थांच्या समन्वयकांनी विशेष तरतूद केली आहे. त्यामुळे समाजाच्या स्थिरतेसाठी स्वच्छता ही विशेष महत्त्वाची आहे. निरोगी माणूस अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधू शकतात, त्याचप्रमाणे स्वच्छता अनेक नवीन दिशा सांगू शकते. चांगल्या आरोग्यासाठी शिक्षण घेणे, समाजाचा एक सदस्य म्हणून स्वच्छतेचा स्वीकार करणे आता अत्यावश्यक आहे.

सन्दर्भ

१. चाकले, ए.एम. हेल्थ वर्कर के लिए पाठ्य पुस्तक (प्रथम खण्ड) एन.आर.ब्रदर्स, इन्दौर। चतुर्थ आवृत्ति (2002)

२. डॉ. बिन्देश्वर पाठक, स्वच्छता का समाजशास्त्र (पर्यावरणीय स्वच्छता, जन स्वास्थ्य और सामाजिक उपेक्षा, सुलभ) इन्टरनेशनल, सोशल सर्विस ऑर्गनाइजेशन, नई दिल्ली। (2009)

३. सिंह, लव कुमार, पर्यावरण की रक्षा और प्रदूषण से अपनी सुरक्षा कैसे करें, प्रकाशक पुस्तक महल दरियागंज नई दिल्ली ११०००२

४. नेमाडे जयश्री, औद्योगिकरण आणि सामाजिक पर्यावरणीय समस्या, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव 425001, फेब्रुवारी 2019

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या संदर्भात जैन्याळ गावाचे व्यष्टी अध्ययन: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास

डॉ. राज पी. चव्हाण*
सहाय्यक प्राध्यापक
समाजशास्त्र विभागप्रमुख

प्रा. सोनिया चव्हाण**
सहाय्यक प्राध्यापक
समाजशास्त्र विभाग

रयत शिक्षण संस्था
छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा (स्वायत्त)
घटक महाविद्यालय
कर्मवीर भाऊराव पाटील विद्यापीठ, सातारा

प्रस्तावना

भारत सरकारने नेमलेल्या पर्यावरण हायजिन कमिटीने स्वातंत्र्यानंतर 90% लोकसंख्येला पाणीपुरवठा आणि स्वच्छतेचा स्वच्छता विषयक सोयी सुविधा पुरविण्यासाठी राष्ट्रीय पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता कार्यक्रम सुरू केला. 1981 ते 90 ही दहा वर्षे आंतरराष्ट्रीय पाणीपुरवठा आणि स्वच्छता दशक म्हणून जाहीर झाले. भारतात एक एप्रिल 1981 ते 31 मार्च 1991 हा काळ आंतरराष्ट्रीय पाणीपुरवठा व स्वच्छता दशक म्हणून जाहीर झाला. भारत सरकारच्या नियोजन आयोगाने 2002 मध्ये तयार केलेल्या अहवालात नागरी भागातील सुमारे 75 ते 81 टक्के धरण घरगुती शौचालय उपलब्ध होतील तर ग्रामीण भागातील सुमारे 18 ते 19 घरांना घरगुती शौचालय उपलब्ध होतील 27 जुलै 2002 रोजी शासनाने दुसरे नवीन धोरण तयार केले. या धोरणानुसार लोकसहभागावर आधारित कार्यक्रम आखण्यात आले. या धोरणात ग्रामपंचायत ही केंद्रबिंदू तर ग्रामसभा केंद्रस्थानी ठेवली. यामध्ये शासनाचा सहभाग फक्त तांत्रिक सहाय्य पुरविणे निधी उपलब्ध करून देणे व ग्रामस्थांनी मागितलेले इतर सहकार्य एवढ्या पुरता होता. परंतु कार्यक्रमाची संपूर्ण अंमलबजावणी ही ग्रामसभेत ग्रामस्थांनी नियुक्त केलेल्या ग्रामपंचायतीच्या ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीकडे सोपविण्यात आली. ग्रामसभेत ग्रामस्थांनी नियुक्त केलेल्या ग्रामपंचायतींच्या ग्राम पाणीपुरवठा व ग्रामस्वच्छता समितीकडे सोपविण्यात आली आहे. लोकांचा पुढाकार त्यात शासनाचा सहभाग हे या नवीन धोरणात धोरणाचे ब्रीदवाक्य ठरविण्यात आले. त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने शासनाचा पुढाकार असलेले पुरवठा आधारित धोरण सोडून दिले आणि 2000 ते 2001 पासून लोकांचा पुढाकार व त्यात त्यांचा सक्रिय सहभाग आणि त्यात शासनाचा सहभाग असलेले नवीन धोरण स्वीकारले. महाराष्ट्रातील 2000 ते 2001 पासून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान अभियान आणि संपूर्ण स्वच्छता अभियान या दोन्ही योजना सुरू झाल्या.

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान सन 2000 ते 2001 पासून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्राम स्पर्धा सुरू करण्यात आल्या. या योजनेची व्यापकता वाढविण्यामुळे तिला जनतेकडून उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळू लागला. स्वच्छते विषयी जनजागृती होण्यास सुरुवात झाली. त्यामुळे ग्रामीण भागात स्वच्छतेतून समृद्धीकडे ही संकल्पना जोपासण्यात जोपासण्यास मदत होऊ लागली. उघड्यावर शौच विधी मुळे ग्रामीण परिसर सर्वात जास्त प्रदूषित होतो. त्याचे आरोग्यावर अनिष्ट व आयुष्यभर भोगावे लागणारे परिणाम होतात. त्यामुळे लोकांचा शौचालय वापराचे महत्त्व लोकांना शौचालय वापराचे महत्त्व पटले आणि शासनाच्या मदतीवर अवलंबून न राहता शौचालय कर्ज घेऊन शौचालय बांधू लागले. ग्रामीण भागात वारंवार उद्भवणाऱ्या पटकी विषमज्वर कावीळ या साथीच्या मानवी विष्ठेमुळे दूषित झालेले पाणी प्याल्याने उद्भवतात हे लोकांना कटू सत्य पटले. अभियानांतर्गत ग्रामपंचायत तीन ग्रामपंचायतींना विशेष पुरस्कार देण्यात येऊ लागले. या ग्रामपंचायतीने अनुक्रमे पाच, तीन व दोन हजाराची बक्षिसे दिले जाते. पंचायत समिती स्तरावर बक्षीस बक्षीस पात्र झालेल्या ग्रामपंचायती मधून पुन्हा तीन ग्रामपंचायतींची अनुक्रमे पंचवीस हजार, पंधरा हजार व दहा हजार अशी तीन बक्षिसे देण्यात येतात. जिल्हा स्तरावर पुन्हा निवडून आलेल्या ग्रामपंचायती पैकी तीन ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे पाच लाख, तीन लाख व दोन

लाख अशी बक्षिसे शासनाकडून दिली जातात. विभागीय स्तरावर पुन्हा दोन ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे दहा लाख व सहा लाख अशी बक्षिसे देण्यात येतात. राज्यस्तरीय तपासणीतील तीन ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे 25 लाख, 15 लाख व 12 लाख बक्षीस देण्यात येते.

अभियानातून जिल्ह्यात ज्या ग्रामपंचायती प्रथम येतात त्यांना यशवंत ग्राम दर्जा देऊन त्यांना सेवाभावी संस्था म्हणून काम करण्यास मान्यता देण्यात आली. अभियानात अंगणवाडी व शाळा सहभाग अधिक व्यापक करण्यासाठी तालुका जिल्हा विभाग व राज्य पातळीवर अंगणवाडी व प्राथमिक शाळेत प्रत्येक स्तरावर स्वच्छ अंगणवाडी व स्वच्छ प्राथमिक शाळेची निवड केल्यास अंगणवाडी व प्राथमिक शाळेत स्वच्छते विषयी आणखी चांगले वातावरण तयार होईल हा मुख्य हेतू होता.

संशोधन समस्या आणि संशोधन पद्धती

संशोधन समस्या

ग्रामस्वच्छता अभियान जैन्याळ गावाचे व्यष्टी अध्ययन हे प्रकल्पाचे शीर्षक आहे.

समस्या सूत्रंण

जैन्याळ गावात संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची झालेली अंमलबजावणी आणि त्यामुळे घडून आलेल्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय बदलांचा शोध घेणे ही प्रस्तुत अभ्यासासाठीची समस्या आहे

उद्दिष्टे:

१. जैन्याळ गावात ग्रामस्वच्छता अभियानाची कशी अंमलबजावणी झाली याचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे गावात घडून आलेल्या सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.
३. ग्रामस्वच्छता अभियाना मुळे गावात घडून आलेल्या पर्यावरणीय परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

संशोधन क्षेत्र प्रस्तुत अभ्यासासाठी महाराष्ट्र राज्यातील कोल्हापूर जिल्ह्यातील कागल तालुक्यातील जैन्याळ गावाची संशोधन क्षेत्र म्हणून निवड करण्यात आली आहे. या गावाची निवड सहेतुक नमुना निवड पद्धतीद्वारे केली आहे. जैन्याळ गावाची हेतूतः निवड केली कारण १) जैन्याळ गावाला 2002-2003 मध्ये जिल्हा पातळीवर विभागून द्वितीय क्रमांकाचे पारितोषिक मिळाले.

२) सन 2003 ते 2004 मध्ये जेन्या गावाला तालुक्यात जिल्ह्यात विभागात प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक मिळाले. उत्तरदात्यांची निवड संशोधनासाठी उपलब्ध कालावधी श्रम आणि वेळ या सर्व बाबींचा विचार करून अपघाती नमुना निवड या नमुना निवड तंत्राचा वापर करून जैन्याळ गावातील 75 कुटुंबांची निवड करण्यात आली. या प्रत्येक कुटुंबातील एका ज्येष्ठ महिला सदस्यांची उत्तरदाता म्हणून निवड करण्यात आली.

माहिती संकलनाची तंत्रे

मुलाखत अनुसूची अभ्यासाची उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून प्राथमिक स्वरूपाची माहिती संकलित करण्यासाठी एक मुलाखत अनुसूची तयार केली तिची पूर्वत चाचणी करून त्या दुरुस्ती केली याच मुलाखत अनुसूचीचा वापर करून १० उत्तरदात्यांच्या प्रत्यक्ष मुलाखती घेतल्या.

तथ्य संकलन

तथ्य संकलनासाठी व्यक्तिगत निरीक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

अनौपचारिक मुलाखती

गावातील सरपंच, उपसरपंच, ग्रामविकास अधिकारी, महिला मंडळाचे अध्यक्ष व तरुण मंडळाचे अध्यक्ष या प्रमुख निवडक उत्तरदात्यांच्या अनौपचारिक पद्धतीने मुलाखती घेतल्या

माहितीचे उगम स्त्रोत

प्राथमिक माहिती स्त्रोत

स्वतः या गावाला भेटी देऊन केलेली निरीक्षणे, मुलाखत अनुसूचीच्या साह्याने मिळवलेली माहिती तसेच छायाचित्रांद्वारे मिळवलेली माहिती इत्यादी.

दुय्यम माहिती स्त्रोत

शासकीय परिपत्रके, प्रकल्प अहवाल, पुस्तिका, नियतकालिके, इंटरनेट, ग्रामपंचायत कार्यालयातील अहवाल इत्यादी.

पर्यावरण संवर्धन विषयक कार्यक्रम

वृक्षारोपण:

अभियानपूर्वकाळात गावात घाणेरी वनस्पतींची अतिक्रमणे अधिक होती. अभियान काळात मात्र पर्यावरणीय संवर्धन करण्यासाठी झाडे लावणे झाडे जगवणे हा कार्यक्रम राबवण्यात आला. यामध्ये 31 हजार 168 इतके वृक्षारोपण केले. त्यामध्ये बदाम, पेरू, आंबा, पिंपळ, करंजी, कवट, गुलमोहर, शेवगा इत्यादी वृक्षांचा समावेश आहे. तसेच प्रत्येक घराजवळ परसबागा तयार केल्या. सांडपाण्यावर औषधी वनस्पती लावल्या. सार्वजनिक विहिरीजवळ औषधी वनस्पतींची बाग तयार करण्यात आली आहे. या बागेत एकूण 24 प्रकारच्या औषधी वनस्पतींची लागवड

करून लोकांना औषधी वनस्पतीचे महत्त्व पटवून दिले आहे. तसेच गावामध्ये जास्तीत जास्त औषधी वनस्पतींची लागवड करून कच्चामाल तयार करून त्याद्वारे उत्पन्न मिळवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. रस्त्याच्या दुतर्फा दुरांडा केळीची व बदामाची झाडे लावली आहेत. प्रत्येक झाडास कुंपण करून ते झाड प्रत्येक मुलांना संगोपनासाठी दत्तक देण्यात आले आहे. स्मशानभूमीत मयत व्यक्तीच्या नावे तेथे एक वृक्ष लावून त्याची जोपासना उत्तम प्रकारे त्यांची नातेवाईक करतात. शाळेभोवती झाडे कमी होती. अभियान काळात बदाम अशोक फुलांची असे अनेक प्रकारचे झाडे लावण्यात आली आहेत. शाळा ही झाडांच्या हिरवळीने फुललेली दिसून आली.

अपारंपारिक ऊर्जा:

अभियान राबवण्यापूर्वी साधी चूल स्टॉप यांचा वापर केला जात. असे अभियान काळात निर्धुर चुलीचे महत्त्व संपूर्ण कुटुंबांना पटवून देण्यात आले. सध्या गावात 225 निर्धुर चुली, 24 गॅस सिलेंडर, 51 सुधारित चुलींचा वापर गावातील कुटुंबे करीत आहेत. तसेच अभियान काळात २० गोबर गॅस प्लांटची निर्मिती केली. गावात सोलर कुकर वापरणारी चार कुटुंबे तर सौर कंदील वापरणारे 13 कुटुंबे आहेत. महाराष्ट्र राज्य विद्युत मंडळाकडून स्ट्रीट लाईट साठी घेतली जाणारी वीज बंद करणारे जैन्याळ हे महाराष्ट्रातील पहिले गाव आहे. कारण गावात लोक वर्गणीतून अभियान काळात सौरऊर्जेचे 50 हजार रुपये किमतीचे सौरदिवे बसवण्यात आले आहेत. त्यामुळे गावात अपारंपारिक ऊर्जा स्त्रोतांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याचे दिसून आले.

जलसंधारण आणि जलसंवर्धन कार्यक्रम:

अभियानामुळे गावातील पाणीटंचाईची समस्या दूर झाली आहे. जलसंधारण आणि जलसंवर्धन कार्यक्रम हा गावातला खूप महत्त्वाचा बदल झालेल्या दिसून येतो. गावात पाणी अडवा पाणी जिरवा या कार्यक्रमाला प्राधान्य दिले होते ग्रामसभेने पाणलोट आराखडा तयार करून गावातील पाणीटंचाई लक्षात घेऊन लोकसहभागातून एकूण चार ठिकाणी वनराई बंधारे घातले आहेत. तसेच सहा ठिकाणी पक्के बंधारे घातले आहेत व 26 ठिकाणी समतोल चर घालून पाणी अडविण्याचे काम केले होते.

सामाजिक जीवनातील बदल:

एक आरोग्य विषयक जाणीव अभियानापूर्वी गावात अस्वच्छता आणि दूषित पाणी यामुळे अनेक जलजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव होता. ग्रामस्थांमध्ये आरोग्य विषयक जाणीव खूपच कमी प्रमाणात होती. गावात स्वच्छता अभियान सुरू झाल्यामुळे लोकांमध्ये आरोग्य विषयक जाणीवही वाढली आहे अभियानामुळे ग्रामस्थांच्या आरोग्य व पर्यावरणाच्या जाणिवेत वाढ झाली आहे. शौचालयानंतर व जेवणापूर्वी जेवणानंतर साबणाने हात धुणे आंघोळीसाठी नियमितपणे साबण वापरणे कपड्यांची व केसांची स्वच्छता राखणे इत्यादी विषय ग्रामस्थांचे उद्बोधन करण्यात आले आहे. अभियान काळात प्राथमिक शाळेतील मुलांच्या आरोग्याकडेही अधिक लक्ष देण्यात आले. अभियान काळात शाळेतील मुलांची एक दिवस नखे कापली, केस कापले, स्वच्छ गणवेशाची तपासणी केली. तसेच आरोग्य विषयक प्रशिक्षण देण्यात आले. सध्याही शाळेत आठवड्यातून एक दिवस नक्की तपासणे, केस स्वच्छता, गणवेश स्वच्छता, दातांची निगा राखणे, याविषयी तपासणी केली जाते. मुलांचे आरोग्य चांगले असल्याचे निरोगी जीवनासाठी स्वच्छता जीवन जगणे महत्वाचे आहे. हा संदेश शाळेतील सर्व मुलांपर्यंत पोहोचला आहे. बालकांना व त्यांच्या मातांना वेळोवेळी लसीकरण दिले जाते. पोलिओ सारखे डोस सुद्धा वेळोवेळी दिले जातात.

सामाजिक समस्येवरील उपाय योजना:

जैन्याळ या गावातील तरुणांनी हुंडा या सामाजिक समस्येवर उपाययोजना केली. त्यामध्ये तरुण-तरुणी एकत्र येऊन यापुढे आपण हुंडा घेणारही नाही आणि देणारही नाही अशी शपथ पेटत्या मेणबत्ती वर हात ठेवून घेतली. दारिद्र्याच्या समस्येवरील काही उपाययोजना करण्यात आल्या. दारिद्र रेषेखाली असणाऱ्या ग्रामस्थांना पशुपालन, दुग्ध व्यवसाय, रेगझिन बॅग तयार करणे असे स्वयंरोजगार देऊन त्यांना दारिद्र्यातून मुक्त करण्याचा प्रयत्न केला. गावात दारूचे दारूचे अड्डे महिलांनी उध्वस्त करून गाव व्यसनमुक्त केला.

स्त्रियांचे सबलीकरण:

गावातील 68 कुटुंबातील गृहिणींची नावे एकाच वेळी सातबाराच्या उताऱ्यावर उतरली आणि 3 जानेवारी 2004 या सावित्रीबाई फुले यांच्या जयंती दिवशी खऱ्या अर्थाने जैन्याळ गावाच्या महिला घराच्या मालकिणी झाल्या म्हणजे त्या गृहस्वामिनी झाल्या. महिलांचे आर्थिक सबलीकरण घडवून आणण्यासाठी पापड करणे, मशीन वरच्या शेवया बनविणे, शिलाई काम हे स्वयंरोजगार महिलांना देण्यात आले. महिला बचत गटातील महिलांसमोर सावित्रीबाई फुलेंचा आदर्श ठेवला आहे. गावात महिला डेरी उभी करून डेरीचे चेअरमन महिला असल्यामुळे संपूर्ण डेअरीचा कारभार महिला पहात

असल्याचेही दिसून आले. महिलांना अभियानामुळेच व्यासपीठावर बोलण्याची संधी मिळाली आहे. सामाजिक कार्यात पुरुषांच्या बरोबरीने काम केल्यामुळे महिलांचा सामाजिक क्षेत्रातला दर्जा उंचावल्याचे दिसून आले.

सामाजिक ऐक्य:

जैन्याळ गांव हा राजकारणी असल्यामुळे गावात नेहमी भांडणे मारामाऱ्या संघर्ष होत असायचे. परंतु अभियानामुळे गावातील राजकीय गटातील संघर्ष कमी झाला गावात सामाजिक ऐक्य वाढले आहे. गावातील मारामाऱ्या भरणे तंटे बंद झाले आहेत. गावातील सर्व सण उत्सव सार्वजनिक ठिकाणी साजरे केले जातात. त्यामध्ये एक गाव एक गणपती हा उत्सव संपूर्ण गाव एकत्र येऊन साजरा करते. सामाजिक शांतता सुरक्षितता राखण्यासाठी नशाबंदी व्यसनमुक्ती मोहीम राबविली आहे. गावातील सर्व घरांना एकच रंग दिला आहे. यावरून गावातील समानतेचा व एकतेचा प्रत्यय येतो. अभियान राबविल्यामुळे गावातील एकीची भावना जी आहे ती वाढल्याचीही दिसून आली.

अभियानात सहभागी होण्यापूर्वीची, अभियान काळातील आणि सध्याची स्थिती:

एक गावातील रस्त्यांचे स्वरूप गावातील रस्ते कच्चे व खाज खाल्ल्याने युक्त होते. अभियान काळात रस्त्याची किरकोळ दुरुस्ती करून खाज खळगे भरून काढले. गावातील रस्त्यांचे डांबरीकरण करून करण्याचे ठरविले. रस्त्यांची दुरुस्ती व डांबरीकरण झाल्याचे आज दिसून येते.

गावातील रस्त्यांची स्वच्छता:

गावातील रस्त्यांची स्वच्छता नव्हती. गावकऱ्यांनी श्रमदानाच्या माध्यमातून गावातील रस्त्यांची स्वच्छता केली. सध्या रस्त्यांची स्वच्छता असून रस्त्यांच्या दोन्ही बाजूला धुरांडा फुलविलेला आहे.

गावातील गटारींची स्थिती:

गावातील गटारे घाणेने तुरुंग भरलेली होती सांडपाण्याचा निचरा होत नव्हता. घराभोवती व रस्त्यावर सांडपाणी साचत होते. सानपणाचा योग्य निचरा होण्यासाठी गटारींची दुरुस्ती करून घेतली आहे. सध्या गटारीचे भूमिगत बांधकाम करून सांडपाणी व्यवस्थापन केल्याचे दिसून येते.

घरगुती कचऱ्याची विल्हेवाट:

घरगुती केरकचरा घरासमोर मोकळ्या जागेत व घंटा गाडीत टाकला जात होता. घरगुती कचरा गांडूळ खतासाठी, सार्वजनिक कचरा कोंडाळ्यात व शेती असणाऱ्या कुटुंबांनी कंपोस्ट खतासाठी कचरा गाडी टाकण्यास सुरुवात केली. घरगुती कचरा सध्या ही सार्वजनिक कचरा कोंढाळ्यात टाकतात व शेतकरी घरातील कचरा कंपोस्ट खतासाठी गारीत टाकतात.

गावातील सांडपाणी व्यवस्थापन:

गटारी व्यवस्थित नसल्यामुळे गटारीतून सांडपाणी व्यवस्थित वाहत नव्हते ते रस्त्यावर व घराभोवती साचत होते त्यामुळे डासांचे साम्राज्य अधिक होते. गटारीमुळे गटारींची किरकोळ दुरुस्ती करून घेऊन सांडपाणी व्यवस्थित गटारीतून वाहते आवश्यक तिथे शोष खड्डे बांधण्यात आली आहेत. गटारीचे बांधकाम करून घेतल्यामुळे सांडपाण्याचा निचरा व्यवस्थित होतो. कुटुंबांच्या घरांना गटारी जोडली आहेत. घरांनी शोष खड्ड्याचे बांधकाम करून घेतले आहे. सांडपाण्यावर अनेक ठिकाणी परस्परा फुलवले आहेत.

सौर ऊर्जेचा वापर

गावात सौर ऊर्जेचा वापर नव्हता. सौर ऊर्जेचा वापर सुरू झाला. गावात सौर ऊर्जेचा वापर रस्त्यावरील दिव्यांसाठी केला जातो.

पाणी व्यवस्थापन:

टँकरने उन्हाळ्यात पाणी पुरविले जात होते. पिण्याच्या पाण्यासाठी सार्वजनिक विहिरीत पीसीएल पावडर योग्य प्रमाणात व वेळेवर नेहमी टाकण्याची कार्यवाही सुरू केली. विंधन विहिरीवरूनच गावाला पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा होतो. गावात रेशनिंग पद्धतीने पाणी दिले जाते. दररोज टीसीएल पावडर टाकून पाणी निर्जंतुकीकरण करूनच पिण्यासाठी वापरले जाते.

शौचालयाचा वापर

गावातील सुमारे 70 टक्के ग्रामस्थ शौचालयासाठी उघड्यावर जात होते. गाव हागणदारी मुक्त करण्यासाठी घर तिथे शौचालय करण्याचे ठरविले. ज्यांची शौचालय बंद होती. त्यांनी दुरुस्त करून घेतली. सध्या गाव हागणदारीमुक्त आहे. गावातील शंभर टक्के लोक शौचालयाचा नियमितपणे वापर करतात.

निर्धुर चुली

गावात साध्या चुली होत्या निर्धूर चुली वापरण्यास सुरुवात केली. सध्या निर्धुर चुलीचा वापर नियमित असल्याचे असल्यामुळे गावात धुराचे प्रदूषण कमी झाले आहे.

गावातील व्यसनाधीनता

गावात व्यसनाधीनता मोठ्या प्रमाणात होती. गाव व्यसनमुक्त करण्याची कारवाई सुरू केली. सध्या गाव व्यसनमुक्त आहे.

जनावरांची व गोठ्यांची स्वच्छता

जनावरांची व गोठ्यांची तितकीशी स्वच्छता केली जात नव्हती. जनावरांची व गोठ्याचे स्वच्छता केली. स्वच्छ जनावरे व स्वच्छ गोटा स्पर्धा घेतली. सध्या ग्रामस्थ जनावरे गोठा स्वच्छ ठेवतात. जनावरांच्या गोठ्यातील घनकचऱ्याचे कंपोस्ट खत तयार करतात.

गांडूळ खत प्रकल्प

गावात गांडूळ खत प्रकल्प नव्हता. गांडूळ खत प्रकल्प सुरू केला. आणि कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावली गांडूळ खत प्रकल्प सुरू आहे.

गप्पी मासे पैदास केंद्र

गप्पी मासे पैदास केंद्र नव्हती. डासांचे साम्राज्य नष्ट करण्यासाठी गप्पी मासे पैदास केंद्र सुरू केले. सध्या गप्पी मासे पैदास केंद्र बंद आहे.

ऑक्सीजन पार्क

ऑक्सिजन पार्क नव्हता. ऑक्सिजन पार्क तयार करण्यात आला. तुळस रोपटी लागवड ऑक्सिजन पार्क मध्ये 200 ते 250 विविध प्रकारची तुळस रोपटी लावून त्याद्वारे शुद्ध हवा मिळवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ऑक्सिजन पार्क भोवती बसण्यासाठी कट्टी केलेले आहेत. रोज सायंकाळी कट्ट्यांवर वयस्कर लोक बसतात आणि त्यांच्या प्रकृतीवर चांगला परिणाम झाल्याचे समजले.

व्यक्तिगत आरोग्य विषयक जाणीव

व्यक्तिगत आरोग्य विषयक जाणीव कमी प्रमाणात होती. ग्रामस्थांनी स्वच्छतेचे व आरोग्य विषयक मार्गदर्शन केल्यामुळे व्यक्तिगत आरोग्य विषयक जाणीव व अधिक प्रमाणात झाली. व्यक्तिगत आरोग्य विषयक जाणीव अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

परिसर स्वच्छतेची जाणीव

ग्रामस्थांना परिसर स्वच्छतेची अजिबात जाणीव नव्हती. घर व परिसर स्वच्छ स्पर्धा घेतल्यामुळे परिसर स्वच्छतेची जाणीव निर्माण झाली. सध्या घर व परिसर स्वच्छ ठेवतात त्यावरून परिसर स्वच्छतेची जाणीव अधिक असल्याचे दिसून आले.

संस्कार वाहिनीचा वापर

संस्कार वाहिनीचा वापर नव्हता. ग्रामस्थांना ग्रामस्वच्छता अभियानाची माहिती देण्यासाठी संस्कार वाहिनीचा वापर सुरू केला. संस्कार वाहिनीचा नियमित वापर केला जातो. दररोज सकाळी भक्ती संगीत ग्रामस्थांना ऐकवले जाते.

कुऱ्हाड बंदी

गावात वृक्षतोड नव्हती. पर्यावरण संवर्धनासाठी वृक्षतोड बंदी करण्यात आली. सध्याही वृक्षतोड बंदी आहे.

गावातील ऐक्य गाव राजकारणी असल्यामुळे गावात भांडणे तंटे मारामाऱ्या होत असायचे. अभियान काळात गावातील भांडण तंटे मारामाऱ्या बंद झाल्या. गावात सामाजिक ऐक्य निर्माण होण्यास सुरुवात झाली. सध्या गावात सामाजिक ऐक्य मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून आले.

निष्कर्ष:

1. जैन्याळ गावात संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यात आली आहे.
2. स्वच्छ, शुद्ध तसेच पर्याप्त पिण्याच्या पाणीपुरवठ्याची सोय गावात करण्यात आली आहे. ३. गावात सर्व कुटुंबांना शौचालयाचे सुविधा उपलब्ध आहे आणि शौचालयाचा नियमित वापर होतो
3. कचऱ्याची योग्य ती विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था केली आहे.
4. गावातील रस्ते स्वच्छ व सुंदर बनवण्यात आले आहेत.
5. गावातील बहुतांश गटारे बंदिस्त असून योग्य त्या ठिकाणी शोषखड्डे आहे त्यामुळे सांडपाण्याची उत्तम व्यवस्था आहे.
6. वरील बाबींमुळे जैन्याळ या गावातील पर्यावरण मानवी आरोग्याला पोषक असे बनवण्यात आले आहे.
7. पर्यावरण संवर्धन, स्त्रियांचे सबलीकरण आणि सामाजिक समस्यांच्या निराकारण्यासाठी अभियाना अंतर्गत विविध कार्यक्रम राबविण्यात आले आहेत.
8. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानामुळे जैन्याळ गावात पर्यावरण संवर्धन आणि संवर्धनाविषयी तसेच सामाजिक जीवनातही महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले आहेत.

सारांश:

जैन्याळ गावात असंत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची यशस्वी अंमलबजावणी करण्यात आली आहे.

स्वच्छ शुद्ध आणि पर्याप्त पिण्याचे पाणीपुरवठ्याची सोय गावात करण्यात आलेली आहे. गावात सर्व कुटुंबांना शौचालयाची सुविधा उपलब्ध असल्यामुळे गावातील सर्व लोक शौचालयाचा नियमित वापर करतात. गाव हागणदारीमुक्त असल्याचेही दिसून आले घनकचऱ्याची योग्य ती विल्हेवाट लावण्याची व्यवस्था केली आहे. घनकचऱ्यापासून कंपोस्ट खत गांडूळ खत तयार केले जाते. गावातील रस्ते स्वच्छ व सुंदर बनविण्यात आले आहेत. रस्त्याच्या दुतर्फा बदाम बदामाची झाडे लावण्यात आली आहेत. गावातील बहुतांश कटारे बंदिस्त असून योग्य त्या ठिकाणी शोषखड्डे आहेत. सांडपाण्याचा निचरा उत्तम रीतीने केला जातो. जेन्या गावातील पर्यावरण मानवी आरोग्याला पोषक असे बनविण्यात आलेले आहे. पर्यावरण संवर्धन स्त्रियांचे सबलीकरण सामाजिक समस्यांच्या निराकरणासाठी अभियाना अंतर्गत विविध कार्यक्रम राबविण्यात आलेले आहेत. अभियानामुळे गावात पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धनाविषयी तसेच सामाजिक जीवनातही महत्त्वपूर्ण बदल घडून आल्याचेही दिसून आले.

संदर्भ:

1. २००४ चा जैन्याळ ग्रामपंचायत कार्यालयातून उपलब्ध झालेला संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाच्या अंमलबजावणी संबंधीचा अहवाल.
2. Chakraborty A. K.: "Drinking Water Supply and Sanitation Decade in India", Indian Journal of Public Health, Vol XXXV No.1, Jan. - March, 1991, pp. 3-4.
3. Government of Maharashtra: "Water Supply and Sanitation in India", Country Report (2002)
4. Santhanam, M.L. : "Community Participation in Rural Water Supply and Sanitation Programmes, Social Change, Vol. 19 No. 1 March 1989, pp.53-58.
5. Government of Maharashtra: Department Water Supply and Sanitation, website: www.mahassd.gov.in

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानातून निरोगी आरोग्य संदर्भात अभ्यास

डॉ. राजू शेषराव पोपळघट*
विभाग प्रमुख
समाजशास्त्र विभाग
राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय पाथ्री ता. फुलंब्री जि.छ. संभाजीनगर

प्रा.डॉ.संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ**
मराठी विभाग
श्री. संत सावता माळी ग्रामीण
महाविद्यालय, फुलंब्री जि. छ. संभाजीनगर

महात्मा गांधी जयंती चे औचित्य साधून दिनांक 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी भारताचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी यांनी भारत स्वच्छता अभियान राबवण्याचे ठरविले. सरकारी आदेश काढून सर्व शाळा, महाविद्यालय, शासकीय कार्यालय, ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषद, लोकसभा तसेच ग्रामीण व शहरी पुढारी आमदार आणि खासदार यांना झाडू घेऊन सर्व शासकीय कार्यालय व रस्ते स्वच्छ करण्याचे व स्वच्छता अभियानत सहभागी होण्याचे आदेश दिले. पंतप्रधानांनी रस्ते झाडयाला सुरुवात केली. स्वतःचे पाठ शिकवणारा हे भारतातला पहिले पंतप्रधान असेल, हा भारतीयांचा अभिमानाचा विषय आहे. तसेच गंगा नदी स्वच्छता अभियान राबविण्याचा त्यांनी निवडणुकीपूर्वी केलेला निर्धार निवडणुकीच्या विजयानंतर त्यांनी त्यासाठी स्वतंत्र विभाग निर्माण करून त्याची जबाबदारी मंत्राकडे सोपवली.

जगातील वीस सर्वाधिक अस्वच्छ व प्रदूषित शहरांपैकी तेरा शहरे हे भारतात आहे. लुधियाना व कानपूर यानंतर भारताच्या राजधानीचा अर्थात दिल्लीचा नंबर लागतो असे जागतिक पातळीवरून दिसून आले. दिल्लीत वातावरण सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत प्रदूषित वायू ने गच्च भरलेले असते त्यात कार्बन डाय-ऑक्साइड व सल्फ्युरिक वायूचे प्रमाण जास्त आहे. जे मानव व प्राणी यांना अत्यंत हानिकारक आहेत. हवेत प्रदूषित कण (पी.एम.) मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात. एका घनमीटर मध्ये शंभर (एम.जी.एम) कणाची मर्यादा सुसह्य समजली जाते. पण दिल्लीत या कणाची मर्यादा 950 झाली आहे. हे कण बारीक असतात आणि आपल्या फुफुसात सहजपणे जातात. कालांतराने आपल्या शरीरात पल्मोनरी ट्युशूना ग्रासून काढतात. त्यामुळे अस्थमा, निमोनिया तसेच कर्करोग होण्याचा देखील शक्यता अधिक असते. त्यामुळे होणाऱ्या मृत्यूमध्ये भारत जगात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. या प्रकरणामुळे 2013-14 या वर्षात सहा लाख मृत्युमुखी पडलेले आहेत. वायु प्रदूषणाबरोबरच भारतामध्ये ध्वनी प्रदूषण, जलप्रदूषण मोठ्या प्रमाणात होत आहे. महात्मा गांधीजींनी स्वच्छतेचे महत्व जाणून घेऊन रस्ते, संडास, नाल्या साप व स्वच्छ केल्या आणि भारतासमोर आदर्श ठेवला. सरोदे नेते जयप्रकाश नारायण, पंडित नेहरू, विनोबा भावे असे थोर मंडळी त्यावेळी होते पण मिशन ज्यांच्या नावाने चालत होते ते महात्मा गांधी गेल्यावर देश अनाथ झाला. व मिशन थंड झाले. आज सर्वत्र विज्ञान युग निर्माण झाले यामुळे घनकचरा, प्लास्टिक व इलेक्ट्रॉनिक कचरा या यांचा सुकाळ झाला. आणि पर्यावरणाचा नाश झाला. महात्मा गांधीचे व्रत वैराग्यमूर्ती गाडगेबाबांनी स्वतः हातात झाडू घेऊन स्वच्छतेकडे वळले स्वच्छतेचे महत्व ते गावा-खेड्यातील लोकांना कीर्तनाद्वारे समजावून सांगायचे पण त्यालाही मर्यादा होत्या ती मोहीम पुन्हा राष्ट्रसंतांनी जनमानसात सुरू केले. आणि आपल्या भजनातून ग्रामगीता या ग्रंथातून समाज प्रबोधनाला सुरुवात केली. "तुझ गावची नाही का तीर्थ", अरे वाजला रे डंका I घेऊ नको शंका I सुधारला गाव सारे I लोक लागले I" या खड्या आवाजात आणि गीतामधून माणसाने माणसाची मने कार्यान्वित झाली. आणि महाराजा नंतर ती मोहीम थंडावली. पुढे महाराष्ट्र शासनाने 2005 मध्ये संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची सुरुवात केली व त्या अभियानामध्ये विविध प्रकारचे उपक्रम राबवून गावाचा सर्वांगीण विकास करण्याचे ठरवले. गावातील व स्वतःभोवतालील आजूबाजूचा परिसर निरोगी ठेवण्यासाठी शुद्ध हवा, पाणी व स्वच्छतेचे आवश्यकता असते. परंतु भारतातील ग्रामीण भागात आजही मोठ्या प्रमाणात अस्वच्छतेने थैमान घातलेले आहे. गावात प्रवेश करताच गावाच्या अस्वच्छतेचे दर्शन होते. अस्वच्छतेची उणीव दूर करून ग्रामीण भाग आरोग्य

व स्वच्छतेबाबत स्वावलंबी बनविणे आवश्यक आहे. भारतीय संस्कृतीत स्वच्छतेला मनाचे व प्रतिष्ठेचे स्थान आहे. स्वच्छता हा समाज निर्मितीमधील एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राला आकार देण्याचे कार्य स्वच्छता करते. परंतु भारतीयांनी स्वच्छतेकडे दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येते ग्रामीण समाज जीवनात आरोग्यदायी वातावरण निर्मिती व समाजाला आरोग्य दृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाने व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वच्छ ग्राम स्पर्धेच्या माध्यमातून नागरिकांना आरोग्य दृष्ट्या सक्षम होण्याची संधी उपलब्ध करून दिली आहे. आणि आरोग्य कमी होऊन पर्यायाने राहणीमान, जीवनमान, आर्थिक स्थर व सामाजिक प्रतिष्ठा यात स्वालंबी होण्यास मदत होणार आहे. ग्रामस्वच्छता हे काम एका व्यक्तीचे नाही त्यात शालेय विद्यार्थी, युवक, युवती, स्वयंसेवी संस्था, सहकारी संस्था, बचत गट, महिला मंडळ, शाळा, महाविद्यालय महत्त्वाचे म्हणजे ग्रामपंचायतीमधील सर्व सदस्यांनी ग्राम स्वच्छता अभियानात सक्षमपणे सहभाग घेण्याची आवश्यकता आहे, ग्राम, घर, परिसर, वयक्तिक स्वच्छता यात सर्वांचीच भूमिका महत्त्वाची ठरणारी आहे.

मानवी आरोग्यास घातक ठरणाऱ्या जीवजंतूचा नायनाट करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक व्यक्तीने आपले घर, कपडे, पाणी, अन्न, गुरे, व गुरांचे गोठे, मानवी शरीर, स्वच्छ राहील याची काळजी घेणे असा अर्थ अभिप्रेत आहे. ग्रामीण भागातील बहुतांश नागरिक हे आजही जुनाट किंवा मातीच्या घरात झोपडीत छपरात राहतात. त्यांचे स्वच्छतेकडे कमालीचे दुर्लक्ष असते. ग्रामीण भागत जे आजार उत्पन्न होतात त्यापैकी बहुतांश आजाराचा संबंध अस्वच्छतेशी येतो. किमान इतके तरी कळण्याजोगे शिक्षण ग्रामीण जणांना उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. तसेच अंधश्रद्धेमुळे आजार कमी होण्याऐवजी वाढतच जातात. त्यामुळे अंधश्रद्धेला बळी पडणाऱ्या समाजाला या समस्येतून बाहेर काढणे महत्त्वाचे ठरते, नद्या, ओढ व तलाव इत्यादी सार्वजनिक ठिकाणे प्रामुख्याने उघड्यावरील शौच विधी व सांडपाण्याच्या अयोग्य व्यवस्थापनामुळे सर्वाधिक दूषित होतात. दूषित पाण्याने मानवी आरोग्यावर अनिष्ट परिणाम होतात. अस्वच्छ वातावरणामुळे ग्रामीण भागात वारंवार चिकनगुनिया, विषमज्वर, हिवताप, कावीळ, हगवण यासारखे रोग मानवी विस्टा, अस्वच्छ परिसर, दूषित पाणी यामुळे उद्भवतात. ग्रामीण जनसमुदायाचे आरोग्य उत्तम राहावे त्यांची कार्यशक्ती वाढवावी सर्वांना किमान चांगले जीवन जगता यावे, त्यांचे जीवनमान राहणीमान उंचवावे हे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून शासनाने ग्रामस्वच्छता अभियान सुरू केले. या अभियानाचा मूळ हेतू शौचालय बांधणे हा नसून शौचालयाचा वापराचे महत्त्व पटवून देणे. त्या सवयी लावणे हा आहे. शौचालयाचे बांधकाम करून चालणार नाही तर त्याचा वापर ही होणे आवश्यक आहे.

अ-स्वच्छतेमुळे पसरणारे आजार :-

साधारणपणे खेड्यातील लोक पावसाळ्यात अधिक प्रमाणात आजारी पडतात. पावसाच्या पाण्याचा योग्य निचरा होत नाही गावातील गटारे, नाल्या तुंबलेल्या असतात. तुंबलेल्या पाण्याला योग्य वाट करून दिली जात नाही. स्वयंपाक, घरातील अन्नकण मिश्रित स्नानगृहातील, साबण मिश्रित पाणी पावसाच्या पाण्यात मिसळते त्यामुळे दूषित पाणी, रोगजंतूंना अन्नाचा पुरवठा करते. स्वच्छतेच्या निष्काळजीपणामुळे अशा साठवून राहिलेल्या पाण्यात डास उत्पत्ती मोठ्या प्रमाणात होते. डास उत्पत्ती झाल्यामुळे चिकन गुण्या हा आजार पसरवण्यास डासाची पैदास साठवलेल्या स्वच्छ पाण्यात होते. चिकन गुण्या हा आजार विषाणूजन्य असून १९५३ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील टांझानिया या देशात 'चिकुन गुण्या' या नावाच्या विषाणूचा शोध लागला. त्या देशात स्वहील भाषेत चिकून गुण्या म्हणजे वाकून जाणे असा अर्थ होतो. भारतात हा आजार पहिल्यांदा 1953 मध्ये कोलकत्ता शहरात आला. त्यानंतर 1964 मध्ये चेन्नई, पॉडिचेरी, विशाखापट्टणम या शहरात पसरला या रोगांची लागण हळूहळू संपूर्ण भारतभर झाली 1973 मध्ये महाराष्ट्र मध्ये बार्शी जिल्हा सोलापूर येथे हा रोग मोठ्या प्रमाणात पसरला सध्या या आजाराचे प्रमाण सर्वत्र पसरलेले दिसून येत आहे. हा आजार पसरलेल्या गावात किमान 60 ते 70 टक्के रुग्ण आढळून येतात. महाराष्ट्रात चिकन गुण्या नावाची साथ 2006 पासून अधिक प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. याशिवाय हिवताप, हत्तीरोग, मेंदूज्वर इत्यादी रोग केवळ साठलेले किंवा साठवलेल्या पाण्यातून निर्माण होणारे डासामुळे होतात. त्याची थोडक्यात माहिती पुढील तक्त्या वरून आपणास सांगता येईल.

स्वच्छ साठवलेल्या पाण्यावर निर्माण झालेले रोग प्रसारक डास

अनु.क्र.	रोगाचे नाव	डास उत्पत्तीची स्थाने
1	चिकनगुनिया	साठवलेला स्वच्छ पाण्यात

2	मेंदूज्वर	भात शेती, पान गवत व पान वनस्पती असलेल्या तलावात
3	हिवताप	स्वच्छ पाण्यात, साठलेल्या पाण्यात
4	हत्तीरोग	तुंबलेल्या गटारात व सेफ्टी टँक च्या घाण पाण्यात

वरील आजार हे रांजण, माठ, हौद, कुलर, कुंड्या, बादल्या, काचेच्या बाटल्या, टायर्स, रस्त्यावरील खड्ड्यात साचलेल्या पाण्यामुळे डास उत्पत्ती होऊन डास रोग प्रसारकाचे काम करतात. त्यामुळे नागरिकांनी वेळीच काळजी घेऊन घर-घरातील विविध वस्तू. अंगण व परिसर स्वच्छ ठेवणे गरजेचे आहे. गावातील व घरातील पाणी साठवणुकीचे साठे किमान दर आठवड्याला रिकामे करून भांडी स्वच्छ करणे व कोरडा दिवस पाळणे आवश्यक आहे. उघड्यावर शौच विधीसाठी जाणे, थुंकणे भारतीय समाजाचे जणू वैशिष्ट्येच आहे. सार्वजनिक मुतारयावर शौचालय याचे अत्यल्प प्रमाण आहे. जेथे या सुविधा आहेत त्याही नादूरूस्त अवस्थेत असतात हे वास्तव्य आहे. सार्वजनिक उघडी गटारे व सांडपाणी साचलेली डबके ही बहुसंख्य ग्रामीण भारतातील वस्तुस्थिती आहे. बहुतांश गावात कचराकुंडत नाही आणि जिथे आहे त्याचा वापर ही बरोबर केला जात नाही. आपले घर व परिसर व्यवस्थित झाडून कचरा बाहेर ढकलून देणे एवढीच मर्यादित स्वच्छता पाळली जाते. महत्त्वाचे म्हणजे सार्वजनिक स्वच्छतेसाठी फार पैशाची गरज नसते तर मुळात इच्छाशक्तीची गरज असते.

भारत देशाला सर्वांगीण स्वच्छ बनवायचं असेल तर संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान हे शहरी व ग्रामीण स्तरावर मोठ्या प्रमाणात राबवले गेले पाहिजे. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात राबवलेले जे विविध उपक्रम आहेत त्या उपक्रमाच्या माध्यमातून सर्वांगीण विकास गावाचा झाल्याशिवाय राहणार नाही. स्वच्छतेसाठी उघड्यावरील शोची विधी बंद करणे, हाताने मईला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांना या कामाहून मुक्त करणे. नागरिक घनकचरा व्यवस्थापनासाठी आधुनिक व शास्त्रोक्त पद्धतीचा अवलंब करणे. स्वच्छतेच्या चांगल्या पद्धतीच्या अनुषंगाने सवयीमध्ये बदल करणे. स्वच्छते विषयी जागरूकता निर्माण करणे आणि त्याची सार्वजनिक आरोग्याची सांगड घालून नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची क्षमता वाढविणे. खाजगी संस्थांच्या सहभागासाठी सुयोग्य वातावरण निर्माण करणे. अंधश्रद्धे संदर्भात जनजागृती करणे, स्वच्छते संदर्भात मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करणे यावरील उपक्रमाने गावातील स्वच्छता होऊन गाव निरोगी होईल.

संदर्भ ग्रंथः-

1. अर्थविश्व - नॅशनल रिसर्च जर्नल - ISSN 2319 7289
2. महाराष्ट्रातील पंचायती राज आणि महिला आरक्षण - डॉ. पोले का.
3. सृजन निर्मल मासिक जून 2012 पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग अहवाल 2011
4. स्वच्छतेचे धने - जारे रमेश
5. भारत मे ग्रामीण विकास- डॉ. पंत डी.सी.
6. अहवाल पाणीपुरवठा विभाग जिल्हा परिषद औरंगाबाद
7. दैनिक महाराष्ट्र टाईम
8. दैनिक लोकमत

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

ग्रामस्वच्छता अभियानातील शौचालयाचा इतिहास व भारतातील सद्यस्थितीचा अभ्यास

डॉ. राजू शेषराव पोपळघट
विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग
राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पाथ्री
ता. फुलंब्री जि.छ. संभाजीनगर

संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून भारतभर विविध उपक्रम राबवले जातात. या उपक्रमाच्या माध्यमातून गावाच्या विकासाबरोबर व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास केला जातो. वैयक्तिक स्वच्छता, घरा सभोवतालील स्वच्छता, शौचालय वापर सक्ती, सांडपाणी व्यवस्थापन, कचरा व्यवस्थापन, ओला कचरा व सुका कचरा वेगळा करणे, परसबाग, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, शैक्षणिक सुविधा, सांस्कृतिक कार्यक्रमाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास, अंधश्रद्धा निर्मूलन, व्यसनाधीनतेस आळा घालण्यासाठी विविध मंडळे, वृक्षतोड बंदी, शेतीस उपयुक्त जोडव्यवसाय, ठिबक सिंचन, डोंगरावरील पाणी चर खोदून जमिनीत मुरवणे अशा वेगवेगळ्या उपक्रमाच्या माध्यमातून गावाचा व व्यक्तीचा विकास करण्यात येतो. ज्या गावांमध्ये "संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान" राबवले गेले ते गाव स्वयंपूर्ण झालेले आपनास दिसून येते. वरील सर्व उपक्रमामध्ये संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानातील अत्यंत महत्वाचा उपक्रम म्हणजे शौचालयाचा वापर व सक्ती करणे होय. शौचालय बांधकाम त्याचे वापराबाबत अनेक नीयम व चर्चा केली जात होती. काही समाजातील व्यक्तींची शौचालय घरात स्वयंपाक घराजवळ किंवा बैठकी जवळ कसे बांधावे आणि त्याचा वापर केल्यास घरात घाण निर्माण होते अशी मानसिकता होती परंतु हा समज चुकी चाठरवल्या गेला. शहरी भागात घरात अगदी स्वयंपाक घराच्या बाजूला बैठकी शेजारी शौचालय असतात परंतु शहरातील व्यक्ती तसा विचार करत नाही. या बाबीचा ग्रामीण भागातील नागरिकांनी विचार करणे आवश्यक आहे. शौचालया बाबतच्या शहरी सवयी ग्रामीण नागरिकांनी स्वीकारणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात शौचालय बांधकाम व त्याच्या वापराबाबत जाणीव जागृतीचा अभाव दिसून येतो. भारतीय परंपरेनुसार प्रत्येक गावाला शौच विधीसाठी महिला व पुरुषांसाठी वेगवेगळ्या खुल्या व मोकळ्या जागा सोडलेल्या होत्या. स्त्री पुरुष वेगवेगळ्या दिशांनी शौच विधीसाठी जात असत. परंतु जसजशी लोकसंख्या वाढू लागली तसतसी पूर्वीची गावा भोवतालिल गावठाणे किंवा मोकळी जागा कमी पडू लागली. गावालगतची शेती शौच विधीसाठी वापरली जात होती तेथे देखील आता वस्ती तयात होत आहे त्यामुळे स्वच्छतेचा प्रश्न अधिकच गंभीर बनत चालला आहे. पुरुष कुठेतरी लांब जाऊन विधी करू शकतो. परंतु महिलांची मोठी अडचण निर्माण होते महिलांना रात्री-अपरात्री, वेळी- अवेळी दूरवर शौच विधीसाठी जावे लागते त्यामुळे महिलां सोबतच विंचू व सर्पदंश होणे, छेडछाड होणे असे प्रकार घडतात त्यातून त्यांची सुरक्षितता धोक्यात येते. तसेच त्यांना पोटाच्या व किडनीच्या भयावह आजारांना सामोरे जावे लागते. महिला आजारी पडल्यानंतर कुटुंबात अनेक समस्या निर्माण होतात कुटुंबाची क्रयशक्ती कमी होऊन विविध नुकसान सहन करावी लागते. म्हणून शौचालयाच्या संदर्भात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर वेगवेगळे प्रयत्न केल्याचे आढळून येते. कारण ग्रामीण भागामध्ये पूर्वी पार आलेली जी परंपरा आहे त्या परंपरेच्या माध्यमातून शौच विधीसाठी सर्व लोक बाहेर जात होते. यामुळे दुर्गंधी व विविध किटाणूंचा जन्म होऊन आजूबाजूला वातावरणामध्ये रोगराई पसरत होती. यामुळे लोकांची शारीरिक व आर्थिक हानी मोठ्या प्रमाणात होत होती. या मुळे शौचालयाचे महत्त्व प्रतेक देशात वाढले. शौचालयाचा इतिहास हा फार पुरातन असल्याचे आपणास दिसून येते. मानवी शरीराच्या विविध अवयवाकडून सर्वेउत्तम प्रकारे कार्य पार पाडले जाते. शौच विधी हे त्यापैकी मानवी शरीराचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे. परंतु मानव त्या शौच विधी कार्याला दुय्यम स्थान देतो. नोबेल पारितोषिक विजेते व आरोग्य क्षेत्रातील तज्ञ चार्ल्स रिचर्ड म्हणतात की, "शरीराच्या विविध अवयवाप्रमाणे शौच विधी सुद्धा एक अनिवार्य क्रिया आहे. त्या क्रियेबाबत व्यक्ती बेजबाबदार

आहे. मानव त्याचे महत्त्व नाकारू शकत नाही". मानवाला शौच विधी व्यवस्थित झाला नाही तर मानवाचं मन कुठल्याही कामांमध्ये लागत नाही त्याचा इतिहास खालील प्रमाणे आहे.

प्राचीन कालखंडातील शौचलयाची व्यवस्था :-

प्राचीन कालखंडामध्ये अश्मयुगात दगडापासून बनवलेली शौचालय किंवा शौचपाट्या अस्तित्वात होत्या. "प्राचीन इजिप्तीयन श्रीमंत लोकांच्या घरात उच्च प्रतीच्या दगडापासून बनवलेली न्हानी घर व त्याला लागून शौचालय होती. त्याला गरीब व्यक्ती ही अपवाद नव्हता. गरीब व्यक्तीच्या कुटुंबात लाकडापासून बनवलेली व त्याला शौच विधीसाठी एक छिद्र पाडलेली शौचालय होती. लाकडापासून, संधूकाप्रमाणे शौच पेटी तयार करून त्याचा शौच विधीसाठी वापर केला जात होता. त्याच पेट्या मैल्याने भरल्यानंतर त्या नागरिक स्वतः गावाबाहेर नेऊन रिकाम्या करत असत. रोमन राज्यात पावसाचे पाणी अडवून ते जमिनीत मुरवण्याचे तंत्र विकसित होते. तसेच रोमन काळात सार्वजनिक शौचालय अस्तित्वात असल्याचे पुरावे सापडतात. आठव्या शतकात (सिटी ऑफ डॉव्हिड) जेरुस्लेम मध्ये दगडापासून शौचालय बनविण्यात आल्याचे पुरावे सापडतात."[1] याचा संबंध मोहेंजोदडो हडप्पा संस्कृतीशी येतो म्हणजे नैसर्गिक संसाधनापासून शौचालय बनविण्याचे तंत्र प्रथम प्राचीन काळामध्ये भारतीयांना अवगत होते.

मध्ययुगीन कालखंडातील शौचलयाची व्यवस्था :-

प्राचीन कालखंडानंतर बाराव्या शतकात दगड व लाकडापासून शौचालय बनवण्याचे तंत्र विकसित झाल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळातील दगड व लाकूड यापासून वेगवेगळी शौचालय बनवण्याचे तंत्र होते तर बाराव्या शतकात दगड व लाकूड दोन्ही साधने मिळून शौचालय बांधण्याचे तंत्र विकसित झाले. दगड व लाकूड यापासून पाटा तयार करून त्यावर स्वच्छ बसविण्यासाठी उत्तम प्रतीचे असं तयार केले जात होते यामुळे घरातील वयोवृद्ध व्यक्तींना देखील शौचालयाचा फायदा होत होता.

आधुनिक काळातील शौचलयाची व्यवस्था :-

"प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडा नंतर आधुनिक काळामध्ये इ.स. 1596 मध्ये जॉन हॉरींगटन यांनी जलयुक्त शौचालयाचा प्रथमच शोध लावला. त्याला सुरक्षित खड्ड्याचे शौचालय (Safety Tank Toilet) असेही म्हणतात. त्यात सुधारणा करून 1775 मध्ये अलेक्झांडर कॅनिंग या व्यक्तीने नवीन फ्लश शौचालय (Flush Toilet) बनविले नंतर 1778 मध्ये जोसेफ ब्रोदम या व्यक्तीने सुधारित शौचालय प्रतिमान तयार केले. यानंतर 19 व्या शतकात विविध प्रकारच्या सुधारणा होऊन शौचालय सामान्य व्यक्तीपर्यंत पोहोचली."[2] प्रारंभीच्या काळात काम करण्याच्या ठिकाणी जसे कार्यालय, कारखाने व खाणी या ठिकाणी शौचालय बनविले गेले यामागचा खरा उद्देश म्हणजे कार्य निष्पत्तीत वाढ करणे होय. कर्मचाऱ्यांची कार्यदक्षता वाढविणे कारखान्याचे उत्पादन वाढविणे हा होता. अर्थात लघुशंका किंवा शौचविधी चे नाटक करण्यास कामगारांना वाव नव्हता. इ.स.1775 मध्ये शौचालय बनविण्याचा ठेका अलेक्झांडर यांनी या व्यक्तींना मिळाला. त्यांनी क्रोप्पर वर्कशॉप चेसली येथे शौचालय बनवले. पुढे इ.स. 1819 मध्ये अल्बर्ट गिब्लीन नावाच्या कर्मचाऱ्यांना ठेका मिळाला.

सद्यस्थितीतील शौचालय व्यवस्था :-

वर्तमान काळात आधुनिक पद्धतीने पहिले सार्वजनिक शौचालय इ.स. 1852 मधील लंडन येथे जनतेसाठी तयार केले. त्यासाठी लागणारा कागद इ.स. 1857 मध्ये अमेरिकेत तयार करून बाजार विक्रीसाठी आणला. शौचालयासाठी लागणारे कागदाचे गुंडाळीच्या व्यापारास युरोपमध्ये इ.स. 1928 सुरुवात झाली. प्राचीन काळात इजिप्तीयन, ग्रीक, पर्शियन व रोमन इत्यादीच्या घरात शौचालय होती. विशेषतः श्रीमंत व्यक्तीच्या घरातच शौचालय असल्याचे प्रयोगावरून सांगता येते. पैसा किंवा आर्थिक उत्पन्न हा त्यामागचा महत्वाचा घटक वाटतो. कालांतराने शौचालय सामान्य व मध्यमवर्गीय व्यक्ती बांधू लागल्यानंतर सुरुवातीला नाली किंवा मोरीवर शौच पाट्या बांधलेल्या होत्या. त्याला आडोसा म्हणून कापडी तावदानाचा वापर केला गेला. तर आधुनिक काळात अत्याधुनिक प्रक्रिया केलेल्या गुळगुळीत दगड, लोखंड व इतर साधनांचा वापर केला जातो.[3] यावरून असे दिसून येते की शौचालय ही संकल्पना शहरी भागात उदयास व वापरास आली. परंतु सध्या शौचालय हे ग्रामीण, शहरी सर्व समाजामध्ये वापरल्या जाते. विशेषता शौचालय चा वापरा सुशिक्षित व्यक्ती मोठ्या प्रमाणात करीत असून निरीक्षर व्यक्तींना त्याचे महत्त्व कळले नाही असे वाटते.

जगातील पहिली शौचालय संघटना :-

जॉक सिम या व्यक्तीने जगातील शौचालय संघटना 'ना नाफा' ही स्थापन केली.जगातील सर्व मानवांना शाश्वत मानवी आरोग्य व हक्क मिळून देणे ह्या संघटनेचे ध्येय होते. यासाठी उत्तम मानवी आरोग्याचे समर्थन करणे,

नवीन तंत्र शोधणे, शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे हे या संघटनेचे लक्ष होते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शौचालय बाबत जनजागृती करण्यासाठी 2001 मध्ये जागतिक शौचालय संघटनेची स्थापना सीम यांनी केली. ते विविध राष्ट्राच्या शासन संस्था, शैक्षणिक संस्था, संयुक्त राष्ट्राच्या यंत्रणा, संयुक्त आर्थिक क्षेत्र इत्यादींना सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या सर्वेनुसार 2008 मध्ये जगातील 40 टक्के लोक स्वच्छता व आरोग्यापासून वंचित आहेत. कोणत्याच राष्ट्राच्या स्थानिक शासनाकडून लोकांना स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा होत नाही या संस्थेकडून खालील कार्य पार पाडली जातात

1. स्वच्छ पिण्याबाबत काळजी घेणे.
2. गरीब व असह्य लोकांना शाश्वत आरोग्यासाठी मदत करणे.
3. लोकांमध्ये स्वच्छता आरोग्य व शौचालय बाबत जागृती निर्माण करणे.
4. विविध व्यक्ती संस्था व शासनाकडून निधी जमा करणे व स्वच्छतेवर खर्च करणे.
5. स्थानिक राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शाश्वत आरोग्याचा विकास करणे.

जागतिक शौचालय महाविद्यालय :-

जागतिक शौचालय संघटनेचे उद्गाते सिम यांनी जागतिक शौचालय महाविद्यालय सुरू केले. शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वच्छता व आरोग्य बाबत जनजागृती करण्यासाठी सिंगापूर मध्ये सीम यांनी इ.स. 2005 मध्ये जागतिक शौचालय महाविद्यालयाची स्थापना केली. या महाविद्यालयात उत्तम दर्जाचे शौचालय प्रतिमान स्वच्छता, आरोग्य व नवीन तंत्रज्ञान इत्यादीचे प्रशिक्षण दिले जाते. हे महाविद्यालय सिंगापूर तंत्रनिकेतन संस्थेच्या भागीदारीतून कार्य करीत आहे. महाविद्यालयात जागतिक शौचालय संघटनेच्या साह्याने शौचालयाचे महत्त्व आणि त्याच्या व्याप्तीत वाढ करण्याचे काम करीत आहेत.

हे महाविद्याल समाज व्यवस्थेतील तळागाळातील व्यक्तींना शौचालयाबाबत जनजागृती करण्याचं काम जागतिक पातळीवर करत आहे. तसेच जागतिक शौचालय महाविद्यालय एक सामाजिक संस्था म्हणून कार्य करीत आहेत. शौचालय स्वच्छता व त्याबाबत उत्तम दर्जाच्या आधुनिक तंत्रज्ञाने विकसित करणे, ग्रामीण व नागरी भागातील व्यक्तीकडे शौचालय असणे म्हणजे पवित्र समजले जात आहे.

भारतातील शौचालयाची स्थिती:-

भारतामध्ये शौचालयाची स्थिती जाणून घेत असताना भारत स्वतंत्र होण्याअगोदर भारतीय जनतेमध्ये शौचालया संदर्भात उदासीनता असल्याची दिसून आले आहे. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण अंतर्गत भारतातील शौचालयाचा वापर व प्रगतीचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी 1973 ते 1998 या कालखंडात जवळपास 201 अंतर्गत सर्वेक्षण केले सर्वेक्षणातून प्राप्त झालेली माहिती खालील तक्त्यामध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

1973 ते 1988 या कालखंडातील शौचालयाची प्रगती

अ.क्र.	तपासणी फेऱ्या	सर्वेक्षण कालावधी	शौचालय असलेले कुटुंबाची टक्केवार
1	28 वी	ऑक्टोबर 1973 ते जून 1974	4.00
2	38 वी	जानेवारी ते डिसेंबर १९८३	5.9
3	44 वी	जुलै 1988 जानेवारी 1989	8.2
4	49 वी	जानेवारी ते जून 1993	10.2
5	54 वी	जानेवारी ते जून 1998	13

आधार National Sample Survey Report 1999, (Govmt. of India)[4]

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की भारत स्वतंत्र होण्याअगोदर व भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर देखील स्वच्छतेच्या दृष्टीने शौचालयाबाबत शासन व समाजाकडून कोणतेही पाऊल उचललेले गेलेले नाही. परंतु 1993 पासून शौचालय बांधकामाच प्रगती होत असल्याचे दिसून येते.

1998 नंतर भारतातील शौचालयाचा वापर:

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर 1998 पर्यंत भारतातील विविध राज्यातील लोक शौच विधीसाठी किती दूर अंतरावर जावे लागत होते याबाबत राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण अहवालातून असे दिसून आले की, बहुसंख्य नागरिक गावालगाच्या खुल्या व इतर जागेचा वापर मोठ्या प्रमाणात करीत होते. अर्थातच त्यामुळे मानवी आरोग्य व पेजल याचा धोका निर्माण झालेला होता. त्यामुळे अनेक आजारांना निमंत्रण मिळत होते. तर गावापासून अर्धा किमी पर्यंत व त्यापलीकडे शौच विधीसाठी जाणाऱ्या व्यक्तीचे प्रमाण अधिक होते. एक किमी पर्यंत किंवा त्यापलीकडे शौच

विधीसाठी जाण्याचा महाराष्ट्र राज्याचा प्रथम क्रमांक होता. यावरून असे दिसून येते की 1998 पर्यंत भारतातील ग्रामीण जनतेच्या स्वच्छतेची स्थिती अत्यंत खालावलेली होती. ग्रामीण नागरिकांमध्ये शौचालय व ग्राम स्वच्छतेबाबत कोणतीही जाणीव जागृती नव्हती दूर अंतरावर शौच विधीसाठी जावे लागत असल्यामुळे व्यक्ती आपला बराच वेळ शौच विधीसाठी घालवीत असावेत. उघड्यावरील शौच विधी मुळे आजार वाढवून घेण्याचे प्रमाण अधिक असावे असे म्हणता येते.

कालांतराने 2011 नंतर ग्रामस्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून गावोगावी वैयक्तिक स्वच्छतेबरोबर सभोवताली स्वच्छतेला महत्व दिल्या गेले. स्वच्छ पिण्याचे पाणी, शौच विधीसाठी शौचालयाचा वापर हे सक्तीचा केल्यागेल्यामुळे आता महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागामध्ये आजाराचे प्रमाण कमी झालेले आपणास दिसून येते. जो व्यक्ती सोचविधीसाठी शौचालयाचा वापर करणार नाही त्या व्यक्तीस ग्रामपंचायतीमार्फत आर्थिक स्वरूपाचा दंड आकारला जाऊ लागला त्यामुळे काही गाव 100% हागणदारी मुक्त झालेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. वाघेला अनिल एस. - स्वच्छता का समाजशास्त्र २०१५, कल्पाच पब्लिकेशन, दिल्ली पृष्ठ क्रमांक 185
2. वाघेला अनिल एस. - स्वच्छता का समाजशास्त्र २०१५, कल्पाच पब्लिकेशन, दिल्ली पृष्ठ क्रमांक 186
3. www.Localhistories.org/toilets.html.
4. National Sample Survey Report 1999, (Govmt.of india)
5. डॉ. पंथ डी.सी.- भारत मे ग्रामीण विकास
6. डॉ. पोले का. महाराष्ट्रातील पंचायती राज आणि महिला आरक्षण २००९ अरुण प्रकाशन लातूर
7. योजना- जुलै 2018 महाराष्ट्र शासन

आदिवासींचे पर्यावरणीय प्रश्न

प्रा. डॉ. संजय गंगाराम सुरेवाड

सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

म. शि. प्र. मंडळाचे यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय,

अंबाजोगाई, जि. बीड

मानव हा पृथ्वीवरील अत्यंत बुद्धिमान व समाजशील प्राणी आहे. मानव आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विविध पर्यावरणीय घटकाचा वापर करतो. निसर्गातून उपलब्ध होणाऱ्या वस्तू किंवा पदार्थ ही नैसर्गिक साधनसंपदा आहे. या नैसर्गिक साधनसंपदेच्या वापरात प्रचंड वाढ झालेली आहे. मानवाने पर्यावरणाच्या मदतीने स्वतःचा विकास केला. परंतु पर्यावरणाची परतफेड करणे ही आपली जबाबदारी आहे, असे मानत नाही. पर्यावरणाविषयी मानवाने कृतीदेवता बाळगली नाही. याउलट मानव पर्यावरणाबाबत कृतघ्न झालेल्या दिसत आहे. परिणामी 'पर्यावरण वाचवा', 'पर्यावरणाची जतन करा' पर्यावरणाच्या संवर्धनासाठी त्याची व्यवस्थापन होणे आवश्यक आहे इत्यादी सर्व बाबीची आज सर्वत्र चर्चा होत आहे. पृथ्वीवर वास्तव्य करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीने आपण पर्यावरणाचे घटक आहोत याची जाणीव बाळगणे आवश्यक बनले आहे. प्रत्येक व्यक्ती आपले कुटुंब सुखी, समाधानी व समृद्ध व्हावे यासाठी दिवस रात्र प्रयत्न करत असतो. जर कुटुंबातील एखादा व्यक्ती आपली जबाबदारी योग्य पद्धतीने पार पाडत नसेल तर त्याचा संपूर्ण कुटुंबावर परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. त्याचप्रमाणे पर्यावरणाचे आपल्यावर फार मोठे कर्ज आहे व त्याच्या ऋणातून उतराई होण्याचे भान आपण ठेवले पाहिजे. माणूस अन्नाशिवाय काही दिवस जगू शकेल, पाण्याशिवाय काही तास जगू शकतो, परंतु ऑक्सिजन शिवाय जिवंत राहू शकत नाही. आपल्या जीवित्यासाठी आवश्यक असणारा प्राणवायू आपल्याला पुरविण्याचे काम वृक्षाच्या सहाय्याने केली जाते. आपण उत्सर्जित केलेला कार्बन-डाय-ऑक्साइड शोषून घेऊन आपले अस्तित्व टिकवण्यास झाडे मदत करतात. म्हणून वनस्पती व वृक्षाची लागवड करणे व त्याचे संवर्धन करणे आपले परम कर्तव्य आहे.

मानवाच्या गरजा वाढल्यामुळे त्यांचा विकासाचा वेग वाढवण्याची धडपड चालली आहे. मात्र हा विकास करताना आपण पुढील विकासाच्या सर्व संधी नाहीशा करून टाकत आहोत. आजची गरज बनली आहे. उद्याचे कोणी बघितले नाही. असे वृत्ती मानवाची बनली आहे. आणि हीच वृत्ती पर्यावरणास घातक ठरत आहे. भविष्यातील एका मोठ्या संकटाची ही नांदी आहे. पावसाचा पाण्याची कमी होत जाणारी पातळी, पावसाचा अनियमितपणा, वाढवणारी दुष्काळ परिस्थिती, वारंवार येणारी वादळे, सर्व पर्यावरण असंतुलनाचे परिणामच आहेत.

आदिवासी समाज हा खऱ्या अर्थाने पर्यावरणाचा रक्षक आहे. त्याने सतत जल, जंगल, जमीन वाचून ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले आहे. जंगलांना वाचवण्यासाठी शासनाच्या वतीने अनेक उपाययोजना करण्यात आल्या. वनाचे रक्षण करण्याच्या दृष्टिकोनातून मोठ्या प्रमाणात निधी खर्च होत गेला. परंतु याचे परिणाम नेहमी उलटे होत गेले. परिणामी जल, जंगल, जमिनीचे हाल होत गेले. आणि पर्यावरणाची सुरक्षा धोक्यात आली. कारण की शासनाच्या प्रतिनिधींनी नैसर्गिक संपत्तीचा दुरुपयोग करून करू लागले. स्वार्थी भावनेतून आज आदिवासी सह इतर समाजाला संकटाचा सामना करावा लागत आहे. पक्षी, प्राणी व जीवजंतूचे अस्तित्व सुद्धा धोक्यात आले आहे.

आदिवासी नागरी संस्कृती पासून दूर व अलिप्त राहिलेले, संबंधित प्रदेशामुळे मूळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी असे सामान्यपणे म्हणता येईल. सर्वसाधारणपणे जंगलात, दुर्गम, दर्या-खोऱ्यात आदिवासी आढळतात. अनेक नागर संस्कृतीचे उद्यास्त झाले. परंतु त्यांच्याशी संपर्क न झाल्यामुळे न साधल्यामुळे किंवा न आल्यामुळे आदिवासी जमाती जशाच्या तशाच राहिल्या त्यांच्यात हजारो वर्ष विशेष परिवर्तन झाली नाही. सर्वसाधारणपणे सर्वसाधारण समाजात आदिवासी बाबत उत्सुकता असते. प्राथमिक अर्थव्यवस्था असणारे, स्त्रियांचे जबरदस्तीने अपहरण करून त्यांच्याशी पाशवी वर्तन करणारे, स्वच्छंद लैंगिक संबंध ठेवणारे, वाटेल ते भक्षण करणारे, किंबहुना नरभक्षणाची ही खंत न बाळगणारे, उघडे नागडे लोक म्हणजे आदिवासी असा एक समाज आहे. याउलट निसर्गाशी तादत्यात्मक पावलेले स्वच्छंदी व स्वतंत्र व्यक्तीच्या आणि आधुनिक जगाच्या संपर्कामुळे भ्रष्ट न झालेल्या आदिवासीचे जीवन

सुखमय व अनुकरणीय आहे. आदिवासी समाजाची जी काही वैशिष्ट्ये मानववंशशास्त्रज्ञांनी, समाजशास्त्रज्ञांनी सांगितलेली आहेत. त्यात बहुतांश ही वैशिष्ट्ये पर्यावरण पूरक, पर्यावरण रक्षक याच प्रकारची दिसून येतात. बहुतांश ती पुढील प्रमाणे आहेत. 1. आदिवासी जमात एका विशिष्ट प्रदेशात राहते, 2. आदिवासी क्षेत्र इतर प्रगत समाजापासून दूर किंवा जंगलात असते. 3. रस्त्याचे अभावी तो प्रदेश दुर्गम असतो. 4. आदिवासी समाज साधारणपणे अंतर विवाही असते व तिचे बहिर्वाही कुळीत विभाजन झालेले असते. 5. समाजातील गट लहान असतात व ते नातेसंबंधावर आधारलेली असतात. 6. या गटाची सदसत्व आधुनिक समाजातील मंडळाच्या क्लब प्रमाणे ऐच्छिक नसते. 7. प्रत्येक आदिवासी जमातीची स्वतंत्र पंचायत असते. 8. आदिवासी समाजाचे नियंत्रण पूर्णपणे पंचायत किंवा त्यांच्या मुखिया करतो. 9. शिकार मासेमारी व इतर अन्न पदार्थाचे अर्जन प्रत्येक आदिवासी जमातीत ही आढळतात, मात्र त्यांच्या कमी अधिक उपयोग नैसर्गिक परिस्थितीवर अवलंबून असतो. 10. गुराढोराचा उपयोग न करता किंवा स्वतःच्या अंगमळी मेहनतीने धान्य पिकवणे, गुराढोराच्या मदतीने शेती करणे, केवळ दुभात्या जनावरांवर निर्वाहक चालवणे, 11. आदिवासी जमाती संस्कृत दृष्ट्या एकमेकांपासून भिन्न असतात. 12. आदिवासी लोकसंख्येची घनता कमी असते. 13. आदिवासी समाज लहान व काही भटके असतात. 14. आदिवासी समाज स्वावलंबी कुटुंबाच्या संघाने बनलेले असतात, त्यामुळे समाज नियंत्रण नातेसंबंधावर आधारलेले असते. 15. आदिवासी जमातीचे बहुदा स्वतंत्र भाषा व बोली असते. 16. आदिवासींचा क्षेत्र त्याच्या निवासस्थाना पुरता मर्यादित असतो. 17. त्यांची तीर्थक्षेत्र ही त्यांच्याच भागात असतात. 18. आदिवासी अर्थव्यवस्थेत गटवार श्रमविभाजनाचा व धंदेवार भिन्न सामाजिक गटाचा अभाव असतो. 19 आदिवासी लोक सर्व प्रकारची कामे करतात. 20. आदिवासी अर्थव्यवस्थेत उत्पादनाची साधने प्राथमिक स्वरूपाचे असतात. 21. आदिवासी समाज वरवंटा, फाटा-वरवंटा, सापळे, जाळी, आकडे, दोऱ्या, टोकदार व धारदार दांडगी हातोडा, यासारखी प्राथमिक अवजारे वापरत असतात. 22. आदिवासी समाज अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन वितरण सेवन हा टप्पा आदिवासी अर्थव्यवस्थेत नसतो. 23. उत्पादन कमी असल्यामुळे बाजारपेठही नसतात. 24. आदिवासी समाजाची अर्थवस्था बहुदा नाणे इतर चलना वाचून चालणारी व वस्तू विनिमय अधिष्ठित असते 25. आदिवासी समाजात परंपरेला प्राधान्य असते. 26. आदिवासी समाजासंबंधी परंपरेचा ठेवा एका पिढी दुसऱ्या पिढीस कथा, काव्य, नृत्य इत्यादी माध्यमाद्वारे देते. 27. आदिवासी धर्मात निसर्गपूजेस व जादू सारख्या क्रियाकल्पास महत्त्व असते. 28. आदिवासी समाजात परंपरा व सामाजिक नियंत्रण यावर भर असल्याने सर्व लोकांच्या वागण्यात सारखेपणा असतो. 29. दैनंदिन व्यवहारातील ठराविक चाकरीमुळे सवयी व चालीरीती बनतात. 30. आदिवासी समाजात एकंदरीत समाजात एक जिनसेपणा जास्त आढळतो. आदिवासी समाज दूरच्या व दुर्गम भागात राहतात. या वैशिष्ट्यातून आदिवासी समाजाचा पर्यावरणाचा प्रश्न ही स्पष्ट होतो. आदिवासी हा पर्यावरणाशी संबंधित अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे. जो पर्यावरणाचे रक्षण करतो व सतत व स्वतः त्या पर्यावरणावरच आपला उदरनिर्वाह करताना दिसून येतो.

मालमत्तेचे स्वरूप आदिवासी समाजात मालमत्तेचे स्वरूप अधिक सार्वजनिक असते. त्यामुळे त्यांचे अर्थव्यवस्था साम्यवादी आहे. असा दावा बऱ्याच वेळा करण्यात येतो. आदिवासी समाज हा स्वालंबित जीवन असल्यामुळे एकमेकांशी सहकार्य केल्याशिवाय तो जगू शकत नाही. नदीच्या काठी नाव रिकामी असल्यास तिचा वापर कोणीही करू शकतो. शिकारी टोळ्या जमिनीची हद्द वाटून घेतात. तसेच मासेमारी करणारे लोकही पाण्याचा प्रवाह वाटून घेतात. आदिवासी समाजात सामाजिक आर्थिक व धार्मिक जबाबदाऱ्या पार पडण्यासाठी एकमेकांना देण्यावर भर असतो. धर्म व जादू आदिवासीच्या अनपेक्षित संकटातून मार्ग काढण्यासाठी अनेक विधी व समारंभ आदिवासींमध्ये करण्यात येतात. एक्सीमो जमातीत अन्नाचा तुटवडा झाल्यास त्याची कार्य शोधून काढण्यासाठी सामान जादू प्रयोग करतो. शेतीप्रधान जमातील शेतीच्या प्रत्येक क्रेशी संबंधित कृषी विधी व समारंभ निगडित असतात. आदिवासी भागात, समाजात सर्प मृत्याने विकास भरपूर पाऊस लागतो असा समाज आहे. आदिवासी जमातीत शेतीच्या मशागतीपूर्वी पूर्वी शेत जमिनीवर धार्मिक विधी करतो. नंतर पेरणी कापणी इत्यादी बाबीचे पूर्वी तशी मदत घेण्यात येते. धर्माच्या द्वारे माणूस सतत आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आला आहे. मानवी व्यवहारात लक्ष घालून हस्तक्षेप करणारी देव, दानव, हुतात्मे, मृतात्मे व आत्मनिता दिशी जग असते, असा सर्व आदिवासींचा समज आहे. त्या जगाशी संबंध ठेवणारे विशिष्ट अधिकारी असतात. त्यास

पूर्वी जादूगार मंत्री देवऋषी इत्यादी नावे आहेत. बहुतेक आदिवासी जमातीची श्रद्धा असते त्या शक्ती मानवात निसर्गात देव जाणवते असतात देव-देवतात अशी शक्ती अधिक असते. शेती करताना धार्मिक विधी करणाऱ्या मांत्रिकाची व पूर्वी त्याची गरज भासते. जादू आदिवासीत जादूटोण्यास फार महत्त्व असते. उत्पादन वाढवण्यास, विशिष्ट व्यक्तीशी विवाह करण्यास, रोगराई दूर करण्यास किंवा सुरू करण्यास, जादूटण्याचा उपयोग करण्यात येतो. जादूतरणा किंवा करणे करण्यासाठी समाजात मंत्री इत्यादी व्यक्ती असतात. त्यांना वैद्यकाची चांगले ज्ञान असतील आदिवासींच्या धर्माचा व जादूचा निकरचा संबंध आहे. आदिवासी बैठक आदिवासी वैद्यकीय वैद्यक विद्येचा धर्म संस्था जादू यांच्याशी जवळचा संबंध असतो. आदिवासी लोकांचा समाज असतो रोग बऱ्या करण्यासाठी मांत्रिकाची मदत घेतली जाते. आदिवासी लोकांचा समाज आहे रोगावरील उपचारात औषधचा वाटा कमी असून मांत्रिकाचा वाटा मोठा असतो. आरोग्य प्राप्तीसाठी आदिवासी जमाती देवदेवता पुढे प्राण्यांची बळी देण्यात येतात रोग झाला म्हणजे आत्म्याच्या शरीराशी असल्यासमोर असे म्हणतात आदिवासी कला धर्म व जादू यांच्याशी आदिवासीची कला निगडित आहे. ती प्राधान्याने उपयुक्त वस्तूंना कलात्मक रूप देण्याची प्रवृत्ती आदिवासी आढळते. होळी वाद्य भिंती यावर काढलेल्या आकृत्या पुष्कळदास शतकापासून तात्या वस्तूची संरक्षण करण्यासाठी काढलेले असतात. परंतु कित्येकदा त्यामागे आदिवासीची सौंदर दृष्टीसमवते अश्मयुगीन आदिवासी जादूच्या निमित्ताने निर्मूलन या कलाकृती पश्चिम विरोभावातील रूपामध्ये सापडले आहेत. पाषाणाची व शिपल्याची आभूषण ही अश्मिकात होती. नंतर अस्थि व कच्च्या धातूचा वापर त्याकरिता करण्यात येऊ लागला. मातीची किंवा लाकडी भांडे, मुखोटे, गण. चिन्ह इत्यादीतून आदिवासी कलेचे दर्शन घडते. आदिवासी जमातीत कलाचे बऱ्याच अंशी प्रतिकात्मक असतात धार्मिक प्रतिक्रिया वापरण्यात आल्यामुळे केवळ आदिवासींनाच त्यांची कला उगमू शकते. आदिवासी कलेचा उपयोग जमातीच्या मूल्यांच्या व आचार विचारांच्या प्रचार करण्यासाठी करा देतो. आदिवासी जमातीत पेरणीची पूर्वी बरेच धार्मिक समारंभ नृत्य करण्यात येतात. या समारंभात करणेबाबत व पिकाची काळजी घेण्याबाबत बरीच माहिती सांगितली जाते.

अभ्यास विषयाचे महत्त्व समकालीन परिस्थितीमध्ये आदिवासी समाज हा अनेक ज्वलंत प्रश्नाला सामोरे जात आहे पर्यावरणातील बदलामुळे आदिवासी समुदायावर अनेक प्रकारची संकटे समस्यांना जावे लागतच आहेत त्यातही वारंवार पडणारा दुष्काळ अतिवृष्टी आणि बर्फ वृष्टी यासारख्या समस्या तर येतच आहेत या समस्या बरोबरच कृषी क्षेत्र ही धोक्यात आले आहे त्यामुळे आदिवासी समाजांच्या पर्यावरणीय समस्येचा अभ्यास करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे

शोध निबंधाचा संशोधनाचा उद्देश

1. आदिवासी पर्यावरणीय समस्या विषयी जाणीव जागृत निर्माण परिणाम अभ्यासणे.
2. पर्यावरण व पर्यावरणाच्या स्तोत्राचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी विविध मार्ग अधिक आत्मसात करणे.

गृहितकृत्ये

1. आदिवासी समूहाच्या पर्यावरण जतन करण्याच्या परंपरा अभ्यास करणे.
2. पर्यावरणाशी संबंधित परिणाम वर चर्चा करणे.

तथ्य संकलन पध्दती प्रस्तुत शोधनिबंध हा दुय्यम सामग्रीवर अवलंबून असून अभ्यासासाठी संदर्भ पुस्तके, दैनिक वर्तमानपत्रे, इंटरनेट, इत्यादी माहिती गोळा करून विश्लेषण करण्यात आले आहे. आदिवासी समूहाच्या पर्यावरण जतन करण्याच्या परंपरा निसर्गाला आपली आई समान म्हणणारे आणि पाणी वनसंपदा आणि जमिनीला परमेश्वराचा दर्जा देणाऱ्या आदिवासींनी कित्येक शतकापासून कोणत्याही स्वार्थाशिवाय निसर्गाचे रक्षण केले आहे आदिवासीच्या जीवनात निसर्गाला अन्य साधारण महत्व दिले गेले आहे. जीवन जगत असताना समोर येणाऱ्या परिस्थितीचा सामना करून स्वतःचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी मानव सातत्याने धडपडत असतो अन्नाचे उत्पादन कसे घेतले जाते याबाबत जे कोणतेच ज्ञान नसल्याने निसर्गाच्या सानिध्यात जे काही अन्न मिळेल ते काढून उदरनिर्वाह करणाऱ्या आदिवासी समूहाची उदाहरणे आजही आपल्याला पाहायला मिळतात.भारतामध्ये आढळणाऱ्या आदिवासी जमातीपैकी काही जमाती या अन्नाच्या शोधात सातत्याने भ्रमण करीत असतात. महाराष्ट्रामध्ये आढळणाऱ्या जमाती या घनदाट जंगलामध्ये फळे, कंदमुळे यासारखे अन्नपदार्थ गोळा करून, त्यावर आपला उदरनिर्वाह करतात. परंतु अशाप्रकारे अन्न एकत्र करणे सोपे नसते. जंगलामध्ये कोणत्या भागात कंदमुळे मिळतील. हे निश्चित नसते तरी आपला जीव धोक्यात घालून अन्नासाठी भटकंती करत असतात.

'खासी' या हिमालयाच्या पायथ्याशी वास्तव करणाऱ्या आदिवासी सारख्या निलगिरी डोंगराळ प्रदेशात राहणाऱ्या आठवडा आदिवासी जमाती आहेत. या जमातीचे उदारनिर्वाह करण्याचे मुख्य साधन हे पशुपालन आहे. भटक्या आदिवासी जमाती मध्ये जमातीतील आदिवासी लोक जंगलामध्ये सापडणारे मध टोपल्या औषधी वनस्पती गोळा करणे आणि ती विकणे इत्यादी कामे करत असतात. निसर्गाला आपली आई समान मानणारे आणि पाणी वनसंपदा आणि जमिनीला परमेश्वराचा दर्जा देणाऱ्या आदिवासींनी कित्येक शतकापासून कोणत्याही स्वार्थाशिवाय निसर्गाचे रक्षण केले आहे. आदिवासींच्या जीवनात निसर्गाला अननसाधारण महत्त्व दिले गेले आहे. आदीम काळापासून आदिवासी समुदाय हा जंगलामध्ये वास्तव करीत आहे. निसर्ग संरक्षणाची प्रबळ इच्छा असलेला आदिवासी समाज हा निसर्गातून आवश्यक तेवढे घेतो जेणेकरून निसर्गाचा ऱ्हास होऊ नये आणि पुढच्या पिढ्यानाही सहज उपलब्ध राहील. आदिवासी समाजामध्ये अगदी लग्न असो व कोणता सण असो, प्रत्येक कार्य हे झाडांना साक्षीदार म्हणून मानून पूर्ण केली जाते. आदिवासीच्या विवाह सोहळ्यामध्ये 'सेमल पाने' हा एक विशेष विधि मानला आहे. आदिवासी परंपरेने जंगल आणि जमिनीला देवाचा दर्जा देणारे आदिवासी कुठलाही दिखाऊ दिखाऊपणा न करता जंगले आणि स्वतःचे अस्तित्व वाचवण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करत आहेत. सामुदायिक परंपराचे पालन करून ते लग्नापासून प्रत्येक शुभकार्यात झाडांना साक्षीदार बनवतात. वनसंरक्षणाच्या प्रबळ प्रवृत्तीमुळे आदिवासी जंगल आणि वन्य प्राण्याकडून तेवढेच घेतात. जेणेकरून त्यांचे जीवन सहसतेने चालू शकेल आणि येणाऱ्या पिढ्यांना ती जंगलाचा वारसाही देऊ शकेल.

आज जंगलतोड मोठ्या प्रमाणा थम त्याची घोषणा केली होती. हे जगातील आदिवासी लोकांच्या पहिल्या आंतरराष्ट्रीय...वर केली जात आहे जंगले. वाचविण्यासाठी व लोकांमध्ये वृक्षाविषयी जनजागृती निर्माण करण्यासाठी सुंदर लाल बहुगुणा यांनी केलेले चिपको आंदोलन वृक्षांचे अपरंपार महत्त्व सांगणारे आहे. वृक्षाचे पर्यावरणीय महत्त्व पटवून देण्यासाठी संत महात्मे व समाज सुधारक यांनी जे विचार मांडले. ज्या कृती केल्या ते सर्व सर्वसामान्य पर्यंत पोहोचवणे अत्यंत आवश्यक बनले आहे. पृथ्वीवरील सर्व उपभोग वस्तूचा उपयोग घेण्याचा अधिकार फक्त मानवाचाच आहे. हा स्वार्थी विचार बाजूला ठेवून वृक्ष प्राणी पक्षी यांचे नैसर्गिकपणे जंगलाचे हक्क आपण त्यांना परत दिले पाहिजे. त्याची वाढ होण्यास मदत केली पाहिजे. 'जगा आणि जगू दे' हा मंत्र लक्षात घेऊन आपण आपली बदललेली जीवनपद्धती सुधारली पाहिजे. शहरीकरण उद्योगधंदे वाढती लोकसंख्या वृक्षतोड वाढलेली शेती यामुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीत घट होत आहे. तसेच पाणी जमीन व हवा यांच्या प्रदूषणाचा प्रश्न वाढत चालला आहे. औद्योगीकरण व पायाभूत विकास करण्याचा प्रयत्न सर्वच देश करत आहेत. मात्र हे करताना पर्यावरणाची पर्यावरणाच्या रक्षणाची काळजी न घेतल्यामुळे दिवसेंदिवस पर्यावरणाचा दर्जा हा खालावत चालला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. आशा भराडिया, 'मराठी पर्यावरण शिक्षण आणि आपत्ती व्यवस्थापन', अरुणा प्रकाशन, लातूर- 2010
2. प्रा. जवाहर चौधरी, प्रा. मेजर मानसिंगराव गोडसे, 'पर्यावरण' कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद
3. डॉ. सुरेश फुले, 'पर्यावरण अभ्यास', विद्याभारती प्रकाशन, लातूर- 2004
4. डॉ. प्रदीप आगलावे, 'सामाजिक संशोधन पद्धती', श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर
5. डॉ. प्रदीप आगलावे, 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर- 2000
6. घारपुरे विठ्ठल, 'जैविक भूगोलशास्त्र' पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपुर- 1999

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छता आणि आरोग्य यांचा परस्पर संबंध – एक आढावा

डॉ. सुनंदा एकनाथराव आहेर
सहाय्यक प्राध्यापक
समाजशास्त्र विभागप्रमुख
महिला कला महाविद्यालय, बीड

प्रस्तावना :

सार्वजनिक स्वच्छता हे सार्वजनिक आरोग्याचे एक महत्वाचे अंग आहे. रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण एक महत्वाचे अंग आहे. रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण करण्यासाठी पर्यावरणाचे नियमन करणाऱ्या यंत्रणा विविध प्रयत्न करतात असे प्रयत्न सार्वजनिक स्वच्छतेचाच भाग असतात. सार्वजनिक स्वच्छतेत व्यक्तिगत स्वच्छताही अंतर्भूत असते. कारण व्यक्तिगत स्वच्छतेमुळे समाजाचे रोगांपासून रक्षण करण्याच्या कामाला मदत होते.

अनेक प्रकारचे व्यवसाय व विविध शासकीय यंत्रणा समाजाच्या आरोग्य रक्षणासाठी एकत्रितपणे काम करतात. पिण्याच्या तसेच वापरावयाच्या पाण्यावर संस्करण करणारी संयंत्रे, वाहितमलावर (सांडपाण्यावर) संस्करण करणारी संयंत्रे यांचे अभिकल्प (आराखडे) तयार करणे व ही संयंत्रे व्यवस्थित चालू ठेवणे ही कामे स्वच्छता अभियंते करतात. निरोगी पर्यावरण वृध्दिंगत करण्याला साहाय्यभूत ठरतील असे कायदे तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे काम शासकीय यंत्रणा करतात. अन्न व खाद्यपदार्थांवर संस्करण वा प्रक्रिया करणे आणि त्यांचे वाटप करणे, घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावणे, तसेच पाण्यावर व वाहितमलावर संस्करण करणे ही सार्वजनिक स्वच्छतेची कामे आहेत. शिवाय हवेचे प्रदूषण व कृंतक (कुरतडणारे) प्राणी यांचे नियंत्रण करण्याचे कामही सार्वजनिक स्वच्छतेत येते.

उद्देश :

1. सार्वजनिक ठिकाणची स्वच्छता आणि मानवी आरोग्य यांच्या परस्पर संबंधाचा आढावा घेणे.
2. खाद्यपदार्थ सुरक्षितता आणि मानवी आरोग्य याचा आढावा घेणे.
3. घनकचरा, सांडपाणी आणि वाहितमल त्याची विल्हेवाट आणि मानवी आरोग्य याचा अभ्यास करणे.
4. मानवी आरोग्यासाठी करण्यात येणारे पाण्यावरील संस्करण याची माहिती घेणे.
5. सार्वजनिक आरोग्यासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेची भूमिका/कार्य याचा आढावा घेणे.

अन्न संस्करण व वाटप :

सूक्ष्मजंतू, व्हायरस, कृमी व इतर जीव आणि रासायनिक विषारी द्रव्ये यांच्यामुळे खाद्यपदार्थ व पेये यांचे नियंत्रण सर्वसाधारणपणे शासकीय यंत्रणा करतात. या यंत्रणा पशुपक्ष्यांच्या कत्तलीपूर्वी व कत्तलीनंतरही मांस परीक्षण करतात. तसेच खाद्यपदार्थांवरील संस्करण, त्यांच्यावर लावावयाच्या खुणेच्या चिठ्ठ्या व त्यांची आवेष्टने यांचीही तपासणी या यंत्रणा करतात. शिवाय खाद्यपदार्थ पेये यांच्या वाटपावरही या यंत्रणा लक्ष ठेवतात. एकूणच खाद्यपदार्थांचे उत्पादन, संस्करण, हाताळणी इत्यादींसाठी असलेल्या आवश्यक कायदेशीर बाबींची अंमलबजावणी या यंत्रणा न चुकता करतात.

वाहितमल संस्करण व विल्हेवाट :

लोकांनी निर्माण केलेले व केरकचऱ्यासारखी निरूपयोगी द्रव्ये वाहून नेणारे पाणी वा द्रव म्हणजे वाहितमल होय. अशा सांडपाण्यात सु. एकदशांश टक्क्यांपर्यंत घनरूप अपशिष्टे (टाकाऊ द्रव्ये) असतात. घरातील स्नानगृहे, स्वच्छतागृहे, पाळीव जनावरांचे गोठे इ. ठिकाणांतून येणारे घन पदार्थ मिळसलेले पाणी, कारखान्यांतून बाहेर पडणारे सांडपाणी व त्याचबरोबर येणारे निरूपयोगी पदार्थ, शेतीवाडी, उपहारगृहे, कार्यालयीन इमारती इत्यादींमधुन येणारे सांडपाणी, तसेच पाऊस पडल्यावर रस्त्याच्या कडेला असलेल्या गटारांतून किंवा नळांमधून वाहणारे पाणी यांचा वाहितमलात अंतर्भाव होतो.

पुष्कळशा औद्योगिक वाहितमलात घातक रसायने व इतर टाकाऊ पदार्थ असतात. यामुळे अशा वाहितमलावर संस्करण करूनच ते नद्या सरोवरे, समुद्र किंवा इतर जलाशयांत सोडणे आवश्यक असते अन्यथा जलाशय असंस्कारित वाहितमलामुळे संदूषित होऊ शकतात. काही वेळा अशा संदूषित पाण्यामुळे जलचर प्राणी व वनस्पती मरतात. तसेच वाहितमलामुळे पाणी पिण्याच्या दृष्टीने असुरक्षित होऊन पिण्यालायक राहत नाही. एवढेच नव्हे

तर असे पाणी पोहणे, मासेमारीचा छंद व इतर मनोरंजनाच्या दृष्टीनेही निरूपयोगी होते. लोकसंख्या वाढली की वाहितमलाची सुरक्षितपणे विल्हेवाट लावण्याचे काम अधिक गुंतागुंतीचे होते. पूर्वी ग्रामीण भागात वाहितमल जवळच्या जलाशयात सोडीत असत मात्र हे धोकादायक ठरते. अर्थात ही प्रथा पूर्णपणे बंद झालेली दिसत नाही. ग्रामीण भागांतही स्वच्छता अभियांत्रिकीची तंत्रे वापरून घरगुती सांडपाणी व मानवनिर्मित अपशिष्टे यांची विल्हेवाट लावतात. बहुतेक मोठ्या शहरांत आणि काही गावांतही किमान एक तरी वाहितमल संस्करण संयंत्र असते. तथापि, बहुतेक ग्रामीण भागांत वाहितमल संस्करणाची सोय उपलब्ध नसते. अशा ठिकाणी पूतिकुंड (सेप्टिक टँक) प्रणालीद्वारे घरगुती सांडपाण्याची विल्हेवाट लावतात. या प्रणालीत सर्व प्रकारचे सांडपाणी भूमिगत व जलाभेद्य टाकीत म्हणजे पूतिकुंडात सोडतात. तेथे सांडपाण्यावर सूक्ष्मजीवांची क्रिया होते व सांडपाण्यातील बहुतेक घनपदार्थाचे अपघटन होते. त्यातून उत्सर्जित होणारे वायू बाहेर पडतात किंवा निचऱ्याच्या नळांत जातात. नंतर द्रव व वायू टाकीच्या माथ्यावरील निर्गमन मार्गावाटे बाहेर पडतात. टाकीचा निर्गमन मार्ग सामान्यपणे जमिनीपासून सु. 60 सेंमी. उंचीवर असतो. अपघटन न झालेले घन पदार्थ टाकीत खाली बसतात. शेवटी ते तेथून काढून त्यांची सुरक्षितपणे विल्हेवाटत लावतात. पूतिकुंड प्रणालीमुळे ग्रामीण भागात व शेतीवाडीवर आधुनिक प्रकारची स्नान सुविधा आणि वाहितमल विल्हेवाटीच्या स्वच्छता पध्दती वापरणे शक्य झाले आहे.

घनकचऱ्याची विल्हेवाट :

घन कचरा हा सार्वजनिक स्वच्छतेमधील एक महत्त्वाची समस्या आहे. यामध्ये गावातील व शहरातील मानवनिर्मित केरकचरा तसेच शेती, खाणकाम, औद्योगिक उत्पादने इत्यादींमधून बनलेल्या टाकाऊ उपपदार्थांचाही अंतर्भाव असतो. अशा उपपदार्थांत प्राण्यांची कलेवरे, शेतात वापरलेली वरखते, लाकडाचा भुसा, कारखान्यातील धातूंचा निरूपयोगी भाग तसेच खाणीतील दगडी कोळशाचे तुकडे, धातूंचा निरूपयोगी भाग तसेच खाणीतील दगडी कोळशाचे तुकडे, धातूंचे कण, इलेक्ट्रॉनिक अपशिष्ट इ. असतात.

घन कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याच्या बहुतेक पध्दतींमुळे पर्यावरणीय समस्या निर्माण होऊ शकतात. उदा. घन कचऱ्याचे उघडे ढिगारे, उकिरडे वाईट दिसतात. त्यांची दुर्गंधी दूरपर्यंत येऊ शकते. तेथे रोगवाहक उंदीर व इतर प्राण्यांची राहण्याची सोय होते. घन कचरा जाळल्यास धूर होतो व त्यामुळे हवा प्रदूषित होते. तथापि, घन कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याच्या जागा व तो जाळण्याच्या भट्ट्या योग्य वापरल्यास त्यांच्यामुळे पर्यावरणाची हानी बऱ्याच कमी प्रमाणात होते.

पाण्यावरील संस्करण :

पिण्यासाठी, स्वयंपाक, स्नान, पोहणे, धुलाई इत्यादींसाठी पाणी वापरतात. पाण्याचा वापर होण्यापूर्वी त्यावर संस्करण होणे गरजेचे असते. संस्करण न केलेल्या पाण्यात पुष्कळदा सूक्ष्मजंतू व्हायरस व इरत रोगकारक सूक्ष्मजीव असू शकतात. त्याला दुर्गंधी येऊ शकते ते बेचव असू शकते किंवा क्षारयुक्त खनिज द्रव्ये असल्याने ते धुलाईसाठी वापरणे गैरसोईचे होते. शहरे, गावे व खेडी यांना जलाशय तसेच भूमिजल यांतून पाणीपुरवठा होतो. अशा जलस्त्रोतांमधील पाणी नळांद्वारे जलसंस्करण संयंत्राकडे पाठवितात. तेथे रासायनिक व भैतिक प्रक्रिया करून पाणी शुध्द करतात, असे शुध्द पाणी बहुधा भूमिगत नळांमार्फत घरे, इमारती, कारखाने इत्यादी ठिकाणी पुरवितात. ग्रामीण भागातील पाणीपुरवठ्यातील शुध्दकीकरणाला 1900 पासून मोठ्या प्रमाणात सुरूवात झाली. इतर कोणत्याही सार्वजनिक आरोग्यविषयक उपायांपेक्षा या उपायामुळे मानवाचे आयुर्मान वाढण्यास अधिक मदत झाली. विषमज्वर, आमांश व पटकी या रोगांना कारणीभूत होणारे सूक्ष्मजीव प्रदूषित पाण्यात दीर्घकाळ टिकून राहू शकतात. या रोगांचा प्रसार रोखण्यासाठी पाण्याच्या संदूषणावर व प्रदूषणावर प्रतिबंधक उपाय योजने हे अत्यावश्यक काम असते. विहिरींवर जलाभेद्य आच्छादन घालणे हा ग्रामीण भागातील पाणी पुरवठ्यामध्ये पृष्ठभागावरून होणारे संदूषण रोखण्याचा महत्वाचा उपाय आहे. सरोवरे, तलाव वगैरेंमधून पृष्ठभागावरील कालवे व पाट यांतून पुरविण्यात येणाऱ्या पाण्याचे शुध्दीकरण अवसादन (निवळण्याची क्रिया), गाळणे व क्लोरिनीकरण यांद्वारे करतात. पाणी साठविण्याच्या टाकीत ॲल्युमिनियम सल्फेट टाकून अवसादन करतात. ॲल्युमिनियम सल्फेटामुळे पाण्यातील मातीचे अधिक सूक्ष्म कण व पाण्यातील इतर अनिष्ट निलंबित द्रव्याचे कण संकलित होतात म्हणजे एकत्र येऊन अधिक मोठे कण तयार होतात. ते खाली बसू शकतात किंवा असे पाणी बारीक वाळूमधून गाळल्यास त्यातील हे मोठे संकलित कण काढून टाकले जातात. अखेरीस क्लोरिनाच्या विद्रावाने क्लोरिनीकरण करून पाणी शुध्द केले जाते. मानवनिर्मित अपशिष्टांमुळे प्रदूषित झालेले

पाणी ओळखण्यासाठी कोलोन दंडाणू उपयुक्त ठरतो. म्हणजे पाणी ओळखण्यासाठी कोलोन दंडाणू उपयुक्त ठरतो. म्हणजेच पाणी ओळखण्यासाठी कोलोन दंडाणू उपयुक्त ठरतो. म्हणजे पाणी प्रदूषित असल्याचा तो निदर्शक असतो. क्लोरिनामुळे असे जीव मरतात म्हणून पाण्याच्या शुध्दीकरणासाठी क्लोरीन मोठ्या प्रमाणात वापरतात.

सार्वजनिक स्वच्छतेविषयक इतर कामे :

घरे, कारखाने, रूग्णालये व मनोरंजनाची ठिकाणी येथे विशिष्ट दर्जाची स्वच्छता राखणे आवश्यक असते, यासाठी तसे कायदे केलेले असतात. या स्वच्छतेत कीटक व कृंतक यांचे नियंत्रणही अंतर्भूत असते. तसेच सार्वजनिक स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविणाऱ्यांना परवाने देण्याविषयीचे नियमही केलेले असतात. सार्वजनिक आरोग्यविषयक सार्वजनिक वैद्यक किंवा शरीरक्रियावैज्ञानिक म्हणतात. सार्वजनिक आरोग्य व्यवसायाचा वैद्यकावर व वैद्यकीय तत्वज्ञानावर मोठा प्रभाव पडतो. तसेच समाजाच्या हितासाठी पर्यावरणाचे नियमन करणे व त्यावर ताबा ठेवणे यांकडे विशेष लक्ष पुरविले जाते. अशा प्रकारे सार्वजनिक आरोग्यविषयक कार्याचा संबंध गृहबांधणी, पाणीपुरवठा व खाद्यपदार्थ यांच्याशी येतो. सार्वजनिक आरोग्य टिकविणे व सुधारणे हे व्यापक क्षेत्र असून सार्वजनिक वैद्यक हे त्याचे एक अंग आहे. अशा प्रकारे बांधकाम व्यावसायिक, वास्तुविशारद, स्वच्छता अभियंते, तापन व वायुवीजन अभियंते, कारखाने व अन्न निरीक्षक, समाजशास्त्र व मानसशास्त्र, रसायनशास्त्र, भौतिकीविद व विषवैज्ञानिक अशा अगदी भिन्न क्षेत्रांतील तज्ञांचा सामाजिक वैद्यकाशी संबंध येतो. काम करण्याच्या ठिकाणी असणाऱ्या व्यक्तिगत आरोग्य सुविधा, सुरक्षितता व समाजकल्याण यांच्याशीही व्यावसायिक सार्वजनिक वैद्यकाचा संबंध येतो. ज्या पर्यावरणात व्यक्ती काम करते त्यातील जोखीम कमी करणे हा सार्वजनिक वैद्यकाचा हेतू असतो.

आधुनिक संघटनात्मक व प्रशासकीय आकृतिबंध : आंतरराष्ट्रीय संघटना :

सांसर्गिक रोगाच्या प्रसाराची तऱ्हा पाहता त्यांच्यापासून आरोग्यरक्षण होण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आवश्यक असल्याचे प्राचीन काळापासून लक्षात आले आहे. यूरोपात व मध्यपूर्वेत राष्ट्रीय विलग्नवास होते.

यावरून अशा रोगांच्या नियंत्रणाचे आंतरराष्ट्रीय प्रयत्न झालेले दिसतात. पहिली अधिकृत आंतरराष्ट्रीय 1851 मध्ये पॅरिसला भरली. नंतर अशा परिषदांची मालिका सुरू झाली. विलग्नवासाच्या आंतरराष्ट्रीय नियमावलीचा मसुदा तयार करणे, हा या परिषदांचा हेतू होता. 1907 मध्ये पॅरिसला कायम स्वरूपाची आंतरराष्ट्रीय आरोग्य संघटना स्थापन झाली. परिषदेत भाग घेणाऱ्या देशांकडून गंभीर संसर्गजन्य रोगांविषयी सूचना मिळविण्यासाठी या संघटनेची स्थापना झाली. नंतर ही माहिती सदस्य देशांना पुरवायची होती. तसेच तिच्यामार्फत जहाज व रेल्वे वाहतुकींमधील स्वच्छता विषयक संकेत व विलग्नवासविषयक नियमावली यांच्या अभ्यासाद्वारे त्यांचा विकास घडवायचा होता. ही संघटना अखेरीस 1948 मध्ये जागतिक आरोग्य संघटनेमध्ये (WHO) विलीन झाली. युध्दे आणि त्यानंतरचे परिणाम यांमुळे आरोग्य संघटनांचा उत्कर्ष व ऱ्हास झाला. पहिल्या महायुध्दानंतर राष्ट्रसंघाचा आरोग्य विभाग स्थापन झाला व दुसऱ्या महायुध्दापर्यंत त्याचे कार्य चालू होते. दुसऱ्या महायुध्दानंतर युनायटेड नेशन्स रिलीफ अँड रिहॅबिलिटेशन ॲडमिनिस्ट्रेशन ही संयुक्त राष्ट्रांची आस्थापना उभी राहिली. रोगप्रसार होऊ नये या हेतूने या आस्थापनेने विस्थापित लोकांवर उपचार केले. या आस्थापनेने नियोजनपूर्वक पाऊल टाकली. यातून जागतिक आरोग्य संघटना ही संयुक्त राष्ट्रांची खास यंत्रणा स्थापन झाली. ही संघटना केवळ रोग नाहीसे करण्यासाठी उभारली नाही, तर या संघटनेचा संबंध शारीरिक, मानसिक व सामाजिक स्वास्थ्याशीही आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या कामांचे पुढील तीन प्रमुख गट होतात :

1) जगभरातील रोगांविषयीच्या माहितीची देवाणघेवाण करण्याचे ही संघटना प्रमुख केंद्र आहे. तिने आजार व मृत्यू यांच्या कारणांची माहिती देणारी यंत्रणा उभारली आहे. औषधांची आंतरराष्ट्रीय मान्यता असलेली मानके तिने तयार केली आहेत. प्रभावी, स्वस्त व विश्वासर्ह म्हणजे जीवनावश्यक व जीवरक्षक औषधांची यादी ही संघटना तयार करत असते. जगात अनेक संशोधन प्रकल्प पुरस्कृत करून त्यांना ती आर्थिक मदत पुरविते. 2) साथी व साथीचे रोग यांच्यासाठीच्या अनेक सामूहिक मोहिमांचा पुरस्कार संघटना करते. त्यांपैकी अनेक मोहिमांना चांगले यश मिळाले आहे. 3) सार्वजनिक आरोग्य प्रशासन व सदस्य देशांच्या सेवा बळकट व व्यापक करण्याचे प्रयत्न ती करते. त्यासाठी तांत्रिक सल्ला, सर्वेक्षण व प्रकल्पांना मार्गदर्शन करण्यासाठी तज्ञांची पथके पुरविणे आणि प्रादेशिक व राष्ट्रीय आरोग्याच्या विकास प्रकल्पांना आर्थिक मदत देऊन

पाठबळ देणे ही कामे जागतिक आरोग्य संघटना करते.

सार्वजनिक आरोग्य :

या संज्ञेने संपूर्ण समाजाच्या आरोग्याची अवस्था दर्शविली जाते. रोगांचा प्रतिबंध तसेच शारीरिक व मानसिक आरोग्य, स्वच्छता, यांचे संवर्धन, संसर्गाचे नियंत्रण करणे, आरोग्यसेवा संघटित करणे आणि मानवी आयुर्मान वाढविणे. या गोष्टी सार्वजनिक आरोग्यात येतात. सार्वजनिक जीवनातील प्रश्न हाताळताना माणसांमध्ये ज्या सर्वसाधारण परस्परक्रिया घडतात त्यांतून आरोग्याच्या संकल्पनेत त्यांचा अंतर्भाव करतात. सार्वजनिक आरोग्याशी अनेक विज्ञान शाखा व तंत्र यांचा संबंध येतो. यांपैकी रोगपरिस्थितिविज्ञान व जैव सांख्यिकी ही सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने मुलभूत महत्व असलेली विज्ञाने आहेत. यांच्या मदतीने आरोग्याची पातळी मोजतात व आरोग्यविषयीच्या समाजातील प्रवृत्ती किंवा समजुती यांचे मोल ठरवितात. रोग परिस्थितिविज्ञान ही प्रबळ संशोधन पध्दती आहे. या संशोधनाने रोगाची कारणे ओळखता येतात. अनेक परिस्थिती कशा उद्भवतात व विनाशकारक जोखमी कोणत्या ते ठरविण्यास हे संशोधन उपयुक्त असते. उदा., ॲक्वायर्ड इम्युनोडिफिशिअन्सी सिंड्रोम (एड्स) या विकाराला कारणीभूत असणाऱ्या ह्युमन इम्युनोडिफिशिअन्सी व्हायरसाने (एचआयव्ही) होणाऱ्या संसर्गाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचे हे मुख्य तंत्र आहे. पर्यावरणामधील जैव, रासायनिक व भौतिकीय संकटे वा जोखिमा ओळखणे दोष दाखविणे व ते सुधारणे यांसाठी सूक्ष्मजिविज्ञान, विषविज्ञान इ. अनेक विज्ञान शाखांचा उपयोग होतो. सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने सामाजिक सामाजिक व वर्तनविषयक शास्त्रे अधिक महत्वाची झाली.

सारांश :

मानवी आरोग्यासाठी स्वच्छता ही अत्यंत महत्वाची आहे. स्वच्छतेसाठी शासन स्तरावरून अनेक प्रयत्न केले जातात. परंतु प्रत्यक्ष समाजामध्ये मात्र कार्यकृती होतांना आढळून येत नाही. व्यक्ती स्वत:ची, कुटुंबाची स्वच्छतेबाबत काळजी घेतो. परंतु फक्त एवढेच केल्याने आपले आरोग्य अबाधित रहात नाही हे कळतं पण वळत नाही अशी मानवाची अवस्था आज झाल्याचे समोर येते याचाच परिणाम म्हणून आज समाजामध्ये अनेक साथीचे रोग फैलावत आहे. मानवी आरोग्य धोक्यात येत आहे. यावर जर नियंत्रण ठेवायचे असेल तर सार्वजनिक स्वच्छतेबाबत प्रत्येक नागरिकाने जागरूक होणे नितांत गरजेचे आहे.

निष्कर्ष :

1. सार्वजनिक ठिकाणी आजही स्वच्छतेचा अभाव दिसून येतो.
2. खाद्यपदार्थांमध्ये मोठ्याप्रमाणात भेसळ होत आहे.
3. घनकचरा, सांडपाणी, वाहितमल याची योग्य विल्हेवाट होत नसल्याने त्याचे आरोग्यावर परिणाम होत आहेत.
4. आजही पाणी 100 टक्के शुध्द मिळत नाही.
5. सार्वजनिक आरोग्यासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेचे कार्य महत्वपुर्ण असे आहे.

*** उपाययोजना:**

1. सार्वजनिक ठिकाणी सर्वांनी स्वच्छतेबाबत जनजागृती करणे आणि प्रत्यक्ष कार्यकृती करणे गरजेचे आहे.
2. वैयक्तिक स्वच्छतेसारखेच सार्वजनिक स्वच्छतेला महत्व देणे काळाची गरज आहे आणि मानवी जीवनासाठी महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

1. ला. पाठक बिंदेश्वर (2004) : रोड टू फ्रोडम असोसिओलॉजिकल स्ली ऑफ द ॲनॉलीशन ऑफ स्कॅव्हेंजींग इन इंडिया, मोतीलाल बनारसी दास पब्लिशर्स, प्रायव्हेट लिमिटेड, दिल्ली.
2. Burdrys Grace, Planning for the Nation’s Health: A study of Twentieth century Development in united State, 1987.
3. Brayant John, Health and the Developing World, 1972.
4. Ghosh Awik (2006) Communication Technology and Human Development, Sage Publication, New Delhi.
5. दै. लोकसत्ता, 2022.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

पंचायतराज आणि आरोग्य अभियान

डॉ.चांगदेव निवृती मुंढे
समाजशास्त्र विभाग
गोदावरी कला कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालय, अंबड, जि. जालना

प्रस्तावना:

जिल्ह्यातील पंचायतराज संस्था आणि नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था यांनी तयार केलेल्या वार्षिक योजना आणि पंचवार्षिक योजना एकत्र करून सर्व जिल्ह्यांसाठी सर्व समावेशक विकास योजनेचा मसुदा तयार करून राज्य शासनास सादर करणे हे जिल्हा नियोजन समितीचे महत्त्वाचे काम आहे. जिल्ह्याचा योजना आराखडा तयार करताना ज्या क्षेत्रांसाठी राज्य किंवा केंद्र शासनाच्या योजनेतून निधी मिळत नाही अशा क्षेत्रावर जिल्हा योजनेतून निधी उपलब्ध करून देणे अपेक्षित आहे. जिल्ह्याचा आराखडा तयार करताना जिल्ह्याचा मानव विकास निर्देशांक, जिल्ह्याची सामाजिक व भौगोलिक स्थिती व जिल्ह्याच्या गरजा यांचा प्राधान्याने विचार होणे आवश्यक आहे. जिल्ह्याच्या गरजा निश्चित होण्यासाठी सर्वात खालच्या पातळीवरील स्थानिक स्वराज्य संस्थापासून नियोजनामध्ये सहभाग असणे आवश्यक आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधून निवडून आलेल्या सदस्यांनीही संबंधित संस्थांचे प्रतिनिधीत्व करून त्यांच्या भागातील गरजांबाबत समितीमध्ये चर्चा करून त्याची सोडवणूक करण्यासाठी उपाययोजना सुचविणे आवश्यक आहेत. असे झाले तरच खऱ्या अर्थाने सहभागातून नियोजन होण्यास मदत होणार आहे व योग्य व आवश्यक क्षेत्रासाठी निधी उपलब्ध होऊन जनतेस लाभ होणार आहे.राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्याची संकल्पना कशी तयार झाली ?

सर्वांना सहजसाध्य, परवडणारी, कार्यक्षम, उत्तरदायी आणि विश्वासार्ह आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल २००५ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरू केले आहे. भारताने मृत्यू दर कमी करण्यात यश मिळवले आहे. तसचे माता व अर्भक मृत्यू दरातही घट झाली आहे. ही प्रगती लक्षात घेतली तरीही ग्रामीण भागात नियंत्रण करता येण्यासारखे संसर्गजन्य किंवा साथीच्या आजारांचा फैलाव आणि मृत्यू, गुंतागुंतीच्या प्रसूती तसेच कुपोषणात वाढ अशा अनेक समस्या आजही भेडसावत आहेत. याशिवाय असंसर्गजन्य रोग उदाहरणार्थ हृदयरोग, मधुमेह, कर्करोग, मानसिक आजार, इ. अशा दुर्धर आजारांमुळे देशातील आरोग्य सेवेवर प्रचंड ताण पडत आहे. अर्भक मृत्यू आणि दुर्धर आजाराने मृत्यू यामुळे भारताची मोठी आर्थिक व मनुष्यबळाची हानी होत आहे. आपल्या देशात खाजगी स्तरावरील आरोग्य सेवेचा खर्च जास्त आहे आणि तो सामान्य जनतेला न परवडणारा आहे. तसेच सार्वजनिक आरोग्य सेवेचा उपचारात्मक सेवांवर म्हणजे रुग्णालयामधून रोग्यावर उपचारांसाठी होणारा खर्च जास्त असून प्रतिबंधात्मक सेवावर होणारा खर्च कमी आहे. प्रतिबंधात्मक सेवा म्हणेजच आजार होऊ नयेत म्हणून उपाययोजना करणे. उदाहरणार्थ आरोग्य शिक्षण. आठवड्यातून एक दिवस पाण्याची भांडी कोरडी ठेवली असता डासांची पैदास होत नाही आणि त्यातून डासांमार्फत होणारे आजार टाळता येतात. सार्वजनिक आरोग्य सेवा सहज उपलब्ध असणे आणि त्या सेवा कार्यक्षम, उत्तरदायी व गुणवत्तापूर्ण करणे गरजेचे आहे या भावनेतून देशातील आरोग्य अभियान संकल्पनेचा विकास झाला. (प्रतिबंधात्मक : आजार होऊ नये म्हणून अगोदर करण्याच्या उपाययोजना. उपचारात्मक : आजार झाल्यावर केले जाणारे उपचार व त्यासाठी असलेल्या उपाययोजना .

Key words:
पंचायतराज, आरोग्य, स्वच्छता, अभियान, दुर्धर आजार, मधुमेह, रक्तदाब , हृदयविकार , अर्भक मृत्यू, प्रतिबंधक उपाय.

उद्दिष्टे

1. देशातील ग्रामीण भागातील जनतेस सहज उपलब्ध होतील अशी गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे.
2. देशाच्या एकूण खर्चात आरोग्य क्षेत्रावरील खर्चात वाढ करणे.
3. योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे व सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेचे बळकटीकरण करणे.

4. देशातील ग्रामीण भागातील जनतेस विशेषतः स्त्रिया व बालके यांना सहजसाध्य, परवडण्याजोगी, कार्यक्षम उत्तरदायी व विश्वासार्ह प्राथमिक आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे.

मनुष्यबळ उपलब्ध करण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत काही नियुक्ती ठरविण्यात आल्या. त्यात गाव पातळीवर आशा स्वयंसेविकेची योजना केली आहे तर प्राथमिक आरोग्य केंद्रात व उपकेंद्रात प्रत्येकी एक परिचारिका म्हणजेच ए. एन. एम. (Auxiliary Nurse Midwife) तसेच प्राथमिक आरोग्य केंद्रात स्त्री परिचारिका (LHV Lady Health Visitor) नियुक्त केली आहे. आशा ही गावातील स्थानिक रहिवासी असल्याने, तिला स्थानिक भाषा येत असल्याने तिला गावच्या आरोग्य विषयक अडचणी समजून घेता येतील. विशेषतः स्त्रिया आणि मुलांच्या आरोग्याबाबत अडचणी समजून त्यांना मदत करण्यामध्ये आशाचे महत्त्वपूर्ण योगदान अपेक्षित आहे. याकरिता योग्य व्यक्तीची आशा म्हणून निवड होणे आवश्यक असते. आशाची निवड ग्रामसभेच्या माध्यमातून होते. ग्रामसभेला योग्य व्यक्तीची निवड करता यावी यासाठी राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत काही नियम (निकष) ठरवून देण्यात आले आहेत. हे निकष पूर्ण करणारी व्यक्ती आशा स्वयंसेविका म्हणून निवडून येण्यास पात्र होते.

आशा स्वयंसेविका ही गावाची कार्यकर्ती या नात्याने काम करणे अपेक्षित आहे. प्रामुख्याने गावाची आरोग्य सेवांपर्यंत पोहोच वाढविण्यासाठी संदर्भसेवा देण्यात तिची महत्त्वाची भूमिका आहे. आरोग्य संस्थेतील प्रसूतींमध्ये वाढ करणे, कुटुंब नियोजनासाठी जागृती व गर्भनिरोधकांचे वाटप करणे तसेच माता व बाल आरोग्य विषयी प्रबोधन उदा. प्रसूतिपूर्व तपासणी, लसीकरण, स्तनपान, लोकयुक्त गोळ्या, आहार इत्यादी. याच बरोबर साध्या (किरकोळ आजारावर उपचार उदा. ताप, खोकला, यावर औषधोपचार करणे तसेच मलेरिया, क्षयरोग, साथीचे रोग यांच्यावरील उपचारांमध्ये मदत करणे ही आशाची जबाबदारी आहे. जन्म व मृत्यू नोंदणीमध्ये तिचा महत्त्वाची भूमिका आहे. तसेच ग्राम आरोग्य पोषण दिनामध्ये ए. एन. एम. ला मदत करणे या भूमिका अपेक्षित आहेत.

१. नर्स ताई ANM (Auxiliary Nurse Midwife): प्राथमिक आरोग्य केंद्राने २४ तास आरोग्य सेवा देण्याचे अपेक्षित आहे, विशेषतः स्त्रिया आणि मुलांना आरोग्य सेवा देणे अपेक्षित आहे. प्रत्येक जिल्ह्यातील काही प्राथमिक आरोग्य केंद्रे २४ तास (२४X७) कार्यरत असतात. अशा आरोग्य केंद्रात अतिरिक्त परिचारिका उपलब्ध करण्यात आली आहे.

२. ग्रामीण आरोग्य पोषण पाणीपुरवठा व स्वच्छता समिती: या अभियाना अंतर्गत प्रत्येक गावातील ग्राम पाणीपुरवठा व स्वच्छता समितीचे रूपांतर ग्राम आरोग्य पोषण पाणीपुरवठा व स्वच्छता समितीमध्ये करण्यात आले. या समितीचे अध्यक्ष आणि अंगणवाडी सेविका यांच्या नावे सयुक्त खाते उघडण्यात येते. या समितीच्या कार्यक्षेत्रात त्या महसूली गावाच्या हद्दीतील सर्व गावे, वाड्या, वस्त्या, पाडे येतील. ही समिती गावातील नागरिकांच्या आरोग्यविषयी नियोजन, देखरेख, अंमलबजावणीच्या कामांसाठी कार्य करेल.

३. मुक्तनिधी: या प्रकारच्या निधीला अबंधित म्हणजेच ज्यावर बंधन नसलेला असे म्हणता येईल. रुग्णालयाच्या किरकोळ स्वरूपाच्या दुरुस्ती, रुग्ण तपासणीसाठी पडद्याची आवश्यकता असल्यास खरेदी, पिण्याच्या पाण्यासाठी नळदुरुस्ती, ट्यूब, बल्ब इ. सारखी स्थानिकरित्या होणारी कामे. साधारणपणे प्रत्येक रुग्णालयाच्या गरजा वेगळ्या असतात. त्यानुसार या निधीचा वापर करता यावा यासाठी या निधीला अबंधित अनुदान म्हटले आहे. या निधीतून रुग्ण तपासणीसाठी लागणारे फर्निचर व साहित्याची दुरुस्ती- लाईट व टेलिफोनसाठी आवश्यक असल्यास तात्पुरती व्यवस्था तसेच बाळंतपणानंतर लेबर रूमच्या स्वच्छतेसाठी लागणाऱ्या किरकोळ गोष्टी, रुग्णास अतिदक्षतेच्या वेळेस वाहतूक खर्च (Referral Transport) किंवा किरकोळ स्वरूपाच्या वापरातील वस्तुंवरील खर्च.

४. रुग्ण कल्याण समिती: रुग्ण कल्याण समिती जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा, ग्रामीण रुग्णालये आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या ठिकाणी स्थापन करण्यात आली आहे. या समितीचा मुख्य उद्देश आरोग्य संस्थांना येत असलेल्या अडचणी दूर करणे व जास्तीत जास्त गुणवत्तापूर्ण सुविधा देणे असा आहे. या समित्या धर्मादाय आयुक्त कायद्यानुसार स्थापन झालेल्या आहेत. या समितीची रचना कशी असावी, त्याचे सदस्य कोण असतील हे प्रत्येक आरोग्य केंद्रासाठी ठरवून दिलेले आहे. उदाहणार्थ, त्या ठिकाणी कार्यरत असलेल्या सामाजिक संस्थेचा प्रतिनिधी, वैद्यकीय अधिकारी, सरपंच किंवा ग्रामसेवक इ. अशा समित्या संदर्भसेवा रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये, क्षयरोग रुग्णालये, कुष्ठरोग रुग्णालये, मनोरुग्णालये येथे समिती स्थापन केलेल्या आहेत. या समिती अंतर्गत असलेला निधी कसा खर्च करावा हे ही समिती ठरवते. तसेच हा निधी प्रत्येक

संस्थेच्या गरजेनुसार, रुग्णांच्या कल्याणासाठी, रुग्णांना सुविधा पुरविण्यासाठी खर्च करण्यात येतो.

५. वार्षिक देखभाल दुरुस्ती अनुदान: रुग्णालयाची इमारत तसेच निवासस्थाने, परिसर, रुग्णालयातील उपकरणे, फर्निचर, कार्यालयीन वस्तू यांच्या वार्षिक देखभाल व दुरुस्ती यासाठी ह्या निधीचा विनियोग अपेक्षित आहे. आरोग्य सेवेसाठी दरमहा ठरावीक रक्कमेवर एक इलेक्ट्रीशियन, प्लंबर व सुतार यांना कंत्राट देऊन, त्यांनी महिन्यातून दोन वेळा आरोग्य संस्थेस भेट देऊन मुख्य इमारत, निवासस्थने इ. मधील आवश्यक गोष्टींची दुरुस्ती करावी. तसेच कार्यालयीन उपकरणे उदा. संगणक, प्रिंटर यांची देखभाल यासाठी हा निधी वापरला जाणे अपेक्षित आहे.

६. दळण वळण सुविधा: या योजने अंतर्गत रुग्णांना योग्य वेळी योग्य ठिकाणी पाठविले जाते. तसेच लसीची वाहतूक व देखरेखही केली जाते. या सेवेचा उपयोग अतिदक्ष रुग्णांना हलविण्यासाठी, प्रसूतीच्या काळात महिलांना आरोग्य सेवेपर्यंत पोचविण्यासाठी तसेच नियमितपणे रुणांची ने-आण करण्यासाठी होतो सध्या कार्यरत असणाऱ्या रुग्णवाहिकेची दुरुस्ती, पेट्रोल व देखभाल करण्यासाठी आणि ड्रायव्हरची उपलब्धता करण्यासाठी जर पुरेसा निधी उपलब्ध नसेल तर तो रुग्ण कल्याण समितीमधून उपलब्ध केला जातो. जेणेकरून २४ तास रुग्णवाहिका उपलब्ध व्हावी. तसेच जिथे अशी सोय नसेल तिथे रुग्णवाहिका पुरविणे.

७. जननी सुरक्षा योजना: माता मृत्यू आणि अर्भक मृत्यू कमी करणे या उद्देशाने ही योजना तयार केली आहे. त्यासाठी प्रसूती पूर्वी, प्रसूती दरम्यान आणि प्रसूतीनंतर मोफत सेवा देणे तसेच नवजात बाळाला ३० दिवसांपर्यंत मोफत सेवा दिली तर हे उद्दिष्ट साध्य व्हायला मदत होईल. या योजनेअंतर्गत सर्व माता आणि अर्भकांना सरकारी रुग्णालयात मोफत सुविधा मिळतात. सिझेरियन शस्त्रक्रिया, औषधे, विविध तपासण्या, गरज पडल्यास रक्त पुरवठा, वाहन व्यवस्था, तसेच प्रसुतीनंतर मातेला आहार या सर्व गोष्टी शासनाकडून मोफत मिळतात. इतकेच नव्हे तर या योजने अंतर्गत मातेला रुग्णालयातून घरी पोचविण्याची सुविधाही मोफत देणे अपेक्षित आहे. तसेच या योजनेअंतर्गत याच सर्व सेवासुविधा जन्मलेल्या बाळाला पहिल्या ३० दिवसांत मोफत मिळतात.

८. शालेय आरोग्य कार्यक्रम: राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत शालेय आरोग्य तपासणी कार्यक्रम राबविला जातो. यामध्ये ग्रामीण भागातील पहिली ते दहावीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी केली जाते. यामध्ये वस्ती शाळा, पर्यायी शिक्षण केंद्रात शिकणारी मुले, संस्थांच्या शाळा तसेच आश्रम शाळांमध्ये शिकणाऱ्या मुलांचीही तपासणी केली जाते. यामध्ये २ डॉक्टरांची (१ स्त्री ब १ पुरुष) आणि एक फार्मासिस्ट यांची टीम असून त्यांना एक गाडी देण्यात आली आहे. यात प्रत्येक विद्या तपासणी उपलब्ध करण्यात आली आहे. या टीमला औषधे आणि उपकरणे उपलब्ध करून दिली आहेत. उदा. बँडेज गॉज इ. ब्लिचिंग पावडर, स्वच्छतेसाठी आवश्यकता असल्यास साहित्य अशा प्रकारच्या आवश्यक त्या गरजांसाठी हा निधी ठेवण्यात आला आहे.

९. प्रशिक्षण व क्षमता: बाल मृत्यू दर कमी करणे, माता मृत्यू दर कमी करणे अशी उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी आरोग्य व्यवस्थेत काम करणाऱ्यांचे प्रशिक्षण होणे गरजेचे असल्याने विविध स्तरावर प्रशिक्षण कार्यक्रम घेण्यात येतात. यासाठी प्रशिक्षण केंद्रे सुस्थितीत असणे आणि त्यांची देखभाल करणे तसेच प्रशिक्षण देण्यासाठी लागणारे साहित्य उपलब्ध करणे यासाठी तरतूद करण्यात आली आहे.

१०. माहेर योजना: बहुतांश आदिवासी लोकसंख्या ही डोंगराळ प्रदेशात पाड्यामध्ये वास्तव्यास असते. आदिवासी पाड्यामध्ये अनेक ठिकाणी पक्के रस्ते नाहीत. तसेच पक्के रस्ते असल्यास गर्भवती महिलांना जवळच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रात पोहचण्यासाठी सोयीस्कर वाहतूक व्यवस्था वेळेवर उपलब्ध होईल याची शाश्वती नसते. हे माता व बाल मृत्यूचे प्रमाण वाढण्यास महत्त्वाचे कारण आहे. प्रत्येक आदिवासी पाड्यास वाहतुकीची व्यवस्था उपलब्ध करून आर्थिकदृष्ट्या अशक्य, दुर्गम आदिवासी भागात खंडित दूरध्वनी व मोबाइल सेवा या अडचणी लक्षात घेऊन राज्य व शासनाने राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत माहेर घर योजना सुरू केली आहे. सुरक्षित व वैद्यकीय संस्थामध्ये बाळंतपण निश्चित करण्यासाठी गरोदर मातेला व तिच्या लहान मुलाला निवासाची सोय उपलब्ध करून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. या योजने अंतर्गत प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या आवारात एक खोली (माहेर घर बांधण्यात आलेली आहे. माहेर घरामध्ये गर्भवती महिला प्रसूतीपूर्वी चार ते पाच दिवस अगोदर भरती करण्यात येते. गर्भवती महिलेची प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील डॉक्टरांकडून नियमित तपासणी करण्यात येते आणि तपासणी दरम्यान गुतागुंत आढळल्यास तिला

जवळच्या आरोग्य संस्थेत संदर्भात करण्यात येते. माहेर घरामध्ये गर्भवती महिला, तिचे लहान मूल व एक नातेवाईक यांची राहण्याची सोय करण्यात आलेली आहे. माहेर घरांची देखभाल ठेवण्यासाठी व गर्भवती महिला, तिचे लहान मूल व एक नातेवाईक यांना भोजनाची सोय करण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या रुग्णकल्याण समितीमार्फत महिला स्वयंसाहाय्यता बचत गट किंवा दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाची निवड करण्यात आलेली आहे. निवड करण्यात आलेल्या बचत गटाला किंवा दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबाला एका लाभार्थीमागे रु. ५००/- देण्यात येत आहेत. माहेर घर ही योजना ठाणे, नाशिक, नंदूरबार, नांदेड, यवतमाळ, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली व अमरावती इ जिल्ह्यांत कार्यरत आहेत. माहेर घरामध्ये गर्भवती महिला, तिचे लहान मूल व एक नातेवाईक यांची राहण्याची सोय करण्यात आलेली आहे. माहेर घरांमध्ये खाटा, शौचालय आणि स्नानगृह, घुर विरहीत चुलीसह एक किचन ओटा व गरम पाण्यासाठी खोलीच्या छपरावर सोलर वॉटर सिस्टमची सोय उपलब्ध करण्यात आलेली आहे.

११. वैद्यकीय उपचाराकरिता दळणवळणाची सुविधा: गरोदर मातांना आणि गंभीर रुग्णांना आपत्कालीन प्रसंगी आरोग्य संस्थामध्ये आवश्यकतेप्रमाणे शस्त्रक्रिया विभागात आणण्यासाठी वाहतूक / दळणवळण सुविधा आहे. प्रसूतीपूर्व गरोदर मातांना ग्रामीण भागातून आरोग्य संस्थेपर्यंत वेळापत्रकानुसार दळणवळणाच्या सुविधेसाठी RCH अनुदानातून आपत्काल प्रसंगावेळी वाहतुकीसाठी अनुदान या पर्यवेक्षणासाठी अधिकाऱ्यांसाठी आवश्यकतेप्रमाणे वाहन वाहतूक व्यवस्था उपलब्ध आहे. राज्यात एकूण ७० आदिवासी तालुक्यांमध्ये प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे पर्यवेक्षण करण्यात आले आहे. आदिवासी प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी तालुका आरोग्य अधिकाऱ्यांना आवश्यकतेप्रमाणे वाहन उपलब्ध करून देण्यात येते.

सारांश

या अभियानांतर्गत लोकाधारित देखरेख प्रकल्प प्रायोगिक तत्त्वांवर भारतात नऊ राज्यात सुरू करण्यात आला असून त्यात महाराष्ट्र राज्याचाही समावेश करण्यात आला आहे. जनतेला गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा मिळाव्यात तसेच आरोग्य सेवांच्या गुणवत्तेत सुधारणा व्हावी व ठरावीक दर्जा राखावा यासाठी दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवेवर देखरेख ठेवून त्यातील येणाऱ्या त्रुटींवर तोडगा काढणे ही प्रमुख उद्दिष्टे समोर ठेवून लोकाधारित देखरेख प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. यामध्ये उपलब्ध असलेल्या आरोग्य सेवांचे अधिकार याबद्दल जनतेमध्ये जागृती घडविणे अपेक्षित आहे. या उपक्रमाअंतर्गत स्थानिक पातळीवर आरोग्य सेवेसंबंधी त्रुटी शोधून त्या आरोग्य सेवेतील त्रुटी सुधारण्यासाठी उपाययोजना सूचविणेसाठी प्रयत्न केले

संदर्भ सूची.

1. ग्रामीण विकास योजना(एक मार्गदर्शिका), हरियाणा ग्रामीण विकास संस्था निलोखेडी .
2. बिरमल/ पवार, महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, डायमंड पब्लिकेशन शनिवार पेठ पुणे, जुलै २०१५.
3. नाडे, पंचायत राज व ग्रामीण विकास, कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद, ऑगस्ट २०१६
4. उकानी चंद्रिका , पंचायतराज व्यवस्था एवं ग्राम विकास , रावत प्रकाशन, अन्सारी रोड दरियागंज नई दिल्ली
5. राष्ट्रीय ग्राम स्वराज अभियान, मी सरपंच.,. मी लोकसेवक , यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधनी(यशदा), राजभवन आवार, बाणेर रोड पुणे, ऑगस्ट २०१८
6. www. ग्रामीण विकासाच्या शासकीय विविध योजना.
7. ग्रामीण शाश्वत विकासासाठी च्या विविध योजना
8. महिला व बालकल्याण विकास योजना

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

ग्रामीण स्वच्छ भारत अभियान

डॉ. साईनाथ राधेशाम बनसोडे
सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभागप्रमुख
महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद.

गोषवारा
भारतामध्ये सार्वत्रिक स्वच्छता मोहीमप्राप्त करण्याच्या प्रयत्नांना गती देण्यासाठी आणि सुरक्षित स्वच्छतेवर लक्षकेंद्रित करण्यासाठी भारताच्या पंतप्रधानांनी २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी स्वच्छ भारत मिशन सुरु केले. महात्मा गांधींना त्यांच्या १५० व्या जयंतीदिनी श्रद्धांजली म्हणून २ ऑक्टोबर २०१९ पर्यंत स्वच्छ भारत साध्य करण्याचे सरकारचे उद्दिष्ट होते.यावेळी उघड्यावरशौच करण्याची प्रथा पूर्णपणे बंद करण्यात आली. ग्रामीण भारतात लोकचळवळींद्वारे हागणदारीमुक्त गावाची स्थिती टिकून राहावी तसेच घन कचरा व स्वच्छतेचं योग्य व्यवस्थानव्हावं यासाठी करण्यात आली.

शोध संज्ञा :
स्वच्छ, मिशन, ग्रामीण, सुधारणा.

प्रस्तावना:

स्वच्छ परिसर, पिण्यायोग्य पाणी आणि कचऱ्याची योग्य पद्धतीने केलेली विल्हेवाट या सर्व घटकांवर मानवाचे आरोग्य अवलंबून असते. गढूळ पाणी, अस्वच्छ परिसर तसेच अयोग्य पद्धतीने केलेली मलमूत्राची विल्हेवाट यामुळे रोगराई झपाट्याने वाढत आहे. यामुळे विकसनशील देशाची वाढ खुंटते.लोकसंख्येच्या गणतीत भारताचा दुसरा क्रमांक लागतो.जेवढी जास्त लोकसंख्या तेवढी स्वच्छतेची अधिक गरज! ही बाब लक्षात घेता सरकारने १९८६ साली केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची अंमलबजावणी केली. ग्रामीण भागासाठी विशेषतः केंद्र सरकारच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा एक भाग म्हणून पहिला स्वच्छता कार्यक्रम १९५४ मध्ये सुरु करण्यात आला. दरम्यान ग्रामीण भागात स्वच्छतेचे महत्व पटवून देण्याची गरज असल्याचे सरकारच्या लक्षात आले. ग्रामीण लोकांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे आणि महिलांना सन्मान मिळवून देण्याच्या प्राथमिक उद्देशाने केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची अंमलबजावणी १९८६ साली करण्यात आली. यामध्ये वैयक्तिक स्वच्छता, सांडपाण्याची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावणे, घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन, पिण्यायोग्य शुद्ध पाणी अशा गोष्टींचा समावेश करण्यात आला.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

ग्रामीण स्वच्छ भारत अभियान चे मुख्य उद्देश हे गावांचा हागणदारीमुक्त दर्जा टिकवून ठेवणे आणि घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन उपक्रमांद्वारे ग्रामीण भागात स्वच्छतेचे स्तर सुधारणे हा होय.

संशोधन पद्धती:

'ग्रामीण स्वच्छ भारत अभियान' या विषयाचे अध्ययन करण्यासाठी समाजशास्त्रीय अध्ययन पद्धतीचा प्रयोग करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखनामध्ये दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला असून यामध्ये प्रकाशित लिखान, मासिके, संदर्भ ग्रंथ, इंटरनेट, विविध अहवाल,वृत्तपत्र, इत्यादी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

१. माहिती शिक्षण, सवांद व क्षमता बांधणी उपक्रम :

ग्रामीण स्वच्छ भारत अभियान हे केवळ शौचालय बांधण्यासाठीच नाही तर स्वच्छतेच्या चांगल्या पद्धती अंगीकारण्यासाठी तसेच जनतेच्या वर्तनात बदल घडविण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. जनतेमध्ये स्वच्छते विषयी जनजागृती करणे महत्वाचे असल्याने माहिती, शिक्षण आणि संवाद (IEC) धोरणे, नियोजन आणि त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी हे स्वच्छ भारत मिशन करिता महत्वाचे घटक मानले जाते.

२. वैयक्तिक शौचालयाचे बांधकाम :

वैयक्तिक शौचालय बांधकासाठी ग्रामपंचायत द्वारे आता साहाय्य केले जाणार आहे. सर्व ग्रामीण कुटुंबाना सुरक्षित शौचालये मिळतील याची खात्री करणे हे या मिशनचे उद्दिष्ट आहे. यासाठी नवनवीन आणि सुरक्षित
तंत्रज्ञानाची माहिती मिळवून योग्य शौचालय निवडणे आणि त्याची अंमलबजावणी करण्यात येते. खालील कुटुंबेयोजने अंतर्गत मिळणाऱ्या अनुदानाकरिता पात्र ठरतील.

- दारिद्ररेषेखालील सर्व कुटुंब

- अनुसूचित जाती जमातीतील कुटुंबे, कुटुंबातील एखादी व्यक्ती शारीरिकदृष्ट्या अपंग असलेली कुटुंबे, भूमीहीन शेतमजूर, लहान आणि अत्यल्प शेतकरी
- वैयक्तिक शौचालयासाठी १२,००० रुपये पर्यंत अनुदान दिले जाईल
- इतर कोणत्याही ग्रामीण गृहनिर्माण योजने अंतर्गत बांधलेल्या घरातील ज्या कुटुंबांकडे शौचालय नाही त्यांनी स्वच्छता सुविधा निर्माण केल्यास ते स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत मिळणा-या प्रोत्साहन अनुदानास पात्र राहतील.

३. सार्वजनिक शौचालये :

गाव ठिकाणी सार्वजनिक सार्वजनिक शौचालये बांधणे ग्रामीण स्वच्छ भारत अभियान अंतर्गत एक घटक आहे.यामध्ये पुरुष व महिलांसाठी स्वतंत्र सुविधा असतील.तसेच योग्य संख्येने टॉयलेट सीट्स आंघोळीसाठी क्यूबिकल्स,कपडे धुण्याकरिता जागा,वॉश बेसिन इत्यादींचा समावेश असेल.

4.घनकचरा व्यवस्थापन:

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन अंतर्गत ग्रामीण जनजीवन सुधारण्यासाठी गांडूळ खत निर्मिती, बायोगॅस प्रकल्प, सार्वजनिक शोषखड्डे असे अनेक उपक्रम राबविता येतील.

व्यवसाय मॉडेल्सचा वापर/स्वयं-शाश्वत महसूल मॉडेल तयार करणे :

व्यावसायिकांने स्वयंशाश्वत महसूल मॉडेल तयार करणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागात फॅक्टरी मधील दूषित पाणी नदी नाल्यात सोडले जाते. यावर संबंधित राज्य सरकारने ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये जनजागृती निर्माण करून खाजगी क्षेत्रातील व्यावसायिकांना घन कचऱ्याचे योग्य विघटन करण्याचे आवाहन करणे.ज्या

कुटुंबाना जागेच्या कमतरतेमुळे वैयक्तिक घरगुती शौचालये नाहीत अशा कुटुंबांसाठी सामान्यतः कम्युनिटी सॅनिटरी कॉम्प्लेक्स (CSC) म्हणून ओळखल्या जाणार्या सामुदायिक व्यवस्थापित स्वच्छता संकुलाची तरतूद केली जाऊ शकते.योग्य शाश्वत मॉडेलची अंमलबजावणीची यंत्रणा ठरविण्यासाठी राज्य सरकारने हवामान परिस्थिती नुसार अनुकूल तंत्रज्ञान वापरावे.

ग्रामीण भागात मलमूत्र व्यवस्थापन कसे असावे? ग्रामीण भागात मलमूत्राचे सुरक्षित व्यवस्थापन हा स्वच्छतेच्या घटकांपैकी एक भाग आहे. नवीन तंत्रज्ञानाबद्दल अपुरी माहिती, पारंपरिक वागणूक आणि आर्थिक अडचणी यामुळे उघड्यावर मल विसर्जन मोठया प्रमाणावर केलले जाते. उघड्यावर मलमूत्राचे विसर्जन केल्याने त्याचा परस्पर संबंध हा पिकांद्वारे अन्नासोबत होतो. त्यामुळे सुरक्षित स्वच्छता आणि पद्धतींचा अवलंब करून मलमूत्राचे योग्य व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. यासाठी योग्य डिझाईनचे शौचालय असणे महत्वाचे आहे. गावठीकाणी आदर्श शौचालय बांधण्यासाठीचे निकष खालील प्रमाणे आहेत.

- आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे असावे
- कमीतकमी पाण्याचा योग्य वापर होईल याकडे लक्ष द्यावे
- कमी जागेत वापरण्यास सुलभ असे शौचालय बांधावे
- रोगराईपासून मुक्त असणे आवश्यक
- बांधकाम मजबूत असावे

वरील गोष्टींची पूर्तता करत आज गावपातळीवर शौचालयांचे बांधकाम करण्यासाठी विविध पर्याय उपलब्ध आहेत.

सारांश:

आपल्या गावात स्वछता राखली जावी तसेच गावाला हगणदारी मुक्त करावे हि जबाबदारी प्रत्येक नागरिकाची आहे. ग्रामीण स्तरावर 'हगणदारी मुक्त' गाव करण्यासाठी सरकार सुद्धा प्रयत्नशील आहे. ग्रामीण स्वच्छ भारत अभियान या योजनेचा लाभ घ्यावा असे आवाहन सरकार करीत असते.

संदर्भ ग्रंथ:

1. स्वच्छ भारत अभियान –डॉ.विमल कुमार लहारी
2. स्वच्छ भारत समृद्ध भारत-श्री.पंकज के.सिंग
3. स्वच्छ भारत सशक्त भारत-महेश शर्मा
4. इंटरनेट

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छतेचे प्रसारक संत गाडगेबाबा आणि शालेय शिक्षण

तेजस्विनी रामदास तारू*
संशोधक विद्यार्थीनी
इतिहास विभाग,
डॉ. बा. आं. म. विद्यापीठ, औरंगाबाद

डॉ. सरवदे सुशीलकुमार शंकरराव**
संशोधन मार्गदर्शक
प्राध्यापक व इतिहास विभागप्रमुख
तेरणा महाविद्यालय, उस्मानाबाद

सारांश :
आधुनिक भारताच्या इतिहासामध्ये ज्या महान भारतीय विचारवंत आणि समाज सुधारकांनी महत्वाची भुमिका मांडली, त्यामध्ये संत गाडगेबाबांचे नाव विशेष उल्लेखनीय असेच आहे. सर्वसाधारण कुटुंबात जन्मलेल्या संत गाडगेबाबांनी स्वतः नीरक्षर असून सुद्धा शिक्षणाशिवाय समाजाची प्रगती होणार नाही हे लक्षात होऊन शिक्षण, अंधश्रद्धा निर्मुलन, व्यसनाधिनता, जातिवाद, वर्णभेद, अस्पृश्यता इत्यादीवर कडाडून विरोध केला. त्याच बरोबर स्वच्छतेचे महत्व आपल्या कीर्तनातुन लोकांना पटवुन देत असत. संत गाडगेबाबा यांच्या संपूर्ण कार्याची व स्वच्छतेविषयक विचारांची माहिती व्हावी हा संशोधकाचा मुख्य उद्देश आहे.

प्रस्तावना :

संत गाडगेबाबा हे महाराष्ट्रातील एक प्रसिद्ध किर्तनकार, आणि समाजसुधारक होते, स्वच्छता आणि समाजसेवेचे व्रत हाती घेतलेले संत गाडगेबाबा यांचे विचार व कार्य हे नेहमीच समाजाला प्रेरणादेणारेच आहेत, आधुनिक भारताला अभिमान वाटेल अशा महापुरूषांमध्ये संत गाडगेबाबा यांचे नाव आहे. गाडगेबाबांचा जन्म 23 फेब्रुवारी 1876 रोजी विदर्भातील अमरावती जिल्ह्यात दर्यापूर तालुक्यात शेंडगाव येथे झाला. गाडगेबाबांच्या लहानपणीच 1884 रोजी त्यांच्या वडीलांचा मृत्यू दारूच्या व्यसनामुळे झाला. त्यानंतर गाडगेबाबांची आई व ते मामाच्या गावी दापुऱ्याला राहायला आले. तेथे गाडगेबाबा शेतीची कामे करत असत. 1892 रोजी गाडगेबाबांचा विवाह कुंताबाईसोबत झाला. गाडगेबाबांनी धर्माच्या नावाखाली रूढ असलेल्या दुष्ट व व्यसनी चालीरितींच्या विरूद्ध बंड पुकारले. जातीसुधारणेसाठी काही सज्जन लोकांची संघटना केली परंतु त्यात पाहिजे तसे यश आले नाही. गाडगेबाबांचे मन संसारात रमले नाही. त्यांना ईश्वर चिंतनाचा ध्यास लागला. गाडगेबाबांनी 1 फेब्रुवारी 1905 रोजी गृहत्याग केला.

संत गाडगेबाबांनी केलेले समाजप्रबोधन व स्वच्छतेचा प्रसार :

भ्रमंती करत असतांना समाजाची स्थिती कशी आहे ? लोक कसे जगतात ? समाजातील विषमतेचे, दारिद्रयाचे, व्यसनाधिनतेचे चटके जवळून अनुभवले, ते रस्त्याने जातांना गरजुंना मदत करत असत. गावातील घाण साफ करत असत. गाडगेबाबांनी खराटा हाती घेवून समाजातील स्वच्छतेचा एक विधायक कार्यक्रम सुरू केला. सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छता करून लोकांना सहकार्याचा व आरोग्यसेवेचा मंत्र दिला. मधुकर केचे बाबांबद्दल लिहीतात, "खरंच हा माणूस होता तरी कोण ? त्याचाच शोध घ्यावयाचा आहे. तो चिंध्या पांघरलेला आंबेडकर, पंजाबराव होता की गाडगे हाती घेतलेला कार्ल मार्क्स होता ? की अर्जुनाचा रथ सोडून खराटा हाती घेतलेला गीतकार होता."[1] सार्वजनिक अस्वच्छतेमुळे साथीचे रोग, प्रदूषण, गलीच्छपणा इ. समस्या पसरतात. त्यामुळे स्वच्छता महत्त्वाची हे लोकांच्या मनावर बिंबवत असतांनाच लोकांच्या आरोग्यविषयक अंधश्रद्धाही गाडगेबाबांनी निपटून काढल्या. गाडगेबाबा किर्तनाच्या गावी सकाळी पोहचत. गाव म्हणावे की उकीरडा हा संभ्रम असे. गाडगेबाबा आधी खराट्याने गाव स्वच्छ करत मग कीर्तनाच्या खास शैलीतून स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देत असत. "अरे कशी रे तुम्ही माणसं! अरे कुत्रं-मांजर सुद्धा आपल्या घाणीवर माती ओढतात, अन् तुम्ही माणसं खुशाल तशीच बसता ? काय म्हणावं तुम्हास."[2]

सार्वजनिक ठिकाणी साफसफाई करण्याची गाडगेबाबांची सवय आयुष्याच्या शेवट पर्यंत कायम होती. प्र. के. अत्रे बाबाबद्दल लिहीतात "झाडुचे तंत्र" या देशात महात्मा गाधींनी आणले अशी सुशिक्षितांची समजूत आहे, ती साफ खोटी गोष्ट आहे. डोक्यावर खापर आणि हातात खराटा घेवून बाबा अक्षरशः पन्नास वर्ष हिंडताहेत. ते 'खराट्याचे बादशाहा' आहेत. हा महान समाजसेवक तब्बलं अर्धशतक जनतेच्या कल्याणासाठी चंदनासारखा झिजतो आहे.

आपल्या देहाचे कण न कण रात्रंदिवस खर्ची घालतो आहे. पण सुशिक्षित महाराष्ट्राला त्याची जाणीव नाही."[3] समाजातील अनाथ, उपेक्षित दुर्बल घटकांची जबाबदारी समाजाने स्वीकारली पाहिजे असे बाबांचे मत होते. गो. नी. दांडेकर लिहीतात, "वृद्धाश्रमाची कल्पना जणू याच दशकात निर्माण झाली असल्यासारखा गवगवा करतात. बाबांना ही कल्पना या शतकाच्या पहिल्या, दुसऱ्या दशकातच सुचली होती."[4]

गाडगेबाबांच कीर्तन म्हणजे लोक प्रबोधनाचा एक भाग होता. 'गोपाला गोपाला देवकीनंदन गोपाला' या नामाचा उपयोग करीत किर्तनातून समाज शिक्षण घडवून आणले. समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देताना स्वच्छता आणि चारित्र्याची शिकवण देत असत. श्री मधुकर केचे लिहीतात, "तशा त्या देखण्या सुरेल कीर्तनाच्या पार्श्वभूमीवर बाबांची कीर्तन म्हणजे सुवर्णकलशाशेजारी फुटके मडकेच."[5] समाज प्रबोधनासाठी गाडगेबाबांनी 'कीर्तन व खराटा' हा मार्ग स्विकारला. प्र. के. अत्रे बाबांविषयी लिहीतात, "सिंहाला पहावे वनात, हत्तीस पहावे रानात, गाडगेबाबांना पहावे कीर्तनात."[6] आपल्या कीर्तनात प्रक्वनात गाडगेबाबांनी "तीर्थी धोंडा पाणी देव रोकडा सज्जनी. " असे सांगितले. दीन, दुबळे, अनाथ, अपंगांची सेवा करा, देवळात जाऊ नका, मूर्तिपूजा करू नका, सावकाराकडून कर्ज काढून सणवार साजरे करू नका, अडाणी राहू नका, पोथी - पुराण, चमत्कार, बुवाबाजी या गोष्टींवर विश्वास ठेवू नका. हे विचार गाडगेबाबा आपल्या कीर्तनातून लोकांच्या मनावर बिंबवत असत आणि लोकांच्या मनातील धुळ स्वच्छ करत असत. "बाबांच्या वैचारिक आणि विधायक कार्यक्रमाचे खराटा हे अतिशय सुचक व बोलके असे प्रतिक आहे."[7]

गाडगेबाबांनी गरीब मुलांसाठी शाळा, विद्यालये, महाविद्यालये, आश्रमशाळा, वसतीगृहे उघडली. अन्नछत्रे बांधली, पाणपोया बांधल्या, नद्यांवर घाट बांधले. गोरगरीबांसाठी तीर्थक्षेत्री धर्मशाळा बांधल्या तसेच स्त्रियांसाठी प्रसुतिगृहे, दवाखाने बांधले. गाडगेबाबांचे संपूर्ण कार्य पाहिले की वाटते समाजसेवा करण्यासाठी पैशांची गरज नाही तर फक्त चांगल्या विचारांची, तीव्र इच्छाशक्तीची आणि पारदर्शकपणे तन-मन-धनाने काम करणाऱ्यांची गरज आहे. डॉ. आंबेडकर गाडगेबाबांना "समाजक्रांतीचे अग्रदूत म्हणत असत."[8]

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी सखोल माहिती मिळवण्यासाठी संत गाडगेबाबा यांच्या कार्यावर आधारित चरित्रत्मक पुस्तके, पहा चरित्रे, पत्रे, लेख, संपादित साहित्य, वर्तमानपत्रे, कादंबरी, आठवणी, कीर्तन, प्रकाशित झालेले विविध ग्रंथ या साधनांचा वापर करण्यात आला. हा शोध निबंध तयार करण्यासाठी वर्णनात्मक व आशय विश्लेषण आणि संदर्भ संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

संशोधनाची गरज :

संत गाडगेबाबा समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देतांना स्वच्छता आणि चारित्र्य यांची शिकवण देत असत. स्वच्छता म्हणजे आपले शरीर, मन आणि आपल्या सभोवतालच्या गोष्टी स्वच्छ करणे, स्वच्छता हा मानवी समुदायाचा एक अत्यावश्यक गुण आहे. शालेय शिक्षणात आपण मुलांना स्वच्छतेचे महत्त्व आणि उद्दिष्ट समजावून सांगायला हवे. ज्यावेळी संत गाडगेबाबा यांच्या स्वच्छतेचा विचार केल्या जाईल त्यावेळेला शालेय शिक्षणामध्ये विद्यार्थ्यांना खऱ्या अर्थाने कृती युक्त चांगल्या प्रकारचा कार्यक्रम देणे, विद्यार्थ्यांना स्वच्छतेच्या सवयी लावणे, स्वच्छतेतुन चांगल्या प्रकारे व्यक्तीमत्व विकासाठी हा मुद्दा कारणीभूत ठरतो. त्यामुळे शालेय शिक्षणामध्ये संत गाडगेबाबा यांचे स्वच्छता आणि स्वच्छतेचे विचार, कल्पना, कृतीयुक्त विचार यांचे अनन्य साधारणपणे महत्त्व खूप चांगल्याप्रकारे गरज शालेय शिक्षणात असलेली आपल्याला दिसून येते.

संशोधनाचे महत्त्व :

वैयक्तिक स्वच्छता ही आपल्या आरोग्यासाठी आवश्यक असते. व्यक्तिगत स्वच्छतेइतकीच घराची, गाणाची, देशाचीही स्वच्छता आवश्यक असते. आपल्या देशात इतर ठिकाणांपेक्षा मंदिरांमध्ये जास्त घाण आढळते. त्यासाठीच संत गाडगेबाबांनी धार्मिक स्थळी जाऊन तेथील घाण साफ करत असत. जसेकी दरवर्षी पंढरपुरला जाऊन तेथील घाण साफ करत असत काँग्रेसचे अधिवेशन भरले, ते पार पडेपर्यंत तेथील पटांगण, शौचकुपा साफ करण्याचे काम गाडगेबाब आणि त्यांच्या कार्यकर्त्यांनी केले. बरेच लोक म्हणतात की हे काम सरकारी संस्था करतात, म्हणून ते स्वतः काहीही करत नाहीत आणि सर्व जबाबदारी सरकारवर टाकतात. त्यामुळेच सर्वत्र घाण पसरते आणि बऱ्याच प्रकारचे रोग आणि आजार पसरतात जोपर्यंत आपल्याला स्वच्छतेचे महत्त्व समजनार नाही, तोपर्यंत आपण स्वतःला सुसंस्कृत म्हणू शकत नाही.

सारांश व निष्कर्ष :

आपण सर्वजन आपल्या घराच्या स्वच्छतेची जशी विशेष काळजी घेत असतो त्याच प्रमाणे आपण जेव्हा आपल्या

आजुबाजुच्या परीसराची काळजी घेऊ तेव्हाच आपल्या देशातच नाहीतर संपूर्ण जगभरात स्वच्छता होईल. कारण स्वच्छतेचे अनेक फायदे आहेत. जसे की स्वच्छता असली तर आपले मनही प्रसन्न राहील. शरीरात घाण आणि रोग नेहमीच एकत्र राहतात. त्यामुळे शरीर निरोगी असेल तर आपण आजारी पडणार नाही. त्यासाठी स्वच्छता खुप महत्त्वाची ठरते. सद्यपरिस्थिती पाहता मागील काही वर्षात कोरोनामुळे संपूर्ण जगात हाहाकार माजला होता. कोरोनामुळे स्वच्छतेला खूप महत्त्व दिल्या जात आहे. अनेक थोर, साधुसतांनी स्वच्छतेला महत्त्व दिले आहे. त्यात संत गाडगेबाबांचे नाव स्वछतेचे प्रसारक म्हणून आदराने घेतले जाते. भारत सरकारद्वारा गाडगेबाबांच्या सन्मानार्थ अनेक पुरस्कार सुद्धा दिले जातात.

एवढेच नाही तर अमरावती विद्यापीठाला सुद्धा गाडगेबाबांचे नाव देण्यात आले आहे. संत गाडगेबाबा हे भारतीय इतिहासातील एक महान थोर संत होते. 20 डिसेंबर 1956 रोजी गाडगेबाबांचे निधन झाले. परंतु त्यांचे विचार आणि कार्य आजही आपल्या मनात जिवंत आहेत. गाडगेबाबांच्या सन्मानार्थ महाराष्ट्र सरकारने 2000-01 पासून गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाला सुरूवात केली. सध्या शासनानेही सर्वत्र प्रतप्रधान नरेंद्र मोदीजींचे स्वच्छ भारत अभियान राबवले आहे. त्यामूळे गावांचा शहरांचा आणि देशाचा विकास होईल.

स्वच्छता व संत गाडगेबाबा यांचा सहसंबंध :

संत गाडगेबाबांनी जातील तीथे गल्लोगल्ली हातात झाडु घेऊन संपुर्ण गावाची साफसफाई करत बाबांना पाहताच लोक हातात झाडु घेऊन त्यांच्या कार्यास हातभार लावत असत. किंबहुना स्वच्छतेची ही मोहीम सीमित न ठेवता त्यास एका जनआंदोलनाचे रूप दिले. अशाप्रकारे संत गाडगेबाबांनी स्वच्छतेचे महत्त्व मांडले आहे. विद्यार्थ्यांच्या अनुषंगाने त्यांना चांगल्या प्रकारच्या सवयी व्यक्तीमत्व विकासासाठी निगडीत असून त्या सवयींच विकसन शालेय शिक्षणाच्या विविध योजने मार्फत किंवा कृतीयुक्त एखाद्या कार्यक्रमाद्वारा केल्या जावे. जसेकी उदा. शाळेत विद्यार्थ्यांनी शाळेच्या परिसराची स्वच्छता करावी, झाडे लावावी व त्यांची निगा राखावी. त्यामुळे शालेय स्तरावर प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक, पदवी पर्यंतच्या सर्व स्तरावर हे अभीयान राबवने लागू केले पाहीजे. यासाठी शिक्षक व मुख्याध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे.

स्वच्दता व कृतीयुक्त कार्यक्रम :

स्वच्छते विषयी महाराष्ट्र सरकारने अनेक उपक्रम राबवले आहेत. त्यात 'ग्राम स्वच्छता अभियान ' याचा उल्लेख होतो. भारत सरकारने स्वच्छ भारत मिशनचा एक भाग म्हणून 'स्वच्छ भार सुंदर शाळा ' अभियान सुरू केले. यात पिण्याचे पाणी, हात धूण्याची सुविधा, स्वच्छतागृहे, देखभाल व दुरूस्ती, वर्तन बदल व क्षमता बांधणी या पाच निकषावर शाळेने कार्य केल्यास शाळांना राष्ट्र/ राज्य/जिल्हा पातळीवर होणाऱ्या 'स्वच्छ भारत स्वच्छ विद्यालय ' पुरस्कारमध्ये सहभाग होता येतो. शिक्षणाची वारी खऱ्या अर्थाने राज्यातील सर्व शाळांसाठी व समाजासाठी प्रशिक्षणाचे प्रभावी व्यासपीठ ठरले आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. श्री. केचे. मधुकर -'श्री संत गाडगेमहाराज' साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद. पृ. क्र. 79.
2. भगत रा. तू (संपा.) - ' गाडगेमहाराज गौरव ग्रंथ' चैतन्य प्रकाशन कोल्हापूर. पृ. क्र. 103.
3. भगत. रा. तू. (संपा.) - तत्रैव. पृ. क्र. 48.
4. श्री. दांडेकर गो. नी. - 'गाडगेमहाराज' मॅजेस्टीक प्रकाशन, मुंबई. पृ. क्र. 132.
5. केचे, मधुकर - 'विदर्भाचे शेंलीकार गाडगेबाबा' पृ. क्र. 71.
6. अत्रे. प्र. के - 'मराठी माणसे मराठी मने' आवृत्ती 5 वी परचुरे प्रकाशन मंदीर, मुंबई 1963. पृ. क्र. 51.
7. भगत रा. तू. (संपा.) - 'गाडगेबाबा गौरव ग्रंथ' चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर. पृ. क्र. 94.
8. दांडेकर गो. नी. - तत्रैव पृ. क्र. 114.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छ भारत अभियान : एक अभिनव उपक्रम

प्रकाश साहेबराव काळवणे
सहाय्यक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
महिला कला महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रास्ताविक :

चांगली स्वच्छता आणि शुद्ध पाणी या निरीगी गोष्टी समाजासाठी आवश्यक आहे. आणि हाच मानवी विकासाचा गाभा आहे. स्वच्छतेचा अभाव तसेच स्वच्छतेच्या सवयीचा अभाव आणि शुद्ध पाण्याचा अपुरा पुरवठा या गोष्टीमुळे होणाऱ्या आजारामुळे दरवर्षी जगभरात लाखो लोकांचा मृत्यू होतो. यामध्ये बहुतांश लहान मुलांचा समावेश आहे. शुद्ध पाणी आणि सुरक्षित स्वच्छता या गोष्टी जगण्यासाठी आवश्यक असून त्यांच्या अभावामुळे जगभरातल्या कुटुंबाचा आरोग्यावर, अन्न्सुरक्षेवर आणि उदरनिर्वाहावर परिणाम होतो. व्यक्तिगत जीवन असो की सार्वजनिक जीवन स्वच्छता हा प्रत्येकाचा जिव्हाळ्याचा विषय आहे.

आपण सर्वच जण जाणतो की साफसफाई करणे म्हणजेच स्वच्छता. आजूबाजूच्या परिसराची स्वच्छता यासोबतच मन आणि आत्म्याच्या स्वच्छतेपर्यंत ही संकल्पना विस्तारली आहे. जागतिक आरोग्य संघटना (WTO) नुसार, स्वच्छता म्हणजे मानवी कचऱ्याच्या सुरक्षित व्यवस्थापनासाठी सुविधा आणि सेवांची तरतूद. सर्वसाधारणपणे स्वच्छतेमध्ये घनकचरा आणि प्राणी कचऱ्याचे सुरक्षित व्यवस्थापन देखील समाविष्ट आहे.

उद्दिष्टे:

1. स्वच्छ भारत अभियानाचे उद्दिष्टे स्पष्ट करणे.
2. स्वच्छ भारत अभियानाचे महत्व जाणून घेणे.

१५ ऑगस्ट २०१४ रोजी भारताच्या पंतप्रधानांनी महात्मा गांधीकडून प्रेरणा घेत स्वच्छ भारताची संकल्पना नागरीकासमोर आणली आहे. २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात केली. २०१९ मध्ये महात्मा गांधीजींच्या १५० व्या जयंतीला भारत स्वच्छ आणि हागणदारीमुक्त करून आदरांजली वाहण्याचे आगळेवेगळे उधिष्ट या अभियानात ठेवण्यात आले आले. "स्वच्छतेचे उधिष्ट हे शंभर महात्मा गांधी, हजार नरेंद्र मोदी सगळ्या राज्यांचे मुख्यमंत्री व सगळे सरकारे एकत्र आली तरी साकार होणार नाही – जर देशातील १२५ कोटी लोकांनी ठरवले तर स्वच्छ भारताचे स्वप्न साकार होऊ शकते". - माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी.

स्वच्छ भारत अभियानाचे उद्दिष्टे :

1. स्वच्छ भारत मिशनची स्वच्छता मोहीम राष्ट्रीय स्तरावर राबविण्यात येणार असून त्यात सर्व शहरे, ग्रामीण आणि शहरी भागांचा समावेश करण्यात येणार आहे. लोकांना स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी हा उपक्रम होता. 02 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत ग्रामीण भागात स्वच्छतेच्या व्याप्तीचा प्रचार करून स्वच्छ भारताचे स्वप्न साकार करणे.
2. स्वच्छ भारत अभियानाने हे साध्य करण्यासाठी अनेक उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत जेणेकरून भारत स्वच्छ आणि चांगला होईल. या मोहिमेत केवळ सफाई कामगार आणि कामगारांनीच नाही तर देशातील सर्व नागरिकांना यात सहभागी होण्याचे आवाहन करण्यात आले आहे.
3. सर्व घरांमध्ये स्वच्छताविषयक सुविधा निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट आहे. ग्रामीण भागातील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे उघड्यावर शौचास जाणे. ते संपवून शौचालये बांधणे हे स्वच्छ भारत अभियानाचे उद्दिष्ट आहे.
4. स्वच्छ भारत मिशनमध्ये जनजागृती कार्यक्रमाच्या माध्यमातून लोकांना आरोग्य व शिक्षणाबाबत जागरूक करणे व नागरिकांना कचरा विल्हेवाट लावण्यासाठी जागरूक करणे.
5. संपूर्ण भारतात स्वच्छतेची सुविधा विकसित करण्यासाठी खाजगी क्षेत्रांचे योगदान मिळवणे. या मोहिमेअंतर्गत आज अनेक खाजगी क्षेत्र सरकारसोबत काम करत आहेत.
6. स्वच्छ भारत मिशनचा उद्देश समाज आणि पंचायती संस्थांना शिक्षणाद्वारे स्वच्छतेची जाणीव करून देणे आणि स्वच्छतेचे फायदे आणि स्वच्छता न केल्याने होणारे नुकसान याची जाणीव करून देणे हा आहे.

7. घरे, शाळा, अंगणवाड्या, सामुदायिक मंडळे या ठिकाणी घन आणि द्रव कचऱ्याच्या हाताळणीच्या पद्धतींची जाणीव करून देणे.
8. वर्तणूक बदल हा स्वच्छ भारत मिशनचा केंद्रबिंदू आहे आणि म्हणूनच या मोहिमेत वर्तन बदल संवादावर भर देण्यात आला आहे.

स्वच्छ भारत अभियानाचे महत्व :

स्वच्छ भारत अभियानात सरकार आणि आम्ही बऱ्याच अंशी यशस्वी झालो आहोत. "स्वच्छता ही देवाकडे जाणारी पुढची पायरी आहे" असे म्हटल्याप्रमाणे आपण भारतातील लोकांनी त्याचे प्रभावीपणे पालन केले तर येणाऱ्या काळात संपूर्ण देश स्वच्छ भारत अभियानाच्या मदतीने स्वच्छ आणि स्वच्छ दिसेल. संस्कृती देव एकच आहे जिथे स्वच्छता असते तिथे राहतो. “ना घाण पसरू देऊ नको आणि पसरू देऊ नको” हे खरे भारतीय नागरिक म्हणून आपले कर्तव्य आहे. आपल्या घरासारखा देश स्वच्छ आणि नीटनेटका ठेवा जेणेकरून आपण सर्वजण अभिमानाने सांगू शकू की आपण भारतीय आहोत. आपल्या देशातील सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी या स्वच्छ भारत मिशन मोहिमेत योगदान दिले आहे. हा ट्रेंड पुढे नेत उत्तर प्रदेश आणि महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्र्यांनी सार्वजनिक ठिकाणी तंबाखू, गुटखा, पान इत्यादी पदार्थांवर बंदी घातली आहे. कोणत्याही कार्यक्रमाचे यश हे लोकांच्या मानसिकतेवर आणि कंपनीवर अवलंबून असते. आजही आपल्या देशात ग्रामीण भागातील वृद्ध लोक एकतर अशिक्षित किंवा कमी शिकलेले आहेत. अशा लोकांना पटवणे हे आणखी आव्हानात्मक होते. स्वच्छता आपल्याला निरोगी आणि सुरक्षित ठेवते. ही जनजागृती मोहीम देशातील प्रत्येक नागरिकापर्यंत पोहोचवावी लागेल. स्वच्छता अभियानांतर्गत सरकारने आतापर्यंत 10 कोटी शौचालये बांधली आहेत. पेट्रोल पंपाजवळ शौचालय बांधण्यासाठी तरतूद करण्यात आली आहे. देशातील 700 हून अधिक जिल्ह्यांमध्ये या अभियानांतर्गत काम करण्यात आले.

याबरोबरच भारतातील लोकांच्या स्वतःच्या आरोग्याबाबत विचार आणि स्वभावात बदल घडवून आणणे आणि स्वच्छतेच्या कार्यपद्धतींचे पालन करणे. ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांमध्ये जागतिक जागरूकता आणणे आणि सामान्य लोकांना आरोग्याशी जोडणे. स्थानिक पातळीवर कचऱ्याच्या विल्हेवाटीवर नियंत्रण ठेवणे, त्यात काम करणाऱ्या लोकांसाठी ब्लू प्रिंट तयार करण्यास मदत करणे. संपूर्ण भारतात स्वच्छता सुविधा विकसित करण्यासाठी खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवणे.

निष्कर्ष :

स्वच्छ भारत अभियान हे फक्त दूरदृष्टीचे धोरण राहिले नसून टो सामाजिक बदलाचा मैलाचा दगड बनला आहे. २०१४ मध्ये मैल व सांडपाण्याची व्यवस्था ३८ टक्के प्रमाणातही नव्हती ती २०१८ मध्ये ९० टक्क्यापर्यंत पोहचली असून साडेचार लाख खेडी हागणदारी मुक्त झाली आहेत. लाखो लोकांना प्रसाधनगृह बांधल्यामुळे स्वच्छतेची संधी मिळाली आहे. स्वच्छ पेयजल, स्वच्छ पर्यावरण यामुळे आरोग्य सुधारते यामुळे स्वच्छ भारत अभियानाचे महत्व अनन्य साधारण असे आहे.

संदर्भग्रंथ :

1. योजना – नोव्हेंबर २०१८
2. कुरुक्षेत्र – जानेवारी २०१६
3. वर्तमानपत्रे – तरुण भारत ५ ऑक्टोंबर २०१४, लोकमत ८ ऑक्टोंबर २०१७

महात्मा गांधी यांचे स्वच्छते विषयक विचार

प्रा. डॉ. गणेश तुकाराम मोकासरे
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
सुंदरराव सोळंके महाविद्यालय, माजलगाव

प्रस्तावना:

महात्मा गांधी हे स्वच्छतेचे पुजारी होते. त्यांनी आयुष्यभर स्वच्छतेचा पुरस्कार केला व इतरांनाही स्वच्छता पाळण्यासाठी प्रेरित केले. स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी त्यांनी जो 14 कलमी कार्यक्रम हाती घेतला होता, त्या कार्यक्रमांमध्ये सुद्धा त्यांनी स्वच्छतेला अग्रक्रम दिलेला होता. गांधीजी हे स्वातंत्र्यापेक्षा स्वच्छतेला अधिक महत्त्व देत होते. म्हणून ते नेहमी म्हणत "Sanitation is more important than independence." आणि "Sanitation is next to Godliness." गांधीजींची शारीरिक, मानसिक पातळीवरील नैसर्गिक सकारात्मक आरोग्याची संकल्पना ही अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे. यावरून गांधीजी हे स्वच्छतेला किती महत्त्व देत होते हे लक्षात येते.

गांधीजी नेहमी म्हणायचे प्रत्येकाने स्वतःच सफाई कामगार व्हायला पाहिजे. त्यामुळे कुटुंबातील प्रत्येकाच्या वाट्याला सफाई कामाची विभागणी होईल आणि संपूर्ण कुटुंब व त्यांचे घर स्वच्छ राहील. घरातील लहान किंवा वृद्ध व्यक्तीने त्यांचे स्वतःचे बाथरूम टॉयलेट घराचा परिसर नेहमी स्वच्छ ठेवला पाहिजे, ज्यामुळे वेगवेगळ्या आजारांपासून आपण दूर राहू शकू. बापूंचे सफाई विषयक विचार हे काही कोणत्या एखाद्या पुस्तकांमध्ये मिळत नाही, तर त्याच्या कर्मामध्ये त्याच्या वागण्यामध्ये बोलण्यामध्ये नेहमीच स्वच्छते विषयी विचार दिसून येत. त्यांनी प्रॅक्टिकल लाईफ मध्ये स्वतः स्वच्छता ठेवली, ते ज्या ज्या ठिकाणी जायचे धार्मिक स्थळे असतील गावांच्या भेटी असतील किंवा आंदोलनाचे ठिकाण असतील, या ठिकाणी ते स्वतःहून स्वच्छता करायचे आणि त्यामुळे त्यांचे अनुयायीसुद्धा स्वच्छतेचे नियम नेहमी पाळत असे. बापूंना कधीही त्यांचा परिसरात किंवा आजूबाजूला अस्वच्छता आवडत नसे, स्वच्छते विषयी त्यांचे विचार हरिजन, नवजीवन आणि यंग इंडिया यासारख्या साप्ताहिकांमध्ये नेहमी छापून येत असे. ते नेहमी म्हणत असे, 'I will not late anyone walk through my mind with their dirty feet.'

सर्वांसाठी संपूर्ण स्वच्छता हे महात्मा गांधीजीचे स्वप्न होते. त्यांच्यामते शारीरिक स्वास्थ्य आणि आरोग्यदायी पर्यावरण हे स्वच्छते शिवाय शक्य होणार नाही. प्रत्येकाने स्वच्छता साफसफाईचे ध्येय पुर्ण करण्यासाठी शिकले पाहिजे, त्यामुळेच आपण आजारांपासून दूर राहू शकतो. त्यांच्या मते भारत हा खेड्यांचा आणि वस्त्यांचा देश आहे. खेड्यांच्या आणि वस्त्यांच्या आजूबाजूला पाणी साचले नाही पाहिजे, ज्यामुळे डासांची पैदास होते. डासांची पैदा झाली की मलेरिया सारख्या भयंकर आजाराची साथ वाढते आणि अनेक लोक मृत्युमुखी पडतात. त्यामुळे आपल्या आजूबाजूला पाणी साचणार नाही, याची सर्वांनी काळजी घ्यायला पाहिजे.

महात्मा गांधीजी 24 मे 1925 च्या नवजीवन साप्ताहिकांमध्ये असे म्हणतात, मी पाश्चात्य राष्ट्राकडून स्वच्छते विषयी अधिक शिकलो पाश्चात्य देशांमध्ये त्यांचे टॉयलेट्स हे ड्रॉइंग रूम प्रमाणे स्वच्छ असतात. आपल्याकडे मलमूत्र विसर्जन हे व्यवस्थित पद्धतीने न केल्यामुळे त्याची पर्यावरणाला हानी होते. मी स्वतःमध्ये स्वच्छतेविषयी असे बदल करून घेतले आहे की, ते आता माझी इच्छा असून सुद्धा मी बदलू शकत नाही. त्यामुळे प्रत्येकाने स्वच्छतेचे नियम हे काटेकोरपणे पाळले गेले पाहिजे. तसेच 13 सप्टेंबर 1925 च्या 'Our Durty Ways' या लेखामध्ये ते असे म्हणतात, "मलमूत्र विसर्जन हे एका निश्चित ठिकाणीच केले गेले पाहिजे. रस्त्यावर मूत्र वित्सर्जन करणाऱ्यास गुन्हा नोंदवला पाहिजे, एखाद्या ठिकाणी लघवी केल्यास त्यावर नंतर कोरडी माती टाकली पाहिजे. आपली स्वच्छालय नेहमी स्वच्छ ठेवली पाहिजे जेणेकरून त्यामुळे आपली बदनामी होणार नाही."

तसेच गांधीजी यांनी 1935 मध्ये 8 फेब्रुवारी हरिजन या साप्ताहिक मध्ये आपले विचार पुढील प्रमाणे मांडलेले आहेत, "गावातील तळे, टँक यांचा उपयोग कपडे धुण्यासाठी, आंघोळ करण्यासाठी, म्हशी धुण्यासाठी आणि तसेच पाणी पिण्यासाठी सुद्धा केला जातो. असा तळ्यांचा किंवा टँकच्या पाण्याचा गैरवापर हे एक प्रकारचे पाप आहेत आणि त्यामुळेच अनेक डिसेंटरी सारखे आजार

खेड्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात पसरतात. ह्याच त्याचा एक मोठा पुरावा आहे. त्यामुळे सार्वजनिक ठिकाणच्या पाण्याची स्वच्छता राखणे हे प्रत्येक गावकऱ्यांचे कर्तव्य आहे. गांधीजी 1915 च्या हरिद्वार येथील कुंभमेळ्याला गेले होते, तेव्हा तेथील परिस्थिती बघून त्यांना खूप वाईट वाटले. त्यांनी बघितले की, पवित्र गंगा नदीमध्ये अनेक लोक आपले पाप नाहीसे करण्यासाठी डुबक्या घेत आहेत आणि तिला अस्वच्छ करत आहे. तसेच अनेक स्त्री पुरुष हे पवित्र गंगा नदीच्या काठावरच त्यांचा नैसर्गिक विधी करत आहेत. ज्यामुळे तेथे खूप अस्वच्छता पसरते. ज्या ठिकाणी लोक परमेश्वर प्राप्तीला जातात त्या ठिकाणीची इतकी वाईट परिस्थिती बघून त्यांना नैतिक व धार्मिक दृष्टिकोनातून खूप वाईट अनुभव आला.या कुंभमेळ्याच्या ठिकाणी महात्मा गांधीजींनी स्वतः त्यांच्या मित्राबरोबर भंग्याचे काम केले व साफस्वच्छता केली.

महात्मा गांधीजी हे पर्यावरण संरक्षणासाठी अत्यंत जागृत होते. लोकांनी सुद्धा जागरूक राहून आपली जबाबदारी स्वीकाराला पाहिजे असे त्यांचे मत होते. ते नेहमी म्हणायचे जोपर्यंत तुम्ही हातात झाडू आणि बकेट घेऊन निघत नाही तोपर्यंत तुमचे गाव आणि शहरे स्वच्छ होऊ शकत नाही. ते शाळा पाहायला जायचे तेव्हा शिक्षकांना म्हणत, पुस्तकातील शिक्षण देण्याबरोबरच मुलांना तुम्ही उत्तम स्वयंपाकी आणि उत्तम सफाई तज्ञ बनवाल तर तुमची संस्था आदर्श होईल. तसेच ते विद्यार्थ्यांना सल्ला देत असे तुम्ही स्वतःच तुमचे भंगी झाला तर तुम्ही तुमचा परिसर स्वच्छ ठेवाल. 'विक्टोरिया क्रॉस मिळवण्यापेक्षाही चांगला भंगी व्हायला जास्त धैर्य लागतं.'

एकदा गांधीजीच्या आश्रमाजवळील लोकांनी मलमूत्रावर माती टाकण्यास नकार दिला. तेव्हा ते त्या लोकांना म्हणाले, 'नक्कीच हे भंग्याचं काम आहे, मलाकडे पाहणं ही पाप आहे तर त्यावर माती टाकणं हे जास्तच पाप होईल.' गांधीजी खेड्यामधल्या सफाई कामावर स्वतः देखरेख करत त्यांना उदाहरण घालून देण्यासाठी ते काही महिने स्वतः हातात झाडू बादली घेऊन जात असे मित्र व पाहुण्यासोबत ते जात असे तेथील आजूबाजूचा कचरा मैला गोळा करत आणि तो खड्ड्यांमध्ये पुरून टाकत. गांधीजी हे केवळ बोलते समाज सुधारक नव्हते, तर ते प्रत्यक्ष त्यांच्या कार्यातून स्वच्छता करून लोकांना स्वच्छतेचा संदेश देत होते. अनेक वेळेला त्यांनी भंग्याच्या वस्तीमध्ये जाऊन त्यांची भेट घेतली व त्यांना समजून सांगितले की सफाई चे काम करणे हे काही कमीपणाचं काम नाही, उलट ते स्वच्छतेचे काम आहे आणि धैर्याचं काम आहे .तसेच ते भंग्यांना दारू पिणे व मांसाहार सोडून देण्याचाही उपदेश देत असे. सफाई कामगाराच्या संपाला त्यांनी कधीही पाठिंबा दिला नाही, कारण भंग्यांनी आपलं काम बंद ठेवलं तर अस्वच्छतेचा प्रश्न निर्माण होईल असे त्यांचे मत होते. गांधीजींना जेव्हा जेव्हा सफाई चे काम करण्याची संधी मिळत असे, त्यांना खूप आनंद होत असे. संडास किती स्वच्छ आहेत यावरून लोकांच्या स्वच्छतेची समज लक्षात येते असे ते म्हणत वयाच्या 76 व्या वर्षी सुद्धा ते अभिमानाने म्हणत, माझा संडास इतका स्वच्छ असतो की, त्यात तुम्हाला एकही डाग दिसणार नाही आणि दुर्गंधीही येणार नाही. मी स्वतःच माझा संडास साफ करतो.

एकदा एका परदेशी पाहुण्यांनी गांधीजीला विचारलं, तुम्हाला जर भारताचा एक दिवसापुरता व्हाईसरॉय केलं तर तुम्ही काय कराल? त्यावर गांधीजी शांतपणे म्हणाले, 'व्हाईसरॉयच्या घराजवळची भंगी वस्ती मी साफ करीन.' आणखी एक दिवस तुम्हाला दिला तर? तेच काम मी दुसऱ्या दिवशी करेल असे गांधीजींनी उत्तर दिले. यावरून त्यांच्या विचारातूनच नव्हे तर कृतीतून सुद्धा आपल्याला स्वच्छता दिसून येते. त्यांचे विचार फक्त शरीर स्वच्छ करणारे नव्हते, तर ते आत्मा स्वच्छ करणाऱ्या होते.

संदर्भः

1. भागवत शोभा, (२००४). अनु., बहुरूप गांधी, कजा कजा प्रकाशन, पुणे.
2. https://www.emeacollege.ac.in/SSR-Documents/CRITERION%203/3.3.5%20Books/2018-19/3.3.5.Jisha.pdf
3. https://mgli.gujarat.gov.in/images/mahatma-gandhi/Gandhijiartical.pdf
4. हेडा ब्रिजमोहन, (२००६). अनु., "गांधीजींचे जीवन त्यांच्याच शब्दात", नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे ग्रामस्वच्छता व ग्रामआरोग्याबाबत विचार

प्रा. डॉ. प्रल्हाद दत्तराव भोपे
सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख
म. शि. प्र. मंडळाचे
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी.

प्रस्तावना

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे युगदृष्टे पुरुष होते. एकूण संत परंपरेत क्रांतिकारी देशभक्त, साहित्यिक, सर्वधर्म समन्वयक समाज शिक्षक, प्रवचनकार, कीर्तनकार, शिक्षणतज्ञ, आध्यात्म जाणकार, तत्वज्ञ विचारवंत व जनसामान्याची कैवारी असे बहुआयामी व्यक्तिमत्व या महाराष्ट्र भूमीत आधुनिक कालखंडात होऊन गेले. जनसेवा हीच ईश्वरसेवा मानणारे तुकडोजी महाराज यांनी ग्राम जीवनाचा ग्राम उन्नतीचा मूलमंत्र ज्या ग्रंथामध्ये सांगितला तो ग्रंथ म्हणजे 'ग्रामगीता' होय. त्यांनी या ग्रंथातून देशातील ग्राम संस्कृतीचे नितळ रूप आपल्यासमोर मांडले. गावाची गावकऱ्यांनी केलेली दुरावस्था, सद्यस्थिती व ग्राम स्वराज्य निर्माण होण्यासाठी करावयाची कार्ये ग्रामगीता सांगते. सध्या शासन राबित असलेल्या ग्राम विकासाच्या योजना याचे प्रतिबिंब 'ग्रामगीता' ग्रंथामध्ये आपणास पाहावयास मिळते.

ग्रामविकासाबाबत राष्ट्रसंतांची भूमिका आदर्श प्रचारकाची असून त्यासाठी त्यांनी पुढे आणलेले साधने म्हणजे, ग्राम स्वच्छता, ग्राम आरोग्य, सामुदायिक ध्यान, सामुदायिक प्रार्थना, श्रमदान, भजन, सुसंघटित पातळीवर आचारसंहितेचे कार्यान्वयन आणि या सर्वांना पायाभूत असलेली 'सर्वत्र सुखिनः स्नतु' ही विश्वव्यापी प्रज्ञा, करुणा ही गुणसूत्रे होत. भारतातील बहुसंख्य जनता खेडेगावात राहत आहे. तेव्हा भारताची उन्नती व्हायची असेल तर या खेडेगावांची सर्वांगीण सुधारणा झाली पाहिजे. सध्या अज्ञान, दारिद्र्य, भोळ्या समजुती वगैरेंनी गावातील जनता ग्रासली गेली आहे. तिच्या जीवनातील हरेक बाबीविषयी योग्य विचार तिच्या पुढे मांडून 'उद्धरेदात्मनात्मानम' या रीतीने तिला स्वतःचा उद्धार करण्यास प्रवृत्त करावे हा उद्देश महाराजांचा हा ग्रंथ लिहिण्यात आहे. प्रस्तुत ग्रंथामधील पंचकातील ग्राम स्वच्छता व ग्राम आरोग्य या बाबतीतील विचारच प्रस्तुत शोधनिबंधात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे

1. ग्रामगीतेतील ग्राम स्वच्छतेबाबत विचारांचा परामर्श घेणे.
2. संत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेतून व त्यांच्या भजनातून मांडलेले ग्राम आरोग्याबाबतचे विचार स्पष्ट करणे.

शोध निबंधाचे गृहीतके

1. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी मराठी व हिंदी भाषेत पद्य व गद्य साहित्य विपुल प्रमाणात लिहिलेले आहे.
2. त्यांचे साहित्य व्यक्ती-समाज –ग्राम –राष्ट्र- विश्व विकासाचे स्वप्न पाहणारे आहे.

परिकल्पना

1. राष्ट्रासंतानी त्यांच्या साहित्यातून ग्राम स्वच्छता व ग्राम आरोग्याबाबत विचार मांडलेले आहेत.

संशोधनाची कार्यापध्दती

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या साहित्यातील ग्राम स्वच्छता व ग्राम आरोग्य विचार यांचा अभ्यास करावयाचा असल्यामुळे आशय विश्लेषण पद्धतीचा वापर या शोधनिबंधासाठी केलेला आहे. प्रस्तुत लेखकाचे प्रकाशित साहित्य या दुय्यम स्त्रोतांच्या आधारे तसेच संदर्भग्रंथ , नियतकालिके व माहितीचा मायाजालावरील साहित्याचा वापर करण्यात आलेला आहे.

ग्रामगीता -

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची ग्रामगीता महाकाव्याच्या दर्जाची आहे कारण महाकाव्याची सर्व लक्षणे या ग्रंथात दिसतात ग्रामगीतेतील तत्त्वज्ञान वैश्विक स्वरूपाचे आहे तिची विश्वात्मकता विशद करताना प्राध्यापक रघुनाथ कडवे लिहितात, "ग्रामगीता ही जगातील सर्वच देशाला प्रिय होईल कारण ग्रामगीतेत रशियातील टॉलस्टॉय आहे, अरबस्थानातील महंमद पैगंबर आहे. ग्रीक मधील सॉक्रेटिस आहे. रशियातील मार्क्स आहे. ग्रामगीतेत सर्वच धर्माच्या- पंथाच्या महापुरुषांचा समावेश आहे."[१] या ग्रंथामध्ये एकूण ४१ अध्याय असून त्यातील ओवी संख्या ४६७५ एवढी आहे. ग्रंथाची पृष्ठ संख्या ३९५ आहे.

ग्रामशुद्धी

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेमध्ये 'ग्रामशुद्धी' या शीर्षकाचा अध्यायच लिहिला आहे. त्यांनी स्वच्छतेऐवजी ग्रामशुद्धी हा शब्द वापरला आहे. तो शब्द व्यापक अर्थ स्पष्ट करतो. केवळ बाह्य स्वच्छता नव्हे तर अंतर्गत स्वच्छता त्यात निर्दिष्ट आहे. आदर्श गाव हाच राष्ट्राचा पाया आहे. परंतु खेड्यात रस्ते घाणीने भरलेले व सभोवती डबके साचलेले, अरुंद रस्ते, जुनाट घरे त्यात वावरणारी जुण्या वळणाची साधी भोळी माणसे अशी खेड्याची अवस्था संत गाडगेबाबा व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी प्रत्यक्ष पाहिली होती. दारू पिऊन झिंगणारे गावातील कार्यकर्ते काय गावाचा विकास करतील? यावर उपाय म्हणून गावागावात रामधून, गाव स्वच्छ करणे सामुदायिक प्रयत्नतून दिवसभरांच्या कार्याचा हिशोब देणे यामुळे ग्रामशुद्धी झाली आणि म्हणून महाराजांनी ग्रामगीतेतील ग्रामशुद्धी या अध्यायासाठी कर्मयोगी गाडगेबाबा यांची निवड केली.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गावाला शरीराची उपमा देऊन त्याला नेहमी स्वच्छ व पवित्र ठेवण्यासाठी सांगतात. स्वच्छतेसाठी रामधूनचे महत्त्व ते अध्यायात पटवून देतात. खेड्याची झालेली दुरावस्था त्याची कारणे व ती दूरावस्था दुरुस्त करण्यासाठी उपाय महाराज सांगतात. गावातील लोक शहराकडे आली व त्यामुळे गावाची दुर्दशा झाली. सर्व लोक आळशी बनले. ग्रामशुद्धी कुणीच करेनात, तेव्हा गावाचे रान झाले. पूर्वी ग्रामसफाईची परंपरा होती. ती सातत्याने चालविली नाही. गावाच्या पुनर्निर्माणासाठी महाराजांनी रामधुनीची परंपरा चालू केली. श्री गुरुदेव सेवा मंडळ संस्थेतून या कार्याची सुरुवात केली. ग्रामशुध्दीची कार्य योजना म्हणजे रामधून आहे. याबाबत महाराज लिहितात,

"मित्रहो ! रामधुन नाही आजची । ही आहे परंपरा प्रदक्षिणेची ।
प्रदक्षिणेत योजना होती कार्याची । तीच आहे रामधून ॥
मी समजतो गावहि शरीर । त्यांस राखावी नेहमी पवित्र ।
त्यानेच नांदेल सर्वत्र । आनंदी गावी
जैसे आपण स्नान करावे । तैसे गावहि स्वच्छ ठेवित जावे ।
सर्वची लोकांनी झिजून घ्यावे । श्रेय गावाच्या उन्नतीचे ॥"[२]

रामधुन कशी काढावी? काय कार्य करावे? त्यामध्ये कुणी सहभागी व्हावे? हे सविस्तरपणे महाराज सांगतात. ग्रामसफाई पासून निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याचा खत शेतीच्या आरोग्यासाठी निर्माण करावा. कंपोस्ट खत तयार करावा. चर संडासात शौचालयात बसून त्यापासून खत तयार होऊन गावची जमीन सुपीक होईल. ते गावाच्या वैभवाचे दोत्तक सांगतात.

"सर्वांनी गाव स्वच्छ करावे । तेणे आरोग्य नांदेड बरवे ।
घाण-खतातुनि नवनवे । वैभव येईल उदयासि ॥ [3]

रामधुन ही आपण केलेल्या उत्तम कार्याचे प्रदर्शन आहे. ती रामप्रहारी प्रसन्न मनाने, शिस्तीने गुरुदेवाच्या जयघोषाने भजने म्हणत, जागृती करत काढावी. थोर पुरुषांचे फोटो, तोरणे लावून, सडामार्जन करून, रांगोळ्या दारासमोर काढाव्यात. रामधूनीमुळे वातावरण निर्मिती होईल. सहजासहजी नेटके चालणे, बसणे, उठणे कळेल. गावातील घाणेरडी प्रवृत्ती आपोआप निघून जाईल. गावकऱ्यात ऐक्याची भावना वाढीस लागेल. भेदभाव उरणार नाही. सद्गुण, कला वाढविण्यास मदत होईल म्हणून रामधून ही सहकार्याची बोधशाळा आहे असे रामधुनचे महत्व महाराज सांगतात. संत गाडगेबाबा गावातील स्वच्छतेला प्राधान्य देत. त्यांचा आदर्श प्रत्येक गावकऱ्यांनी ठेवावा म्हणून या अध्यायात गाडगेबाबांचे छायाचित्र व त्यांच्या संदर्भातील ओवी दिलेली आहे.

"गाडगेबाबा वैराग्यमूर्ती । तशीच सेवा मंडळ समिति
मात्रा शुद्धीसाठी उत्तमरिती । प्रयत्नशील सर्वदा ॥"[४]

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात महात्मा गांधींना भारतीय ग्रामीण लोकांच्या दुर्बलतेची जाणीव होती. त्यांनी हा देश स्वच्छ देश बनविण्याचे स्वप्न पाहिले होते. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज व संत गाडगेबाबांनी ही स्वच्छतेबाबत प्रत्यक्ष कार्य केले. इ.स. २०१४ पासून देशात स्वच्छ भारत अभियान राबविले जाते. तरीही भारतामध्ये आवश्यक तेवढी जागरूकता स्वच्छतेबाबत झालेली दिसून येत नाही. तुकडोजी महाराज स्वच्छतेला आनंद जीवनाचा झरा मानत. स्वच्छतेमुळे केवळ विकारच नाहीशी होतात असे नाही तर त्यासोबत आनंदी विचारांचा विकासही आपल्या मनात होऊ लागतो.

"अतिसुंदर रहाणी आली । साफ गल्ली ही झाली
ना दिसे कुणाची नाली । स्वच्छता घरोघरी फुलली ॥"

राष्ट्रसंत स्वच्छतेबाबत आपल्या युगप्रभात ग्रंथात स्वच्छतेचे व्यापक स्वरूप स्पष्ट करतात," शौच म्हणजे शुद्धता, स्वच्छता, पवित्रता ही धर्माचे एक मुख्य लक्षणच श्रेष्ठाने सांगून ठेवले आहे आणि त्यात गावाची, घरादाराची, कपड्यालत्यांची, अंतर्बाह्य शरीराची व वाणी-मनाची सुद्धा स्वच्छता त्यांनी सुचवून ठेवली आहे."[५]

तुकडोजींनी शरीरशुद्धीसाठी प्रार्थना मन शुद्धीसाठी प्रार्थना ध्यान व ग्रामसूद्दीसाठी ग्रामसफाई नीराम धून अधिक कार्यक्रम सध्या परिस्थितीत भारतातील खेड्यांसाठी किती उपयोगाचे आहेत व सौंदर्य वाढविणारे आहेत हे भजनातून मांडले. आज स्वच्छता हे महत्त्वाचे मूल्य ठरते आहे. त्यासाठी रामधूनीची भजने रचली. त्यामधून स्वच्छतेचे संदर्भ महाराज देतात.

"सोड आता धामधूम, निघाली रामधुन । चाल गड्या! बघाया जाऊ रे ॥
झाड्न-झुड्न, सडा सारवण करून रांगोळ्या भरून, रंग लावू रे । "(संस्कार साधना, पान ६८)
"स्वच्छ करूया गाव सगळे, या झणी हो या झणी ॥
घाणही भरली पुरी, सगळ्या घरी सडकेवरी ।

(तुकड्यादास भजन अमृत सागर, मराठी भजन खंड, भजन, ९६७ पान ४२० व ४२१)

गावागावातील अस्वच्छता दूर व्हावी यासाठी भजनातून स्वच्छतेचे पाईक होण्यासाठी महाराज आवाहन करतात. महाराजांनी बाह्य स्वच्छतेबरोबर अंतरिक स्वच्छतेलाही तेवढेच महत्त्व दिलेले होते.

ग्राम आरोग्याबाबत विचार

भारतीय संस्कृतीत मानवाचे आयुष्य एका शतकाचे दर्शविले आहे. त्याचे चार भाग केलेले आहेत. त्यानुसार शरीराच्या अवस्था विशद केलेल्या आहेत. प्रत्येक भाग २५ वर्षाचा ठरविलेला आहे. या चारही अवस्थेत शरीर सुदृढ व उत्तम आरोग्यशील असावे अशी अपेक्षा केलेली आहे. आरोग्य उत्तम राहण्यासाठी काय प्रयत्न करावेत याबाबत ग्रामगीतेत हितोपदेश केलेला आहे. बाळाच्या विकासासाठी माता-पित्याने कोणती पथ्ये पाळावीत याबाबत ग्रामगीतेच्या दुसऱ्या अध्यायात काही सूचना केलेल्या आहेत.

संस्कार दुष्परिणाम कारी। न पडावे आतील गर्भावरी।
म्हणोनि माता-पित्यांनी सदाचारी। सदाचारी राहावे सद्भावे ।।
न करावे अश्लिल भाषण। न बघावे दृश्य हीन।
न राहावे व्यसनाधीन। दुर्गुणी अन्न न खावे।।
आहार-विहार सात्विक पूर्ण। उत्तम गुणी चिंतन, वाचन।
न ऐकावे शृंगार गायन। गर्भवतीस घेवोनि ।।

(ग्रामगीता अध्याय दुसरा, ओवी अनुक्रमे ३५,३६,३७)

सध्याच्या काळात गर्भवती घरात बसून राहू शकत नाही. तिला घराचे बाहेर दैनिक व्यवहार करावेच लागतात. अनेक स्त्रियांना नोकरी करावी लागते, उद्योगास जावे लागते, मजुरी करावी लागते. पती सोबत राहून अनेक कामात लक्ष द्यावे लागते. टीव्ही घराघरात असल्यामुळे त्यातील दृश्य दिसतात. त्यातील शृंगारिक गायन ऐकावे लागते. अशी स्थिती असली तरी गर्भवतीने आपल्या बाळाच्या शारीरिक वाढीसाठी उत्तम संस्कारासाठी स्वतःवर काही बंधने घातली पाहिजेत. जन्म देणाऱ्या बाळाच्या भवितव्याचा विचार तिने केला तर त्याचे संस्कार पोटातील बाळावर होतात. बाळाचा विकास करणे म्हणजे आपल्या गावातील एका घटकाचा विकास करणे हे माता-पित्याने ध्यानात ठेवावे हेच महाराजांना सांगायचे आहे. माता पिता जे सेवन करतात त्याचा प्रभाव बाळाच्या वाढीवर होत असतो म्हणून सात्विक आहार घेणे अत्यावश्यक आहे. छात्रालयातील विद्यार्थ्यांनाही सात्विक- साधे भोजन दिले पाहिजे. आजचे बालक हे उद्याचे नागरिक हे लक्षात ठेवून त्यांच्या व्यक्तिमत्वाच्या विकासासाठी सात्विक भोजन देणे अत्यावश्यक आहे. उत्तम आरोग्यासाठी आदर्श दिनचर्या असावी असे ग्रामगीतेत महाराज सांगतात. आपल्या शरीराची उत्तम वाढ व्हावी आणि आपले उत्तम आरोग्य लाभावे यासाठी उत्तम दिनचर्या प्रत्येक ग्रामस्थाची असली पाहिजे यावर महाराजांचा कटाक्ष होता. त्यांच्या आश्रमात दिनचर्या ठरलेली असे आणि आजही दिनचर्या ठरलेलीच असते.

त्याची वैशिष्ट्ये अशी आहेत,

वेळेवरि झोपवावे, जागवावे (अ.२,५६)
कराया लावावे प्रातःध्यान(अ.२, ५७)
नित्यनियमाने उषःपान। सूर्यनमस्कार आसन।
पोहणे आणि निंबसेवन। आरोग्यदायी जे सोपे।।(अ.२,५८)
शीतजले करवावे स्नान। सकाळी रानीवनी गमन।
करवावे नेहमी पठणपाठण। चारित्र्यवंताचे।। (अ.२, ५९)
राष्ट्रसंतांच्या मते गाव व्हावया निरोगी, सुंदर।
सुधारावे लागेल एकेक घर। आणि त्याहूनि घरात राहणार।
करावा लागेल आदर्श।। (अ.२,२२)
व्यक्ती व्हाया आदर्श सम्यक। पाहिजे दिनचर्या सात्विक।
सारे जीवन निरोगी सुरेख। तरीच होईल गावाचे।।
(अ.१४,२३)

उत्तम दिनचर्या असली तर नागरिकांचे उत्तम आरोग्य राहील त्यामुळे सारे ग्रामस्थ स्वस्त दिसतील ते ग्राम विकास कार्यात सहभागी होऊ शकतील असे महाराज सांगतात. उत्तम आरोग्यासाठी सात्विक भोजन घ्यावे.

भोजन म्हणजे भूमातेचा प्रसाद होय आणि या प्रसाद सेवनाने उत्तम आरोग्य लाभते परंतु हा प्रसाद निवडणे ही प्रत्येक व्यक्तीची आणि कुटुंबाचे काम आहे. अन्न हे वेगवेगळ्या प्रकारचे असते. राजस, तामस व सात्विक भोजनाची प्रकार अनेक हे खरे असले तरीही महाराज म्हणतात त्यात आपली शक्ती पाहुनी सम्यक। पचेल तैसे करावे। (अ.१४,८८) जे अन्न आपण खातो ते पचलेच पाहिजे, अन्न पचन न झाल्यास शारीरिक विकार वाढतात, रोग निर्माण होतात.

खाद्य आणि रोग यांचा संबंध आहे. खाद्य आणि भोग यांचे विशिष्ट नाते आहे. खाद्य आणि संस्कार यांचेही प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष परिणाम आहेत याची जाणीव करून देताना ग्रामगीतेत कोणी खाद्य रोग करी। कोणी खाद्य भोग करी। कोणी खाद्य वाईट संस्कारी। करिते प्राण्या।। (अ.१४,९०) जे लोक सात्विक अन्न सेवन करतात त्यांच्यात सात्विक विचार प्रवर्ततात पण राजस-तामस अन्न सेवन करणाऱ्यात राजस-तामस विचार येतात.

मद्यमांसाहार करिती कोणी विकार बुद्धी वाटे मनमानी। भलतेचि रोग जाती लागून। सांसर्गिक आदी।। (अ.१४,९४) म्हणून मद्यमांसाहार मानवाने टाळाच पाहिजे. जैसे ज्याचे रक्तरसगुण। तैसे त्याचे विचार होती स्फुरण। हे कुणीहि विसरता कामा नये. काही क्रूर दिसतात काही शूर दिसतात काही मंद बुद्धीचे दिसतात तर काही बुद्धिमान दिसतात त्याला एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे आहारच होय.

वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामीण भागातील आरोग्याच्या समस्या व गैरसमजुती ग्रामीण सामाजिक जीवन प्रथा परंपरा व अंधश्रद्धा इत्यादी लक्षात घेऊन ग्रामगीतेतून ग्रामीण भागातील मनुष्याच्या सुदृढ आरोग्याचा संदर्भात प्रबोधन केले आहे. 'आरोग्य हीच खरी संपत्ती' या उक्तीप्रमाणे प्रत्येक मनुष्याच्या जीवनात आरोग्याचे महत्त्व आहे. पूर्वी गावांमध्ये मोठ्या प्रमाणात साथीचे आणि संसर्गजन्य आजार होत असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात मनुष्य मृत्युमुखी पडत होते. आज करोना सारख्या सांसर्गिक रोगाने संपूर्ण जगास हैरान केले आहे. ग्रामीण भागात शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे आणि अंधश्रद्धेचे प्रमाण जास्त असल्यामुळे आजारावर योग्य प्रकारे उपचार होत नव्हता. अंधश्रद्धेवर विश्वास ठेवून देवी-देवतांचा खूप झाला असे समजून देवदेवतांना प्रसन्न करण्याचे प्रयत्न केल्या जात होते अशा गावची परिस्थिती लक्षात घेऊन वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात देवदेवता किंवा परमेश्वर ही मनुष्याच्या कल्याणासाठी उद्धारासाठी आहे त्याचा कोप कुणावरही नसतो. देवतांचा कोपकोणावारही नसतो. सर्व लोक परमेश्वराची लेकरे असल्यामुळे परमेश्वर कोणाची छळवणूक करीत नसून आरोग्याची हानी करण्यासाठी आपण स्वतःच जबाबदार व कारणीभूत आहोत हे महाराजांनी पटवून दिलेले आहे.

सर्व लोक लेकरे त्याची। छळना कां करील कोणाची?
कृती आपलीच आपणा जाची। शत्रू आपणचि आपुले।।
(ग्रा.अ.१४, ओवी ७)

आपली कृतीच आपल्याला त्रास देते व आपली शत्रु बनते. आपणच आपल्या आजूबाजूला घाण करतो. त्यातूनच रोग जीवजंतूची निर्मिती होऊन निरनिराळे साथीचे आणि संसर्गजन्य रोग निर्माण होतात. आपली नियमितपणे जीवनशैली नाही. आहार-विहार नाही. हवा पाणी वातावरण शुद्ध नाही. खाण्यापिण्याच्या सवयी नियमित नाही. अशा या अनियमितपणाने शरीरातील सप्तधातू दूषित होऊन आपण रोगाला बळी पडतो. पूर्वीचे शहाणे लोक म्हणत, 'हॉटेली खाणे मसणा जाणे' आज तर शहराशहरात होटेलात दवाखाने व डॉक्टरबाबत विश्वास वाढलेला आहे.

पन्नास वर्षांपूर्वी महाराजांनी ग्रामगीतेमध्ये लिहून ठेवलेले आहे की, गावा असो वा शहर तेथील जीवनशैली बिघडली म्हणूनच लोक रोगांनी ग्रासलेले आहेत.

गाव असो अथवा शहर। तेथील बिघडले आचार-विचार।
म्हणूनीच रोगराईने बेजार। जाहले सारे जनलोक।।
गाव व्हावया निरोगी, सुंदर। सुधारावे लागेल एक घर।
आणि त्याहूनही घरात राहणार। करावा लागेल आदर्श।।
(ग्रा.अ.१४, ओवी २१,२२)

मित्रहो, मागील वर्षी करोना-१९ने संसर्गरोग महामारीने संपूर्ण जग हतबल झाले होते. हे माणसाच्याच चुकीच्या वागणुकीमुळे. जगातील आज अमेरिका, स्पेन इटली सारखी विकसित राष्ट्र कोरोनामुळे अडचणीत आलेले आहेत. मृत्युदर दररोज वाढतोच आहे. भारतामध्ये वेळीच मा.पंतप्रधान नरेंद्र मोदी साहेबांनी लॉकडाउनची घोषणा केली. प्रशासन व जनतेनेही ती पाळली. म्हणूनच आपण बरेच सावरलो. यानंतरही आपणास सार्वजनिक जीवनात स्वच्छता, शारीरिक अंतराने वागणे कायमच ठेवावे लागणार आहे. खरंच आज राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज असते तर ग्रामगीते सारखा आरोग्यगीता हा ग्रंथ त्यांनी समाजासाठी लिहिला असता, अनेक प्रासंगिक भजने लिहिली असती. या संसर्गजन्य रोगाचे नाव आज जगाला माहीत झाले असले तरी संसर्गजन्य रोग म्हणून त्याचा उल्लेख ग्रामगीतेत त्यांनी केलेला आहे.

मद्यमांसाहार करिती कोणी विकार बुद्धी वाटे मनमानी|
भलतेचि रोग जाती लागून| सांसर्गिक आदी|
(ग्रामगीता अध्याय १४, ओवी ९४)

निसर्गाने आपणास भरपूर अन्नधान्ये, फळे दिलीत परंतु आपण माणसांनी प्राणी जगतासही सोडले नाही. कधीकधी सोशल मीडियावर चीन देशातील व्हिडिओ व फ़ोटो कीटक, कुत्रे, पक्षी,प्राणी, कृमीना माणसे खातानाचे फोटो पाहिले होते व तेव्हा असे वाटले की कितीही क्रूरता व क्रोर्य!

करोनाचा विषाणू वटवाघुळ या पक्षापासून माणसात संक्रमित झालेला आहे तेव्हा करोनाच्या निमित्ताने जगालाच इशारा या निसर्गाने दिलेला आहे असे म्हणता येईल. वेळीच जागे व्हा! नाहीतर मरणाला तयार व्हा! असाच काहीसा इशारा करोनाने दिलेला आहे. आपल्या जीवनशैलीमध्ये शिस्त खूप महत्त्वाची आहे. निसर्गाच्या नियमाची केलेल्या मोडतोडीचा परिणाम कोरोना संकट आहे.

प्रातःकालीन उठण्याचे महत्व

उशिरा उठणार माणूस आळशी म्हटला जातो. उशिरा उठल्याने अंगी जडपणा, अवयव शिथिलता येते. मलबद्धता वाढते. त्यामुळे रोगाचे निर्मिती होते त्याचा परिणाम कार्यशैलीवर होऊन घरात दुर्भाग्य शिरते. प्रातःकालची आरोग्यदायी हवा सर्व जीवांना मानवणारी असते. ती व्यक्तीत व सृष्टीत सजीवता निर्माण करते. सकाळी फिरल्याने रक्त शुद्ध होऊन व्यक्तीची रोगप्रतिकारक शक्ती वाढते. त्या वेळी उत्तम संकल्प केल्यास पूर्ण होतात. म्हणून नियमितपणे प्रात:स्मरण करावे. निसर्गाच्या वातावरणाने उत्साहाने भरावे. सुदृढ आरोग्यासाठी हाच नित्यनियम महाराजांनी सांगितलेला आहे.

सकाळी करावे उष:पान। त्याचे अंतरीइंद्रियाचे शांतवन।
नंतर करावे शीतजलस्नान। अति प्रसन्न चित राहे।।
(ओवी ४९)

सकाळी थंड पाण्याने स्नान करावे. त्यामुळे त्वचेतील शक्ती जागृत होते. तरतरी व उत्साह वाढतो. मेंदूचा भाग थंड राहिला तर बुद्धीचा विकास होतो असा थोरांचा अनुभव आहे. स्नानानंतर प्रार्थना मंदिरात निर्मळ स्थळी उपासना ध्यान करावे. महाराजांनी सकाळच्या उत्तम स्थितीचे वर्णन केलेले आहे. प्रातःकाळी कुणी धावताहेत, चालत आहेत, कोणी योगासने- सूर्यनमस्कार करीत आहेत, गाताहेत, चिंतन करत आहेत. अशा सुंदर वेगवेगळ्या दृश्याची कल्पना महाराजांनी केलेली आहे. घराची, आश्रमाची मंदिराची, रस्त्याची, गाई-म्हशीच्या गोठ्याची आरशासारखी स्वच्छता ठेवण्यास ते सांगतात.

इ.स.२०१४ पासून भारतामध्ये स्वच्छ भारत अभियान मा. पंतप्रधान नरेंद्रजी मोदी यांनी सुरू केलेले आहे. महात्मा गांधी, संत गाडगेबाबा, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या प्रेरणेनेतूच हे अभियान सुरु आहे. त्यामुळे देशातील गावे, शहरे, नद्या, तळी स्वच्छ व्हायला लागल्या. श्रमप्रतिष्ठा व कार्यसंस्कृती निर्माण व्हायला लागली. समाजामध्ये स्वच्छता हे मूल्य रुजायला लागले. मागील वर्षी कोरोनाकाळात आपण इतर देशांच्या तुलनेत कमी प्रभावित झालेलो आहोत. त्यासाठी स्वच्छतेबाबत आपली जागृतीच कारणीभूत झालेली आहे. स्वच्छता ही सर्वांना आवडते. जिथे स्वच्छता तिथेच आरोग्य नांदू लागते व तेथील लोकांना उदंड आयुष्य लाभते. आहाराच्या पद्धतीबाबत महाराज लिहितात,

भोजन म्हणजे आहार घेणे। तेथे कशाला देवाचे गाणे।
हास्यविनोद कां न करणे। उल्हासास्तव।।(ओवी ७३)

आहार घेताना उल्हास यावा म्हणून हास्यविनोद करावे प्रसन्न चित्ताने आहार घ्यावा. अन्नाची आहुती देणे यास थोर लोक यज्ञ म्हणत. शुद्ध मनाच्या घडणीसाठी सुविचार, शुभचिंतन केल्याने अन्नाबरोबर निर्मळ गुणांचा प्रवेश शरीरात होतो. जेवताना आजूबाजूस पवित्र सात्विक रोगनाशक वातावरण निर्माण करून रांगोळ्या काढून भोजनाची जागा प्रसन्न करावी. हात-पाय स्वच्छ पाण्याने धुऊन स्वच्छ पुसून घ्यावेत. त्यामुळे अग्नी दिपण होते. भोजनापूर्वी सर्वांनी मिळून काम करावेत. जेवणात बसल्यावर गीतापाठ आणि शांतीमंत्र म्हणावा. सर्वांना समर्पण करून आदराने अन्न सेवन करावे. पात्राजवळ घास घेणे व पाणी फिरवणे म्हणजेच अन्न ईश्वरास अर्पण करणे होय. अन्न ईश्वराने निर्माण केल्यामुळे अन्न हे ईश्वरी प्रसाद होईल.

राजस, तामस, सात्विक। भोजनाचे प्रकार अनेक।
त्यात आपली शक्ती पाहूनि सम्यका पचेल तैसे करावे।।
(ओवी ८८)

आहार कसा घ्यावा? पचायला हलका आपल्या प्रकृतीशी जुळणारे खाद्य घ्यावे. माणसाने काय खावे म्हणजे तो माणसाप्रमाणे शोभेल हाच सज्जनांनी विचार करावयाचा आहे. महाराज म्हणतात,

ज्यासि मनुष्य लाभावे। ऐसे वाटे जीवेभावे।
त्याने सात्विक अन्नची सेवावे। सर्वतोपरी।। (ओवी १०३)

मनुष्यपण प्राप्त होण्यासाठी सर्वतोपरी सात्विक अन्न सेवन करणे याला महाराजांनी महत्त्व दिलेले आहे. सात्विक अन्न सहजतेने सर्वांना प्राप्त होते जे श्रम करून शेतीत पिकविल्या जाते. भाजी, भाकर, भात, पोळी कंद मुळे यामध्ये सत्वांश असते आणि ते आरोग्यवर्धकासाठी आवश्यक असते. तळले, विटले आंबट, खारट, अतिगोड, मसालायुक्त अन्न खाऊ नयेत. महाराज म्हणतात, प्रकृतीच्या विरुद्ध आहार घेणे, खाताना काळवेळाचा विचार न करणे, आंबट तेलकट असे मिश्रआहार हे विषारी आहार आहेत. अशा विषारी आहारामुळे प्रकृती बिघडते. अति जास्त खाण्यामुळे विकृती निर्माण झाली तर त्याला प्रत्यक्ष धन्वंतरीही सुधारू शकत नाही. त्यावर औषधी व संपत्ती खर्च करूनही काही उपयोग होत नाही.

नियमित सात्विक अन्नची खावे।साधे, ताजे, भाजीपाले बरवे।

दूध, दही आपल्या परी सेवावे। भोजन करावे औषधचि।।
(ओवी १२६)

तुकडोजी महाराज म्हणतात, मनुष्याच्या भोजनात नियमितपणा असावा व साधे ताजे उत्तम सात्विक अशा पालेभाज्यांचा समावेश आहारात करावा. दूध, दही आपल्यापरीने सेवन करावे. भोजन औषध समजून अल्प व मोजके घ्यावे. गाईचे दूध नित्य सेवन केल्यास प्रकृती सुधारते असे ते म्हणतात. त्यालाच ते कायाकल्प म्हणतात. त्यामुळे शक्ती, चपळता कुशाग्र बुद्धी व चांगले आरोग्य लाभते व मनुष्य दीर्घायुषी होतो.

निष्कर्ष

1. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे ग्रामस्वच्छता व ग्राम आरोग्याचे विचार भारत देशाच्या शाश्वत विकासासाठी अत्यंत महत्वाचे आहेत.
2. महाराजांनी बाह्य स्वच्छतेबरोबर अंतरिक स्वच्छतेलाही तेवढेच महत्त्व दिलेले होते.
3. राष्ट्रसंतांनी गावाच्या पुनर्निर्माणासाठी रामधूनची संकल्पना मांडली.
4. भारत देशात राबविलेले स्वच्छ भारत अभियान हे ग्रामगीतेतील ग्रामशुद्धी अध्यायाचाच परिपाक होते.
5. आंतर बाह्य स्वच्छतेमुळेच मानवी जीवन सदृढ व निरोगी बनते.
6. आरोग्य उत्तम राहण्यासाठी काय प्रयत्न करावेत याबाबत ग्रामगीतेत महाराज हितोपदेश करतात.
7. आजचे बालक हे उद्याचे नागरिक हे लक्षात ठेवून त्यांच्या व्यक्तिमत्वाच्या विकासासाठी सात्विक भोजन देणे अत्यावश्यक आहे.
8. उत्तम आरोग्यासाठी आदर्श दिनचर्या असावी असे ग्रामगीतेत महाराज सांगतात.

संदर्भग्रंथ

1. कडवे रघुनाथ संपादक, श्री गुरुदेव मराठी मासिक पत्रिका, ऑगस्ट २०१२, श्री गुरुदेव प्रकाशन, मोझरी गुयुकुंज आश्रम, पान १८
2. वं. राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराज विरचित ग्रामगीता, श्री गुरुदेव ग्रामगीता प्रतिष्ठान, गुरुदेव नगर, गुरुकुंज आश्रम, ता. तिवसा पान १०९
3. तत्रैव, पान १११
4. तत्रैव, पान २२३
5. कडवे रघुनाथ संपादक,राष्ट्रसंत समग्र गद्य वाड्मय, श्री गुरुदेव गुरुकुंज आश्रम, प्रकाशन दिनांक १५ फेब्रुवारी २०००, पान २८
6. वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विचारदर्शन- संपादक डॉ. एल. एस. तुळणकर
7. बोथे डॉ. राजाराम संपादक, तुकड्यादास भजन अमृत सागर खंड, श्री गुरुदेव प्रकाशन, आखिल भारतीय गरुदेव सेवाश्रम, गुरुकुंज आश्रम, मोझरी, प्रथम संस्करण ग्रामजयंती २०१४.

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

पंचायतराजच्या माध्यमातुन ग्रामस्वच्छता

प्रा. धिमधिमे के. एम*
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
सरस्वती महाविद्यालय केज

डॉ. गोविंद बावस्कर**
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
किल्ले धारुर महाविद्यालय, धारुर

प्रस्तावना :-

प्राचीन कालखंडा पासुन भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्था असित्वात आहे. याचा उल्लेख प्राचीन काळात दिसुन येतो. जसे, रामायण, महाभारत, मुद्राराक्षस या काळात स्थानिक स्वंराज्य संस्था अतित्वात होती. तसेच कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र या ग्रंथात सुद्धा ग्राम प्रशासनाचा उल्लेख आढळतो. बुध्दकालीन जातक कथामधील शिलालेख वरुन गाव हे स्वंयशाशित होते. ग्रीसमधुन आलेल्या मॅगेस्थनिस या प्रवशाने आपल्या प्रवास वर्णनात ग्रामपंचायतीचे सविस्तर वर्णन केलेले आहे.

प्राचीन भारतीय समाजावर ग्रामपंचायतीचा फार मोठा प्रभाव होता. स्वायत्ता व स्वयंपूर्ण घटक असलेल्या भारतीय खेड्याचा कारभारात जबाबदारी ग्रामपंचायतीवर पडली होती. म्हणुन सर यामतेस मेटकाफ यांनी भारतीय खेड्याचे वर्णन छोटी गणराज्ये या शब्दात केले आहे. प्राचीन ग्रामपंचातीना रुदी आणि संकेतानुसार काम करावी लागत जमिन महसुल गोळा करणे आणि राजाकडे जमा करणे, न्यायदानाये काम करणे, जमिनीवरुन निर्माण होणारे वाद आणि तंटे मिटविने, अंतर्गत शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे, गावातील लोकांचे संरक्षण करणे, गावासाठी दिव्याच्या पर्यायी सोय करने, सार्वजनिक जलाशय व पाणवठे यांची निर्मिती करणे. देवाल्ये, धार्मिक स्थळे, दुष्काळ, रोगराई, यासारख्या नैसर्गिक आपतीच्या काळात गावातील लोकांच्या दृष्टिने आवश्यक त्या योजना यावरुन असे निर्देशनास येते की, प्राचिण काळखंडात ग्रामपंचायतीला अनन्य साधारण महत्व होते. परंतु मोगल कालखंडात पंचायतराज संस्थाना उत्तरती कळा लागली. गावातील प्रशासन चालवण्यासाठी कोतवाल, मुखिया संरपंच ही पदे निर्माण करण्यात आली. यानंतरच्या ब्रिटीश राजवटीत स्थानिक स्वराज्य संस्था नष्ट झाल्या परंतु याच कालखांडात 1987 मध्ये देशातील पहिली महानगरपालीका मद्रास येथे स्थापन करण्यात आली. 1882 मध्ये लॉर्ड रिपन यांनी पंचायतराज संबंधी कायदा केला. म्हणुन लॉर्ड रिपन यांना स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे जनक म्हटले जाते.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थाना महत्वाच घटक मानव्यात आले. भारतीय घटनेच्या कलम 40 नुसार ग्राम पंचायतीना मान्यता देण्यात आली. महात्मा गांधीनी पाहिलेले ग्रामस्वराज्याचे स्वप्न साकारव्याच्या दिशेने वाटचाल करण्यात सुरवात करण्यात आली. यांचाच एक भाग म्हणुन 2 ऑक्टोबर 1952 साली सामुद्रायीक विकास योजना सुरु करण्यात आली. य योजनेला आनुसरुन 2 ऑक्टोबर 1953 ला राष्ट्रीय विस्तार योजना सुरु करण्यात आली. या दोन्ही योजनाला लोकांचा आपेक्षित पाठिबा मिळाला नाही. या योजनाना आपयक्षे आली. यांचे मुल्यमापन करण्यासाठी 1957 साली बलवंत रॉय महेता यांच्या अक्षअतेखाली समितीची स्थापना करण्यात आली. या समीतीने आपला आहवाल 1957 मध्ये सादर केला आणि त्रिस्तरीय पंचायत राजची स्थापना करण्याची शिफारस केली. या शिफारशीच्या आधारावर 2 ऑक्टोबर 1959 ला राजस्थान मधील नागारे या ठिकाणी पंडित जवाहरलाल नेहरु यांच्या हस्ते पंचायत राजची सुरुवात करण्यात आली. महाराष्ट्रात 1 मे 1962 पासुन महाराष्ट्रात पंचायत राज्याची अमंल बजावणी सुरु झाली. 1992-93 मध्ये झालेल्या 73 व्या व 74 व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायतराज संस्थाना घटनात्मक दर्जा मिळाला घटनेच्या 243 मध्ये तरतुद करण्यात आली व भारतीय राज्यघटनेला 11 वे परिशिष्ट जोडण्यात आले.

भारत हा खेड्याचा देश आहे आजही भारतात 69% लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. भारतातील 26% लोकसंख्या ही दारिद्र्य रेषेखाली जिवन जगते. लोकाच्या अन्न्, वस्त्र निवारा या मुलभुत गरजा ही पुर्ण झालेल्या नाहीत म्हणुन डॉ. अमर्त्य सेन यांच्या मते कोणत्याही देशातील निरक्षरता, कुपोषण आणि आरोग्याचा अभाव हे विकासातील प्रमुख अढथळे आहेत.

1992 मध्ये 73 व 74 व्या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायताज संस्थाना घटनालक दर्जा मिळाला ग्रामपंचायतीना विविध प्रकारचे कार्य करावे लागते. यामध्ये कृषी व ग्राम आरोग्य संबंधीचे कार्य, शिक्षणासंबधी कार्य, दळणवळण व

सार्वजनिक कार्य, सार्वजनिक आरोग्य विषयक कार्य इत्यादी कार्य ग्रामपंचायतीना पार पाडवे लागते सार्वजनीक आरोग्य विषयक कार्यामध्ये ग्रापंचायतीना आरोग्य रक्षणाची आणि आरोग्य संबंधनाची जाबाबदारी पार पाडावी लागते. आरोग्याचे सर्वधन आणि रक्षण करण्यासाठी स्वच्छतेला विशेष महत्व द्यावे लागते. ग्राम स्वच्छता राखण्यासाठी आरोग्यस अपायधारक विहिरो, डबकी, खाख्सळणे, सार्वजमिक गटारे, बांधणे, सार्वजनिक, विहिरी इतर पाणवळे करणे, केरकचऱ्याचा निपटारा करणे, शौचालय बांधणे, इत्यादी कार्य ग्रामपंचायती द्वारे केली जातात.

ग्रामीन भागात आरोग्याची गंभीर समस्या आहे. रोगराई व आजाराचे प्रमाण वाढुन शारिरिक आर्थिक हानी होत आसते. स्वच्छता ही दोन प्रकारची असते एक वैयक्तीक स्वच्छता आणि परिसर स्वच्छता या दोन्ही स्वच्छता राखल्या शिवाय आरोग्य लाभ शक्य नाही. सामाजिक वातावरण सार्वजनिक वातावरण अस्वच्छता परंपरागत जीवनशैली, पिण्याचे, पाणी, सकस आहार आणि मानसिकता, शिक्षण, अंधश्रध्दां, आशा अनेक घटकांचा परिणाम आरोग्यावर होत असतो. व्यक्तीचे वैयक्तीक आरोग्य हे सार्वजनिक होत असते. व्यक्तीचे वैयक्तीक आरोग्य हे सार्वजनिक घटकावर अवलंबुन असते. शुध्द पिण्याचे पाणी, सकस आहार, सार्वजनिक स्वच्छता आणि प्रदुषण हे घटक सामाजिक स्वरुपाचे आहेत.

ग्रामिण समाजात स्वच्छतेच्या अभावामुळे आजाराला समोर जाण्याची समस्या मोठ्या प्रमाणात आहे. यासाठी अनेक घटक जबाबदार आहेत.

1. **व्यक्तीगत आरोग्यकडे दुर्लक्ष :-**

सार्वजनिक आरोग्याची सुरुवात ही व्यक्तीच्या व्यक्तीग आरोग्य पासुन होते ग्रामीण समाजात वैक्तीक स्वच्छतेकडे दुर्लक्ष होत. यातुन विविध आजाराची बाधा होते.

2. **आर्थिक दारिद्रय :-**

ग्रामीण समाजात दारिद्रयाचे प्रमाण अधिक आहे. शा कुटुबातुन स्वच्छता साधणे कठिण होते. स्वच्छता राखली जात नाही.

3. शिक्षणाचे प्रमाण कती :-

ग्रामीण समाजात शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे. शिक्षणाच्या अभावा मुळे स्वच्छतेसाठी आसणार स्वच्छते विषमीतसेच आरोग्या विषयी बेकारी वृत्ती वाढीत लागते.

4. **व्यसाधीनता :-**

ग्रामीण समाजात व्यसनाधीतेचे प्रमाण अधिक आहे यात वागणे व्यसत तंबाखु, विठोमे, व्यसन, गांजा, गुटखा, यासारख्या व्यासनातुन स्वच्छते कडे आणि आरोग्याकडे दुर्लक्ष होत असत्याचे. दिसुन येते. यातुन कंपडे स्वच्छ न ठेवणे, हातपाय स्वच्छ न धुणे आशा प्रवृत्ती वाढताना दिसतात आशा अस्वच्छतेचा कारणा मुळे आजाराचे प्रमाण वाढते.

5. **दुषित पाणी :-**

भारतीय स्वांतत्र्याच्या 65 वर्षो नंतरही स्वच्छता आणि शुध्द पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा ग्रामीण भागत होत नाही. ग्रामीण भागात आजही सार्वजनिक विहिरी, तलाव नद्या ओढे बोअर यातुन पाणी पुरवठा होत असातो हे पाणी शुध्द आणि पिण्या योग्य आहे की नाही यांची खात्री देता येत नाही या पाण्यात रोग जंतु, धुळ, पाणी, माशी, यासारखे किटक, अस्वच्छ हात याद्वारे व्यक्तीच्या पदार्थात मिसळतात यातुन हगवण, जंत, काविळ टायफाईड, विषयमज्वर, पोलीओ, कॉलरा या सारखे रोग दुषित पाण्यामुळे पसरतात.

6. **पर्यावरण प्रदुषन** :-

आधुनिक काळात शेतात विविध किटक नाशक, रासायनिक खते, याचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढलेला आहे यांचा विपरीत परिणाम पर्यावरनावर होत आहे.

7. **परिसर स्वच्छतेचा अभाव :-**

आजच्या ग्रामीण समाजात व्यैक्तीक आजि कौटुबिक पातळीवर स्वच्छता यावर लक्ष दिले जात आहे. परंतु परिसर स्वच्छतेवर दुर्लक्ष केले जाते. यातुन साथीच्या रोगांचा प्रादुभाव वाढत असताना दिसुन येतो.

वरील सर्व घटक अस्वच्छतेला जबाबदार असले तरी पंचायतराजच्या माध्यमातुन स्वच्छता राखण्यासाठी उपाय योजना केली जात आहे.

1. **प्रसार माध्यमातुन प्रचार आणि प्रसार :-**

आधुनिक काळात टि.व्ही, रेडिओ मोबाईल या सारख्या साधना द्वारे स्वच्छते विषयी जगनागृती केली जात आहे.

2. **परिसर स्वच्छता आणि शाश्रत विकास :-**

परिसर स्वच्छता राखण्यसाठी पंचायत राजच्या माध्यामतुन प्रयत्न केले जात आहेत तसेय सांडपाण्याची निपटारा करण्यासाठी गटारे, बांधणे, शौचालय बांधकाम, यासारखे उपाय केले जात आहेत.

3. **शुध्द पिण्याचे पाणी :-**

पंचातराजच्या माध्यमातुन पिण्याचे शुध्द पाणी पुरवठा योजना सुरु केलेली आहे.

4. व्यसनाधीनता :-

समाजातील व्यसनाधिता कमी करण्यासाठी दारु सारखे व्यसन कमी करण्यासाठी पंचायतच्या माध्यमातुन दारु बंदी करण्याचे ठराव घेऊन दारु बंदी केली जात आहे.

सारंश :-

भारत हा खेड्या या देश आहे आजही 69% लोकसंख्या खेड्यात राहते. ग्रामीण समाजाचे प्रश्न हे देशाचे प्रश्न मानले जातात. ग्रामीण भागात आजही स्वच्छतेबाबत उदासीनता दिसुन येते. सामान्यता 80% रोग हे अस्वच्छतेमुळे निर्माण होतात. 38 लाख व्येक्तीना साथीच्या रोगाची बांधा होते. भारतात 38% लहान बालाकांचा मुत्यृ हा डायरिया व जल सुएकतेमुळे होते. यासाठी स्वच्छतेचा व्यापक दृष्टिकोन विकसीत करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाचा संत गाडगे बाबा ग्राम स्वच्छता अभियान ही योजना महत्वाची भुमिका बाजावित आहे. तसेच पंचायतराज माध्यमातुन मोठ्या प्रमाणात स्वच्छता मोहिम राबविणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

1. भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र- डॉ दिलीप खैरनाट, विद्याबुॅक पब्लिशर्स औरंगाबाद – जानेवारी 2010
2. ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र प्रा.अशोक गोरे- विद्याबुॅक पविमशासे-औरंगाबाद जुन 2014
3. भारत मे ग्रामीण विकास रामजी यादव अर्जुन पब्लिशिंम हाऊस 2005- नई दिल्ली
4. पंचायतराज डॉ. वा. भा. पाटील, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव – 2012

ग्रामस्वच्छता आणि महात्मा गांधी

प्रा. डी.एन. रिठे
इतिहास विभाग
र.भ.अट्टल महाविद्यालय,गेवराई जी. बीड

प्रस्तावना

सध्या देशात असलेल्या अनेक समस्यांपैकी स्वच्छता, आरोग्य, पर्यावरण संवर्धन या समस्याही महत्वाच्या बनलेल्या आहेत. गांधीजींनी आपल्या आचार-विचार आणि कृतींमधून अनेकदा स्वच्छतेला जीवनात प्राधान्य असले पाहिजे हे दाखवून दिलेले आहे. गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणे स्वच्छता, साफसफाई, प्रदूषण निर्मूलन, आरोग्य, पर्यावरण संवर्धनासाठी विकेंद्रित रचना आवश्यक आहे. त्यामध्ये लोकसहभागाची आवश्यकता असते. त्याशिवाय स्वच्छतेची परिपूर्ण उपाययोजना करता येणार नाही.आणि त्याशिवाय ग्राम विकासही साधता येणार नाही

उद्दिष्ट्ये :

1. महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वच्छतेच्या कार्याचा व विचारांचा अभ्यास करणे
2. ग्राम विकासाच्या प्रक्रियेत ग्रामस्वच्छतेचे महत्व याचा अभ्यास करणे

संशोधन पद्धती :

सदरील संशोधन पेपरसाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून त्यासाठी दुय्यम साधनाचा आधार घेण्यात आला आहे.

गांधीजी नेहमी म्हणायचे की स्वातंत्र्यापेक्षा स्वच्छता महत्त्वाची आहे. त्यांच्या या विचारावरून आपण समजू शकतो की त्यांच्यासाठी स्वच्छता किती महत्त्वाची होती. त्यांनी स्वच्छ आणि निरोगी भारताची कल्पना केली. आरोग्य, पाणी हे स्वच्छतेशी निगडित असणारे विषय आता प्रदूषणाच्या समस्या बनलेल्या आहेत. प्रदूषणाचे प्रश्न जागतिक समस्यांचाही भाग असतात, जसे हवामानबदल त्याचा सामना प्रत्येकास करावा लागत आहे. म्हणून गांधीजींचे विचार आजही तितकेच महत्त्वाचे आहेत. गांधीजीनी म्हटले होते स्वच्छता ही बाहेरून कोणीतरी लादून येत नसते तर ती स्वतः अंगीकारावी लागते त्यामध्ये कृती असते. स्वच्छतेसाठी स्वतः पुढाकार घ्यावा लागतो, मनोबल वाढवावे लागते. ही कुणा दुसऱ्यावर सोपवण्याची गोष्ट नाही. म्हणून प्रत्येकाने स्वच्छतेमध्ये सहभाग घेतला पाहिजे. गांधीजींच्या काळी पाणी-पर्यावरण संसाधनांचे प्रश्न तितकेसे गंभीर नव्हते, तरीसुद्धा स्वच्छता आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती टिकवण्याच्या अनुषंगाने त्यांनी स्वतः प्रयोग करून त्यास चालना दिली आणि समाजघटकांना अंगीकारण्यास प्रवृत्त केले. 'महात्मा गांधी यांनी देशाला व जगाला शेकडो संकल्पना दिल्या. त्यात ग्रामस्वराज्य व स्वच्छता हि संकल्पना महत्वाची आहे. देशातील सात लाख खेडी स्वयंपूर्ण झाली तरच देशाची प्रगती होईल, अशी महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना होती. गावांना विकसित करण्याचे सामर्थ्य गांधी विचारात आहे. आणि ती आता आपल्याला पूर्ण होताना दिसत आहे. ‘स्वच्छ भारत अभियान’ ही भारत सरकारने स्थापन केलेली मोहीम आहे. या स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत स्वच्छतेचा प्रश्न सोडविण्यासाठी लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणे ठिकठिकाणी शिबिरे आयोजित करणे कार्यक्रमाच्या माध्यमातून त्यांना तपासून होणाऱ्या फायद्याविषयी जागृत करणे ग्रामपंचायतीच्या मदतीने सर्व घरामध्ये असलेल्या कचऱ्याचे आणि सांडपाण्याची व्यवस्थापन वैज्ञानिक पद्धतीने करणे शिकविले जात आहे. स्वच्छ भारत अभियान भारत सरकारचा एक कौतुकास्पद प्रयत्न आहे. जर पाहिले तर आपल्या सभोवताली स्वच्छता राखणे ही आपली नैतिक जबाबदारी आहे प्रत्येक जण आपले घर आणि घराच्या अंगण स्वच्छ करतील परंतु काहीजण असतात जे आपल्या घरामध्ये असलेली घाण आणि कचरा रस्त्यावर चौकावर फेकून देतात विचार करा आपल्यासाठी हे किती लज्जास्पद आहे त्यांना वाटत नाही की संपूर्ण देश आपले घर आहे ती ही स्वच्छ ठेवणे आपली काम आहे.

ग्राम स्वच्छतेचे महत्त्व

आज काल आपण आपल्या वैयक्तिक स्वार्थासाठी इतरांकडून अपेक्षा ठेवतो आपली ही सवय बदलली पाहिजे गांधीजी नेहमी म्हणायचे की जर आपल्याला समाजात बदल पहायचा असेल तर प्रथम आपण स्वतःला बदलले पाहिजे कोणताही शेजारी किंवा बाहेरचा माणूस स्वच्छ करण्यासाठी येणार नाही आपल्याला स्वतःच ती स्वच्छ करावी लागेल हे केवळ आपल्यासाठीच नव्हे तर संपूर्ण

देशासाठी देखील आवश्यक आहे. ग्रामीण भाग स्वच्छ करण्यासाठी आणि लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी यापूर्वी भारत सरकारने निर्मल भारत अभियानाची स्थापना केली होती पण आता याची स्वच्छ भारत अभियान म्हणून पुनर्रचना करण्यात आली आहे ग्रामीण भागातील स्वच्छ भारत अभियानाची उद्दिष्ट म्हणजे ग्रामस्थांनी शौचालयाचा वापर करावा आणि उघड्यावर सोचात जाऊ नये. उद्दिष्ट साकारण्यासाठी सरकारने 11 लाख शौचालयाच्या बांधकामासाठी एक लाख कोटी रुपये खर्च करण्याची योजना आखल्या जाऊन ग्रामीण भागातील प्रत्येक घरात शौचालय बांधण्यासाठी प्रत्येक घराला 12 हजार रुपये अनुदान देण्याचे सरकारने निच्छित जेणेकरून तेथील लोकांना शौचालय बांधता येतील आणि भारत स्वच्छ करण्यात त्यांची मदत होईल. स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत स्वच्छतेचा प्रश्न सोडविण्यासाठी लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे, योग्य स्वच्छता वापरून लोकांची मानसिकता बदलणे, शौचालयाच्या वापरास प्रोत्साहन देणे आणि जनजागृती करणे.इत्यादी कार्य हाती घेण्यात आले आहे. आपल्या जीवनात स्वच्छतेचे महत्व कोणीही नाकारू शकत नाही. स्वच्छ परिसर, हवा, पाणी, वातावरण कोणाला नकोसे असते. स्वच्छतेने रोगराई नाहीशी होते, आजार पसरत नाहीत, आणि आपली जीवन शैलीही बदलून जाते.

निष्कर्ष :

सार्वजनिक स्वच्छता यावर महात्मा गांधीजींची आयुष्यभर आस्था होती. गांधीजींनी आपल्या आयुष्यातील महत्त्वाचा काळ भारतीयांना स्वच्छतेच्या महत्त्वाबद्दल प्रेरित करण्यासाठी समर्पित केला. स्वच्छता आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती जतन करण्याचा संदेश व गावांचे स्वराज्य या मुद्द्यावर गांधींचे विचार आज प्रत्यक्षात येणे शक्य गरजेचे आहे.

संदर्भ सूची :

1. नलिनी पंडित, गांधी, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई २००६
2. नारायणभाई देसाई, रचनात्मक कार्यक्रम, (मराठी अनुवाद), महात्मा गांधी तत्वज्ञान मंदिर, धुळे, २००६
3. रंगराव दिवाकर, गांधीजींचा त्रिविध संदेश, गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, पुणे १९९४
4. इंटरनेट

स्वच्छ भारत - अभियान

डॉ. आर. डी. खताळ
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
शिवाजीनगर गढी, ता. गेवराई, जि.बीड.

प्रास्ताविक :-

भारतात 02 ऑक्टोबर 2014 रोजी महात्मा गांधी यांच्या 150 व्या जयंतीनिमित्त पंतप्रधान नरेंद्र मोदी या राजपथ नवी दिल्ली येथे भारत स्वच्छ अभियानाची सुरुवात केली आणि भारत स्वच्छ अभियानाला देशव्यापी चळवळीचे स्वरुप देण्यात आले. भारतातील स्वच्छतेच्या चळवळीचे नेतृत्व करताना देशातील जनतेने महात्मा गांधीचे स्वच्छ आणि निरोगी भारताचे स्वप्न पुर्ण करावे अशा प्रकारचे आवाहन केले. पंतप्रधानांनी जनतेला ना गंदगी करेंगे, ना करने देंगे चा निरा दिला. या प्रसंगी पंतप्रधानांनी एकुण नऊ व्यक्तींना स्वच्छता मोहिमेचे दुत म्हणुन घोषित केले. तसेच या व्यक्तींना आणखी नऊ व्यक्तींना स्वच्छतेचे दुत बनविण्यात सांगितले. अशा पद्धतीने देशातील जनतेच्या सहभागामुळे स्वच्छ भारत अभियानाचे रुपांतर एका राष्ट्रीय चळवळीमध्ये झाले. अशा प्रकारच्या चळवळीमुळे लोकांमध्ये जबाबदारीची भावना निर्माण झालेली आहे. लोकांच्या सक्रीय सहभागामुळे महात्म गांधीचे स्वच्छ भारतचे स्वप्न लवकरच सत्यात येण्यास मदत होणार आहे. पंतप्रधानांनी स्वत:च्या कृतीतून जनतेच्या स्वच्छ भारत अभियानाचा संदेश दिला. पंतप्रधानांनी वारणासीमध्येही स्वच्छता मोहिम राबविली. स्वच्छ भारत अभियानाला अंतर्गत त्यांनी गंगा नदीच्या अस्थी घाटावर अभियानाची सुरुवात केली. यात तेथील स्थानिक नागरिकांनीही सक्रिय सहभाग घेतला. त्यावेळी पंतप्रधानांनी स्वच्छतेचे महत्व सांगतानाच देशातील अनेक कुटूंबाकडे शौचालये नसल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या विषयी माहिती सांगितली.

भारतातील स्वच्छते बाबतच्या या चळवळीमध्ये समाजातील सर्व स्तरातील लोकांचा सहभाग होता. सरकारी कर्मचारी, लष्कारातील जवान, अभिनेते, खेळाडु, उद्योजक, अध्यात्मिक गुरु या कामासाठी पुढे आहे. भारत स्वच्छ अभियानात लोकांचा सहभाग, विविध विभाग, संघटनांनी राबविलेले याबद्दल पंतप्रधानांनी कौतुक केले. स्वच्छ भारत हा उपक्रम समाज माध्यमावर सुरु करण्यात आला. लोकांच्या प्रतिसादामुळे स्वच्छ भारत अभियानाला चळवळीचे स्वरुप प्राप्त झाले आहे. रस्ते साफ करणे, कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावणे, शौचालयांची स्वच्छता व निरोगी वातावरण यासाठी झाडू हाती घेणे हा स्वच्छ भारत अभियानाचा भागच बनला आहे.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे :-

स्वच्छ भारत अभियान या शोधनिबंधा बाबतची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे -

1. स्वच्छ भारत अभियानाचा अभ्यास करणे.
2. स्वच्छ भारत अभियानांचे महत्व विशद करणे.

शोध निबंधाची गृहितके :-

या शोधनिबंधाबाबतची स्वच्छ भारत अभियान गृहितके खालीलप्रमाणे -

1. स्वच्छ भारत अभियान ही व्यापक संकल्पना आहे.
2. स्वच्छ भारत अभियानाचे महत्व अनन्य साधरण आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी संशोधनातील दुय्यम तथ्यसंकलन तथ्यसंकलन तंत्राचा अवलंब केलेला असुन त्यासाठी विविध संदर्भ ग्रंथ, संदर्भिय पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. यावरुन प्रस्तुत शोध निबंधाचे लेखन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

भारत सरकार 1999 मध्ये संपुर्ण स्वच्छता अभियान सुरु केले. नंतर पंतप्रधान डॉ. मनमोहन सिंग यांनी निर्मल भारत असे नामकरण केले. पण स्वच्छ भारत अभियानाला पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या नेतृत्वाखाली संजिवनी मिळाली. आपल्या शपथविधीमध्ये शौच आणि स्वच्छता याबाबत बोलणारे ते पहिलेच पंतप्रधान असावेत. पंतप्रधान मोदींनी राष्ट्रीय पातळीवर मोहिम राबविली आणि नागरिकांना यात सहभागी होण्याचे आवाहन केले. यामुळे भारतातील लोक स्वच्छतेबाबत बोलु लागले. स्वच्छ भारत अभियानाने भारतातील स्वच्छता आणि त्याच्याशी निगडीत विविध कामावर प्रभाव पडला. भारत स्वच्छ अभियान मोहिमेची स्वत:ची अधिकृत वेबसाईट आणि ॲप आहे. या ठिकाणी आपण या मोहिमेच्या प्रगतीचा आढावा घेता येतो.

आजपर्यंत 31,408,280 घरात शौचालये बांधले गेले. 143,491 गावे 79 जिल्हे आणि 3 राज्ये खुल्यावरील शौचापासून मुक्त झाली आहेत. विविध राजकारणी, अभिनेते, सामाजिक कार्यकर्ते आणि क्रिकेटपटुंनी या मोहिमेत सहभाग घेतला होता आणि अभियानाची क्षमता आणि पोहोच वाढली. सचिन तेंडुलकर, कमल हसन, अनिल अंबानी, विराट कोहली, प्रियंका चोप्रा आणि अशा अनेक व्यक्तींनी हातात झाडु घेवुन रस्ते साफ केले.

स्वच्छ भारत अभियान मोहिमेत केलेल्या जागृतीने अनपेक्षित बदल घडवुन आणले आहेत. भारतीय चित्रपट सृष्टीतील विविध सुपरस्टार यांनी या मोहिमेसाठी विविध प्रकारे सहकार्य केलेले दिसुन येते.

स्वच्छतेचे महत्व :-

मानवाच्या जीवनात स्वच्छतेचे महत्व अनन्यसाधारण असते. स्वच्छ परिसर हवा, पाणी, वातावरण चांगले असणे आवश्यक असते. यामुळे आजार, विविध प्रकारचे रोग पसरत नाहीत. परिणामी माणसांची जीवन शैलीतच फरक होतो. स्वच्छ परिसरातील लोक सकाळी मॉर्नींग वॉक किंवा जॉगींगला अधिक दिसतात. अशा प्रकारच्या चांगल्या सवयींचा परिणाम आपल्या जीवनावर होतो. स्वच्छ मोकळया जागेत, अंगणात मुले खेळतात. आपल्याकडील मोबाईल, गेम, टि.व्ही. यापासुन दुर होऊन मैदानात येतात. शारिरीक खेळ, मैदानी खेळ खेळतात. त्यामुळे त्यांच्यात ॲक्टीव्हपणा अधिक येतो. मुलै मैदानात आल्याने त्यांच्यावरील अभ्यासाचा ताण कमी होतो म्हणुन घराबरोबरच परिसराची आणि पर्यावरणाच्या स्वच्छतेसाठी मानवाच्या दृष्टीने अधिक महत्वाचा आहे. पण काही वेळ स्वच्छता ठेवणे हे सरकारचे काम समजुन त्याच्याकडे दुर्लक्ष केले जाते. पण स्वच्छता हे सरकारचे काम नाही. पण जबाबदारी जरुर आहे. सरकारने योग्य त्या सुविधा पुरविल्या पाहिजेत. पण आपण जोपर्यंत आपण स्वच्छता प्रिय होत नाहीत, स्वच्छतेचे महत्व फायदे जाणुन घेत नाहीत तोपर्यंत बदलाची अपेक्षा करणे व्यर्थच ठरते. जर आपल्याला स्वच्छ भारताचे स्वप्न पुर्ण करावयाचे असेल तर सरकार आणि आपल्याला एकत्र येवुन सरकारच्या स्वच्छ भारत अभियानाचा भाग व्हावा लागेल.

समारोप :-

भारतातील स्वच्छता अभियानातुन एकदम मोठे परिवर्तन होईल असा आशावाद बाळगणे योग्य नाही. ते अवास्तव ठरेल. प्रथमतः भारतीय समाजातील लोकांना बदलाची सवय लागणे आवश्यक आहे. स्वच्छता हे कवळ एखाद्या सरकारचे काम नाही तर त्याला समाजाची साथ मिळणे आवश्यक आहे. आपल्यात स्वच्छतेची, सुंदरतेची आवड निर्माण झाली पाहिजे. याशिवाय दुसरा मार्ग नाही. स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात सरकार आणि नागरिक यांच्या एकत्रीकरणातून झाली परंतु आता दिसते की फक्त सरकारचे काम आहे तर सर्वसामान्य जनता साथ सोडत आहे. अशा प्रकारची देशव्यापी कार्य साध्य करण्यासाठी सरकारी आणि सामान्य जनतेची भागिदारी आवश्यक आहे. याशिवाय हे अभियान यशस्वी होणार नाही. सरकार त्यांचे काम करत आहे. पण जनतेने आपली कर्तव्य पार पाडली पाहिजेत. लोकशाहीत आपल्याला अधिकार मिळतात परंतु आपण हे विसरतो की अधिकारा बरोबर कर्तव्यही येतात. आपण आपली कर्तव्य विसरतो आणि केवळ अधिकारांसाठी आंदोलन करतो. भारत स्वच्छ करण्यासाठी आपण लोकांनी पुढाकार घेण्याची गरज आहे. याशिवाय स्वच्छ भारत अभियान यशस्वी होणे अशक्यप्राय ठरते.

संदर्भ :-

1. राष्ट्रीय ग्रामस्वराज योजना - ग्रामविकास मंत्रालय, मुंबई.
2. डॉ. अखिलेश व डॉ. शुक्ला - भारत मे ग्रामीण विकास
3. जेम्स ए.जे. व पी. गोपालन - स्टेटस ऑफ वॉटर ॲण्ड सॅनिटेशन इन महाराष्ट्र अहवाल (2004)
4. डॉ. आघाव दत्तात्रय - ग्रामीण विकास आणि योजना
5. दैनिक लोकमत, एकमत, लोकसत्ता इत्यादी

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छ भारत अभियान

बंडू पाटेकर
सहायक प्राध्यापक
शासकीय ज्ञान विज्ञान महाविदयालय, औरंगाबाद

सारांश (abstract)

२ ऑक्टोबर २०१४ रोजी गांधीजींच्या १४५ व्या जयंतीनिमित स्वच्छ भारत अभियान सुरू करण्यात आले. स्वच्छ भारत अभियानात सहभागी होणे हे सर्व लोकांसाठी मोठे आव्हान आहे कारण हे अभियान तेव्हाच यशस्वी होऊ शकते जेव्हा सर्व लोक एकत्र सहभागी होतील. स्वच्छ भारत अभियान यशस्वी करण्यासाठी अनेक नेते, अभिनेते, अभिनेत्री आणि सर्वसामान्य जनतेने आपले संपूर्ण योगदान दिले आहे. स्वच्छ भारत अभियान हे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी चालवलेले स्वच्छता अभियान आहे, ज्यामध्ये सर्व ठिकाणची घाण साफ करून स्वच्छ केली जाते, त्याला स्वच्छता अभियान असे म्हणतात. स्वच्छ भारत अभियान राष्ट्रीय स्तरावर राबविण्यात आले जे भारत सरकार चालवते.भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्याशी संबंधित स्वच्छ भारत अभियान सुरू करण्यामागे एक विशेष उद्देश आहे. आपला भारत इतर राष्ट्राप्रमाणे स्वच्छ असावा,असे महात्मा गांधींचे स्वप्न होते, त्यामुळे गांधींचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न साकार करण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्वच्छ भारत अभियान सुरू केले, ज्याद्वारे भारत स्वच्छ आणि सुंदर बनविला जाऊ शकतो. महात्मा गांधींचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी स्वच्छ भारत अभियान राबविण्यात आले आहे. या मोहिमेचा उद्देश स्वच्छतेचा प्रश्न सोडवणे आणि सर्वांना स्वच्छता सुविधांचे महत्व पटवून देणे हा आहे.

शब्द (keyword)

भारत, स्वच्छता अभियान, श्री नरेंद्र मोदी, महात्मा गांधीं, स्वच्छतेबाबत जागरुकता.

प्रस्तावना (Introduction)–

महात्मा गांधींच्या १४९ व्या जयंती दिनी २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी स्वच्छ भारत अभियान सुरू करण्यात आले. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्वच्छ भारत अभियानाची स्थापना केली.महात्मा गांधींच्या १५० व्या जयंती निमित्त म्हणजेच २ ऑक्टोबर २०१९ पर्यंत संपूर्ण भारत स्वच्छ व्हायला हवा, असा त्यांचा विश्वास होता. आपल्या देशात आजार वाढू नयेत म्हणून लोकांना बाहेर शौचास जाण्यापासून रोखता यावे यासाठी याची सुरुवात करण्यात आली होती. त्यामध्ये १.९६ लाख कोटी रुपयांची गुंतवणूक करून १.२ कोटी शौचालये बांधण्यात आली.स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात नरेंद्र मोदीजींनी देशव्यापी स्वच्छता मोहीम म्हणून केली होती जी स्वच्छ भारताच्या संकल्पनेसह राबविण्यात आली. गांधीजींचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न होते ज्याचा अर्थ संपूर्ण भारत स्वच्छ असावा.

२ ऑक्टोबर २०१४ रोजी गांधीजींच्या १४५ व्या जयंतीनिमित्त स्वच्छ भारत अभियान सुरू करण्यात आले. स्वच्छ भारत अभियानात सहभागी होणे हे सर्व लोकांसाठी मोठे आव्हान आहे कारण हे अभियान तेव्हाच यशस्वी होऊ शकते जेव्हा सर्व लोक एकत्र सहभागी होतील. स्वच्छ भारत अभियान यशस्वी करण्यासाठी अनेक नेते, अभिनेते, अभिनेत्री आणि सर्वसामान्य जनतेने आपले संपूर्ण योगदान दिले आहे.स्वच्छ भारत अभियान हे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी चालवलेले स्वच्छता अभियान आहे, ज्यामध्ये सर्व ठिकाणची घाण साफ करून स्वच्छ केली जाते, त्याला स्वच्छता अभियान असे म्हणतात. स्वच्छ भारत अभियान राष्ट्रीय स्तरावर राबविण्यात आले जे भारत सरकार चालवते. सर्व ठिकाणची परिसर स्वच्छता करण्यासाठी ही मोहीम सुरू करण्यात आली आहे. भारताचे राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्याशी संबंधित स्वच्छ भारत अभियान सुरू करण्यामागे एक विशेष उद्देश आहे. आपला भारत इतर राष्ट्राप्रमाणे स्वच्छ असावा,असे महात्मा गांधींचे स्वप्न होते, त्यामुळे गांधींचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न साकार करण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्वच्छ भारत अभियान सुरू केले, ज्याद्वारे भारत स्वच्छ आणि सुंदर बनविला जाऊ शकतो. महात्मा गांधींचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी स्वच्छ भारत अभियान राबविण्यात आले आहे. या मोहिमेचा उद्देश स्वच्छतेचा प्रश्न सोडवणे आणि सर्वांना स्वच्छता सुविधांचे महत्व पटवून देणे हा आहे.आपल्या सभोवतालची स्वच्छता ही प्रत्येक नागरिकाची जबाबदारी आहे, ती जर नागरिकांनी पार पाडली नाही तर देशात घाण आणि घाण होईल,

त्यामुळे देश स्वच्छ करण्यासाठी प्रत्येक नागरिकाच्या सहकार्याची गरज आहे. स्वच्छ भारत अभियानात कोणतेही राजकारण वापरले गेले नाही, परंतु ही मोहीम सर्व लोकांना देशभक्तीची प्रेरणा देते. स्वच्छता पाळणे हा नागरिकाचा धर्म आहे जो त्याने पूर्ण प्रामाणिकपणे पाळला पाहिजे.स्वच्छ भारत अभियान यशस्वी करण्यासाठी जगभरातील लोकांनी योगदान दिले आहे. आपला देश स्वच्छ व्हावा यासाठी विद्यार्थी आणि शिक्षकही स्वच्छ भारत अभियानात उत्साहाने सहभागी होत आहेत. भारत पूर्णपणे स्वच्छ पाहण्याचे स्वप्न या राष्ट्रपिता महात्मा गांधींनी पाहिले होते. २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी महात्मा गांधींच्या १४५ व्या जयंतीनिमित्त स्वच्छ भारत अभियानाला सुरुवात केली.महात्मा गांधींच्या १५० व्या जयंती म्हणजेच २ ऑक्टोबर २०१९ पर्यंत संपूर्ण भारत स्वच्छ करणे हे या मोहिमेचे उद्दिष्ट होते. आपल्या देशात घाणेरडे ठिकाणे पूर्णपणे स्वच्छ व्हावीत हा त्याचा उद्देश होता. ही मोहीम अधिकतर ग्रामीण भागात जिथे शौचालये बांधली गेली तिथे शौचालये उपलब्ध नव्हती. आपली पर्यटनस्थळे अतिशय चांगल्या प्रकारे स्वच्छ व्हावीत, असाही उद्देश होता.कारण जेव्हा बाहेरचे पर्यटक आपल्या देशाला भेट द्यायला यायचे तेव्हा आपल्या देशात तितकी स्वच्छता नसल्यामुळे आपल्याला त्यांच्यासमोर खूप लाजिरवाणे व्हायचे होते, पण ही मोहीम सुरू झाल्यापासून ज्या ठिकाणी पर्यटक येतात त्या ठिकाणी स्वच्छतेची विशेष काळजी घेतली जाते. या मोहिमेदरम्यान आजूबाजूला स्वच्छता राखता यावी यासाठी रेल्वे स्थानक, बसस्थानक आदी ठिकाणी स्वच्छतागृहे बांधण्यात आली. ग्रामीण भागातील लोकांना स्वच्छतेबाबत जागरुकता निर्माण करणे हाही यामागचा उद्देश होता, जेणेकरून त्यांनी आपल्या सभोवतालची स्वच्छता राखून अनेक आजारांपासून दूर राहावे.या मोहिमेत कचरा इकडे-तिकडे टाकू नये आणि डस्टबिनमध्ये टाकावा, यासाठी डस्टबिन ठेवण्यात आले होते. नदी नाले स्वच्छ करण्यात आले. प्रदूषण रोखण्यासाठी सर्वत्र वृक्षारोपण करण्यात आले, जेणेकरून आपले पर्यावरण अधिक स्वच्छ व स्वच्छ होईल. स्वच्छ भारत अभियानाच्या चष्म्यांमध्ये एका बाजूला महात्मा गांधी आणि दुसऱ्या बाजूला भारत असे लिहिलेले आहे. आणि त्याच्या खाली "स्वच्छतेच्या दिशेने एक पाऊल" अशी घोषणा लिहिली आहे.स्वच्छ भारत अभियान हा भारत सरकारचा स्तुत्य प्रयत्न आहे. तसे पाहिले तर आपला परिसर स्वच्छ ठेवणे ही आपली नैतिक जबाबदारी आहे. प्रत्येकाला आपापल्या जबाबदारीची जाणीव असती, तर या मोहिमेची गरज भासली नसती.प्रत्येकजण आपलं घर साफ करतो, पण आपली सगळी घाण, कचरा बाहेर, रस्त्यावर, चौकात फेकतो ही शरमेची गोष्ट आहे. संपूर्ण देश हे आपले घर आहे असे त्यांना वाटत नाही. तेही स्वच्छ ठेवणे हे आपले काम आहे. कोणीही शेजारी किंवा बाहेरचा माणूस ती साफ करायला येणार नाही, ती आपल्यालाच साफ करायची आहे. पंतप्रधान झाल्यानंतर माननीय श्री नरेंद्र मोदी यांनी ०२ऑक्टोबर २०१४ रोजी गांधी जयंतीनिमित्त या मोहिमेची सुरुवात केली होती. भारत स्वच्छ करण्यासाठी परिवर्तनाची मोहीम राबविण्यात आली. भारत स्वच्छ पाहणे हे गांधीजींचे स्वप्न होते. गांधीजी नेहमी लोकांना सांगत असत की आपला परिसर स्वच्छ ठेवा.स्वच्छ भारताच्या माध्यमातून विशेषतः ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये शौचालयाचा वापर करावा आणि उघड्यावर जाऊ नये याबाबत जनजागृती करावी लागणार आहे. ०२ ऑक्टोबर २०१४ रोजी सुरू झालेल्या या मोहिमेचा उद्देश गांधीजींच्या १५० व्या जयंती, २०१९ पर्यंत भारताला 'स्वच्छ भारत' बनवण्याचे आहे. भारताला उघड्यावर शौचास जाण्याच्या प्रवृतीपासून मुक्त करणे हे त्याचे पहिले ध्येय आहे. याअंतर्गत शासनाने प्रत्येक गावात शौचालये बांधली. लोकांनी या शौचालयांचा वापर करावा, असे आवाहनही त्यांनी केले. बाहेर जाण्याची सवय सोडा. इतकंच नाही तर लोकांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी ठिकठिकाणी शिबिरे आयोजित केली जातात, पथनाट्याच्या माध्यमातून त्यांना त्याचे फायदे कळवले जातात. ग्रामपंचायतींच्या मदतीने सर्व घरांमध्ये योग्य कचरा व्यवस्थापन शिकवले जाते. आणि प्रत्येक घरात पाण्याची पाइपलाइनही टाकण्यात आली आहे. १.२५ अब्ज लोकसंख्या असलेल्या भारतातील निम्म्याहून अधिक लोकसंख्या अजूनही खेड्यांमध्ये राहते. गांधीजींचे हे विधान आपल्या सर्वांसाठी स्वच्छता किती महत्त्वाचे आहे हे स्पष्टपणे सांगते. हे अभियान सरकारने मोठ्या उत्साहात सुरू केले. आणि या संदर्भात बरेच कामही झाले आहे. आपल्या देशातील सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांनी आपले योगदान दिले आहे. कोणत्याही कार्यक्रमाचे यश हे लोकांच्या मानसिकतेवर अवलंबून असते. आजही ग्रामीण वातावरणातील वृद्ध लोक एकतर अशिक्षित किंवा कमी शिक्षित आहेत. या परिस्थितीत परिस्थिती आणखी

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

आव्हानात्मक बनते.देशात स्वच्छतेबाबत जनजागृती करण्यासाठी सरकारने स्वच्छ भारत अभियान सुरू केले आहे.

स्वच्छ भारत अभियानाची गरज

स्वच्छतेचे महत्व लक्षात ठेवून भारताचे पंतप्रधान माननीय श्री नरेंद्र मोदी यांनी महात्मा गांधी यांच्या जयंती निमित्त ०२ ऑक्टोंबर २०१४ रोजी स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात केली. नरेंद्र मोदी यांनी भारत देशाच्या प्रतिमेला बदलण्यासाठी देशातील सर्व नागरिकांना एकत्र करून स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात केली आणि आज अभियानाचा परिणाम म्हणजे देशातील अनेक ठिकाणं मध्ये स्वच्छतेचे महत्व लक्षात घेऊन स्वच्छ भारत अभियान यशस्वी रित्या पार पडलेल्या दिसत आहे.स्वच्छ भारत अभियान हे आपल्या देशाचे राष्ट्रपिता म्हणून ओळखले जाणारे महात्मा गांधी यांचे स्वप्न होते. महात्मा गांधींनी सर्व लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले.महात्मा गांधी यांनी त्यांच्या संपूर्ण जीवन काळामध्ये स्वच्छता ला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले.

निरोगी आणि आरोग्यदायी जीवन जगण्यासाठी स्वच्छ राहणे तितकेच गरजेचे आहे जितके वैद्यकीय सल्ला घेणे. त्यामुळे प्रत्येकाच्या जीवनामध्ये स्वच्छतेला अनन्यसाधारण महत्व आहे. स्वच्छतेचे महत्व देशातल्या प्रत्येक नागरिकाला करून देण्यासाठी भारत सरकारने स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात केली. स्वच्छता हा एक महत्त्वपूर्ण विषय आहे. स्वच्छते बद्दल माहिती असणे सर्वांना गरजेचे आहे.स्वच्छ भारत अभियानाला “स्वच्छता अभियान” असेसुद्धा म्हटले जाते. माणसाने स्वच्छता ही फक्त वैयक्तिक न ठेवता स्वच्छतेच्या बाबतीमध्ये देशाचा सुद्धा विचार केला पाहिजे. आपले वैयक्तिक जीवन आणि समाज स्वच्छ राहायला लागला तर देश सुद्धा आपोआप स्वच्छ राहील.त्यामुळे स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात ही गावापासून शहरापर्यंत आणि शहरापासून संपूर्ण देशामध्ये केली पाहिजे.

स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात करण्यामागचा मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे भारत देशातील सर्व गाव आणि शहरे हागणदारीमुक्त करून देशातील रस्ते व पायाभूत सुविधांची स्वच्छता करणे हा आहे. तसेच स्वच्छ भारत अभियान द्वारे देशातील सर्व शाळांमध्ये आणि महाविद्यालयांमध्ये स्वच्छता आणि शौचालय यांकडे लक्ष केंद्रित करणे हा देखील स्वच्छ भारत अभियानाचा उद्देश होता. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनामध्ये स्वच्छतेला खूप महत्त्व आहे. प्रत्येक व्यक्तीला आपले जीवन जगण्यासाठी स्वच्छ हवा वातावरण आणि घर आवश्यक असते. स्वच्छतेमुळे आपल्या आसपासच्या परिसरामध्ये कुठल्याही प्रकारचा आजार, रोग आणि महामारी पसरत नाही. त्याच बरोबर माणसाची जीवनशैली सुद्धा बदलून जाते. स्वच्छ राहिल्या मुळे आपल्या शरीराला अनेक चांगल्या सवयी ची लागण सुद्धा होते.आणि चांगल्या सवयी आपल्या जीवनावर चांगला परिणाम करतात. तरीपण आपल्या समाजातील काही लोक हे परिसराकडे दुर्लक्ष करतात. आपण वैयक्तिक रित्या स्वच्छ राहतो आपला घर आणि आंगण स्वच्छ ठेवतो, पण आपल्या जवळच्या परिसराकडे दुर्लक्ष करतो. घर हे आपले असते आणि परिसर हा दुसऱ्याचा असतो या विचाराने मानवाने आज निसर्गासोबत स्वतःचा देखील ऱ्हास करून घेतला आहे.स्वच्छता ठेवणे हे सरकारचे काम नसून प्रत्येक व्यक्तीची वैयक्तिक कर्तव्य आहे. तरीसुद्धा आपल्या देशातील सरकारने स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात करून देशातील लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे प्रत्येकाने स्वच्छतेचे महत्व समजून आपल्या परिसरामध्ये आणि वैयक्तिक रित्या स्वच्छता ठेवणे गरजेचे आहे.या मिशनचे कार्य अखंडपणे चालले पाहिजे. भारतीय जनतेचे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि बौद्धिक कल्याण होणे नितांत आवश्यक आहे, हे खऱ्या अर्थाने भारताच्या सामाजिक स्थितीला प्रोत्साहन देण्यासाठी आहे, ज्याची सुरुवात सर्वत्र स्वच्छता आणून केली जाऊ शकते.

स्वच्छ भारत अभियान एक राष्ट्रीय स्वच्छता मोहीम आहे जी भारत सरकार मार्फत सुरू करण्यात आली आहे. याअंतर्गत शहराचे रस्ते, फुटपाथ मार्ग आणि इतर ठिकाणे समाविष्ट होतात.महानगरपालिकेच्या कचऱ्याचे निर्मूलन व त्याचा पुन्हा योग्य वापर सुरक्षित विल्हेवाट तसेच वैज्ञानिक पद्धतीने मलव्यवस्थापन करणे व आरोग्यसंबंधी भारतीय जनतेच्या विचार व स्वभाव मध्ये बदल करणे हा आहे. सामान्य जनतेस आरोग्यपूर्ण जीवनाशी जोडण्यासाठी या अभियानाची गरज आहे. ग्रामीण स्वच्छ भारत मिशन एक असे अभियान आहे ज्या मार्फत ग्रामीण भारतामध्ये स्वच्छता कार्यक्रम राबविले जातात. ग्रामीण भाग स्वच्छ बनवण्यासाठी १९९९ मध्ये भारत सरकारने निर्मल भारत अभियानाची सुरुवात केली होती त्याचे रूपांतर स्वच्छ भारत अभियान मध्ये करण्यात आले आहे.मोठमोठ्या व्यक्तींनी या मिशनला पाठिंबा दिला. या

मिशनच्या प्रचाराची जबाबदारी अकरा जणांवर देण्यात आली होती, ती पुढीलप्रमाणे:-

- सचिन तेंडुलकर
- बाबा रामदेव
- सलमान खान
- अनिल अंबानी
- प्रियांका चोप्रा
- शशी थरूर
- मृदुला सिन्हा
- कमल हसन
- विराट कोहली
- महेंद्रसिंग धोनी
- 'तारक मेहता का उल्टा चष्मा' मालिकेची संपूर्ण टीम

स्वच्छ भारत अभियाना अंतर्गत वैयक्तिक घरगुती शौचालय बांधण्यासाठी बारा हजार रुपये अनुदान वाटप करण्यात येते.केंद्र सरकारचा हिस्सा रुपये नऊ हजार रुपये तर राज्य सरकारचा हिस्सा तीन हजार रुपये आहे.

संदर्भग्रंथ- (References)

1. https://swachhbharatmission.gov.in/
2. https://mdws.gov.in/

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

महाराष्ट्र राज्य शासनाच्या स्वच्छता योजना: एक आढावा

बालासाहेब सखाराम जोगदंड
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग
र. भ. अट्टल कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, गेवराई

प्रस्तावना :

सुरक्षित स्वच्छता म्हणजे मानवी मलमुत्राची सुरक्षीतरित्या विल्हेवाट, शौचालयाचा योग्य वापर आणि खुले शौचालय टाळण्याबरोबरच घन आणि द्रव्य कचऱ्याचे व्यवस्थापन होय. स्वच्छता सुविधा मध्ये वाढ केल्यामुळे पयार्वरणाला मदत होते आणि समाजाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासा मध्ये योगदान दिले जाते. स्वच्छता सुविधा मध्ये सुधारणा करण्यासाठी राज्यात विवध योजना राबिवल्या जात आहेत.

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) :

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) राज्यात 2 ऑक्टोबर, 2014 पासून राबिवण्यात येत आहे. या अभियानाचा कालावधी 2 ऑक्टोबर, 2019 (महात्मा गांधी याची 150 वी जंयती) पर्यंत होता. ग्रामीण भागात स्वच्छता राखणे, उघडयावर मलविसर्जन करण्यास प्रतिबंध करणे, कुटुंबांसाठी वैयिक्तक शौचालये बांधणे व त्याचा निरंतर वापर करणे ही या अभियानाची उद्दिष्ट होती. या अभियानाद्वारे प्रत्येक घरासाठी शौचालय सुविधा उपलब्ध करून देणे आणि देशास खुले हागणदारी मुक्त करणे, कचरा मुक्त करणे आणि कायर्क्षम घनकचरा व्यवस्थापन पध्दतीचा अवलंब करणे, यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले होते. या अभियानातंगर्त मुख्यत्वे घनकचरा व सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ग्रामपंचायतींना लोकसंख्येच्या निकषानुसार अनुदान देण्यात येत आहे. अभियानाच्या सुरवातीपास जून ते नोव्हेबर, 2019 पर्यंत एकूण 64.02 लाख कुटुंबांना वैयिक्तक शौचालये आणि 1.74 लाख कुटुंबांना सामुहीक / सार्वजनिक शौचालय सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात आली. राज्यामधील सर्व 34 जिल्हे , 351 पंचायत समिती आणि 27,668 ग्रामपंचायतीमध्ये 100 टक्के स्वच्छता लक्ष साध्य केले. या अभियानांतगर्त ऑगस्ट, 2019 पयर्त एकूण 5,724.70 कोटी खर्च झाला. दि. 18 एप्रिल, 2018 रोजी राज्यास खुली हागणदारी मुक्त म्हणून घोषित करण्यात आले. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) च्या सुरुवातीपासून ते दि. 11 नोव्हेंबर, 2019 पर्यंत एकूण 59.35 लाख वैयिक्तक शौचालये आणि 1.07 लाख कु टुंबाना सामुहिक सार्वजनिक शौचालय सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात आली. सुविधा उपलब्ध नसलेली 10.5 लाख कुटुंबे आढळून आली त्यापैकी 10.4 लाख कुटुंबांसाठी वैयिक्तक शौचालयांची बांधकामे पूर्ण करण्यात आली आहेत. सन 2019-20 मध्ये सदर योजन अंतगर्त 709.26 कोटी निधी खर्च झाला. केंद्र निधी व्यतिरक्त, राज्याने केलेल्या हागणदारी मुक्ततेच्या कामाकिरता केंद्र शासनाकडून सन 2018-19 पासून जागितक बँक कामगिरी आधारित प्रोत्साहन अनुदान निधी प्राप्त झाला असून त्याचा वापर मुख्यत्वे वैयिक्तक शौचालये बांधणाऱ्या लाभार्थ्यांना प्रोत्साहन निधी देण्याकिरता करण्यात आला असून या अंतगर्त 15 जानेवारी, 2021 पर्यंत 412.92 कोटी निधी खर्च झाला. खुली हागणदारी मुक्त आचरणाची शाश्वती आणि घन व द्रव्य कचरा व्यवस्थापन सुविधांची उपलब्धता याची सुनिश्चिती करण्यासाठी केंद्र शासनाने सन 2020-21 ते 2024-25 या कालावधीत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) -2 राबिवण्याच्या मागर्दशर्क सूचना निर्गमित केल्या आहेत. अभियान अंतगर्त सन 2021-22 मध्ये नोव्हेंबर 125.96 कोटी रुपये खर्च झाला.

स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) :

स्वच्छ भारत अभियान च्या धर्तीवर शासनाने स्वच्छ महाराष्ट्र अभियानाला सुरूवात केली राज्यातील सर्व शहरे ओडीएफ करणे, आरोग्यदायी स्वच्छतेच्या सवयीतील बदल सुनिश्चित करून घनकचऱ्याचे मलनि:सारणाचे शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन करणे हे या अभियानाचे उद्दिष्ट आहेत. दि. 2 ऑक्टोबर, 2017 रोजी नागरी महाराष्ट्र खुली हागणदारी मुक्त म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. माहे नोव्हेंबर, 2021 पर्यंत राज्यातील 384 शहरांपैकी 171 शहरे ओडीएफ + आहेत, 212 शहरे ओडीएफ ++ आहेत आणि एक शहर वॉटर + झाले आहे. शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या मलविसर्जनावर प्रकिया करण्याकिरता राज्यस्तरावर धोरण राबिवणारे महाराष्ट्र हे अग्रणी राज्य आहे. शासनाने एकूण 311 नागरी स्थानिक स्वराज्यसंस्था मध्ये मैला प्रकिया केंद्र उभारण्यास मान्यता दिली आहे. त्यापैकी 189

शहरात केंद्र पूर्ण झाले असून प्रत्यक्ष वापरास सुरूवात झाली व उर्वरित मैला प्रकिया केंद्रचे बांधकाम सुरु आहे. जनगणना 2011 नुसार एकूण 8,99,741 नागरी कुटुंबांना त्यांच्या आवारात शौचालय सुविधा उपलब्ध नव्हती. स्वच्छ भारत अभियान (नागरी) अंतगर्त नोव्हेंबर,2020 पयर्त नागरी भागात 7.10 लाख कुटुंबांसाठी शौचालये बांधण्यात आली व त्यासाठी 852 कोटी खर्च झाला. केंद्र शासनाने 1 ऑक्टोबर, 2017 रोजी राज्यातील 384 शहरे खुली हागणदारी मुक्त घोषित केली असून त्यापैकी डिसेंबर, 2020 पर्यंत 226 शहरे खुली हागणदारी मुक्त + (ओडीएफ+) व 117 शहरे खुली हागणदारी मुक्त ++ (ओडीएफ++) झाली आहेत.

स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-

राष्ट्रीय स्तरावर आयोजित स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-2020 मध्ये देशातील एकूण 4,242 नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थानी भाग घेतला व त्यापैकी 384 सहभागी शहरे राज्यातील होती. सलग तिसर्या वर्षी राज्याला सर्वउत्कृष्ट कामगिरी करणारे राज्य म्हणून घोषित करण्यात आले व राज्यातील 14 शहरांना राष्ट्रीय पुरस्कार प्राप्त झाला. देशातील पहिल्या 100 अमृत शहरांमध्ये राज्यातील 31 शहरांचा समावेश होता. पहिल्या 100 बीगर अमृत शहरांमध्ये राज्यातील 60 शहरांचा समावेश होता. राष्ट्रीय स्तरावर आयोजित स्वच्छ सर्वेक्षण (नागरी)-2021 मध्ये देशातील एकूण 4,374 नागरी स्थानिक स्वराज्यसंस्थानी भाग घेतला व त्यापैकी 396 सहभागी शहरे राज्यातील होती. राज्याला द्वितीय सर्वउत्कृष्ट कामिगरी करणारे राज्य म्हणून घोषित करण्यात आले व राज्यातील 21 शहरांना राष्ट्रीय पुरस्कार घोषित झाला. देशातील पहिल्या 100 अमृत शहरां मध्ये राज्यातील 37 शहरांचा समावेश होता. पहिल्या 100 बिगर अमृत शहरांमध्येराज्यातील 56 शहरांचा समावेश होता.

घनकचरा व्यवस्थापन (नागरी) :

राज्यात दररोज सरासरी 22,317 मे. टन कचरा निमार्ण होतो, त्यापैकी 99.5 टक्के कचरा दारोदारी जाऊन गोळा केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी 96 टक्के कचरा हा ओल्या व सुक्या स्वरूपात वर्गीकृत केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी 87 टक्के कचऱ्यावर प्रक्रिया केली जाते. वर्गीकरण केलेल्या ओल्या कचऱ्यावर शास्त्रीय पध्दतीने प्रक्रिया करून कंपोस्ट खताची निर्मती केली जात असून त्याच्या विक्री व विपणनासाठी राज्याने 'हिरत महासिटी कंपोस्ट' ब्रांड ची नोंदणी केली आहे. राज्यातील एकूण 108 शहरांना कंपोस्ट खताच्या विक्रीसाठी 'हिरत महासिटी कंपोस्ट ब्रांड वापरण्यास परवानगी दिली आहे.

महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान:

नागरी पाणी पुरवठा, मलिन:सारण, शौचालय बांधकामे व घनकचरा व्यवस्थापनसाठी पर्याप्त व गुणवत्ता पूर्ण सेवा, किफायतशीर दरात उपलब्ध करुन देणे व तांत्रिक, आर्थिक व व्यवस्थापकीय सुधारणा करणे हा महाराष्ट्र सुजल आणि निर्मल अभियान चा उद्देश आहे. शासनाने अभियाना अंतगर्त तांत्रिक, आर्थिक व प्रशासकीय सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने फायदेशीर सेवा शुल्क अंतगर्त पाणी पुरवठा व स्वच्छता किरता दर्जेदार सेवा सुरु केली आहे. अभियानाच्या सुरूवातीपासून (2008-09) ते ऑक्टोबर, 2020 पर्यंत पाणी पुरवठा व मलिन:सारणाच्या 1,208.88 कोटी खचार्च्या 258 कामांना प्रशासकीय मंजुरी देऊन 916.15 कोटी निधी वितरीत केला. सन 2019-20 मध्ये 27.89 कोटी, सन 2020-21 मध्ये नोव्हेंबर पयर्त 5.53 कोटी खर्च केला ऑक्टोबर, 2021 पर्यंत पाणी पुरवठा व मलिन:सारणाच्या 1,264.15 कोटी खर्चाच्या 258 कामांना प्रशासकीय मंजुरी देण्यात आली. 925.91 कोटी निधी सन 2020-21 मध्ये वितरीत करण्यात आला आणि 9.31 कोटी निधी खर्च झाला तर सन 2021-22 मध्ये डिसेंबर पयर्त 1.77 कोटी खर्च झाला.

स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) :

स्वच्छ भारत अभियानाच्या धर्तीवर 2 ऑक्टोबर, 2019 पर्यंत राज्यातील सर्व शहरे खुली हागणदारी मुक्त करणे, आरोग्यदायी स्वच्छ तेच्या सवयीतील बदल सुनिश्चित करून घन कचऱ्याचे व मलिन:सारणाचे शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन या उदेशाने राज्य शासनाने स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान दि.15 मे, 2015 रोजी सुरूवात केली. या अभियाना अतगंर्त 7.09 लाख कुटुंबांसाठी शौचालये बांधण्यात आली. डिसेंबर, 2020 पर्यंत राज्यातील 46 शहरांना ओडीएफ दर्जा, 217 शहरांना ओडीएफ+ दर्जा व 116 शहरांना ओडीएफ++ दर्जा घोषित झाला. शहरांमध्ये निमार्ण होणाऱ्या मैलावर प्रक्रिया करण्याकिरता धोरण राबिवणारे महाराष्ट्र हे एक अग्रणी राज्य आहे. राज्य शासनाने एकूण 311 नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था मध्ये मैला प्रक्रिया केंद्र उभारण्यास मान्यता दिली आहे. त्यापैकी 148 शहरात प्रत्यक्ष कामास सुरूवात झाली व उर्वरित मैला प्रक्रिया केंद्राचे बांधकाम सुरु आहे.

गंदगी मुक्त भारत मोहीम :

केंद्र शासनाच्या निर्देशानुसार राज्याच्या ग्रामीण भागात दि.8 ऑगस्त ते 15 ऑगस्ट, 2020 या कालावधीत गंदगी मुक्त भारत स्वच्छता मोहीम राबिवण्यात आली. या मोहिमे अंतगर्त राज्यास तृतीय पुरस्कार प्राप्त झाला.

सामुदायिक शौचालय अभियान -2020

कोविड-19 महामारीच्या कालावधीत मोठ्या प्रमाणात कामगार/ मजुरांनी त्यांच्यानिवासी गावी स्थलांतर केल्यामुळे त्यांना आरोग्याच्या दृष्टीने स्वच्छता विषयक महत्वाच्या सोयी-सुविधा असणे आवश्यक झाले. ग्रामीण भागात सामुदायिक शौचालय स्वच्छता संकुल उभारणे हे स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) चे महत्वाचे घटक असून केंद्र शासनाने दि.15 जून ते 15 सप्टेंबर, 2020 या तीन मिहन्याच्या कालावधीत सामुदायिक शौचालय अभियान राबिवले. या अभियाना अंतगर्त जिल्ह्यातील आणि गावातील सामुदायिक शौचालयांची बांधणी व देखभालीची कामे करण्यास चालना देण्यात आली. या अभियानाअंतगर्त राष्ट्रीय स्तरावर देशातील सर्व ग्रामपंचायती मधून भंडारा व यवतमाळ या दोन जिल्हातील ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे द्वतीय व तृतीय पुरस्कार, सर्व जिल्ह्यामधून जळगाव जिल्ह्याला तृतीय पुरस्कार व राज्याला द्वतीय पुरस्कार प्राप्त झाले.

घनकचरा व्यवस्थापन (नागरी):

शहरांमध्ये निर्माण होणाऱ्या 100 टक्के कचऱ्याचे, कचरा निर्मतीच्या जागीच ओला व सुका कचरा असे विलगीकरण करण्यासाठी राज्यात दि. 1 मे, 2017 पासून 'कचरा लाख मोलाचा' ही मोहीम व्यापक स्वरूपात राबिवण्यात येत आहे. राज्यात दररोज सरासरी 22,081 मे. टन कचरा निमार्ण होतो, त्यापैकी 96 टक्के कचरा दारोदारी जावून गोळा केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्या पैकी 88 टक्के कचरा हा ओल्या व सुक्या स्वरूपात विलगीकृत केला जातो. गोळा केल्या जाणाऱ्या कचऱ्यापैकी 75 टक्के कचऱ्यावर प्रक्रिया केली जाते. राज्यातील सवर्च 396 शहरांमध्ये कचऱ्याचे विलगीकरण करण्याची प्रक्रिया सुरु करण्यात आली आहे.

विलगीकरण केलेल्या ओल्या कचऱ्यावर शास्त्रोक्त पध्दतीने प्रक्रिया करून कंपोस्ट खताची निर्मती केली जाते. व त्याच्या विक्री व विपणनासाठी राज्याने 'हिरत महासिटी कंपोस्ट ' ब्रांड नोंदणी केली आहे. राज्यातील एकूण 95 शहरांना कंपोस्ट खताच्या विक्रीसाठी 'हिरत 'हिरत महासिटी कंपोस्ट ब्रांड वापरण्यास परवानगी दिली आहे. शासनाने घन कचरा व्यवस्थापनसाठी ` 3,138 कोटी मंजूर केले आहेत.

संदर्भ :

1. लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन, ऑक्टोबर २०१५
2. योजना, अंक ९, सप्टेंबर २०१४
3. http://mls.org.in
4. https://mahades.maharashtra.gov.in/publications.do?pubId=ESM
5. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२१-२०२२
6. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०२०-२०२१
7. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१९-२०२०

स्वच्छता आणि पर्यावरण संवर्धन

महादेव सोपानराव घाटूळ
संशोधक विद्यार्थी
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छत्रपती संभाजीनगर.

सारांश
निसर्गाच्या विरोधात जाऊन आपण कोणताही विकास साधू शकत नाही. निसर्गच मनुष्याला अन्न वस्त्र निवारा देणारा एकमेव दाता आहे. परंतु मानवाने निसर्गाचे अमर्याद शोषण सुरू केले आहे. झाडांची अंदाधुंद कत्तल करणे मोठ्या प्रमाणावर जंगल तोड करून त्यावर वस्ती उभारणे, परिसर अस्वच्छ ठेवणे नदी नाल्यामध्ये प्रदूषित पाण्याचा प्रवास सोडणे यामुळे निसर्गाची अतोनात हानी होत आहे. ही हानी टाळण्यासाठी आपला परिसर स्वच्छ ठेवून पर्यावरण संतुलन राखणे काळाची गरज बनली आहे. अन्यथा भविष्यात त्याचा वाईट परिणाम मानवी जीवनावर होऊ शकतो.

प्रस्तावना

ग्रामीण विकासामध्ये पर्यावरण समतोल राखणे म्हणजे एक मोठे आव्हान आहे. त्याचा तातडीने विचार करण्याची गरज आहे. पृथ्वीवर अनेक नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित घटकांचा परिणाम होऊन बऱ्याच पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या आहेत. या समस्याचा विपरीत परिणाम सर्व सजीवावर होत असतो. हे जीव टिकविण्यासाठी आणि मानवाच्या जीवनाची गुणवत्ता चांगली राखण्यासाठी पर्यावरण स्वच्छता आवश्यक आहे. जैवविविधतेचे जतन व संवर्धन करणे मानवी अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी अत्यंत गरजेचे आहे. वसुंधरेचे देणे फेडण्यासाठी पर्यावरण रक्षण, संवर्धन व स्वच्छता करण्याची जबाबदारी सर्वांची आहे. निसर्ग हे मानव, वन्यजीव जलचर प्राणी, पक्षी गंगा आणि वनस्पती यांना लाभलेले मोठे वरदान आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. स्वच्छता आणि पर्यावरण यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.
2. अस्वच्छतेमुळे पर्यावरणावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3. पर्यावरण संवर्धन करण्यासाठी उपाययोजना करणे.
4. मानवाला प्रदूषणाच्या परिणामापासून वाचवणे.

संशोधन आराखडा

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात आलेला आहे. तथ्य संकलनासाठी प्रस्तुत संशोधन विषयाशी संबंधित सर्व संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके,शोध पत्रिका, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे तसेच प्रकाशित, अप्रकाशित साहित्य व इंटरनेटचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

स्वच्छता आणि पर्यावरण संकल्पना

सजीवांच्या नैसर्गिक परिसरास पर्यावरण असे म्हणतात. वैज्ञानिक परिभाषेत पर्यावरण या संज्ञेत वनस्पती अथवा प्राणी ज्या नैसर्गिक परिसरात जगतात वाढतात तेथील हवा, पाणी, इतर सजीव, प्रजन्यमान, तापमान इत्यादी सर्वांचा समावेश होतो. पर्यावरणाचे शिलावरण, जलावरण आणि वातावरण या मुख्य वैज्ञानिक घटकातील सतत चालू असणाऱ्या प्रक्रिया व आंतरक्रिया यांचा परिणाम पर्यावरण होय. सजीवांना त्यांच्या जीवन संघर्षासाठी आणि उत्क्रांतीमध्ये सभोवतालच्या पर्यावरणाशी जुळवून घ्यावी लागते. जो बदल स्वीकारतो तोच तक धरून राहू शकतो. पर्यावरण आणि मानव यांचे परस्पर संबंध नेहमी बदलत असतात. पर्यावरणाचे रक्षण करणे सर्वांची जबाबदारी आहे. विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणामध्ये मानवी हस्तक्षेप वाढणे, जैव विविधता रास, हवामान बदल, जागतिक तापमान वाढ यासारख्या समस्या निर्माण झाल्या. पर्यावरण समस्या सोडवण्यासाठी युनायटेड नेशन इन्व्हरमेंट प्रोग्राम UNEP ची स्थापना करण्यात आली. त्यामध्ये जागतिक तापमान वाढीमुळे पृथ्वीवर परिस्थितीकीय तंत्रावर विपरीत परिणाम करून हवामान बदलाची समस्या निर्माण होऊ शकते.

पर्यावरण संवर्धन विषयक उपक्रम

1. स्टॉक होम परिषद 1972.
2. पहिले हवामान विषयक जागतिक परिषद 1979.
3. अँड इंटर गव्हर्मेंटल पॅनल ऑन क्लायमेट चेंज आयपीसीसी 1988.
4. संयुक्त राष्ट्र संघाची पर्यावरण विषयक नरोबी परिषद 1982.
5. रिओ परिषद 1992.

6. क्युटो परिषद 1997.
7. जागतिक शाश्वत विकास परिषद 2002.

पर्यावरणाचे रक्षण आणि संवर्धन व्हावे यासाठी 5 जून 1972 रोजी स्वीडन मधील स्टॅक होम येथे आंतरराष्ट्रीय परिषदेचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेमध्ये 130 देशांनी प्रतिनिधित्व केले होते. या परिषदेमध्ये पर्यावरण विषयक चर्चा घडुन येऊन पर्यावरण हा विषय शालेय अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट करण्यात आला. 5 जून हा दिवस 1974 पासून जागतिक पर्यावरण दिन म्हणून साजरा केला जाऊ लागला. सन 2022 साठी जागतिक पर्यावरण दिनाची थीम "फक्त एक पृथ्वी" या घोषवाक्येने जागतिक पर्यावरण दिन साजरा केला. या कार्यक्रमाचे आयोजन स्वीडन येथे करण्यात आले होते.

भारतात स्वच्छता मोहिमेची सुरुवात

संत गाडगे महाराजांनी स्वतः हातात खराटा घेऊन कृतीतून स्वच्छतेचा मंत्र जगाला दिला. त्याचप्रमाणे संत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेमध्ये स्वच्छतेचा उपदेश केला. तेव्हापासून स्वच्छता मोहिमेची खरी सुरुवात झाली. भारतात 1954 ला पहिल्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागासाठी स्वच्छता कार्यक्रम सुरू केले. 1981 च्या जनगणनेनुसार भारतात स्वच्छतेचे प्रमाण फक्त 1 टक्के इतके होते. 1981 ते 1990 या कालावधीमध्ये स्वच्छतेवर भर देण्यात आला. भारत सरकारने 1986 ला केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम (CRPF) सुरू केले. 1999 ला ग्रामीण स्वच्छतेसाठी आयोगाची स्थापना करण्यात आली. नंतर 2012 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी 'निर्मल भारत अभियान' सुरू केले. 2 ऑक्टोबर 1914 ला महात्मा गांधी यांच्या जयंतीचे अवचित्य साधून पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात केली.

स्वच्छता आणि पर्यावरण संवर्धनाचे महत्त्व

प्रत्येक व्यक्तीला स्वच्छता आणि निसर्गाच्या सानिध्यात स्वतःचा वेळ व्यतीत करायला नेहमी आवडत असतो. आपल्या आजूबाजूला असलेले वृक्ष आपल्याला असंख्य गोष्टी प्रदान करतात. वातावरणातील कार्बन डायऑक्साइड शोषून घेतात व आपल्याला जीवनावश्यक असलेला ऑक्सिजन प्रदान करतात. वृक्ष हे पाऊस पाडण्यासाठी पर्यावरण संतुलन राखण्यासाठी खूप महत्त्वाची भूमिका बजावत असतात. जल प्रदूषण, वायू प्रदूषण यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत आहे. त्याचा परिणाम नैसर्गिक बदल होत आहे, ओझोनचा स्तर कमी होऊन जागतिक तापमान वाढ ही समस्या भेडसावत आहे. आपण नवीन तंत्रज्ञान निर्माण केले आहे. जे दिवसेंदिवस पर्यावरणाचा रास करीत आहे. नैसर्गिक हवा, पाणी आणि माती ज्याप्रकारे प्रदूषित होत आहे. त्यावर असे वाटते की एक दिवस पर्यावरणाचे मोठे नुकसान होऊ शकते. रासायनिक खतामुळे जमिनीची सुपीकता नष्ट होते. तेच रासायनिक घटक दररोज अन्ना मधून आपल्या शरीरात जमा होत असून त्याचा परिणाम कॅन्सर सारखे रोग व्यक्तीला जडत आहेत. औद्योगिक कारखान्यामधून निघणारा हानिकारक धूर नैसर्गिक हवा प्रदूषित करते. त्याचप्रमाणे अशुद्ध पाणी नदीनाले मध्ये सोडल्यामुळे पाणी प्रदूषणाची समस्या देखील निर्माण झालेली आहे. यावर उपाय म्हणून पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी परिसर स्वच्छ ठेवणे, वृक्षारोपण करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

निष्कर्ष

पर्यावरण समतोल राखण्यासाठी स्वच्छतेबरोबर पर्यावरण संवर्धन करणे गरजेचे आहे. भविष्यात आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे नैसर्गिक संसाधनाचा गैरवापर होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक आहे. वृक्षतोडीवर शासनाने कठोर कायदे केले पाहिजे. यासोबतच पर्यावरण स्वच्छ ठेवून तापमान बदलावर नियंत्रण ठेवणे गरजेचे आहे. पर्यावरण संवर्धन करणे हे आपले कर्तव्य आहे.

संदर्भ

1. लक्ष्मणशास्त्री जोशी 1976, 'मराठी विश्वकोश खंड' 2 महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ मुंबई.
2. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज 2004, ' ग्रामगीता' सुदामजी सावरकर आधार चंद्रपूर.
3. महात्मा गांधी 1997, 'माझ्या स्वप्नातील ग्रामीण भारत' मराठवाडा खादी ग्रामोद्योग समिती नांदेड 2.
4. https://:www.uprpsp.com.

स्वच्छ भारत अभियानात सोशल मीडियाची भूमिका

युवराज तेजराव वाघ
संशोधक विद्यार्थी
डॉ बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

सारांश :-
स्वच्छ भारत अभियान हे ग्रामीण भागातील शेवटच्या घटकापर्यंत पोचून त्यांना या अभियानात सहभागी करून घेण्याचं महत्त्वाचं काम समाज माध्यमांनी केलं आहे. समाज माध्यमांच्या सहकार्यामुळेच स्वच्छ भारत अभियानाच्या कामाला गती मिळाली आहे. नागरिकांमध्ये स्वच्छतेविषयी जाणीव जागृती निर्माण करून स्वच्छतेचे महत्व लोकांना समजलं, त्यामुळे हे अभियान सरकारी योजना म्हणुन न राहता ही एक लोक चळवळ म्हणून देशामध्ये स्वच्छ भारत अभियान राबविल्या जात आहे. यामध्ये समाज माध्यमांचा वाटा महत्त्वाचा आहे.

प्रस्तावना :-

आजच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात शास्त्रज्ञांनी विविध क्षेत्रात शोध लावून जगाला आश्चर्यचकित केले आहेत. यंत्रयुगाच्या अविष्कारातून निर्माण झालेल्या तंत्रज्ञानाने मानवी समाजाला प्रगतीच्या मार्गावर नेऊन ठेवण्याचं काम केलं आहे. दुसरीकडे मात्र अस्वच्छतेमुळे नागरिकांचे आरोग्य धोक्यात आलं आहे. देशात अस्वच्छतेमुळे रोगराईत वाढ होत होवुन नागरिकांचे आरोग्य धोक्यात आलं आहे आपल्या घराची... परिसराची स्वच्छता नियमित करून समृद्ध आणि निरोगी राष्ट्र निर्माण करण्यासाठी सर्वांनी स्वच्छतेकडे लक्ष देणे ही काळाची गरज आहे. स्वच्छता कार्यक्रमात लोकांना सहभागी करून ही लोकचळवळ करण्यासाठी सोशल मीडियाची भूमिका ही महत्त्वपूर्ण ठरणारी आहे.

स्वच्छ भारत अभियानाचे उद्देश

1. स्वच्छतेच्या कार्यपद्धतीचे पालन करणे.
2. स्थानिक पातळीवरच कचऱ्याची विल्हेवाट लावून व्यवस्थापन करणे.
3. नागरिकांच्या आरोग्यविषयक समस्या कमी करणे.
4. स्वच्छतेविषयी समाज माध्यमांच्या अनुकूल आणि प्रतिकूल परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन आराखडा :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याची निवड केलेली आहे. तथ्य सामग्रीच्या संकलनासाठी प्रस्तुत संशोधन विषयाशी संबंधित संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, शोध पत्रिका, नियतकालिके, वृत्तपत्रे, आणि प्रकाशित व अप्रकाशित साहित्य व इंटरनेट वेबसाईट चा आधार घेण्यात आला आहे.

भारतात स्वच्छता मोहीम :-

"स्वतंत्रपेक्षाही स्वच्छता" ही महत्वाची आहे.असं नेहमी राष्ट्रपिता महात्मा गांधी म्हणायचे. त्यांनी स्वच्छ आणि निरोगी भारताची संकल्पना मांडली. भारतात 1954 ला पहिल्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत ग्रामीण भागासाठी स्वच्छता कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. 1981 च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण भारतात स्वच्छतेचे प्रमाण केवळ 1% इतकं होतं त्यामुळे 1981 ते 1990 च्या कालावधीत ग्रामीण स्वच्छतेवर भर देण्यात आला. भारत सरकारने 1986 ला केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम (सीआरएसपी) सुरू केले. त्यांचा मुख्य उद्देश हा ग्रामीण भागातील नागरिकांचे जीवनमान उंचवणे हा होता. 1999 ला भारत सरकारने ग्रामीण स्वच्छता आणि संपूर्ण स्वच्छतेसाठी आयोगाची स्थापना केली. 2012 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान डॉ मनमोहन सिंग यांनी या योजनेला "निर्मल भारत अभियान "असं नाव दिलं...

स्वच्छ भारत अभियानाची संकल्पना :-

घर स्वच्छ राहिले तर गाव स्वच्छ राहील.... गाव स्वच्छ राहिले तर शहर स्वच्छ राहील.... शहर स्वच्छ राहिले तर राज्य स्वच्छ राहील.... आणि राज्य स्वच्छ राहिले तर पर्यायाने देशी स्वच्छ राहील... घर परिसर आणि शहरात स्वच्छता नांदली तर नागरिकांचे आरोग्य सुदृढ होईल हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी स्वच्छ भारत अभियानाची योजना आखली. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांच्या जयंतीचं औचित्यसाधून 2 ऑक्टोंबर 2014 पासून संपूर्ण देशामध्ये व्यापक प्रमाणात स्वच्छ भारत अभियान राबविण्यास सुरुवात केली. ग्रामीण भागातील लोकांचा कल हा उघड्यावर शौचालयाला जाण्याचा असतो. त्यामुळे परिसरामध्ये दुर्गंधी पसरते.

त्याचा परिणाम नागरिकांच्या आरोग्यावर होतो हे लक्षात घेवुन घर तेथे शौचालय...ही संकल्पना ग्रामीण भागामध्ये राबविण्यात आली.2019 पर्यंत भारतातील सर्वगावे हे हागणदारी मुक्त करण्याचा संकल्प पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी केला. हे उद्दिष्ट पूर्णतः साध्य झाले नसले तरी त्यांच्या आकडेवारीवरून मात्र शौचायल वापरण्याच्या संख्येत वाढ झाली आहे. घरोघरी शौचालय बांधण्यात आले आहे. त्याचा उपयोग नागरिक घेऊ लागले आहेत.

राज्यातील स्वच्छता या संदर्भात माहिती देणारा तक्ता :-

सन 2017-18 च्या पायाभूत सर्वेक्षणानुसार राज्यातील शौचालय वापराची स्थिती

एकूण कुटुंब संख्या	शौचालय वापर असलेली कुटुंबे	शौचालये न वापर करणारे कुटुंबे
11153486	10362744	790742

हागणदारी मुक्त ग्रामपंचायत स्थिती

एकूण ग्रामपंचायत	हागणदारी मुक्त ग्रामपंचायत	हागणदारी मुक्त होणे बाकी असलेल्या ग्रामपंचायत
40519	30676	9841

स्वच्छ भारत अभियानात माध्यमांचे योगदान :-

घरोघरी शौचालय बांधून त्याचा नियमित वापर करावा या संदर्भात मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करण्यात आली. स्वतः पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी माध्यम आणि समाज माध्यमांचा उपयोग स्वच्छ भारत अभियानाच्या जनजागृतीसाठी केला. दूरदर्शन आणि आकाशवाणीच्या माध्यमातून “मन की बात” या कार्यक्रमातून त्यांनी देशातील नागरिकांशी संवाद साधला. नागरिकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून दिलं. शिवाय स्वच्छतेच्या कामात पुढाकार घेणाऱ्या नागरिकांचा गौरव ते करू लागले. त्याची सर्वच माध्यमांनी दखल घेतली. त्यामुळे स्वच्छ भारत अभियानात काम करणाऱ्या नागरिकांचा उत्साह वाढला. शिवाय अस्वच्छते विषय बातम्या प्रसारित करून माध्यमानी संबंधित यंत्रणेचं लक्ष वेधलं. देशात स्वच्छते विषयी सुरू असलेल्या या अभियानाला समाज माध्यमांनी मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्धी देऊन समाजात जनजागृती करण्याचं काम ही केलं. भारतीय व्यक्तिमत्त्वावर समाज माध्यमांचा प्रभाव हा मोठ्या प्रमाणावर आहे. सामाजिक चळवळीच्या क्षेत्रात डिजिटल कृतिशीलतेने प्रवेश केला आहे. आजच्या आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात “टेक्नॉलॉजी समाजाची” निर्मिती झाली आहे. भारतातील प्रत्येक व्यक्ती हा इंटरनेटच्या माध्यमातून व्हाट्सअप, ट्विटर, फेसबुक, इंस्टाग्राम यासारखी समाज माध्यमांचा वापर दररोज करीत आहे. शिवाय दूरचित्रवाणी सारख्या दृकश्राव्य माध्यमांनी तर भारतीय जनमानसावर अधिराज्य गाजविले आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. त्यामुळे मीडियाचा सहभाग दखलपात्र ठरत आहे. 1960 च्या दशकात पत्रव्यवहार आणि वर्तमानपत्राच्या माध्यमातून नागरिकांसोबत संवाद साधला जात होता. परंतु आता मोठ्या प्रमाणात त्याची जागा समाज माध्यमांनी घेतली आहे. सोशल मीडियाचा वापर लहानांपासून तर थोरापर्यंत सर्वच जण करत आहे. त्यामुळे जनमत घडविण्यात समाज माध्यमांची भूमिका महत्त्वाची आहे.समृद्ध आणि निरोगी राष्ट्र निर्माण करण्यासाठी सर्वांनी स्वच्छतेकडे लक्ष देणे ही काळाची गरज आहे. स्वच्छ भारत अभियानात लोकंना सहभागी करून स्वच्छता चळवळ उभारण्यासाठी सोशल मीडियाची भूमिका ही देशामध्ये महत्त्वपूर्ण ठरत आहे...

निष्कर्ष :-

1. स्वच्छ भारत अभियानाला समाज माध्यमांमुळेच गती मिळाली
2. स्वच्छ भारत अभियान प्रत्येकाच्या मनामनात आणि घराघरात राबविण्यासाठी माध्यमांची मदत झाली.
3. समाजात जाणीव जागृती निर्माण करण्याचं काम माध्यमांनी केलं

संदर्भ

1. महात्मा गांधी 1997 माझ्या स्वप्नातील ग्रामीण भारत मराठवाडा खादी ग्रामोद्योग समिति नांदेड – 2
2. अण्णा हजारे 2011 ‘माझे गाव माझे तीर्थ’ स्वामी विवेकानंद कृतज्ञता निधी राळेगाव सिद्धी
3. केंद्र शासनाच्या संकेतस्थळावरील अहवाल दिनांक 27 /11/ 2017
4. डॉ सुधीर भटकर, डॉ विनोद निताळे ,डॉ गोपी सोरडे लिखित प्रसारमाध्यमे आणि समाज
5. विठ्ठला म्हैसेकर-चव्हाण प्रसार माध्यमे भूमिका आणि कायदे
6. जयमती दळवी (अनुवादित) भारतातील प्रसार माध्यमे काल आणि आज

कोविड-19 महामारी आणि ग्रंथालयाचे बदलते स्वरूप

श्री. ससाणे रजनीकांत अरुण
संशोधक
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना
डिसेंबर 2019 रोजी चीनच्या वुहान शहरामध्ये कोविड-19 चा विषाणू प्रथम आडळा त्यानंतर सर्व जगात कोविड-19 या विषाणूने थैमान घातले. WHO या संघटनेने कोरोना रोगाला जागतिक महामारी म्हणून घोषित केले. कोरोना-19 या महामारी रोखण्यासाठी संपूर्ण जग प्रयत्न करू लागला. या विषाणू ला रोखण्यासाठी संपूर्ण जग काही दिवसांसाठी बंद झाले. भारत सुद्धा 23 मार्च 2020 रोजी पासून लॉकडाऊन झाला. या निर्णयामुळे वाहतूक, शाळा-महाविद्यालये, विद्यापीठ, सर्व बंद झाले. व्यापार, दळणवळण, उद्योग क्षेत्र, शैक्षणिक संस्था, सार्वजनिक आणि खाजगी ग्रंथालय यांचे कामकाज ठप्प झाले. सर्वांचे वैयक्तिक जनजीवन विस्कळीत झाले. कोविड-19 हा विषाणू आला आणि संपूर्ण जगच काही काळासाठी बंद केले. या काळामध्ये काही अंशी ग्रंथालयांकडे दुर्लक्ष झाले. ग्रंथालये बंद पडली काय किंवा उघडी राहिले काय? याची कोणाला परवा नव्हती. ग्रंथालये गेली दोन वर्षे अगदी वाचकांविना अक्षरशः घुसमटत होती. ग्रंथालयाचा मुख्य उद्देश वाचकास माहितीसाठा हा मर्यादित वेळेसाठी देणे व ज्ञानाचा विस्तार करणे हा असतो. कोविड- 19 या महामारी काळात ग्रंथालयाची ही संकल्पना पूर्णपणे बदलून गेली आहे. ग्रंथालयाचे झपाट्याने होत असलेले बदल आणि काही ग्रंथालयांवर झालेला परिणाम याचा अभ्यास केला आहे.

मुख्य शब्द (keyword):
कोविड-19, ग्रंथालय, विषाणू, महामारी, डिजिटल.

संशोधन पद्धती:
कोविड-19 च्या प्रादुर्भावामुळे कोविड-19 महामारी आणि ग्रथालयांचे बदलते स्वरूप या विषया वरिल अभ्यास हा सर्व्हे संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे. हे संशोधन सदर लेखाच्या शेवटी दिलेल्या संदर्भ सूची नुसार उपलब्ध असलेल्या दुय्यम साधनांवर आधारीत आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:
1. कोविड-19 नंतर ग्रंथालया वर झालेला परिणाम याचा अभ्यास करणे.
2. कोविड-19 महामारीमुळे ग्रंथालयांनी डिजिटल सेवा आणि संसाधन वापराचे वेग वाढवला.
3. कोविड-19 उद्रेकाचा आर्थिक परिणामाचा शोध घेणे.

कोविड-19 महामारी
मागील दोन वर्षापासून जगभरात थैमान घातले ते फक्त कोव्हिड-19 महामारीने. कोव्हिड-19 हा विषाणू प्रथम चीन मध्ये 2019 मध्ये आढळला. जिनिव्हा येथे कोव्हिड-19 संबंधित जागतिक आरोग्य संघटनेचे संमेलन पार पडले यामध्ये या विषाणूचे नाव कोव्हिड-19 म्हणजेच coronavirus disease-19 असे ठेवण्यात आले आणि कोव्हिड-19 ला जागतिक महामारी म्हणून घोषित केले. WHO च्या 27 डिसेंबर 2021 आकडेवारीनुसार कोरोणा लागण झालेल्या जागतिक बाधितांची संख्या ही 27 कोटी 20 लाख 63 हजार पर्यंत होती. भारताचा विचार केला असता सर्वाधिक बाधितांची संख्याही 3 कोटी 47 लाख 27 हजार होती (संदर्भ: अभिनव प्रकाशन वार्षिकी अंक 2022). कोव्हिड-19 च्या उपचारासाठी भारतात हैदराबाद येथे असणारी भारत बायोटेक आणि पुणे येथील सिरम इन्स्टिट्यूट या संस्थानी अनुक्रमे कोव्हॉक्सीन व कोव्हिशील लस विकसित केल्या. त्याचप्रमाणे कोव्हिड-19 च्या उपचारासाठी अँटिजेन टेस्ट ही एखाद्या व्यक्तीस कोव्हिड विषाणूची बाधा झाली आहे की नाही याची माहिती करून घेण्यासाठी वापरण्यात येणारी तत्काळ निदान चाचणी आहे. तर RT-PCR ही चाचणी रुग्णाच्या नाक घशातील स्वॅब घेऊन करण्याची पद्धत आहे. भारत सरकारने कोव्हिड-19 ची मोफत लसीकरण मोहीम राबवली आणि दिलेल्या लसीकरण मोहिमेचा रेकॉर्ड ठेवण्यासाठी कोविन(covin) हे ॲप विकसित केले. आरोग्य सेतू ॲप चा उपयोग हा कोव्हिड-19 बदल माहितीचा आढावा घेण्यासाठी केला. आरोग्य सेतू ॲप एका दिवसात सर्वात जास्त डाऊनलोड केले असा रेकॉर्ड बनला आहे. अशा प्रकारे कोव्हिड-19 या महामारी चा प्रसार झाला आणि त्याच्यावर उपाय म्हणून प्रत्येक देशांनी लसीकरण केले कोणी डिजिटल माहिती साधना चा वापर करुन महामारी बदल माहिती गोळा केली आणि विस्तारीत केली.

कोविड-19 मध्ये ग्रंथालया वर झालेला परिणाम

कोविड-19 विषाणू मुळे जगातील बहुतेक देशांमध्ये ग्रंथालयीन सेवा बंद ठेवण्यात आल्यामुळे शैक्षणिक ग्रंथालय, संशोधन क्षेत्रावर याचा परिणाम झाला आहे. युनेस्कोच्या अहवालानुसार एप्रिल 2020 मध्ये 188 देशात 154 कोटी विद्यार्थी घरी बसून होते. भारतातील याचे प्रमाण हे 15 लाख शाळा बंद ठेवण्यात आल्यामुळे 26 कोटी विद्यार्थी आणि एकूण 89 लाख शिक्षक कर्मचारी घरी होते जर भारतातील उच्चशिक्षणाचा विचार केल्यास 50 हजार शिक्षण संस्था बंद होत्या त्यामध्ये शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थी संख्या ही 3 कोटी 70 लाख आहे आणि प्राध्यापकांची संख्या ती जवळपास 15 लाख आहे ते सर्वजण गेली दोन वर्ष घरी बसून आहेत. (संदर्भ: Maharashtra Times | Updated:12 Apr 2020, करोना विषाणू आणि शिक्षण, प्रा. शरद जावडेकर यांचा लेख.) शिक्षणामध्ये आलेल्या या जागतिक संकटामुळे विद्यार्थी हा शिक्षणापासून वंचित राहिला आहे. अनेक देशांनी हे विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहू नयेत म्हणून नवनवीन उपक्रम सुरू केले. उदाहरणार्थ-दूरशिक्षण माहिती तंत्रज्ञानचा वापर, संगणक, युट्युब, अँड्रॉइड मोबाइल, ई-लायब्ररी, दूरदर्शन या माध्यमाद्वारे शिक्षण देण्याची सुरुवात केली तर भारताने नॅशनल डिजिटल लायब्ररी, स्वयंम, शोधगंगा यासारख्या सरकारी पोर्टल मार्फत शिक्षण व माहिती प्रसारणाचा प्रसार केला. काही देशानी ग्रंथालय सेवा बंद न करता काही उपाययोजना आखल्या जिनिव्हा सारख्या देशाने ग्रंथालयीन सेवा बंद न करता शालेय ग्रंथ देवघेव करताना प्रत्यक्ष टोपल्या चा वापर केला. जपान लायब्ररी असोसिएशन या संघटनानी ग्रंथालयातील देव-घेव करण्यासाठी टेबल वापरण्याचा सल्ला ग्रंथालयांना दिला. ऑस्ट्रेलियन लायब्ररी आणि इन्फॉर्मशन असोसिएशन यांनी विद्यार्थ्यांनी परत केलेली पुस्तके यांना स्पर्श होणार नाही आणि पुस्तक व जमा करून घेतली जाणाऱ्या साहित्यापासून संसर्ग होणार नाही याची खबरदारी म्हणून हातमोजे, मास्क वापरण्याची शिफारस केली. कोविड-19 दरम्यान कर्मचाऱ्यांनी नेहमी साबणाने हात स्वच्छ धुणे, नेहमी हाताने चेहऱ्याला स्पर्श करणे टाळणे. तसेच कापडी हातमोजे वापरणे जेणेकरून रासायनिक युक्त हातमोजे व मास्क मुळे ग्रंथालय साहित्य सामग्रीला हानी पोहोचणार नाही. ग्रंथालयीन पुस्तकाचे देवघेव केल्यानंतर जमा केलेल्या पुस्तकांची ग्रंथालया मधील वेगवेगळ्या खोलीत 72 तासासाठी विलगिकरण करुण ठेवले. शास्त्रज्ञांनी पुस्तकाचे व साहित्याचे निर्जंतुकीकरण करून वापरले. चीन ने त्यांच्या राष्ट्रीय ग्रंथालया मधील काम हे पूर्णपणे सामाजिक अंतर ठेवून व निर्जंतुकीकरण करून सुरू केले. रासायनिक उपकरणाचा वापर करून पुस्तकांसाठी रिटर्न रुम स्थापन केली. रासायनिक कारणामुळे ग्रंथालय साहित्या वर दुष्परिणाम होणार नाही याची काळजी घेणे सुद्धा तितकेच महत्वाचे आहे. उदाहरणार्थ निर्जंतुकीकरणासाठी वापरण्यात येत असलेले अल्कोहोल जेल किंवा इतर रासायनिक घटक. कोविड-19 चा संसर्ग झाल्यापासून ग्रंथालयांमध्ये झालेले बदल आणि त्यांच्यावर उपाय म्हणून जपान सारख्या देशातील ग्रंथालयांनी वाचकांना ग्रंथ पुरवण्यासाठी पोस्टाने तसेच होम डिलिव्हरी अशा मार्गाचा वापर केला. याचा स्पष्ट उद्देश हा आहे की कोणत्याही परिस्थितीत कर्मचारी, स्वयंसेवक किंवा वापरकर्त्यांचे आरोग्य धोक्यात येणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे. ग्रंथालयांनी आहे त्या परिस्थितीत स्वतःला काळानुसार बदलले पाहिजे. कोविड-19 च्या काळात ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यानी आहे त्या ठिकाणी राहून ऑनलाइन काम करण्याचा पर्याय निवडला. या महामारी च्या काळात सुध्दा संगणकाच्या साह्याने डिजिटल सौर्स च्या माध्यमातून वेबिनार घेतले आणि ग्रंथालय माहितीचा विस्तार केला. शैक्षणिक संस्था बंद असल्यामुळे शाळा व महाविद्यालयीन शिक्षण ऑनलाइन पद्धतीने सुरू केले. त्यामुळे विद्यार्थी हा इंटरनेटचा वापर करून ऑनलाइनच्या माध्यमातून शिक्षण घेऊ लागला. विद्यार्थी व वाचक वर्गांनी ऑनलाइन वर जास्त भर दिल्यामुळे ऑफलाईन ग्रंथालयाकडे विद्यार्थी दुर्लक्ष करू लागला. ग्रंथालय कोविड-19 मध्ये बंद असल्यामुळे विद्यार्थी व वाचक वर्ग ग्रंथालयाकडे आला नाही. कोविड-19 मध्ये पुस्तक छपाई झाले नाही, प्रिंटिंग मशीन बंद पडले, क्लासेस बंद असल्यामुळे ग्रंथालय गेली दोन वर्षे बंद राहिली या काळात ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन काही अंशी ढासळलेली आढळून येते आहेत अशाप्रकारे कोविड-19 या महामारी च्या कालखंडामध्ये ग्रंथालयावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष पणे परिणाम तसेच बदल सुध्दा झालेला आढळून येत आहे.

कोविड-19 महामारीमुळे ग्रंथालयांनी डिजिटल सेवा आणि संसाधने वापराचा वेग वाढवला

शिक्षण क्षेत्रामध्ये सर्वात महत्त्वाचा घटक जसा विद्यार्थी असतो त्या प्रमाणेच ग्रंथालयीन क्षेत्रामध्ये वाचक हा केंद्रवर्ती असतो. ज्या शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठ यांना शक्य झाले त्यांनी शिक्षण पद्धतीची यंत्रणा ही डिजिटल

संशोधनाच्या माध्यमानुसार देण्यास सुरुवात केली. या डिजिटल संशोधनाच्या माध्यमातून विद्यार्थी अध्यापन, अध्ययन घरी राहून करू लागला तसेच परीक्षा घरी बसल्या देऊ लागला. या डिजिटल सेवा चा परिणाम असा झाला की विद्यार्थी शाळा, महाविद्यालयीन ग्रंथालयाकडे गेली दोन वर्षे फिरकलाच नाही. शैक्षणिक असो वा सार्वजनिक ग्रंथालय कोणत्याही प्रकारच्या ग्रंथालयाची आस्तित्व टिकून असते ते त्या ग्रंथालयात दररोज येणाऱ्या वाचक वर्गा मुळे आणि त्या ग्रंथालयात असलेल्या वाचन साहित्यावर. कोविड-19 महामारीच्या कालखंडात सर्व जग अचानकपणे बदलत असताना दिसून आले आहे. माहिती प्रसारणाच्या क्षेत्रामध्ये मोठे बदल झाले. डिजिटल ग्रंथालय ही संकल्पना जगामध्ये उदयास आली. ग्रंथालयाद्वारे विद्यार्थ्यांना पुस्तके, शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचे विविध स्रोत, नवीन तंत्रज्ञानाची माहिती असलेले दस्तावेज, ई-पुस्तके, ई-जनर्ल्स, विज्ञान विषयक जनर्ल्स अशा वेगवेगळ्या प्रकारच्या सेवा डिजिटल संस्थानाच्या साह्याने पुरवण्याचे कार्य ग्रंथालय करत आहेत. तसेच NDL या ग्रंथालयांनी कोरोना महामारी मुळे घरी राहून JEE, CLAT, CAT, MAT, NEET या सारख्या स्पर्धात्मक परीक्षांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी भारत सरकारच्या सहकार्याने IIT खडकपूर द्वारे बनविण्यात आलेली नॅशनल डिजिटल लायब्ररी ऑफ इंडिया हे ग्रंथालय ऑनलाइन माध्यमाद्वारे पुस्तके, ऑडिओ, व्हिडिओ व शैक्षणिक साहित्य विद्यार्थ्यांना निशुल्क उपलब्ध करून देत आहे.(संदर्भ:नॅशनल डिजिटल लायब्ररी चे इन्वेस्टिंगेटर पी.पी.चतुर्वेदी यांनी 11 ऑगस्ट 2021 रोजी न्युज18 सोबत बोलतांना सांगितले) या जागतिक महामारी मध्ये संपुर्ण जग बंद असल्याने ग्रंथालयांनी काळाबरोबर स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी स्वतःत बदल केले आहेत. संगणकाच्या युगात संगणकाच्या साह्याने ग्रंथालयीन सेवा सुविधा डिजिटल करण्याचा वेग वाढवला आहे.

डिजिटल ग्रंथालयाचे फायदे आणि तोटे

कोविड-19 महामारीमुळे मोठ्या प्रमाणात मानवी नुकसान झाले आहे. जगभरातील आर्थिक, सामाजिक आणि आरोग्य धोक्यात आले आहे. त्याच बरोबर शैक्षणिक व खाजगी ग्रंथालयांना सुद्धा याचा फटका बसला आहे. कोविड-19 चा प्रसार आणि मुख्य आव्हाने ओळखून ग्रंथालयातील जे कर्मचारी संगणक साक्षर आहे त्या ग्रंथालयांनी संगणकाच्या माध्यमाद्वारे ग्रंथालयाचे स्वरूप हे डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये केले तर ज्या ठिकाणी अजून सुद्धा ग्रंथालयातील कर्मचारी पूर्णपणे संगणक साक्षर नाहीत त्या ग्रंथालय मध्ये इंटरनेटचा आज पण प्रसार पाहिजे तसा झाला नाही. त्यामुळे तेथील ग्रंथालय हे डिजिटल युगात पूर्णपणे विस्कळीत आली आहेत याचा आपण विचार करायला पाहिजे डिजिटल ग्रंथालयामुळे संपूर्ण जग हे एका छताखाली जरी आले असेले तरी त्याचे फायदे जेवढे आहेत तेवढेच तोटेही सुद्धा आहेतच!

डिजिटल ग्रंथालयाचे फायदे

1. आज 21व्या शतकात जगभरात कोठेही राहून डिजिटल ग्रंथालयाच्या साह्याने आपण माहिती तसेच शिक्षण घेऊ शकतो.
2. संगणकीय काळात डिजिटल ग्रंथालयामुळे ग्रंथालय पूर्ण पणे पेपरलेस होत आहेत त्यामुळे ग्रंथालयातील कर्मचारी व वाचक यांचा वेळ वाचत आहे.
3. डिजिटल ग्रंथालय मुळे जगभरातील कोणताही वाचक या ग्रंथाचे सदस्यत्व स्वीकारण्यास पात्र ठरत आहे आणि शिक्षणाच्या पलीकडे जाऊन हवी ती माहिती घेत आहे.
4. डिजिटल ग्रंथालयामुळे वाचकास ई-बुक्स, व्हिडिओ, ऑडिओ ऑनलाईन वेबिनार च्या माध्यमातून हवी ती माहिती घेता येत आहे.

डिजिटल ग्रंथालयाचे तोटे

1. डिजिटल ग्रंथाल्यामुळे अतिदुर्गम भागातील तसेच सामान्य कुटुंबातील वाचक वर्ग तसेच संगणक निरक्षर असणारा वाचक हा अशा डिजिटल ग्रंथालयापासून दूर जात आहे.
2. डिजिटल ग्रंथालयामुळे वाचक वर्गाला लागणारी साधन सामग्री उदाहरणार्थ - मोबाईल, संगणक, इंटरनेट त्यांच्या खिशाला परवडणारे नाही म्हणून डिजिटल ग्रंथालयास पाहिजे तसा प्रतिसाद मिळत नाही.
3. डिजिटल ग्रंथालयास लागत असणारी संगणक प्रणाली हे आरोग्याच्या दृष्टिकोनातून घातक ठरत आहे. उदाहरणार्थ - वाचक वर्ग व संगणकावर सतत काम करणारा ग्रंथालयीन कर्मचारी यांना डोळे, डोके दुःखी सारख्या आजाराने त्रस्त होत आहेत.
4. कोविड-19 या महामारीनी आधीच आर्थिक संकटात सापडलेली काही ग्रंथालय यांना डिजिटल ग्रंथालयासाठी लागणारी साधन सामग्री

घेण्यासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध नाही त्यामुळे हे ग्रंथालय पूर्णपणे बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत.

5. डिजिटल ग्रंथालयामुळे छपाई यंत्रे, लेखक, मुद्रक, प्रकाशक तसेच साहित्य निर्मितीचा व्यवसाय करणारे हे सर्व आर्थिक संकटात आले आहेत.

कोविड-19 उद्रेकाचा आर्थिक परिणाम

कोविड-19 मार्च 2020 नंतर संपूर्ण देशात पहिली लाट आली. दुसऱ्या लाटेमध्ये तर सर्वांचे जनजीवन विस्कळीत झाले. आता तर अजून तिसरी लाट येण्याची दाट शक्यता वर्तवली जात आहे. कोविड-19 महामारी मुळे गेली दोन वर्ष जागतिक अर्थव्यवस्थेसाठी कठीण गेली आहेत. संसर्गाच्या पुनरावर्ती च्या लाटा अजूनही येत आहेत. या लाटा अशाच येत राहिल्यास आणि लॉकडाऊन होत राहिल्यास देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा मोडण्यास वेळ लागणार नाही. आधीच गेली दोन वर्षे लॉकडाऊन मुळे देश मंदीच्या व बेरोजगारीच्या विळख्यात सापडला आहे. ठप्प झालेल्या या अर्थव्यवस्थेमुळे सर्वच जण आर्थिक संकटात सापडला आहे. अजून सुद्धा कोविड-19 चा धोका पूर्णपणे टळला नाही. यामध्ये नवनवीन विषाणूचा ट्रेन येत आहे. कोविड-19 विषाणूचा व नवनवीन विषाणूचा धोका जितका ग्रंथालय वाचक वर्गाला आहे तितकाच तो ग्रंथालयातील कर्मचारी व ग्रंथालया संबंधित अधिकारी यांना सुद्धा आहे. गेली दोन वर्षापासून सर्व ग्रंथालय बंद आहेत त्यामुळे ग्रंथालये आर्थिक संकटात सापडले आहेत. काही ठिकाणी तर आर्थिक परिस्थिती मुळे ग्रंथालय बंद पडण्याच्या अवस्थेत आहेत. कर्मचाऱ्यांचे पगार, शिक्षण, आरोग्य वरील खर्च आणि पायाभूत सेवा-सुविधा पुरविणे सरकारचे कर्तव्य जरी असले तरी कोविड-19 मुळे सर्व सरकारी यंत्रणा मोडकळीस आली आहे. आर्थिक संकटामुळे ग्रंथालय कर्मचारी वर्गामध्ये कपात करण्यात आले आहे. संस्थाचे अनुदान बंद केले आहे. त्यामुळे ग्रंथालयीन सेवा सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी काही प्रमाणात मर्यादा येत आहेत. या सर्व घटनांचा परिणाम ग्रंथालयीन आर्थिक धोरण नीतीवर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे होत आहे.

सारांश

ग्रंथालयामध्ये कोविड-19 महामारी नंतर विस्कळीत झालेल्या सेवा सुविधा तसेच ग्रंथालयाचे विस्कळीत झालेले व्यवस्थापन यांना पूर्व पदावर आण्यासाठी कोरोनाबाधीत रुग्णाच्या मनावरील ताण कमी करण्यासाठी कोविड सेंटर मध्ये ग्रंथालय सुरु करण्यात आले. ग्रंथालयीन सेवा सुविधा तसेच ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांनी कोविड-19 विषाणू सारख्या सर्व संसर्गजन्य रोगाचा प्रादुर्भाव टाळण्यासाठी निष्काळजीपणा न करता सोशल डिस्टन्स सारख्या व ग्रंथालयातील विद्यार्थी आणि कर्मचाऱ्यांना धोका पोहोचणार नाही अशा निर्जंतुकीकरण यांचा वापर करून सेवा पूर्वी प्रमाणे सुरू कराव्यात तसेच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून डिजिटल पुस्तके आणि पीडीएफ, व्हिडिओ, ऑडिओ, ई-बुक्स चा संग्रह वाढवून विद्यार्थ्यांना घरी बसून या डिजिटल संशोधनाच्या माध्यमातून माहिती सेवा दिल्या जाऊ शकतात. ज्यामुळे ग्रंथालयीन कामाचा विस्तार होईल आणि व्यवस्थित व्यवस्थापन करून ग्रंथालयांना पूर्वपदावर आणता येईल.

संदर्भ सूची

1. Https//www.ifla.
2. www.ALA.org: public libraries respond to covid-19.
3. hunt.institution.org: impact of covid-19 on public libraries, April 30,2021.
4. नॅशनल डिजिटल लायब्ररी:देशातील विध्यार्थ्यांना घरबसल्या IIT-नीट ची मोफत तयारी करुन घेईल(न्यूज) ऑगस्ट 11, 2021.
5. करोना विषाणू आणि शिक्षण, प्रा.शरद जावडेकर, Maharashtra Times | Updated: 12 Apr 2020.
6. https://www.marathisrushti.com/articles/libraries-after-covid Dr. pradip karnik.
7. वार्षिकी अंक 2022 आवृत्ती 5 वी, अभिनव प्रकाशन, पुणे.

स्वच्छ भारत मिशन

डॉ. लावंड पी. एम.**
मार्गदर्शक
विभाग प्रमुख राज्यशास्त्र विभाग
शिवाजी महाविद्यालय, बार्शी ता. बार्शी जि. सोलापूर

श्री. श्रीराम अर्जुन वाघ*
संशोधक विद्यार्थी
शिवाजी महाविद्यालय बार्शी
ता. बार्शी जि. सोलापूर

गोषवारा (abstract) : -
आरोग्य म्हणजे आजार किंवा अशक्तपणाचा अभाव नसणे असा त्याचा अर्थ नसून संपूर्ण शारीरिक सामाजिक व मानसिक आरोग्य असा त्याचा अर्थ होतो. प्रत्येक व्यक्तीला या स्थितीला प्राप्त करणे हा मानवाचा मूलभूत अधिकार मानला गेला आहे. विकसनशील देशांमध्ये आरोग्याच्या समस्या अत्यंत जटिल स्वरूपाच्या असून त्या तीव्रपणे समोर उभा असल्याचे दिसून येते. तर दिवसेंदिवस आरोग्याचा प्रश्न हा गंभीर स्वरूप घेत असल्याचे दिसून येते. लोकांचे चांगले आरोग्य ही सरकारची जबाबदारी असून त्यांना त्यासाठी सर्व सुविधा व पायाभूत सुविधा पुरवण्यासाठी सरकार बांधील आहे. यासाठी जागतिक आरोग्य संघटनेने सर्वांसाठी आरोग्य हे उद्दिष्ट ठरवले आहे. सन 2000 सालापर्यंत याची पूर्तता करण्याच्या दृष्टीने जागतिक पातळीवरून पाऊल उचलण्यास प्रारंभ केला गेला आहे.

प्रस्तावना:-

भारत हा विकसनशील देशांच्या गटात मोडणारा देश आहे विकासाच्या प्रक्रियेत असलेल्या देशात आरोग्य, शिक्षण, दळणवळण सुविधा इत्यादी पायाभूत सुविधांचा व असल्याचे दिसून येते. देशाला जर प्रगतीच्या नवीन वाटा खुल्या करायचे असतील तर आरोग्य व शिक्षण या मूलभूत प्रश्नांवर विजय मिळवणे अत्यंत आवश्यक आहे. जर देशाचे आरोग्य नीट असेल तरच प्रगतीचा रस्ता मोकळा होऊन देश योग्य प्रकारे वाटचाल करू शकतो. भारतातील आरोग्यात अडचण ठरणारी व मुख्य समस्या म्हणजे सार्वजनिक व वैयक्तिक स्वच्छता होय. स्वच्छतेचा संबंध फक्त वैयक्तिक आरोग्याशी निगडित नसून त्याचा थेट व प्रत्यक्ष प्रभाव हा सार्वजनिक स्वच्छतेवर व सार्वजनिक व्यवस्थेवर पडत असतो. यासाठी भारत सरकारने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या कालावधीत सन 1954 मध्ये पहिला स्वच्छता कार्यक्रम ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम नावाने जाहीर केला. पण याचा आढावा घेतला असता असे दिसून आले की 1981 च्या जनगणनेच्या अहवालानुसार हा कार्यक्रम 1% लोकांपर्यंतपोहोचण्यातच यशस्वी झाला. त्यामुळे याची फलनिष्पत्ती योग्य प्रकारे होऊ शकली नाही. याच काळात जागतिक पातळीवर "इंटरनॅशनल डिकेड फॉर ड्रिंकिंग वॉटर अँड सॅनिटायझेशन" हे अभियान 1981 ते 1990 च्या दरम्यान राबवले गेले. याच धर्तीवर केंद्र सरकार द्वारा 1986 मध्ये याच प्रश्नांचा एक भाग म्हणून केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम सुरू केला.

1986 च्या केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम या अंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना शौचालय उभारण्यासाठी आर्थिक अनुदान देण्यात येत असे. त्यानंतर याच प्रयत्नांचा पुढचा टप्पा म्हणून 1999 मध्ये संपूर्ण स्वच्छता अभियानाची आखणी करण्यात आली. या अभियानांतर्गत 2017 सालापर्यंत उघड्यावर शौच ही प्रथा भारतातून नष्ट करण्याचे ठरले. या अभियानाचे वैशिष्ट्य म्हणजे याचा सर्वाधिक भर माहिती, शिक्षण आणि संवाद साधून स्वच्छतेचे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यावर देण्यात आला. संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचा विस्तार करून भारत सरकारने सन 2012 मध्येनव्या अभियानाची घोषणा केलीव त्यास निर्मल भारत अभियान असे नाव देण्यात आले. या अभियानातून स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विशेष विचार केला गेला व त्यातूनच याची रूपरेषा ठरवण्यात आली. या अभियानाचा उद्देश म्हणजे सन 2022 पर्यंत सर्व ग्रामपंचायतींना निर्मल बनवण्याचे लक्ष यातून ठरवले गेले. पंचायत राज व्यवस्थेच्या मार्फत आरोग्य शिक्षण व स्वच्छता माहिती पुरवणे व जनजागृती करणे यावर भर दिला गेला. त्याचबरोबर संस्कारक्षम वयात मुलांना स्वच्छतेचे धडे देण्यासाठी व स्वच्छतेचे महत्व याचबरोबर योग्य आरोग्य व सवयी मुलांच्या बिंबवण्यासाठी शालेय स्वच्छता व वैयक्तिक स्वच्छतेबाबत जागृती व शिक्षण देण्यास प्रारंभ केला गेला. निर्मल भारत अभियानाच्या आडवा घेऊन यश अपयशाची कारण मीमांसा झाल्यानंतर या अभियानात बदल करण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी पुढाकार घेतला व सन 2014 मध्येनिर्मल भारत

अभियानाचा विस्तार स्वच्छ भारत अभियान असा केला गेला.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):-

1. स्वच्छ भारत मिशन योजनेचा अभ्यास करणे
2. स्वच्छ भारत मिशन योजनेच्या उद्देशांचा अभ्यास करणे
3. स्वच्छ भारत मिशन योजनेची कार्यपद्धती समजून घेणे

संशोधन पद्धती (Research Methodology):-

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. यासाठी ग्रंथ, मासिके, प्रकाशित पुस्तके यांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच विविध वेबसाईटचा आधार माहिती संकलित करण्याकरिता घेण्यात आला आहे.पेयजल व स्वच्छता मंत्रालय भारत सरकार यांच्याकडून आकडेवारी घेण्यात आली आहे प्रस्तुत शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

संशोधनाची गृहितके (Hypothesis):-

- स्वच्छ भारत मिशन योजनेचे अंमलबजावणी परिणामकारक झाली नाही.
- स्वच्छ भारत मिशन योजनेला जनतेचा अल्प प्रतिसाद मिळाला.
- हागणदारी मुक्त गाव हेस्वच्छ भारत मिशन योजनेचे उद्दिष्ट पूर्ण झाले नाही.

संशोधनाचे विश्लेषण:-

2 ऑक्टोबर 2014 रोजी राजघाट, नवी दिल्ली येथे स्वच्छ भारत मिशन अभियान सुरुवात पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या हस्तेरस्त्याची स्वच्छता करून या अभियानाचा शुभारंभ करण्यात आला. राजघाट येथील आपल्या भाषणात बोलताना पंतप्रधानांनी सांगितले की "महात्मा गांधीजींना सर्वात मोठी आदरांजली म्हणजे त्यांच्या 150 व्या जयंतीनिमित्त सन 2019 रोजी त्यांचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न सत्यात उतरवणे व स्वच्छ भारताची त्यांची इच्छा पूर्ण करणे होय" या अभियानाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भारताचे स्वच्छतेसाठी राबविले जाणारे सर्वात मोठे अभियान असून त्याची अंमलबजावणी ग्रामीण व शहरी या दोन्ही भागासाठी केली जाते. ग्रामीण भागासाठी स्वच्छ भारत अभियान हे 'पेयजल व स्वच्छता' मंत्रालयामार्फत राबविले जाते तर शहरी भागासाठी याची अंमलबजावणी यंत्रणा ही 'शहर विकास' मंत्रालयामार्फत राबवली जाते.

2 ऑक्टोबर 2014 ला निर्मल भारत अभियानाची पुनर्रचना करून ग्रामीण भागासाठी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) तर शहरी भागासाठी संपूर्णपणे नव्याने ते सुरू करण्यात आले. 2011 च्या जनगणनेचा अहवाल विचारात घेतला असता असे दिसून येते की ग्रामीण भारतातील 32.70% लोकांनाच शौचालयाच्या सुविधा अस्तित्वात होत्या तर NSSO च्या 2013 च्या अहवालानुसार ग्रामीण भागातील 40.6% लोकांना शौचालय सुविधा उपलब्ध होत्या.

2019 पर्यंत भारताला स्वच्छ बनवण्याचे उद्दिष्ट स्वच्छ भारत अभियानाच्या माध्यमातून ठेवण्यात आले आहे. ग्रामीण भागातील स्वच्छता सुविधा वाढ घडवण्यासाठी व हागणदारी मुक्त गाव संकल्पना अस्तित्वात आणण्यासाठी स्वच्छ भारत मिशन अभियानाचे याच प्रयत्नांचा भाग म्हणून ग्रामीण भागात वैयक्तिक शौचालय उभारणे, सार्वजनिक शौचालयाची उभारणी तसेच शाळा, अंगणवाड्यामध्ये शौचालय उभारणे तेथील घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे इत्यादी कार्यक्रमांना यातून प्राधान्य देण्यात येत आहे. स्वच्छ भारत अभियानाचा प्रचार व प्रसारासाठी भारताच्या पंतप्रधानांनी स्वतः हाती झाडू घेऊन वाराणसी शहरातील गंगा नदी तीरावर असणाऱ्या असी घाटाची स्वच्छता करून उक्ती आणि कृती यातील एक वाक्यता सिद्ध केली.

त्याचबरोबर त्यांचे आव्हानाला प्रतिसाद देऊन समाजातील विविध घटकांनी सामाजिक संस्था स्वयंसेवी संघटना, विविध क्रीडा प्रकारातील खेळाडू, सिने अभिनेते,लष्करी जवान, सामान्य जनता व सरकारी कर्मचारीतसेच शालेय व महाविद्यालय स्तरावरील विद्यार्थी, शिक्षक व इतर कर्मचारी यांनी आपला सहभाग नोंदवून देशाच्या स्वच्छतेला हातभार लावला. त्याचबरोबर सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर #mycleanindia हाट्रेंड चालून या अभियानाच्या यशस्वीतेसाठी प्रयत्न केले गेले.

स्वच्छ भारत मिशन अभियानाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे नमूद केली गेली आहेत

- स्वच्छता, आरोग्याच्या सवयी व हागणदारी मुक्त गाव संकल्पनेतून ग्रामीण भागाचा कायापालट करणे.
- ग्रामीण भागातील स्वच्छतेच्या पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ करून अभियानाच्या अंमलबजावणी यंत्रणेद्वारे 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत अपेक्षित लक्ष साध्य करणे.
- पर्यावरण पूरक उपक्रम राबवून स्वच्छता कार्यक्रमाला हातभार लावणे.
- ग्रामीण भागातील घनकचरा व्यवस्थापन करणे व सांडपाण्याची योग्य विल्हेवाट लावण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे.

- मानवी मैलाहाताने साफ करण्याच्या पद्धतीचे उच्चाटन करणे.

अशा पद्धतीने या अभियानाच्या अंमलबजावणीतून 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत भारतातील सर्व गावे, ग्रामपंचायती, पंचायत समिती, जिल्हा परिषदा, राज्य व केंद्रशासित प्रदेश यांना हागणदारी मुक्त म्हणून (ODP)म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. पहिल्या टप्प्यात या योजनेत शौचालय बांधणे व वापरण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यासलक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे तर दुसऱ्या टप्प्यात घनकचरा व्यवस्थापन करण्याकडे लक्ष देण्यास सुरुवात करण्यात आली आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):-

स्वच्छ भारत अभियानाची कार्यपद्धती, त्याचे उद्देश समजून घेताना अंमलबजावणी यंत्रणा व त्यांचा असणारा सहभाग यावर प्रकाश टाकणे आवश्यक ठरते. जनसामान्य लोकांचा पाठिंबा असेल तरच एखादे अभियान किंवा चळवळी यशस्वी ठरण्याची शक्यता असते पण मोठा गाजावाजा करून सुरुवात करण्यात आलेल्या या अभियानाच्या यशस्वीतेचा लेखाजोखा मांडताना असे दिसून येते की अभियानाच्या सुरुवातीला मिळणारा प्रतिसाद कालाच्याओघात थंडावत गेला आहे. जनसामान्यांना वाटणारी आपुलकी आत्मीयता हरवल्यामुळे संथगतीने कामाचे अंमलबजावणी होत आहे. याचा प्रभाव निर्धारित लक्ष्या वर पडून अभियानाचा हेतू कितपत साध्य होईल यावर शंका घेण्याला वाव निर्माण झाला आहे. यामुळे अंमलबजावणी यंत्रणेमध्ये त्रुटी निर्माण झाले आहेत त्यामुळे अंमलबजावणी परिणामकारक होताना दिसून येत नाही पर्यायाने जनतेच्या अल्प प्रतिसादामुळे हागणदारी मुक्त गाव संकल्पना पूर्णत्वास येण्यास अडचणी निर्माण होऊन मूळ उद्देश पूर्ण होणे अद्याप बाकी आहे.

समारोप : -

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी महात्मा गांधीचे स्वच्छ भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी व “स्वच्छता हीच ईश्वरसेवा”या गाडगेबाबांच्या उक्तीचाध्यास घेऊन हागणदारीमुक्त ग्रामीण भारताच्या उभारणीसाठी सुरू करण्यात आलेल्या अभियानाने बऱ्याच प्रमाणात आरोग्याचा प्रश्न व सुविधांचा ज्वलंत प्रश्न समाजासमोर मांडून त्या समस्या सोडवण्याकडे एक पाऊल पुढे उचलून ग्रामीण भागातील पायाभूत सुविधा बळकट करण्यासाठी या अभियानाचा फार मोठा उपयोग सामान्य जनतेला झाला आहे.

शौचालय उभारणे व वापरणे तसेच वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छतेचे कार्यक्रम राबवून स्वच्छ भारताचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी स्वच्छ भारत मिशन योजनेचा नक्कीच हातभार लागला आहे यात शंकाच नाही. सरकारी कामकाजातील अडथळे व अंमलबजावणी यंत्रणेतील त्रुटी दूर केल्यास हे अभियान निश्चितच यशस्वी होईल अशी खात्री आहे.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. Desi vansant, rural development in India: past, present and future A challenge in the crisis, Himalaya publishing house, Mumbai 2005.
2. गांधी (महात्मा) मो. क. माझ्या स्वप्नांचा भारत, परमधाम प्रकाशन, वर्धा प्रथम आवृत्ती, 1969.
3. लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचलनालय, मंत्रालय मुंबई.
4. Www.swachbharatmission.gov. In
5. पाटील ज. फा. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, समाज प्रबोधनी, इचलकरंजी

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छ भारत मिशन एक चिकित्सक अभ्यास

सुशील सुरेश जामकर
एम.फिल. समाजशास्त्र विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना :

उत्तम आरोग्याकडे जाणारा मार्ग म्हणजे स्वच्छता. मनाच्या व शरीराच्या उत्तम आरोग्याची सुरुवात ही स्वच्छतेपासून होते. स्वतःबरोबरच आपले घर, आपला परिसर, आपला गाव व पर्यायाने आपला देश स्वच्छ ठेवणे हे आपले कर्तव्य आहे. याच कर्तव्याची पूर्तता करण्यासाठी भारतामध्ये स्वच्छ भारत अभियानाची सुरुवात करण्यात आली. स्वच्छ भारत मिशन (Swachh Bharat Mission) ही भारताच्या इतिहासातील स्वच्छतेसंदर्भात उभी राहिलेली एक महत्त्वाची मोहीम आहे. या अभियानांतर्गत स्वच्छतेसंदर्भात मुलभूत असणाऱ्या सोयी जसे की शौचगृह बांधणे, द्रव कचरा व घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे, गाव स्वच्छता व प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत स्वच्छ पिण्यायोग्य व मुबलक प्रमाणात पाणी उपलब्ध करून देणे या बाबींची पूर्तता करण्याचा संकल्प केला गेला.

स्वच्छता हा महात्मा गांधींचा अट्टाहास होता व स्वच्छ भारत हे त्यांचे स्वप्न होते. त्यांच्यामते ईश्वराजवळ पोहोचण्याचे पहिले पाऊल म्हणजे स्वच्छता हे होय. गांधीजींचे हे स्वप्न साकार करण्यासाठी माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी दोन ऑक्टोबर 2014 रोजी स्वच्छ भारत अभियान या मोहिमेला सुरुवात केली. "तुम्हाला जगात जे काही बदल पाहायचे आहेत ते आधी स्वतःमध्ये अमलात आणा". महात्मा गांधी महात्मा गांधींचे हे म्हणणे स्वच्छतेलाही लागू होते. जर आपल्याला समाजात बदल पाहायचा असेल तर प्रथम आपल्याला स्वतःमध्ये बदल आणावा लागेल. प्रत्येकजण इतरांचा मार्ग शोधत राहतो.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला असून त्यात प्रकाशित व अप्रकाशित पुस्तके तसेच संकेतस्थळाचा वापर करण्यात आला आहे. संकलित माहितीच्या आधारे या शोधनिबंधाच्या अभ्यासाची योग्य मांडणी करण्यात आली आहे.

संशोधन लेखचा उद्देश :

1. उघड्यावरील शौचविधी बंद कामातून मुक्त करणे.
2. स्वच्छतेच्या चांगल्या पद्धतीच्या अनुषंगाने सवयींमध्ये बदल करणे.
3. स्वच्छतेविषयी जागरूकता निमार्ण करणे आणि त्याची सार्वजनिक आरोग्याशी सांगड करणे.

स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण पार्श्वभूमी :

ग्रामीण भागासाठी विशेषतः केंद्र सरकारच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा एक भाग म्हणून पहिला स्वच्छता कार्यक्रम १९५४ मध्ये सुरु करण्यात आला. दरम्यान ग्रामीण भागात स्वच्छतेचे महत्व पटवून देण्याची गरज असल्याचे सरकारच्या लक्षात आले. ग्रामीण लोकांच्या जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे आणि महिलांना सन्मान मिळवून देण्याच्या प्राथमिक उद्देशाने केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाची (CRSP) अंमलबजावणी १९८६ साली करण्यात आली. यामध्ये वैयक्तिक स्वच्छता, सांडपाण्याची योग्य प्रकारे विल्हेवाट लावणे, घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन, पिण्यायोग्य शुद्ध पाणी अशा गोष्टींचा समावेश करण्यात आला.

स्वच्छ भारत मिशन सुरवात :

2 ऑक्टोबर 2014 पासून संपूर्ण भारतवर्षामध्ये या योजनेची अंमलबजावणी करण्यास सुरुवात झाली व व त्यानंतर या अभियानाने राष्ट्रीय चळवळीचे स्वरूप घेतले. या मोहिमेचा महत्त्वाचा उद्देश म्हणजे लोकांमध्ये स्वच्छतेसंदर्भात जनजागृती घडवून आणणे व त्यासाठी स्वच्छ व सुसज्ज शौचालय व स्वच्छतागृहांची उभारणी करणे तसेच उघड्यावर शौच करण्यास प्रतिबंध करणे. ही योजना पेयजल व स्वच्छता मंत्रालयाच्या (Ministry of Drinking Water and Sanitation) अंतर्गत राबवली जात आहे. स्वच्छतागृहांची संख्या तीन पटीने वाढवणे हे यामागचे उद्दिष्ट आहे तसेच देशाला उघड्यावर केल्या जाणाऱ्या शौचापासून मुक्त करणे हा यामागचा महत्त्वाचा उद्देश आहे. तसेच शौचालय बांधणीचा तीन टक्क्यांपासून ते दहा टक्क्यांपर्यंत वाढवणे व केंद्र व राज्य पातळीवर जनजागृती करणारी माध्यमे स्थापन करणे व शालेय तसेच महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांच्या मदतीने स्वच्छतेबाबत प्रत्येक चौकाचौकात जनजागृती करणे. अस्वच्छ

शौचालयाचे स्वच्छ व फ्लश सुविधा असलेल्या शौचालय मध्ये रूपांतर करणे. हे उद्दिष्ट समोर ठेवण्यात आले. तसेच या अभियानामध्ये लोकांमध्ये उघड्यावर शौच करण्याचे धोके तसेच घनकचऱ्याचे पर्यावरणावर होणारे दुष्परिणाम (Environmental Pollution) याबाबत माहिती देण्यावर भर देण्यात येत आहे.

भारत स्वच्छता मिशनचे उद्दिष्टे :

1. भारताला हागणदारीमुक्त बनवणे व शौचालय उभारणे.
2. गावपातळीवर शौचालय वापरासंदर्भातील वाढ घडून आणण्यासाठी कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करणे.
3. गाव स्वच्छ ठेवणे व कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे.
4. उघड्यावरील शौच करण्याचे धोके पटवून देणे.
5. गावांमध्ये पाण्याच्या पाइपलाइनची सोय करून घराघरात पाणी पोहोचवणे.
6. ग्रामपंचायत पातळीवर ओल्या व सुक्या कचऱ्याचे व्यवस्थापन करून त्यांची विल्हेवाट लावणे.

१. स्वच्छ भारत मिशन (शहरी विभाग)

या योजनेतील स्वच्छ भारत अभियान ही मोहीम शहरी विकास मंत्रालय अंतर्गत राबवली जाते आहे. यांच्या कार्यप्रणाली मध्ये शहरी भागात स्वच्छतागृहे व घरगुती शौचालय उपलब्ध करून देणे या बाबींचा समावेश केला गेला. या मोहिमेअंतर्गत विविध शहरांत जिथे शक्य असेल तिथे घरगुती शौचालय व शक्य नसेल तर सामुहिक शौचालय तसेच बस स्टँड बाजारपेठ रेल्वे स्टेशन या ठिकाणी सार्वजनिक शौचालय व स्वच्छतागृह उभे करण्याचा उपक्रम हाती घेण्यात आला. हा उपक्रम देशातील एकूण 4041 शहरांमध्ये राबवण्यात आला.तसेच या योजनेतील मंजूर रकमेचा काही भाग आहे शहरांतील द्रव व घन कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी वापरण्यात तसेच लोकांमध्ये स्वच्छतेसंदर्भात जनजागृतीसाठी राबवल्या जाणाऱ्या कार्यक्रमांवर भर देण्यात आला। तसेच या योजनेमधून उघड्यावर शौचास बंदी घालण्यात आली. अस्वच्छ शौचालयाचे रूपांतर स्वच्छ व फ्लश सुविधा उपलब्ध असलेल्या शौचालयांमध्ये करण्यात आले. शहरी घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्यात आले व लोकांच्या दैनंदिन जीवनामध्ये स्वच्छतेचे व उत्तम आरोग्याचे महत्व पटवून देण्यात आले.

यामध्ये एक कोटी इतकी घरगुती तसेच दोन लाखा इतके सामुहिक शौचालय व 2.6 लाख इतके सार्वजनिक शौचालयाची पूर्तता करण्याचा संकल्प आहे. तसेच प्रत्येक शहरामध्ये घनकचऱ्याचे योग्यरीत्या व्यवस्थापन (Solid waste management) करणारी कार्यप्रणाली कार्यान्वित करण्याचा निश्चय केला आहे.

२. स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण विभाग)

या योजनेचाही मूळ उद्देश हा भारताला हागणदारी मुक्त करणे व त्यासाठी ग्रामीण भागांमध्ये 11 कोटी 11 लाख इतक्या शौचालयाची बांधणी करणे हा होता. तसेच मोठ्या प्रमाणात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून गावांमधील घनकचऱ्याचे विघटन करून त्याचे रूपांतर जैविक खतांमध्ये तसेच इतर ऊर्जास्रोतांमध्ये रूपांतर करण्यास सुरुवात झाली. गावांमधील या मोहिमेमध्ये ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद यांचा समावेश करून या योजनेचे काम युद्धपातळीवर सुरू केले गेले.

ग्रामीण भागात मलमूत्र व्यवस्थापन कसे असावे?

ग्रामीण भागात मलमूत्राचे सुरक्षित व्यवस्थापन हा स्वच्छतेच्या घटकांपैकी एक भाग आहे. नवीन तंत्रज्ञानाबद्दल अपुरी माहिती, पारंपरिक वागणूक आणि आर्थिक अडचणी यामुळे उघड्यावर मल विसर्जन मोठया प्रमाणावर केले जाते. उघड्यावर मलमूत्राचे विसर्जन केल्याने त्याचा परस्पर संबंध हा पिकांद्वारे अन्नासोबत होतो. त्यामुळे सुरक्षित स्वच्छता आणि पद्धतींचा अवलंब करून मलमूत्राचे योग्य व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. यासाठी योग्य डिझाईनचे शौचालय असणे महत्वाचे आहे. गाव ठिकाणी आदर्श शौचालय बांधण्यासाठीचे निकष खालील प्रमाणे आहेत.

- आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे असावे
- कमीतकमी पाण्याचा योग्य वापर होईल याकडे लक्ष द्यावे
- कमी जागेत वापरण्यास सुलभ असे शौचालय बांधावे
- रोगराईपासून मुक्त असणे आवश्यक
- बांधकाम मजबूत असावे

स्वच्छ भारत अभियानाचे परिणाम :

- स्वच्छता व आरोग्य यामधील संबंध पटवून देण्यात या मोहिमेचा मोठा हातभार होता.
- स्वच्छतेकडून आरोग्याकडे नेण्याच्या या योजनेमध्ये अनेक मोठमोठ्या व्यक्तींनी हातभार लावला.
- स्वच्छ भारत अभियान (Swachh Bharat Mission) सुरू झाल्यानंतर अतिसारामुळे होणाऱ्या बालमृत्यूचा दर 13 टक्क्यांवरून नऊ टक्क्यांपर्यंत कमी झाला.
- अस्वच्छ पाण्यामुळे होणाऱ्या संसर्गातून जाणाऱ्या बळींची संख्या 13 टक्क्यांपर्यंत कमी झाली.

- छत्तीसगड, झारखंड, मध्यप्रदेश, राजस्थान या राज्यात ८० टक्क्यांहून अधिक प्रमाणात योजना सफल झाली आहे.

स्वच्छ भारत मिशनचे घटक :

१) माहिती शिक्षण, संवाद व क्षमता बांधणी उपक्रम :

स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत माहिती शिक्षण संवाद व क्षमता बांधणी उपक्रम हा मुलभूत घटक असून लोकांच्या मानसिकतेमध्येय बदल घडवून आणून वैयक्तिक शौचालय व घनकचरा सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या कामास चालना देणे हा हेतू आहे. शौचालय बांधणे व शौचालयाचा नियमित वापर करावा यासाठी गृहभेट व वर्तणूक बदल उपक्रमाव्दारे लोकांचे मनपरिवर्तन घडविणे. त्याचबरोबर ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद स्तरावर माहिती शिक्षण संवादाच्या विविध उपक्रमांव्दारे लोकांचे प्रबोधन करण्यात यावे. तसेच स्वच्छ भारत मिशनची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी ग्रामपंचायतस्तर ते जिल्हा स्तरावरील लोकप्रतिनिधी व अधिकारी व कर्मचारी यांचेसाठी प्रशिक्षणे आयोजित करुन त्यांची स्वच्छता व पाणी विषयक ज्ञान कौशल्य व दृष्टिकोनात बदल घडवून आणणे हा हेतु आहे.

2) वैयक्तिक शौचालय बांधकाम :

कुटुंबांसाठी बांधण्यात आलेले शौचालय 4 भिंती, दरवाजा व छतासह पूर्णपणे बांधकाम केलेले असेल. तसेच शौचालयासोबत वापरासाठी पाण्याची व हात धुण्याची सुविधा असेल. सर्व ग्रामीण कुटुंबांना या अंतर्गत समाविष्ट करणे हे या कार्यक्रमांचे उद्दिष्ट आहे. या योजने अंतर्गत दिला जाणारा प्रोत्साहन अनुदान ग्रामपंचायत स्तरावरील खालील कुटूंबांना देय असेल.

1) दारिद्रय रेषेखालील सर्व कुटूंबे

2) दारिद्रय रेषेवरील अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, लहान व सिमांतिक शेतकरी, घर असलेले भूमिहिन मजूर, शारिरिक दृष्टया अपंग व महिला कुटुंबप्रमुख असलेली कुटुंबे.

* वैयक्तिक शौचालयासाठी प्रोत्साहन अनुदान एकुण र.रु.१२०००/- देय आहे.

* ज्या कुटुंबाचा समावेश स्वच्छ भारत मिशनच्या बेसलाईन यादीमध्ये नाही त्या कुटुंबाना महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतुन र.रु.१२०००/- चा लाभ देता येईल.

* इंदिरा आवास योजनेच्या किंवा राज्याच्या कोणत्याही ग्रामीण गृहनिर्माण योजने अंतर्गत बांधलेल्या घरातील ज्या कुटुंबांकडे शौचालय नाही त्यांनी स्वच्छता सुविधा निर्माण केल्यास ते स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत मिळणा-या प्रोत्साहन अनुदानास पात्र राहतील.

* दारिद्रय रेषेवरील जी कुटुंबे वरील प्रोत्साहनपर अनुदान मिळण्यास पात्र नसतील त्यांनी स्वप्रेरणेतून आपल्या घरात शौचालय बांधण्याचे काम हाती घ्यावयाचे आहे.

* ग्रामीण भागात बादलीचा वापर असलेले शौचालय बांधण्याची परवानगी नाही. तसेच मानवाव्दारे मैला वाहतूक करणे, कायदयाने गुन्हा असल्याने अशा शौचालयाचे तात्काळ स्वच्छता शौचालयात रुपांतर करण्यात यावे.

३) सार्वजनिक शौचालये

सार्वजनिक शौचालये हा स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत एक घटक आहे. योग्य संख्येत शौचालये, स्नानगृहे, कपडे धुण्यासाठीच्या जागा, वॉशबेसिन असलेली संकुले, गावातील सगळयांना मान्य असतील आणि सहज वापरता येतील अशा जागी उभारता येतील. सामान्यपणे कुटुंबांना शौचालय बांधणेसाठी जागा उपलब्ध नसेल आणि कुटुंबांनी सार्वजनिक शौचालयांची संचालन आणि देखभाल दुरुस्तीची जबाबदारी स्वीकारली तरच सार्वजनिक शौचालयाचे बांधकाम करावे. सार्वजनिक शौचालये मोठया ग्रामपंचायती, बाजारपेठेची गावे, सार्वजनिक ठिकाणी, तरंगती लोकसंख्या, यात्रा स्थळ, अशा ठिकाणी सार्वजनिक शौचालये उभारण्यात यावीत. एका सार्वजनिक स्वच्छता संकुलासाठी रु.2 लाखापर्यंतचा कमाल खर्च प्रस्तावित करण्यात आला आहे. यासाठीचा केंद्रहिस्सा 60 टक्के राज्य हिस्सा 40 टक्के राहिल. नवीन धोरनानुसार वैयक्तीक शौचालयावर भर देण्यात आला आहे त्यामुळे सार्वजनिक शौचालयांना स्थगिती देण्यात आली आहे.

४) घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन :

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनांतर्गत कंपोस्ट खड्डे, गांडूळ खत निर्मिती, बायोगॅस प्रकल्प, कुटुंबांकडील कचरा गोळा करणे, वेगळा करणे त्याचा पुर्नवापर व विक्री आणि त्यांचे व्यवस्थापन करणे व सांडपाणी व्यवस्थापणा अंतर्गत कमी खर्चाचे जलनि:सारण, सार्वजनिक शोषखड्डे, सार्वजनिक पाझरखड्डे, शोषनाली/ खड्डे, स्थिरीकरण तळे, गावातील सांडपाण्याचा पुर्नवापर असे उपक्रम राबविता येतील. यासाठी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना या योजनेची सांगड घालता येईल.

स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीणच्या दुसऱ्या टप्प्याचा मुख्य उद्देश काय आहे?

देशातील सर्व राज्ये आणि गावांनी स्वतःला उघड्यावर शौचमुक्त घोषित केले आहे. आता हे फायदे टिकवून ठेवण्याची वेळ आली आहे जेणेकरून देशातील सर्व गावे स्वच्छ भारत मिशनच्या दुसऱ्या टप्प्यात 'ODF प्लस' बनू शकतील, म्हणजेच सर्व गावांनी उघड्यावर शौचमुक्त स्थिती कायम ठेवली पाहिजे आणि घन आणि द्रव कचऱ्याचे

संदर्भसूची :

१. काचोळे दा. धो. २०११, सामाजिक समस्या, कैलास प्रकाशन, औरंगाबाद.

२. https://mr.vikaspedia.in/socialwelfare/govt_schemes.

३. https://www.indiantechmarathi.in/2021/05/Swachh-Bharat-Abhiyan-Nibandh-Essay-Marathi.html?m=1

४. प्रदीप आगलावे सामाजिक संशोधन पध्दती, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

५. Socio-Economic Survey under the ‘Utthan’ Project by the Urban Community Development Department (UCD) of Pune Municipal Corporation, CHF International and MASHAL, 2011.

६. https://vishwakosh.marathi.gov.in/

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छता आणि महिलांच्या समस्या

स्वाती आश्रुबा देवतर्शे* — *संशोधक विद्यार्थी*

डॉ. नरसिंग आबासाहेब पवार** — *संशोधक मार्गदर्शक*

समाजकार्य महाविद्यालय, रामनगर, जालना.

प्रस्तावना:-

आजच्या काळामध्ये महिलांना स्वतःच्या आरोग्य कडे लक्ष देणे खूप गरजेचे आहे. कारण संपूर्ण कुटुंबाची काळजी घेत असताना स्त्री मात्र स्वतःच्या शरीराकडेच दुर्लक्ष करते. स्त्री ही स्वतःच्या आरोग्या विषयी जागरूक व्हावी व तिला त्याबद्दल संवेदनशीलता निर्माण व्हावी हे गरजेचे आहे.महिलांमध्ये आजारांचे प्रमाण वाढत आहे त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे समाजातील जुन्या रूढी,परंपरा,अंधश्रद्धा,वैद्यकीय सुविधांचा अभाव व वैयक्तिक आरोग्य कडे दुर्लक्ष.

आज महिला चूल आणि मूल या पलीकडे गेली आहे.घराबाहेर पडून स्वतःचे वेगळे अस्तित्व निर्माण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. या धकाधकीच्या जीवनात महिलांचे कामाबरोबरच आरोग्याकडेही लक्ष देणे खूप गरजेचे आहे.पुरुषांच्या कांद्याला खांदा लावून त्या काम करतात.पण असे करत असताना स्वतःच्या आरोग्याची काळजी करत नाहीत, वेळेवर योग्य आहार घेणे याबाबत ती किती प्रमाणात जागृक आहे याबाबत मात्र प्रश्नच आहे. महिला ह्या वयाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यावर वेगवेगळ्या आजाराने ग्रासलेल्या असतात जसे की बाल्याव्यवस्था कुपोषण, किशोरवयीन, ॲनिमिया, प्रोढावस्थेत शरीराचे विविध आजार जसे की कर्करोग, मधुमेह, उच्चरक्तदाब इत्यादी स्त्रियांमध्ये वयाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यावर वेगवेगळ्या तक्रारी पहावयास मिळतात जसे की मासिकपाळी, गर्भावस्था, रजोनिवृत्तीच्या इत्यादी, वयाच्या ४० व्या वर्षानंतर महिलांना सर्वात जास्त भीती ही कर्करोगाची असते, यामध्ये स्तनाचा कर्करोग, गर्भाशयाच्या पिशवीचा कर्करोग, गर्भाशयाच्या मुखाचा कर्करोग इत्यादी आजकाल भारताबरोबरच अनेक देशांमध्ये स्त्रियांना विविध प्रकारच्या कर्करोगाचा धोका वाढलेला दिसून येतो. कर्करोग हा असा प्राणघातक आजार आहे की याचे निदान योग्य वेळी झाले तर औषधोपचारने तो बरा होण्याचे प्रमाण जास्त आहे पण जर स्त्रियांनी दुर्लक्ष केले व कर्करोग हा मोठ्या प्रमाणात शरीरात फैलावला तर मात्र हा प्राणघातक व अत्यंत वेदनादायक आजार आहे. कर्करोगाचे निदान जेव्हा होते ते त्या रुग्णाला व त्याच्या कुटुंबीयाना मोठा मानसिक आघात होतो.

शोध निबंधाची उद्दिष्टे:

१. स्त्रियांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळणाऱ्या कर्करोगाच्या प्रकाराचा अभ्यास करणे.
२. स्त्रियांमध्ये आढळणाऱ्या कर्करोगाच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
३. कर्करोगामुळे स्त्रियांच्या मानसिकतेवर कसा परिणाम होतो त्याचा अभ्यास करणे.
४. स्त्रियांमध्ये आढळणाऱ्या कर्करोगाच्या उपचाराचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन:

प्रस्तुत शोधनिबंध लिहिण्यासाठी संशोधनाचे दुय्यम स्रोताचा उपयोग केला गेला आहे. विविध संदर्भ ग्रंथ,मासिके,साप्ताहिक दैनिक व इंटरनेट इत्यादि साधनांचा वापर करून शोध निबंध प्रस्तुत केला गेलेला आहे. तसेच शोधनिबंध हा वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक पद्धतिवर आधारित आहे.

स्त्रियांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळणाऱ्या कर्करोगाच्या प्रकारांचा अभ्यास करणे:

"कर्करोग म्हणजे शरीराच्या कोणत्याही पेशीमध्ये, कोणत्याही उतीमध्ये आणि अवयवाच्या अनिर्बंध पेशी वाढ" अलीकडच्या काळात स्त्रियांमध्ये कर्करोगाचे प्रमाण खूप मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्यामध्ये गर्भाशयाच्या मुखाचा कर्करोग,स्तनाचा कर्करोग आणि तोंडाचा कर्करोग हे प्रामुख्याने दिसून येतात.स्त्रियांमध्ये सर्वाधिक स्तनांचा कर्करोग आढळून येतो.यासाठी बदललेली जीवनशैली, प्रदूषण, यासारख्या कारणामुळे मोठ्या प्रमाणात कर्करोग होऊ शकतो. २०१८ च्या जागतिक कर्करोग अहवालानुसार दरवर्षी भारतामध्ये कर्करोगाचे सुमारे ११.६ लाख नवीन रुग्ण आढळतात, तर सुमारे ७ लाख ८८ हजार रुग्ण मृत्युमुखी पडतात. कर्करोग हा मृत्यूच्या कारणांपैकी एक महत्त्वाचे कारण आहे (९%). भारतामध्ये दरवर्षी स्तनांच्या कर्करोगाचे साधारणता १ लाख ४५ हजार नवीन रुग्ण आढळतात. याकरता रोगामुळे दरवर्षी सुमारे ७० हजार

महिलांचा मृत्यू होतो. गेल्या काही वर्षात स्तनांच्या कर्करोगाचे प्रमाण वाढतांना दिसत आहे. स्थूलपणा, मासिकपाळी लवकर सुरू होणे, उपचाराची रजोनिवृत्ती, उशिरा आपत्य होणे, स्तनपान न करणे, धूम्रपान, दीर्घकाळासाठी संप्रेरकांचे सेवन करने ही त्या मागची कारणे आहे.स्तनाच्या कर्करोगाने पिढीत असणाऱ्या ८० % स्त्रियामध्ये अनुवंशिकता हे कारण नसते. स्त्रियातील कर्करोगामध्ये आणखी एक प्रकार आहे. की जो खूप वेगाने पसरला जातो.तो म्हणजे गर्भाशयाच्या कोशिकांमध्ये अनियमित वृद्धी होते व गर्भाशयाच्या मुखाचा कर्करोग जन्माला येतो.

पन्नास वर्षापेक्षा जास्त वयाच्या स्त्रियांमध्ये हा कर्करोग आढळतो. या कर्करोगाची लक्षणे लवकर आढळून येत नाही.जगभरात दरवर्षी या प्रकारच्या कर्करोगाच्या साधारणपणे ५ लाख नवीन केसेस पाहायला मिळतात. त्यातील अर्ध्या अधिक रुग्णांचा यामुळे मृत्यू होतो. त्याचे कारण म्हणजे स्वतःच्या आरोग्याची नीट काळजी न घेणे. यामध्ये जननेइंद्र्याची अस्वच्छता व त्यामुळे झालेल्या जंतुसंसर्ग याकडे दुर्लक्ष करणे व वेळेवर योग्य उपचार न घेणे यामुळे कर्करोग हा शरीरात वाढतो.

स्त्रियांमध्ये आढळणाऱ्या कर्करोगाच्या कारणांचा अभ्यास करणे:

कर्करोग होण्यामागची कारणे ही आपली बदलती जीवनशैली, खाण्यापिण्याच्या सवयी, व्यायामाचा अभाव, धूम्रपान, इत्यादी याचबरोबर गर्भाशयाच्या मुखाच्या कर्करोग हा आनुवंशिकतेमुळे ही होतो. जर स्त्रियांच्या आईला किंवा बहिणीला गर्भाशायाच्या मुखाच्या कर्करोग असेल तर स्त्रियांमध्ये कर्करोग होण्याची शक्यता २ ते ३ पट असते. गर्भनिरोधक गोळ्या ह्या दीर्घकाळासाठी घेतल्या तर गर्भाशायाच्या मुखाच्या कर्करोगाचा धोका वाढू शकतो. एचपीव्ही (पॅपीलोमा वायरस) बाधीत स्त्रियांमध्ये गर्भाशयाच्या मुखाच्या कर्करोगाचा धोका अधिक असतो. स्वतःची शारीरिक स्वच्छता न घेणे त्यामुळे या व्हायरसची बाधा होते.तसेच रोग प्रतिकारशक्ती कमी असणे यामुळे व्हायरसचा लवकर संसर्ग होतो.

स्त्रियांमध्ये आढळणाऱ्या कर्करोगाच्या उपचारांचा अभ्यास करणे:-

कर्करोगाचे उपचार सुरू करण्याआधीच कर्करोगाचे लवकर निदान झाले तर उपयोग होतो. कर्करोगाचे निदान हे लवकरात लवकर होणे आवश्यक आहे. निदानासाठी अनेक तपासण्या कराव्या लागतात व नंतर कर्करोग किती प्रमाणात फैलावला आहे. यानुसार उपचाराला सुरुवात करावी लागते. सर्वात प्रथम कर्करोगाचा प्रकार टप्पा,पायरी इत्यादी बाबी निश्चित कराव्या लागतात व त्यानुसार शस्त्रक्रिया,किरणोत्सर्गी उपाययोजना किंवा कर्करोगविरोधी औषधे यांची निवड करावी लागते. कर्करोगाचे उपचार हे खर्चिक, दीर्घसूत्री, पीडादायक व मर्यादित असतात, बऱ्याच वेळा कर्करोग निदान हे उशीरा झालेले असते. त्यामुळे उपचारानंतर ही लक्षणीक उपचार करावे लागतात. मूळ कर्करोग उपचाराशिवाय हे जे लक्षनिक उपचार केले जातात त्यांचा उपयोग रुग्णाचे जीवन सुसह्य करण्यासाठी केला जातो.रुग्णाचे उरलेले एकूण जीवन सुधारण्यासाठी याचा फार उपयोग होतो.

कर्करोगावर शारीरिक उपचार घेत असतानाच रुग्णाला ज्या मासिकतेला सामोरे जावे लागते यावरही लक्ष देणे गरजेचे आहे. व त्यासाठी योग्य समुपदेशकाद्वारे समुपदेशन करून रुग्णांची मानसिक,भावनिक व सामाजिक बाजू बळकट करू शकतो. त्यासाठी समवयस्क रुग्णाच्या भेटी घडवून आणून त्यांच्यात मोकळेपणाने चर्चा घडवून आणू शकतो. त्यामुळे त्यांच्या मनावरील ताण कमी करण्यास मदत होते व त्यांचे मनोबल वाढते.

कर्करोगामुळे स्त्रियांच्या मानसिकतेवर कसा परिणाम होतो.

कर्करोग हा एक भयानक आजार आहे. जेव्हा त्यांचे निदान होते तेव्हा रुग्णाला व त्याच्या कुटुंबीयांना मोठा मानसिक आघात होतो.व हृदयाचा ठोका चुकतो. कर्करोग झाल्यावर रुग्णांमध्ये शारीरिक,मानसिक,भावनिक बदल घडून येतात. सुरुवातीला मानसिक लक्षणे शुल्लक व महत्त्वाची वाटतात पण काळ जसा जसा पुढे जातो तस तशी मानसिक, भावनिक गुंतवणूक निर्माण व्हायला सुरुवात होते. व कर्करोगाचा सामना करणे फार कठीण वाटायला लागते. रुग्णाची मानसिकता बदलते. रुग्णांना एक प्रकारची भीती, चिंता, दुःख, द्वेष स्वतःचा राग, अपराधीपणा, एकटेपणा तसेच कधी कधी स्वतःवरचा ताबा हरवतो व स्वतःला संपवण्याचा प्रयत्न करतो. रुग्णाबरोबर त्याच्या कुटुंबियांची ही मानसिकता बदलते आपल्या जवळच्या माणसाच्या आयुष्याबद्दलची अनिश्चितता यामुळे तेही भांबाऊन जातात. कर्करोगाच्या रुग्णांमध्ये अत्यंत मोठ्या प्रमाणावर उपचाराची आणि त्याच्या दुष्परिणामाची भीती असते. आयुष्य अत्यंत तणावग्रस्त होते. दैनंदिन दिनचर्या कौटुंबिक भूमिका बदलतात व त्याचे ताण रुग्णांच्या मानसिकतेवर होतो.

संदर्भ:

१. श्रीकांत पागनोस, कॅन्सर रिटर्नेड, चंद्रकला प्रकाशन २००७
२. प्रिया जोशी, एक होता कॅन्सर, मधुश्री प्रकाशन पुणे- २०११
३. संजय यामिनी केशव पंडित, मनाचे व्यवस्थापन, ध्रुव मीडिया पब्लिकेशन
४. https://www.dainikprabhat.com/identify-cervical cancer/
५. https://www.healthmarathi.com/uterus cancer/
६. https://www.esakal.com/health/use of sanitary-pad lead to cancer-ndd 96.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छ़ता व भारतीय जातिव्यवस्था: जागतिकीकरणाच्या परिप्रेक्ष्यातून

डॉ. जयसिंग सिंगल** **डॉ. शारदा खेडकर***** **डॉ. देवराज दराडे***

सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, एस. बी. झेड. महाविद्यालय, सोलापूर

संशोधक विद्यार्थी

सहायक प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग, वसंतराव नाईक महाविद्यालय, औरंगाबाद

प्रस्तावना

स्वच्छता मानवी जीवनाचा अविभाज्य अंग आहे. कारण स्वच्छता असेल तर आरोग्य व्यवस्थित राहील. स्वच्छता नसल्यावर विविध आजार जडण्याची व रोगराई पसरण्याची संभावना असते. स्वच्छता हे आरोग्य संबंधित सवयींचा व उपाययोजनांचा भाग आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अभ्यास गटाच्या मते, मानवी विष्ठा आणि सार्वजनिक द्रवकचऱ्याची आरोग्यकारक पध्दतीने व्यक्तीगत किंवा सार्वजनिक आरोग्याला धोका न पोहोचेल अशा तऱ्हेने लावलेल्या विल्हेवाटीची पध्दत म्हणजे स्वच्छता होय.[१] स्वच्छतेमध्ये मानवी विष्ठेची विल्हेवाट, सांडपाण्याची विल्लेवाट, घनकचऱ्याची विल्हेवाट, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, साठवणूक आणि वापर पध्दती, गृहस्वच्छता आणि अन्नसंरक्षण, पर्यावरण शुध्दता, वैयक्तिक स्वच्छता इ. प्रकारांचा समावेश होतो.

मानवाला जीवन जगण्यासाठी ज्या मुलभूत गरजांची आवश्यकता असते त्यामध्ये अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य हे आहे. चांगले आरोग्य राहण्यासाठी स्वच्छतेची आवश्यकता असते. शिक्षणामुळे आरोग्याचा दर्जा सुधारतो. अन्न, वस्त्र व निवारा मिळवण्यासाठी विनिमयाचे साधन पैश्याची आवश्यकता असते. हे आर्थिक स्त्रोत निर्माण करण्यासाठी कामाची आवश्यकता असते. हाताला काम, पोटाला अन्न मिळवण्यासाठी पूर्वी कौशल्यावर आधारित वा अपरिहार्य कारणाने एक व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. त्या व्यवस्थेला बलुतेदारी व्यवस्था असे म्हणतात. गावातील विशिष्ट गटानुसार कामाचे विभाजन करण्यात आले. त्या विभाजनाला आधार जातीव्यवस्था मानण्यात आले. कोणी कोणते काम करावे व कोणते करू नये हे ठरविण्यात आले. बलुतेदार आणि अलुतेदार यांची जी रचना होती त्याचा आधार जातीची संस्तरण व्यवस्थाच होती. पुढे याच बलुतेदारी व्यवस्थेने विभाजित केलेल्या कामाच्या आधारावर जातीचा दर्जा ठरू लागला. जातीनुसार व्यवसाय लादला गेला, अर्पित केला गेला. गावगाड्यातील बलुतेदारी पध्दती आणि कामाच्या विभागणीनुसार बहुतेक सर्वजण कोणत्या ना कोणत्या व्यवसायात काम करत होते. हे काम करणारा समूह व व्यवसायाबाबत काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील. ते व्यवसाय जातींनुसार ठरलेले असते, त्यामुळे पिढ्यान् पिढ्या ठराविक जातींचे लोक तेच व्यवसाय करीत. जातीच्या या रचनेमध्ये शिवाशिव, विटाळ, ठराविक व्यवसाय उच्च तर काहींचे खालचे स्थान, त्यानुसार कामाचे विभाजन व सामाजिक स्थान आणि लेबल या जातींच्या अनुशंगाने अर्पित केले जात. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय जातिव्यवस्था व स्वच्छता यांचा जागतिकीकरणाच्या अनुशंगाने विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधनाचा उद्देश:

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य उद्देश स्वच्छता आणि भारतीय जातिव्यवस्था यासहसंबंधात्मक, परंपरागत व जागतिकीकरणाच्या परिपेक्ष्यतून अभ्यास करणे, हा आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोधनिबंध "स्वच्छ़ता व भारतीय जातिव्यवस्था: जागतिकीकरणाच्या परिपेक्ष्यातून" असा आहे. यासाठी चिकित्सक प्रतिमानाचा उपयोग केला असून गुणात्मक संशोधन पध्दतीचा अलवंब केला आहे. शोधनिबंधातील सर्व तथ्य हे द्वितीय स्त्रोतावर आधारीत आहे.

भारतीय जातीव्यवस्था व स्वच्छता:

जातिव्यवस्थेने व्यवसायाचे स्वातंत्र्य नाकारून प्रत्येक व्यवसायासाठी एक जात निर्माण केली. जिने जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत आपल्या जातीला ठरवून दिलेलेच काम केले पाहिजे असा अनिवार्य नियम लादण्यात आला होता. यानुसार सर्वात खालच्या प्रतीची कामे, घाणेरडे काम, म्हणजे साफसफाईचे काम आणि तिन्ही वरच्या वर्णाच्या लोकांची सेवा करण्याचे काम शुद्र समजल्या जाणाऱ्या जातींवर सोपवण्यात आले. अशा प्रकारे स्वच्छतेची जबाबदारी अतिशूद्रांवर ज्या अस्पृश्य जाती समजल्या जात होत्या त्यांच्यावर सोपवून सगळ्या वरच्या जातींचा समाज निर्धास्त झाला.[२] त्यामुळे स्वच्छता हे आपले काम नाही, ते अमुक जातींचे आहे ही मानसिकता आजतागायत रूजली आहे. आजच्या आधुनिक, भांडवली समाजातही ती फारशी बदललेली नाही. या साफसफाईच्या कामात अडकलेले,

किंवा परंपरेने अडकवलेले निम्न जातींचे समूहच आजही दिसून येतात. आधुनिक भाषेत ज्यांना आपण साफसफाई कामगार म्हणतो. वेगवेगळ्या मुद्यांच्या अनुशंगाने जेव्हा आरक्षण, पदे, राजकारण करण्यात येते मात्र साफसफाई कर्मचारींच्या बाबतीत असे निदर्शनास येत नाही. तेथे राखीव वा अराखीव गट दिसत नाही, अराखव पदांसाठी जी गर्दी जमते ते इथे दिसत नाही. येथे फक्त जातीने लादलेले, परंपरेत अडकलेला निम्न गटातला समाज दिसतो. मग भारतीय समाज सामाजिक क्रांती, विकास, परिवर्तन प्रक्रिया यापासून अलिप्त असलेला निदर्शनास येते.

स्वच्छता हा भारतीय समाजासमोर एक आव्हाण आहे. सफाई कर्मचारी म्हणून ओळखले जाणारे व्यवसायी हे बहुतेक सर्वात असुरक्षित जाती समजल्या जाणाऱ्या, निम्न जातीसमूहातील आहेत. या स्वच्छतेचा संबंध जातिव्यवस्थेशी संबंधित आहेत. याविषयी स्वातंत्र्योत्तर काळात वेगवेगळ्या सुधारकांनी विविध विमर्श मांडले. स्वच्छता कर्मचारी भारतीय स्वच्छता प्रणालींचा कणा मानला जातो. जो विशिष्ट जाती समूहाकडेच अर्पित केले आहे. भारतातील स्वच्छता कर्मचारी संपूर्ण समुदायांसाठी स्वच्छता आणि सामुदायिक आरोग्य राखण्याचे काम करतात, तरीही ते मुलभूत गरजांपासून वंचित असलेले दिसून येतात. हे ऐतिहासिकदृष्ट्या, हाताने सफाई कामगार म्हणून नियुक्त केलेले समुदाय जो सर्वात खालच्या जाती, वर्गातील आहेत आणि भारतीय समाजातील सर्वात असुरक्षित वर्ग बनतात.[३] जातींच्या विविध शुध्दता, अशुध्दता व पाप-पुण्य कल्पना त्या नामाभिधान करून त्याच जातीच्या परंपरागत कामात गुंतलेल्या दिसून येतात.

स्वच्छता व जागतिकीकरण : भारतीय जातिव्यवस्था

जर्मन समाजशास्त्रज्ञ उलीच बैक यांनी जोखिम (Risk) आणि जागतिकीकरण या संदर्भात अधिक प्रमाणात लेखन केले आहे. ते म्हणतात की, समाजामध्ये जितक्या अधिक प्रमाणात अत्याधुनिक तंत्रज्ञान वाढेल तितक्याच प्रमाणात जोखिम वाढेल. ही जोखिम केवळ पर्यावरणापूरतीच मर्यादित नसून ती मानवी जीवनाच्या इतर क्षेत्रातही वाढत आहे. जसे की, रोजगार उपलब्धीचे आणि मानवी जीवनाच्या ओळखीचे अनिश्चित स्वरुप समोर येत आहे. व्यक्तीची ओळख ही पूर्वी परंपरेनुसार होत होती. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात ती व्यक्तीच्या स्वकर्तृत्वावर अवलंबून आहे. बैक पुढे असेही म्हणतात की, एक काळ असा होता की, प्रत्येक व्यक्तीसाठी विवाह करणे आवश्यक आणि बंधनकारक होते, परंतु जागतिकीकरणाच्या काळात विवाह ही एक करार प्रणाली बनली असून घटस्फोट देण्या-घेण्याच्या प्रमाणातही वाढ झाली आहे. त्यामुळे समाजातील काही लोक विवाहाला स्वतःच्या वैयक्तिक जीवनात दुय्यम स्थान देवू लागले आहेत.[४] कारण विवाह करून पती-पत्नीच्या पवित्र बंधनात अडकण्यापेक्षा त्यांना मुक्त जीवन जगण्याची जाणीव झाली आहे.

जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातील बहुतांश व्यक्तींच्या आत्मकेंद्री प्रवृत्तीत वाढ झाल्यामुळे ग्रामीण भागात संयुक्त कुटुंब पद्धतीची जागा विभक्त कुटुंबपद्धती घेत असल्याचे दिसते. वर्तमानात व भविष्यात विभक्त कुटुंब पद्धतीमध्ये जे वयोवृद्ध असतील ते परावलंबी जीवन जगतील, ते शेतीला भारयुक्त असतील आणि नव्या पिढीला डोईजड होऊन ग्रामीण कृषी संरचनेत मूल्य संघर्ष निर्माण करतील. स्थलांतरीत शेतकऱ्यांची मूले एक तर गावाकडे येणार नाही आणि आली तरी नवीन पद्धतीने शेती पूरक उद्योगधंद्याचा विकास करून नव्या आर्थिक संरचना उभ्या करतील.

संयुक्त कुटुंब संस्थेप्रमाणेच ग्रामीण समाज जीवनातील जाती व्यवस्थेतही जागतिकीकरणाच्या काळात परिवर्तन घडून येत आहे. पूर्वीपासूनच ग्रामीण समाज संरचना पूर्णतः जातिव्यवस्थेवर आधारित असल्यामुळे व्यक्तीचा व्यवसाय, दर्जा व त्याचे आचरण ठरवून देण्याचा अधिकार जातिव्यवस्थेकडेच होता. परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात जातीला तितकेसे महत्वाचे स्थान न राहिल्यामुळे जातीनिहाय व्यवसाय निवडीचे निर्बंध शिथिल झाले, खणे-पिणे व विवाह बंधनाच्या बाबतीत जातीची बंधने आज काही प्रमाणात शिथिल झाली आहेत. या संदर्भातील एकेकाळचा कडवा विरोध राहिलेला नाही. म्हणूनच असे म्हटले जाते की, वर्तमानात जातीवाद जरी कमी झाला नसला तरी जातीचे महत्व मात्र निश्चितच कमी झाले आहे.[५] ग्रामीण समाजातील मनोरंजनविषयक पार्श्वभूमीचा अभ्यास केला असता असे दिसते की, पूर्वी मनोरंजनाचे प्रमुख केंद्र कुटुंबच होते. भजन, कीर्तन, प्रवचने, लोकगीते, लोकनृत्य, कुस्त्या, बैलांच्या झुंजी आणि ग्रामीण यात्रातील तमाशांचे फड इत्यादी मनोरंजनविषयक केंद्रे अस्तित्वात होती. या प्रादेशिक मनोरंजनाचे महत्व कमी होत असतानाच जागतिकीकरणाचा एक तिसरा प्रवाह अस्तित्वात आला. ज्यातून लोक परंपरांचे संवर्धन व त्यांचा नव्याने होत असलेला वापर लोकांना 'लोकल' व 'ग्लोबल' यांच्या गतिशीलतेमध्ये पाहता येतो. म्हणजेच

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जगाची ओळख सांस्कृतिकदृष्ट्या व जाणीवांच्या पातळीवर उपभोक्ता (Consumer) म्हणून होत आहे.[६] जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे विविध सांस्कृतिक मूल्ये, धर्म, रूढी, प्रथा, परंपरा, भाषा, आचार-विचार, वेशभूषा आणि खण्या-पिण्याच्या पद्धतीमध्ये अधिक प्रमाणात देवाण-घेवाण सुरू झाली आहे. आयात-निर्यात धोरणाबरोबरच संस्कृतीचाही जागतिक पातळीवर प्रसार व प्रचार होत आहे. त्यामुळे प्राचीन / जुन्या मूल्यांऐवजी आधुनिक / नवीन मूल्ये रूजली जात आहेत.[७] भारतात आज अनेक पाश्चात्य पदार्थ, चिनी पदार्थ आणि इटालियन पिझ्झा लोकप्रिय झाले आहेत. परिणामी भारतीय कृषी संरचनेत सांस्कृतिक प्रभाव अधिक वाढला आहे. भारतीय स्थितीनुरूप बनलेले सण, उत्सव मागे पडून नको असलेले सण, समारंभ व उत्सव प्रसंग आधुनिकतेच्या नावाखली स्विकारले जात आहेत. बैल पोळ्याचे महत्व कमी होत असतानाच ट्रॅक्टरी पोळा साजरा केला जात आहे. म्हणजेच "जागतिकीकरणाचा भारतीय कृषी संस्कृतीवर पडत असलेला प्रभाव अतिशय धोकादायक आहे. प्रत्येक राष्ट्राची संस्कृती त्या-त्या राष्ट्राचा आत्मा आणि ओळख असते. माहिती आणि दळणवळणाच्या क्रांतीनेही भारतीय संस्कृतीला नष्ट-भ्रष्ट करण्यास प्रारंभ केला आहे. हे एक जाणीव आणि आव्हानांचे विदारक सत्य जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात समोर येत आहे."[८]

मानवाच्या वैयक्तिक व सामाजिक जीवनावर जागतिकीकरणाचा सर्वांगिण दृष्टीकोनातून बहुव्यापक व असमान प्रभाव पडत आहे. कारण लोकांमध्ये जागतिकीकरणाविषयीची जाणीव जागृती समान स्वरुपात दिसून येत नाही आणि जरी दिसली तरी त्याची पार्श्वभूमी, गुणवत्ता व क्षमतांमध्ये असमानता आढळून येते. याचाच अर्थ लोक जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेला समान स्वरुपात आत्मसातही करीत नाहीत वा समान स्वरूपात त्याचे फायदेही घेत नाहीत.[९]

थोडक्यात, जागतिकीरणाच्या प्रभावाने भारतीय समाजातील कुटुंब, विवाह, जातीची बंधने, ग्रामीण व शहरी समाज जीवन, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक व शैक्षणिक क्षेत्राबरोबरच सामाजिक मूल्यांमध्येही परिवर्तन झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणास गती मिळाली असून संयुक्त कुटुंबातून विभक्त कुटुंबाची संख्या वाढली आहे. आंतरजातीय विवाहाचे क्षेत्र वाढल्यामुळे जातीचे सहाचार्य संपुष्टात आले आहे. याव्यतिरिक्त व्यवसायिक क्षेत्रात जन्म-जातीपेक्षा गुणवत्तेला केंद्रीय स्थान देण्यात आले आहे. त्यामुळे व्यक्तीची एक नवीन ओळख जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष:

भारतीय समाजाचे एक वैशिष्ट्य म्हणून जातिव्यवस्थेकडे पाहिले. परंपरागत समाजव्यवस्थेमध्ये वर्णव्यवस्था व बलुतेदारी व्यवस्था प्रचलित होती. ज्यामध्ये जातीच्या आधारे व्यक्ती दर्जा आणि व्यवसाय ठरत होते. या व्यवसायामध्ये निम्न स्वरूपाचा म्हणजे स्वच्छता करणारे, घाण व मैला साफ करणारे, शौचालये स्वच्छ करणारे या जाती ज्या अर्पित, बंदिस्त स्वरूपात होत्या त्या आजही जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात कुठेतरी तोच व्यवसाय करतांना आढळते. फक्त त्याची नाव मात्र बदलले आहे. परंपरागत आणि जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात हे स्वच्छता करणाऱ्या जाती अदृश्य स्वरूपात तोच व्यवसाय करतांना दिसून येते. त्यासाठी विकासाची समान संधी जोपर्यंत या समूहाला मिळत नाही तोपर्यंत ते अशाच स्वरुपाचा व्यवसाय करतांना आढळतील. स्वच्छता आणि जातिव्यवस्था यांचा खुप जवळचा संबंध आहे. त्यातूनही परिवर्तन प्रक्रियाचा परिणाम, जातिव्यवस्था व स्वच्छता याचा सहसंबंध शोधण्याचा प्रयत्न सदरील शोधनिबंधामध्ये केले आहे.

संदर्भ:

1. WHO (1987). Technology for Water Supply and Sanitation in developing countries - A Report of WHO Study Group (WHO Technical Report Services No. 749)
2. थोरात, सुभाष. (जानेवारी, २०१५). स्वच्छता अभियान: गांधी, मोदी आणि लेनिन. आजचा सुधारक. https://www.sudharak.in/2015/01/166/
3. Bhatia, S. L. Sanitation Workers: The Backbone of Indian Sanitation Systems. Retrieved from https://artsandculture.google.com/story/sanitation-workers-the-backbone-of-indian-sanitation-systems/SAUhvopxE3ebsA. Retrieved Date: 08/02/2023.
4. दोषी, एस. एल. (२००५). आधुनिकता, उत्तर आधुनिकता, एवं नव-समाजशास्त्रीय सिद्धांत, जयपुरः रावत पब्लिकेशन्स, पृ. क्र. १३,१४
5. नाडगोंडे, गुरुनाथ. (१९९७). पूर्वोउल्लेखित, पृ. क्र. २७०

6. कांबळे, रमेश. (२००८). तमाशाचे सेलेब्रेशन कुठले लोक, कुठल्या लोकांची परंपरा. परिवर्तनाचा वाटसरू, वर्ष-८, अंक-१, पृ. क्र. १२
7. ताटके, नीलम. (२००८). समाजकार्यकोश. पुणेः डायमंड पब्लिकेशन्स, पृ. क्र. १६१
8. सिंह, वी. एन. व सिंह, जनमेजय. (२००५). भारत में सामाजिक आन्दोलन, जयपुरः रावत पब्लिकेशन्स. पृ क्र. ३०४.
9. सिंह, रामगोपाल. (२००९). "वैश्वीकरण का भारतीय समाज पर प्रभावः कमजोर वर्गो के विशेष संदर्भ में". कुमार अरुण (संपा.) उदारीकरण, भूमण्डलीकरण एवं दलित. जयपुरः रावत पब्लिकेशन्स. पृ. क्र. ३०४-३०५.
10. नाडगोंडे, गुरुनाथ. (१९९७). ग्रामीण समाजशास्त्र, पुणेः कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.पृ. क्र. २७०.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छता, आरोग्य आणि विकास : एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन

प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
शि. म. ज्ञानदेव मोहेकर महाविद्यालय, कळंब

प्रस्तावना :
भारताला स्वतंत्र मिळून ७५ वर्ष झाले असले तरी आजच्या आधुनिक भारतातील लोकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने आजही दुर्गम व अतिदुर्गम भागात राहणाऱ्या लोकाना आरोग्यविषयक अत्याधुनिक सोयीसुविधा मिळत नसल्याचे दिसून येईल. कारण की, आजही तांडा, वाडी, वस्ती व शहर या ठिकाणी परिसर व घराची परिपूर्ण स्वच्छता नसल्याचे दिसते. जर प्रत्येक माणसांच्या परिसरात स्वच्छता निर्माण केल्यास आरोग्य समृद्ध होऊ शकेल. म्हणून स्वच्छता हे आरोग्याचे महत्वाचे अंग मानले जाते. आज अनेक ठिकाणी निकृष्ट राहणीमान असल्यामुळे आरोग्याच्या समस्या निर्माण होत असतात. याबद्दल समाजामध्ये जाणीव जागृती करणे महत्वाचे आहे. परिसर स्वच्छतेचे महत्व हे जाणून घेत असतानाच अस्वच्छतेमुळे अनेक रोग आजार होतात हे लक्षात येते. सांडपाण्याची व्यवस्था नसल्यामुळे सगळीकडे घाणीचे साम्राज्य निर्माण होते व अशा अस्वच्छतेमुळे डासांची निर्मिती होते. डासांमुळे होणारे आजार व त्याचा प्रादुर्भाव ह्यामुळे आरोग्याच्या विविध समस्या निर्माण होतात.

संत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या ग्रामगीता मध्ये स्वच्छता आणि आरोग्याविषयी मत मांडले आहेत. या ओवीतून त्यांनी ग्रामीण स्वच्छता आणि स्वच्छतेतून आरोग्य कसे नांदते याबाबत सांगितले आहे.

"सर्वांनी गाव स्वच्छ करावे।तेथे आरोग्य नांदेल बरवे ।।
घाण खतावूनी नवनवे । वैभव येई उदयासी ।।
निश्चये ग्राम निर्मावया । प्रचारक हाचि मुख्य पाया ।।
ग्रामगीताही याच कार्या। निर्माण केली तुकड्या म्हणे ।।

स्वच्छता हे आरोग्य सबंधित सवयींचा व उपाययोजनांचा समूह होय. १९८६ साली जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अभ्यास गटाने मानवी विष्ट आणि सार्वजनिक द्रवकचर्यांची आरोग्यकारक पद्धतीने व्यक्तिगत किंवा सार्वजनिक आरोग्याला धोका न पोहोचेल अशा तऱ्हेने लावलेल्या विल्हेवाटीची पद्धत म्हणजे स्वच्छता होय.

मानवी विकासाच्या दृष्टीने विचार केले असता असे लक्षात घेता येईल की, स्वच्छता हि काळाची गरज आहे. स्वच्छता असेल तरच मानवी आरोग्य सक्षम व निरोगी राहू शकते. मानव जातीचा विकासाची ध्येये साध्य करावयाची असेल तर स्वच्छता आवश्यक आहे. स्वच्छता असेल तर आरोग्य आहे आणि मानवी आरोग्य निरोगी असेल तर मानवी समाजाचा विकास हि होऊ शकतो. समकालीन परिस्थितीत भारत सरकार व राज्य सरकार यांच्या वतीने "स्वच्छता हीच सेवा" यासारखे विविध उपक्रम राबवून देशातील लोकांना निरोगी आरोग्य देण्यासाठी प्रयत्न करीत असल्याचे दिसून येते.

आजच्या स्थितीत या प्रमुख घटकात सुधारणा होणे गरजेचे आहे. यामध्ये मानवी विष्ठेची सुरक्षित विल्हेवाट, सांडपाण्याची विल्हेवाट, घनकचरा नियोजन, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, साठवणूक आणि वापर पद्धती, घर स्वच्छता आणि अन्नसंरक्षण, पर्यावरण शुद्धता आणि वैयक्तिक स्वच्छता. या सर्व घटकांचे व्यवस्थितपणे नियोजन करून निर्मूलन व व्यवस्थापन करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- स्वच्छता संकल्पना समजून घेणे.
- आरोग्याचे महत्व समजून घेणे.
- स्वच्छता, आरोग्य आणि विकास हा दृष्टीकोन अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंध हे वर्णनात्मक पध्दतीने लिहिला आहे. हा लेख लिहिताना दुय्यम स्त्रोतांचा आधारे माहिती उपलब्ध करून प्रस्तुत लेख मांडला आहे. सदर लेखात स्वच्छता, आरोग्य व विकासाच्या बाबतीत आजच्या समाजातील वास्तव परिस्थितीचे वर्णन केले आहे.

समाजसुधारकांचे स्वच्छता व आरोग्यविषयक विचार :

थोर समाजसुधारक महात्मा फुले यांनी ग्रामीण समाजातील स्वच्छतेविषयी आपले मत मांडले आहे. फुले यांनी अस्वच्छता, रोगराई, अपमृत्यू यांचा स्वचातेशी सहसंबंध लावला आहे. फुले यांच्या लिखाणामध्ये

शेतकऱ्याचे घर व परिसरातील अस्वच्छता व अनारोग्याचे प्रत्ययकारी चित्रण केले आहे, तसेच त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांत शरीराची व वस्त्राची स्वच्छता ठेवली नाही तर अनेक रोग जडतात. तसेच अनेक त्वचा रोग होतात हे सांगितले आहे. महात्मा गांधीजीनी सफाई, व्यक्तिगत स्वच्छता, ग्रामसफाई, शहरातील सफाई, कौटुंबिक आरोग्य यासंबंधी मौलिक विचार मांडलेले आहेत. त्यांच्या मते, शाळामध्ये सर्वप्रथम स्वच्छता व सफाई या गोष्टी शिकविल्या जाव्यात. कारण यामध्ये बाकीचे शिक्षण येत असते. गावाची स्वच्छता नियमितपणे केली तर गावातील आजार कमी होतील. आजारांपेक्षा आजार प्रतिबंधक गोष्टीकडे लक्ष दिले पाहिजे. ग्रामीण स्वच्छतेमध्ये तळी, विहिरी, स्वच्छ ठेवणे, तस्ते व सार्वजनिक ठिकाणे स्वच्छ ठेवणे, टाकाऊ वस्तूपासून उपयुक्त वस्तूची निर्मिती करणे यावर भर दिला पाहिजे तसेच ग्रामीण लोकांची जर स्वखुशीने लक्ष दिले तर आरोग्यासाठी लागणारा खर्च आपोआप कमी होईल. शौचासाठी उघड्यावर न बसने. गावात रोगजंतू होणार नाहीत व पर्यायाने गाव स्वच्छ राहील असे उपक्रम राबविणे. अशा प्रकारची महात्मा गांधी यांची विचारसरणी होती. गांधीजीनी ग्राम स्वच्छतेबद्दल केवळ विचार न मांडता सेवाग्राम सारख्या अनेक संस्था स्थापन करून प्रत्यक्ष सफाई करण्याचे व स्वच्छता ठेवण्याचे कार्य केले आहे.

संत गाडगेबाबा यांनी देखील स्वच्छतेबाबत जनजागृती केलेली आहे. त्यांनी महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक व आन्द्रप्रदेश या राज्यातील लोकांमध्ये स्वच्छतेच्या व सामाजिक अनिष्ट प्रथा परंपरेबाबत जनजागृती करण्यासाठी त्यांनी भजन व कीर्तन या लोकप्रिय माध्यमांचा पवार केला. संत गाडगेबाबा यांच्या कीर्तनातून बंधुभाव, गावातील ऐक्य यासाठी मौलिक विचार दिले. गावागावात झाड्रू घेवून लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देवून समाजाचे प्रबोधन करत. स्वच्छता, प्रामाणिकपणे व परोपकार वृत्ती या तीन बाबी भोवती त्यांचे प्रचार कार्य फिरत होते. संत तुकडोजी महाराजाच्या पूर्वी सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्व गाडगेबाबा आपल्या कृतीतून लोकांना पटवून देण्यासाठी आयुष्यभर महाराष्ट्रात फिरून आपल्या किर्तनातून स्वच्छता संवाद साधला. ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचे ते सर्वात मोठे व यशस्वी प्रचारक होते. त्यांनी आपल्याबरोबर ग्रामीण स्वच्छता, अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि शिक्षण या क्षेत्रात काम करणाऱ्या हजारो कार्यकर्त्याचे मोहोळ तयार केले. म्हणूनच महाराष्ट्र शासनाने संपूर्ण स्वच्छता अभियानास संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान असे नाव दिले होते.

महाराष्ट्रातील अनेक समाजसुधारकांनी पूर्वीपासूनच महाराष्ट्रातील स्वच्छता, आरोग्य व विकास यासाठी प्रबोधन करीत आलेले दिसून येतात. यामध्ये प्रामुख्याने महात्मा फुले, महात्मा गांधी, संत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा, सेनापती बापट, अप्पासाहेब पटवर्धन अशा अनेक समाजसुधारकांनी ग्रामीण व शहरी समाज जीवनाच्या परिवर्तनासाठी कृतीतून प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

स्वच्छता, आरोग्य आणि विकास :

स्वच्छता ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. स्वच्छ ठेवणे ही गोष्ट वैयक्तिक व सामूहिक दृष्टीने खूप महत्त्वाची आहे. ग्रामीण किंवा नागरी भागात लोक वस्ती करून राहत असलेल्या ठिकाणी स्वच्छता नसेल तर त्याचे परिणाम मानवी आरोग्यावर होत असतो. म्हणून आपल्या सभोवताली असलेला स्वच्छ असणे गरजेचे आहे. परिसर स्वच्छतेमध्ये लोकांना योग्य व पुरेसा आहार, शुद्ध पाणी इत्यादी घटक महत्वाचे आहे. प्रत्येक व्यक्तीने वैयक्तिक स्वच्छते इतकेच परिसर स्वच्छतेला महत्त्व देणे गरजेचे आहे. आपले घर व त्याचा परिसर स्वच्छ ठेवले तरच आपल्या गावाचे आरोग्य चांगले राहण्यास मदत होईल. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते ६०% आजार किंवा रोग सुरक्षित/ शुद्ध पिण्याच्या पाण्याच्या व योग्य परिसर स्वच्छतेच्या अभावामुळे होतात. विशेषतः कुपोषित बालकांवर अशुद्ध पाणी, प्रदूषित परिसरच प्रतिकूल परिणाम करतो. परिसर स्वच्छ ठेवणे ही सामूहिक जबाबदारी आहे. परिसर स्वच्छता एकदाच करून भागणारी गोष्ट नाही तर सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. परिसर स्वच्छतेमध्ये शुद्ध हवा, स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा, सार्वजनिक ठिकाणची स्वच्छता, मानवी म्ल्मुत्रांची विल्हेवाट, पाळीव प्राण्यांची देखभाल, घरातील स्वच्छता, शेण व कचऱ्याची विल्हेवाट, सांडपाण्याची विल्हेवाट. या सर्व गोष्टींचा समावेश करता येईल पण या सर्व गोष्टीची विल्हेवाट कशी करावी यावर विचार करणे आवश्यक आहे. समग्र मानव जातीच्या परिवर्तन व विकासाचे ध्येये साध्य करावयाची असेल तर उपरोक्त सर्व पैलूचे निराकरण होणे अत्यंत महत्वाचे आहे. ग्रामीण व शहरी समाजातील समकालीन स्थितीत स्वच्छताविषयक आमुलाग्र सुधारणा झाल्यास मानवी आरोग्य व विकासाच्या गतीत वाढ होऊ शकते. आज अनेक प्रगत देशात आरोग्यविषयक सोयी सुविधा मुबलक

प्रमाणात उपलब्ध असल्याचे जागतिक आरोग्यविषयक अहवालावरून लक्षात येते. तसे बदल व भारतीय लोकांना स्वच्छता व आरोग्यविषयक सोयी सुविधा मिळणे अत्यंत आवश्यक आहे. इतर प्रगत देशाच्या तुलनेत भारतात आरोग्यविषयक सोयी सुविधा उपलब्ध झाल्यास भारत हा देश अन्य प्रगत देशाच्या विकासाच्या बाबतीत पुढे जावू शकतो. परंतु आजही भारतातील अनेक राज्य व प्रदेशात मुलभूत सोयी सुविधा नसल्याचे दिसून येते. परंतु आताच्या सरकारच्या वतीने मानवी आरोग्य व कल्याणाच्या दृष्टीने विविध धोरणाची अंमलबजावणी करून परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले जात असल्याचे दिसून येत आहे.

पाणी स्वच्छता, पोषण आणि मानवी विकास या सर्वामध्ये थेट सहसंबंध अस्तित्वात असतो. दुषित पाणी पिणे, उघड्यावर शैचाला जाणे आणि सांडपाण्याचे नीट नियोजन न करणे यापुढे अनेक रोगांना आमंत्रण मिळते आणि यांच्या दुष्टचक्रात समाज अडकतो. परिणामी समाजाचा आरोग्य निर्देशांक ढासळतो. कोणत्याही समाजाची प्रगती करावयाची असेल तर प्रथम त्यांच्या आरोग्यविषयक सोयी सुविधा मध्ये सुधारणा करून आरोग्याच्या बाबतीत सक्षम समाज निर्माण करणे गरजेचे आहे. यासाठी ग्रामीण व शहरी भागात स्वच्छता अभियानातील मुलभूत तत्वे जोपासणे किंवा महत्व देणे आवश्यक आहे. स्वच्छता अभियानाची ध्येये आणि उद्दिष्टे व त्यांची अंमलबजावणी झाल्यास स्वच्छताविषयक परिवर्तनाची चळवळ समग्र समाजात दिसून येईल.

स्वच्छता अभियानाची उद्दिष्टे :-

स्वच्छता अभियानाची उद्दिष्टे पहिले असता असे म्हणता येईल की, यामध्ये

1. देशाच्या ग्रामीण भागातील जीवनमानाची गुणवत्ता उंचावणे.
2. ग्रामीण भागात स्वच्छता कार्यक्रमाची व्यापकता वाढविणे.
3. जाणीवजागृती आणि आरोग्यविषयक शिक्षण यातून स्वच्छतेच्या सुविधांची मागणी निर्माण करणे.
4. ग्रामीण भागातील शाळा आणि अंगणवाड्यातून स्वच्छतेच्या सुविधा निर्माण करणे आणि विध्यार्थ्यांना आरोग्यविषयक शिक्षण देणे व स्वच्छतेच्या सवयी लावणे.
5. स्वच्छतेच्या कमी खर्चाच्या आणि योग्य तंत्रांना प्रोत्साहन देणे.
6. पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांचे व अन्नपदार्थांचे प्रदूषण करण्यासाठी उघड्यावर मलमूत्रविसर्जन करण्याच्या पद्धतीचे निर्मूलन करणे.

ग्रामीण व शहरी समाजातील स्वच्छता व आरोग्य सुधारायचे असेल तर स्थानिक पदाधिकारी, तालुका व जिल्हा प्रशासन यांनी लक्ष घालून समग्र व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. तसेच विविध सामाजिक संस्थेच्या माध्यामातून सोयी सुविधा उपलब्ध झाल्यास स्वच्छतेच्या बाबतील बदल होईल आणि ग्रामीण व शहरी लोकांना पोषक आरोग्य मिळेल. यामुळे भविष्यकाळात समाजाची विकासाच्या गती मध्ये परिवर्तन दिसून येईल. म्हणून समाजातील व्यक्तींचे आरोग्य महत्वाचे आहे. तसेच त्या लोकांचे विकास होणे देखील तितकेच महत्वाचे असल्याचे दिसते.

संदर्भः

1. नियोजन मंडळ, भारत सरकार (१९७२), महाराष्ट्रातील गांधी स्मारक निधीच्या ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचा मूल्यमापन अहवाल.
2. डॉ. धर्माधिकारी एच. एन. (१९९१), ग्रामीण स्वच्छता, लोकराज्य, १-१५ नोव्हेंबर.
3. इंटरनेट वरील संदर्भ.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT FACTOR 8.072

पर्यावरण संवर्धन आणि समाज एक अध्ययन:

प्रा. डॉ. डी. के. कदम

हुतात्मा जयवंतराव पाटील महाविद्यालय, हिमायतनगर

Introduction:

वनविभागाच्या 'दोन कोटी वृक्ष लागवड' या संकल्पचे लोक चळवळीत रूपांतर झाले पाहिजे. शासकीय यंत्रणेला सामाजिक स्वयंसेवी संस्था, अध्यात्मिक संस्था, शेतकरी, शालेय-महाविद्यालयीन विद्यार्थी, सर्वसामान्य जनतेची साथ मिळाली आणि बघता बघता दोन कोटी ८२ लाख झाडे लावली गेली. राज्यातील वनाच्छादन वाढण्यासाठी सर्वांनी पुन्हा एकदा एकत्र येऊन झाडे लावणे आणि ती जगवण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. आज राज्याचे वन क्षेत्र 20 टक्क्यांच्या आसपास आहे. राज्याचे वनक्षेत्र 33% पर्यंत वाढवायचे असेल तर वृक्ष लागवडीचा नियोजनबद्ध कार्यक्रम निश्चित करून काटेकोरपणे तो अमलात आणणे गरजेचे आहे. पर्यावरण स्वच्छ पर्यावरणाचे संवर्धन आणि जतन केले तर नक्कीच मानवी जीवन आरोग्यमय बनू शकते म्हणून पर्यावरण संवर्धन करण्यामध्ये पर्यावरणाची स्वच्छता समाजातील सर्व स्तरांना सामावून घेणे गरजेचे आहे. असंतुलित पर्यावरणाचा मानवी जीवनावर जो वाईट परिणाम होत आहे त्याची जाणीव समाजाला करून देणे आवश्यक आहे. दुसऱ्या महायुद्धात अमेरिकेने विसरण 1945 मध्ये हिरोशिमा व नागासाकी या जपानच्या प्रमुख शहरावर अणुबॉम्ब टाकला; 1954 मध्ये पॅसिफिक येतील मार्शल बेटावर अमेरिकेने टाकलेला पहिला हायड्रोजन बॉम्ब; 1956 ला जपान मध्ये मिठाई मर्क्युरीची विषबाधा; 1965 फ्रान्स देशाने घेतलेल्या अणुचाचणी; अमेरिकेने वापरलेला एजंट अरेंज या वनस्पती नाशक द्रव्याचा वापर; 1984 ला भारतात भूपाळीतील युनियन कार्बोराइड विषारी वायूची गळती; 1986 ला सोवियत युनियनच्या युक्रेनशेकडो इंधन विहिरींना आगी इत्यादी अशा अनेक लहान-मोठ्या अतिशय गंभीर स्वरूपाच्या धोकादायी घटना मुळे जीवसृष्टी वर परिणाम होऊन सर्व जगालाच धोका पोहोचला आहे याची जाणीव समाजाला करून देणे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

मानव स्वार्थी; सत्ता; संपत्ती; निसर्गावर मात करण्याची महत्त्वकांक्षा; नवनवीन वैज्ञानिक शोध; वाढत्या गरजांची; पूर्ण औद्योगिक क्रांतीचा आधार; मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड; मोठमोठे कारखाने; इमारती; मोठमोठ्या धरणाची निर्मिती त्यामुळे मोठमोठ्या जंगलाचा ऱ्हास; कच्च माल; इंधनाची गरज भागविण्यासाठी नैसर्गिक साधन संपत्तीचा मोठ्या प्रमाणात बेसुमार वापर; वाढती लोकसंख्या; औद्योगीकरण त्यामुळे नागरिकरणाच्या प्रक्रियेचा वेग त्यामुळे शहरी लोकसंख्येत वाढ; पाण्याचा अतिवापर अणुबॉम्ब रासायनिक विषारी; अस्त्रे; वाहनाच्या संख्या वाढ इत्यादीमुळे जीवसृष्टीचा संहार सुरू झाला त्यामुळे पर्यावरण ही गंभीर स्वरूपाची समस्या निर्माण झाली आहे सर्वसामान्य माणसापासून ती राजकारणापर्यंत पर्यावरण हा चर्चेचा जिव्हाळ्याचा चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय बनला आहे या पर्यावरणाचा ऱ्हास थांबविण्यासाठी व पर्यावरण संतुलित राखण्यासाठी पर्यावरण संवर्धनात समाजाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे म्हणून प्रस्तुत शोध निबंधात पर्यावरण संवर्धन आणि समाज एक अध्ययन याचा अभ्यास केला आहे.

उद्दिष्टे:

1. पर्यावरण नाचा सविस्तर अभ्यास करणे.
2. पर्यावरण संवर्धना त सर्वसामान्यांचा सहभाग अभ्यासणे.
3. पर्यावरण संवर्धनात समाजाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे याचा अभ्यास करणे.

तथ्य संकलन:

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अध्ययनासाठी प्राथमिक व द्वितीय तथ्याचा उपयोग केला आहे. प्राथमिक तथ्य संकलनात मुलाखत द्वितीय तथ्य संकलन पद्धतीचा अवलंब करताना अध्ययन विषयाशी संबंधित पुस्तके, ग्रंथ, अहवाल; वर्तमानपत्रे; मासिके; कार्यशाळा; चर्चासत्र इत्यादी माहितीचा आधार घेतला आहे. अध्ययनात अन्वेषणात्मक वर्णनात्मक आराखड्याचा अवलंब केला आहे.

तथ्य विश्लेषण:

पर्यावरण समस्या ही सार्वत्रिक स्वरूपाची समस्या असून ती एखाद्या देशापूर्ती मर्यादित नाही. पर्यावरण समस्या ही स्थानिक नसून जागतिक समस्या बनली आहे म्हणून इ.स. 1972 मध्ये आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पर्यावरण विषयक पहिली जागतिक परिषद सिव्हिडन मधील स्टॉक होम या शहरात संपन्न झाली. तेव्हापासून मानव पर्यावरणीय

समस्याला बऱ्याच प्रमाणात महत्त्व देत असून जगात जनसंमान्य माणसात आजही स्वच्छ पर्यावरण विषयक जेवढ्या प्रमाणात जागरूकता व्हायला पाहिजे तेवढी झालेली दिसून येत नाही .म्हणून पर्यावरण संवर्धनात समाजाची भूमिका ही अत्यंत महत्त्वाची आहे.आज पर्यावरणाची संवर्धन व्हावे म्हणून 22 मार्च हा वन दिन; 16 सप्टेंबर हा ओझोन दिन; 22 एप्रिल हा वसुंधरा दिन ;5 जून हा जागतिक पर्यावरण दिन ;म्हणून साजरा केला जातो ;परंतु जनसामान्य पर्यंत या दिनाचे महत्त्व पोहोचलेले दिसून येत नाही हे प्राथमिक तथ्य संकलनावरून स्पष्ट होताना दिसून येते. 5 जून जागतिक पर्यावरण दिन म्हणून साजरा केला जातो सर्व लोकांमध्ये पर्यावरणाबद्दल एक जबाबदारीची भावना व जाणीव निर्माण व्हावी हा उदास हेतू समोर ठेवून जगातील सर्व देशात पाच जून हा दिवस जागतिक पर्यावरण दिन म्हणून साजरा केला जातो .सेवाभावी संस्था; शाळा ;महाविद्यालय; निसर्गप्रेमी ;पर्यावरण विभाग इत्यादी सेमिनार ;चर्चासत्रे; आयोजित करणे; दूरदर्शन; आकाशवाणी ;वर्तमानपत्रे इत्यादी पर्यावरणाचे व पर्यावरण ऱ्हास; पर्यावरणाचे महत्त्व; पर्यावरण संतुलनासाठी वृक्षारोपण; पर्यावरण शिक्षण ;प्रशिक्षण इत्यादी कार्यक्रमाचा अंतर्भाव असतो पर्यावरण शिक्षणावर अगणित पैसा खर्च करण्यात येतो ;परंतु भारतात स्वच्छ पर्यावरण संवर्धनात शिक्षण हे जास्त प्रमाणात समाजापर्यंत पोहोचले नाही; त्याचबरोबर भारतात स्वच्छ पर्यावरण शिक्षण संबंधी जास्त प्रमाणात जनजागृती झाल्याची दिसून येत नाही.

पर्यावरण जाणीव जागृतीसाठी प्रयत्न करणे हे आज संयुक्त राष्ट्र संघाचे एक प्रमुख कार्य बनले आहे या कार्यात आज अनेक संघटना कार्यरत आहेत जसे _Green_ _Peace Society; Friends of Earth; World Wild Fund_ इत्यादी.

भारतात स्वच्छ पर्यावरण विषयक जाणीव जागृती व्हावी हा उद्दात हेतू ठेवून अनेक मोहिमा सुरुवात केल्या त्यात चिपको आंदोलन अपिको आंदोलन शांतीघाट आंदोलन अरवली बचाव आंदोलन इत्यादी ज्यामुळे पर्यावरणाबद्दल जनमानसात जागृती निर्माण होण्यास मदत होईल . होईल परंतु जेवढी जण माणसांमध्ये पर्यावरणाविषयी जाणीव जागृती व्हायला पाहिजे तेवढी झालेली दिसून येत नाही म्हणून पर्यावरण संवर्धनामध्ये समाजाचे भूमिका वाढविणे ही अत्यंत गरजेच्या असल्याचे दिसून येते. राज्यस्थान मध्ये जलसंवर्धनासाठी श्री राजेंद्र सिंह' तरुण भारत संघ 'ही संघटना निर्माण करून लोकांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणात जागृती निर्माण केली आहे ;त्याचप्रमाणे आज प्रत्येक राज्यात अशी जनजागृती करून पर्यावरण संवर्धनामध्ये समाजाचा सहभाग वाढविणे अत्यंत गरजेचे आहे. आज भारतातून जवळपास दरवर्षी दहा लाख हेक्टर जंगल नष्ट होत असते. 2009 ते 2011 या दोन वर्षात 367 चौरस किलोमीटर नष्ट झाले असा शास्त्रीय अहवाल आहे ;परंतु प्रत्यक्ष मुलाखतीतून सुशिक्षित विद्यार्थी व लोकांना याविषयी कोणतीही प्रकारची जाणीव नाही मागील एका वर्षात भारतात काही प्रमुख राज्यात तोडलेली झाडे मध्य प्रदेशात 16 सोळा लाख चाळीस हजार 532 ;उत्तर प्रदेश तीन लाख 11 हजार 998 ओरिसा दोन लाख 23 हजार; 375 तेलंगणा एक लाख 73 हजार 720; महाराष्ट्रात एक लाख पंचेचाळीस हजार २९४; देशभरात 2020 21 मध्ये 30.97 लाख झाडे तोडली गेली तर 3.6 कोटी झाडे लावली यावर ३९७ कोटी रुपये खर्च झाले हा केंद्रीय पर्यावरण मंत्रालयाचा अहवाल आहे म्हणून यावरून हे स्पष्ट होते की झाडाची तोड एवढ्या मोठ्या प्रमाणात आहे आणि लागवड यामध्ये एवढी तफावत आहे तर पर्यावरणास चा जो ऱ्हास होत आहे याकडे लक्ष देणे अतिशय महत्त्वाचे असून यासाठी पर्यावरणामध्ये जनसामान्यांचा सहभाग अतिशय महत्त्वाचा आहे. जंगलतोडीमुळे असंख्य महापुराला आमंत्रण मिळाले आहे हिमालयातील बर्फ वितळल्यामुळे उत्तर भारतातील नद्यांना महापूर वाढले पर्यावरण विनाशामुळे सुमारे दरवर्षी 50 हजार कोटीची हानी होते याविषयीची समाजामध्ये जाणीव जागृती होणे अतिशय गरजेचे आहे. भारतातील दिल्ली हे सर्वात प्रदूषित शेअर असून महाराष्ट्रात चंद्रपूर पुण्याचा नंबर लागतो केंद्र सरकारने 124 प्रदूषित शहराची नावे जाहीर केली आहेत या शहर प्रदूषणा प्रदूषणाच्या सीमा ओलांडले आहेत या यादीमध्ये सर्वाधिक प्रदूषित शहरे असलेल्या राज्यात महाराष्ट्राचा पहिला नंबर येतो राज्यातील प्रदूषित आहेत त्यात चंद्रपूर; पुणे ;अकोला; अमरावती ;औरंगाबाद; बदलापूर ;जळगाव ;जालना; कोल्हापूर ;लातूर ;मुंबई; नवी दिल्ली; नाशिक ;नागपूर; सांगली; सोलापूर; ठाणे; उल्हासनगर या शहराचा समावेश होतो म्हणून महाराष्ट्रातील पर्यावरणाचा समस्येचा विचार केलास तर अनेकांनी ही समस्या अतिशय घातक कशी ठरते याचा विचार करणे आवश्यक आहे. पर्यावरणातील भिन्नतेनुसार निर्णयाने नैसर्गिक प्रदेशात विविध प्रकारच्या परिसंस्था विकसित झाले आहेत या परिसंस्थेचे ज्ञान होण्यासाठी पर्यावरणाचे महत्त्व आहे मानव आपल्या विकासासाठी

निसर्गात ढ वळा ढवळ करत आहे त्याचा परिणाम परिणाम म्हणून पर्यावरणाची गुणवत्ता ढासळत असून पर्यावरणाची अवनीती होत आहे त्याची दुष्परिणाम संपूर्ण जग भोगत आहे याविषयी लोकांमध्ये जागृती निर्माण करून पर्यावरणाचा ऱ्हास कसा थांबवता येऊ शकेल याचे मार्गदर्शन करून या पर्यावरण संवर्धनामध्ये समाजाचा सहभाग वाढविणे त्यांना वेगवेगळ्या माध्यमातून स्वच्छ पर्यावरणाचे महत्त्व पर्यावरणाचे ज्ञान उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. आज ग्रामीण भागामध्ये कृषी विभागाकडून पर्यावरण जनजागृती विषयक काही मेळावे घेतली जातात ;माती परीक्षणाविषयी: किंवा रोग नियंत्रणाविषयी काही मार्गदर्शन केले जाते परंतु त्यामध्ये शेतकऱ्यांचा अतिशय अल्प सहभाग असल्याचे दिसून आले कारण आज ग्रामीण भागात अतिशय गंभीर स्वरूपाची समस्या म्हणजे तणनाशक तणनाशकामध्ये Round of; टू फोर्टी; मीरा 71 इत्यादी सारखे भयंकर औषध आलेले आहेत ;परंतु याचा वापर कसा करावा ;किती प्रमाणात करावा याविषयीचे मार्गदर्शन होताना दिसून येत नाही त्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होण्यास हे कारणीभूत कारणीभूत ठरते. मानवाच्या अतिरिक्त हस्तक्षेपामुळे विविध प्रकारचे प्रदूषण होत असून त्याचे परिणाम अतिशय गंभीर सजीव सृष्टीवर होताना दिसून येतात या प्रदूषणाची कारणे काय त्याचा समाजावर परिणाम कसा होतो व प्रदूषणाच्या प्रदूषणाच्या नियंत्रणासाठी कोणती उपाययोजना करावी लागेल करावी यासाठी प्रत्येक नागरिकाचे कर्तव्य काय आहे याविषयीची सखोल माहिती ती करून देणे हे गरजेचे आहे. आजही प्रदूषण करणाऱ्या कोणकोणत्या गोष्टी आहेत प्रदूषण करणाऱ्या वस्तूंना पर्यायी वस्तू कोणती आहेत प्रदूषणास कारणीभूत ठरणाऱ्या वस्तूचा त्या करणे किती गरजेचे आहे .मानव वापरत असलेल्या अनेक वस्तू निरुपयोगी झाल्यावर फेकून दिल्या जातात अशा वस्तू मुळे पर्यावरणावर कसा परिणाम होतो फेकून दिलेल्या प्लॅस्टिक पिशव्यामुळे जनावर त्याचा कसा परिणाम होतो याविषयीची माहिती माहिती देणे गरजेचे आहे ;कारण आज प्रत्यक्ष ग्रामीण भागात अनेक जनावरांच्या पोटात तीस ते पन्नास किलो प्लास्टिक निघते ही बाब अतिशय गंभीर आहे. पृथ्वीवर जीव जन्माला येतो त्या प्रत्येकाला जगण्याचा अधिकार आहे ही भावना मानवी मनात रुजवून जगा जगू द्या हा संदेश साऱ्या जगात पोहोचविणे आणि पर्यावरणाचे महत्त्व वाढविणे ही आज काळाची गरज बनलेली आहे. प्रत्यक्ष असे दिसून येते की आजही समाजामध्ये प्लास्टिक निघते म्हणून ह्या प्लॅस्टिकचे परिणाम किती गंभीर आहेत याची जाणीव जनसामान्याला करून देणे गरजेचे आहे. पर्यावरणाविषयी जोडी जाणीव जागृती असायला पाहिजे त्या प्रमाणामध्ये जाणीव जागृती नाही म्हणून पर्यावरण संवर्धनामध्ये समाजाची भूमिका ही अतिशय महत्वाची आहे.मानव व निसर्ग परस्पर पूरक असून निसर्ग मानवाला अनेक संधी प्राप्त. या संधीचा फायदा मानवाने पर्यावरणाच्या चौकटीत राहून घ्यावा अन्यथा मानवाला गंभीर समस्यांना सामोरे जावे लागते याची जाणीव झाल्यामुळेच जगातील बहुसंख्य देश एकाच व्यासपीठावर येऊन पर्यावरण गुणवत्ता टिकून ठेवण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न करत आहेत यातून विश्वबंधुताची भावना वाढीस लागत आहे याची जाणीव जागृती समाजात झाली पाहिजे. पर्यावरण संवर्धनाच समाजाची भूमिका या विषयाचे समाजशास्त्री दृष्टिकोनातून अध्ययन होणे. करून पर्यावरणाचे वास्तविक कारणे व त्यामध्ये सहभागी विविध संस्था शासनाचे विविध कार्यक्रम इत्यादीचा सहभाग जाणून घेऊन त्यावर उपाययोजना सुचविण्याच्या उद्देशाने या विषयाचे अध्ययन होणे गरजेचे आहे .

संदर्भ

1. डॉ.सुरेश फुले 'पर्यावरण अभ्यास 'विद्याभारती प्रकाशन लातूर.
2. डॉ.देवसरकर डॉ. दे.वा. कल्याणकर प्रा .सी. व्ही. 'पर्यावरण शास्त्र '' श्री राजलक्ष्मी प्रकाशन औरंगाबाद.
3. देशमुख श्रीपाद पर्यावरणाची ओळख अक्षय प्रकाशन पुणे.
4. Introduction to Environmental science youtub://

ग्रामीण विकासात स्वच्छता अभियानाचे योगदान

प्रा. डॉ. तुकाराम रा. फिसफिसे
सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
श्री शिवाजी महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना

देशाच्या विकासासाठी शाशन विविध योजना राबवित आहे. देशाचा विकास हा प्रामुख्याने ग्रामीण समाजाच्या विकासावर अवलंबून आहे कारण अजूनही भारताची सर्वाधिक लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करत आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर शासनाने ग्रामीण समाजाच्या विकासावर आपले लक्ष अधिक केंद्रित केले आहे. ग्रामीण विकासासाठी शासनाने सुरु केलेल्या विविध योजनांपैकी स्वच्छता अभियान हि योजना आहे या अभियानाने ग्रामीण विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे.

विषयविवेचन

मानवी स्वच्छता खूप महत्वाची असते मग ती वैयक्तिक स्वच्छता असो कि सार्वजनिक स्वच्छता. स्वच्छतेचे महत्व अनेक समाजसुधारकांनी सांगितले आहे राष्ट्र संत तुकडोजी महाराजांनी तर स्वच्छतेचे महत्व सांगणारा ग्रामगीता हा महाग्रंथ लिहून लोकांना स्वच्छतेविषयी जागृत करण्याचा प्रयत्न केला त्यासाठी त्यांनी कीर्तनासारख्या प्रबोधन करणाऱ्या साधनांचा वापर केला. भारतभर फिरून स्वच्छतेचा जागर केला. तुकडोजी महाराजांप्रमाणेच संत गाडगे बाबांनीही आयुष्यभर आपल्या जवळ झाडू आणि गाडगे बाळगून प्रत्येक्ष कृतीतून स्वच्छतेचा संदेश दिला त्यांनीही कीर्तन याच माध्यमाचा वापर करून स्वच्छतेविषयी समाजात जागृती घडवून आणली. यानंतरच्या काळात राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनीही स्वच्छ आणि निरोगी भारताचे स्वप्न पाहिले होते. एवढेच नाही तर त्यांनी स्वातंत्र्यापेक्षाही स्वच्छतेला महत्वपूर्ण मानले होते. या सर्व समाजसुधारकांनी स्वच्छतेला महत्व दिलेले आहे. या सर्व समाजसुधारकांचे स्वच्छतेच्या बाबतीतील कार्य पाहता भारतासारख्या देशात स्वच्छता किती महत्वाची आहे हे लक्षात येते. भारत स्वच्छतेच्या बाबतीत पुढारलेल्या देशाच्या तुलनेत खूपच मागे आहे. यामुळे सर्व बाबतीत समृद्ध असलेल्या देशाच्या पर्यटनाला धोका निर्माण झालेला दिसून येतो. अस्वच्छतेचे प्रतिमा भारतासाठी हानिकारक आहे म्हणून भारताचे ही प्रतिमा पुसून टाकण्यासाठी आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, गाडगे महाराज, महात्मा गांधी यांनी पाहिलेल्या स्वच्छ, निरोगी भारताचे स्वप्न प्रत्येक्षात आणण्यासाठी स्वच्छ भारत अभियान महत्वपूर्ण असलेली दिसून येते भारत सरकारने स्वच्छतेच्या बाबतीत अभियान सुरु केले आहे. १९९९ मध्ये निर्मल भारत हे अभियान सुरु केले होते. त्यानंतर 02 ऑक्टोबर 2014 रोजी स्वच्छता अभियान सुरू केले. भारताच्या स्वच्छतेसाठी सुरू केलेले सर्वात मोठे अभियान आहे. अभियान ग्रामीण व शहरी अशा दोन्हीही भागात राबविले जाते. स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण भागात पेजल व स्वच्छता मंत्रालय मार्फत राबविण्यात येते. 2 ऑक्टोबर 2014 ला ग्रामीण भागासाठी निर्मल भारत अभियानाची पुनर्रचना करून स्वच्छ भारत अभियान सुरू करण्यात आले ते लोकाभिमुख अभियान आहे. गावातील लोकांना स्वच्छते संबंधी चांगल्या सवयी लावणे, स्वच्छतेच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, जेणेकरून ग्रामीण भागातील जीवन अधिक चांगले करता येईल हा अभियानाचा उद्देश आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश

1. ग्रामीण भागातील स्वच्छता अभियानाच्या सद्यस्थितीचा आढावा घेणे.
2. ग्रामीण भागातील स्वच्छतेसाठी राबविण्यात आलेल्या विविध उपक्रमाचे अध्ययन करणे.
3. स्वच्छता अभियानाच्या ग्रामीण विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्ये

1. ग्रामीण समाजात स्वच्छता अभियान एक लोकचळवळ ठरली आले.
2. ग्रामीण भागातील स्वच्छतेसाठी शासनाकडून विविध उपक्रम सुरु केले आहेत.
3. स्वच्छता अभियानाचे ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण विकासात महत्वपूर्ण योगदान दिसून येते.

अध्ययन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला असून यात प्रसिद्ध ग्रंथ, अहवाल, मासिके, वर्तमानपत्रे आदींचा वापर केला आहे.

ग्रामीण विकास आणि स्वच्छता अभियान

ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने स्वच्छता अभियान महत्वपूर्ण ठरले आहे. आज ग्रामीण भागाचा सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, आरोग्यविषयक विकास मोठ्या प्रमाणात घडून आला आहे त्याच्या मुळाशी स्वच्छता अभियान आहे. स्वच्छता अभियानांतर्गत राबविण्यात आलेल्या विविध उपक्रमामुळे आज ग्रामीण भागाचा चेहरा बदलण्यास मदत झाली आहे.

भारतात ग्रामीण भागामध्ये शौचालयाचा वापर खूपच कमी होता. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयाच्या 2013 च्या सर्वेक्षणनुसार ग्रामीण भागातील 40% कुटुंबाकडेच शौचालयाची सुविधा होती. यासाठी ग्रामीण भागामध्ये स्वच्छता राबवणे तसेच गाव हागणदारी मुक्त करणे आवश्यक होते. स्वच्छ भारत अभियानांर्तगत कुटुंबाला बारा हजार रुपयांपर्यंत अनुदान म्हणून देण्यास सुरुवात केली तसेच इंदिरा आवास योजनेच्या लाभार्थ्यांनाही शौचालय बांधून देण्यात येत आहे. त्याचप्रमाणे शाळांमध्येही शौचालय बांधण्याला प्राधान्य दिले गेलेले दिसते. अंगणवाड्यामध्येही शौचालय निर्मितीला चालना दिलेली दिसून येते. व्यक्तिगत घरगुती शौचालय, सामाईक शौचालय सार्वजनिक शौचालय बांधण्याला प्राधान्य देण्यात येत आहे. आज ग्रामीण भागात शौचालय बांधण्यास प्राधान्य दिल्याने ग्रामीण भागातील सौचालय असणाऱ्या कुटुंबाच्या संख्येत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण कार्यालयाच्या ताज्या अहवालानुसार ग्रामीण भागात 73.1% कुटुंबाकडे शौचालयाची सुविधा उपलब्ध असल्याचे दिसून आले, शौचालयाच्या वाढत्या वापरामुळे गावाच्या चारही बाजूनी असलेल्या हागणदऱ्या बंद होऊन स्त्रियांची होणारी कुचंबणा, अवहेलना होण्यास मदत झाली आहे. अनेक आजारांना प्रतिबंध बसला आहे. आरोग्य सुधारले आहे आरोग्यात सुधारणा झाल्यामुळे पैशाची बचत होऊ लागली आहे.

शौचालयाप्रमाणेच गावातील पिण्याच्या पाण्याच्या दृष्टिकोनातून गावामध्ये स्वच्छ, शुद्ध पाणी पुरवठा करण्यास प्राधान्य देण्यात आले आहे. अशुद्ध पाणी, अस्वच्छ परिसर या मानवी आरोग्याला घातक आहेत हे ओळखून शासनाने लोकसहभागातून अभियान सुरु केले. अनेक गावामध्ये लोकांना अत्यल्प दरात शुद्ध पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देण्यात आले आहे. जलसाक्षरता आणि जलस्वच्छतेच्या माध्येमातून आदर्श गावांची निर्मिती काणे हा यामागील हेतू आहे.

अस्वच्छता हेच रोगराईचे प्रमुख कारण आहे. वैयक्तिक अस्वच्छता जशी आहे तशीच सार्वजनिक अस्वच्छताही घातक आहे यामुळे संपूर्ण समाजाचे आरोग्य धोक्यात येते. अस्वच्छेतेमुळे होणाऱ्या आजाराचे प्रमाण लक्षणीय आहे म्हणूनच कचरा संकलनाला प्राधान्य देऊन गावातील अस्वच्छता कमी करण्याचा प्रयत्न शासनाकडून करण्यात आला आहे अनेक ठिकाणी कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याच्या दृष्टीने प्रकल्प राबविण्यात येत आहेत. गावातील उकंड्याची संख्या कमी झाली आहे यामुळे गावातील घाण, अस्वच्छता कमी झाल्याने गावातील दुर्गन्धी व रोगराई कमी होण्यास मदत झाली आहे.

गावात सांडपाण्याची समस्या तसेच त्यापासून निर्माण होणाऱ्या समस्या लक्षात घेऊन गावात नाल्यांच्या बांधकामाला प्राधान्य देण्यात आले आहे. उघड्या नाल्यामध्ये अनेक मच्छर, डास यांची उत्पत्ती होऊन मलेरियासारखे होणारे आजार रोखण्यासाठी तसेच घाण वास यापासून सुटका करण्यासाठी भुमिगत नाली बांधकामाला प्राधान्य दिले आहे. यामुळे ग्रामीण भाग नीटनेटका आणि स्वच्छ दिसून येत आहे.

ग्रामीण भाग हा हरित, हिरवागार करण्यासाठी गावात वृक्ष लागवडीला चालना देण्यात अली आहे. याअंतर्गत अनेक गाव हिरव्या वृक्षांनी नटली आहेत. वृक्षारोपणाच्या उप्रकमाला प्राधान्य दिल्यामुळे गावात वृक्षाची संख्या वाढत आहे. शहराप्रमाणे गावातील अनेक घरामध्ये अनेक जातीच्या फुलांच्या वृक्षाची लागवड केली जात आहे. गावातील घरे स्वच्छ,सुंदर ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रयन्त होत आहेत. अशाच पद्धतीने विविध उपक्रमाच्या माध्यमातून ग्रामीण भाग स्वच्छ सुंदर करण्याचा प्रयत्न स्वच्छ भारत अभियानांतर्गत केला जात आहे. गावात नवनवीन वृक्षाची लागवड केली जात असल्याने ग्रामीण भागाचे चित्र बदलताना दिसत आहे. स्वच्छतेच्या बाबतीत अनेक गाव आदर्श म्हणून ओळखली जात आहेत.

स्वच्छतेसाठी उभारण्यात आलेल्या पायाभूत सुविधेमुळे ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा घडून अली आहे. जीवनमानाचा दर्जा उंचावू लागला आहे. स्वच्छतेच्या बाबतीत लोक जागृत होत आहेत. यामुळे गावाच्या पारंपरिक स्वरूपात बदल होताना दिसत आहे. स्वतः हुन लोक स्वच्छतेला प्राधान्य देऊ लागले आहेत. ग्रामीण भागात स्वच्छतेचा प्रसार, प्रचार मोठ्या प्रमाणात होत असल्याने ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने उपयुक वातावरण निर्माण होण्यास मदत झाली आहे.

निष्कर्ष

स्वच्छता अभियानाच्या ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण जीवनावर परिणाम घडून आला आहे. स्वच्छता अभियानामुळे ग्रामीण भागाचा आर्थिक विकासास पोषक वातावरण निर्माण झाले आहे,भागातील लोकांचा सामाजिक विकास घडून आला आहे. ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारल्यामुळे त्यांचे जीवनमान उंचावण्यास मदत झाली आहे, ग्रामीण भागातील स्त्रियांची अनेक समस्यांपासून मुक्तता झाली आहे ग्रामीण भागातील लोकांच्या आरोग्याचा दर्जा सुधारला आहे, स्वच्छतेच्या चांगल्या सवयींमध्ये वाढ झाली आहे. ग्रामीण भागाचे पारंपरिक चित्र बदलण्यास मदत झाली आहे. ग्रामीण भागातील स्वच्छतेच्या बाबतीतील लोकसह भागात वाढ झाली आहे.

सारांश

स्वच्छता अभियान हे ग्रामीण समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक शैक्षणिक आणि आरोग्याच्या उन्नतीच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण ठरले आहे. यात अजूनही काही उणिवा नाहीत असे नाही परंतु पारंपरिक ग्रामीण समुदायाच्या तुलनेत ग्रामीण समाजाचा सर्वांनीग विकास घडून येण्यात ग्राम स्वच्छता अभियानच म्हणत्वपूर्ण ठरले आहे हे कोणालाही नाकारता येणार नाही. शौचालयाचा वापर करण्याची मानसिकता बदल मानसिकता बदल करणे, लोकांना महत्त्व पटवून देण्यासाठी वेगवेगळ्या माध्यमातून जागृती जागृती करणे, लोकांनी स्वतः स्वभावात घडवून आणणे, स्थानिक पातळीवर कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे, खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवणे, पायाभूत सुविधांची स्वच्छता राखणे, शास्वत विकासाच्या दृष्टीने लोकांना प्रयत्न करायला लावणे अशा काही प्रभावी उपायाद्वारे ग्रामीण भारतातील स्वच्छतेच्या बाबतीतील उणिवा कमी करता येतील यासाठी लोकसहभाग महत्वाचा आहे वाढत्या लोकसहभागातूनच ग्रामीण भागाचा जलद, शाश्वत विकास होण्यास मदत होणार आहे.

संदर्भ सूची

1. डॉ. प्रदीप आगलावे - सामाजिक संशोधन- पद्धतिशास्त्र व तंत्रे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
2. गंगाधर कराळे - ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दृष्टीकोन, मंगेश प्रकाशन, नागपूर
3. कदम के. के. - ग्रामपंचायत आणि ग्रामीण विकास, हरनाई प्रकाशन, रत्नागिरी
4. कटार सिंग, अनिल शिसोदिया -ग्रामीण विकास सागे पब्लिकेशन प्रा. लि.
5. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण अहवाल-2021
6. प्रा. प्रकाश बोबडे -ग्रामीण समाज रचना पारंपरिक व आधुनिक, मंगेश प्रकाशन नागपूर

वैयक्तिक स्वच्छता आणि आरोग्य यांचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. शशिकांत परळकर

समाजशास्त्र विभागप्रमुख

श्री. पंडितगुरू पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता.परळी (वै.) जि. बीड

प्रस्तावना

आरोग्याने स्वच्छता यांचा फार जवळचा संबंध आहे आणि स्वच्छता व समृद्धी यांचे अतूट नाते आहे. माणसाला आपले शरीर माणसाला आपल्या शरीर तंदुरुस्त ठेवण्यासाठी संकलित आहाराची आवश्यकता असते. व्यक्तीच्या बाह्य अंगाच्या आरोग्याला आपण सामाजिक आरोग्य ही म्हणू शकतो. कारण मानव हा सामाजिक आरोग्य व्यक्तीच्या वैयक्तिक आरोग्यावर असं बोलून असते. त्यासाठी व्यक्तीच्या स्वच्छतेबाबत काळजी घ्यावी व्यक्तिगत स्वच्छता महत्त्वपूर्ण घटक असून स्वच्छ शरीरात निर्मल मनाचे वास्तव्य असते. असे म्हटले जाते. स्वच्छ व्यक्तीच ईश्वर आराधना करू शकतो. तर अस्वच्छ व्यक्ती म्हणजे योगाचे भंडारच होईल. शरीराची योग्य ते देखभाल न केल्यास त्यातून जंतू निर्मिती होते. व व्यक्तिगत आरोग्य बिघडते. त्यातूनच सार्वजनिक आरोग्य बिघडण्यास फारसा वेळ लागत नाही. त्यासाठी आपले गुरुजन, आई, वडील स्वच्छतेचे मार्गदर्शन करतात.

शोध निबंधाचे उद्देश :

1. व्यक्तिगत स्वच्छता विषयक महत्त्वपूर्ण घटकाचा अढावा घेणे.
2. शारीरिक स्वच्छतेचे महत्व अभ्यासणे.
3. वैयक्तिक स्वच्छता आणि आरोग्य यांचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

संबंधित शोधनिबंध विषयाच्या अध्ययनासाठी विविध ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ अशा दुय्यम तथ्य संकलनाचा वापर यात केला आहे.

शारीरिक स्वच्छताः तोंडाची स्वच्छता

दात घासण्यासाठी दातांचे मऊ पावडर आणि पेस्ट चांगली असते. दिवसातून दोन वेळा ब्रश करणे आवश्यक असते. सकाळी उठल्यानंतर आणि रात्री झोपण्यापूर्वी असे दोन वेळा ब्रश करणे आवश्यक असते. कोणतेही खाद्यपदार्थ खाल्ल्यानंतर स्वच्छ पाण्याने चूळ भरून टाका.अन्यथा तोंडाला दुर्गंधी येते. हिरड्या खराब होतात आणि दात किळायला लागतात. पोषणयुक्त आहार घ्या. मिठाई, चॉकलेट लहान मुलांनी कमी प्रमाणात खावे.

शारीरिक स्वच्छता आणि केसांची निगा

केसांची निगा त्वचेवर असणाऱ्या क्षेत्रामधून केस उगवत असतात. केसामुळे मानवाला सुंदरता लाभते. तसेच शरीराचे रक्षण होते. डोके हे शरीराचे महत्त्वपूर्ण अंग असून डोक्यावरील केसांमुळे सर्दी तसेच गर्मी पासून संरक्षण होते. त्यासाठी डोक्यावर केस असणे आवश्यक आहे. परंतु केसांची निगा राखणे सुद्धा गरजेचे असते. कारण जर आपण केसांना स्वच्छ नाही, ठेवले तर त्यामुळे केसांमध्ये उवा होतात. ज्यामुळे डोक्यांमध्ये जखमा होण्याची शक्यता असते. त्यासाठी डोके व सर्व शरीर स्वच्छ साबण लावून भरपूर पाण्याने धुऊन घेतले पाहिजे.

शारीरिक स्वच्छताः हात- पायाची स्वच्छता

हात- पायाची स्वच्छता व्यक्तीच्या आरोग्यासाठी हात पायांची स्वच्छता असणे ही महत्त्वाची असते. कारण आपण हातानेच जेवण करतो. ते ह्यात जर स्वच्छ नसतील तर त्या हाताच्या माध्यमातून विविध प्रकारचे किटाणू शरीरात प्रवेश करतात. आणि त्यामुळे वेगवेगळे रोग उत्पन्न होत असतात. त्यासाठी आपण जेवण करण्यापूर्वी स्वच्छ हात धुणे अत्यंत आवश्यक असते. स्वयंपाक करतांना, वाढतांना, किंवा जेवणाआधी, किंवा मुलांना जेवायला देण्याआधी हात धुणे फार महत्यावे आहे. मलत्याग केल्या नंतर व जेवण करण्याआधी आणि नंतर दोन्ही हात धुण्याची सवय मुलांना लावावी ज्यायोगे त्यांचा रोगांपासून बचाव होईल. साधारणपणे तोंडात हात घालत राहतात, म्हणून मुलांनी हात धुणे फार महत्यावे आहे विशेषतः जेव्हां ते घाणीत खेळत असतील. मुलांना सहजच कृमि संसर्ग होतो, ज्यामुळे शरीरातील पोषक तत्व कमी होत जातात.

शारीरिक स्वच्छताः नखांची स्वच्छता

दिवसभर आपण हाताने काम करतो ते हातांची योग्य प्रकारे स्वच्छता राखणे गरजेचे असते. तसेच आपल्या हाताची नखे वाढलेली असल्यास त्यांना योग्य वेळी काढणेही गरजेचे असते. जर वाढलेली नखं आपण काढली

नाही, तर त्या नखांमध्ये मळ साजतो. आणि हा जो मळ असतो. तो मळ शरीरात जाऊन रोग उत्पन्न करतात. त्यासाठी नखांची योग्य ती काळजी घेणे आवश्यक असते. वाढलेले नखे नीलकटरने कापून टाकावीत किंवा त्यांची स्वच्छता करावी.

शारीरिक स्वच्छता: नाकाची स्वच्छता

नाक हे श्वसनाचे मुख्य अंग असून नाकात असणाऱ्या केसांमुळे हवेतील धुळीकन आढवले जातात. या दोन्ही कनातील काही रोगजंतूही चिकटले जातात. नाकात वाजणाऱ्या द्रवामुळे अशी सूक्ष्मजंतू नाकात अडकतात. हे अडकणारे धूळ व जंतू साफ करणे गरजेचे असते. नाकात जर बरीच घाण राहू दिली तर श्वसनामध्ये अडथळा येतो. तसेच घाण हवा खूप साथ जाऊन अनेक श्वसन रोग होण्याची शक्यता असते. त्यासाठी सकाळ संध्याकाळ दोन्ही वेळेस पाण्याचा वापर करून नाक स्वच्छ करावे.

शारीरिक स्वच्छता: कानाची स्वच्छता

शरीराच्या इतर अवयवाप्रमाणे कान ही स्वच्छ असणे गरजेचे असते. कानाची स्वच्छता न ठेवल्यास सर्वनाशक्ती कमजोर होऊ शकते. कानामध्ये असणाऱ्या श्रावामुळे हवेतील धुरी कण कानामध्ये न जाता ते कानाच्या बाहेरील भागात अडकले जातात. त्यासाठी कान स्वच्छ करावे लागतात. कानाचा मार्ग स्वच्छ राहिला तर कानाचे आरोग्य चांगले राहते. कानात पेन पेन्सिल काडी कधीही घालू नये.

शारीरिक स्वच्छता: दातांची स्वच्छता

शारीरिक आरोग्य चांगले राहण्यासाठी दातांची स्वच्छता अतिशय महत्त्वाची असते. घानदातांमुळे जेवण करताना दातांवरील मळ पोटात जाऊन खाल्लेले अन्न पचन होत नाही. त्यामुळे विष उत्पन्न होऊन शरीरात पहिला होते. डोकेदुखी, झोप न येणे, श्वास दुर्गंधी तसेच तोंडाला घाण वास येणे, हिरड्यांमध्ये पू भरला जाणे, असे अनेक प्रकार घडवून येतात त्यामुळे दातही खराब होतात. एकदा दात खराब झाला की व्यक्तीचे आरोग्य बिघडण्यास फार वेळ लागत नाही. त्यामुळे दातांची काळजी घ्यावी लागते. सकाळ-संध्याकाळ दात साफ करावे. तसेच जेवल्यानंतर दातात अडकलेले अन्नकण चांगल्या प्रकारे काढून टाकावे. दात घासण्यासाठी चांगला प्रवेश व चांगला पेस्ट किंवा पावडरची वापर करावा. लिंबाची काळी किंवा बाभळीच्या काडीने दात घासणे. ही आरोग्यदायी असते. दातात सुई किंवा कठीण वस्तूचा वापर करू नये. अशा प्रकारे दातांची काळजी घ्यावी व स्वच्छता राखावी.

शारीरिक स्वच्छता: डोळ्यांची स्वच्छता

डोळा हा एक महत्त्वपूर्ण अंग आहे. डोळ्यामुळे माणूस सर्व सृष्टीचा उपभोग घेऊ शकतो. त्यामुळे प्रत्येकाने डोळ्याची काळजी घेणे स्वच्छता ठेवणे गरजेचे असते. डोळे रोज सकाळी थंड पाण्याने स्वच्छ करावे. डोळ्यांना धुळीचे कर्म इतर रोगजंतू पासून बजार बचाव करावा घाण हातांनी किंवा कापडांनी डोळे चोळू नये. अभ्यास करतेवेळी योग्य प्रकाश व्यवस्था असावी. साबण आणि पाण्याने रोज चेहरा धुतल्याने डोळ्यांच्या संसर्गापासून बचाव होतो. विश्वाच्या पुष्कळशा भागांमध्ये, डोळ्यांचा संसर्ग ट्रॅकोमाकडे नेतो ज्याने अंधत्व येऊ शकते.

त्वचेची स्वच्छता

त्वचा शरीरातील घाम बाहेर काढून टाकण्यास मदत करते. एखाद्या वेळेस खराब त्वचेमुळे मुरूम तयार होतात त्वचा ही संपूर्ण शरीराला आवरण देते.शरीरातील अवयवांचे रक्षण करते आणि शरीराचे तापमान योग्य राखण्यास मदत करतात. आपली त्वचा स्वच्छ राखण्यासाठी दररोज साबण आणि स्वच्छ पाणी वापरुन अंघोळ करा.

घर आणि परिसराची स्वच्छता

घराची आणि परिसराची स्वच्छता हे आरोग्याचे महत्त्वाचे अंग आहे ह्या मध्ये बरेच प्रश्न आहे निकृष्ट राहणीमान म्हणजे गरिबी असल्याने निर्माण होत असतात. पण काही थोड्या प्रश्न माहितीमुळे सुटू शकतात. घरासाठी आणि परिसरासाठी योग्य ती जागा असणे आवश्यक असते. घराचे बांधकाम आणि रचना कशा पद्धतीची आहे यावर सुद्धा स्वच्छता अवलंबून राहते. घरामध्ये आंघोळीसाठी स्नानगृह असायला हवे तसेच मलमूत्र विसर्जनासाठी संडास असावा. घन कचरा व्यवस्थापनासाठी कंपोस्ट म्हणजेच शौच खड्डा सुद्धा असावा. जर घरामध्ये जनावरे असेल तर त्यांच्यासाठी वेगळा गोठा सुद्धा असावा. तसेच पिण्यासाठी किंवा वापरण्यासाठी स्वच्छ पाणी सुद्धा असावे.

समारोप

चांगल्या आरोग्य सवयींमुळे विशेषतः डायरिया पासून बचाव होऊ शकतो. सर्व प्रकारचा मल शौचकूप किंवा शौचालयात फेकणे, मुलांच्या मलाशी संपर्क झाल्यानंतर किंवा मुलांना खायला देण्याआधी किंवा खाद्यपदार्थांना स्पर्श करण्यापूर्वी हात साबण आणि पाण्यासह चांगले धुवून घ्यावेत. किंवा राख आणि पाण्या बरोबर धुतले तरी चालतात. कोणता ही मल चांगल्या प्रकारे साफ करणे, आणि पशुंचा मल घर, रस्ता, विहीर, आणि मुलांच्या के खेळायच्या जागेपासून खूप दूर ठेवावा. मुलांमध्ये बहुतेक

रोग आणि मृत्युच्या घटना घाणेरड्या हातांनी खाल्ल्याने, किंवा घाणेरडे पदार्थ खाण्याने होतात. यांपासून त्यांच्या तोंडावाटे शरीरात पुष्कळसे रोगजंतु जातात. मानव आणि पशुंच्या मलापासून देखील हे येतात. आपल्या व्यक्तिगत जीवनामध्ये स्वच्छतेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. स्वच्छतेवर बहुतांशी आपले आरोग्य अवलंबून असते.रोग शारीरिक स्वच्छता न पाळल्यामुळे निर्माण होतात.परजीवी जंतू खरूज, फोड, दात किडणे,अतिसार हे विकार व्यक्तिगत स्वच्छता न पाडल्यामुळे होतात.व्यक्तीने स्वच्छतेचे जर पालन केले तर हे रोग आपल्याला टाळता येऊ शकतात. कुटुंबा वस्ती गाव शहर या सर्व पातळ्यांवर स्वच्छता निर्माण व्हायला पाहिजे. संस्कृती आरोग्य मानवी प्रतिष्ठा आर्थिक प्रगती या सर्वांसाठी स्वच्छता फार महत्त्वाचे आहे. बरसे आजार डासांमार्फत पसरतात. आपले आरोग्य बिघडू नये यासाठी प्रत्येक कुटुंबाने काळजी घेणे गरजेचे आहे स्वच्छता ठेवणे गरजेचे आहे बराच खेळांमध्ये अंघोळीचे पाणी भांडी घासेनेचे पाणी गल्ल्या ने मोकाट पाणी सोडले जाते त्यामुळे अशा काही जागा असतात त्यापासून डासाची उत्पत्ती होण्यास मदत होते ह्या सर्व कारणीभूत गोष्ट माणूस आजारांना प्रोत्साहन देतो काही दिवसांनी आजाराचे प्रमाण इतके वाढते की डास नियंत्रणात आणणे कठीण होते. मग त्यावेळी माणूस त्रस्त होतो आणि होता अशा लहान-मोठ्या आजारांना बळी पडतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. डॉ. ज्ञानेश्वर सूर्यवंशी, डॉक्टर अशा सूर्यवंशी- आरोग्य भूगोलशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, 5 सप्टेंबर 2016.
2. प्रा. के एन गंधगे, प्रा. मास्थळे- आरोग्य शिक्षण व योग व प्रथमोपचार, समर्थ पब्लिकेशन, नांदेड, जुलै 2003.
3. वैयक्तिक स्वच्छता व त्वचा रोग, माहिती व शिक्षण मार्गदर्शक पुस्तिका, वॉटरशेड ऑगनायझेशन ट्रस्ट
4. National Health Policy - 1983.
5. National Health Policy - 2002.
6. National Rural Health Mission - 2005.

स्वच्छता आणि भारतीय जाती व्यवस्था

डॉ. विठ्ठल स. जाधव
सहयोगी प्राध्यापक, लोकप्रशासनशास्त्र विभागप्रमुख,
कालिकादेवी महाविद्यालय, शिरूर (का), जि बीड.

सारांश (Abstract)

भारतीय जातीय व्यवस्था ही प्राचीन काळापासून अस्तित्वात असलेली दिसते. त्याचबरोबर ती व्यवसायावर आधारित असून प्राचीन काळापासून कार्यरत असलेली दिसून येते. भारत देशात गरिबी हा महत्त्वपूर्ण विषय आहे. या गरिबी बरोबरच स्वच्छता जोडलेली आढळते. अन्न वस्त्र निवारा या गरिबांच्या निकटच्या गरजा आहेत. म्हणून या संशोधन पेपर मध्ये व्यक्ती, समाज, राहणीमान, स्वच्छता व जातीय व्यवस्था या घटकावर विचार मांडल्या जाणार आहेत. उदाहरणार्थ भारतात काही जाती ह्या गुन्हेगारी जमाती म्हणून घोषित होत्या. त्याचबरोबर भारतीय संविधानात त्यावर उपाय म्हणून काही कायदे केले गेले व यावरील गुन्हेगारी जमातींचा ठपका पुसण्याचे कार्य झाल्याची दिसून येते. भारतीय समाजामध्ये गरिबी, दारिद्र्य ,जातीय व्यवस्था, उचनीचता विषमता या संकल्पना उत्पन्न होत गेल्या. त्याचबरोबर स्वच्छतेचे राहणीमानाचे प्रश्न निर्माण झाले. यावर उपाय करावयाचा असेल तर मोफत व सक्तीचे शिक्षण होणे आवश्यक आहे. यामुळे स्वच्छतेचा जातीय व्यवस्थेचा आणि त्यावर आधारित समस्यांचे निराकरण होण्यासाठी शिक्षण हे महत्वाचे साधन मानले आहे. तसेच सर्व स्तरातील शिक्षणावर खर्च मोठ्या प्रमाणावर तरतुदी केल्या पाहिजेत .तरच या समस्या सुटतील असे वाटते. यावरच काही उपाय सांगितल्या जाणार आहेत.

सूचनक शब्द –
भारतीय जातीय व्यवस्था ,स्वच्छता, शिक्षण ,संविधान मूल्य, गरिबी, दारिद्र्य

प्रस्तावना -

सामाजिक न्याय ही तुलनात्मक दृष्ट्या आधुनिक संज्ञा आहे आणि ती समाजाच्या एका लोक विभागाला न्याय आणि सभ्यपनाची वागणूक देणे ही सुचित करते. या संज्ञेमध्ये अशी सामाजिक व्यवस्था गृहीत धरलेली असते की जी भेदभाव विरहित आणि लोकाभिमुख असते. ज्या व्यवस्थेमध्ये समाजजीवन आणि सामाजिक संस्थांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि इतर पैलूंमध्ये विषमता आणि अन्याय अस्तित्वात नसतो.या संज्ञेवर आपल्या संविधानात विशेष जोर देण्यात आल्याची आठवते. संविधानाची प्रस्ताविका भारतीय लोकांच्या वतीने देशातील सर्व नागरिकांचा या सामाजिक ,आर्थिक आणि राजकीय न्यायाच्या रक्षणाचा कळकळीचा निषे असल्याचे जाहीर करते आणि घटनेतील 38 वे कलम शासन संस्थेवर अशी समाजव्यवस्था आणण्यासाठी योग्य ती आणि परिणामकारक पावले टाकण्याची जबाबदारी टाकते की ज्या समाज व्यवस्थेत राष्ट्राच्या जीवनाचा आणि राष्ट्रीय संस्थांचा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय हा अविभाज्य भाग होईल.

जातीची व्याख्या सामाजिक स्तरीकरणाची अशी व्याख्या म्हणून करता येईल की जिच्यात उच्चनीचता, जन्माधिष्ठितता,एक किंवा काही नेमक्या व्यवसायास बांधिलकी, विषमता, सजातीय विवाह ,भिन्न जातीयांकडून अन्नग्रहणास प्रतिबंध आणि उच्चनीचतेशी संबंधित पावित्र्य आणि विटाळा चा समज यांचा समावेश आहे. तथापि आर्य पूर्व काळातील परिपक्व हडप्पा संस्कृतीमध्ये पूर्णपणे विकसित वर्ग समाजाचे अस्तित्व असूनही, त्या ठिकाणच्या उपलब्ध पुरातत्वीय पुराव्यांच्या साहाय्याने, तेथे सापडलेल्या पुराभिलेखातील लिपी वाचून उलगडा होऊन न शकल्यामुळे हडप्पा संस्कृती मध्ये जात आणि अस्पृश्यता यांचा उगम झाला. या गृहीत प्रमेयाला काही आधार नाही.

या संशोधन पेपर मध्ये जातीय व्यवस्था आणि स्वच्छता हा विषय चर्चेला घेण्यात आला आहे. त्यात प्राचीन काळापासून उच्च नीच हा भेद असल्यामुळे उच्च वर्गाच्या सेवेला कनिष्ठ वर्गातील सेवक असत. त्यास काही कारण असत. उच्च वर्गाकडे जमीन, धन, धान्य इत्यादी गोष्टी परंपरागत असत. त्यांच्या सेवेची चाकरी केली म्हणजे उदाहरणार्थ वाड्याची स्वच्छता पाणी भरणे झाडलोट करणे इत्यादी कामे हा कनिष्ठ वर्गातील सेवक करीत असे. म्हणून संशोधकाचे असे मत आहे की भारतीय जातीय व्यवस्था व स्वच्छता या विषयावर चर्चा करताना आपणास उच्चवर्ग

किंवा श्रीमंत यांची जातीय व्यवस्थेविषयक मत, त्यांची मानसिक स्थिती त्यांच्या संपूर्ण कुटुंबाची काळजी, स्वच्छता करणारा वर्ग, त्यांची मानसिक स्थिती, त्यांच्या कुटुंबाची स्थिती पाहणे महत्वाची वाटते. म्हणून हा विषय निवडण्यात आला आहे.

संशोधनाचे उद्देश -

1. भारतीय जातीय व्यवस्थेचा आधुनिक काळातील वर्तन व्यवहार अभ्यासणे
2. जातीय व्यवस्था व स्वच्छता अभ्यासाची आवश्यकता पहाणे.
3. जातीय व्यवस्था व स्वच्छता या संकल्पनेचा चिकित्सक अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती -

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक पद्धती निवडण्यात आली आहे. या संशोधन पद्धतीमध्ये प्राथमिक व दुय्यम सामग्रीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. यापैकी दुय्यम सामग्रीच्या सहाय्याने भारतीय जातीय व्यवस्था व स्वच्छता यावर अध्ययन करण्यात आले आहे

भारतीय जातीय व्यवस्था -

प्रसिद्ध मानववंश शास्त्रज्ञांच्या मते भारतीय समाज हा आर्य द्रविड मंगोल आणि शक यांच्या मिश्रणापासून बनलेला आहे. या सगळ्या प्रजातींनी अनेक देशातून दिशा दिशांनी आणि नाना संस्कृतीचा अनेक शतकापूर्वी आपल्या पूर्ववर्तींना पराभूत करून या देशात प्रवेश केला आणि नंतर शक्तीशाली बनल्यावर जम बसून शांतता प्रिय शेजारी म्हणून स्थायिक झाले. यांच्यातील संपर्क आणि परस्पर संबंधातून एका सामाजिक संस्कृतीचा विकास झाला.तीत त्यांच्या संस्कृतीचा लोप झाला. तेव्हा भारतीय समाज हा भिन्न जातीपासून बनलेला आहे ,असे म्हणणे असंगत आहे. संपूर्ण भारत भ्रमण केल्यानंतर आपणास या गोष्टींची साक्षपटते की भारतीय समाजात हे गृहीत धरूनच चालले पाहिजे की, भारतीय समाज घडविणाऱ्या नानाविध समूहांचा परिपूर्ण मिलाप अद्यापही घडून आलेला नाही तर भारतीय समाज हा विभिन्न शारीरिक लक्षणे असलेल्या लोकांनी बनलेला आहे. विशेषतः उत्तर भारत व दक्षिण भारतातील शरीर संरचना व वर्ण संबंधात बराचसा विरोधाभास दिसून येतो. तेव्हा या सर्वांचा मिलाप घडवून आल्यानेच केवळ एक जिनसी समाज घडत नसतो. वांशिक दृष्ट्या सर्व भारतीय समाज हा भिन्न प्रजातीपासून बनलेला आहे. संकलनातूनच भारतीय समाजाची जडणघडण झालेली आहे. या आधारावरूनच मी हे म्हणू शकतो की भारता इतकी क्वचितच सांस्कृतिक एकता इतरत्र आढळते. आम्ही केवळ भौगोलिक दृष्ट्याच एक नाही तर सांस्कृतिक दृष्ट्या देखील चारही दिशांनी सहभागी झालेले लोक आहोत. तथापि ह्या एकजिनसीपणामुळेच जात ही स्पष्टीकरण करण्याइतकी अवघड समस्या बनते. भारतीय समाज हा जर केवळ भिन्न प्रजातींचे केवळ संमिश्रण असतात तर गोष्ट निराळी असती परंतु जात हे आधीच एकजिन्सी असलेल्या घटकाचे विभाजन होय आणि जातीच्या उत्पत्तीचे स्पष्टीकरण म्हणजे ह्या विभाजन प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण होय. जातीच्या संरचनेवर विचार करण्याअगोदर मानववंशशास्त्राच्या शास्त्रज्ञांच्या काही व्याख्यान कडे मी आपले लक्ष वेधू इच्छितो.

1) फ्रेंच विद्वान सेनार्ट यांच्या मते "तीव्र वांशिक आधारावर एक घनिष्ठ संघटित संस्था, विशिष्ट पारंपारिक आणि स्वातंत्र्य संघटनांनी मुक्त, ज्यामध्ये एक प्रमुख पंचायत असते, ज्यांच्या बैठकी वारंवार भारतात काही उत्सव प्रसंगी मेळे भरविण्यात येतात, जातीतील सर्व लोकांचा एक सारखा व्यवसाय असलेला, ज्यांचे संबंध केवळ रोटी बेटी व्यवहारात आधारित असलेला, जातीत व्यक्तींची मर्यादा जाती नियमाने ठरवून दिलेली वेळप्रसंगी नियम मोडणाऱ्यांना शिक्षा आणि बहिष्कार सुद्धा घडवून आणणारा सक्षम असलेला समाज ,त्यातही जाती नियमाबाबत कठोर असलेला समूह"

2) डॉ. केतकर यांच्या मते," जात ही केवळ त्या समूहात जन्माला आलेल्यांची मिळून बनत असते व कठोर सामाजिक नियमांनी व्यक्तीला समाजबाहेर विवाह करण्यास सदस्यांना सक्त मनाई असते."

3) सर एच रिचले यांच्या मते," जातीचा अर्थ आहे कुटुंब किंवा कुटुंबाचे मिळून बनलेले संघटन. सामाजिक नाव असलेले, विशिष्ट व्यवसायाशी संबंधित असलेले ,एखाद्या दैवी पौराणिक पितरांचे वंशज असल्याचा दावा करणारे आणि वंशपरंपरागत व्यवसाय अनुसरण करणारी एक जिन्सी लोक म्हणजे जात होय.

आपल्या उद्दिष्टांसाठी या व्याख्यांचे परीक्षण करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. हे स्पष्ट आहे की तीन वेगवेगळ्या विद्वानांच्या व्याख्यान कडे बघितल्यास त्यांच्यात काही महत्त्वपूर्ण बाबी आहेत तर काहीत फार कमी महत्त्वपूर्ण बाबी आहेत. माझ्या दृष्टिकोनातून यापैकी कोणतीच व्याख्या परिपूर्ण किंवा बिनचूक नाही. या सगळ्या व्याख्या मधून जातीच्या जडणघडणीचा मध्यवर्ती मुद्दा हुकलेला

आहे. त्यांची चूक ही की समूह अंतर्गत जातींची घडण ही एक समूह म्हणून झालेली नसून स्वतंत्रपणे जातीची निर्मिती झाली हे तत्त्व दुसऱ्यांनी दर्शविलेले आहे. वरील प्रत्येक व्याख्येतील सर्व जातींना समान जातीची वैशिष्ट्ये तेवढीच मी विचारा करिता घेईन व त्यांचे त्याचप्रमाणे मूल्यमापन करेल. सेनार्ट पासून प्रारंभ करू एक स्वाभाविक वैशिष्ट्य म्हणून तो आपले लक्ष विटाळाच्या कल्पनेकडे वळवितो. या मुद्द्याकडे लक्ष दिल्यास असे निर्विवादपणे म्हणता येईल की कुठल्याही परीने विटाळाला जातीचे वैशिष्ट्य म्हणता येणार नाही. विटाळ सामान्यतः पूजा समारंभा संबंधात उद्भवतो व शुद्धतेच्या सामान्य तत्वाशी संबंधित आहे. परिणामतः या कल्पनेचा संबंध जातीशी नाही. जातीच्या कार्यकलापांशी विसंगती न धरता जातीशी विटाळाचे अविभाज्य संबंध नाकारले जाऊ शकते. विटाळाच्या कल्पनेचा संबंध जातीशी जोडण्यात आला आहे. कारण ते फक्त यामुळे की सर्वात उच्च दर्जा भोगणारी जात ही पुरोहितांची जात आहे .अर्थात आपणास हे माहीतच आहे की पुरोहित आणि पवित्रता यांचे सख्ख हे जुनेच आहे. म्हणूनच आपण या निष्कर्षापर्यंत येतो की, विटाळाची कल्पनाही फक्त तेव्हाच जातीचे स्वभाव वैशिष्ट्य बनते, जोपर्यंत जातीला धार्मिकतेचे वलआवरण असते. नैसफिल्डच्या जातीचे वैशिष्ट्य म्हणून मुद्द्याचे नाविन्य जमेसधरून सुद्धा आपल्याला म्हणावे लागेल की, निसफिल्ड यांनी कारणाच्या जागी कार्य आणण्याची चूक केलेली आहे.जात हा एक स्वयमबंदिस्त असा घटक असल्याकारणाने स्वाभाविकच तिच्या अंतर्गत सदस्यांच्या सहयोजनाही सवयीवर मर्यादा पडतात परिणामतः जातबाह्य खानपानावरून रोटी बंदी प्रतिबंध हा भिन्नतेमुळे नसून त्याला धार्मिकतेचे तत्व जोडलेले आहे.परंतु हे तत्त्व नंतर जोडण्यात आले.सर एच दिसले हे विशेष लक्ष देण्यासारखा असा कोणताही नवा मुद्दा मांडत नाहीत.

आता आपण ज्यांनी या विषयावर खूप कार्य केले आहे त्या डॉ. केतकरयांच्या व्याख्येचे विश्लेषण करू.केवळ ते भारतातील रहिवासी आहे असे नव्हे तर त्यांची जातीविषयक विचार गहन अध्ययनातून व चिकित्सक दृष्टिकोन आणि बुद्धी कौशल्याचा वापर करून निर्माण झाले आहे.त्यांची व्याख्या विचारात घेण्या योग्यतेची आहे कारण जातीचे विश्लेषण त्यांनी जातीव्यवस्थेशी असलेल्या तिच्या संबंधातून केलेले आहे.त्यांनी अनावश्यक बाबींना वगळले आहे .त्यांच्या वैचारिकतेतील किंचित गोंधळ सोडला तर त्यांचे विचार सुबोध आणि बेबंदीबद्दल बोलतात. माझ्या मते दोन्ही बाबी एकच होत.अंतर संबंधाबाबत निषेध तसेच अंतर्विवाहाला सुद्धा प्रतिबंध करणे या दोन्हीही बाबी एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

जातीच्या विविध स्वभाव वैशिष्ट्यांच्या चिकित्सक मूल्यमापनातून या गोष्टीबद्दल संशय निर्माण होत नाही की ,आंतरविवाहाचा अभाव अथवा निषेध व सजातीय विवाहाचा नियम हेच जातीचे मूळ आहे. परंतु लोक मानव शास्त्रीय भूमिकेवरून हे नाकारतील कारण जातीची समस्या न अनुभवता देखील सजातीय विवाह हे करता येऊ शकतात .समाजात अशी संभव आहे की, एखाद्या सजातीय विवाह समर्थक समाज, सांस्कृतिक दृष्ट्या वेगळा राहून सुद्धा वस्ती करू शकतो. याबद्दलचे तर्कपूर्ण उदाहरण भारतीय काळे अमेरिका (रेड इंडियन) व निग्रो म्हणविले जाणारे गोर लोक इत्यादी सांस्कृतिक दृष्ट्या भिन्न समाज अमेरिकेत अस्तित्वात आहे. परंतु भारतात मात्र परिस्थिती निश्चितच वेगळी आहे .याबद्दल आपण भ्रमित होता कामा नये. आधीच दाखवून दिल्याप्रमाणे भारतातील लोकसमूह हे सजातीय विवाह प्रथेचे पालन करतात. भारतातील अनेक प्रजाती

हया काही निश्चित प्रदेशात निवास करतात व त्यांच्याच अंतर्गत देवाण-घेवाण सांस्कृतिक एकता आहे ,जो सजातीय समाजाचा मापदंड आहे. अशा सजातीय विवाह समर्थक प्रथा असलेल्या लोकात आणि जाती असलेल्या लोकांत निश्चितच भिन्नता आहे, भारतातील जाती प्रथेचा अर्थ आहे, समाजाला कृत्रिमरीत्या विभाजित करणे जे वैवाहिक रीती संबंधाने एकमेकांपासून वेगवेगळे असले पाहिजेत. अशाप्रकारे हा निष्कर्ष अटळ आहे ,की सजातीय विवाह हा कशा प्रकारे टिकविला गेला हे दाखविण्यात जर आपण यशस्वी झालो तर आपण जातीची उत्पत्ती आणि जडणघडण हे सुद्धा वस्तूता सिद्ध केलेले असेल. सजातीय विवाह हे जातीय व्यवस्थेचे मूळ काम आहे असे मी मानतो. याची खात्री तुम्हास आता झालेली असेल. तुम्हास अधिक पेचात न पडता व विषयावर मी अधिक प्रकाश पाडू इच्छितो. भारत वगळता आज जगातील कुठलाही देश आदी मान्यतांना चिटकून राहिलेला नाही. भारतीयांचा धर्ममूलता आदीम काळातील आहे, आणि त्यांचे आदिम संकेत आज सुद्धा आधुनिक काळात मोठ्या जोमाने भारतीय समाज पाळत आहे. बहिर्गोत्र विवाहाचे प्रचलन भारतीय समाजात पूर्वीपासून अस्तित्वात आहे. हे सर्वांनाच माहित आहे. काळाच्या प्रवाहात या प्रथेच महत्व कमी

कमी होत गेले आणि जवळचे रक्त संबंधी वगळता त्या संबंधात विवाहात प्रतिबंध राहिलेला नाही. भारतीय विवाह पद्धती जी गोत्र बाह्यविवाह वर आधारित आहे याचे प्रमाण आहे .भारतात केवळ सजातीय (रक्तआप्त)मध्येच विवाह होऊ शकत नाही तर सगोत्रा (एकाच वर्गाच्या) मधील विवाह सुद्धा निशिद्ध मानण्यात येतो. म्हणूनच भारतीय जनतेला सजातीय विवाहाचा प्रकार हा फरक आहे ही एक महत्त्वपूर्ण गोष्ट आपणास लक्षात ठेवायचे आहे .भारतात नानाविध गोत्रे आहेत आणि हे गोत्र बाह्यविवाहाला अवलंबून करतात .या प्रकारचे इतर वर्ग सुद्धा आहेत .जे कूदेवतांना मानतात भारतीय जनतेत गोत्र बाह्यविवाह करणे हे एक विधान आहे आणि याचे उल्लंघन होणे शक्य नाही. एवढेच नाही तर सजातीय विवाह प्रथा प्रचलित असताना सुद्धा गोत्र बाह्य विवाह पद्धतीने शक्तीने पालन करण्यात येते. गोत्र बाह्यविवाहाच्या नियमांचा भंग केलेल्यांना विजातीय केलेल्या पेक्षा कठोर दंडाचे प्रावधान आहे. आपणास माहित आहे की गोत्र बाह्यविवाहाचा अर्थ परस्पर एकत्र भवन होय. परंतु आपल्यामध्ये जाती प्रथा आहे. जातीपर्यंत भारतात संबंध आहे परिणाम हाच निघतो की बहिर गोत्र विवाहाचा नियम एक विधान असताना देखील याच्या शिवाय सजातीय (गटांतर्गत) विवाहाचा नियम जोडलेला आहे.वास्तविक पाहता गोत्र बाह्य विवाह करणाऱ्या समाजाला सजातीय गटांतर्गत विवाहाचे पालन करणे सहज शक्य आहे, ते जातीव्यवस्थेचे मूळ आहे आणि वस्तुतः मूलभूत समस्या आहे. या नियमामुळेच गोत्र बाह्यविवाहाचे प्रचलन असताना देखील सजातीय गटांतर्गत विवाह हे शक्य होता.या मुद्द्यावरच विचार करून आपणास जातीच्या निर्मितीच्या रहस्याचा उलगडा होऊ शकतो अशाप्रकारे समाजातील गटांतर्गत विवाह प्रथेचे गोत्र बाह्यविवाह करण्याच्या रूढीवर मिळविलेला विजय म्हणजेच जातींची निर्मिती होय.[2]

स्वच्छता व भारतीय जातीय व्यवस्था-

भारतीय समाज व्यवस्थेत असंख्य जाती व धर्म असलेले दिसतात. त्यात भारताची लोकसंख्या ही दिवसेंदिवस वाढत चाललेली आहे. या लोकसंख्येमुळे अनेक समस्या उदा. स्वच्छता, लोकसंख्या, बेरोजगारी, दारिद्र्य, गरिबी इत्यादी समस्या उद्भवलेल्या आहेत. भारतीय जातीय व्यवस्था ही पूर्वीपासून अस्तित्वात असलेली दिसून येते.याचे मूळ आपण पाहत असताना जाती, वर्णव्यवस्था यात जाती आधारित व्यवसाय निर्माण केले गेले. अज्ञान व अंधश्रद्धा स्वच्छतेमुळे ही लोक एकमेकांचा द्वेष करतात. भारतात काही गुन्हेगारी जमातीवर जो ठपका ठेवला आहे. त्यांना अज्ञानात ठेवले गेले शिक्षणापासून वंचित केले गेले. त्यामुळे ज्ञानापासून दूर असलेला समाज हा स्वच्छते पासूनही कोसो दूर असलेला दिसतो. म्हणून अज्ञानामुळे स्वच्छतेचे महत्व कळत नाही. भारतीय जातीव्यवस्थेने त्यांना अज्ञानात ठेवले. त्यामुळे त्यांना स्वच्छतेचे ज्ञान नसणे, अज्ञान असणे, गरिबी दारिद्र्य या सर्व गोष्टीमुळे त्यांचा विकास खुंटलेला दिसतो आहे. भारतामध्ये स्वच्छतेचा विषय आज राष्ट्रीय पातळीवरून प्रधानमंत्री यांना हाताळावा लागत आहे. भारतीय जातीय व्यवस्थेन अज्ञानी जमाती ह्या जाणवपूर्वक शिक्षणापासून दूर ठेवल्या. त्यामुळे त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण हे अत्यल्प असलेले दिसून येते. त्यामुळे त्यांच्यात अज्ञान वाढते. त्याचबरोबर अस्वच्छता वाढते. उदाहरणार्थ मसनजोगी ,सर्व फासेपारधी जमाती ,भटक्या जमाती इतर मागास वर्गातील काही जाती आणखी ज्ञानापासून कोसो दूर असलेल्या दिसून येत आहेत. त्यात तिरमल ,मुस्लिमांमधील जाती उदा. तांबोळी, आतार, खाटीक इत्यादी जमाती शिक्षणापासून दूर दिसत आहेत. या अज्ञानापोटी त्यांना स्वच्छतेचे धडे मिळत नाहीत.

स्वच्छता, मानसिकता व जातीय व्यवस्था-

या मुद्द्यांचे विश्लेषण करताना जातीय व्यवस्थेतील मागास जातीतील मानसिक स्थिती ही जबाबदार असलेली दिसून येते. ही एक चक्र असलेले दिसते. अज्ञान असल्याने शिक्षणापासून दूर, त्यामुळे त्यांनी मानसिक दृष्ट्या स्वतःला कमकुवत समजून घेतले आहे. ते स्वतःला कमी लेखतात. शिक्षणाचे महत्व त्यांच्यापर्यंत न पोहोचणे. आजही समाज माध्यम सक्षम झाले. सर्व क्षेत्र विकसनशील अवस्थेत असलेले दिसते .विकसित होण्याचा भारत मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न करत आहे .सर्व क्षेत्रात प्रगती आढळून येत आहे. आपण 21 व्या शतकात प्रवेश केला परंतु स्वच्छतेचे प्रश्न आपण गेल्या सात दशकापासून सोडू शकलेलो नाही. स्वातंत्र्यानंतरच्या सात दशकापासून आपण जातीय व्यवस्था संविधानाद्वारे मोडण्याचा प्रयत्न करत आहोत. दिवसेंदिवस वाढत चाललेली लोकसंख्या यामुळे अपुरे पडत चाललेली साधने,एकीकडे प्रगतीचा मार्ग धरलेला असताना विविध समस्यांना भारतीय जातीय व्यवस्थेमुळे सामोरे जात आहोत. बौद्ध काळात ज्ञान केंद्र म्हणून बौद्धकालीन नालंदा, श्रावती, वल्लभीया विद्यापीठ व्यवस्था अस्तित्वात होत्या. त्या काळात विविध ज्ञान शाखा विकसित होत्या. आजही ते साहित्य भारतात

उपलब्ध आहे परंतु भारतीय जातीय व्यवस्थेत चार वर्ण केले गेले. जातीय वर्गीकरणामुळे जात निहाय व्यवसाय निर्माण करून त्यांना अज्ञानात ठेवल्या गेले. ज्ञानापासून दूर ठेवल्यामुळे बौद्धकालीन संस्कृतीचे जतन न केल्यामुळे त्यांच्यावरील संस्कार हे गुलामीचे लादल्या गेले. यामुळे भारतीय जातीव्यवस्थेतील अनेक जातीवर गुलामीची मानसिकता लादली गेली. यामुळे स्वच्छता दारिद्र्य गरिबी शिक्षण यापासून कोसो दूर असलेला समाज अस्तित्वात आला. म्हणून स्वच्छता व भारतीय जातीव्यवस्था याचे वर्णन करताना असे म्हणावे लागेल की जातीय व्यवस्था मोडीत काढल्याशिवाय इथला स्वच्छतेचा, गरिबीचा, दारिद्र्याचा, बेरोजगारीचा, अज्ञानाचा, अंधश्रद्धेचा प्रश्न सुटणार नाही. अशाप्रकारे भारतीय जातीय व्यवस्थेतील प्रत्येक जातीय समूह उदा.अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग (ओबीसी), अल्पसंख्यांक समूह, खुल्या वर्गातील सर्व जाती समूह (ओपन) इत्यादीं सर्व भारतीय म्हणून त्यांनासर्व स्तरावरील शिक्षण सक्तीचे व मोफत दिल्याशिवाय त्यांची स्वच्छते विषयक मानसिकता व भारतीय जातीव्यवस्था बदलासाठी उपरोक्त उपाय करणे आवश्यक आहे. यासाठी भारतीय जाती व्यवस्थेतील प्रत्येक मानवास शिक्षण मिळाले पाहिजे. त्यामुळेच त्यांचे स्वच्छ राहणीमान अन्न वस्त्र निवारा दैनंदिन गरजा पूर्ण होतील व यामुळे त्यांचे स्वच्छते विषयक व भारतीय जातीय व्यवस्थेविषयक विचारच ही व्यवस्था मोडून काढण्याचा विचार त्यांच्या मानसिकतेत येईल. म्हणून भारतीय जातीय व्यवस्था ही मोडून काढण्यासाठी नैतिक मूल्य शिक्षण स्वच्छता इत्यादींचे धडे दिले तरच भारत देश विकसित होऊ शकतो.

समारोप-

भारतीय जातीय व्यवस्था आणि स्वच्छता विषय हाताळताना हे लक्षात आले की याचे मूळ कारण हे अज्ञान व शिक्षण आहे. यामुळे त्यांचे स्वच्छतेचे शिक्षण व एकंदर शिक्षण हे व्यवस्थित त्यांच्यापर्यंत पोहोचविण्यास भारतीय राजकीय व्यवस्थेची मानसिकता धजली नाही यामुळे सर्व प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. भारतीय जातीय व्यवस्था व स्वच्छता यावर विचार मांडताना शेवटी असे म्हणावे लागेल की अस्वच्छता स्वच्छता याला कारण शिक्षण अज्ञान दारिद्र्य गरिबी इत्यादी घटक जबाबदार असलेले दिसून येतात. उच्च जातीय मानसिकता ही सुद्धा कारणीभूत असलेली दिसून येते. धन दांडग्यांना आजही वाटते की कमी मजुरीत मजूर मिळावेत. जास्त मजूर कामगार शेतमजूर राहण्याचे कारण ही अज्ञान स्वच्छता जातीय व्यवस्था कारणीभूत असलेली दिसून येते. म्हणून उच्च जातीय ज्ञानी समाजाने असे ठरविले पाहिजे की माझा भारतीय माणूस सज्ञान झाला पाहिजे. त्याला ज्ञान शिक्षण मिळाले पाहिजे. जातीय व्यवस्थेतील सर्व समाजामध्ये मानसिक बदल झाला पाहिजे असे संशोधकास वाटते. स्वच्छता व भारतीय जातीव्यवस्था ह्या विषयास न्याय देताना असे म्हणावे लागेल की प्रथम सर्व भारतीय जातीय मानसिकता, धार्मिक घृणा, सोडून देऊन एक संघ भारतीय समाज म्हणून सर्व जातीय समूहाकडे शिक्षण कसे पोहोचेल याला बळकटी देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे .तेव्हाच जातीय मानिसकता, स्वच्छतेचा व भारतीय जातीय व्यवस्थेचा प्रश्न भारतातून हद्दपार होईल असा विश्वास वाटतो.

संदर्भसूची -

1. डॉ. विवेकानंद झा, जात अस्पृश्यता आणि सामाजिक न्याय, कौशल्य प्रकाशन औरंगाबाद, प्र. आ. 24 डिसेंबर 2004, प्र. क्र.5,6.
2. भीमराव रामजी आंबेडकर, भारतातील जाती तिची उत्पत्ती जडणघडण आणि विकास, रोडगे प्रकाशन नागपूर -2009,पृष्ठ क्रमांक 3,4,5,6,7.
3. प्रा सरिता जाधव व इतर, पुस्तक-2, जाती वर्ग आणि भारतीय आदिवासी (भारतीय समाज), प्रकाशक कुलसचिव, य. च. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, प्र. प्रकाशन- जून 2002.
4. डॉ. दा. धो. काचोळे, ग्रामीण नागरी प्रश्न आणि समस्या, प्र. आ. 15 जून. 2015

मराठी समाजभाषा

डॉ. समाधान इंगळे

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,

र. भ. अट्टल महाविद्यालय, गेवराई जि. बीड

समाज बोलतो त्या भाषेला 'बोलीभाषा' असे संबोधले जाते, परंतु 'प्रमाणभाषा' हेसुद्धा त्याच समाजाचे एक व्यापक स्तरावरील विनिमयाचे साधन आहे. भाषा ही समाजाचे अभिन्न अंग आहे. अनेक भाषा शास्त्रज्ञांनी भाषेला 'सामाजिक संस्था' असे संबोधलेले आहे. 'समाजाची भाषा' आणि 'भाषिक समाज' ही परस्पर ओळख म्हणजे नाण्याच्या दोन बाजूंसारखी आहे. 'मराठी समाज', 'बंगाली समाज', 'हिंदी समाज', 'बिहारी समाज', 'गुजराती समाज', 'राजस्थानी समाज' अशी भाषेच्या अनुषंगाने समाजाची ओळख बनत असते. समाजाची हीच ओळख एक संस्थात्मक पातळीवर तयार होते.

राज्यांच्या बाहेर किंवा देशाच्या बाहेर भाषिक अंगाने नातेसंबंध सांगणारा समाज बनत असतो. अमेरिकेत, आखाती राष्ट्रात किंवा युरोपात 'मराठी भाषिक' म्हणून लोक एकत्र येत असतात. त्यामुळे भाषा ही समाजाची ओळख बनते. भाषा ही एक ढोबळ ओळख असली तरी, भाषेतही अनेक पदर दडलेले असतात. दर बारा कोसांवर भाषा बदलते असे भाषेच्या प्रादेशिक वैविध्याच्या अंगाने बोलता येते. खरेतर प्रत्येक गावात भाषेला एका वेगळ्या पद्धतीने वापरले जाते. एका गावात 'गोडघाशा' हा शब्दप्रयोग 'गोड बोलून फसवणारा' असा घेतला जातो, तर त्याच पंचक्रोशीतील दुसऱ्या गावात 'गोडघाशा' या शब्दाचा 'अर्थ गोड पदार्थ आवडणारा' किंवा 'गोड पदार्थांवर ताव मारणारा' असा घेतला जातो.

भाषा कुळाचा सिद्धांत आणि त्यातील उपभाषा. त्या सर्व उपभाषांच्या प्रमाणभाषा, आणि त्या प्रत्येक प्रमाण भाषेतील बोलीभाषा ज्या दर बारा कोसांवर बदलत असतात. यातही एखाद्या गावातील एखाद्या कुटुंबात नांदावयास आलेली सून तिच्या माहेरची बोली आणि संस्कृती घेऊन आलेली असते. नकळत तिच्या भाषेचा प्रभाव त्या कुटुंबातील सदस्यांवर पडत असतो. तिच्याही स्वतःच्या भाषेवर कुटुंबाच्या भाषेचा प्रभाव पडत असतो. त्यामुळे आदान - प्रदान हे भाषेचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. या आदान - प्रदानातून भाषा सातत्याने बदलत असते. विकसित होत असते किंवा एखादी भाषा मृत्यही होत असते.

भाषेच्या गरजेतून भाषेचे महत्व सिद्ध झालेले आहे. काळाच्या प्रवाहात समाजाच्या विकासाबरोबर भाषाही सातत्याने प्रवाहित होत आलेली आहे, बदलत आलेली आहे, तद्वतच विकसित होत आलेली आहे. भाषेचा प्रवाह अधिक सुलभ आणि सुकर व्यवहार करण्याकडे असतो. त्या अनुषंगाने काही प्रमाणात संस्कृत भाषा वगळता सर्व भाषा या परिवर्तनशील राहिलेल्या आहेत. त्यामुळे 'भाषा मरते' हे विधान खोटे ठरून 'भाषा बदलते' असे विधान अधिक खरे वाटते.

भाषेचे भाषावार प्रांतरचनेच्या माध्यमातून जसे प्रादेशिक स्तरावरील वादविवाद आढळतात, तसेच भाषेचे राजकीय महत्त्वही सातत्याने प्रकट होत असते. वर्णव्यवस्थेतील विविध जाती घटकांचे त्या समाज घटकाच्या कामाच्या स्तरावरून, शिक्षणाच्या स्तरावरून आणि सांस्कृतिक स्तरावरून वेगळेपण ठरत असते. भाषा समाजाच्या बहुअंगी विकासात सर्वाधिक योगदान देत असते. तर समाजाच्या या भौतिक, भावनिक, मानसिक, सांस्कृतिक गरजातून भाषेलाही गतिमान होताना विकसित होता येत असते.

जागतिकीकरणाच्या प्रभावामुळे भाषेला एक प्रकारे 'सपाटीकरण' येऊ घातले आहे अशा प्रकारची भीती व्यक्त होत असते. मात्र नवशिक्षित समाज हा भाषेला अधिक व्यावसायिक उपयोगितेच्या माध्यमातून बदलवून घेत असतो. या तुलनेत निरक्षर समाज हा मूळ भाषेला आपल्या व्यवहारातून जपत असतो.

जागतिकीकरणाच्या रेट्याने जगातील सर्वच भाषांवर वापराच्या दृष्टीने प्रभाव पडतो. या प्रभावातून या भाषा स्वतःच्या उदरात दैनंदिन कामकाजातून हजारो शब्द, संकल्पना स्वीकारत असतात.

दैनंदिन व्यवहारात भाषेचा वापर वर्तमानात प्रचंड वाढलेला आहे. लेखनाच्या माध्यमातून, बोलण्याच्या माध्यमातून, समाज माध्यमांवरील मुद्रणाच्या (टायपिंग) माध्यमातून किंवा व्हाईस टायपिंग सारख्या अद्यावत लिखाणातून,

मोबाईलवर होणाऱ्या अहोरात्र संवादातून भाषा प्रचंड प्रमाणात वापरली जाते. भाषेचा वापर एवढ्या बहुस्तरीय पद्धतीने होताना शुद्ध - अशुद्धतेच्या मर्यादा भाषेने केंव्हाच उल्लंघलेल्या आहे. भाषेने स्वतःचे महत्त्व या निमित्ताने सिद्ध केले आहे. गुगलने इनपुटच्या माध्यमातून सर्वांना हाताळता येईल अशी अतिशय सोपी कळसुत्री प्रत्येक मोबाईल डिव्हाईस, संगणक, टॅब, आयफोन, इंटरॅक्टिव्ह पॅनल यामध्ये दिलेली आहे. अशा प्रकारच्या सोयी उपलब्ध झाल्यामुळे भाषेची टंक लेखनाची मक्तेदारी कमी होऊन प्रत्येक वापरकर्त्याला हे ज्ञान आता प्राप्त झाले आहे.

मातृभाषा शिक्षणाचे माध्यम असावे हे आता सर्व मान्य झालेले आहे. महाराष्ट्र राज्यात शालेय स्तरावर मराठी ही राज्यभाषा म्हणून अनिवार्य करण्यात आलेली आहे. या सर्व गोष्टींचा सांगोपांग विचार करता, मराठी भाषा आणि मराठी समाज हे एक समीकरण निर्माण झाले पाहिजे. नवीन ज्ञान शाखांच्या आवश्यकतेनुसार त्या त्या विषयांच्या अनुषंगाने पारिभाषिक शब्द, संज्ञा, समानार्थी शब्द, विरुद्धार्थी शब्द यांची मराठी भाषेत निकड भासत आहे. अशा पारिभाषिक शब्दांचे खंड प्रत्येक विषयानुरूप उपलब्ध आहेत, मात्र काळाचा रेटा बघता विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि माहिती यासाठी अजूनही पारिभाषिक शब्दांची निर्मिती भाषा तज्ज्ञांना करावी लागणार आहे. समाजाच्या ज्ञानात्मक पातळीवरील कुठल्याही गरजा मराठी भाषा पुरवू शकेल एवढा शब्द समुद्र निर्माण करणे आवश्यक आहे.

कुठल्याही प्रगत समाजाचे लक्षण म्हणजे त्या समाजाची प्रगल्भ, प्रगत, बहुप्रवाही भाषा असते. आणि तेच ध्येय बाळगून मराठी भाषेला आव्हान स्वीकारावे लागेल. त्यासाठी मराठी भाषिक म्हणून आपण कुठलाही विषय, कुठलीही ज्ञान शाखा आणि कुठलेही क्षेत्र निवडले तरी आपल्याच भाषेतून ते हाताळण्याचे आपण मनावर घेतले पाहिजे त्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ

1. भाषा व साहित्यः संशोधन खंड पहिला - संपादक- डॉ. वसंत स. जोशी
2. भाषावार प्रांतरचना आणि मराठीः काही परिप्रेक्ष्यः संपादक - रमेश वरखेडे
3. मराठी बोली (रूप आणि बोल)- डॉ. विद्या पाटील/ डॉ. निशिगंधा व्यवहारे
4. मराठी शुद्धलेखन प्रदीप - मो. रा. वाळंबे

समाज प्रबोधक परिणामकारक संगीत

अमरजीत राम बाहेती
पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी

Man is a social animal अर्थात 'माणूस हा समाजशील प्राणी आहे'. अन्न, वस्त्र, निवारा या त्याच्या मूलभूत गरजा आहेत. त्याचप्रमाणे त्याच्या भावभावनांचे योग्य रेचन होण्याकरिता कला ही देखील त्याची एक सुप्त गरज आहे. कलेचे अनेक प्रकार आहेत. त्यात संगीत ही प्रत्येक माणसात उपजत असलेली कला होय. त्यासाठी तानसेनच असायला हवे असे नाही. कानसेन असले तरी संगीत आनंदानुभूतीच देते.

पाळणे, अंगाई गीते, बडबड गीते, शालेय प्रार्थना, राष्ट्रगीते, देशभक्ती गीते, क्रांतीगीते, भक्तीगीते, सण - उत्सवांची गाणी, कीर्तन, भजन, चर्चमधील कॅरल, मशिदेतील अजान, मृत्यू समयी गायली जाणारी गीते अशाप्रकारे जन्म ते मृत्यू या जीवन प्रवासात संगीत ही प्रत्येकाच्या सोबतीने चालणारी कला आहे. श्रमपरिहाराचे ते उत्तम साधन आहे. पूर्वीच्या काळी ग्रामीण भागातून पहाटेच्या वेळी जात्यावरच्या ओव्या, पुरुष गात असलेली मोटेवरची गाणी इत्यादीतून सांगीतिक समाजीकरण होत गेले. गायनासाठी प्रत्येकाचा गळा गेय नसला तरी समूहाने गाणी म्हणताना त्यातून येणारा सूर - ताल - लयीचा एकसुरीपणा हेही या सामाजीकरणाचे उदाहरण आहे. मुळात संगीत ही सामाजिक आणि सार्वजनिक कला आहे.

संगीतातून भावनांची अभिव्यक्ती तसेच आनंदप्राप्ती होते. भारतामध्ये प्रांता- प्रांतानुसार सांगीतिक विविधता असलेली दिसून येते. संगीत हे त्या त्या राष्ट्राच्या ऐतिहासिक, भौगोलिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक वातावरणाचे फलित असते. जागतिकीकरण व आधुनिक विज्ञान - तंत्रज्ञानामुळे विशिष्ट सीमेत बंदिस्त असणाऱ्या संगीताची देवाणघेवाण होण्यास प्रारंभ झाला. भेदाभेद मिटून एकमेकांच्या सांगीतिक परंपरांचे अधिकाधिक अनुकरण व सामाजीकरण होत आहे. मोबाईलमुळे जगाच्या कानाकोपऱ्यातील संगीत क्षणार्धात उपलब्ध होणे शक्य झाले आहे. ऑनलाईन पद्धतीमुळे गायन, वादन, नृत्य या कला शिकणे व आत्मसात करणे सहज सोपे झाले आहे.

भाषेचा शोध लागण्यापूर्वी मानवाला सूर गवसले. वादळ, वारा, वीज, पाऊस, सावली या सर्वांपासून अनभिज्ञ असणाऱ्या मानवाने भीतीपोटी व संरक्षणापोटी निसर्गालाच देव मानले. आनंद ,दुःख, क्रोध इत्यादी सर्व भावना सुरांमधूनच तो व्यक्त करत राहिला. हळूहळू सुरांमधून शब्द जन्माला आले व याच शब्दांनी पुढे भाषेला जन्म दिला. भाषा उत्क्रांतीचा हा काळ खूप मोठा असला तरी त्याची पाळेमुळे मानवाच्या समूहात व निसर्गातच आढळतात. व्यक्ती, समाज आणि संगीत यांचे अतूट नाते पिढ्यापिढ्यांपासून अधिक घट्ट होत आले आहे. त्यामुळे सामाजिक संस्कारासाठी लोकशिक्षणाचा भाग म्हणून संगीतकलेने महत्त्वपूर्ण जबाबदारी निभावली आहे. त्यातील महत्त्वाचे म्हणजे स्वच्छ भारत मिशन हे जन आंदोलन विविध प्रकारच्या संगीत रचनांनी गाजवले.

शेतीच्या शोधामुळे एकटा राहणारा माणूस समूहाने राहू लागला. समूहाला संवादाची गरज भासत गेली आणि या गरजेपोटीच भाषेचा शोध लागला. सूर शब्दांची जननी ठरले. म्हणजे भाषेच्या उत्क्रांतीमध्ये सुरांचे, संगीताचे मोठे योगदान आहे हे नाकारता येणार नाही.

प्राचीन वेद, ऐतिहासिक लढाया, राज्याभिषेक यातूनही संगीताचे उल्लेख आढळतात. रणदुंदुभी, नगारा, ढोल- ताशे, सनई -चौघडे इ. संगीत वाद्यांतून लढण्याचे बळ येत असे. विजयप्राप्तीचा आनंद साजरा होत असे. या लढवय्यांचा सांगीतिक पर्यायाने सांस्कृतिक व सामाजिक एकोपा जपण्याचे काम संगीतातून सातत्याने होत आलेले दिसते. Rock Literature, Rock Music हे सर्व जगभर पोहोचले. विद्रोहाचे प्रतीक समजल्या जाणाऱ्या या सांस्कृतिक कृतींचा व संगीताचा वापर शोषणाविरोधातील चीड व्यक्त करण्यासाठी झाला. पॉल रॉबसन यांच्या We Shall Overcome Some Day या गीताने तर जगभरात अशावाद निर्माण करून, आम्ही सगळे एक आहोत ही उमेद निर्माण केली. या गीताचे अनेक भाषांमध्ये अनुवादही झाले. गीताची सुरावट सोपी व आकर्षक असल्याने लहान थोरांपर्यंत सर्वांचे ते आवडते गीत झाले. या गाण्यातील We हा शब्द सामाजिक एकोपा दर्शवणारा आहे.

शाहीर अण्णाभाऊ साठे

वामनदादा कर्डक, द. ना. गवाणकर यांनी गावोगावी क्रांतीगीतांचे जलसे करून लोकांमध्ये जनजागृती करण्याचे

कार्य केले. त्याचप्रमाणे वसंत बापट सुरेश भट, प्रेम धवन, इकबाल, साहिर लुधियानवी, शैलेंद्र आदींनी सामाजिक अन्याय अत्याचाराला आपल्या गीतरचनातून वाचा फोडली. इतकेच नाही तर पर्यायी समाज व्यवस्था निर्माण करण्याची धमकही त्यांच्या गीतांमध्ये होती. माझी मैना गावाकडं राहिली, जग बदल घालुनी घाव, दौलतीचा राजा, पढना लिखना सीखो, तू जिंदा है, सारे जहाँ से अच्छा, अमन के हम रखवाले सब एक है, मंदिर मस्जिद, ले मशाले चल पडे हैं या गीतांनी समाजाचा अविभाज्य भाग असलेल्या गोरगरीब, कष्टकरी, मजूर, महिला यांच्या संघर्षाची गाणी लिहिली. इतकेच नाही तर लढण्याचा मार्ग दाखवून त्यांच्यामध्ये सामाजिक जाणीवा निर्माण केल्या. विचारांचे वहन करणाऱ्या, प्रबोधनाचे शस्त्र झालेल्या, शौर्य गाजवण्यासाठी प्रेरक असणाऱ्या, अध्यात्माची उन्नती साधणाऱ्या या संगीतकलेने स्वच्छतेचा आरोग्यदायी संदेश देण्याचेही फार मोठे कार्य केले आहे.

सामाजिक एकता व सलोखा अखंड ठेवण्याचे कार्य या सर्व संगीताने केले. ऐतिहासिक लढे, संघर्ष, चळवळी यातून तलवारीच्या पात्यासारखे झळकणारे संगीत, तर दुसरीकडे आनंदप्राप्ती व मनोरंजनाचे साधन अशी दुहेरी भूमिका संगीताने बजावली. थोडक्यात कधी व्यवस्थेचा अभ्यास, कधी लढण्याची उर्मी, कधी मनोरंजनाचे कार्य संगीतातून सातत्याने होत आलेले आहे.

भारताला अनेक वर्षांपासून घरंदाज शास्त्रीय गायकीचा वारसा लाभलेला आहे. जयपुर, पटियाळा, किराणा, आग्रा, दिल्ली, ग्वाल्हेर या घराण्यांनी आपापली विशिष्ट शास्त्रीय गायकीची परंपरा जोपासली. या काळात स्त्रियांना शास्त्रीय संगीत गाण्याची मुभा नव्हती. हिराबाई बडोदेकर, गंगुबाई हंगल, केसरबाई केरकर, मोगुबाई कुर्डीकर या स्त्रियांनी ही परंपरा मोडीत काढून प्रवाहाच्या उलट्या दिशेने पोहण्याचे धाडस दाखवले व शास्त्रीय संगीताची दारे इतर स्त्रियांना खुली करून दिली. संगीत कलेत लिंगसापेक्ष भेद नसावा, ही कला सर्वांनाच आत्मसात करता यायला हवी या भावनेतून अभिजात शास्त्रीय संगीतातही क्रांतीचे वारे वाहिले. शास्त्रीय संगीताचे सामाजीकरण होण्यामध्ये प्रस्तुत स्त्रियांचा मोठा वाटा आहे. आपापल्या घराण्यापुरते मर्यादित असणारे शास्त्रीय संगीत पुढे विज्ञान - तंत्रज्ञानाच्या काळामध्ये सहज आत्मसात करता यायला लागले.

भारतामध्ये शास्त्रीय गायन, वादन, नृत्य या क्षेत्रांत अनेक संगीतरत्नांनी अमूल्य योगदान दिलेले आहे. शास्त्रीय संगीताची ही परंपरा मजबूत करण्यासाठी सवाई गंधर्व महोत्सव, वेरूळ अजिंठा महोत्सव यांसारखे महोत्सव कला- कलाकार- प्रेक्षक यांचे सांगीतिक सामाजीकरण घडवून आणतात.

जागतिक पातळीवर शास्त्रीय संगीतास उच्चस्थानी नेण्याचे कार्य अनेक कलाकार करत आलेले आहेत. संगीत कोणतेही असो ते मानवाला आनंदच देते. उत्तमोत्तम चांगल्या सिनेमांतून उच्च दर्जाच्या गीतांची अजरामर निर्मिती झाली आहे. अशा सिनेगीतांनी माणसाला नवचैतन्य देण्याचे कार्य केले आहे. शालेय प्रार्थना, देशभक्तीपर गीत, समूह गान विद्यार्थी व नवतरुणांत उर्मी निर्माण करतात. सांस्कृतिक कार्य संचालनालयाच्या वतीने शासनाच्या विविध योजनांचा प्रचार प्रसार करण्यासाठी कलापथकांचा वापर करून गावोगावी लोक कलावंतांचे कार्यक्रम आयोजित करून सरकार समाजापर्यंत पोहोचते. शासकीय योजनांचा प्रचार प्रसार किंवा समाजातील अनिष्ट रूढी प्रथांवर, व्यसन मुक्ती आदी विषयांवरचे प्रबोधन संगीताच्या माध्यमातूनच सध्या केले जाते. यात स्वच्छ भारत मिशनने संगीताचा अतिशय योग्य प्रकारे वापर करून कळस चढवला आहे.

समाज व संगीत या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. जागतिकीकरणाच्या या अत्याधुनिक युगात शहराच्या तुलनेत खेडी निसर्गाच्या अधिकाधिक जवळ असल्याने संगीताचे संवर्धनही ग्रामीण भागातच अधिक झालेले दिसून येते. मुळात संगीताचा उगमच ग्रामीण भागात झालेला आहे. जात्यावरच्या ओव्या दळताना एखाद्या स्त्रीने पांडुरंगाची ओवी गायिली तर तर दुसरी स्त्री श्रीकृष्णाची गाते, तर एखादी रामाची ओवी त्या ओवीला जोडते.ओवीला ओवी जोडत जाऊन सामूहिक कलेतून सामाजिक कला जन्मास येते. भक्तीपरंपरेतही संगीताला अतिशय महत्त्व दिले गेले आहे. ईश्वर साधनेसाठी, आध्यात्मिक मनशांतीसाठी संगीत कलेचा वापर शतकानुशतके संपूर्ण जगभर सर्व धर्मांच्या माध्यमातून होत आलेला आहे.

समूहातून सामाजिकतेकडे हे संगीताचे विशेष आहे. गायन -वादन- नृत्य -नाटक- अभिनय यांचा एकत्रित मिलाप असलेला ग्रामीण भागातील सोंग हा जागरण कलाप्रकार म्हणजे सामाजिक व सांस्कृतिक एकतेचा उत्तम

अविष्कारच आहे. रात्ररात्र सगळा गाव एका ठिकाणी बसून सोंगात सहभागी होणे हे सांस्कृतिक एकतेचे द्योतकच आहे. धावपळीचे व स्पर्धेचे युग तसेच विभक्त कुटुंब पद्धती, माणसा-माणसांत वाढत चाललेला संकुचितपणा यामुळे शहरे कला-संस्कृती जोपासण्यास कमी पडतात. या उलट कला व संस्कृती जतन करण्याचे कार्य श्रम संस्कृती नांदत असलेल्या ग्रामीण भागात अधिक होत असलेले दिसून येते. संगीताची ही व्यापकता बघूनच उपदेश, संदेश, उद्बोधन, प्रबोधन करण्यासाठी संगीत या माध्यमाचा वापर अतिशय प्रभावीपणे होत आहे. अशा प्रकारेच 'स्वच्छ भारत मिशन' अंतर्गत समाजाचा प्रतिसाद मिळवण्यासाठी या मोहिमेत संगीत कलेला प्राधान्य दिलेले आपण बघतो.

महाराष्ट्रात वासुदेव, भारुड, गण, गौळण, तमाशा, गोंधळ, वाघ्या मुरळी, लोकगीत, लोकनृत्य या सर्व कलाप्रकारांना ग्रामीण मातीचा सुगंध आहे. या सर्व कला कष्ट करणाऱ्या माणसाला बळ व चेतना देतात. त्या माणसाला माणसाच्या, संगीताला संगीताच्या, संस्कृतीला संस्कृतीच्या आणि पर्यायाने समाजाला समाजाच्या अधिक जवळ आणतात. महाराष्ट्राची लावणी, पोवाडा, वासुदेव, गोंधळ, भजन, कीर्तन, राजस्थानचा गरबा, लुबर, मांड, सांजा, होलित्री तर मध्यप्रदेशचा बिरहा, फागा, रासतुडावन, आल्हा, त्रणगौर, बारामासी इत्यादी. आसामचे बिहू नृत्य, उत्तर प्रदेशातील भ्रमरगीत, होरी, रसिया, चैती, रासलीला कमाऊनी तर पंजाबचा भांगडा तसेच इतर प्रादेशिक संगीताचा उगम हा त्या त्या प्रदेशातील ग्रामीण भागातूनच झालेला आहे. या सर्व प्रकारच्या प्रादेशिक संगीत संवर्धनातूनच संगीताचे सामाजीकरण होत आलेले आहे. या युगामध्ये पारंपारिक संगीत ते आधुनिक संगीत या सर्वांशी माणूस जोडला गेला आहे. हे जोडणे वैयक्तिक व सामूहिक अशा दोन्ही स्वरूपातील आहे.

संगीत हे केवळ संगीत कलेपुरते मर्यादित नसून ते इतिहास, भूगोल, वैद्यकशास्त्र, गणित, विज्ञान, चित्रकला, वास्तुकला, शिल्पकला, इत्यादी शाखांशी संबंध दर्शवते.

शास्त्रीय संगीतातील विशिष्ट राग ऐकल्याने कॅन्सर, दमा इत्यादींसारखे आजार बरे व्हायला मदत होते. जनावरे अधिक दूध देतात, झाडांची वाढ योग्य रीतीने होते, माणसाला मनःशांती मिळते हे विज्ञानाने सिद्ध झाले आहे. सिद्ध होते आहे. यावर अनेक संशोधनेही सुरू आहेत. उपरोक्त अनेक शाखांशी संगीताचा असलेला संबंध हा विस्तृत लेखनाचा विषय होऊ शकतो.

संगीतातून सामाजिक वैविध्यता प्रतिबिंबित होत असते. समाजात विविध प्रकारचे संगीत सातत्याने नांदत आलेले आहे, नांदते आहे व नांदत राहील.

उपसंहार- ग्रामीण भागातून उगम पावलेले संगीत आत्मसात करण्यास व शिकण्यास जागतिकीकरणामुळे अधिक सहजसोपे होत आहे. शास्त्रीय संगीत, लोकसंगीत, पाश्चात्य संगीत इतर सर्व प्रकारचे संगीत माणसाला आनंद देते, कधी जगण्याची उर्मी देते, कधी लढण्याचे बळ देते. माणसाचे श्रम, मानसिक ताणतणाव हलके करण्यास मदत करते. सांस्कृतिक व सामाजिक वारसा अधिक मजबूत करण्याचे कार्य संगीताने केले आहे. समूहातून संस्कृतीकडे आणि संस्कृतीकडून सामाजिकतेकडे नेणारे संगीत मानवी जीवनाचे एक महत्वाचे अविभाज्य अंग आहे. स्वच्छ भारत अभियानात अनेक ट्युन्स, अनेक गीते हे स्वच्छतेचा प्रचार प्रसार करण्यासाठी अतिशय उपयुक्त होत आहेत. कचरा संकलित करणाऱ्या घंटागाड्यांवर वाजणाऱ्या संगीतमय प्रबोधनातून स्वच्छतेचा संदेश अधिक रुजवण्याचे कार्य आपण दररोज अनुभवत आहोत. स्वच्छतेसाठी संगीत कलेचा अशा पद्धतीने उपयोग होणे हे संगीताला राष्ट्रीय कार्यात सहभागी करून संगीताचा गौरव करण्यासारखेच आहे.

संदर्भ-

1. संगीत शिक्षणाच्या विविध पद्धती- ना.द. कशाळकर.
2. हिंदुस्तानी संगीत- अशोक रानडे.
3. भारतीय संगीत का इतिहास- राम अवतार वीर.
4. संगीत आणि सौंदर्य- सुलभा ठकार.
5. संगीत शास्त्र विज्ञान- सुचेता बिडकर.
6. जागतिकीकरणाचे मृगजळ- सुलभा ब्रम्हे.
7. संगीत निबंधावली- लक्ष्मीनारायण गर्ग.

स्वच्छता आणि धर्म: बौद्ध धम्माच्या संदर्भाने

डॉ. धम्मानंद श्रीरंग गायकवाड
पाली विभागप्रमुख
रामदास आठवले महाविद्यालय, निलंगा
ता. निलंगा, जि. लातुर

प्रस्तावना :

स्वच्छता हा भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य अंग आहे. आपण सिंधू अर्थात नागरी संस्कृतीत देखील आपल्याला वैयक्तिक तसेच सांडपाण्याच्या विल्हेवाटीची पद्धतशीर अशी व्यवस्था दिसून येते. वैदिक धर्म असेल, जैनधर्म असेल किंवा बौद्ध धम्म असेल, या प्रत्येक धर्मामध्ये स्वच्छते संदर्भाने विशिष्ट व्यवस्था पाहायला मिळेल. या पैकी बौद्ध धम्माने स्वच्छता, आरोग्य आणि पर्यावरण यांना खूप मोठ्या प्रमाणात महत्व दिलेले आहे. तरी आपण आपल्या शोध निबंधाचा विषय "स्वच्छता आणि धर्म: बुध धम्माच्या संदर्भात" यावर प्रकाश टाकणार आहोत.

संशोधनाचा उद्देश:

1. मानवी जीवनात स्वच्छतेचे महत्व अभ्यासणे.
2. बौद्ध धाम्मामध्ये स्वच्छतेला असलेले महत्व अभ्यासणे.

संशोधनाच्या मर्यादा :

प्रस्तुत शोध निबंध तयार करण्यासठी प्रामुख्याने दुय्यम माहितीचा आधार्धत्ला आहे. यात संबंधित पुस्तके, मासिके, वर्तमान पत्रातील आग्रलेख व इंटरनेट वरील माहिती आदींचा वापर करण्यात आला आहे.बौद्ध धम्मा हा पूर्णतः मानव कैंद्रित असल्यामुळे या शोधनिबंधात पूर्णतः विषयाला न्याय देऊ असे होणार नाही.म्हणजेच काही पैलू तसेच मागे शिल्लक राहण्याची दाट शक्यता आहे. म्हणून हि या शोध निबंधाची सांगता येईल.

स्वच्छता आणि धर्म:

भारतीय धर्म व्यवस्थेतील वैदिक धर्म ज्याला आज आपण हिंदू धर्म म्हणतो यामधील 'जातीव्यवस्थेने व्यवसाय स्वातंत्र्य नाकारून प्रत्येक व्यवसायासाठी एक स्वतंत्र जात निर्माण केली. जिने जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत आपल्या जातीला ठरवून दिलेलेच काम केले पाहिजे असा दंडक घातला गेला. या व्यवस्थेनुसार सर्वात घाणेरडे काम म्हणजे साफसफाईचे काम आणि तिन्ही वरच्या वर्नाचीसेवा करण्याचे काम शुद्र समजल्या जाणाऱ्या जातींवर सोपविण्यात आले. अशाप्रकारे स्वच्छतेची जबाबदारी अतिशुद्रांवर ज्यांना आपण अस्प्रश्य जाती म्हणतो त्यांच्यावर सोपवून सगळ्या वरच्या जातींचा समाज निर्धास्त झाला. त्यामुळे 'स्वच्छता' हे आपल्या जातीचे काम नाही. ते अमुक – अमुक जातींचे आहे ही मानसिकता आजतागायत रुजली गेली आहे.'[१] ज्यामुळे भारतीय समाजात स्वच्छते विषयी असलेली मरगळ हि सांस्कृतिक असल्याचे जाणवते. या उलट जपान हे बौद्ध संस्कृतीचा वारसा जपणारे राष्ट्र आहे. येथी स्वच्छतेच्या गोष्टी मोठ्या आवडीने सांगितल्या जातात. जसे कि, सात मिनिटात अख्खी ट्रेन साफ करणाऱ्या लोकांचा व्हिडीओ खूप व्हायरल झाला होता. दुसरे म्हणजे जपानच्या राष्ट्रीय फुटबॉल संघाचे चाहते हि स्वच्छता प्रेमी आहेत. २०१४ ला ब्राझील मध्ये तर २०१८ ला रशियात झालेल्या फुटबॉल वर्ल्ड कप मध्ये जपानच्या चाहत्यांनी खेळ संपल्यानंतर स्टेडीअम साफसूफ करत अनोखा मापदंड प्रस्तापित केला होता. जपानच स्वच्छता वेड नवं नाही. 'जपान मध्ये पाय ठेवणारा पहिला ब्रिटीश माणूस मॅरिनर विल ॲडम्स, त्याने १६०० मध्ये जपान भेट दिली. त्यांनी स्वतःच चारित्र्य सॅमुराई विल्यम मध्ये त्यांनी जपान मधल्या स्वच्छतेच वर्णन केल आहे. इंग्लंडमध्ये घाणीचे साम्राज्य असताना जपानमध्ये सांडपाण्याची शिस्तबद्ध यंत्रणा तसेच सुंधित द्रव्याने आंघोळीसाठी व्यवस्था होती. वैयक्तिक स्वच्छतेच्या बाबतीत हलगर्जीपणा या मुळे जपानी माणसांना युरोपियन माणसाविषयी विचित्र वाटत होत.'[२] या ठिकाणी बौद्ध धम्मा बद्दल बोलत असताना पूर्णतः बौद्धमय असलेल्या राष्ट्रांचा आपसूकच उल्लेख करावा लागतो. जेने करून बौद्ध धम्मातील स्वच्छता आपल्याला योग्यरीत्या स्पष्ट करता येईल. स्वच्छतेच्या संदर्भाने बोलायचे झाले तर घरातील स्वच्छता हा रोजच्या कामातील घटक आहे. घरातील कचरा काढणे, धूळ साफ करणे, फरशी पुसणे आणि रोजच्या होणाऱ्या सर्वप्रकारच्या कचऱ्यासाठी योग्य अशी विल्हेवाट व्यवस्था ठेवणे. हे आपणहि थोड्याफार प्रमाणात करत असतो. परंतु इ.सन. पूर्व ६ व्या शतकात होऊन

गेलेल्या तथागत बुद्धांनी आपल्या धम्माची जी पेरणी केली ती आजतागायत जगभर जोमाने फुलत आहे. जेंव्हा जेंव्हा तथागत धाम्मोपदेश करतात तेंव्हा तेंव्हा ते मानवासंदार्भाने बोलत आहेत, मानवाच्या मना संदर्भाने बोलत आहेत, मानवी मनाच्या आरोग्या विषयी बोलत आहेत.मानवाच्या एकंदरीत सुखी, समृद्ध, प्रगतीशील आनंदी जीवनासंदार्भाने बोलत आहेत. विशेष म्हणजे यात 'स्वच्छता' मग ती मनाची असो कि शरीर व आसपासच्या परिसराची असो ती प्रकर्षाने त्यांनी केलेल्या उपदेशांचा संग्रह असलेल्या पाली त्रिपिठकाचा अभ्यास करत असताना क्षणाक्षणाला जाणवते.

तथागत बुद्ध दोन प्रकारची स्वच्छता सांगत असतात. एक म्हणजे 'मानवी मनाची स्वच्छता' ती अशी कि, 'आपल्या कटू भावना, बोचऱ्या आठवणी आणि निरुपयोगी संकल्पना असतात, ज्यांना मानसिक कचऱ्याची उपमा अगदी चपखल बसते.'[३] अगदी अशाच मनाची स्वच्छता करण्याचे कार्य बुद्धांनी केले आहे.धम्मपदातील 'यमक वग्ग' मध्ये बुद्ध म्हणतात,

'मनोपुब्बङ्गमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया |
मनसा चे पसन्नेन भासती वा करोति वा |
ततो 'नं सुखमन्वेति छाया 'व अनपायिनी ||

अर्थात सर्व धर्म (चित्त प्रवृत्ती) प्रथम मनात उत्पन्न होतात, मनच प्रमुख आहे , सर्व धर्म मनोमय आहेत. जेंव्हा कोणी मनुष्य साफ मनाने बोलतो अथवा कार्य करतो, तेंवा सुख त्याच्यामागे असे लागते कि, जशी सोबत न सोडणारी सावली माणसाच्या मागे मागे.'[४] म्हणून मानवी मन शुद्ध असायला हवे जेणे करून स्वतः चे जीवन सुखी समाधानी होईल.

'यो च वन्तकसावस्स सीलेसु सुसमाहितो |
उपेतो दमसच्चेन स वे कासाव मरहति ||

अर्थात ज्याने आपल्या मनाचे मळ (चित्त विकार) दूर केले आहेत, जो सदाचारी आहे ,संयम आणि सत्य युक्त आहे , त्यालाच निःसंशय पणे काषाय वस्त्र धारण करण्याचा अधिकार आहे.'[५]

वरील संदर्भातून आपल्या असे लक्षात येते कि, बुद्ध सुदृढ मन असलेलेच व्यक्ती हे त्यांच्या धम्माचा भाग होऊ शकतात म्हणजेच खरे भिक्खू होऊ शकतात, बाकी एखाद्या गावाल्याप्रमाणे आहेत. मन स्वच्छ करण्यावर बुद्धांचा एवढा भर आहे कि, आपण धम्मपद वाचले तर याची परीचीती गाथा दर गाथा दिसून येते . बुद्ध त्यांच्या धम्मात मानवाला व त्याच्या मनाला केंद्रीभूत ठेऊनच आपल्या अनुयायांसमोर प्रस्तुत होतात . खरे तर मनातील राग, द्वेष, लोभ, मोह, मत्सर, तृष्णा, आळस, असूया अशा विविध प्रकारच्या कचऱ्याला बाहेर काढण्याची एकदम मस्त अशी पद्धती सांगतात. जी पंचशील आणि अष्टांग मार्ग म्हणून प्रसिद्ध आहे.जो जगण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे. विस्तार भयास्तव या मार्गाचा पूर्ण उल्लेख न करता या अष्टांग मार्गाचे आठवे अंग / मार्ग 'सम्यक समाधी' चा अभ्यास करू. समाधी ज्याला ध्यान, मेडीटेशन, विपस्सना नावानेही प्रचलित आहे. 'सम्यक समाधी म्हणजे चांगल्या विषयावर चित्ताला एकाग्र ठेवण्यास व ते धेय्य मिळवण्यास सहाय्भूत ठरते ती सम्यक समाधी.प्रबुद्ध, सुखी, समृद्ध, सामंजस्यपूर्ण व प्रगतिशील सामाजिक अवस्थेला बुद्ध समाधी म्हणतात.'[६] अलीकडे भारतात खूप मोठ्याप्रमाणात विपस्सना भावना केंद्रे निर्माण झाली आहेत. ते मानवाच्या मानतील सर्व प्रकारच्या विकृत रोगांना/ कचऱ्यांनां विपस्सना या वैज्ञानिक पद्धतीने काढून टाकण्याचे काम करत आहेत. याला संपूर्ण जगाची मान्यता आहे.

दुसरी म्हणजे 'आपल्या दैनंदिन स्वच्छता' या संदर्भाने आपण विनय पिठकाचा आधार घेऊ. ज्यामध्ये दैनंदिन स्वच्छतेला नियमात रुपांतरीत केले आहे. विनय पिठक बुद्धांची 'घटना' म्हणून ओळखले जाते. ज्यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारचे नियम बनवले आहेत. तसेच जो कोणी या नियमांचा भंग करेल त्याला वेगवेगळ्या विशिष्ट अशा शिक्षेचे हि प्रावधान करण्यात आले आहे. 'त्याकाळी भिक्खू विहारामध्ये इथे तिथे लघवी करीत असत. ज्यामुळे विहार दुर्गंधीत होऊन रोगराई होत असे. तेंव्हा हि गोष्ट तथागतांच्या कानावर गेल्यानंतर त्यांनी मजबूत पक्क्या विटांची मुतारी बांधून घेण्याची व त्यातून येणारे पाणी झाकून मोठ्यानाल्या पर्यंत सोडण्याची व्यवस्था करण्याचा नियम बनवला.'[७] तसेच पुढे शोचा संदर्भाने नियम बनवला तो असा, 'भिक्खू जेथे राहत तेथेच इकडे तिकडे शोच करत असत. ज्यामुळे दुर्गन्ध पसरून त्यांना वेगवेगळ्या आजारांना बळी पडावे लागे. हि बाब बुद्धांच्या लक्षात आली तेंव्हा त्यांनी भिक्खुंसाठी जेथे कोठे आरामाची अर्थात विहाराची व्यवस्था करण्यात येत असे तेथे शोष खड्डे असलेले शोचालय बांधण्याचा नियम बनवला.'[८] यामुळे भविष्यातील येणाऱ्या विविध प्रकारच्या रोगांच्या प्रभावाला रोखण्याचा हा प्रघात तेंव्हाच बुद्धांनी घालून दिला. तसेच वरील नियमांना पाचीत्तीय दोष या मध्ये स्थान देण्यात आले. विहाराच्या परिसरात दररोज झाड लोट होणाऱ्या कचऱ्याचे व्यवस्थापन या संदर्भाने कसल्याच प्रकारची

शंका घेण्याचे कारण उरत नाही . जर ते मुत्रालय आणि -शोचालय ते हि आधुनिक पद्धतीचे. म्हणून बौद्ध धम्म स्वच्छतेला खूप मोठ्या प्रमणात महत्व देतो हे हि लक्षात येते. अंघोळीच्या संदर्भानेही नियम पाहायला मिळतात. तसेच 'पिण्याचे पाणी गाळून घेतल्याशिवाय पिता येणार नाही आणि जर कोणी तसे केले आहे हे सिद्ध झाले तर त्याला पाचीत्तीय दोष लावून शिक्षा होते.'[९] तसेच विनय पिठकात पोट खराब झाल्यामुळे स्वतःच्या मल – मूत्रात लोळत असलेल्या एका भिक्खुची कथा आहे. 'ज्याला स्वतः तथागतांनी आनंदाला पाणी आणायला सांगून आपण पाणी वाढले व आनंदाने धुतले. दोघांनी मिळून स्वच केलेल्या खाटेवर टाकुन' १० सर्व भिक्खुना एकत्र करून एकमेकांच्या रोगाच्या काळात काळजी घेण्य संदर्भातला नियम बनवला.जो कि आरोग्याच्या काळजी सोबत सोबत त्या ठिकाणच्या स्वच्छतेचा प्रश्न मिटवणारा आहे.

समारोप :

एकंदरीत बौद्ध धम्मात मानवाच्या संपूर्ण स्वच्छतेचा विचार खूप छोट्या छोट्या दुष्परिणामांना लक्षात घेऊन केल्याचे लक्षात येते. मानवी मन हे वेगवेगळ्या विकारांनी मलीन होते आणि ते मनाचे विकार नष्ट करता येतात. अर्थात स्वच्छ करतात येतात व ते नष्ट करण्याची पद्धती ही बुद्धांनी सांगितले आहे. जे एका मानसशास्त्रातील तज्ञाचे काम आहे असे आपण स्पष्टपणे जाणल्या शिवाय राहत नाही. मनाच्या स्वच्छते शिवाय सुसंस्कृत समाजाची कल्पनाच करू शकत नाही. व्यक्तिगत स्वच्छतेच्या संदर्भाने हि बुद्ध तत्पर असल्याचे आपल्याला दिसून येते. एकंदरीत बुद्धांच्या धम्मात या पृथ्वीवर असलेल्या कासल्याही घाणेला स्वच्छ करण्याची क्षमता आहे.

संदर्भ ग्रन्थ सूची:

1. आजचा सुधारक, जानेवारी -२०१५
2. bbc.com/Marathi- 12 oct. 2019
3. महाराष्ट्र टाईम – १२ फेब.२०२२ .
4. डॉ. भदंत आनंद कौसलायन : धम्मपद, बार्टी , पुणे- २०१५. पान. १.
5. डॉ. भदंत आनंद कौसलायन : धम्मपद, बार्टी , पुणे- २०१५. पान. २ .
6. डॉ. डी. डी. बंदीष्टे : गौतम बुद्धाचा धम्माच जगाला वाचवू शकेल, एक्स्प्रेस पब्लिशिंग हाउस कोल्हापूर,२०१० .पान. १६९.
7. विनय पिटक : राहुल सांकृत्यायन , the corporate body of the Buddha educational foundation, Taiwan. पान. ४४६-४४७.
8. कित्ता. पान. ४४७-४४८ .
9. कित्ता. पान. ५९.
10. कित्ता. पान. २९१.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजनेचे वित्तीय विश्लेषणात्मक एक अभ्यास विशेष संदर्भ बुलडाणा जिल्हा कालावधी सन 2014-2015 ते सन 2019-2020

ज्ञानेश्वर अंबादास वाकोडे*
Research Scholar

डॉ. पी. व्ही. मेश्राम**
Ph.D Research Guide
चिंतामणी कॉलेज ऑफ कॉमर्स, पोंभुर्णा

(उच्च शिक्षण व संशोधन केंद्र-IHLR&SS सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपुर, गोंडवाना विद्यापिठ गडचिरोली)

सारांश :
स्वच्छ भारत अभियान हा भारत सरकारने सुरू केलेला राष्ट्रीय पातळीवर अभियान आहे. हे अभियान २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी राजघाट, नवी दिल्ली येथे भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वात सुरू झाले. त्यांनी स्वतः रस्त्याला स्वच्छ केले. मोदी म्हणाले, "महात्मा गांधींना सर्वात मोठे स्मारक म्हणजे २०१९ मध्ये त्यांच्या १५० व्या जयंतीला त्यांची स्वच्छ भारताची इच्छा साध्य करणे होय. मिशन अंतर्गत, सर्व गावे, ग्रामपंचायती, जिल्हे, राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश भारताने ग्रामीण भारतात 100 दशलक्ष शौचालये बांधून 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत, महात्मा गांधींच्या 150 व्या जयंतीपर्यंत स्वतःला "ओपन-शौच मुक्त" (ODF) घोषित केले. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन, सध्याच्या भारत सरकारला महात्मा गांधींचे स्वप्न पूर्ण करायचे आहे आणि 2014-15 ते 2019-20 पर्यंत हा पहिला टप्पा पूर्ण करून 2020-21 ते 2024-2025 पर्यंत स्वच्छ भारत मिशन चा दुसरा टप्पा पूर्ण करून महात्मा गांधींच्या स्वप्नातील भारत स्वच्छ भारताची स्थापना करायची आहे. पाच वर्षांत भारताला घाणमुक्त देश बनवणे, ग्रामीण आणि शहरी भागात सामुदायिक आणि सार्वजनिक शौचालये बांधणे, शाळा व अंगणवाड्यामध्ये शौचालये सोय उपलब्ध करून देणे शौचालयाची नियमित वापर करणे व त्याची सवय विद्यार्थ्यांना लागावी म्हणून माहिती, शिक्षण , संवादाच्या मदतीने जनजागृती करणे ,प्रत्येक घरी नळाद्वारे शुद्ध पाणीपुरवठा करणे , सांडपाण्यावर प्रक्रिया करणे, रस्ते, फुटपाथ आणि परिसर स्वच्छ ठेवणे इ. स्वच्छ भारत अभियान, भारत सरकार, राजकीय पक्ष, स्वयंसेवी संस्था, कॉर्पोरेशन आणि सक्रिय लोकसहभागाच्या मदतीने घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन, प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन, पर्यावरण संरक्षण इत्यादी यंत्रणा उभारून कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंलबजावणीवर भर देण्यात येत आहे.

मुख्य शब्दः स्वच्छता, राष्ट्रीय पातळीवर अभियान, स्वच्छ भारत, सक्रिय लोकसहभाग, ओपन-शौच मुक्त" (ODF)

प्रस्तावनाः

भारत अभियान हे भारताच्या स्वच्छतेसाठी सर्वात मोठे अभियान आहे. यात 10Cr हून अधिक सरकारी कर्मचारी व शाळेतल्या व कॉलेजमधल्या मुलांनी भाग घेतला आहे. विशेष म्हणजे स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण व शहरी अशा दोन्ही भागात राबविले जाते आहे.स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) हे पेयजल व स्वछता मंत्रालयांमार्फत व स्वच्छ भारत अभियान (शहरी) हे शहर विकास मंत्रालयमार्फत राबविले जात आहे ..भारत सरकारच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेचा भाग म्हणून ग्रामीण भारतासाठी पहिला स्वच्छता कार्यक्रम 1954 मध्ये सुरू करण्यात आला. 1981 च्या जनगणनेत ग्रामीण भारतातील स्वच्छता कव्हरेज केवळ 1% होते हे लक्षात घेता. पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता (1981-90) या आंतरराष्ट्रीय दशकादरम्यान, ग्रामीण स्वच्छतेवर अधिक भर देण्यात आला. ग्रामीण लोकसंख्येच्या जीवनाचा दर्जा सुधारणे आणि महिलांना गोपनीयता आणि सन्मान प्रदान करणे या मूलभूत उद्देशाने भारत सरकारने 1986 मध्ये केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम (CRSP) सुरू केला. सन 1999 पासून, 'संपूर्ण स्वच्छता अभियान (TSC)' अंतर्गत मागणी-आधारित दृष्टीकोन स्वीकारण्यात आला.निर्मल भारत अभियान (NBA) 1 एप्रिल 2012 रोजी TSC चा पाठपुरावा कार्यक्रम म्हणून सुरू करण्यात आला. अभिनव धोरण आणि संपृक्तता दृष्टीकोन अवलंबून ग्रामीण समुदायांमध्ये स्वच्छता कव्हरेजच्या स्थितीला गती देणे हा कार्यक्रमाचा उद्देश होता. NBA आवश्यक परिणामते साध्य

करण्यासाठी निर्मळ ग्रामपंचायतींच्या निर्मितीचे काम करण्यात आले. NBA अंतर्गत, वैयक्तिक घरगुती शौचालयांसाठी प्रोत्साहन वाढविण्यात आले आणि मनरेगा सह अभिसरणाद्वारे अतिरिक्त सहाय्य प्राप्त केले गेले. २ ऑक्टोबर २०१४ला ग्रामीण भागासाठी निर्मल भारत अभियानाची पुर्नरचना करून स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) सुरू करण्यात आले या अंतर्गत माहिती, शिक्षण आणि दळणवळण (IEC), मानव संसाधन विकास (HRD) आणि स्वच्छता सुविधांसाठी मागणी निर्माण करण्यासाठी सुरक्षित स्वच्छतेबाबत जागरूकता वाढवण्यासाठी क्षमता निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला. यामुळे लोकांना त्यांच्या आर्थिक स्थितीनुसार इतर सेवा वाहिन्यांद्वारे योग्य पर्याय निवडण्यास मदत झाली.

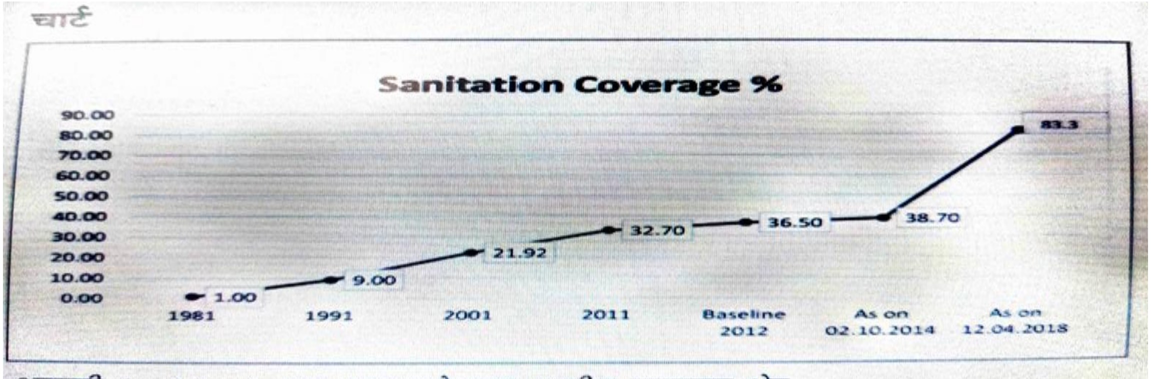

आकृती १. १९८१ च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण स्वच्छता क्षेत्र

दारिद्र्यरेषेखालील (बीपीएल) कुटुंबांना त्यांच्या कामगिरीची दखल घेऊन वैयक्तिक घरगुती शौचालये बांधण्यासाठी आणि वापरण्यासाठी आर्थिक प्रोत्साहन देण्यात आले. कार्यक्रमांमुळे देशातील ग्रामीण स्वच्छता सुधारली आहे. 2011 च्या जनगणनेच्या प्रतिमेत काही प्रगती केली ग्रामीण स्वच्छता कव्हरेज (खाजगी शौचालये असलेल्या भागात) फक्त 33% आढळले. भारताच्या पंतप्रधानांनी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी स्वच्छ भारत मिशन सुरू केले होते. मिशन अंतर्गत, सर्व गावे, ग्रामपंचायती, जिल्हे, राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेश भारताने ग्रामीण भारतात 100 दशलक्ष शौचालये बांधून 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत, महात्मा गांधींच्या 150 व्या जयंतीपर्यंत स्वतःला "ओपन-शौच मुक्त" (ODF) घोषित केले. उघड्यावर शौचास मुक्त वर्तन टिकून राहावे, कोणीही मागे राहू नये आणि घन आणि द्रव कचरा व्यवस्थापन सुविधा उपलब्ध व्हाव्यात याची खात्री करण्यासाठी, मिशन SBM पुढील टप्पा II 2020-21 to 2024-25 म्हणजेच ODF-प्लसकडे वाटचाल करत आहे. स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) च्या फेज II अंतर्गत ओडीएफ प्लस उपक्रम ODF वर्तनांना बळकटी देतील आणि गावांमध्ये घन आणि द्रव कचऱ्याच्या सुरक्षित व्यवस्थापनासाठी लक्ष केंद्रित करतील. स्वच्छ भारत अभियानाचा मुख्य उद्देश आहे की भारत देशातील गावे आणि शहरे ही स्वच्छ राहिली पाहिजे ज्याने करून रोग, आजार पसरणार नाही आणि त्या चे प्रमाण कमी होईल. स्वच्छ भारत अभियानाचे मुख्य हेतु हे भारत देशातील प्रत्येक गावात व शहरात शौचालय बांधणे तसेच रस्ते व पायाभूत सुविधांची स्वच्छता करणे आहे. स्वच्छता ठेवणे हे फक्त सरकारचे काम नाही आहे तर भारतातल्या प्रत्येक व्यक्तीचे कर्तव्य आहे. स्वच्छता ठेवणे ही प्रत्येक व्यक्तीची जबाबदारी आहे. म्हणून देशातल्या प्रत्येक व्यक्तीला स्वच्छतेची आवड असली पाहिजे. आपल्या भारत देशाला स्वच्छ ठेवण्यासाठी सर्व लोकांना पुढाकार घेण्याची गरज आहे. हे काम फक्त सरकार करू शकत नाही तर लोकांनी सुद्धा प्रयत्न केले पाहिजे. या भारत देशाला स्वच्छ भारत बनविण्यास आपण आपले योगदान दिले पाहिजे.

1. वैयक्तिक शौचालयाची किंमत १२,०००रु. ठरविण्यात आली आहे.
2. वैयक्तिक शौचालय उभारण्यासाठी केंद्र - राज्य वाटा ७५:२५ व ईशान्यपूर्व राज्ये व जम्मू -काश्मीरसाठी ९०:१० असाच आहे.
3. शाळांमधील शौचालयांच्या उभारण्याची जबाबदारी मानव संसाधन विकास मंत्रालयाकडे तर अंगणवाड्यामधील शौचालय उभारणीची जबाबदारी महिला व बालविकास मंत्रालयाकडे देण्यात आली आहे.

4. लोकसहभाग व मागणी वाढली पाहिजे यासाठी' स्वच्छतागृहांचा वापर करणे व लोकांच्या वर्तणुकीत सकारात्मक बदल करणे' यावर सर्वाधिक भर दिला जात आहे.

संशोधन समस्या विधान व संशोधन क्षेत्र व व्याप्ती.:

शुद्ध पाणी आणि सुरक्षित स्वच्छता या गोष्टी जगण्यासाठी आवश्यक असून त्याच्या अभावामुळे जगभरातल्या कुटुंबाच्या आरोग्यावर अन्नसुरक्षा वर आणि उदरनिर्वावर परिणाम होऊ शकतो गेल्या काही देशकामध्ये एका मागोमाग एक आलेल्या सरकारांनी मूलभूत गरज आणि मानवी हक्क यासाठी स्वच्छता म्हणून राबविल्या या महिमा द्वारे सुरक्षित स्वच्छतेसाठी हागणदारी मुक्ती मासिक पाळी व्यवस्थापन इत्यादी अनेक आघाड्यावर काम करायचे प्रयत्न केले जात स्वच्छ भारत मिशन यापूर्वी कधी न झालेले मोहीम आहे वागणुकीमध्ये बदल घडवून आणणार ही जगातील सर्वात मोठी मोहीम आहे .

अस्वच्छतेमुळे सुमारे एक लाख बालमृत्यू अति सारासारखे आजारातून होतात जे सहज टाळू शकता येण्यासारखे आहे जागतिक बँकेच्या अंदाजानुसार भारतातील समोर 40% मुले कुपोषित आहे याचे मुख्य कारण म्हणजे अस्वच्छता अर्थव्यवस्थेच्या संभाव्य वाढीवर याचा प्रतिकूल परिणाम होतो. ही प्रतिकूलता राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 6% टक्के इतपत आहे स्वच्छता प्रश्न महिलांच्या सुरक्षेच्या तसेच स्वाभिमानाच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे आज 21 शतक सुरू आहे आगामी काळात आपण एक आर्थिक महासत्ता होणार आहे अशावेळी उघडावरील शौच आणि घाणीला आळा बसायला हवा स्वच्छता आणि साफसफाई हे राष्ट्राचे प्राधान्याचे विषय आहे 2011 च्या जनगणनेत ग्रामीण स्वच्छतेचा सहभाग 29 टक्के वरून 68 टक्के इतका वाढला आहे 23 कोटीहून अधिक लोकांनी उघडावरील शौच बंद केली आहे 193 जिल्हे दोन लाख 35 हजार गावे उघडावरील शौच शोच्यापासून Open Defecation Free ODF मुक्त झाल्याची घोषित करण्यात आलेले आहे स्वच्छ भारत मिशन शौचालय बांधकाम व त्याचा नियमित वापर हे ग्रामीण विकास महत्त्वाच्या त्या विचार या संकल्पनेत केलेला आढळतो विकासासाठी व वाजवी राहणीमानासाठी आवश्यक असणाऱ्या विविध सोयी सुविधांची ग्रामीण भागात कमतरता जाणवते राणीमानाच्या संकल्पनेत शुद्ध पाणी आरोग्य व स्वच्छता. शिक्षण या आवश्यक स्वरूपाच्या गरज आहेत ग्रामीण भागातील स्वच्छतेची परिस्थिती फारशी चांगली नव्हती हे जनगणनेच्या आकड्यावरून लक्षात येते म्हणून स्वच्छता प्रश्न स्वच्छता हीसुद्धा महत्त्वाची गरज असून शौचालयाचे बांधकाम करणे व त्याचा नियमित वापर करणे प्रस्तुत संशोधनासाठी हा विषय निवडण्यात आला आहे स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजनेचा वित्तीय विश्लेषणात्मक अभ्यास संशोधनाचा विषय घेतला आहे.

ग्रामीण भागातील लाभार्थ्यांना स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजने सुरू केलेली आहे तसेच ही योजना संपूर्ण भारतात लागू असून या योजनेचे अध्ययन हे केवळ महाराष्ट्र राज्यातील बुलढाणा जिल्ह्यात पुरते केले जात आहे व त्यासाठी सण 2014 15 ते 2019 20 हा कालखंड निवडण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. महाराष्ट्र राज्यातील बुलढाणा जिल्ह्यातील स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजनेचा अभ्यास करणे
2. जिल्ह्यात योजनेचे उद्दिष्ट पूर्ण झाले किंवा नाही हे पाहणे.
3. योजनेच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणीचा अभ्यास करणे व त्या सोडवण्यासाठी उपाययोजना सुचवणे.

संशोधनाचे गृहितके

1. महाराष्ट्रातील बुलढाणा जिल्ह्यात स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण योजनेची अंमलबजावणी पूर्णपणे झालेली नाही.
2. या योजनेअंतर्गत मिळणाऱ्या अनुदान फारच कमी आहे.
3. योजना राबविताना अनेक प्रकारचा अडचणींना सामोरे जावे लागते.

संशोधन पद्धती व माहिती संकलन:

विश्लेषणाची पद्धती व माहिती संकलनासाठी शास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला जात आहे प्रोफेसर वूलफ यांच्या मते शास्त्रज्ञ शोध प्रक्रियेवर विकसित होते त्याला शास्त्रीय संशोधन पद्धत असे म्हणतात तर सांख्यिकीय तज्ञाच्या मते तथ्यांचे व्यवस्थित निरीक्षण, वर्गीकरण, निर्वचन करणे म्हणजे शास्त्रीय संशोधन पद्धती होय माहिती संकलनाच्या दोन पद्धती आहेत एक प्राथमिक पद्धत व स्रोत दोन द्वितीय पद्धत स्रोत होय यापैकी प्रस्तु संशोधनासाठी द्वितीय पद्धतीच्या सहाय्याने माहिती व आकडेवारी गोळा करण्यात आली आहे व त्यात विविध पुस्तके जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा जिल्हा परिषद प्रकाशित माहिती जिल्हा सामाजिक आर्थिक समालोचन

स्वच्छ भारत मिशन संकेतस्थळ आयएसओ संकेतस्थळ इत्यादीचा समावेश करण्यात आला आहे.

स्वच्छ भारत अभियान वित्तीय विश्लेषण :

स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण यामध्ये हागणदारी मुक्त महाराष्ट्र स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण अंतर्गत 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत संपूर्ण देश हागणदारी मुक्त करण्याची घोषणा माननीय पंतप्रधान यांनी केली तथाप राज्यातील हाकंदरी मुक्त ग्रामपंचायत प्रगती पाहता मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य यांनी संपूर्ण ग्रामीण महाराष्ट्र 2011 हागणदारी मुक्त करण्याची घोषणा केली त्यानुसार राज्यातील सर्व जिल्हे 351 पंचायत समिती व 27 667 ग्रामपंचायती हागणदारी मुक्त झाल्या स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीणच्या अंतर्गत घटक वैयक्तिक शौचालय लाभार्थी घटकांना रु12000/- र केंद्र हिस्सा निधी रुपये 9000/- व राज्य हिस्सा निधी रुपये 3000/- एकूण एकूण रुपये 12000/- अनुदान देण्यात येत होते केंद्र शासनाच्या 28 ऑक्टोबर 2015 च्या पत्रा नवे वैयक्तिक सूचनाच्या प्रोत्साहन अनुदानाच्या हिच्यामध्ये 75 % ते 25 % केंद्र व राज्य वरून 60% ते 40% केंद्र व राज्य हिस्सा असा बदल करण्यात आला आहे

शौचालय संख्या % वापर आणि उघड्यावर शौचाप्रतिबंध हे स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीणचे ध्येय आहे एक ग्राम शौचामध्ये एक कोटी विषाणू व्हायरस दहा लाख जिवाणू आणि 1000 पर्यंत कोष असतात जोपर्यंत गाव पूर्णपणे हागणदारी मुक्त होत नाही तोपर्यंत उघड्या पडलेल्या विषाणूमुळे मौखिक संसर्गजन्य आजार होत राहणार अशा प्रकारे एका व्यक्तीने नव्हे तर समाजाने एकत्र काम करून नव्या चांगल्या सवयी लावून घेतल्या तर आरोग्यदायी भविष्याच्या मार्गावर जाता येईल. केंद्र व राज्य सरकारचा निधीद्वारे लाभार्थ्यांनी शौचालय बांधकाम करून त्याचा वापर करीत आहे ते पुढील तक्त्यावरून दिसून येते वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की 2013-14 या वर्षी योजनेत एकूण शौचालय बांधकाम करण्यात आलेले आहे आर्थिक व भौतिक खर्चाच्या नोंदी संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. बुलडाणा जिल्ह्यातील स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण या योजनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास करतांना प्राथमिक स्वरुपाची माहिती संकलीत करतांना हे लक्षात आले की, बुलडाणा जिल्ह्याची ओळख ही कापसाची बाजारपेठ, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व भौगोलीकदृष्ट्या भिन्नता आहे. त्यामध्ये पं. स. खामगाव, शेगाव, नांदुरा, मलकापूर, मोताळा, जळगाव जामोद व संग्रामपूर या भागात मोठ्या प्रमाणात कापसाची बाजारपेठ असल्याने मोठी आर्थिक उलाढाल होते. त्यामुळे येथील लोकांचे राहणीमान व दर्जा स्वच्छता व आरोग्यदृष्ट्या प्रबळ आहे. तर बुलडाणा, चिखली, मेहकर, लोणार, सिं. राजा, दे. राजा या घाटावरील तालुक्यात शेतीवर आधारीत असल्याने उत्पन्नाच्या बाबतील तफावत दिसून येते. त्यामुळे आर्थिक परिस्थितीचा लोकांच्या राहणीमान आरोग्य व स्वच्छताच्या सुविधा यावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

महाराष्ट्र राज्यातील बुलढाणा जिल्ह्यातील स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण स्वच्छता क्षेत्र चार्ट

StateName:-MAHARASHTRA District Name:-BULDHANA [Format ER 77] Swachh Bharat Mission Target Vs Achievement On the Basis of Detail entered

Sr. No.	Block Name	Total Detail Entered (With & Without Toilet)	Total HH Detail with Toilet	entered for no. of Households not having toilet	स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण अंतर्गत स्वच्छतेमध्ये Coverage of IHHL वर्ष2013 ते 2021-22 पर्यंत वैयक्तिक शौचालय बांधकाम प्रगती %													
				Total (BPL+APL)	in 2013-14	In 2014-2015	In 2015-16	In 2016-17	In 2017-18	In 2018-19	In 2019-20	In 2020-21	In 2021-22	accessing Community	Total HH Covered after BLS	Total HH Covered Including BLS	Balance Uncovered HH	IHHL Coverage (%)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16=[6+7+8+9+10+11+12+13+14]	17=[6+7+8+9+10+11+12+13+14+15+16]	18=[3-17]	29=[28/5]*100
1	BULDANA	38203	12992	25211	711	1231	3269	4120	15353	114	58	1	0	354	24857	38203	0	100
2	CHIKHLI	39337	11280	28057	379	1140	3655	5018	17268	204	46	0	0	347	27710	39337	0	100
3	D. RAJA	14345	4266	10079	350	635	1226	3445	4267	79	1	0	0	76	10003	14345	0	100
4	JALGAONJAMOD	20855	9487	11368	648	688	1019	3330	4854	167	18	0	0	644	10724	20855	0	100
5	KHAMGAON	37655	15465	22190	1356	944	2015	4092	11669	490	76	6	0	1542	20648	37655	0	100
6	LONAR	23084	6697	16387	741	946	1315	3158	10176	8	0	0	0	43	16344	23084	0	100
7	MALKAPUR	20226	10722	9504	482	752	3178	4870	0	0	0	0	0	222	9282	20226	0	100
8	MEHKAR	38732	10656	28076	198	457	2265	4540	20223	67	38	0	0	288	27788	38732	0	100
9	MOTALA	25516	9663	15853	759	753	1296	3216	9818	0	0	0	0	11	15842	25516	0	100
10	NANDURA	22800	9772	13028	382	856	1903	4648	5022	70	1	0	0	146	12882	22800	0	100
11	SANGRAMPUR	21295	10404	10891	1062	1190	1524	3014	3855	90	11	0	0	145	10746	21295	0	100
12	SHEGAON	15863	7299	8564	191	217	1510	5646	157	81	91	0	0	671	7893	15863	0	100
13	SINDKHEDRAJA	28065	8759	19306	698	579	2013	3834	12182	0	0	0	0	0	19306	28065	0	100
Total:-		345976	127462	218514	7957	10388	26188	52931	114844	1370	340	7	0	4489	214025	345976	0	100

Source As per Website Report :https://sbm.gov.in/sbmphase2/Secure/Entry/UserMenu.aspx

महाराष्ट्र राज्यातील बुलढाणा जिल्ह्यातील स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण स्वच्छता क्षेत्र चार्ट वर्ष 2013 ते आज पर्यंत वैयक्तिक शौचालय बांधकाम प्रगती शौचालय वापर करणारी कुटुंबेवर्ष 2013- 14 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 7957, वर्ष 2014- 15 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 10388,वर्ष 2015- 16 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 26188,वर्ष 2016- 17 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 52931, वर्ष 2017-18 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 114844, वर्ष 2018-19 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 1370 वर्ष 2019 -20 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 07 पर्यंत सार्वजनिक स्वच्छ शौचालय व सामुदायिक स्वच्छता शौचालय वापर करणारी कुटुंबे 4489 एकूण कुटुंबे 345976 आहे . स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण महाराष्ट्र राज्यातील बुलढाणा जिल्ह्य स्वच्छता क्षेत्र वर्ष 2019-20 शौचालय वापर करणारी कुटुंबे जिल्ह्य Open Defecation Fee उघड्यावर शोचविधी मुक्त ओपन डेफिनेशन फ्री ODF म्हणून घोषित केले.

निष्कर्ष :

1. स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण योजनेद्वारे लाभार्थ्यांना शासनाकडून स्वच्छालय बांधकाम करण्यासाठी प्रोत्साहन अनुदान दिले जाते ते आजच्या महागाईचा विचार करता फारच कमी आहे त्यामुळे शासनाने या अनुदानात वाढ करायला पाहिजे.
2. या योजनेअंतर्गत शौचालय बांधकाम साठी लाभार्थ्यांची निवड करण्याचे अधिकार संबंधित ग्रामपंचायतीकडे असल्याने त्यामध्ये कोणताही भेदभाव न करता मागणी आधारित जो शौचालय बांधील व त्याचा नियमित वापर करेल यासाठी लाभार्थ्यांची निवड करायला पाहिजे म्हणजे कोणीही शौचालय विना उघड्यावर सोचविधीसाठी जाणार नाही यासाठी ग्रामपंचायतीने लाभार्थीला प्रोत्साहन करायला हवी.
3. या योजनेअंतर्गत शौचालय बांधकाम केली व त्याचा नियमित वापर करणे लाभार्थींना करता दिसत नाही अशावर सक्तीने कायद्याच्या तरतुदीप्रमाणे दंडात्मक कारवाई ग्रामपंचायतीने केली पाहिजे.
4. योजनेचा संपूर्ण अभ्यास केला असता असे दिसून येते की योजना राबविताना अधिकार्‍यांना निधीची कमतरता जाणवते कारण मान्य झालेला निधी काही वेळेस वेळेवर उपलब्ध होत नाही तसेच लाभार्थ्यांना स्वतःचा निधी नसल्याने घराचे बांधकाम वेळेवर पूर्ण होत नाही किंवा ते अपूर्णच राहते त्यामुळे योजनेत ठरलेली उद्दिष्ट पूर्ण होत नाही अशा अनेक प्रकारचे अडचणी योजना राबता येता.
5. स्वच्छता ही एक गंभीर समस्या आहे पर्यावरणासोबत स्वच्छता राखणे प्रत्येकाची वैयक्तिक गरज आहे तरच पर्यावरण व स्वच्छता टिकेल तर आरोग्य व मानव टिकेल.

संदर्भसूची:

1. https://mr.wikipedia.org/wiki/
2. https://marathihub.net/swachhata-abhiyan
3. www.zpbuldhana.maharashtra.gov.in
4. www.buldhana.nic.in
5. www.sbm.gov.in
6. www.maharashtra.gov.in
7. www.india.gov.in
8. www.indiabudget.gov.in
9. www.wsso.org.in
10. www.sbm.gov.in
11. जिल्हा परिषद व पंचायत समिती कार्यालय वित्तीय अहवाल. परिपत्रके. विभाग कार्यालय अहवाल.
12. स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण मार्गदर्शिका २०१४ व २०२०
13. निर्मल भारत अभियान मार्गदर्शिका २०१२
14. स्वच्छ भारत मिशन ग्रामीण मार्गदर्शक तत्वे

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

परिसराची स्वच्छता व सार्वजनिक आरोग्य

प्रा.डॉ. संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ
मराठी विभाग,
श्री संत सावता माळी ग्रामीण महाविद्यालय, फुलंब्री

प्रस्तावना

परिसर स्वच्छतेमध्ये खालील गोष्टी येतात. घराची व परिसराची स्वच्छता हे आरोग्याचे महत्वाचे अंग आहे. यातले बरेचसे प्रश्न हे निकृष्ट राहणीमान असल्यामुळे निर्माण होत असतात. याबद्दल समाजामध्ये जाणीव जागृती करणे महत्वाचे आहे. परिसर स्वच्छतेचे महत्व हे जाणून घेत असतानाच अस्वच्छतेमुळे अनेक रोग, आजार होतात. हे लक्षात येते. सांडपाण्याची व्यवस्था नसल्यामुळे सगळीकडे घाणीचे साम्राज्य निर्माण होते व अशा अस्वच्छतेमुळे डासांची निर्मिती होते. डासांमुळे होणारे आजार व त्याचा प्रादुर्भाव ह्या महत्वाच्या गोष्टी आपण पाहणार आहोत. परिसर स्वच्छता ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे. परिसर स्वच्छ ठेवणे ही गोष्ट वैयक्तिक व सामूहिक दृष्टीने खूप महत्वाची आहे/ या परिसराचा परिणाम आपल्या आरोग्यावर होत असतो. म्हणून परिसर स्वच्छतेमध्ये लोकांना योग्य व पुरेसा आहार, शुद्ध पाणी आपल्या मुलांना योग्य वेळी लस टोचून घेतली असती तर फारसे आजार उद्भवलेच नसते. वैयक्तिक स्वच्छतेइतकेच परिसर स्वच्छतेला महत्त्व आहे. आपले घर व त्याचा परिसर स्वच्छ ठेवला तरच आपल्या गावाचे आरोग्य चांगले राहण्यास मदत होईल. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते ६०% आजार किंवा रोग सुरक्षित/ शुद्ध पिण्याच्या पाण्याच्या व योग्य परिसरस्वच्छतेच्या अभावामुळे होतात. विशेषतः कुपोषित बालकांवर अशुद्ध पाणी, प्रदूषित परिसरच प्रतिकूल परिणाम करतो.

परिसर स्वच्छ ठेवणे ही सामूहिक जबाबदारी आहे. परिसर स्वच्छता एकदाच करून भागणारी गोष्ट नाही तर सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. परिसर स्वच्छतेमध्ये खालील गोष्टी येतात. शुद्ध हवा, स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा, सार्वजनिक ठिकाणची स्वच्छता, पाळीव प्राण्यांची देखभाल, घरातील स्वच्छता, शेण व कचऱ्याची विल्हेवाट, सांडपाण्याची विल्हेवाट. या सर्व गोष्टींचा समावेश करता येईल पण या सर्व गोष्टीची विल्हेवाट कशी करावी यावर विचार करणे आवश्यक आहे.

आरोग्य संपन्न किंवा निरोगी पर्यावरणीय परिस्थिती निर्माण करण्याची कृती किंवा प्रक्रिया म्हणजे 'सार्वजनिक स्वच्छता' होय. सार्वजनिक आरोग्य म्हणजे समाजाच्या किंवा एकूण लोकसंख्येच्या आरोग्याची अवस्था होय. लोकांच्या आरोग्याचे रक्षण करणे, त्यांची गुणवत्ता वाढविणे व ते सुधारणे यांसाठी समाजाने संघटित केलेल्या प्रयत्नांना 'सार्वजनिक आरोग्य' म्हणतात. यामध्ये विविध विज्ञानशाखा, कौशल्य व लोकसमजुती यांचा समावेश होतो, म्हणजे सामूहिक कृतींद्वारे आरोग्य टिकविण्याच्या व सुधारण्याच्या दृष्टीने या प्रणालीचा उपयोग करतात. सार्वजनिक आरोग्यविषयक कार्यक्रम व सेवा आणि त्यात कार्यरत असलेल्या संस्था यांमध्ये रोगांचा प्रतिबंध करणे, समग्र लोकसंख्येच्या आरोग्यविषयक गरजा भागविणे यांच्यावर भर देतात. रोगांचे प्रमाण, अकाल मृत्यू, शारीरिक दौर्बल्य, अस्वास्थ्य, कुपोषण इ. कमी करणे हे सार्वजनिक आरोग्याचे पूरक उद्दिष्ट असते.

सार्वजनिक स्वच्छता :

सार्वजनिक स्वच्छता हे सार्वजनिक आरोग्याचे एक महत्त्वाचे अंग आहे. रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण करण्यासाठी पर्यावरणाचे नियमन करणाऱ्या यंत्रणा विविध प्रयत्न करतात. असे प्रयत्न सार्वजनिक स्वच्छतेचाच भाग असतात. सार्वजनिक स्वच्छतेत व्यक्तिगत स्वच्छताही अंतर्भूत असते. कारण व्यक्तिगत स्वच्छतेमुळे समाजाचे रोगांपासून रक्षण करण्याच्या कामाला मदत होते. अनेक प्रकारचे व्यवसाय व विविध शासकीय यंत्रणा समाजाच्या आरोग्य रक्षणासाठी एकत्रितपणे काम करतात. पिण्याच्या तसेच वापरावयाच्या पाण्यावर संस्करण करणारी संयंत्रे, वा हितमलावर (सांडपाण्यावर) संस्करण करणारी संयंत्रे यांचे अभिकल्प (आराखडे) तयार करणे व ही संयंत्रे व्यवस्थित चालू ठेवणे ही कामे स्वच्छता अभियंते करतात. निरोगी पर्यावरण वृद्धिंगत करण्याला साहाय्यभूत ठरतील असे कायदे तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे काम शासकीय यंत्रणा करतात. अन्न व खाद्यपदार्थांवर संस्करण वा प्रक्रिया करणे आणि त्यांचे वाटप करणे, घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावणे, तसेच पाण्यावर व वाहितमलावर

संस्करण करणे ही सार्वजनिक स्वच्छतेची कामे आहेत. शिवाय हवेचे प्रदूषण व कृंतक (कुरतडणारे) प्राणी यांचे नियंत्रण करण्याचे कामही सार्वजनिक स्वच्छतेत येते.

अन्नसंस्करण व पाण्यावरील संस्करण :

सूक्ष्मजंतू, व्हायरस, कृमी व इतर जीव आणि रासायनिक विषारी द्रव्ये यांच्या मुळे खाद्यपदार्थ व पेये यांचे सहजपणे संदूषण होते. तयार खाद्यपदार्थ व पेये यांचे नियंत्रण सर्वसाधारणपणे शासकीय यंत्रणा करतात. या यंत्रणा पशुपक्ष्यांच्या कत्तलीपूर्वी व कत्तलीनंतरही मांस परीक्षण करतात. तसेच खाद्य पदार्थांवरील संस्करण, त्यांच्यावर लावावयाच्या खुणेच्या चिठ्ठ्या व त्यांची आवेष्टने यांची ही तपासणी यायंत्रणा करतात. शिवाय खाद्य पदार्थ व पेये यांच्या वाटपावरही या यंत्रणा लक्ष ठेवतात. एकूणच खाद्य पदार्थांचे उत्पादन, संस्करण, हाताळणी इत्यादींसाठी असलेल्या आवश्यक कायदेशीर बाबींची अंमलबजावणी या यंत्रणा न चुकता करतात.

पिण्यासाठी, स्वयंपाक, स्नान, पोहणे, धुलाई इत्यादींसाठी पाणी वापरतात. पाण्याचा वापर होण्यापूर्वी त्यावर संस्करण होणे गरजेचे असते. संस्करण न केलेल्या पाण्यात पुष्कळदा सूक्ष्म जंतू, व्हायरस व इतर रोगकारक सूक्ष्मजीव असू शकतात. त्याला दुर्गंधी येऊ शकते ते बेचव असू शकते किंवा क्षारयुक्त खनिजद्रव्ये असल्याने ते धुलाईसाठी वापरणे गैरसोईचे होते. शहरे, गावे व खेडी यांना जलाशय तसेच भूमिजल यांतून पाणीपुरवठा होतो. अशा जलस्रोतांधील पाणी नळांद्वारे जलसंस्करण संयंत्राकडे पाठवितात. तेथे रासायनिक व भौतिक प्रक्रिया करून पाणी शुद्ध करतात, असे शुद्ध पाणी बहुधा भूमिगत नळांमार्फत घरे, इमारती, कारखाने इ. ठिकाणी पुरवितात. ग्रामीण भागातील पाणीपुरवठ्यातील शुद्धीकरणाला १९०० पासून मोठ्या प्रमाणात सुरुवात झाली. इतर कोणत्याही सार्वजनिक आरोग्यविषयक उपायांपेक्षा या उपायामुळे मानवाचे आयुर्मान वाढण्यास अधिक मदत झाली. विषमज्वर , आमांश व पटकी या रोगांना कारणीभूत होणारे सूक्ष्मजीव प्रदूषित पाण्यात दीर्घकाळ टिकून राहू शकतात. या रोगांचा प्रसार रोखण्यासाठी पाण्याच्या प्रदूषणावर प्रतिबंधक उपाय योजणे हे अत्यावश्यक काम असते. विहिरींवर जलाभेद्य आच्छादन घालणे हा ग्रामीण भागातील पाणीपुरवठ्यामध्ये पृष्ठभागावरून होणारे प्रदूषण रोखण्याचा महत्त्वाचा उपाय आहे.

सरोवरे, तलाव वगैरेंमधून पृष्ठभागावरील कालवे व पाटयांतून पुरविण्यात येणाऱ्या पाण्याचे शुद्धीकरण अवसादन (निवळण्याचीक्रिया), गाळणे व क्लोरिनीकरण यांद्वारे करतात. पाणी साठविण्याच्या टाकीत ॲल्युमिनियम सल्फेट टाकून अवसादन करतात. ॲल्युमिनियम सल्फेटामुळे पाण्यातील मातीचे अधिक सूक्ष्म कण व पाण्यातील इतर अनिष्ट निलंबित द्रव्याचे कण संकलित होतात म्हणजे एकत्र येऊन अधिक मोठे कण तयार होतात. ते खाली बसू शकतात किंवा असे पाणी बारीक वाळूमधून गाळल्यास त्यातील हे मोठे संकलित कण काढून टाकले जातात. अखेरीस क्लोरिनाच्या विद्रावाने क्लोरिनीकरण करून पाणी शुद्ध केले जाते. मानवनिर्मित अपशिष्टांमुळे प्रदूषित झालेले पाणी ओळखण्यासाठी कोलोनदंडाणू उपयुक्त ठरतो. म्हणजे पाणी प्रदूषित असल्याचा तो निदर्शक असतो. क्लोरिनामुळे असे जीव मरतात म्हणून पाण्याच्या शुद्धीकरणासाठी क्लोरीन मोठ्या प्रमाणात वापरतात.

घनकचऱ्याची विल्हेवाट:

घनकचरा हा सार्वजनिक स्वच्छतेमधील एक महत्त्वाची समस्या आहे. यामध्ये गावातील व शहरातील मानवनिर्मित केरकचरा तसेच शेती, खाणकाम, औद्योगिक उत्पादने इत्यादींमधून बनलेल्या टाकाऊ उपपदार्थांचाही अंतर्भाव असतो. अशा उपपदार्थांत प्राण्यांची कलेवरे, शेतात वापरलेली वरखते, लाकडाचा भुसा, कारखान्यातील धातूंचा निरूपयोगी भाग तसेच खाणीतील दगडी कोळशाचे तुकडे, धातूंचे कण, इलेक्ट्रॉनिक अपशिष्ट इ. असतात. घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याच्या बहुतेक पद्धतींमुळे पर्यावरणीय समस्या निर्माण होऊ शकतात. उदा., घनकचऱ्याचे उघडे ढिगारे, उकिरडे वाईट दिसतात. त्यांची दुर्गंधी दूरपर्यंत येऊ शकते. तेथे रोग वाहक उंदीर व इतर प्राण्यांची राहण्याची सोय होते. घनकचरा जाळल्यास धूर होतो व त्यामुळे हवा प्रदूषित होते. तथापि, घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याच्या जागा व तो जाळण्याच्या भट्ट्या योग्य वापरल्यास त्यांच्या मुळे पर्यावरणाची हानी बऱ्याच कमी प्रमाणात होते.

सार्वजनिक आरोग्य :

या संज्ञेने संपूर्ण समाजाच्या आरोग्याची अवस्था दर्शविली जाते. रोगांचा प्रतिबंध तसेच शारीरिक व मानसिक आरोग्य, स्वच्छता, यांचे संवर्धन, संसर्गाचे नियंत्रण करणे, आरोग्य सेवा संघटित करणे आणि मानवी आयुर्मान वाढविणे. या गोष्टी सार्वजनिक आरोग्यात येतात. सार्वजनिक जीवनातील प्रश्न हाताळताना माणसांमध्ये ज्या सर्वसाधारण परस्परक्रिया घडतात त्यांतून आरोग्यात

सुधारणा करणे, रोगांचा प्रतिबंध करणे व त्यावर उपचार करणे या गोष्टी लक्षात आल्या असून सार्वजनिक आरोग्याच्या संकल्पनेत त्यांचा अंतर्भाव करतात. सार्वजनिक आरोग्याशी अनेक विज्ञान शाखा व तंत्र यांचा संबंध येतो. यांपैकी रोग परिस्थिति विज्ञान व जैवसांख्यिकी ही सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने मूलभूत महत्त्व असलेली विज्ञाने आहेत. यांच्या मदतीने आरोग्याची पातळी मोजतात व आरोग्यविषयीच्या समाजातील प्रवृत्ती किंवा समजुती यांचे मोल ठरवितात. रोग परिस्थिति विज्ञान ही प्रबळ संशोधन पद्धती आहे. या संशोधनाने रोगाची कारणे ओळखता येतात. अनेक परिस्थिती कशा उद्भवतात व विनाशकारक जोखमी कोणत्या ते ठरविण्यास हे संशोधन उपयुक्त असते. उदा., ॲक्वायर्ड इम्युनो डिफिशिअन्सी सिंड्रोम (एड्स) या विकाराला कारणीभूत असणाऱ्या ह्यूमन इम्युनो डिफिशिअन्सी व्हायरसाने (एच्आय्व्ही) होणाऱ्या संसर्गाचे स्वरूप स्पष्ट करण्याचे हे मुख्य तंत्र आहे. पर्यावरणामधील जैव, रासायनिक व भौतिकीय संकटे वा जोखिमा ओळखणे दोष दाखविणे व ते सुधारणे यांसाठी सूक्ष्मजीव विज्ञान, विषविज्ञान इ. अनेक विज्ञान शाखांचा उपयोग होतो. सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने सामाजिक व वर्तनविषयक शास्त्रे अधिक महत्त्वाची झाली. कारण निरुद्योगीपणा (वानिष्क्रियता), एकाकीपणा, व्यक्तिमत्त्व व तंबाखूसारखे व्यसन या बाबींमुळे अकालमृत्यू व विकलांगता आणणारे चिरकारी रोगयांचे प्रमाण वाढण्यास साहाय्य होते.

समाजाच्या हितासाठी पर्यावरणाचे नियमन करणे व त्यावर ताबा ठेवणे यांकडे विशेष लक्ष पुरविले जाते. अशा प्रकारे सार्वजनिक आरोग्यविषयक कार्याचा संबंध गृहबांधणी, पाणीपुरवठा व खाद्यपदार्थ यांच्याशी येतो. सार्वजनिक आरोग्य टिकविणे व सुधारणे हे व्यापक क्षेत्र असून सार्वजनिक वैद्यक हे त्याचे एक अंग आहे. अशा प्रकारे बांधकाम व्यावसायिक, वास्तुविशारद, स्वच्छता अभियंते, तापनववायुवीजन अभियंते, कारखाने व अन्ननिरीक्षक, समाजशास्त्रज्ञ व मानसशास्त्रज्ञ, रसायनशास्त्रज्ञ, भौतिकी विदवविषवैज्ञानिक अशा अगदी भिन्न क्षेत्रांतील तज्ञांचा सामाजिक वैद्यकाशी संबंध येतो. काम करण्याच्या ठिकाणी असणाऱ्या व्यक्तिगत आरोग्य सुविधा, सुरक्षितता व समाजकल्याण यांच्याशीही व्यावसायिक सार्वजनिक वैद्यकाचा संबंध येतो. ज्या पर्यावरणात व्यक्ती काम करते, त्यातील जोखीम कमी करणे हा सार्वजनिक वैद्यकाचा हेतू असतो. सार्वजनिक आरोग्य टिकविणे, त्याचे रक्षण करणे व प्रत्यक्षात ते सुधारणे यांसाठी माहिती गोळा करण्याच्या विशिष्ट पद्धती वापरतात. या पद्धतींद्वारे आढळलेल्या महत्त्वाच्या बाबी कृती करून प्रत्यक्षात आणण्यासाठी व्यावसायिक व्यवस्था व यंत्रणायांची गरज असते. लोकांमध्ये आढळणाऱ्या रोगाचे वर्णन व खुलासा करण्यासाठी रोगपरिस्थिति वैज्ञानिकांनी मिळविलेल्या आकडेवारीची मदत होते. यासाठी आहार, पर्यावरण, प्रारण (तरंगरूपीऊर्जा) किंवा धूम्रपान यांचा रोग उद्भवण्याशी व त्याचा प्रसार होण्याशी असलेला संबंध स्पष्ट करतात. याच्याआधारे शासकीय यंत्रणा कायदे व नियम तयार करते. विलग्नवास सक्तीचा करून साथीच्या रोगाच्या संसर्गावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शासन यंत्रणा उभारते. उदा., संसर्गजन्य रोगाचा देशात शिरकाव होऊ नये म्हणून बंदरे व विमानतळ या ठिकाणीअसलेली तपासणी यंत्रणा.

सार्वजनिक आरोग्यविषयक विविध संकल्पना कशा विकसित झाल्या, तसेच विकसित व विकसनशील देशांत सार्वजनिक आरोग्यविषयक प्रश्न हाताळण्याच्या संघटनात्मक व प्रशासकीय पद्धतींची रूपरेषा इत्यादींची कल्पना पुढील माहितीवरून येईल. सार्वजनिक आरोग्याचे प्रश्न, साधनसंपत्तीच्या मर्यादा, सार्वजनिक आरोग्याशी निगडित असलेल्या कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण इ. घटक सार्वजनिक आरोग्यसेवा प्रणालीचा आराखडा तयार करतानाविचारात घ्यावे लागतात.

आरोग्य समस्या व अडथळे :

विकसनशील देशांत लोकांना आरोग्यसेवा पुरविण्याच्या कामात अनेक अडचणीयेतात आणि त्यांच्यामध्ये अनेक परस्पर निगडित प्रश्न उद्भवतात. रोगांचे धोके व आरोग्यविषयक जोखमी यांचे स्वरूप, अपुरी व सदोष साधनसंपत्ती, आरोग्यप्रणालीचा आराखडा आणि या प्रणालीतील आरोग्यसेवकांचे शिक्षण यांतून हे प्रश्न निर्माण होतात. विकसनशील देशांतील आरोग्य कार्यक्रमांवरून बेतलेले कार्यक्रम आणि त्यांमध्ये राष्ट्रीय व कौटुंबिक पातळ्यांवर होणारी गुंतागुंत हे झपाट्याने वाढत असणाऱ्या लोकसंख्येशी निगडित असलेले तणाव आहेत. वेगवेगळ्या देशांतील रोग, ते आढळण्याची त्वरा व रुग्णांचे वयोगट यांत भेद आढळतात. काही देशांतील लोकांचे आयुर्मान हे अन्य काही देशांच्या तुलनेत बरेच कमी असते. विकसनशील देशांतील बालमृत्यूंचे प्रमाण उच्च असणे हे यामागील प्रमुख कारण असते. अतिसार, श्वसनमार्गाचा व श्वसनमार्गाद्वारे होणारा जंतुसंसर्ग व कुपोषण ही

विकसनशील देशांतील बालकांच्या आजारांची व मृत्यूची प्रमुख कारणे आहेत. या कारणांचा तेथील संस्कृती, रीतिरिवाज व आर्थिक परिस्थिती यांच्याशी निकटचा संबंध असतो. अनारोग्यकारक परिसर व साधे दुर्लक्ष वा हेळसांड यांतून मुलांचे नुकसान होते.

उपायाची प्रतीक्षा असलेल्या रोगांविषयीच्या समस्या :

नियंत्रणाखाली आलेल्या रोगांच्या परिणामकारक औषधांना दाद न देणाऱ्या सूक्ष्मजंतू, सूक्ष्म जीव व व्हायरसांच्या नव्या जाती हे सार्वजनिक आरोग्यापुढील सर्वांत गंभीर आव्हान आहे. गुप्तरोगांचा प्रश्न जुना असून ते वाढत्या प्रमाणात आढळत आहेत. परजीवींमुळे होणाऱ्या नवनवीन रोगांचा प्रसार झालेला आढळतो. कारण माणसाने त्यांच्या पर्यावरणात बदल घडवून आणले. उदा., सिंचनाची सोय असलेल्या व मानवनिर्मित सरोवरांच्या क्षेत्रांत आढळणाऱ्या सिस्टोसोमिॲसिस या रोगाची वाढ झाली. व्यापक प्रमाणातील कुपोषण, विशेषतः बालकांमधील प्रथिनकॅलरीविषयक कुपोषण ही समस्या सुटायची राहिली आहे. या कुपोषणाचा मुकाबला करण्यासाठी प्रथिनांनी समृद्ध असलेल्या पूरक अन्नाचा पुरवठा व अधिक प्रभावशाली शैक्षणिक कार्यक्रम यांचा विकास करण्यात येत आहे.

बहुव्यापक सार्वजनिक आरोग्यसेवा :

एकाच रोगाशी निगडित असलेले कार्यक्रम आणि रोग निवारण्याच्या व प्रतिबंधाच्या अलग अलग असलेल्या सेवा यांच्यामुळे पूर्वीच्या आरोग्यसेवा विखंडित स्वरूपाच्या होत्या. त्यांचे संघटन करण्याऐवजी आरोग्य सेवांच्या अधिक बहुव्यापी प्रणालीपुढे येत आहेत. आरोग्याचा पुरस्कार, रोगाचा प्रतिबंध व रुग्णाला बरे करून त्याचे पुनर्वसन करणे या गोष्टी एकत्रित सेवांच्या एका जाळ्यात आणले असून हे जाळे पूर्ण समाजाच्या दृष्टीने निर्माण केलेले असते.

राष्ट्रीय आरोग्य नियोजन :

आरोग्य सेवांविषयीच्या मर्यादित साधन संपत्तीची वाटणी असंख्य लोकांमध्ये करताना याविषयी निर्णय घेणाऱ्यांसमोर गुंतागुंतीची परिस्थिती निर्माण होते. परिणामी आरोग्यविषयक नियोजनाची प्रक्रिया तसेच अधिक प्रभावशाली आरोग्यसेवा प्रणालींचा आराखडा तयार करण्याची क्रिया यागोष्टींवर अधिकाधिक भर दिला जातो. अनेक देशांच्या आरोग्य विभागांत किंवा राष्ट्रीय नियोजन संघटनेत आरोग्यविषयक नियोजन करणारे गट निर्माण झाले आहेत. यामुळे सार्वजनिक आरोग्यविषयक कार्यक्रमांचे नियोजन, अंदाजपत्रक, अंमलबजावणी व मूल्यमापन यांमध्ये निकटचा समन्वय साधणे ही राष्ट्रीय आरोग्य नियोजनातील महत्त्वाची बाब झाली आहे.

भारतातील आरोग्य शिक्षण व आरोग्य संवर्धन ही कामे सेंट्रल हेल्थ एज्युकेशन ब्यूरो या विभागाने ६ डिसेंबर १९५६ रोजी सुरू केली व त्याची पुढील उद्दिष्टे आहेत: (१) आरोग्य व कुटुंब कल्याण विभागाच्या योजना, कार्यक्रम व कामगिरी यांचा खुलासा करणे. (२) आरोग्यवर्तन, आरोग्य शिक्षणाची प्रक्रिया व साहाय्य यांविषयी आराखडा तयार करणे, मार्गदर्शन करणे आणि संशोधन करणे. (३) देशातील आरोग्यविषयक विविध प्रश्न व कार्यक्रम यांसाठी लागणाऱ्या आरोग्य संवर्धन व शिक्षण यांविषयीच्या साहित्याचे आद्य नमुने तयार करणे व त्यांचे वाटप करणे. (४) आरोग्य शिक्षण व संशोधन पद्धती यांमध्ये आरोग्य व समाजकल्याण विषयक काम करणाऱ्या निष्णात मंडळींना प्रशिक्षण देणे आणि प्रशिक्षणाचे प्रभावी पद्धतिशास्त्र व साधने यांचा विकास करणे. (५) शाळेतील मुलांच्या आरोग्य शिक्षणासाठी शाळा व शिक्षकांच्या प्रशिक्षण संस्था यांना मदत करणे. (६) राज्य, जिल्हा व इतर पातळीवर काम करणाऱ्या आरोग्यशिक्षण गटांच्या कार्याला व संघटित प्रणालीला मार्गदर्शक सूचना करणे. (७) आरोग्य शिक्षणाच्या कामात गुंतलेल्या अधिकृत व अनधिकृत यंत्रणांना तांत्रिक मदत देणे व त्यांच्या कार्यात समन्वय साधणे. (८) आरोग्य शिक्षणविषयक कार्याच्या संवर्धनासाठी आंतरराष्ट्रीय यंत्रणांशी सहकार्य करणे.

सदर ब्यूरोपुढील महत्त्वाची कामे करतो : विविध पातळीवर काम करणाऱ्या आरोग्य व आरोग्येतर व्यावसायिकांना ब्यूरो अल्पकालीन व दीर्घकालीन प्रशिक्षण कार्यक्रमांची माहिती देतो. आरोग्य शिक्षणविषयक दोन वर्षांच्या पदव्युत्तर पदविकेचा अभ्यासक्रम ब्यूरो चालवितो. वैद्यकीय अधिकारी, परावैद्यकीय (वैद्यकबाह्य) कर्मचारी, शैक्षणिक क्षेत्रातील निष्णात प्रशिक्षक, देशातील वैद्यकीय तसेच परिचारिका महाविद्यालये येथील पदवीपूर्व व पदव्युत्तर अभ्यासक्रम करणारे विद्यार्थी यांच्यासाठी अल्पकालीन म्हणजे सामान्यपणे एका आठवड्याचे अभ्यासक्रम असतात. आरोग्य शिक्षण व आरोग्यसंवर्धन यांचे अल्पकालीन अभ्यासक्रमही या ब्यूरोमार्फत घेतले जातात. भिन्न प्रकारच्या आरोग्यविषयक बाबींवरील आरोग्यशिक्षण व आरोग्य-संवर्धन यांविषयीच्या मूळ नमुन्याच्या स्वरूपातील साहित्य ब्यूरोमार्फत तयार केले जाते. उदा., जाहिराती, पत्रकेपुस्तिका, दृक्श्राव्य साहित्य, छापील व

इलेक्ट्रॉनीय माध्यमांतील साहित्य इ. तसेच प्रसंगविशेषी वर्तमानपत्राचे अंक ब्यूरो काढतो किंवा वर्तमान पत्रात जाहिराती देतो. गरीब व गरजू लोकांना आर्थिक मदत करण्यासाठी १९९७ मध्ये राष्ट्रीय आरोग्य निधी स्थापन केला आहे.

दुर्गम भागांत राहणाऱ्या, सर्वांत गरीब अशा ग्रामीण व्यक्तीला सहज साध्य, परवडणारी व विश्वासार्ह उत्तम आरोग्यसेवा देण्यासाठी राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मिशन १२ एप्रिल २००५ रोजी सुरू झाले. पाणी, स्वच्छता, शिक्षण, पोषक आहार, सामाजिक व लैंगिक समानता या आरोग्याशी संबंधित असलेल्या बाबींच्या संबंधातील कृती मिशन एकाचवेळी करण्याचा प्रयत्न करते. भारतातील सार्वजनिक आरोग्याची परिस्थिती कशी आहे हे जाणण्यासाठी अनेक स्वतंत्र सर्वेक्षणे अभ्यास केले जातात. त्यांवरून मिशनने केलेल्या प्रगतीचा आढावा घेतात. यातून आरोग्यनिदर्शकांसंबंधीच्या पुढील महत्त्वपूर्ण बाबी लक्षात आल्याः भारतातील आरोग्यविषयक परिस्थिती समाधानकारक नाही. आरोग्य स्थिती निश्चित करणाऱ्या अनेक बाबींवर लक्ष ठेवून त्यांत सुधारणा करणे हे अतिशय मोठे काम आहे. सामाजिक मालकी, लवचिक वित्तपुरवठा, मनुष्यबळाच्या व्यवस्थापनातील नाविन्यपूर्ण गोष्टी इत्यादीं सहगुणवत्तायुक्त सेवा देणे, दुर्मिळ साधनसंपत्ती कार्यक्षमपणे वापरणे व स्थानिक पातळीवरील घरगुती बाबतींत सेवांची हमी देणे इ. बाबी आवश्यक आहेत. सार्वजनिक आरोग्य हा राज्यांचा विषय असल्याने हे मिशन राज्यांबरोबर सहकार्य करते. आणि अधिक साधनसंपत्ती वापरून अर्थपूर्ण सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रयत्न करते. याबाबतींत राज्य सरकारांना कार्यप्रवृत्त करण्यातच मिशनचे यश सामावलेले आहे. मिशन अशासकीय संस्थांबरोबरही सहकार्य करते. भारतातील ग्रामीण लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या सु. ७५ टक्के आहे. मात्र एवढ्या लोकसंख्येमागे दरवर्षी तीस हजार डॉक्टर (एम्. बी. बी. एस्. पदवीधर) तयार होऊनही कधीच सव्वीस हजारांहून जास्त डॉक्टर ग्रामीण भागात नव्हते. स्थापनेपासून आतापर्यंत या मिशनने बरेच काम केले आहे. मिशनच्या कार्यातून पुढील प्रकारची कामे होण्यास मदत होते. सार्वत्रिक लसीकरण मोहिम, सुरक्षित प्रसूती, नवजात बालकाची निगा, पाण्याद्वारे होणाऱ्या व संसर्गजन्य रोगांचा प्रतिबंध, सुधारित पोषक आहार व घरगुती स्वच्छतागृहांचा पुरस्कार यांसारख्या कामांना मिशनचे साहाय्य मिळते. यांशिवाय गांधीग्राम इन्स्टिट्यूट ऑफ रूरल हेल्थ अँड फॅमिली वेल्फेअर ट्रस्ट, जननी सुरक्षा योजना, पल्स पोलिओ लसीकरण मोहीम इत्यादीं मार्फत ही सार्वजनिक आरोग्याशी निगडित कामे भारतात केली जातात.

संदर्भ:

1. डॉ. संजय तिवारी डॉ. श्रीमती शैलप्रभा कोष्टा - ग्रामीण विकास (सरकार की विविध योजनाए) २०११, ओमेगा पब्लिकेशन, नई दिल्ली.
2. डॉ. गावडे एस. एम.- कोल्हापूर जिल्ह्यातील जलस्वराज प्रकल्प : समाजशास्त्रीय अभ्यास, फेब्रुवारी २०२१, अप्रकाशित पीएच.डी. शोधप्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.
3. जारे रमेश, स्वच्छतेचे धनी २००२, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई.
4. योजना जुलै २०१८, महाराष्ट्र शासन
5. वाघेला अनिल एस. - स्वच्छता का समाजशास्त्र २०१५, क्ल्पाज पब्लिकेशन, दिल्ली.
6. पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था, पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग अहवाल २०११, सुजल निर्मल मासिक जून २०१२
7. महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती, अधिनियम, १९६१
8. लोकराज्य मासिक जुलै २०१८.
9. Halland, W.W. Detels, R. Knox, G., Eds., Oxford Textbook of Public Health, 1997.
10. Lanza, Robert, Ed. Medical Science and the Advancement of World Health, 1985.
11. Last, J. M. Public Health and Human Ecology, 1998.
12. World Health Organization, Comp., Global Strategy for Health for All by the Year, 2000, 1981

स्वच्छ भारत अभियानातील ग्रामीण लोकसहभाग

लव्हाळे दत्ता रामनारायण
संशोधक विद्यार्थी
स्वा. रा. ती. म. वि., नांदेड

भारतीय स्वातंत्र्याच्या विविध चळवळी व आंदोलनावर महात्मा गांधी यांचा विशेष प्रभाव होता. या स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या कार्यात लोकांचा सहभाग अधिक वाढावा व भारतातील संपूर्ण ग्रामीण जनता यात सहभागी व्हावी असे महात्मा गांधी यांना वाटायचे. यातून ते विविध उपक्रम राबवत असत. स्वच्छता, श्रमदान, ग्रामसफाई, स्वावलंबन, स्वदेशी राष्ट्रीय शिक्षण या विविध उपक्रमातून ग्रामीण भारताचा विकास घडूण येण्यास मदत होईल असे त्यांना वाटायचे. ज्यामुळे ग्रामीण जनता स्वच्छ निरोगी, आत्मनिर्भर, स्वावलंबी जीवन उपभोगतील त्यांच्यातील द्वेश, द्वंद, स्पर्ष, अस्पर्श, जाती भेद कमी होईल. हा उद्देश महात्मा गांधी याचा होता. ही बाब लक्षात घेऊन मा. पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी दि. 02 ऑक्टोंबर 2014 या दिवशी महात्मा गांधी यांच्या जयंतीचे औचीत्य प्रसंग राजधानी दिल्ली या ठिकाणी महात्मा गांधी यांच्या समाधी स्थळाला अभिवादन करून स्वच्छ भारत अभियानाची सुरूवात केली.

पंतप्रधानांनी स्वतः हाता झाडू घेऊन समाधीस्थळावर साफ सफाई केली व संपूर्ण देशवाशियांना स्वच्छ भारत बनवण्यासाठी ग्रामसफाई स्वच्छतेसंबंधी आव्हाण केले. स्वच्छ भारत बनवण्यासाठी प्रत्येक गाव, भाहर, कस्बा स्वच्छ झाले पाहिजे असा संदेश त्यांनी दिला. संपूर्ण भारत 2022 पर्यंत पूर्णतः स्वच्छ झाला पाहिजे हिच खरी आदरांजली म. गांधी यांना असेल हेच उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून या कार्यक्रमाची विभागणी दोन घटकात करण्यात आली. 1) स्वच्छ अभियान नागरी. 2) स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण.

स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण :

स्वच्छ भारत अभियान ग्रामीण हे केंद्रीय पेयजल व ग्रामविकास मंत्रालय मार्फत राबविण्यात आले. 2011 च्या जनगणनेनुसार ग्रामीण भागातील 32.70 टक्के ग्रामीण कुटूंबांनाच भौचालयाच्या सुविधा होत्या, तर 2013 मधील नॅशनलसॅम्पक सर्वे ऑर्गनायझे ानच्या पाहणीनुसार ग्रामीण भागातील 40.6 टक्के ग्रामीण कुटूंबातच शौच्छालयाच्या सुविधा होत्या.

स्वच्छ भारत अभियानाने 2019 पर्यंत स्वच्छ भारत साध्य करण्याचे उद्दिदश्ट ठेवले. यासाठी ग्रामीण भागातील स्वच्छतेच्या पातळीत सुधारणा करणे व संपूर्ण गाव शौचालयाच्या नियमित वापरातून हागणदारी मुक्त करणे हे साधारण उद्दिष्ट ठेवले होते. यासाठी ग्रामीण भागात वैयक्तिक शौचालये, सार्वजनीक स्वच्छतागृहे, भााळा आंगणवाड्यामध्ये शौचालये घनकचरा व्यवस्थापन यंत्रणा उभारून कार्यक्रमाच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर भर देण्यात आला.

राज्यात या योजनेच्या माध्यमातून शौचालय बांधणी त्याचा नियमित वापर, पांदणमुक्त अभियान, सामुदायीक स्वच्छता, स्वच्छ पर्यावरण व स्वच्छ ग्रामीण परिसर अशा उपक्रमातून गावातील युवक, प्रौढ, बचतगट, राजकीय व्यक्ती यांच्या सहकार्यांने लोकसहभागाने हे उपक्रम राबविण्यात आले.

फलित :–

महाराष्ट्र या योजनेच्या माध्यमातून 02 ऑक्टोंबर 2019 या महात्मा गांधीजींच्या 150 व्या जयंतीच्या आगोदरच 2018 मध्ये 34 जिल्हे 351 तालूके व 27 हजार 667 ग्रामपंचायती हगणदारी मुक्त घोषीत करण्यात आल्या.

केंद्रशासन पुरस्कृत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यास राश्ट्रीय पातळीवर प्राप्त पुरस्कार :–

1. क्वालिटी कौन्सिल प्रथम 10 स्वच्छ जिल्ह्यांच्या यादीत महाराश्ट्रातील, सिंधुदूर्ग, सातारा, कोल्हापूर, रत्नागिरी व ठाणे जिल्ह्यांचा समावेश होता.
2. केंद्र भाासनाचा स्वच्छता दर्पण सन 2016–17 पुरस्कार सिंधुदूर्ग, सातारा, कोल्हापूर, सांगली व वर्धा या जिल्ह्यांचा समावेश होता.
3. दक्षिण भारतातील सर्वात स्वच्छ जिल्हा सन 2016–17 पुरस्कार हा सिंधुदूर्ग.
4. स्वच्छता ही सेवा सन 2017–18 पुरस्कार महाराष्ट्र राज्य प्रथम.
5. स्वच्छ सर्वेक्षण ग्रामीण 2018 महाराष्ट्रातील सातारा जिल्हा देशातील प्रथम जिल्हा म्हणून क्रमांकित तसेच देशातील प्रथम 10 जिल्ह्यांमध्ये नाशिक, सोलापूर जिल्ह्यांचा समावेश होता.
6. स्वच्छ सुंदर शौचालय स्पर्धा 2019 राष्ट्रीयस्तरावर महाराष्ट्र राज्य तृतीय क्रमांक, जिल्हा पुरस्कारांमध्ये कोल्हापूर जिल्हा द्वितीय क्रमांक व सातारा जिल्हा विशेष पुरस्कार.
7. स्वच्छ सर्वेक्षण ग्रामीण 2019 महाराष्ट्र राज्याला विशेष पुरस्कार.
8. दि. 02 ऑक्टोंबर 2020 रोजी सामुदायिक शौचालय अभियान महाराष्ट्र राज्य द्वितीय क्रमांकाचा पुरस्कार जळगाव जिल्हा तृतीय क्रमांक.
9. भंडारा जिल्ह्यातील कान्हाळगााव ग्रामपंचायत द्वितीय क्रमांक यवतमाळ जिल्ह्यातील बोरीखूर्द ग्रामपंचायत तृतीय क्रमांक.
10. हागंनदारी मुक्त भारत अभियान महाराष्ट्र राज्य तृतीय क्रमांक

संदर्भ ग्रंथसूची :–

1. लींक : पाणी पुरवठा व स्वच्छता zpbeed.gov.in water.maharashtra.gov.in
2. गांधी विचारावर आधारित संपूर्ण स्वच्छता अभियान – डॉ. मलिनाथ कलशेटी, गांधीजी आणि सामाजिक समता, महात्मा गांधी अध्ययन केंद्र देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.
3. गांधीजींच्या दृष्टीतील आरोग्य संकल्पना – डॉ. मोहन डोईबळे, गांधीजी आणि सामाजिक समता, महात्मा गांधी अध्ययन केंद्र देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद.
4. समाजशास्त्रीय सिध्दांत आणि संशोधन प्रक्रिया – डॉ. दा. धो. काचोळे – कैलास पब्लिकेशन औरंगपूरा, औरंगाबाद.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छता आणि आरोग्य

डॉ. दत्तात्रय प्रभुराव मुंढ
समाजशास्त्र विभागप्रमुख,
ॲड. बी. डी. हंबर्डे महाविद्यालय,
आष्टी ता. आष्टी जि. बीड

प्रस्तावना :—

अन्न, वस्त्र आणि निवारा या सर्व प्राणीमात्राच्या मुलभूत गरजा आहेत हे बऱ्याच वर्षापासून आपण ऐकत आहोत. परंतू काळानुसार या मुलभूत गरजांत आणखी दोन गरजांची भर पडलेली आहे ती म्हणजे शिक्षण आणि आरोग्य. या दोन गरजांशिवाय मानवाला आपले जीवन सुसहय करता येत नाही. प्रकृती किंवा शरीर चांगले राहण्यासाठी जसे चांगल्या आहाराची गरज आहे तीतकीच स्वच्छतेची सुध्दा. चांगले आरोग्य असणे ही प्रत्येकाची गरज आहे. शरीर सुधारणेसाठी व आरोग्य चांगले राहण्यासाठी स्वच्छता ही खूप महत्वाची आहे. आरोग्य जसे आहार, व्यायाम, खेळ, मनोरंजन, सवयी, दिनचर्चा, ऋतूचर्चा आणि ऋतूसंधीवर अवलंबून आहे, तसे ते स्वच्छतेवरपण खूप निर्भर आहे.

इतिहासात डोकावताना आपल्याला माहित आहे की, संत गाडगेबाबा स्वतः नियोजित किर्तनाची जागा खराटयाने झाडून स्वच्छ करत असत. महात्मा गांधींना सुध्दा स्वच्छता ही खूप प्रिय होती. ते आपल्या वैयक्तीक जीवनापासून ते सार्वजनीक जीवनापर्यंत स्वच्छतेचे कटाक्षाने पालन करत असत. त्यानंतर आपले आजचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 2014 साली स्वच्छ भारत ही योजना सुरु करुन 140 कोटी लोकसंख्येला स्वच्छतेच्या सुविधा निर्माण करण्याचा संकल्प केला आहे. समाजशास्त्रात काळाप्रमाणे अनेक अभ्यासाची भर पडत गेली. त्यामध्ये 'वैद्यकिय समाजशास्त्र' ही एक नवीन शाखा सुरु झाली. त्यामध्ये प्रामख्याने आरोग्य आणि स्वच्छता या संकल्पनांचा अभ्यास केला जातो. या ठिकाणी 'स्वच्छता आणि आरोग्य' या संकल्पनांचा आढावा मी माझ्या शोधनिबंधात घेणार आहे.

Key Words :-
Health and Hygiene

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :—

1. आरोग्य म्हणजे काय, संकल्पना समजून घेणे.
2. स्वच्छता संकल्पनेचा आढावा घेणे.
3. आरोग्य आणि स्वच्छता यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.
4. आरोग्याचे निर्धारक घटक म्हणून स्वच्छतेचा परामर्श घेणे.
5. व्यक्ती आणि समुदायाचा आरोग्याशी व स्वच्छतेशी संबंधीत दर्जा जाणून घेणे.

संशोधन पध्दती :—

आरोग्य आणि स्वच्छता या शोधनिबंधासाठी व्दितीय संशोधन स्त्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भग्रंथ, पुस्तके, मासिके व वृत्तपत्रांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

विवरण आणि स्पष्टीकरण :—

आरोग्य संकल्पना :—

व्यक्ती आणि समाजजीवनाशी संबंधित अशी ही संकल्पना आहे. स्वास्थ्य—अस्वास्थ्यचा विचार हा सार्वत्रिक आहे, तसेच तो सार्वकालीकही आहे. बऱ्याच व्यक्ती 'आरोग्य म्हणजे रोगाचा अभाव' असा अर्थ घेतात. परंतू यापेक्षा व्यापक अर्थ आरोग्य या संकल्पनेचा आहे.

1) जागतिक आरोग्य संघटना :—

''आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक व सामाजिक दृष्ट्या अशी सुस्थित अवस्था की, कोणत्याही व्यक्तीमध्ये कोणताही रोग वा दुबळेपणा नसणे.''

2) वेबस्टार :—

''शरीर, मन किंवा प्राणरक्षक शक्तीच्या दृष्टिने सदृढ असण्याची स्थिती, विशेषतः शारीरिक आजार व वेदनापासूनची मुक्ती म्हणजे आरोग्य होय.'' आरोग्य म्हणजे मनाने व शरीराने जी व्यक्ती निकोप असते, ती सभोवतालचे वातावरण निकोप प्रकृतीला पोषक असते. त्याला आरोग्य असे म्हटले जाऊ शकते. आपण नेहमी म्हणतो की, "Sound mind in a sound body

स्वच्छता संकल्पना :—

आपण सर्वजन निरोगी जीवन जगण्यासाठी धडपडत असतो. त्यासाठी अनेक गोष्टी आपण करतो. जये की, आहार, व्यायाम या प्रमाणेच आनंदी व निरोगी जीवनासाठी स्वच्छता खूप महत्वाची आहे.

1) ''स्वच्छता म्हणजे घाण, धूळ आणि धूर, सांडपाणी यापासून मुक्तता असणे होय.''

बहुतेक रोग किंवा आजार अस्वच्छ परिस्थितीमुळे उद्भवतात. वैद्यकिय स्वच्छता, सुसज्ज आणि स्वच्छ जीवनशैली यामुळे व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व निकोप राहते. आरोग्याच्या दृष्टिने फक्त व्यक्ती व त्याचे घर यापुरतीच स्वच्छता मर्यादित नाही. स्वच्छता ही संकल्पना खुप व्यापक आहे. घराबरोबरच भोवतालचा परिसर आणि संपूर्ण समाजातील स्वच्छता महत्वाची आहे. आरोग्य चांगले ठेवण्यासाठी लागणाऱ्या आवश्यक गोष्टीपैकी स्वच्छता ही अतिशय महत्वाची आहे.

1. वैयक्तिक स्वच्छता — प्रामुख्याने शरीर स्वच्छ ठेवणे.
2. खाण्यापिण्यातील स्वच्छता —
3. घराची स्वच्छता—
4. सभोवतालची स्वच्छता —

5. सांडपाणी, मलमुत्र टाकावू पदार्थ याची विल्हेवाट. स्वच्छतेची संकल्पना ही व्यापक अर्थाने मांडली जाते. संदर्भात अमेरिकेच्या नॅशनल सॅनिटेशन फाऊंडेशन (N.S.F.) ने अतिशय व्यापक व्याख्या दिली आहे.

''आरोग्य रक्षण ही एक जीवन जगण्याची पध्दती आहे. ही एक गुणात्मक जीवन जगण्याची पध्दत आहे. जी स्वच्छ घर, स्वच्छ धंदा, स्वच्छ भोजारी आणि समुदायातून व्यक्त होत असते.''

आरोग्य आणि स्वच्छता यांचा सहसंबंध :–

आरोग्याच्या संदर्भात जीवन जगण्याची पध्दती असे तेंव्हा आपण म्हणतो जेंव्हा त्यामध्ये लोकांकडून स्वतः होऊन त्याचे पालन व्हावे अशी अपेक्षा असते. त्यामुळे आरोग्य आणि स्वच्छता यावर संबंधीत घटकांची चर्चा आपणाला खालील मुद्यांच्या आधारे करता येईल.

1) वैयक्तिक स्वच्छता :–

आरोग्य आणि स्वच्छता याचा सहसंबंध तपासताना वैयक्तिक स्वच्छता खूपच महत्वपूर्ण ठरते. व्यक्तीने स्वतःचे दात, नखे, केस, डोळे, नाक, त्वचा इत्यादींची स्वच्छतेच्या बाबतीत काळजी घेणे आव यक आहे. सकाळी उठल्यापासून रात्री झोपेपर्यंतची दिनचर्चा वेळेवर केली पाहिजे. त्यामुळे दिनचर्येचे व्यवस्थित पालन केले तर व्यक्ती आजारी पडत नाही. स्वच्छता, आहार आणि पुरेसी निश्रांती मिळाली तर व्यक्ती आरोग्यदायी राहते. आज समाजात आजार किंवा रोग निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे व्यक्तीची वैयक्तिक जीवनशैली अनारोग्यदायी बनलेली आहे. हे सर्व वागणे नैसर्गिक जीवनशैलीच्या विरोधात आहे. त्यामुळे आपण पाहतो की, आगदी 20–25 वर्शातही हृदयविकार होताना आढळतात. त्याचे कारण म्हणजे वैयक्तिक जीवनात आरोग्याचे नियम न पाळने होय.

2) खाण्यापिण्यातील स्वच्छता :–

आपण जे अन्न खातो व पाणी पितो ते स्वच्छ असणे आवश्यक आहे. बऱ्याच वेळा ही काळजी घेतली नाही तरी अन्न आणि पाण्यातून बरेच जंतू आपल्या शरीरात जातात आणि व्यक्ती आजारी पडते. शिळे, बुरशी आलेले अन्न खालेले तर नक्की आपण आजारी पडू. तसेच अन्नच्या उत्पादनापासून ते सेवनापर्यंत काळजी घेतली पाहिजे. कारण बरेच आजार विषबाधेनेही होतात. अन्न किंवा पाणी यांची स्वच्छता जेवढी महत्वाची आहे. तेवढेच त्याचे सेवन करताना घ्यावयाची काळजीही महत्वाची आहे. चुकीच्या खाण्यापिण्याच्या सवयीमुळे आज हार्ट अटॅक मधुमेह, कॅन्सर सारखे आजार समाजात वाढत आहेत. ते होऊ द्यायचे नसतील तर खान्याच्या व पिण्याच्या सवयी बदलून त्याला आरोग्यायी जोड दिली पाहिजे.

3) घराची स्वच्छता :–

व्यक्तीजीवनात स्वच्छता व आरोग्य याचा संबंध पाहताना निवास किंवा घर ही गोष्टही महत्वाची आहे. आपल्या देशात लोकसंख्या अफाट असल्याने सर्वांनाच चांगले निवास मिळतेच असे नाही. फार मोठा बंगला नसला तरी झोपडी का असेना ती स्वच्छ आणि सुंदर असावी. प्रत्येक निवासात शौचालय आणि स्नानगृह असेल तर बऱ्याचशा अडचणी दूर होतात. घरात स्वच्छ सूर्यप्रकाश असावा. तसेच निवासात आणि बाहेर उपद्रवी किटक, जंतू, डास यांचा उपद्रव नसावा.

झोपडट्टी आणि गलिच्छ वस्तीत राहणाऱ्या व्यक्ती आपण पाहतो की, त्यांच्या आरोग्याच्या अनेक समस्या निर्माण होतात. तेथे ना निवास असतो, ना स्वच्छ पाणी, आंघोळीची सोय. आशिया खंडातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी मुंबईत धारावीला आहे. ही आपणासाठी शरमेची बाबत आहे. म्हणुन आरोग्याच्या संदर्भात स्वच्छता आणि स्वच्छता ही निवासावर अवलंबून आहे असे आपणाला म्हणता येईल.

4) परिसर स्वच्छता :–

फक्त वैयक्तिक आणि घराची स्वच्छता राखून जमत नाही, त्याच्या जोडीला परिसर स्वच्छताही महत्वाची आहे. आपण राहतो तो परिसरही स्वच्छ आणि सुंदर असावा लागतो. परिसर स्वच्छतेच्या बाबतीत आपण भारतीय खूप निष्काळजी आहोत. घाण करायला आपण आणि स्वच्छता करायला नगर पालिका व महानगरपालीका आहेत अशी आपली धारणा असते. परंतू हे चूक आहे. प्रत्येकाने आपला परिसर स्वच्छ ठेवला तर आपोपच संपूर्ण गांव, भाहर, जिल्हा, राज्य आणि देश स्वच्छ रहायला मदत होईल. परंतू सुशिक्षित लोकही जेंव्हा रस्त्यावर कुठेतरी उभे राहून मुत्रविसर्जन करतात. तेंव्हा आपण कोणत्या भारतात राहतो असा प्रश्न पडतो.?

निष्कर्ष :–

आरोग्य आणि स्वच्छता या संकल्पना तशा व्यापक अर्थाच्या आहेत. आपण इ.स. 2000 पर्यंत सर्वांसाठी आरोग्य हे उदिष्ट्ये ठेवले होते. त्याला आता 23 वर्षे झालीत. आजही आपण देशातील 28% लोकांनाच शुध्द नळावाटे पाणी देत आहोत. बाकी सर्वजन जमेल तसे व जमेल तेथील पाणी पिऊन राहतात. स्वच्छतेच्या बाबतीत आपण पाश्यात्यांच्या खूपच मागे आहोत. विकसित राष्ट्रांशी स्पर्धा करायची असेल तर आरोग्यावरील दरडोई खर्च 7 ते 10 टक्के वाढवावा लागेल. महाकाय लोकसंख्येला आरोग्याच्या आणि स्वच्छतेच्या सुविधा पुरवणे शासनालाही जड जात आहे. वैयक्तीत जीवनातही प्रत्येकानी आरोग्यदायी जीवनशैली स्विकारून नैसर्गिक संसाधनाचा अतिरेकी वापर टाळून जीवन जगले पाहिजे. त्यामुळे आरोग्य आणि स्वच्छता ही प्रत्येकांनी अंगीकरून देश सुध्दा निरोगी आणि आरोग्यदायी ठेवण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. असे मला वाटते.

संदर्भ साहित्य :–

1. सुधा काळदाते / शंकर गायकवाड, ''वैद्यकीय सजामशास्त्र'' श्रीलक्ष्मी प्रकाशन, औरंगपुरा औरंगाबाद. प्रथमावृत्ती 24.04.1993.
2. कृष्णकुमार पुजारी, ''वैद्यकीय समाजशास्त्र'' कैसास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा आरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 1996.

3. दा. धो. काचोळे, ''वैद्यकीय समाजशास्त्र'' कैसास पब्लिकेशन्स, औरंगपुरा आरंगाबाद, तृतीयावृत्ती 28.06.1999
4. सुधा काळदाते, ''भारती समाज : प्र न आणि समस्या'' विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा आरंगाबाद, प्रथमावृत्ती जुन 2005
5. कालीदास भांगे / चांगदेव मुंढे ''भारतातील लोकसंख्या'' चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद, सुधारित आवृत्ती ऑगस्ट 2014.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

ग्रामीण विकास प्रकियेत संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची भूमिका

डॉ. विठ्ठल भिमराव मातकर
समाजशास्त्र विभागप्रमुख
प्रमिलादेवी पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय, नेकनुर ता.जि.बीड

सारांश :
महात्मा गांधीच्या मते 'देशाचा विकास आणि प्रगती ही खेड्यांच्या विकासावर अवलंबून आहे' जर खेडीच उध्वस्त झाली तर देशाची सेवा कोण करणार. जेंव्हा आपण ग्रामीण समाजाच्या विकासाची चर्चा करतो. तेंव्हा ही बाब सातत्याने लक्षात ठेवली पाहिजे की, आपला ग्रामीण समाज कधीही एकजिनसी समाज नव्हता व आताही नाही. आजही खेडयांमध्ये मोठे शेतकरी व छोटे शेतकरी आधारीत असलेला आणि शेतमजूरांचा मोठा वर्ग अस्तित्वात असून तो दारिद्ररेशेखालचे जीवन जगत आहे. भारतात ग्रामीण विकासासाठी जे धोरण आणि कार्यक्रम आखले जातात ते ग्रामीण जनतेच्या जीवनदशेत व जीवन पध्दतीत बदल घडवून आणण्याच्या हेतूने प्रेरित झालेले असतात. स्वातंत्र्योत्तर काळात गेल्या पंचाहत्तर वर्शात भारत सरकारने ग्रामीण समाजाच्या विकासासाठी असंख्य कार्यक्रम राबवले. त्याचा परिणाम ग्रामीण समाजाची प्रामुख्याने खेड्यांची प्रगती काही प्रमाणात झाली असल्याचे दिसून येते. यातीलच एक योजना म्हणजे 'संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान' होय.

ठळक मुद्दे (Keyword)
स्वच्छता, आरोग्य, स्वच्छतागृह वापर, लोकसहभाग व स्वच्छतेतून समृध्दीकडे.

प्रस्तावना :

''देशाची राजधानी असलेल्या दिल्लीतील 22 टक्के नागरीकांच्या घरात स्वच्छतागृह नसून त्यांना सार्वजनिक स्वच्छतागृहाचा वापर करावा लागतो. या संदर्भात हाउसलिस्टिंग आणि हाउस सेन्सर यांनी नुकताच अहवाल प्रसिध्द केला आहे. या अहवालानुसार 33 लाख 40 हजार म्हणजे 89.5 टक्के नागरिकांच्या घरात स्वच्छतागृह आहे, तर 3.3 नागरिक स्वच्छतागृह म्हणून रस्त्याचा वापर करतात. देशाची राजधानी असलेले हे शहर अन्य नऊ राज्यांच्या राजधानीपेक्षा स्वच्छतेच्या सुविधा पुरविण्यात मागे आहे. त्याप्रमाणे ईशान्यकडील आणि पूर्वेकडील जिल्हे स्वच्छतेच्या बाबतीत आघाडीवर आहेत. याठिकाणी केवळ 4.9 आणि 6.6 टक्के घरांमध्ये स्वच्छतागृहे नाहीत. त्याचप्रमाणे ईशान्यकडील जिल्हयांतील 0.6 टक्के नागरिकांचे घरात स्वच्छतागृहे नाहीत, तर 4.2 टक्के नागरिक सार्वजनिक स्वच्छतागृहांचा वापर करतात.''[1]

ग्रामीण भागातील परिस्थिती तर भयानक आहे. तेथील महिला रस्त्यावर शौचास जातात. आज रात्री भौचास जायचे ते दुस–या दिवशी रात्रीच शौचास म्हणजे 24 तासातून एकदाच हा धर्म पाळायचा. पुरुष मात्र वाटेल त्या वेळेस जाऊ शकतात. केवळ एवढाच फरक नसून यापुढे जाऊन महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अनेक स्त्रियांचा मृत्यू शौचास वेळेवर न गेल्यामुळे व पोटाच्या विकारामुळे होतात. याचे मुळ कारण त्यांना सुरक्षित व संरक्षित ठिकाणी शौचालये उपलब्ध नाहीत.

स्वच्छता व आरोग्याच्या बाबतीत विचार करता 50 वर्शानंतर पुन्हा एकदा संत गाडगेबाबांची वाणी आपल्या कानामध्ये घुमू लागतेत्र. 'जन हे ची जनार्धन' या जनतेच्या सागरातला अंतिम माणूस सुध्दा सुखी असायला पाहिजे ही भावना आमच्या मनामध्ये बळकट झाली तरच नवा संदेश गाडगेबाबांच्या कृतीतून आपणास सार्थ ठरवावा लागेल. राृष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची थाप आमच्या मनामध्ये पुन्हा एकदा पेटवावी लागेल. त्यासाठी ''शौचालय ज्याचे घरी आरोग्य तेथे वास करी'' हा संदेश प्रत्येक घरामध्ये पोहोचवावा लागेल.

संशोधनाचा उद्देश :

1. संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची माहिती संकलीत करणे.
2. संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाचा ग्रामीण भागावर झालेल्या परिणामांचे अध्ययन करणे.

संशोधन पध्दती :–

प्रस्तुत संशोधन हे द्वितीयक स्त्रोतांवर आधारित असून यामध्ये विविध ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, साप्ताहिके, मासिके, शासकीय अहवाल इंटरनेटरवरील संशोधनपूर्वक लेख, माहिती इ. मधून संकलीत केलेली आहे.

''ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचा मूळ उद्‌देश ग्रामीण जनतेचे आरोग्यमान उंचावण्याचा आहे. तथापि, ग्रामीण भागात अशुध्द पाण्यामुळे, अस्वच्छ परिसरामुळे व वैयक्तिक स्वच्छतेअभावी उद्‌भवणा–या रोगांमुळे पिडित असलेल्यांची आकडेवारी पाहता हा उद्देश फारसा सफल झाल्याचे न जाणवल्याने ज्यांचे आरोग्यमान, पर्यायाने जीवनस्तर उंचावण्यासाठी शासन व समाजातील सर्व घटक प्रयत्नशील आहेत. त्यामध्ये ग्रामस्थांचा सक्रीय व सातत्यपूर्ण सहभाग कार्यक्रमात करुन घेण्याची प्रभावी तरतूद कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत असावी. ग्रामीण जनतेस हा कार्यक्रम आपला वाटावा, त्याचे महत्व त्यांना पटून त्यांचा उत्स्फूर्त सहभाग मिळावा. या दृष्टीकोनातून सन 1995–96 पासून ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमांतर्गत कार्यान्वि असलेली किरकोळ स्वरुपाची बक्षीस योजना रद्द करुन सन 2000–2001 पासून संत गाडगेबाबा ग्राम

स्वच्छता अभियान, राष्ट्संत तुकडोजी महाराज स्वच्छ ग्राम स्पर्धा आणि राष्ट्रपिता महात्मा गांधी स्वच्छता पंचायत समिती व स्वच्छ जिल्हा परिषद स्पर्धा घेण्यात येतात व अशा ग्रामपंचायतींना विशेष बक्षीस योजना राबवण्यात आली आहे.''[2]

''बहुतांशी आजार अशुध्द पाणी, अस्वच्छता परिसर व वैयक्तिक स्वच्छतेच्या अभावामुळे होत असल्याचे स्पष्ट झाल्यानंतर 2001 पासून राज्यात संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान, राष्ट्पिता महात्मा गांधी हागणदारी मुक्त गाव योजना, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामस्वच्छता स्पर्धा आदी कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. त्यासाठी घरोघरी शौचालय बांधण्यासाठी विशेष अनुदान सार्वजनिक शौचालय बांधकाम तसेच वापरासाठी जनजागृती यासह ग्रामपंचायतींना विविध पुरस्कार आजपर्यंत देण्यात आले आहेत. त्यामुळे जनजागृती होऊन शौचालयांचा वापर वाढवण्यास मदत होत आहे, असे असले तरी ''सन 2012—13 वर्षामध्ये राज्यातील 4 कोटी नागरीक उघडयावर शौचास बसत असल्याचे शासनाच्या पाहणी अहवालात स्पष्ट झाले आहे. राज्यामध्ये एकूण 11 कोटी 24 लाख लोकसंख्येपैकी 46.9 टक्के कुटूंबाकडे राहत्या जागीच शौचालयाची सुविधा उपलब्ध नसल्याचे आढळले आहे. त्यामध्ये 62 टक्के ग्रामीण तर 28.7 टक्के नागरी वस्त्यांचा समावेश आहे. 12.9 टक्के कुटूंबीय सार्वजनिक शौचालयाचा वापर करतात. 34 टक्के कुटूंबीयांना उघडयावर भौचास जावे लागते. राज्यात सर्वाधिक 75.9 टक्के शौचालयांची सुविधा सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामध्ये आहे तर बीड जिल्हयात 75 टक्के नागरिक उघडयावर शोचालयास बसत असल्याचे आढळून आले आहे.''[3] बीड जिल्हयात सातत्याने साथीचे रोग फैलवतात त्याचे प्रमुख कारण हे असू शकते. बीड जिल्हयातील नागरिकांना अ्द्यापही शौचालयाचे महत्व पटले नसल्याचे यावरुन स्पष्ट होते. त्याचबरोबर शासन—प्रशासन व्यवस्थेकडून जनजागरणही म्हणावं तसं झालं नसल्याचे दिसून येते.

''लोकांना जर सकस अन्न सुरक्षीत पेयजल मिळाले, त्यांनी स्वतःला आणि सभोवतालच्या परिसराला स्वच्छ ठेवले, त्यांच्या मुलांना लसी टोचून घेतल्या तर आजाराचे प्रमाण कमी होत जाईल. सुधारीत स्वच्छता सोयी आणि सांडपाणी व्यवस्था, पाणी आणि घाणीशी संबंधित अनेक रोग टाळू शकतात. जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार 80 टक्के आजार जसे ताप व इतर आजार सुरक्षित पाणी आणि योग्य सांडपाणी व्यवस्थेच्या अभावी होतात.''[4]

21 व्या शतकामध्ये सुध्दा जंताच्या विकाराने साठ ते पासष्ठ हजार मृत्यू व वीस हजार मृत्यू दररोज हागवणीने होत असतील तर एका मिनिटाला एक मृत्यू हगवणीने होत असेल तर आपला नवा भारत खेडयातला भारत हा आरोग्याच्या सुविधापासून आपण का वंचित ठेवला ? त्यासाठी राज्य आणि राष्ट्र पुन्हा एकदा जोमाने सार्वजनिक आरोग्याचा नवा कार्यक्रम आपल्या समोर घेउन येत आहे. या सर्व बाबींचा विचार या देशातल्या थोर महात्म्यांनी व संतांनी यापूर्वीच केला आहे.

आपल्या देशातील थोर संतांनी ''आपल्या देशातील झोपी गेलेली खेडी जागी व्हावीत, अज्ञान लोकभ्रम आणि सामाजिक जडत्व यामुळे या खेडयातल्या जीवनाला जी अवकळा आली आहे ती नाहीशी व्हावी, तिथल्या माणसाच्या मनाचे आरसे स्वच्छ पुसले जावेत, त्यात विविध सुधारणा आणि नव्या सुखी जीवनाची प्रतिबिंबे दिसावीत. त्यांनी आम्हाला घडवावे. त्यांच्या अंतःकरणातील दाटलेली शेवाळे दूर होउन, अंतरंगातील नितळ पाणी दिसावे व ते प्रत्येकाच्या उपयोगी पडावे असे संतांना वाटते.''[5]

भारत देशाने गेल्या 75 वर्षात अनेक क्षेत्रामध्ये नेत्रदिपक प्रगती केली आहे. अनेक आधुनिक सुधारणा गावागावात, वाडयापाडयापर्यंत पोहचवल्या आहेत. मात्र स्वच्छतेच्या बाबतीत आपण आजही जगाच्या मागे आहोत. जगातल्या मोजक्या गलिच्छ देशामध्ये आपल्या देशाचा नंबर लागतो. ग्रामीण भागातील 70 ते 80 टक्के लोक आजही उघडयावर शौचालयास जातात. यामुळे रोगराईला आयतेच आमंत्रण मिळते. अनेक साथींचे रोग देशात ठाण मांडून बसले आहेत. सभ्यतेच्या व संस्कृतीच्या दृष्टीने विचार केला तर उघडयावर संडासला बसणे हा एक काळीमाच आहे. हे चित्र बदलण्याचा आपण निर्धार करायला हवा यासाठी शासनही अनेक पातळयांवर वेगवेगळे उपक्रम राबवत आहे. संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाची व्यापकता वाढवल्यानंतर तिला ग्रामीण जनतेकडून मिळणारा उत्स्फूर्त प्रतिसाद होणारी लोकजागृती व त्यामुळे ग्रामीण भागात ''स्वच्छतेतून समृध्दीकडे'' ही संकल्पना जोपासण्यास होणारी मदत, तसेच लोकसहभागातून होणारी विकासाची कामे पाहता ग्रामीण भागात कायमस्वरुपी स्वच्छतेची संस्कृती निर्माण करण्याच्या दृष्टीकोनातून आखलेला हा कार्यक्रम केवळ अभियान व स्पर्धा यापुरता सिमित न राहता ती एक विधायक व अभिनव लोकचळवळ व्हावी असा शासनाचा मानस आहे.

संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान ही संकल्पना आज महाराष्ट्रात मोठया प्रमाणात रुजताना दिसत आहे. या अभियानामुळे जो महात्मा गांधीनी 'खेडयाकडे चला' हा संदेश दिला होता. जोपर्यंत खेडयाचा विकास होणार नाही तोपर्यंत देशाचा विकास होणार नाही. भारत हा खेडयांचा देश आहे. या देशासाठी संत गाडगेबाबांनी व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी जे कार्य केले त्या कार्याच्या माध्यमातून आज प्रत्येक गावापर्यंत ही अभियाने चालू आहेत व त्यातूनच त्या गावाचा विकास होत आहे. खेडयातील आरोग्य, स्वच्छता, शेती सुधार, जलसंधारण इत्यादी सारख्या सोई असणे आवश्यक आहे.

आज महाराष्ट्राचा विचार केला तर देश पातळीवर इतर राज्यांच्या 5 हजार पुरस्कारापैकी एकटया महाराष्ट्राला 2 हजार पुरस्कार प्राप्त झालेले आहेत. महाराष्ट्रात कोल्हापूर जिल्हा हागणदारी मुक्त झालेला जिल्हा आहे. या अभियानाला महाराष्ट्र शासन बळकटी देत आहे.

महाराष्ट् शासनाने संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियाना बरोबरच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्राम स्पर्धा व महात्मा गांधी तंटामुक्त अभियान अशा माध्यमातून ग्रामीण भागांचा

विकास व महाराष्ट्ाचा विकास कसा साधता येईल यासाठी तत्कालीन ग्रामविकास मंत्री आर.आर. पाटील यांनी सन 2000–2001 पासून संत गाडेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची सुरुवात केली. या अभियानात तरुण वर्गाचे जास्त सहकार्य लाभले. हा तरुण वर्गाचे जास्त सहकार्य लाभले. हा तरुण वर्ग सक्रीयतेने या अभियानात सहभागी झालेला पाहावयास मिळतो.

निष्कर्ष :

संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानामध्ये सहभागी होणा–या ग्रामपंचायतींना 5 लाखपासून 25 लाखापर्यंत पारितोषिके मिळाली. प्रत्येक शासकीय पातळीवरील योजना प्रभावीपणे राबवण्याची जिद्द निर्माण झाली, शिक्षणाचे प्रमाण वाढलेच परंतू उच्च शिक्षणाकडे अधिक लक्ष केंद्रित केले, परंपरागत व्यवसायाव्यतिरिक्त इतर व्यवसाय करण्याची जिद्द निर्माण झाली, एक गाव एक गणपती, सामूहिक विवाह सोहळे अशा अभिनव प्रयोगाकडे लक्ष केंद्रित केले, शौचालयाचा नियमित वापर करण्यावर भर देण्यात आला, सार्वजनिक व वैयक्तिक स्वच्छतेशिवाय पर्याय नाही तरच आजार कमी होतील हे लक्षात आले, अल्पवयीन मुलांमुलींचे विवाह करण्यावर निर्बंध निर्माण झाले. शेती पुरक व्यवसाय सुरु केल्यामुळे रोजगाराच्या संधी गावातच निर्माण झाल्या व आर्थिक परिवर्तन झाले. गावात व्यसनबंदी, नशाबंदीच्या आदेशामुळे तरुण वर्ग व्यसनापासून दूर राहिला. त्वचारोग संसर्गजन्य रोगांचे प्रमाण कमी झाले. जातीय सलोखा निर्माण होवून सामाजिक एकता प्रस्थापित झाली. पर्यावरण संतुलीत ग्राम निर्माण झाले.

संदर्भ सूची :

1. दै.सकाळ दि.04.05.2012 पृ.क्र.9
2. महाराष्ट्र शासन पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग अभियान – 2003 भाासन निर्णय 24 सप्टेंबर 2003
3. दैनिक रिपोर्टर दिनांक 07 ऑगस्ट 2013 पृ.क्र. 1
4. कुर्वे समीर – कायमस्वरुपी स्वच्छता तंत्रज्ञान पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, महाराष्ट्र शासन सन 2005
5. देशमुख इंद्रजित – ग्रामविकासाची दिशा आणि पंचायतराज प्रशासन, यशदा, पुणे पृ.क्र. 85.

स्त्री भ्रुणहत्या : समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन

डॉ. गजानन खंडू सोनुने
समाजशास्त्र विभाग,
राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पाथ्री.
ता. फुलंब्री जि. औरंगाबाद

प्रस्तावना

भारतात हिंदू, मुस्लिम, शीख, बौद्ध, जैन, ख्रिश्चन इत्यादी तसेच जाती–जमाती समूहाचे वास्तव्य आहेत. प्रत्येक धर्मात तसेच जाती–जमातीमध्ये स्त्रिविषयक अनेक प्रथा, परंपरा, चालीरिती, निधी, नियमने, बंधने यासंबंधी कल्पना आहेत. प्रत्येक व्यक्ती आप–आपल्या धर्म जाती–जमाती प्रमाणे सामाजिक व्यवहार करताना पाहण्यास मिळते. याचा थेट परिणाम स्त्रियांच्या जीवनमानावर पडलेला दिसतो. कारण प्रत्येक व्यक्तींच्या धर्म, जात–जमातीतील संस्कृतीनुसार स्त्रियांचे स्थान, दर्जा, अधिकार, कर्तव्य, वेगवेगळ्या पद्धतीने, नियमाने, बंधनाने काय केलेले दिसते. त्यामुळे प्रत्येक धर्म, जात–जमातीतील स्त्रियांचे वर्तन, पोषाख, चालणे, बोलणे, प्रथा, परंपरा, रुढी, चालीरिती, धार्मिक सहभाग, सार्वजनिक ठिकाणी स्त्रियांचा सहभाग व अधिकारात वेगळेपणा दिसतो. याचा परिणाम त्या–त्या काळानुरूप पुढील पिढीकडे हस्तांतरित होत गेला. पूर्वीची स्त्री आणि आजची स्त्रीच्या अधिकारात, सत्तामध्ये, विचारांमध्ये परिवर्तन झाले असले तरी काही पूर्वीच्या परंपरा विषयी पकडून आहेत. स्त्रीचे जीवन म्हणजे दुःख वेदनादायी, जात दुय्यम स्थान, स्त्रीची कुटुंबात अवहेलना, अन्याय–अत्याचार आजही स्त्रीयांच्या जीवनी दिसून येते. मात्र काही स्त्री अपवाद आहेत. परंतू आज अधिक मोठे संख्या त्रासाला बळी पडत आहेत. स्त्रीच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंतचा काळ मात्र अनेक समस्या भोवती फिरत असतो. हेच ते मुख्य कारण पुढे स्त्रीच्या आयुष्यातील पुरुषापेक्षा मिळालेली दुय्यम वागणूक त्यामुळे समाजव्यवस्थेमध्ये मुलगा–मुलगी भेद करणारी बाब समोर येते. मुलगा–मुलगी याविषयी जन्मापासून भेद होत असल्यामुळे त्या फरकाचा परिणाम आज स्त्री–भ्रुणहत्या कडे वळला असल्याचा दिसतो आहे.

स्त्री–भ्रुणहत्या विषयी :–

स्त्री–भ्रुणहत्या याचाच अर्थ मुलगी जन्माला येण्या अगोदर मातेच्या गर्भावस्थेतच मुलीची हत्या करणे किंवा मुलीचा गर्भ काढून टाकणे होय. भारतीय समाज व्यवस्थेत अनेक प्रथा–परंपरा रूढ होत्या. परंतू काळाच्या ओघात नष्ट झाल्या तर काही कायद्याने बंदी घातली. सतीप्रथा, केशवपण या रुढी बंद झाल्या. परंतू आज मात्र स्त्री–भ्रुणहत्या ही गंभीर स्वरूपाची समस्या वाढत आहे. भारत सरकारने स्त्रीभ्रुण हत्या करणाऱ्यांवर कायदा केला आहे. परंतू बरेच लोक आज कायद्याचे उल्लंघन करीत आहे. ही गंभीर बाब आहे.

शोध निबंधाचा उद्देश :–

प्रस्तुत शोध निबंधाचा मुख्य उद्देश स्त्री–भ्रुणहत्या विषयी जागृती व्हावी जन्माला येणाऱ्या जीवांवर कशाप्रकारे अन्याय केला जातो. माणसाने माणसासारखा विचार करावा. स्वतःचा जीव आणि अस्तित्व प्राप्त केलेल्या जीवाला जगण्याचा नैसर्गिक अधिकार आहेत. स्त्रीच्या पोटी धारण केलेल्या जीवाने शरीर घेऊन बाहेर यावे. त्याला मारता कामा नये, स्त्रीच्या मनाचा विचार करावा. स्त्रियांवर अन्याय होता कामा नये. भारतातील लोक जागृती व्हावे. लोकसंख्या असमतोल निर्माण होत आहेत. लोकसंख्येत असमतोल अधिक वाढला तर गंभीर परिणाम भोगावे लागतील. याची जाणीव करून देण्याचा उद्देश समोर ठेवून मांडणी करण्यात आली आहे.

शोध निबंधाचे क्षेत्र सबंधी :–

भारतात 2011 च्या जनगणनेनुसार दर हजार पुरुषामागे स्त्रियांचे प्रमाण 940 इतके आहे. तर महाराष्ट्र राज्याचा विचार केला असता आपल्यासमोर दर हजार पुरुषामागे स्त्रियांचे प्रमाण 925 दिसते. याचा अर्थ दिवसेंदिवस लोकसंख्येतील प्रमाणात असमतोल होत आहेत.

महाराष्ट्र राज्यातील मराठवाडा विभागातील जिल्हासंबंधी स्त्री–पुरुष प्रमाण लक्षात घेतले असता 1991 ते 2011 पर्यंतची आकडेवारी संबंधी माहिती खालील प्रमाणे दर्शवण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक 1

अ. क्र.	मराठवाड्यातील दर हजारी पुरुषामागे स्त्रीयांचे प्रमाण			
	जिल्हा	1991	2001	2011
1.	औरंगाबाद	922	925	917
2.	जलना	958	951	929
3.	परभणी	954	958	940
4.	हिंगोली	945	942	937
5.	नांदेड	945	942	937
6.	बीड	944	936	912
7.	लतूर	942	935	924
8.	उस्मानाबाद	937	932	920

समस्या सूत्रण :–

स्त्री–भ्रुणहत्या ही व्यापक व देश व्यापी समस्या निर्माण होत आहेत. भारतीय समाज व्यवस्थेवर अत्यंत वाईट परिणाम दिसू लागले आहे. स्त्री–भ्रुणहत्या वेळीच रोखण्याची गरज असून प्रस्तुत अध्ययनात स्त्री–भ्रुणहत्या विषयी सखोल माहिती वाचकांना मिळावी म्हणून

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

अभ्यासासाठी'स्त्री–भ्रुणहत्या' समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अध्ययन करण्यात आले आहे.

स्त्री–भ्रुणहत्येचा अर्थ :–

गर्भ लिंगनिदान चाचणी केल्यानंतर मुलगी असल्याचे सिद्ध झाल्यास जन्माला येणाऱ्या बाळाला संपवणे. त्याला स्त्री–भ्रुणहत्या असे म्हणतात. मूल गर्भातच असताना त्याला मारणे म्हणजे भ्रुणहत्या म्हटले जाते. गर्भातील स्त्री अर्भक हे परिपक्व होऊन नैसर्गिकरित्या जन्मास येण्यापूर्वी तिला ठार मारले जाते. त्यास स्त्री–भ्रुणहत्या म्हटले जाते. जेव्हा लैंगिक शोधून लिंगाचा शोध लावून फक्त स्त्री अंकुराला विकसित होण्यापासून रोखले जाते, त्याला स्त्री–भ्रुणहत्या म्हणतात.

स्त्री–भ्रुणहत्येमुळे निर्माण होणारे प्रश्न :–

भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये स्त्री–पुरुष प्रमाणात कमी होत असल्याने मुलींचे प्रमाण कमी–कमी होत आहेत. त्यामुळे येणाऱ्या काळात दर हजार पुरुषांच्या जोडीदारांची समस्या निर्माण होण्याच्या उंबरठ्यावर येऊन पोहोचली आहे. बऱ्याच मुलांना विवाह करण्यासाठी मुलगीच मिळणार नसल्याचे संकेत पुढे पुढे येत आहेत. आज वास्तविक परिस्थिती पाहता अनेक जाती–जमातीमध्ये विवाहासाठी मुली मिळविणे शक्य होत नसल्याचे चित्र समोर येत आहे. त्यामुळे गरीब आर्थिक परिस्थिती असणाऱ्या मुलांचा प्रश्न समोर येऊ लागला आहे. मुलींची संख्या कमी होत असल्यामुळे विवाहयोग्य वय असताना सुद्धा मुलगी मिळत नाही. तर 35–40 वय झाल्यानंतर कशी बरे मुलगी मिळेल याचा परिणाम दिसू लागला आहेत. मुलींची संख्या कमी होणे निसर्ग नियम नाही तर मुलगाच हवा मुलगी नको ही मानसिकता कारणीभूत आहे.

स्त्री–भ्रुणहत्याचे कारणे :–

भारतीय समाजव्यवस्थेत स्त्रीला दिले जाणारे दुय्यम स्थान, धर्म, जात–जमात यांच्यातील प्रथा, रुढी, परंपरा, संस्कृती तसेच भारतीय समाजव्यवस्थेमध्ये पुरुषप्रधान व्यवस्था, मुलगाच पुढील वंश वाढविण्यासाठी कारणीभूत व तशी मानसिकता, मुलगाच म्हातारापणाचा आधार, निरक्षरता, अज्ञान, स्त्री आर्थिकदृष्टीने दुसऱ्यावर अवलंबून, तसेच हुंडा पद्धत, मुलींचा विवाहाचा वाढत चाललेला खर्च, मुली म्हणजे परक्याचे धन, पुरुषाला अधिक अधिकार व पुरुष वर्चस्व आणि सत्ता, मुली कुटुंबामध्ये विघ्न आणते ही मानसिकता, मुलगी नको ही मानसिकता, तसेच अंधश्रद्धा आणि कायद्याचे उल्लंघन करण्याचे धाडस इत्यादी स्त्री–भ्रुणहत्याचे कारणे दिसून येतात.

स्त्री–भ्रुणहत्येचे परिणाम :–

स्त्री–भ्रुणहत्या होत असल्यामुळे लोकसंख्येत स्त्री–पुरुष असमतोल होत आहेत. याचा परिणाम अनेक घटकांवर होत असून येणारा काळ मात्र अनेक समस्यानेग्रस्त होईल. त्यावेळी मात्र पर्याय शिल्लक राहणार नाही. स्त्री–भ्रुणहत्या वेळीच रोखण्याची गरज आहेत. सतत स्त्री पुरुषाच्या संख्येत अंतर पडत गेल्यास भारतीय विकासाला घातक ठरेल असे संकेत समोर दिसू लागले आहेत. स्त्री पुरुष संख्येत असमतोल होत राहिल्यास त्याचा परिणाम अनेक घटकावर पडणार यात काही शंकाच उरत नाही.

भारतातील स्त्री–पुरुष असमतोल निर्माण होत आहे याचा परिणाम खालील घटकावर पडत आहे. ते आकृतीच्या माध्यमातून दाखवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

आकृती क्रमांक : 1

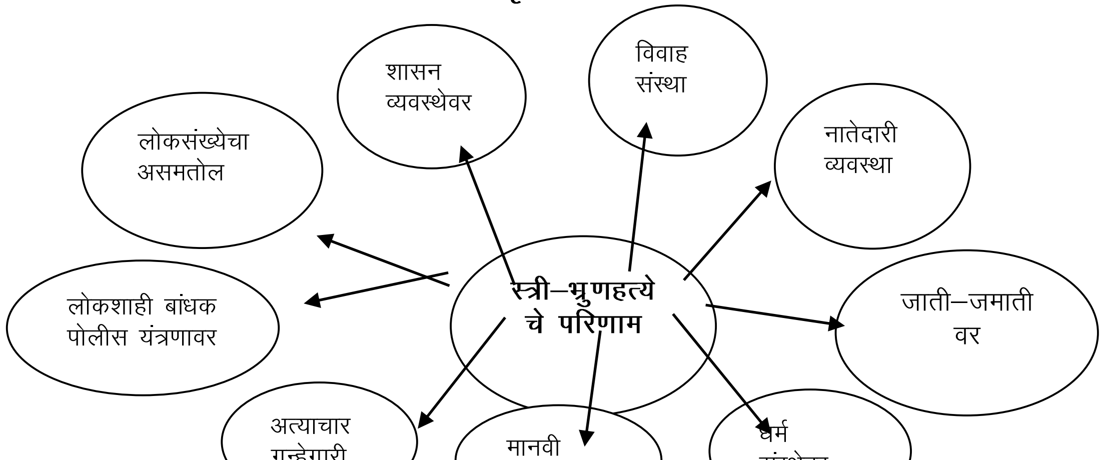

- स्त्री–पुरुष प्रमाणातील फरक हा चिंता वाढविणारा विषय बनत आहे.
- ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात सुशिक्षित कुटुंबात सुद्धा स्त्री–भ्रुणहत्या घडत आहेत.
- धार्मिक, सामाजिक व आर्थिक कारणातून आज लोकांचा कल बदलत आहे.
- नव्या तंत्रज्ञानाचा उपयोग चुकीच्या कामासाठी होत नाही नाघ
- 'हम दो हमारे दो' यामुळे स्त्री–भ्रुणहत्या होत तर नाही याचाही विचार केला पाहिजे.
- कायद्याची कडक अंमलबजावणी होत नसल्यामुळे स्त्री–भ्रुणहत्या होत तर नाही.

स्त्री–भ्रुणहत्याला कारणीभूत :–

आलेख क्रमांक : 2.

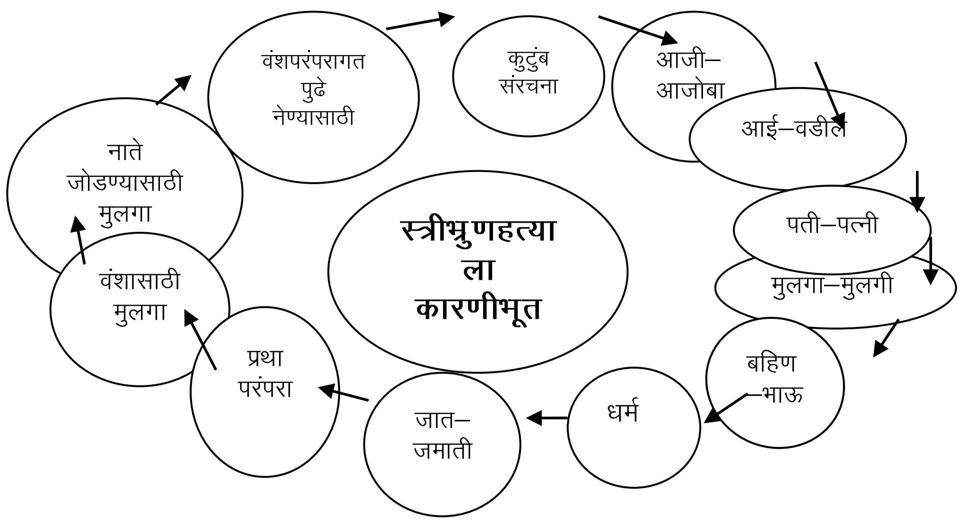

उपरोक्त घटक स्त्री–भ्रुणहत्याला कारणीभूत आहेत. कुटुंब संरचनेत अनेक घटक येतात. आजोबा–आजी, आई –वडील, पती–पत्नी, मुलगा–सून, बहिण–भाऊ, धर्म, जात –जमात, प्रथा–परंपरा, वंशासाठी मुलगा, नाते जोडण्यासाठी मुलगा, वंशपरंपरागत पुढे नेण्यासाठी इत्यादी घटक स्त्री–भ्रुणहत्या करण्यास कारणीभूत आहेत. भारतात नातेदारीला सुद्धा महत्त्व असते. नाते जोडण्यासाठी मुलगा हवा असतो. मुलाचा विवाह संबंध जोडल्यामुळे नातेदारीने जोडले जाते. त्याचबरोबर नातेसंबंधांमध्ये ही मुलगी व स्त्री हवी असते. सण, उत्सवात सुद्धा स्त्रीला महत्त्व असते. दिवाळी आली की प्रत्येक पुरुषाला वाटते मला बहिण पाहिजे. रक्षाबंधनला सुद्धा बहीण हवी असते. विवाह समारंभात सुद्धा बहिणीची गरज असते. तरीसुद्धा स्त्री–भ्रुणहत्या होते.

समारोप :–

मुलगा–मुलगी समान आहेत. दोघांनाही समान संधी द्यावे, मुलीच्या जन्माचा तिरस्कार करू नका. मुलीचे महत्त्व ओळखा, मुलगी दोन कुटुंबाचा उद्धार करते, फक्त मुलगा केवळ एकाच कुटुंबाचा उद्धार करतो. हे माहीत असेल किंवा नसेल पण मुलगा–मुलगी समान आहेत. ही भावना ठेवा. मुलगी सुद्धा मुलाच्या बरोबरीने कार्य करते म्हणून ती कुठेच कमी पडत नाही. मुलगा–मुलगी असा फरक करू नका. दोघांनाही उच्चशिक्षित बनवा. ती तुमची काळजी नक्की घेईल. आज प्रत्येक क्षेत्रात मुलगी दिसू लागली आहे. डॉक्टर, कलेक्टर, पोलीस, इंजिनियर, न्यायाधीश, आमदार, खासदार, मंत्री यासारख्या उच्च पदावर आज मुली कार्य करताना आपण पाहत आहोत. ही सांगण्याची गरज नाही. पण मी एवढेच म्हणेल की, मुलीच्या जन्माचे स्वागत करा, आनंद साजरा करा, तुमचे कुटुंब सुखी आनंदी जीवन जगेल, तुम्हाला सण–उत्सव उत्सवाने साजरी करता येईल. तुमचा सुखी संसार पाहता येईल.

- लोकसंख्येत असमतोल होत आहे सुधारणा हवी.
- कायद्याचे कठोर अंमलबजावणी करावी लागणार.
- हुंडा प्रथा कायदा अधिक कठोर करावे लागेल.
- पैशाला कमी महत्त्व द्या माणूस म्हणून माणसासारखे वागा. मत परिवर्तन करण्याची गरज.
- आधुनिक तंत्रज्ञानाचा गैरफायदा घेऊ नका.
- मुलगा–मुलगी भेद करू नका.
- सर्वांना जीवन जगण्याचा अधिकार आहे. स्त्री–भ्रुणहत्या करू नका.

संदर्भ

1. हेमराज, शाह (संपा). 2013. 'स्त्री–भ्रुणहत्या', कोल्हापूर : रिया पब्लिकेशन.
2. विद्युत, भागवत. 2004. 'स्त्री प्रश्नांची वाटचाल', पुणे : प्रतिभा प्रकाशन.
3. पाटील, लिला. 1990. 'भारतातील स्त्री जीवन', पुणे मेहता पब्लिकेशन.
4. सोनवणे, व्ही. वाय. आणि उपोड, जी. एम. 2014. 'स्त्री–भ्रुणहत्या एक सामाजिक समस्या,' जळगाव : प्रशांत पब्लिकेशन.
5. वर्मा, ओ. पी. 'भारतीय सामाजिक व्यवस्था', कानपूर : विकास प्रकाशन.
6. लांजेवार, ज्योती. 'भारतीय समाज आणि स्त्री', पुणे : सुगाव प्रकाशन.
7- Provisional Population totals of Maharashtra.

स्वच्छता अभियानात पंचायतराज ची भूमिका

डॉ. आबासाहेब आर. कसबे
वैजापूर

सुदृढ आरोग्य आणि उत्तम जीवन हे सुखी आणि समृध्द जीवनाची धारा आहे. अस्वच्छ वातावरण आणि अस्वच्छ वाईट विचार हे व्यक्तीसमोर समस्या निर्माण करतात. अस्वच्छता, घाण, निकृष्ट परिस्थिती ही तुमच्या मानसिकतेवर आघात करण्याची पध्दत आहे. अस्वच्छतामुळे अनेक रोंगाची साथ पसरते आणि पर्यायाने मानवी अरोग्य कोलमडून आरोग्यावर आघात होण्याची दाट शक्यता असते. अस्वच्छतेचे विदारक परिणाम ज्याप्रमाणे शारिरीकतेवर होतात त्याचप्रमाणे ते मानसिकतेवरही होतांना दिसतात. त्यामुळेच नित्यनियमाने स्वच्छता आणि साफसफाई ही मानवाने केली पाहीजे. याच संकल्पनेतुन भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 2 ऑक्टो. 2014 'स्वच्छता भारत अभियान' राबविण्याची घोषणी केली यात ''देशांतील शहरांच्या , रस्त्यांच्या व भारतातील विविध नद्यांच्या स्वच्छतेसाठी हे अभियान सुरू केली''[1] स्वच्छ भारत अभियान हे स्वच्छतेशी निगडीत असल्याने त्यात सर्वागिन स्वच्छतेचा विषय जरी अंतर्भूत असला तरि भारत सरकारने ग्रामीण भागासाठी असलेल्या निर्मल भारत अभियानाची पुनर्रचना करून स्वच्छ भारत अभ्यिान विशेषतः ग्रामीण भागासाठी सुरू केल्याचे दिसून येते.

''स्वच्छता अभियानाचे उद्दिष्ट :–

स्वच्छता विषयक आरोग्यदायी सवयी व गाव हगणवारीमुक्त करणे व त्यातून ग्रामीण भागातील जीवनात सुधारणा घडवून आणणे.

1. ग्रामीण परिसरात स्वच्छतेची व्याप्ती तीव्र गतीने वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे
2. शाश्वत स्वच्छता साधनांचा व्यापक वापर आणि प्रसार करणे.
3. ग्रामीण भागात स्वच्छता वाढीस लावण्यासाठी प्रयत्न करणे.''[2]

स्वच्छता अभियानात पंचायत राजची भूमिका :–

संघराज्य पध्दतीमध्ये केंद्र स्तरावर केंद्र सरकार तर राज्य स्तरावर राज्य सरकार कार्यरत असते. संघराज्य पध्दतीचा तिसरा भाग म्हणजे पंचायत राज व्यवस्था स्थानिक लोकांच्या माध्यमातून स्थानिकांचा विकास साधते यासाठी याची व्यवस्था केल्याचे दिसून येते. 73 व्या घटना दुरूस्तीनंतर ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांना पंचायत राज या नावाने संबोधले जाते पंचायत राज माध्यमातून ग्रामस्तरावर, ग्रामपंचायत, पंचायत स्तरावर पंचायत समिती, जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद अस्तित्वात आली संपुर्ण स्वच्छता अभियानात पंचायत राजच्या माध्यमातून संपुर्ण स्थानिक विकास करण्याचा प्रयत्न केला जातो या तिन्ही भागांतील स्वच्छता अभियानातील कार्य पाहता येईल.

ग्रामपंचायत – पंचायत स्तरावरील सर्वात खालील हा स्तर असून ग्रामपंचायतमध्ये स्वच्छता अभियानाच्या योजना पुढीलप्रमाणे सांगता येईल त्याची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य सरकार आवश्यक निधीची तरतुद करतांना दिसतात.

1. **संपुर्ण स्वच्छता अभियान** –

या प्रकल्पात लोकांनी स्वतःचा विकास स्वतःकडूनच करावयाचा आहे. जनतेमध्ये स्वच्छता विषयक जाणीव जागृती निर्माण व्हावी हा याचा उद्देश आहे. ग्रामीण भागातील अस्वच्छता सवयीमुळे विविध सार्थीचे रोग पसरतात. त्यामुळे ते टाळण्यासाठी हे अभियान राबविले जाते या अभियानाच्या माध्यमातून

1) अंगणवाडी स्वच्छता गृह 2) शालेय स्वच्छता गृह 3) सार्वजनिक स्वच्छतागृह 4) बीपीएल कुंटुबासाठी प्रोत्साहनपर अनुदान

2. **हागणदारी मुक्त गावांची संकल्पना** –

ग्रामीण भागात ही नित्याची सवय झाल्याचे दिसून येते त्यामुळे गावात विविध साथींचे आजार बळावलेली दिसतात त्यामुळे राज्यसरकारने हागणदारी मुक्त गावांची संकल्पना रबाविण्याचे दिसून येते. त्यासाठी प्रत्येकाला स्वच्छतागृह बांधून देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे त्याचबरोबर प्रत्येक कुंटूबाला वैयक्तिक संडास बांधण्यासाठी प्रोत्साहनपर अनुदान देण्याची योजना निर्माण केल्याचे दिसून येते. हागणदारी मुक्त गावांना प्रोत्साहन देण्यासाठी राज्यांने निर्मल ग्राम पुरस्कार देण्याची घोषणा देखील केल्याचे दिसून येते.

स्वच्छ भारत मिशन योजने अंतर्गत 36 राज्य आणि केंद्र शासित प्रदेशामध्ये 2020 पर्यंत मध्ये 10.28 कोटी स्वच्छतागृहाची निर्माण केली तर 603175 गावांत उघड्यावर शौचास बसण्याचे बंद झाले आहे.

स्वच्छता अभियानात – 1) घणकचरा व्यवस्थापन 2) गोवरधन याचा प्रामुख्याने समावेश होतो

महाराष्ट्र् शासनाने ता. 7 नोव्हे.2014 रोजी परिपत्रक काढून स्वच्छ भारत मिशन अमलात आणले आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या या परिपत्रकाची काही वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगितलेली आहेत.

1) ''वैयक्तिक शौचलयाच्या बांधकामासाठी प्रोत्साहनपर रक्कम रू. 12000 ठरविण्यात आली आहे.

2) वैयक्तिक शौचालयाकरिता केंद्राचा हिस्सा 3000/- (75%) व राज्याचा हिस्सा 3000/- (25%) असा असणार आहे.

3) इंदिरा आवास योजनेअंतर्गत बांधण्यात येणार्या घरातील कार्यरत स्वच्छता गृहासाठी स्वतंत्रपणे अर्थसंकल्पिय तरतुद करण्यात येणार आहे. सदरची तरतुद होईपर्यंत

स्वच्छ भारत मिशन 'ग्रामीण' या योजनेतून सध्या निधी उपलब्ध करून देण्यात येईल.

4) माहिती, शिक्षण व संवादसाठी एकुण प्रकल्प किमतीच्या 2% निधीची तरतुद करण्यात येईल त्यापैकी केंद्राचा हिस्सा 75% व राज्याचा हिस्सा 25% इतका असेल.

5) प्रशासनिक खर्चासाठी एकुण प्रकल्प किमतीच्या 2% निधीची तरतुद करण्यात येईल त्यापैकी केंद्राचा हिस्सा 75% व राज्याचा हिस्सा 25% इतका असेल

6) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजने अंतर्गत (MGNREGA) वैयक्तिक शौचालय बांधकामाकरीता देण्यात येणारे प्रोत्साहनपर अनुदान बंद करण्यात आले असून सदर पुर्व रक्कम स्वच्छ भारत मिशन 'ग्रामीण' साठी केंद्र शासनाकडून मंजूर निधीतून देण्यात येईल.

7) निर्मल भारत अभियानाचे घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन (SLWM) आणि सार्वजनिक शौचालय बांधकाम या घटकामध्ये कोणताही बदल करण्यात आलेला नाही.

अशाप्रकारे महाराष्ट्र शासनाच्या या आदेशान्वये ग्रामीण भागामध्ये स्वच्छ भारत अभियान राबविण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना करण्यात आलेल्या आहे. पंचायत राजच्या माध्यमातून या मिशनची अमंलबजावणी व्यवस्थित रितीने होतांना दिसून येते.

त्याचबरोबर वरील आदेशामध्ये या अभियानामध्ये निधीची वर्गवारी घटकनिहाय करण्यात आली आहे.

अ. क.	घटक	विवरण	निधिची वर्गवारी		
			केंद्र%	राज्य %	लाभार्थी %
1.	माहिती शिक्षण संवाद, सुरूवातीची कामे, क्षमता बांधणी	एकुण प्रकल्प किमतीच्या 8%	75	25	0
2.	फिरता निधी	एकुण प्रकल्प किमतीला 5% 'प्रति जिल्हा स. 50% लाखपर्यंत'	80	20	0
3.	वैयक्तिक शौचालय	निर्मल भारत अभियानाप्रमाणे मंजुर सर्व प्रवर्गासाठी	रू. 9000/— 75	रू. 3000/— 25	0
4.	सार्वजनिक शौचालय	रू.2 लाख	60	30	10
5.	प्रशासकीय खर्च	एकुण प्रकल्प किमतीच्या 2 पर्यंत	75	25	0
6.	घनकचरा आणि सांडपाणी व्यवस्थापन 'भांडवली किमत'	निर्मल भारत अभियानाप्रमाणे कुटूंब निहाय	75	25	0

अशा प्रकारे वरील सर्व बदलांसह स्वच्छ भारत मिशनची अमंलबजावणी 2 ऑक्टो.2014 करण्यात यावी''[3]

पंचायत राज विभागाच्या माध्यमातून ग्रामिण भागामध्ये ग्रामपंचायतीसाठी, तालुका स्तरावर पंचायत समितीसाठी, तर जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषदेसाठी निधीनी उपलब्धता करून या मिशनचे कामकाज व्यवस्थित सुरू झाल्याचे दिसून येते.

''त्याचप्रमाणे महाराष्ट्र शासनाने राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांची दिनांक 2 ऑक्टो.2019 रोजी 150 व्या जयंतीनिमित्त स्वच्छ भारत अभियान 'ग्रामीण' योजनेअंतर्गत शाश्वत स्वच्छतेसाठी करावयाच्या कार्यवाही बाबत सुचना दिलेल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे

अ.क.	कामांचे स्वरूप	शासन आदेश/पत्र	कालमर्यादा
1.	पायाभूत सर्वेक्षणातून सुटलेल्या सर्व कुटूंबासाठी वैयक्तिक शौचालय बांधकाम करणे तसेच सर्वेक्षणातील व सर्वेक्षणातून सुटलेल्या सर्व लाभार्थ्यांना प्रोत्साहन अनुदान वितरीत करणे.	संदर्भाधीन क्रमांक 7 ते 14	दिनांक 31/07/2019 पर्यंत
2.	एक खड्डा शौचालयाचे दोन खड्डा शौचालयामध्ये रूपांतर करणे	संदर्भाधीन क्र.1 व 5	दर दिवशी प्रत्येक तालुक्यामध्ये किमान 10
3.	सार्वजनिक /सामुहिक शौचालयाचे बांधकाम करणे	संदर्भाधीन क्रमांक 15 व 16	दर महिण्याला प्रत्येक जिल्ह्यात किमान 15

4.	i. शाश्वत स्वच्छता आराखड्यातून गेल्या 8 ते 10 वर्षापासून वापरात असलेली 2 खड्यांची शौचालये व वापरकर्ते यांचा शोध घेणे		दिनांक 31/07/2019 पर्यंत
	ii. गेल्या 8 ते 10 वर्षापासून वापरत असलेल्या 2 खड्यांच्या शौचालयांचा 2 खड्यांच्या शौचालयाचा सद्यस्थितीत सुरू असलेला प्रथम खड्डा बंद करून, दुसऱ्या खड्यामध्ये मल प्रवाहित करणे.		दर दिवशी प्रत्येक तालुक्यामध्ये किमान 5
5.	i. शाश्वत स्वच्छता आराखड्यातून सोनखत तयार झालेली शौचालये व वापरकर्ते कुटूंब यांचा शोध घेणे		दिनांक 31/07/2019
	i. शौचालयाच्या खड्यामधून सोनखत काढून खड्डा रिकामा करणे		दर तीन महिन्यामध्ये प्रत्येक तालुक्यामध्ये किमान 1 खड्डा रिकामी करणे अनिवार्य आहे.
6.	घनकचऱ्याचे जागेवर र्नितुगीकरण करणे व व्यवस्थापन करणे	संदर्भाधीन क्रमांक 2 ते 6	दर महिन्याला प्रत्येक तालुक्यामध्ये किमान गावासाठी नियोजन करून कार्यवाही करणे
7.	सांडपाण्याकरीता शोष खड्डे तयार करणे	संदर्भाधीन क्रमांक 2 ते 6	दर दिवशी प्रत्येक तालुक्यामध्ये किमान 10 कुटुंबासाठी नियोजन करून कार्यवाही करणे

''4

स्वच्छ भारत अभियानाची संकल्पना राबवून त्याची अंमलबजावणी करण्याची प्रभावी जबाबदारी पंचायतराज आलेली आहे. त्यासाठी पंचायत राज ला विविध अधिकार व निधीची उपलब्ध करून दिलेली आहे. त्यातून या योजनेला गती मिळल्याचे दिसून येते. त्याचबरोबर सरपंच, पंचायत समिती सभापती / जिल्हा परिषद अध्यक्ष यावर त्यांची अंमलबजावणी जबाबदार दिल्याचे दिसून येते. पंचायत राजच्या माध्यमातून शासन वेळोवेळी स्वच्छ भारत अभियानासाठी प्रत्यक्ष निधीची तरतुद करून व कामावर देखरेख ठेवतांना दिसतात या कामी ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांच्या विविध समित्या स्थापन केल्या जातात.

1. विकीपिडीया
2. लोकराज्य, महाराष्ट्र शासन माहिती व प्रसारण मंत्रालय.
3. महाराष्ट्र शासन निर्णय क्रमांक : स्वभामि –2014/प्र.क.27/पा.पु.08
4. महाराष्ट्र शासन निर्णय क्रमांकः स्वभामि–2018/प्र.क्र.549/पा.पु.16

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance

A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal

IMPACT FACTOR 8.072

भारतीय स्वच्छता विषयक सुधारणा : एक सामाजिक दृष्टिकोन

डॉ. एस. के. बल्लोरे

सहाय्यक प्राध्यापक (समाजशास्त्र)

श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा

प्रस्तावना

भारत देश हा विविधतेनी नटलेला व ऐतिहासिक संस्कृतीचा वारसा असलेला म्हणुन ओळखला जातो. देशात व महाराष्ट्रात अनेक समाजसुधारक, संत, महात्मे होवुन गेलीत. अनेक समाजसुधारकांनी समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीत तर काहींचे स्वातंत्र्य चळवळीत महत्वाचे योगदान राहिलेले आहे. महाराष्ट्रातील सांस्कृतीक वारसा जपवणुकीच्या कार्याबरोबरच समाजातील असलेल्या अनेक वाईटप्रथा परंपरा मोडित काढून समाज परिवर्तनात कसा बदल घडून आणता येईल यासाठी अनेकांनी योगदान दिलेले आहे. देशातील महामारी संकटात सापडेल्या काळात महामारी नियंत्रणात आणण्यासाठी स्वच्छतेचा संदेश देऊन स्वच्छतेचे महत्व सांगितलेले आहे. संत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगितेच्या माध्यमातुन तर संत गाडगे महाराज यांनी हातात झाडु व डोक्यावर मडक्याचे खापर ठेवुन गावोगावी स्वच्छतेचा संदेश व प्रत्यक्ष कार्याच्या माध्यमातून शिकवण दिली आहे. अशा अनेक संतानी समाजाला प्रबोधनाच्या सह्यांनी मानवी आरोग्याच्या व सर्वागींण विकासासाठी स्वच्छतेचे महत्व पटवुन सांगितलेले आहे. खऱ्या अर्थाने स्वच्छतेची मोहिम ब्रिटिश काळापासून सुरू झाली.

संशोधनाची उदिष्टये

1. स्वच्छता अभियानाची ऐतिहासिक पार्श्वभुमी अभ्यासणे.
2. स्वच्छतेची संकल्पना व स्वरूप अभ्यासणे.
3. स्वच्छतेचे घटक, महत्व, उद्देश व कारणाचा आढावा घेणे.
4. स्वच्छते संदर्भातील विविध उपक्रम व त्यांचा हेतू अभ्यासणे.

संशोधनाचे गृहितकृत्ये

1. स्वच्छता अभियान हे आरोग्य संपदा प्रदान करण्यासाठी महत्वाची आहे.
2. स्वच्छता अभियान महामारी सारख्या रोगावर नियंत्रण आणण्याच्या हेतू उपयोगी ठरते.
3. स्वच्छता अभियानातुन विविध उपक्रमांची परंपरा स्वातंत्र्यपुर्व काळापासून सुरू झाली.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन विषयाशी अध्ययन करताना द्वित्तीय तथ्य संकलन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. या द्वित्तीय तथ्य संकलनात शासकिय दस्तावेज, शासननिर्णय, माहिती पुस्तिका, ऐतिहासिक संदर्भ, अहवाल, वृत्तपत्र, लेख, संशोधन ग्रंथ, पुस्तके आदी द्वित्तीय तथ्यांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची मर्यादा

प्रस्तुत संशोधन हे स्वातंत्रपुर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील चालणारे विविध प्रकल्प व विविध योजना, कार्यक्रम त्यांचा हेतू, स्वच्छता अभियानाची वाटचाल, त्यातुन होणारी सुधारणा, अनेक संशोधकांनी मांडलेली मते यातुन होणारा लाभ व समाजपरिवर्तन यांचा आढावा या भोधनिबंधात घेण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचे महत्व

प्रस्तुत संशोधन हे मानवी आरोग्य आणि स्वच्छता यांचा सहसंबंध अभ्यासण्यासाठी महत्वाचे आहे. आरोग्य चांगले व सदृढ कसे राहता येईल यांची माहिती होण्यासाठी, महामारी रोकथाम करण्यासाठी व जिवीत हाणी नियंत्रित आणण्यासाठी स्वच्छता किती महत्वाची यांची जाणीव यातून होईल. स्वातंत्र्यपुर्व व नंतरच्या काळातील स्वच्छता विशयक वाटचाल यांच्या माहितीसाठी, स्वच्छतेचे मानवी आरोग्यासाठी किती महत्वाची आहे यांची जाणीव होण्याकरिता या शोधनिंबधाचे महत्व आहे.

स्वच्छता अभियानांची ऐतिहासीक पार्श्वभुमी

भारतामधील लोकांची राहणी व अस्वच्छ सवयी वाईट प्रथा रितीरिवाज यामुळे व इतर पर्यावरणीय कारणामूळे संसर्गजन्य रोग, पटकी, कॉलरा, डेगूं, चिकनगूण्या, सिकलसेल, महामारी, प्लेग यासारखे आदी आजाराची उपज ही स्वच्छतेच्या अभावाचे कारण मानले जाते. स्वच्छता विषयक मोहिमांची आद्यपुरस्कर्ती फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल यांनी हिवलेट यांनी हाताने मैला वाहून नेण्यासारख्या खर्चीक व्यवस्थेवर देखरेख ठेवून मुंबईला पटकी व महामारी रोगापासून वाचवील्या बद्दल सर्वोत्तम स्वच्छता आधिकारी म्हणून गौरविण्यात आले. मुंबई प्राताचे गव्हनर लॉड रे यांनी संपूर्ण प्रातांसाठी दि बॉम्बे व्हिलेज सॅनिटेशन ॲक्ट 1889 पारित केला आहे. सी. डब्ल्यू मॅक्रुरी यांनी ब्रिटिनमधील प्रशासकीय सेवेच्या अभ्यासक्रमात व शालेय शिक्षणात स्वच्छता आणि आरोग्य विशयक अभ्यासक्रमाची सुरूवात करण्याची शिफारस केली.

1901 मध्ये टर्नर यांचे सहाय्यक आरोग्य आधिकारी डी.के. गोल्डस्मिथ यांनी प्राथमिक शाळांची स्वच्छता, मुलांची तपासणी, खाण पान, स्नानगृहे वापरणे, शारिरीक व्यायाम, शाळा परिसर स्वच्छतेसंदर्भात उपाययोजना केल्या होत्या. यातुनच मुंबई प्रातांचे गव्हर्नर लॉर्ड लॅमिग्टन यांनी 1904 मध्ये दि बॉम्बे सॅनिटरी ॲसोशिएशनची (बी.एस.ए.) स्थापना केली. 1905 साली बी.एस.ए. यांनी एक पथक तयार करून घराघरातील अच्छतेबद्दल व लोकांच्या जीवनपध्दती आरोग्य खात्याला माहिती देऊन स्वच्छतेचे महत्व पटवून सांगितले. 1906 मध्ये शाही विक्रेंद्रीकरण मंडळाची स्थापना केली आहे. या मंडळाने भारतातील सार्वजनिक

स्वच्छतेबाबत अनेक उपाय सुचविलेत. बी.एस.ए. स्थापनेनंतर टर्नरने स्वच्छते संबधीचे ग्रंथालय असायला पाहिजे यांची शिफारस केली. टर्नर यांनी सॅनिटेशन इन इंडिया या ग्रंथात भारतीयांचा विहिरीचे पाणी वापरण्याबाबतचा कटाक्ष गायीचा साभांळ, दुध काढण्याची व भांडी धुण्याची पध्दत, अन्न शिजवण्याची मागासलेली पध्दत या सारख्या आरोग्यविशयक सवयीचे व रितीरिवाजांतुन स्वच्छता संबधीचे वर्णन केले आहे.

1909 मधील बॉम्बे मेडिकल कॉग्रेसमध्ये स्वच्छताविषयक माहिती लोकापर्यंत पोहचविण्याची मोहिम हाती घेतली. 1914 मधील भारत सरकारच्या स्वच्छताविषयक ठरावामध्ये स्वच्छताविषयक सुधारणासाठी जनतेचे सहकार्य आवश्यक असल्याचे सांगितले. 1910 मध्ये सार्वजनिक शिक्षण खात्याच्या अधिवेशनात भाटवडेकरांनी प्राचिन काळातील हिंदू शास्त्रातील घालून दिलेले स्वच्छता विषयक व आहारा बद्दलचे काटेकोर नीतीनियम अर्वाचीन हिंदूनी वाऱ्यावर सोडून दिले आहे असे मत प्रकट केले. 1911 पर्यंत मध्यवर्ती ब्रिटिश शासनाचे स्वच्छतेच्या कामावर पूर्ण नियंत्रण होते. परंतु रिफॉर्म ॲक्टनंतर हा विषय केंद्राकडून राज्याकडे सोपविण्यात आला व त्यानुसार प्रत्येक राज्याने आपआपल्या पातळीवर स्वच्छतेच्या बाबतीत उपाययोजना राबविण्यास सुरूवात केली. 1911 मध्ये मुंबईत भरलेल्या दि इंडियन सॅनिटरी कॉन्फरन्स मध्ये पुस्तकी ज्ञानापेक्षा भारतीय जीवनपध्दती विशयीचे ज्ञान हे भारतातील स्वच्छता विषयक ज्ञानाचा आधार असावयास हवे असे मत भारतातील स्वच्छतेच्या बाबतीत वर्तवलेले आहे. सिड्न्हॅम क्लार्क यांनी स्वच्छता राखण्यासाठी कायदेशीर तरतूद करणे गरजेचे असल्याचे सांगितले. 1912 मध्ये सिड्न्हॅम क्लार्क यांनी लोकांना स्वच्छता विषयक नियमांची जाण करून देणे आवश्यक आहे. यातुनच बी.एस.ए. ही एक स्वच्छता विषयक जाणीव जागृती करून स्वच्छता विषयक लोकांमध्ये पायाभरणीचे कार्य करणारी एक संस्था उदयास आली. 1912 मध्ये धारवाड येथे तर 1914 मध्ये भडोच येथे स्वच्छता व आरोग्याविषयी लोकांना स्वच्छता विशयक लोकांना शिक्षीत करण्यासाठी जिल्हा स्वच्छता मंडळे स्थापन केली गेली. 1914 मधील भारत सरकारचा स्वच्छताविषयक ठराव स्वच्छताबाबत सुधारणा घडवून आणताना 1) लोकांबद्दलचे त्यांच्या सामाजिक रीतीरिवाज, सवयी 2) पुर्वग्रहाबद्दलचे ज्ञान. 3) स्थानिक परिस्थितीतील वैविध्यता. याबरोबरच लोकांचे सहभाग व सहकार्य आवश्यक असल्याचे मानले गेले. पटकी महामारी सारख्या रोगांचा जरी नायनाट झाला असला तरी अत्याधिक अर्भक मृत्यु दराचा दारून प्रश्न शिल्लक राहणाराच आहे असे वर्तवले.

ब्रिटिश काळात भारतातील स्वच्छता अभियानाची पार्श्वभुमी अंत्यत बिकट व हालाखीची होती. त्यांनी ही स्थिती सुधारण्यासाठी व आरोग्याच्या दृष्टिकोनातून स्वच्छतेचे महत्व पटवून सांगितले. ब्रिटिश वैद्यकिय शास्त्रज्ञ व समाजसुधारक फ्लॉरेन्स नाईटिंगेल, हिवलेट, स्टिनसन वेअर, टर्नर, लॅमिग्टन यांनी स्वच्छता विषयक मोहिमेची मुहर्तमेढ भारतात रोवली. स्वच्छता हि मानवी आरोग्याच्या दृष्टीने, महामारी संकटापासून बचाव करण्यासाठी किती महत्वाची आहे यांची जाणीव या ब्रिटिश लोकांनी करून दिली. वैयक्तिक स्वच्छता, परिसर स्वच्छता राखल्याने रोगांच्या प्रसाराला कसा पायबंद बसतो, अस्वच्छतेमुळे कोणत्या रोगाची उत्पत्ती होते. अशा स्वच्छताविषयक माहिती लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे व जाणिव जागृतीचे कार्य त्यांनी केलेले आहे.

भारतातील स्वच्छतेबाबतचे प्रकल्प

भारतात स्वंयसेवी संस्थाच्या माध्यमातून व काही संघटना, थोर सामाजिक कार्यकर्त्याच्या माध्यमातून सार्वजनिक आरोग्य व स्वच्छता याबाबत ग्रामिण भागात गाव पातळीवर अनेक छोटे मोठे प्रकल्प हे स्वच्छतेच्या बाबतीत राबविले गेलेले आहेत.

1) श्री निकेतन प्रकल्प 1921

रविंद्रनाथ टागोरांनी 1921 मध्ये श्रीनिकेतन येथील ग्रामिण पुर्नरचनेच्या दृष्टीकोनातून हा प्रकल्प राबविला किंवा सुरू केला. या प्रकल्पाअंतर्गत गावातील लोकांमध्ये आर्थिक, सामाजिक, भौतिक, सांस्कृतीक बदल घडवून आणण्यासाठी कृषी, उद्योग, शिक्षणाच्या विकासा बरोबरच स्वच्छतेचे महत्व त्यांनी सांगितलेले आहे.

2) गुरगाव प्रकल्प 1927

एफ.एल. ब्रायस यांनी गुरगाव प्रकल्पात लोकांचे वैयक्तिक व सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्याकरिता गावातील काडी, कचऱ्याचे व घाण पदार्थांचे उच्चाटन करून कपोस्ट खत तयार करणे याला स्वच्छतेच्या दृष्टीने प्राधान्य दिल्याचे आढळते.

3) माल्थॉडम प्रकल्प 1928

डॉ. स्पेन्सर हॅच यांनी खेडी व गावातील ग्रामविकासाचे कार्य करताना रात्रीच्या शाळा, फिरती वाचनालयाचे, दुर्गंधीमुक्त शौचालये बांधणे आदी कार्ये केले. पण हे सर्व कार्ये हे खिस्ती समाजातील लोकाकरिताच सुरू केले होते.

4) सेवाग्राम प्रकल्प 1936

महात्मा गांधी यांनी 1936 मध्ये या प्रकल्पाअंतर्गत ग्रामीण भागाची सुधारणा करायची असेल तर आरोग्य व स्वच्छता ही बाब महत्वाची असते असे सांगितले आहे.

5) फिरका विकास प्रकल्प 1946–1947

मद्रास येथे मुख्यमंत्री श्री टुंगटुरी प्रकाभाम पेंटली यांच्या पुढाराकाराने या प्रकल्पाअंतर्गत, खेडयातील स्वच्छता कायम ठेवण्याकरिता नियमित सफाईला प्राधान्य देण्यात यावे.

6) आप्पासाहेब पटवर्धन

आप्पासाहेब पटवर्धन यांनी गांधीजीच्या विचार सरणीला अनुसरून कोकण हे स्वच्छ व सुंदर बनवण्याच्या दृष्टीकानातून गोपुरा आश्रम सुरू केले. त्यांनी सफाई दर्भान नावाचे मासिक व भारत सफाई नावाचे मंडळाची स्थापना त्यांनी सुरू केली. त्यांनी स्वच्छतेच्या दृष्टीकोनातून प्रशिक्षण चालु केले आहे.

7) सेनापती बापट

सेनापती बापट यांनी आरोग्याच्या बाबतीत स्वच्छतेचे महत्व पटवून दिले. स्वच्छतेला राष्ट्रधर्माची जोड देवून स्वच्छता ही राष्ट्रधर्मच असा संदेश सर्व समाजाला त्यांनी दिला आहे. मुंबई राज्य सरकाची सर्वोदय योजना व स्वातंत्र्यपुर्व काळातील विविध उपक्रमाच्या माध्यमातून स्वच्छतेच्या अनेक सुधारणा केलेल्या आहेत. तर विविध प्रकल्पातून स्वच्छता मोहिम व सदृढ निरोगी जीवन हे ग्रामिण विकासाचे सुत्र आहे या उद्देश्याने सुरू केलीत.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वच्छता अभियान

स्वांतत्र्य पूर्व काळापासून स्वच्छता विषयक अभियानाचा पाया रचला असला तरी खऱ्या अर्थाने संपुर्ण स्वच्छता विशयक अभियानाची बांधणी 1986 च्या केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम (सीआरएसपी) हा ग्रामीण क्षेत्रामध्ये स्वच्छता सुविधा उपलब्ध करण्याच्या दृष्टीकोनातून चालू करण्यात आला आहे. तो तो यशस्वी झाला नसल्याने संविधारिकदृष्टया 73 व्या घटनादृरूस्तीन्वये 1992 ला स्वच्छतेला 11 व्या अनुसूची मध्ये समाविष्ठ करण्यात आले व स्वच्छता अभियानाचे कार्य हे पंचायतीवर सोपवण्यात आले. 1999 ला सम्पुर्ण स्वच्छता अभियान (टीएससी) या कार्यक्रमाची सुरू करून यातून नवे नवे स्वच्छता विषयक उपक्रम आणले गेले.

कोपेनहेगेन येथिल 1994 मधील शाश्वत विकासावरील जागतिक शिखर परिशदेने स्वच्छता सुविधा नसलेल्या वस्त्यांच्या संख्येत 2015 पर्यंत पन्नास टक्यांनी घटकरण्याचे उद्दिष्टे समोर ठेवले भारताने हे उद्दिष्टे 2007 पर्यंत गाठण्याची घोषणा केली व त्यानुसार 1999 पासुन संपुर्ण स्वंच्छता अभियान ही योजना हाती घेण्यात आली. तत्पुर्वीचे केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम असफल ठरल्याने TSC द्वारा नव्याने हागंणदारीमुक्त वस्त्यांची कल्पना संपुर्ण देशभर राबण्याचे ठरले. जिल्हा स्तरावर जिल्हापरिषद वा डिस्ट्रीक्ट वाटर ॲड सॅनिटेशन मिशन यामार्फत संपूर्ण स्वच्छता अभियान ची अंमलबजावणी केली गेली. या TSC अंतर्गत शाळा आणि अंगणवाडीत शौचालय बांधावे, गावातील घनकचरा आणि सांडपाणी व्यवस्थापन, प्रत्येक घरात शौचालयाचा वापर व्हावा, सामुदायिक स्वच्छता संकुल उभारणे हा संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचा अविभाज्य घटक होता. केंद्रशासन पुरस्कृत पूर्वीच्या निर्मल भारत अभियानाची पुनर्रचना करून 2 ऑक्टोबर 2014 ला स्वच्छ भारत अभियान कार्यक्राची सुरूवात केली.

महाराष्ट्र सरकारने प्रामुख्याने हागंणदारी मुक्त योजना, निर्मलग्राम योजना या योजने बरोबरच संत गाडगे महाराज ग्रामस्वच्छता अभियानाची सुरूवात सर्वप्रथम ही 2 आक्टोबर 2000 या महात्मा गांधी जयंतीच्या दिवशी केली होती. महाराष्ट्र शासनाने समाजाच्या सर्वांगिण विकासाच्या दृष्टिकोनातून स्विकारलेल्या समाजकल्याणकारी योजनेतील एक महत्वपूर्ण योजना म्हणून उल्लेख येतो.

संपूर्ण स्वच्छतेचे अंतर्भूत विविध घटक

1) वैयक्तिक स्वच्छता :

1. हाथ साबणाने स्वच्छ धुणे, हातापायाची नखे वाढू न देणे, नियमित आंघोळ करणे आदीचा समावेश होतो. 2) अन्न पदार्थ व खाण्याच्या वस्तू निट झाकून ठेवणे. 3) पिण्याचे पाणी उंचावर ठेवणे, ओगराळयाचा वापर करणे. 4) पर्यावरण व परिसर स्वच्छ ठेवणे. 5) शौचालयाचा नियीमत उपयोग करणे. 6) सांडपाण्याचा निचरा करण्याकरिता शोषखड्डे तयार करणे. 7) शालेय स्वच्छता व आंगणवाडी स्वच्छता इत्यादी घटकाचा समावेश स्वच्छता यामध्ये होतो.

स्वच्छता अभियानाची व्याख्या

संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियान म्हणजे केवळ घर–दार–गल्ली आणि परिसराची स्वच्छता नव्हे. केवळ काडी–कचरा–धुळ कागद जमा करून स्वच्छता व टापटीप राखणे नव्हे तर तन –मन–विचार–आचार –वर्तन –व्यवहार यांची स्वच्छता होय.

विश्व स्वास्थ संगठन

स्वच्छता का अभिप्राय मनुष्य के स्वस्थ निर्वहन को प्रभावित करने वाले भौतिक पर्यावरण के उचित प्रबंधन से है.

संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचा उद्देश्य

सपूर्ण स्वच्छता अभियान कार्यक्रमाचा मुख्य उद्दे य हा ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांना स्वच्छतेचे ज्ञान देवून त्यांचा जीवनस्तर किंवा जिवनमान उंचावणे. ग्रामिण क्षेत्रात स्वच्छता व्यापक स्वरूपात निर्माण करणे, हेतू तत्पर सुविधा प्राप्त करून देणे. प्राथमिक शाळा आंगणवाडी केंद्राच्या माध्यमातून लोकांमध्ये जागरूकता निर्माण करून स्वच्छता संबंधीची माहिती लोकांना देणे. समुदाय केंद्रीत दृश्टिकोन ठेवून समुदायाला स्वच्छता आणि शुध्द पिण्याचे पाणी यापासून होणारे फायदे याची माहिती लोकांना देणे. ग्रामीण क्षेत्रातील शाळा, आंगणवाडी मध्ये स्वच्छता सुविधा उपलब्ध करून देवून विद्यार्थ्यांना आरोग्य शिक्षण देणे व साफ सफाई, स्वच्छतेचे महत्व पटवून देणे. ग्रामीण क्षेत्रामधिल शुष्क शौचालयाच्या जागी फ्लश शौचालयाची निर्मिती करणे. या स्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून घरा घरातील स्वच्छतेच्या सवयी लावणे. मैला वाहून नेण्याची प्रथा बंद करणे.

संपूर्ण स्वच्छता अभियानाचे घटक

संपूर्ण स्वच्छता अभियान हे फक्त वैयक्तिक स्वच्छतेलाच वाव देते नाही तर ती स्वच्छ व शुध्द पिण्याचे पाणी उपलब्धी, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन, घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन, परिसर स्वच्छता, वैयक्तिक स्वच्छता, आंगणवाडी स्वच्छता, भााळेतील स्वच्छता या सर्व घटकाचा समावेश संपूर्ण स्वच्छता अभियानात होतो.

वैयक्तिक स्वच्छता

वैयक्तिक स्वच्छत ही व्यक्ती किंवा स्वपासून सुरू होते. दैनंदिन वैयक्तिक स्वच्छता ही स्वताला आरोग्यदायी सवयी लावून घेणे.घरात नियमित भौचालयाचा वापर करणे, दात घासणे, शौच्छाऊन आल्यास हात व पाय स्वच्छ धुण, हाथापायाची नखे वाढू न देणे, नियमित व स्वच्छ आंघोळ करणे म्हणजेच वैयक्तिक स्वच्छता होय.

परिसर स्वच्छता

स्वच्छतेचा दुसरा घटक हा परिसर स्वच्छता हा होय. स्वच्छ व सुंदर परिसर आसणे, सांडपाण्याची योग्य

व्यवस्था असणे , कचरा व टाकाऊ पदार्थ साठवण्याची व्यवस्था असणे, रस्ते साफ व सुधारित असणे, आपले घर, गाव, शाळा व सभोवताची सर्व सजीव, निर्जिव घटक पाळीव प्राणी, त्यांचे गोठे जनावरे आणि मानवी मलमुत्राचे योग्य व्यवस्थापन यांच्या सारख्या घटकाचा समावेश हा परिसर स्वच्छता यामध्ये होतो.

शाळा स्वच्छता

संपुर्ण स्वच्छता अभियानाचा शालेय व आगंणवाडी स्वच्छता हा एक महत्वाचा घटक आहे, व विद्यार्थी हा त्यांचा केंद्रबिंदू आहे. विद्यार्थांवर विज्ञाननिष्ठा आरोग्यदायी सवयी व संस्कार रूजविण्याची नितांत गरज आहे. स्वच्छतेच्या पर्यावरणाशी सुसंगत व अल्पमूल्या असलेल्या योग्य तांत्रिक सुविधांची माहिती व ज्ञान होणे गरजेचे आहे. भाालेय स्वच्छता अभियानात शाळेतील परिसरात विद्यार्थ्यांसाठी केवळ शौचालय व मूत्रीघर उभारण्याचे उदि्ष्टे नाही. याही पलिकडे जाऊन विद्यार्थ्यांनी शौचाल्याची सुविधा वापरणे अपेक्षित आहे.

स्वच्छतेचे महत्व

आपणास मिळालेल सुंदर शरीर, निरोगी, आंनदी व सुखी राहणे व पुर्णपणे आपल्या सभोवतालचे वातावरण व स्वच्छतेच्या सवयी यावर अवलंबून असते. तरीही आपण चुकीच्या सवयीमुळे व काही वेळा आळसीपणाने त्याकडे दुर्लक्ष करतो. नैसर्गिक वातावरण आपण प्रदुषित करतो. हवा, पाणी, अन्न, इत्यादी दुषित होते. यामुळे आपणास त्रास होतो. हे माहिती आहे. पंरतु तरीही आम्ही असून स्वच्छतेच्या बाबतीत बेफिकीर आहोत. माणसाला होणारे 80 टक्के रोग हे अस्वच्छतेमुळे होतात. यासाठी नियीमत वैयक्तिक स्वच्छता व परिसर स्वच्छतेचा अवलंब करणे आव यक आहे. स्वताःचे शरीर आपले घर, परिसर, भाळा तसेच गाव घाणीपासून मुक्त, प्रदुषण मुक्त, स्वच्छ व सुंदर विद्यार्थी जीवनापासुनचे आपल्या अंगी असणे आव यक आहे. विद्यार्थ्यांना जाणीव करून देवुन प्रत्येक घरापर्यंत प्रत्येक नागरिकांपर्यंत स्वच्छतेचा हा संदेश पोहचवायचा आहे.

सारांश

मानवी विकासाचा संबध रोगविरहित दीर्घायुष्याशी आहे. अस्वच्छता हि मानवी आरोग्य व त्यांच्या विकासावर विपरित परिणाम करणारी बाब आहे. अस्वच्छतेमुळे अनेक रोगाची निर्मिती व उत्पत्ती होत आसते. जागतीक आरोग्य संघटनेच्या अनुमानानुसार प्रतिवर्ष जवळपास 50 लाख लोक हे मानव मल जनित रोगामुळे मृत्युमूखी पडतात. जागतीक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार भारतात 5 वर्षाखालील 4 लाख बालक हे दरवर्षी मृत्यमुखी पडतात. अशुध्द दुषीत हवा, मानवी विष्ठा, पाणी व दुषित अन्न खाल्यामुळे हगवण, पोलिओ, कावीळ, पटकी, साथीचे आजार व इतर प्राणघातक आजारी उत्पत्ती होते. मानवी विश्ठेमध्ये रोगप्रसार करणारे कोट्यावधी सुक्ष्म जंतू असतात. व उघडयावर संडास केल्याने ते रोग जंतू पाणी व अन्नमार्फत आपल्या पोटात जावून रोगराई वाढते. अस्वच्छतेचे दुष्टपरिणाम हे व्यक्तिबरोबरच इतर सजिव व निर्जिव प्राण्यावर होताना दिसून येतात. म्हणून स्वच्छतेचे मानवी आरोग्य व सर्वांगिण दृष्टीने महत्वाचे आहे. याकरिता स्वतंत्र्यपुर्व काळापासून या स्वच्छता अभियानाची अंमलबजावणी झालेली दिसून येते ते आजस्थितीतही आहे. स्वच्छता हि सर्वप्रथम मानवाच्या सर्वांगिण दृष्टीकोनातून महत्वाचा मुलभुत घटक आहे. परंतु स्वच्छता संदर्भातील अपुऱ्या सोयी, वाढती लोकसंख्या, पाण्याचा अभाव, लोकांची पौराणीक मानसीकता, गरीबी आदी कारणामुळे आज देखिल ग्रामीण भारत स्वच्छतेपासून काही अंशी दुरच राहिलेला असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ

1. नाईटिगेल (1873) : हाऊ सम पीपल हॅव लिवड् अॅड नॉट डाईन इन इंडिया रिपोर्ट ऑफ दि सॅनिटरी कमिशनर बॉम्बे, बॉम्बे.
2. सरिजा मंडपे, (2008) : समाजप्रबोधन पत्रिका, भारती मुद्रणालय, कोल्हापुर.
3. गव्हर्नमेंट ऑफ बॉबे (1914) : सम रिसेंट सॅनिटरी डेव्हलपमेंट इन दि बॉबे, प्रेसिडेन्सी बॉम्बे.
4. मृदल्ला रामण्णा (2008) : समाजप्रबोधन पत्रिका, भारती मुद्रणालय, कोल्हापुर.
5. टर्नर (1910) : दि सिम्टोमॅटिक ट्रिटमेंट जेनिंग्ज (संपा.) ट्रॅन्झाक्शन्स ऑफ दि बॉबे मेडिकल कॉग्रेस दि टाईम्स प्रेस बॉम्बे.
6. डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन (1910) : रिपोर्ट ऑफ दि प्रोसिडिंग्ज ऑफ कॉन्फरन्स ऑन मॉरल सिविक अॅड सॅनिटरी, इनस्ट्रक्शन बॉम्बे.
7. बढे जी.एस. (1978) : भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था उद्गम आणि विकास, हिमालया पब्लिशींग हाऊस, मुंबई.
8. भारत सरकार 1914 : इंडिया सॅनिटरी पॉलिसी गव्हरर्नमेंट, प्रिटिंग प्रेस कलकत्ता.
9. लिमये मधू, आपटे (2002) : गांधीजींचा ग्रामविकास दृष्टीकोन, योजना मासिक, माहिती व जनसंपर्क महासंचलनालय, मुंबई
10. केशव दास (2008) : महाराष्ट्रातील ग्रामीण पाणी पुरवठा व स्वच्छता विषयक योजना : धोरणात्मक उपयांचे मुल्यमापन, समाजप्रबोधन पत्रिका, भारती मुद्रणालय, कोल्हापुर.
11. धोंडीरामसिंह राजपूत (2007) : स्वच्छता अभियानात नागरिकांची भुमिका, माहिती व जनसंपर्क महासंचलनालय, मुंबई
12. मल्लिनाथ कलशेट्टी (2005) हागणदारी मुक्त गाव मोहिम, संवाद आराखडा, यशदा, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी, पुणे.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वच्छता आणि आरोग्य

डॉ. संदीप अर्जुनराव बनसोडे**
मार्गदर्शक
मराठी विभागप्रमुख
र. भ. अट्टल कॉलेज, गेवराई, ता.जि. बीड

शीला विठ्ठलराव डोंगरे*
संशोधिका
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
मराठवाडा, वि. औरंगाबाद

संत गाडगेबाबांनी सार्वजनिक स्वच्छता हा एक धर्म म्हणून स्विकारला होता. स्वयंप्रेरणेने आणि स्वयंस्फुर्तीने त्यांनी या कार्यास वाहुन घेतले होते. लोकांचे कपडे धुता धुता बाबांनी सार्वजनिक स्वच्छतेतून लोकांची मने स्वच्छ करण्यास प्रारंभ केला स्वच्छतेचे असे उदात्तीकरण करनारा महाराष्ट्रातील एकमेव संत म्हणजे गाडगेबाबा होय.
वैयक्तिक स्वच्छते इतकेच परिसर स्वच्छतेला महत्व आहे. आपले घर व त्याचा परिसर स्वच्छ ठेवले तरच आपल्या गावाचे आरोग्य चांगले राहाण्यास मदत होते. जागतिक आरोग्य संघटणेच्या मते 60 टक्के आजार किंवा रोग सुरक्षित/शुध्द पिण्याच्या पाण्याच्या व योग्य परिसर स्वच्छतेच्या अभावामुळे होतात.

1. व्यक्तिगत स्वच्छता :–
आपल्या व्यक्तिगत जिवनामध्ये स्वच्छतेला अनन्य साधारण महत्व आहे. स्वच्छतेवर बहुतांशी आपले आरोग्य अवलंबुन असते. रोग शारीरीक स्वच्छता न पाळण्यामुळे निर्माण होतात. परजीवी जंतू जसे खरुज, फोड, दात किडणे अतिसार हे विकार व्यक्तिगत स्वच्छता न पाळल्यामुळे होतात. व्यक्तिने जर स्वच्छतेचे पालन केले तर हे रोग आपल्याला टाळता येवु शकतात.

2. तोंडाची स्वच्छता :–
दात घासण्यासाठी दाताचे मउ पावडर आणि पेस्ट चांगली असते. दिवसातून दोन वेळा ब्रश करणे आवश्यक असते. सकाळी उठल्यानंतर आणि रात्री झोपण्यापुर्वी असे दोन वेळा ब्रश करणे आवश्यक असते. कोणतेही खाद्यपदार्थ खाल्यानंतर स्वच्छ पाण्याने चुळ भरुन घ्यावी अन्यथा तोंडाला दुर्गंधी येते. हिरडया खराब होतात आणि दात किडायला लागतात. पोषनयुक्त आहार घ्या. मिठाई चॉकलेट लहान मुलांनी कमी प्रमाणात खावे. दात किडण्याचे लक्षण आढळुन आल्यास या काळात दंतशल्यचिकित्स यांचा सल्ला घ्या.

3. हातांची स्वच्छता :–
आपण आपल्या हातांनी अन्न खान्याच्या नंतर शौच व मलमुत्र नंतर नाक,कान स्वच्छ करणे त्यानंतर इतर कामे करणे असे सर्व काम करत असतांना अनेक रोगकारक जंतू नाका तोंडावर, हातावर बसतात त्यामुळे प्रत्येक काम केल्यानंतर स्वच्छ हात केल्याने अनेक रोग टाळता येतात. नेहमी आपले नखे कापावीत, मुले हे चिखलामध्ये खेळतात, जेवनापुर्वी त्यांना हात धुण्याची सवय लावावी.

4. त्वचेची स्वच्छता :–
त्वचा शरीरातील घाम बाहेर काढुन टाकण्यास मदत करते. एखाद्या वेळेस खराब त्वचेमुळे मुरुम तयार होतात. त्वचा ही संपुर्ण शरीराला आवरण देते, शरीरातील अवयवयांचे रक्षण करते आणि शरीराचे तापमाण योग्य राखण्यास मदत करतात. आपली त्वचा स्वच्छ राखण्यासाठी दररोज साबन आणि स्वच्छ पाणी वापरुन आंघोळ करावी.

5. नाक, कान, डोळे यांची स्वच्छता :–
दररोज स्वच्छ पाण्याने आपले डोळे तसेच कान, नाक स्वच्छ करावे, आठवडयातुन एकदा तरी कापसाच्या बोळयाने स्वच्छ पाण्याने कान साफ करावे. नाकातील स्त्राव वाढून तो वाळत राहतो त्यामुळे नाक बंद होते त्यामुळे आवश्यक तेव्हा नाक स्वच्छ करावे. मुलांना जेव्हां सर्दी होते तेव्हा नाक वाहायला लागते तेव्हां त्यांचे नाक मउ कापडाने स्वच्छ करावे.

6. डोक्याची (केसांची) स्वच्छता :–
आठवडयातून एक किंवा दोन वेळा शॅम्पू किंवा शिकाकाई ने केस धुवावेत तसेच दोन ते तीन दिवसानंतर तेलाने केसांची मालीश करावी. शौच आणि मुत्र विसर्जनानंतर हात मागून आणि पुढून स्वच्छ धुवावेत.

7. घर आणि परिसराची स्वच्छता :–
घराची आणि परिसराची स्वच्छता हे आरोग्याचे महत्वाचे अंग आहे. हयामध्ये बरेच प्रश्न आहेत. निकृ ट राहणीमान म्हणजे गरीबी असल्याने निर्माण होत असता पण थोडया प्रश्नामुळे सुटू शकतात. घरासाठी आणि परिसरासाठी योग्य ती जागा असणे आवश्यक असते. घराचे बांधकाम आणि रचना कशा पध्दतीची आहे यावर सुध्दा स्वच्छता अवलंबुन राहाते घरामध्ये आंघोळीसाठी स्नानगृह असायला हवे, तसेच मलमुत्र विसर्जनासाठी संडास असावा, घन कचरा व्यवस्थापणासाठी कंपोस्ट म्हणजेच शौच खडडा सुध्दा असावा. तसेच पिण्यासाठी किंवा वापरण्यासाठी स्वच्छ पाणी असावे.

8. परसबाग :–
आपल्या घराजवळच्या रिकाम्या आणि मोकळया जागेत केलेला भाजीपाला म्हणजेच परसबाग होय. घरातील सांडपाणी वाहत जाते त्या पाण्याचा उपयोग परसबाग तयार करुन त्यामध्ये विविध प्रकारच्या पालेभाज्या फळभाज्या आणि वेल लावता येतात. त्यामुळे सांडपाण्याची विल्हेवाट केल्यास आपल्याला हिरव्यागार पालेभाज्यासुध्दा मिळु लागतात. परसबागेसाठी जी जागा निवडली असेल त्या जागेवरची माती घट्ट दाबून घ्यावी. त्यामुळे ती घट्ट बसते त्या घट्ट मातीमध्ये एक पन्हाळ काढावे म्हणजे पाण्याला जायला वाट निर्माण होईल मातीचे कौल लावले

तरी चालेल म्हणजे त्या नालीमध्ये घाण अडकून बसणार नाही. घरातील पाणी हे वाहते राहील अशा प्रकारे एक प्रकारची नाली तयार करावी. ऋतूनुसार कोणत्या भाज्या कोणत्या भागात लावायच्या याचे नियोजन करावे. परसबाग यामुळे आपल्याला आवडीची आणि ताजी भाजी मिळेल. त्यामुळे आरोग्य चांगले राहील पैशाची सुध्दा बचत होईल आणि पैशाची गरज भागवून उरलेल्या भाजीच्या विक्रीमुळे आर्थिक उत्पन्न मिळेल परसबागेचा कार्यक्रम महिलांना गटामध्ये चांगल्याप्रकारे करता येईल.

9. कंपोस्ट :–

कंपोस्ट म्हणजे कुजवणे घरादारातील कचरा हा योग्य पध्दतीने कूजवल्यामुळे त्याचं अनेक फायदे होतात त्यापासुन आपण शेतीसाठी खत निर्माण करु शकतो हवेशीर कुजवल्यामुळे उ णता निर्माण होउन जंतू मरतात. किटकांची सुध्दा निर्मीती होत नाही. ब–याच कुटुंबाकडे फारसे जनावरे अशा कच–यासाठी जैविक कचरा व्यवस्थापणासाठी ही एक सोपी पध्दत आहे. रोजचा जैविक कचरा या खडयात टाकावा. त्यावर पातळ शेण टाकून मिसळावे या थरावर कचरा टाकत राहाणे पुर्वी प्रमाणे शेणावर मातीचा थर द्यावा. याप्रमाणे खड्डा करुन कचरा टाकणे चालू ठेवावे. त्यानंतर वरतील चिकलाचा थर देवुन हा भरलेला चिकलाचा खड्डा तसाच ठेवून आता दुसरा खड्डा वापरायला घ्यावा. सहा महिन्यात पहिल्या खड्यात उत्तम खत तयार होते.

10. पाणी स्वच्छता :–

नदी, नाले, ओढे झरे यांचे पाणी बहुता खराब असते. पाणी शुध्द करण्यासाठी खालील उपाय आहेत. पाणी भांडयात काढुन साठवून ठेवल्यानंतर काही वेळ जाउ दिल्यानंतर गाळ खाली बसतो. दिवसभर पाणी स्थिर ठेवल्यास आणि ते वापरल्यास झालेल्या 90 टक्के जंतू न ट होतात. तुरटी फिरवुन हि क्रिया लवकर होते. हे सर्वात स्वस्त व सोपी पध्दत आहे. साथीच्या काळात मात्र रासायनीक शुध्दीकरन केलेले बरे, किमान 5 मिनीट पाणी उकळून ठेवणे हा चांगला उपाय आहे. पण मोठया प्रमाणावर करायचा झाल्यास खर्च खुप आहे. ब्लिचींग पावडर वापरुण पाणी निर्जंतूक करता येते. नदी तलावाचे पाणी भरुन आणण्याची पध्दत असेल तर ब्लिचिंग पावडरचा उपाय करावा.

यासाठी क्लोरीनच्या गोळया किंवा पातळ औषध मिळते, गोळयाच्या पाकीटावर किंवा औ ध्धांच्या बाटलीवर किती प्रमाणात किती रसायन सोडायचे असते हे दिलेले असते. औषध किंवा गोळी टाकल्यानंतर हे पाणी अर्धा तासाने वापरावे, मलमुत्राची विल्हेवाट उघडयावर संडास केल्यामुळे एका माणसा कडुन दुस–या माणसाकडे रोगाचा प्रसार होतो. रोगाची लागण झालेल्या व्यक्तिच्या विष्टेत जंतू आणि अंडी असतात. ते व्यक्तीच्या डोळयाला दिसु शकत नाहीत. आणि ते जंतू शरीराला अपाय कारक असतात. हे जंतू पाण्यामार्फत, भाजीपाल्यामार्फत, हाताच्या स्पर्शा मार्फत किंवा या सारख्या अनेक घटकांमार्फत एका माणसांकडून दुस–या माणसाकडे जातात. अशा रितीने अनेक रोगांचा प्रसार होतो. उदा. आमाश, पटकी, वि ज्मज्वर असे आजार होतात. अशा वेळेस जर संडासचा वापर केला तर या रोगांचा प्रसार थांबविता येतो. शिवाय आजारी माणसे, स्त्री, पुरु ज्ए लहान मुले ही संडासचा उपयोग करु शकतात. प्रत्येकाच्या घरी संडास असणे आवश्यक आहे. संडासचा पावसाळयातही वापर करता येतो. त्यामुळे संडास प्रत्येकाच्या घरी असणे आवश्यक आहे. हे सरकारने बंधनकारक केलेले आहे.

11. शोष खडडा :–

त्यासाठी कोणत्याही प्रकारचा खर्च लागत नाही. सांड पाण्याची विल्हेवाट होते व आपले आरोग्य निरोगी राहते. शोष खडडा लहान मोठया दगडाने व विटांच्या तुकडयांनी बांधलेला असतो. शोष खडडा केल्यामुळे डासांचे प्रमाण कमी होते. व मलेरीया सारखे डासांपासुन आजार होत नाही व आरोग्य सुदृढ राहाते. शोष खडडयाजवळ झाडे लावल्याने निसर्गाचा समतोल राखला जातो.

12. पुरेशी जागा आणि बांधकाम :–

घर बांधतांना हवा खेळती राहण्यासाठी आणि इतर सुविधा सुध्दा मिळाव्यात यादृष्टीने घर उंचावर बांधावे यामुळे उंदीर किटक यापासुन तसेच प्राण्यांपासुन संरक्षण मिळते. पावसाळयात घराला ओल सुध्दा येत नाही. घर स्टाईल्स किंवा सिमेंटचा गोबा केल्यास स्वच्छ राहू शकते. खिडक्या समोरा समोर असाव्या यामुळे हवा खेळती राहाते. घरात पत्रे नसतील तर कौल फायद्याचे ठरते मातीच्या भिंतीमुळे घर उन्हाळयात थंड आणि हिवाळयात उबदार रहाते.

13. गोठा व जनावरे :–

ग्रामीण भागात विशेषता डोंगराळ भागात घरामध्ये गुरे बांधण्याची पध्दत दिसुन येते, गुरांची काळजी व खर्च जास्त असल्यामुळे गुरे घरात ठेवण्याची पध्दत आहे. गुरांमुळे गोचीड शेणातील जंतू यांचा त्रास होतो. काही आजार त्यामुळे घरात येतात. मुख्यता श्वसन संस्थेचे जंतू दोष त्वचा रोग यामुळे होतात.

14. परिसर स्वच्छता :–

परिसर स्वच्छता हि मानवी संस्कृतीचा आणि आरोग्याचा पाया आहे. मात्र आपल्या देशात, खेडयामध्ये आणि शहरामध्ये गलिच्छतेचे साम्राज्य दिसते. रस्त्यावर वाहते सांडपाणी, मलमुत्र विसर्जन, कचरा यामुळे सर्व हाणीकारक वातावरण निर्माण होते. व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक आरोग्याला सुध्दा धोका निर्माण होतो. स्वच्छता अभियानाची सुरुवात स्वतःपासुन करायला पाहिजे.

संदर्भ :–

1. संत गाडगेबाबा अभियानाचे अध्वर्यू पुढारी – गूगल
2. स्वच्छता विकीपीडीया

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

भारतातील शाश्वत विकासाचे महत्व आणि आव्हाणे

प्रा. पोकळे एस.एम.
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
लो.टिळक महाविद्यालय वडवणी

सारांश:
समाजाचा सर्वागीन विकास करणे तसेच नैसर्गीक संसाधनाचा समतोल वापर करून सामाजिक व आर्थिक विषमता दुर करणे ही उदिष्टे अभिप्रेत आहेत. त्याचबरोबर मानवाच्या अविचारी कृतीवर नियंत्रण, नैसर्गीक संसाधनाचे संरक्षण व पर्यावरणीय समस्यांच्या निवारणासाठी निर्धारित केलेली तत्वे यांचा पर्यावरण व्यवस्थापनात सामावेश होतो.

प्रस्तावनाः
शाश्वत विकास किंवा टिकाउ विकास, पर्यावरण आणि विकास जागतिक आरोग्याच्या अनुशंगाने धारणी विकास ज्यांच्या अंतर्गत अनेक पिढयांच्या गरजा भागविल्या जातात. शाश्वत विकास म्हणजे प्रत्येकासाठी असणारा विकास हा कायमचाच असतो. आणि ते साध्य करण्याच्या प्रक्रियेदरम्यान पर्यावरणाचे कोणतेही अवनती होत नाही. आर्थिक व सामाजिक न्याय म्हणजेच समाजातील प्रत्येक घटकाचा वाटा आर्थिक कृषीमध्ये संसाधनाचे समान वितरण हे शाश्वत विकासाचे महत्वपुर्ण साधन आहे. आतापर्यत आम्ही विकासाच्या रूपात आथिक वाढीचा आग्रह धरतो. पण त्यात बहूजन समाजाचा सहभाग नसेल तर अशा अर्थिक वाढीचा काय फायदा जेव्हा समाजातील प्रत्येक घटकाचा त्यात सहभाग असेल आणि समाजातील कोणताही घटक स्वतःला उपेक्षीत किंवा वंचित मानत नाही तेव्हाच आर्थिक वृध्दी प्रभावी ठरेल. विकासाच्या भार्यतीत अखेरच्या टप्यावर उभे असलेल्या व्यक्ती असे वाटले पाहिजे की, त्याचेही समाजात अस्तित्व ते ही या व्यवस्थेमध्ये सामिल आहेत. आणि देशही त्याच्या बददल चिंतीत आहे. ही भावना त्याच्यात निर्माण होणे गरजेचे आहे.

उदिदष्टे :
1. शाश्वत विकासाची संकल्पना स्पश्ट करणे.
2. शाश्वत विकासाचे महत्व अभ्यासणे.

गृहीतके :
1. शाश्वत विकास ही व्यापक व टिकाउ संकल्पना आहे.

संशोधन व तथ्य संकलन पध्दतीः
प्रस्तूत शोध निबंधासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोताच अधार घेण्यात आला आहे. त्यात दुर्मिळ संदर्भग्रंथ कमिक पुस्तके, मासिके, वर्तमानपत्रे व इंटरनेटवरील माहितीचा सामावेश आहे. या माहितीच्या आधारे वर्णनात्क विश्लेषण करण्यात आले आहे.

शाश्वत विकास म्हणजे काय
शाश्वत विकास हा एक विकास आहे जो भविष्यातील पिढयांच्या स्वतःच्या गरजा पुर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता, वर्तमान गरजा पुर्ण करतो.
शाश्वत विकासाची संकल्पना विविध प्रकारे समजली जाउ शकते. परंतु त्याच्या –हदयात ही विकासाची एक पध्दत आहे. जर आपल्या समाजाच्या पर्यावरणीय, सामाजिक आणि आर्थिक मर्यादाबददल समजुन घेण्याचा प्रयत्न करते. शाश्वत विकास आणि शाश्वतता यात काय फरक आहे कोणी विचार करू शकेल शाश्वतता ही दिर्घकालीन उदिष्टये म्हणजे अधिक टिकाउ म्हणून उलेलखित केले जाते. तर शाश्वत विकास म्हणजे जे साध्य करण्याठी वापरल्या जाणा–या विविध प्रक्रिया आणि मार्ग असतात याध्ये शाश्वत भोती आणि वनीकरण, शाश्वत उत्पादन आणि उपभोग, चांगले सरकार, संशोधन आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरण, शिक्षण आणि प्रशिक्षण इत्यादी सामावेश होतो.
शाश्वत विकासाचे ध्येय :

स्थिर आर्थिक वाढः–
निरोगी जीवनशैलीची खात्री देणारे साधन म्हणून गरिबी आणि भूक दुर करणे.

नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण :–
पाणी, स्वच्छता आणि अक्षय उर्जा यासारख्या मुलभूत सुविधांमध्ये व्यापक प्रवेश सुनिश्चित करा.

सामाजिक वाढ आणि समानताः–
जागतिक असमानता कमी करून विशेषतः स्त्री आणि पुरूष यांच्यातील असमानता सर्वसामावेशक शिक्षण आणि चांगल्या कामाच्या माध्यामातून पुढील पिढीसाठी संधी उपलब्ध करून देणे. नावीन्यपुर्ण आणि लवचिक पायाभूत सुविधांना चालना देण्यासाठी शाश्वतपणे निर्माण आणि वापर करण्यास सक्षम असलेले समुदाय आणि शहरे तयार करा.

पर्यावरण संरक्षणः–
हवामान बदलाशी लढा देणे आणि सागरी आणि जमीन परिसंस्थांचे रक्षण करणे आवश्यक आहे.

शाश्वत विकासाचे महत्वः–
शाश्वत विकीस हा परिभाषीत करणे कठीण आहे कारण त्यात अनेक घटक सामाविष्ट आहेत. परंतु लोक शाश्वत विकासात उपकमांचे प्रथमिक चालक आहेत.

- **अत्यावश्यक मानवी गरजांची पुर्तता** :

लोकसंख्येच्या विस्तारामुळे धान्य, निवारा आणि पाणी या सारख्या मार्यादित जीवनाश्वयक गोष्टीसाठी लोकांना स्पर्धा करावी लागेल या मुलभूत गरजांची पुरेशी तरतुद जवळजवळ पुर्णपणे पायाभूत सुविधावर आवलंबुन आहे. त्यांना विस्तारीत कालावधीसाठी समर्थन देवू शकते.

कृषी आवश्यकता :

वाढत्या लोंकसंख्येचा अनुशंगाने कृषी क्षेत्र हि वाढले पाहिजे 3 अब्जाहून आधिक लोकांना कसे खायला द्यावे याची कल्पना करणे कठीण आहे. भविष्यात ती टिकाउ मशागत लागवड, सिंचन फवारणी आणि कापणी प्रक्रिया वापरल्या गेल्या तर जीवाश्म इंधन संसाधनाचा अपेक्षीत –हास लाक्षात घेता ते अर्थिकदृष्टया बोजा ठरू भाकतात शाश्वत विकास हे कृषी धोरणावर लक्ष केंद्रित करते. जे जमिनीच्या अखंडतेचे रक्षण करताना उच्च उत्पादन देतात जे मोठया लोकसंख्येला अन्न पुरवतात. प्रभावी बीजतंत्र आणि पिक रोटेशन पध्दती होय.

हवामान बदल व्यवस्थापन :

शाश्वत विकास तंत्रे हवमान बदल कमी करण्यास मदत करू शकतात तेल नैसर्गिक वायू आणि कोळसा यासारख्या जीवश्म इंधनाचा वापर मार्यादित करणे हे शाश्वत विकासाचे उदिष्ट आहे. जीवाश्म इंधन उर्जेचे स्त्रोत टिकाउ नाहित. कारण ते भविष्यात कमी होतील आणि हरीतगृह वायू उत्सर्जनासाठी जबाबदार आहेत.

अर्थिक स्थिरता :

शाश्वत विकास धोरणांमध्ये जगभरातील अधिक अर्थिकदृष्टया स्थिर होण्यास मदत करण्याची क्षमता आहे. जीवश्म इंधनावर प्रवेश नसलेले विकसनशील देश त्यांचा अर्थव्यवस्थेच्या नवीकरणीय उर्जा स्त्रोतासह सामर्थ्य देउ शकतात. हे देश जीवाश्म इंधन तंत्रावर आधारीत मार्यादित नोक–यांच्या विरोधात अक्षय उर्जा तंत्रज्ञानाच्या विकासाव्दारे दीर्घकालीन रोजगार निर्माण करू शकतात.

जैवविवधता टिकवून ठेवाः

जैवविविधितेवर अनिश्चित विकास आणि अतिवापराचा मोठा परिणाम होतो. जीवनसृष्टीची परिस्थितीकी अशा प्रकारे सेट केली जाते की प्रजाती जगण्यासाठी एकमेकांनवर अवलंबुन असतात. वनस्पती, मानवी श्वसोच्छवासाठी आवश्यक ऑक्सीजन तयार करत असतात. वनस्पतींना वाढ आणि उत्पादनासाठी कार्बनडाय ऑक्साईड ची अवश्यकता असते. जे मानव श्वास सोडतात अनिश्चत विकास पध्दती, जसे की वातावरण हरितगन्नह वायू सोडते, ज्यामुळे वनस्पतींच्या अनेक प्रजाती नष्ट होतात. आणि वातावरणातील ऑक्सीजनचे नुकसान होते.

शाश्वत विकासासमोरील अव्हानेः

नवीन सहस्त्राब्दीमध्ये जागतिक विकास उदिष्टे साध्य करण्याच्या दिशेने लक्षणिय प्रगती झाली आहे. विकसनशील आणि वाढत्या अर्थव्यवस्थेला मजबुत आर्थिक वाढीमुळे जागतिक आर्थिक संकट येई पर्यंत जागातील सर्व भागामध्ये गरिबी कमी होत होती. जागतिक आर्थिक संकटाने प्रगतीची नाजुकता उघड केली आणि पर्यावरणीय –हासाला गती दिल्याने समुदायावर वाढत्या खर्चाचा बोजा पडतो. सखोल जागतिकीकरण, सतत असमानता, लोकसंख्या शास्त्रीय विविधता आणि पर्यावरणाचा –हास ही शाश्वत विकासाची आर्थिक, सामाजिक, तांत्रिक, लोकसंख्याशास्त्रीय आणि पर्यावरण ही शाश्वत विकासापुढील अव्हाने आहेत.

सखोल जागतिकीकरणः

जगतिकीकरण ही संकल्पना आधुनिक काळात उदयास आलेली संकल्पना असली तरी व्यापाराच्या प्रमाणात आजचे जागतिकीकरण अर्थपुर्ण नाही. परंतु ते गुणात्मक दृष्टया वेगळे आहे. स्वतंत्र कार्पोरेशन आणि पोर्टफोलिओ गुंतवणुकीमधील वस्तू आणि सेवा मधील व्यापाराव्दारे परिभाषीत केलेल्या उथळ एकिकरणाऐवजी जागतिकीकरणाच्या या नवीन टप्याने खोल एकीकरण आणले आहे. जे आंतरराष्ट्रीय कार्पोरेशन व्दारे आयोजि केले जाते. जे क्रॉस–बॉर्डर मुल्याचे वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन जोडतात.

तथापी प्रमुख संशोधन आणि विकास क्रियाकल्प क्वचित आउटसोर्स केले जातात असल्याकडे कॉर्पोरेट मुख्यालय केंद्रित केले जात असल्याने काही विशिष्ट देशानेच या बाजारपेठेत प्रवेश केला आहे. जागतिक उत्पादनातील बदल जागतिक व्यापार पध्दती बदल्यास परावर्तीत होतात. एकुणच व्यापार जागतिक GDP पेक्षा ब–याच प्रमाणत वाढला आहे. आणि उदयोन्मुख राष्ट्रे जागतिक व्यापारात त्याचा वाटा वाढवण्याव्यतिरिक्त उत्पादित वस्तूंच्या निर्यातीत विविधता आणण्यात आणि वाढविण्यात सक्षम आहेत. 2008 आणि 2009 च्या अर्थिक मंदीच्या दरम्यान त्यांच्या पतनानंतर व्यापार हळूहळू सावरला. आणि व्यापाराचा विस्तार हा संकटापुर्वीच्या तुलनेत खुपच कमी असल्याचा अंदाज आहे. म्हणुन व्यापार जागतिकीकरणाच्या संभाव्य कमकुवतपणाचे संकेत देतो. त्यामुळे शाश्वत विकासासमोरील सर्वोच्या आव्हानापैकी एक बनले आहे.

सतत असमानता :

सतत समानता हे शाश्वत विकासासमोरील आव्हानापैकरी एक आहे. उत्पादनातील असमानता ही देशाच्या परिवर्तनशीलते सह उध्दभवणा–या सतत असमानतेचा सर्वात स्पष्ट पैलूपैकी एक आहे. अलिकडच्या काळात जगभरातील आर्थिक विषमता लक्षणीयरित्या कमी झाली असताना, अनेक देशामध्ये अप्रत्यक्ष पडून शाश्वत विकास धोक्यात येतो.

लोकसख्येतील बदल :

लोकसख्येतील बदल हे शाश्वत विकासा समोरील महत्वसचे आव्हान आहे. जागतिक लोंकसंख्या वाढ मंदावली असताना काही विकसनशील राष्ट्रामध्ये ती अजुनही लक्षणीय आहे. आणि जागतिक लोंकसंख्या झापाटयाने वृध्द होत असताना, काही देश त्यांच्या एकुण लोसंख्येमध्ये तरूण लोकांचे प्रमाण वाढताना दिसत आहे. या विविधतेचा तसेच सतत असमानतेचा परिणाम म्हणून देशांतर्गत आणि जागतिक स्तरावर रूपांतराचा दबाव निर्माण होत आहे. हे लोकसख्या शास्त्री ट्रेड भविष्यातील विकास धोराणासमोर सर्व स्तरावर आव्हाने निर्माण करतील वाढत्या शहरीकरणामुळे स्थानिक विकास आकाराला येईल, राष्ट्रीय विकास धोरणांना बदलत्या

लोकसंख्याशास्त्रीय संरचनेशी जुळवून घेणे आवश्यक आहे. आणि जागतिक स्थलांतरीत दबावांना संबोधत करणे आव यक आहे.

पर्यावरणाचा –हास :

मानव समाज अलिकडच्या काळामध्ये पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करीत आहे. असतानी दिसत आहे. पण जागतिक हवामान ही मानवी प्रगतीची पुर्व अट आहे. हे तो विसरून गेल्यामुळे मानवाची स्थिरता हि क्रियाकल्पामुळे धोक्यात आली आहे. तसेच हरितगृह वायू उत्सर्जन, जागतिक लोंकसंख्या वाढ (दशलक्ष) संसाधनांचा वापर आणि निवासस्थानतील परिवर्तन चालू दराने किंवा त्यापेक्षा जास्त राहिल्यास, अलिकडच्या सहस्त्राब्दीमध्ये मानवी विकासास अनुकूल असलेला पर्यावरणीय परिस्थितीमध्ये अपरिवर्तनीयपणे बदल होत राहिल्यास पृथ्वीच्या जैवक्षेत्रात बदल होण्याची शक्यता आहे. म्हणून उर्जा आधिक विस्तारासाठी जीवश्म इंधनावर अवलंबून राहणे, तसेच औद्योगीक प्रकारची भोती हे बदल घडवून आणत आहेत. वाढत्या आणि वाढत्या श्रीमंत जागतिक लोकसंख्या पोसण्यासाठी हे बदल आव यक आहेत. यामुळे ते भाा वत विकासासमोर अव्हान बनवून उभे आहे.

निष्कर्ष :

शेवटी शाश्वत विकासापुढील आव्हाने मानवी अस्तित्वाचा प्रमुख क्षेत्रामध्ये कापली जातात. आणि शाश्वत विकासाच्या या अव्हानांना सामारे जान्यासाठी राजकिय, आर्थिक, पर्यावरण आणि अगदी कौटुंबीक सर्व क्षेत्रे सज्ज असणे आश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ :

1. डॉ. निशांत सिंह सामाजिक न्याय सौर सतत विकास– 2004 राधा पब्लीकेशन, नई दिल्ली.
2. http//marathi thewire.inlparyavarniy-anashta
3. ीजजचध्ध्डींतीजतंण्हवअण्पदण
4. श्रीमती प्राजक्ता लवंगारे–वर्मा, लोकराज्य–2010 माहिती व जनसंर्पक महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन.
5. डॉ. बी. एन. सिंह, डॉ. जनमेजय सिंह, भारतीय सामाजिक अधिनियम एवं समाज कल्याण –2008 ज्ञानोदय प्रकाशन कानपुर.
6. डॉ.विनोद जाधव, भारतातील ग्रामिण विकास–एक चिकित्सक अभ्यास, अभिसरण, जानेवारी ते जुन 2011, बलभिम महाविद्यालय, बीड.

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

सामाजिक स्वच्छतेविषयी जनतेमध्ये जागरूकता निर्माण करणारे पथनाट्य स्वच्छ भारत, सुंदर भारत

सुनिल सदाशिवराव कांबळे*
संशोधक विद्यार्थी
नाट्यशास्त्र विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.

डॉ. संदिप अ. बनसोडे**
मराठी विभागप्रमुख
र.भ. अट्टल महाविद्यालय, गेवराई बीड

प्रस्तावना :

स्वच्छता ही कोणत्याहीी व्यक्तीसाठी खूप महत्वाची असते. कोणतेही क्षेत्र असो, आपण नेहमी स्वच्छतेचे पालन केले पाहिजे स्वच्छता अनेक प्रकारची असू शकते जसे की सामाजिक, वैयत्तिक, वैचारिक, इ. त्यामुळेच आपण प्रत्येक क्षेत्रात त्याचा अवलंब केला पाहिजे. कारण प्रत्येकाचा अर्थ वेगळा असतो. म्हणूनच विचारांची स्वच्छता आपल्याला हानिकारक रोगांपासून वाचवते. यासाठी स्वच्छतेच्या सर्वांगिण विकासासाठी आपण नेहमीच प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. सार्वजनिक स्वच्छता हे सार्वजनिक आरोग्याचे एक महत्वाचे अंग आहे. रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण करण्यासाठी पर्यावरणाचे नियमन करणाऱ्या यंत्रणा विविध प्रयत्न करताना दिसतात. असे प्रयत्न सार्वजनिक स्वच्छतेचाच भाग असतो. सार्वजनिक स्वच्छतेत व्यक्तिगत स्वच्छताही अंतर्भूत असते. कारण व्यक्तिगत स्वच्छतेमुळे समाजाचे रोगांपासून रक्षण करण्याच्या कामाला मदत होते. अनेक प्रकारचे व्यवसाय व विविध शासकीय यंत्रणा समाजाच्या आरोग्यरक्षणासाठी एकत्रितपणे काम करताना दिसून येतं आहेत. पिण्याच्या तसेच वापरावयाच्या पाण्यावर संस्करण करणारी संयंत्रे, वाहितमलावर (आराखडे) तयार करणे व ही संयंत्रे व्यवस्थित चालू ठेवणे ही कामे स्वच्छता अभियंते करत असतात. निरोगी पर्यावरण वृद्धिंगत करण्याला साहायभूत ठरतील असे कायदे तयार करून त्यांची अंमलबजावणी करण्याचे शासकीय यंत्रणा करत. अन्न व खद्यपदार्थावर संस्करण वा प्रक्रिया करणे आणि त्यांचे वाटप करणे, घन कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे. तसेच पाण्यावर वाहितमलावर संस्करण करणे ही सार्वजनिक स्वच्छतेची कामे आहेत. शिवाय हवेचे प्रदूषण व कृंतक (कुरतडणारे) पाणी यांचे नियंत्रण करण्याचे कामही सार्वजनिक स्वच्छतेत येते.

आजच्या घडीला एखादी व्यक्ती तरूण असो वा वृद्ध, प्रत्येक वयात त्यांनी काही स्वच्छता नियेमांचे पालन करणे आवश्यक आहे जसे की, जेवण्यापूर्वी आणि नंतर नेहमी साबणाने हात धुवा, दररोज आंघोळ करा, दात घासणे, पडलेल्या वस्तू स्वच्छ करणे, खावू नका, घर स्वच्छ ठेवावे. घरात योग्य सूर्यप्रकाश असावा, नखे स्वच्छ ठेवा. घरच नाही तर आजूबाजूचा परिसरही स्वच्छ ठेवा, शाळा कॉलेज किंवा कोणत्याही सार्वजनिक ठिकाणी कचरा टाकू नका. सुका व ओला कचरा वेगळ्या हिरच्या व निळ्या डस्टबिनमध्ये टाकणे. अशाप्रकारची इतर अनेक कामे आहेत ज्याद्वारे तुम्ही स्वतःमध्ये स्वच्छतेशी संबंधीत सवयी विकसित करता येते. त्याचप्रमाणे एखादी व्यक्ती तरूण असो वा वृद्ध, प्रत्येक वयात त्यांनी काही स्वच्छता नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे. लहान मुलांमध्ये बहुतेक रोग आणि मृत्युच्या घटना घाणेरड्या हातांनी खाल्याने किंवा घाणेरडे पदार्थ खाण्याने होतात. यांपासूनप त्यांच्या तोंडावाटे शरीरात पुष्कळसे रोगजंतु जातात. मानव आणि पशुंच्या मलापासून देखील हे येतात.

आज समाजातील चांगल्या आरोग्य सवयीमुळे विशेषतः डायरिया पासून बचाव होउ शकतो. सर्व प्रकारचा मल शौचकूप किंवा शौचालयात फेकणे, मुलांच्या मलाशी संपर्क झाल्यानंतर किंवा मुलांना खायला देण्याआधी किंवा खाद्यपर्थांना स्पर्श करण्यापूर्वी हात साबण आणि पाण्यासह चांगले धूवून घ्यावेत. किंवा राख आणि पाण्याबरोबर धुतले तरी चालतात. कोणता ही मल चांगल्या प्रकारे साफ करणे, आणि पशुंचा मल घर, रस्ता, विहीर, आणि मुलांच्या खेळायच्या जागेपासून खूप दूर ठेवावा. त्याच बरोबर सर्वांनी एकत्रित होऊन शोचकूप आणि संडास बनवावे आणि तयाचा वापर करणे, जलस्त्रोतांचे संरक्षण करणे आणि कचरा तसेच घाण पाणी या सारख्या वस्तूंची सुरक्षित विल्हेवाट लावायची आवश्यकता सामाजिक आहे. सरकारांच्या द्वारे समाजाला स्वस्त दरात शौचकूप आणि संडास बनविण्यासाठी आवश्यक सूचना देणे फार आवश्यक आहे कारण हे सर्व कुटूंबाच्या दवारे वहनीय आहे. नागरी क्षेत्रात, अल्पवयीन (कमी खर्चिक) ड्रेनेज सिस्टम आणि स्वच्छतेची व्यवस्था, सुधारित पेय जलापूर्ती आाि कचरा गोळा करणे यांसारख्या कामांसाठी सरकारी मदतीची गरज असते.

त्यामुळेच स्वच्छतेची गरज ओळखून भारत सरकारनेही स्वच्छ भारत नावाची मोहिम सुरू केली, जी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी गांधी जयंतीनिमीत्त सुरू करण्यात आली. मात्र केवळ सरकार कोणतीही मोहीम राबवू शकत नाही, त्यासाठी गांधीनी देखील नागरिकोंमध्ये जनजागृती करणे आवश्यक आहे. यासाठीच मोहिमेअंतर्गत सरकारने शहरी आणि ग्रामीण भागात स्वच्छतेला चालना दिली आहे. आणि संपूर्ण भारत उघड्यावर शौचमुक्त करण्याचा संकल्प घेतला आहे. आतापर्यंत 98 टक्के भारत उघड्यावर शौचमुक्त झाला आहे. त्याचप्रमाणे निर्मल भारत, बाल स्वच्छता अभियान इत्यादी अनेक मोहिमा आहेत. या सर्वाचा उददेश भारतातील स्वच्छतेला चालना देणे हा आहे. येत्या पाच

ISSN 2231-1629
Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

वर्षांत स्वच्छ भारताचे उद्दिष्ट साध्य करणे ही या मोहिमेचा उद्दिष्ट होते. जेणेकरून बापूंची 150 वी जयंती हे उद्दिष्ट साध्य म्हणून साजरी करता येईल. स्वच्छ भारत अभियान राबवून लोकांना स्वच्छतेसाठी दरवर्षी 100 तास श्रमदान करण्यास प्रवृत्त करणे हा हेतु होता. मृदला सिन्हा, सचिन तेंडूलकर, बाबा रामदेव, शशी थरूर, अनिल अंबानी, कमल हासन, सलमान खान, प्रियंका चोप्रा आणि तारक मेहता का उल्टा चष्मा टीम यांसारख्या नऊ प्रतिष्ठित व्यक्तिंना माननीय पंतप्रधानांनी आपले योगदान देण्यासाठी आमंत्रित केले होते. स्वच्छ भारत अभियानाला पाठिंबा द्या त्याचे फोटो सोशल मिडियावर शेअर करा आणि इतर नऊ लोकांना तुमच्याशी जोडून घ्या, जेणेकरून ती एक साखळी होईल. सोशल मिडियावर हॅशटॅगमायक्लिनइंडिया लिहून सर्वसामान्याना त्यांचे सहकार्य शेअर करण्यास सांगितले होते.

याच बरोबर स्वच्छतेविषयी जनजागृतीसाठी लोकांध्ये जागरूकता निर्माण होण्यासाठी विविध अभियान दरवर्षी राबविण्यात येत आहे. देशातील सर्व शहरांमधील नागरिकांना स्वच्छ पर्यावरण व चांगले आरोग्य मिळावे यासाठी केंद्र शासनाने स्वच्छ भारत अभियान संपूर्ण देशामध्ये राबविणे सुरू केले आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे स्वच्छ, सुंदर व पर्यावरण युक्त देशाचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी प्रत्येक राज्यात मोठ्या प्रमाणावर हे अभियान राबविण्यास सुरूवात झाली आहे. यामुळेच अभियानास वाढता प्रतिसाद मिळत आहे. घर स्वच्छ राहिले तर गाव स्वच्छ राहिल गाव स्वच्छ राहिले तर शहर स्वच्छ राहिल. .... शहर स्वच्छ राहिले तर राज्य स्वच्छ राहिल. पर्यायाने देशही स्वच्छ राहिल. स्वच्छतेमुळेच देशाचे आरोग्यही स्वच्छ राहण्यास मदत होणार आहे. त्यामुळेच पंतप्रधानांनी 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत देश स्वच्छ करण्याचा संकल्प स्वच्छ भारत अभियानातून मांडला होता. त्याचा हा संकल्प पूर्णत्वास नेण्यासाठी महाराष्ट्राचा हातभारही मोठ्या प्रमाणात लागला होता. त्यातूनच आता राज्यातीले नागरी भागात स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) राबविण्यास सुरूवात झाली होती आणि ती यशस्वी ही झाली.

सन 2011 च्या जनगणनेनुसार राज्याची नागरी लोकसंख्या पाच कोटी, आठ लाख 27 हजार 531 (राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या 45. 23 टक्के) एवढी आहे. नागरी भागातील एकूण कुटूंबाची संख्या एक कोटी, आठ लाख 13 हजार 982 एवढी आहे. त्यापैकी साधारण 29 टक्के कुटूंबांना शौचालयाची सुविधा उपलब्ध नाही. शौचालयाची सुविधा उपलब्ध नसलेल्या कुटूंबांपैकी साधारण 73 टक्के कुटूंबे सार्वजनिक शौचालयांचा वापर करीत आहेत. साधारण 27 टक्के कुटूंब उघड्यावर शौचालयास जात आहेत. राज्यात 26 महानगरपालिका व 239 नगरपरिषदा अशा एकूण 265 नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था असून या सर्व नागरी स्थानिक संस्थांमधून दरदिशी निर्माण होणाऱ्या घनकचऱ्याची आधुनिक व शास्त्रशुद्ध पद्धतीचाप अवलंब करून फारच थोड्या शहरांमध्ये विल्हेवाट लावली जात आहे. त्यामुळे संबंधीत महानगरपालिका नगरपालिका क्षेत्रामध्ये पर्यावरणविषयक व नागरिकांच्या आरोग्याविषयक समस्या निर्माण होत आहेत. या घनकचऱ्याची योग्य व शास्त्रोक्त पद्धतीचा अवलंब करून विल्हेवाट लावण्याबाबत योजना तयार करण्याबाबत राज्य शासनाने महानगरपालिका तसेच नगरपालिकांना आदेश दिलेले आहेत. केंद्र शासनाच्या स्वच्छ भारत अभियानाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार राज्यांमधील सर्व शहरांमधील उघड्यावर शौचालयास जात असलेल्या कुटूूबाना शौचालयाची व्यवस्था उपलब्ध करून देण्यासाठी व शहरांमधील घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी राज्यामध्ये नागरी स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान राबविण्याचे राज्य शासनाने ठरविले आहे. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसारच नगरविकास विभाग, पाणीपुरवठा व स्वच्छ विभागामार्फत हे अभियान 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत राबविण्यात आली.

देशातील सर्व शहरांमधील नागरीकांना स्वच्छ पर्यावरण व चांगले आरोग्य मिळावे, यासाठी केंद्र शासनाने स्वच्छ भारत अभियान संपूर्ण देशोमध्ये राबविणे सुरू केले आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांचे स्वच्छ, सुंदर व पर्यावरणयुक्त देशाचे स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी राज्यात मोठ्या प्रमााणावर हे अभियान राबविण्यास सुरूवात झाली आहे. येत्या पाच वर्षात भारत हा स्वच्छ देश म्हणून ओळखला जावा, यासाठी केंद्राने राबविलेली योजना महत्वपर्ण आहे. ही योजना यशस्वी होण्याठी राज्याचा हातभारही लागणे आवश्यक आहे. त्यासाठीच महाराष्ट्र शासाने नागरी केंद्रभागातील स्वच्छतेवर लक्ष केंद्रित केले आहे यापूर्वी ‌‌`महाराष्ट्रात संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून यादृष्टी व्यापक प्रयत्न करण्यात आले आहेत. यापुढील काळातही या अभियानाची व्याप्ती वाढवून संपूर्ण महाराष्ट्र सवच्छ आणि सुंदर बनविण्यासाठी राज्य शासनाने पुढाकार घेतला आहे. स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान हे त्यातलेच एक पाऊल आहे. अभियानाचा आराखडाया अभियातनातील घटकांची अंमलबजावणी साठी नगरविकास विभाग, पाणीपुरवठा व स्वच्छ विभागामार्फत पुढील प्रमाणे संयुक्तपणे करण्यात येणार आहे.

वैयक्तिक घरगुती शौचालय. सामुहिक शौचालय व सार्वजनिक शौचालय बांधकाम :

नगरविकास विभागसर्व महानगरपालिका तसेच 'अ' वर्ग व 'ब' वर्ग नगरपालिकांमधील शौचालय बांधकाम व त्यासाठी आवश्यक क्षमता बांधणी, प्रचार, प्रसार व प्रसिद्धी आणि जनजागृती.

पाणीपुरीवठा व स्वच्छता विभाग

'क' वर्ग नगरीपालिका व नगरपंचायतीमधील शौचालयांचे बांधकाम व त्यासाठी आवश्यक क्षमता बांधणी, प्रचार, प्रसार व प्रसिद्धी आणि जनजागृती आदी कार्य सरकार ने केली. आज प्रत्येक शहरात संपूर्णपणे नगरविकास विभागामार्फत हे अभियान राबविण्यात आले..... स्वच्छ महाराष्ट्र अभियान (नागरी) ची राज्यामधील अंमलबजावणी खालीलप्रमाणे करण्यात आली.

अभियानाचा उद्देश हे आज घडीला उघड्यावरील शौचविधी बंद करणे. हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांना या कामातून मुक्त करणे. नागरी घनकचरा व्यवस्थापना साठी आधुनिक व शास्त्रोक्त पद्धतीचा अवलंब करणे. स्वच्छतेच्या चांगल्या पद्धतीच्या अनुषंगाने सवयींमध्ये बदल करणे. स्वच्छतेविषयी जागरूकता निर्माण करणे आणि त्याची सार्वजनिक आरोग्याशी सांगड घालणे. नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची क्षमता वाढविणे. भांडवली खर्च आणि ऑपरेशन आणि देखभाल यासाठी खाजगी संस्थांच्या सहभागासाठी सुयोग्य वातावरण निर्माण करणे. अभियानाचे धोरण स्वच्छतेचा व्यापक आराखडा तयार करण्यात येणार असून त्यामध्ये शहर स्तरावरील स्वच्छतेचा आराखडा राज्याची स्वच्छतेची संकल्पना आणि राज्याचे स्वच्छतेचे धोरण यांचा समावेश असणार आहे.

सवयींमध्ये बदलाचे धोरण आणि माहिती, शिक्षण संपर्क खासगी संस्थांच्या सहभागासाठी सुयोग्य वातावरण निर्माण करणे. क्षमता बांधणीनागरी भागातील हाताने मैला उचलणाऱ्या सर्व सफाई कामगारांचा शोध घेवून ते काम करीत असलेल्या इन–सॅनिटरी शौचालयांचे सॅनिटरी शौचालयामध्ये रूपांतर करून त्या मैला सफाई कामगारांना या कामामधून मुक्त करून त्यांचे पुनर्वसन करणे.

घनकचरा व्यवस्थापनात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्या (....) कामाच्या स्थितीत सुधारणा करणे. स्थलांरितांसाठीच्या सर्व तात्पुरत्या निवासस्थानात व शहरी बेघरांसाठीच्या निवासस्थानात शौचालयाची पुरेशी व्यवस्था करणे. शहरी भागातील बांधकामावर काम करणाऱ्या कामगारांना तेथेच तात्पुरत्या शौचालयाची सुविधा उपलब्ध करण्याचे अनिवार्य करणे. सेवानिवृत्त, लहान मुली, गर्भवती व स्तनदा माता यांच्यासाठी वैयक्तिक घरगुती शौचालय बांधकामामध्ये प्राधान्य देण आदी बाबी स्पष्ट केल्या गेल्या ज्याद्वारे अभियान यशस्वी झाले.

अभियानाचे घटक :

वैयक्तिक घरगुती शौचालय राज्यामधील सर्व शहरात कोणतेही कुटंब उघड्यावर शौचालयास जाणार नाही. अभियान कालावधीत नवीन इऩ–सॅनिटरी शौचालयांचे बांधकाम करण्यात येणार नाही. एक शौचकुप शौचालयाचे (चपज संजतपदम) सॅनिटरी शौचालयामध्ये रूपांतरित करणे ही या अभियानातील वैयक्तिक घरगुती शौचालय या घटकाची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. सन 2011 च्या जनगणनेमधील आकडेवारीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थेमार्फत सर्वेक्षण करण्यात येणार आहे. त्यानुसार वैयक्तिक घरगुती शौचालये मंजुर करण्यात येणार आहेत. ज्या कुटुंबाकडे शौचालय सुविधा उपलब्ध नाही, अशा लाभार्थी कुटंबाने शौचालयाची सुविधा उपलब्ध होण्यासाठी साध्या कागदावर अर्ज करून तो हमीपत्रासह संबंधित नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडे पाठविल्यास त्या अर्जाची सात दिवसात तपासणी करून संबंधित नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्णय घेतात.

सामुदायिक शौचालय :

शहरात शौचालयाची सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे उघड्यावर शौचालयास जात असलेल्या कुटुंबापैकी 20 टक्के कुटुंबाकडे वैयक्तिक घरगुती शौचालयाचे बांधकाम करण्यासाठी पुरेशी जागा उपलब्ध नसल्याने पर्याय म्हणून या कुटुंबांना सामुदायिक शौचालयाची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी लागणार आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थेद्वारे अशी कुटुंबे शोधून त्यांचा गट तयार करण्यात येणार आहेत. यासाठीही केंद्र व राज्य शासन निधी देणार आहे.

सार्वजनिक शौचालय :

अभियानांतर्गत प्रत्येक शहरातील तरंगती लोकसंख्या (सिवंजपदह चवचनसंजपवद) असलेल्या सार्वजनिक ठिकाणी उदा. बाजार, रेल्वे स्टेशन, बस स्टेशन, पर्यटन स्थळ, कार्यालय संकुल इत्यादी ठिकाणी पुरेशा संख्येने सार्वजनिक शौचालये बांधण्यात येतील याची दक्षता सर्व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था घेणार आहेत. सार्वजनिक शौचालय बांधकामासाठी 'सार्वजनिक खाजगी सहभाग' (चचच) पद्धतीने बांधण्यात येणार आहेत. शहरांमधील तरंगती लोकसंख्या असलेल्या ठिकाणी सार्वजनिक शौचालयांची सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था जागा निवडून देणार आहे.

घनकचरा व्यवस्थापन :

नागरी घनकचरा व्यवस्थापनांतर्गत कचरा निर्मितीच्या जागीच वेगवेगळा करून गोळा करणे, साठविणे, वाहतूक, प्रक्रिया करणे व उर्वरित कचऱ्याची शास्त्रशुद्ध विल्हेवाटह लावणे या बाबींचा समावेश आहे. महानगरपालिका /नगरपालिका यासंबंधी घनकचरा व्यवस्थापनासाठी शहराचा सविस्तर प्रकल्प अहवाल (कचत) तयार करणार आहेत. सविस्तर प्रकल्प अहवाल तयार करण्यासाठी येणाऱ्या खर्चाच्या 100 टक्के अनुदान केंद्र शासन देणार आहे. हे अनुदान राष्ट्रीय सल्लागार आणि आढावा समितीने (narc) ठरवून दिलेल्या नियमानुसार युनिट खर्चावर आधारित असणार आहे.

माहिती, शिक्षण व प्रसार आणि जनजागृती :

उघड्यावरील शौचविधी बंद करण्यासाठी, हाताने मैला उचलणाऱ्या सफाई कामगारांना या कामातून मुक्त करण्यासाठी, लोकांच्या वर्तनात बदल घडवून आणून त्यांच्या मानसिकतेमध्ये बदल घडविण्यासाठी माहिती, शिक्षण, प्रसार व जनजागृती या माध्यमांचा वापर करण्यात येणार आहे. यासाठी रेडिओ, सोशल मिडिया, लघुपट, नाटके व कार्यशाळा इत्यादी माध्यमांमार्फत अभियानाची जनजागृती करण्यासाठी केंद्र शासन व राज्य शासन निधी उपलब्ध करून देणार आहे.

अभियानाची निधीची तरतूद :

या अभियानाच्या कालावधीत विविध घटकांसाठी केंद्र शासन राज्यास अंदाजे एकूण 1216.40 कोटी रूपयांचा निधी देणार आहे. तसेच राज्य शासनही केंद्राने दिलेल्या निधीच्या किमान 25 टक्के एवढा निधी उपलब्ध करून देणार आहे. औरंगाबाद शहर आणि परिसरात हे स्वच्छता

अभियान राबविण्यात येत आहे. ''स्वच्छ भारत सुंदर भारत'' च्या धर्तीवर ''स्वच्छ औरंगाबाद सुंदर औरंगाबाद'' हे अभियान राबविण्यात येत आहे. त्यासाठी लोकांमध्ये जनजागृती होण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाच्या नाट्यशास्त्र विभाग आणि शहर स्वच्छता समिती द्वारे स्वच्छतेचे सामाजिक जनजागृतीसाठी पथनाट्य हे शहरातील विविध ठिकाणी सादर करण्यात आले. ज्याद्वारे स्वच्छ औरंगाबाद कसे करावे आणि लोकांनी वैयक्तिक आरोग्याच्या स्वच्छते सोबतच सार्वजनिक स्वच्छता कशी करावी याविषयी चे मार्गदर्शन हे या पथनाट्य द्वारे केले गेले. जेणेकरून स्वच्छते विषयीची जागरूकता वाढावी हा मुख्य उद्देश होता. या पथनाट्यमध्ये नाट्यशास्त्र विभाग प्रमुख प्रा. स्मिता साबळे यांच्या मार्गदर्शनामुळे प्रा. गजानन दांडगे, प्रा. अस्लम शेख, कृष्णा साबळे, विपुल भोळे, आदी कलाकारांनी पथनाट्यचे सादरीकरण युनिव्हर्सिटी मेन बिल्डिंग, बिबी का मकबरा, छावणी परिसर, बस स्टँड आणि औरंगपुरा आदी ठिकाणी केले.

थोडक्यात, आपली घरे तसेच परिसर स्वच्छ करण्याची जबाबदारी आपण घेतली पाहिजे. निरोगी आणि रोगमुक्त जीवनासाठी स्वच्छता आवश्यक आहे. स्वच्छतेचे अनेक पैलू आहेत जसे की शरीराची स्वच्छता आणि योग्य स्वच्छता व्यक्तीच्या सामाजिक ओळख आणि दर्जासाठी स्वच्छता देखील आवश्यक आहे.

संदर्भ :

1. आरोग्य विज्ञान, ले. राजेंद्र प्रभुणे, मराठी विश्वकोषhttps://marathivishwakosh.org/22438/
2. शिकवण : स्वच्छता आणि आरोग्याची, सुखदा प्रकाशन, ले. सुनंदा आवटे https://www.bookganga.com/ebooks/details/5047216952964029 09
3. स्वच्छ भारत मिशन https://g.co./kgs/PpUYLM

ISSN 2231-1629 Knowledge Resonance
A Half Yearly National Peer-Reviewed & Indexing with SJIF Impact Factor Research Journal
IMPACT FACTOR 8.072

स्वछता आणि महिलांच्या समस्या

तांदळे गोविंदा अनिलराव* **डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंद****
महात्मा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, जालना

प्रस्तावना

ग्रामीण भागात मोकळी हवा असल्याने तिथल्या लोकांना निरोगी जीवन लाभलेले असते. शिवाय या भागातले जीवन म्हणावे तसे म्हणजे शहराइतके धावपळीचे नसते. त्यामुळे मधुमेह, रक्तदाब असे विकारही ग्रामीण भागात कमी असतात पण या उघड्यावर शौचाला बसण्याने तिथे त्याच्याशी संबंधित विकार मोठ्या प्रमाणावर होतात. शौचालये नसल्याने या भागातल्या महिलांची मोठी कुचंबणा होते. शौचाचा आवेग आवरावा लागल्याने त्या पोटाच्या अनेक विकारांनी त्रस्त असतात. ग्रामीण भागातल्या लोकांसाठी रोगनिदान शिबिरे आयोजित करून त्यांची तपासणी केली असता त्यांच्यात विशेषतः पोटाचे विकार मोठ्या प्रमाणावर असल्याचे दिसते ते त्यामुळेच होय. हे सारे शौचालये नसण्याचे प्रत्यक्ष आणि आरोग्यावर होणारे परिणाम आहेत पण, त्याचे अनेक अप्रत्यक्ष आणि सामाजिक परिणामही होत असतात. ते यापेक्षाही गंभीर असतात. गावात स्वच्छता गृहे नसतात मग शाळांत ते आहेत की नाही हे कोण पाहणार आहे ? नसले तरी त्याची कोण दखल घेणार आहे ? काही गावांत शाळांत मुलींसाठी स्वच्छता गृहे नाहीत हे माहीत आहे पण ती काही समस्या आहे असे म्हटले तर गावकरी आपल्याला वेड्यात काढतात. पण मुली मोठ्या व्हायला लागल्या आणि सहावी सातवीत आल्या की त्यांना या स्वच्छतागृहाची समस्या जाणवायला लागते. शाळेत स्वच्छतागृह नसल्याच्या कारणावरून अनेक मुली शाळेत येण्याचे बंद करतात. आपल्या समाजात आधीच तर मुलींना शिकवण्याबाबत उल्हास आहे त्यात हा स्वच्छतागृह नसण्याचा फाल्गुन मास. त्याचा परिणाम मुलींच्या शाळांतील गळतीवर होत असतो. हा स्वच्छतागृहांच्या अभावाचा समाजावर होणारा गंभीर परिणाम नाही का? मुंबईसारख्या शहरात तर महिला नोकरीनिमित्त दहा ते बारा तास घराबाहेर असतात. या काळात त्यांना म्हणाव्या तेवढ्या संख्येने स्वच्छतागृहे उपलब्ध होत नसतात. त्याचा त्यांना किती त्रास होत असेल याचा कोणी विचार करीत नाही. संकोचामुळे त्या आपली ही अडचण कोणाला सांगूही शकत नाहीत. उत्तर प्रदेशात एका खेड्यात दोन मुलींवर सामूहिक बलात्कार झाला तेव्हा या प्रश्नाची निकड सर्वांना जाणवली. तरुण मुलींना शौचासाठी घराबाहेर पडावे लागते. तेही रात्री पडावे लागते. त्याचवेळी त्यांना कोणाच्या तरी वासनेचे शिकार व्हावे लागते. बलात्काराच्या समस्येचा विचार करताना अनेकांनी ही बाब लक्षात आणून दिली की, घरात स्वच्छता गृहे नसल्यामुळे मुलींवर ही वेळ येते. आपल्या देशाने आजवर हा प्रश्न फारच दुर्लक्षित केला आहे हे आता जाणवत आहे

महिला प्रत्येक क्षेत्रात कितीही पुढे गेल्या कर्तृत्ववान झाल्या तरी महिलांच्या प्राथमिक किंवा मुलभूत गरजा अजूनही दुर्लक्षित आहेत. एकदा घराबाहेर पडलं घरी परते पर्यंत त्यांनी स्वच्छतागृहात जायचेच नाही असं अजूनही गृहीत धरलं जातं. त्यामुळे सार्वजनिक ठिकाणी महिलांसाठी स्वच्छतागृहांची संख्या फार कमी असते, आणि असलीच तर ती स्वच्छ असतातच असं नाही. स्वच्छतागृह ही तर अगदी मुलभुत गरज असूनही ती दुर्लक्षित आहे. मासिक पाळी सुरु असताना महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अजूनही मासिक पाळीबाबत घ्यावयाची काळजी आणि सॅनिटरी नॅपकीन्सचा वापर याबाबत म्हणावी तितकी जागरूकता समाजात आलेली नाही. मासिक पाळी सुरु झाली की खेडेगावात मुलींना शाळेत पाठवलं जात नाही. या सगळ्या गोष्टींबाबत चर्चा होते मात्र ते कृतीत उतरत नाही.

सार्वजनिक ठिकाणी महिलांसाठी स्वच्छ व सुरक्षित स्वच्छतागृहे हा त्यांचा मुलभूत अधिकार आहेच. तसेच त्यांची ती महत्वाची गरजही आहे. सण–उत्सव काळात महिला मोठया संख्येने शहरात येत असतात. त्या तुलनेत त्यांच्यासाठी पुरेशी स्वच्छतागृह नाहीत. तर अस्तित्वात असणारया स्वच्छतागृहांची प्रचंड दुरावस्था झाली असुन दुर्गंधीचा सामना करावा लागत आहे. स्वच्छतागृहांचा अभाव त्यांची झालेली दुरावस्था यामुळे महिलांची कोंडी होत आहे. त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होत आहे. कारखाने अधिनियम, 1948 च्या कलम 19 मध्ये देखील महिलांसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे असणे बंधनकारक आहे. तसेच महाराष्ट्र दुकाने व आस्थापना (नोकरीचे व सेवाशर्तीचे विनियमन) अधिनियम, 2017 मध्ये देखील महिलांकरिता स्वतंत्र स्वच्छतागृहे असण्याचे बंधनकारक करण्यात आले आहे. महिला धोरण, 2014 ची अंमलबजावणी होण्याच्या दृष्टीने कामगार विभागाच्या अधिपत्याखालील सर्व कार्यालये, कारखाने आणि आस्थापना येथे महिलांकरिता स्वतंत्र स्वच्छतागृहांची व्यवस्था करण्याबाबतच्या सूचना देण्यात आलेल्या आहे. परंतु आज कितपत कारखाने तसेच नोकरी च्या ठिकाणी स्वछतागृह ची उभारणी झालेली नाही असे दिसून येते.

उद्देश

1. महिला विषयी असणाऱ्या समस्या चा अभ्यास करणे.
2. अस्वछतेमुळे महिलांवर होणाऱ्या दुष्परिणाम याचा अभ्यास करणे.
3. महिलांच्या सामाजिक शैक्षणिक, मानसिक समस्याचा अभ्यास करणे.

स्वछतागृह उपलब्ध नसल्याने महिलांन पुढे येणाऱ्या अनेक समस्या

स्वच्छतागृहे अस्वच्छ

बऱ्याच ठिकाणी महिलांकरिता स्वतंत्र स्वच्छतागृहाची संख्या कमी असल्याने व त्याची अवस्था वाईट असल्याने त्याचा फटका महिलांना बसू लागला आहे. यामुळे लघवीचे आजार बळावत असल्याची धक्कादायक माहिती एका अभ्यासातून पुढे आली आहे. जागतिक महिला दिन असो किंवा इतर तत्सम कार्यक्रम सगळ्याच ठिकाणी महिलांच्या सोयी सुविधांबाबत भरभरून बोलले जात असले तरी प्रत्यक्ष कृतीत मात्र उणेपणा दिसून येत असल्याचे शहरातील सार्वजनिक स्वच्छता गृहांच्या संख्येवरून व त्यांच्या स्वच्छतेच्या मुद्यावरून स्पष्ट झाले आहे. अनेक शहरातील महिलांची संख्या ही अधिक असताना शहरात दोन ते तीन किलोमीटरच्या परिघात महिलांकरिता स्वतंत्र स्वच्छतागृहे नाहीत. आहे ती अस्वच्छ असल्याने त्याचा वापर होताना दिसत नाही. काही स्वच्छतागृहे परिसरात असामाजिक तत्त्वांचा वावर राहत असल्याने तेथेही महिला जाणे टाळतात.

महिला पोलिसांची कुचंबणा

ड्यूटीच्या ठिकाणी स्वच्छतागृहे नसतील तर महिला पोलिसांना आणि महिला होमगार्ड ला मोठया समस्यांना सामोरे जावे लागते. सध्याच्या काळात महिला पोलीस व महिला होमगार्ड अशा कर्मचारी बंदोबस्तावर आहेत. विविध धर्मातील सण असो का मंत्री मंडळ चे बंदोबस्त असो शहरात विविध ठिकाणी बंदोबस्तासाठी त्यांची महिला पोलीस व महिला होमगार्ड ची नियुक्ती असतेच, पण बरयाच ठिकाणी स्वच्छतागृहांअभाव त्यांची कुचंबना होते. बऱ्याच ठिकाणी स्वछता गृह नसतेच आणि असले तरी ते स्वच्छ नसतात तेथील मूत्र वासा मुळे त्या स्वछतागृहात जाऊ सुद्धा वाटतं नाही अशा स्वच्छतागृहाअभावी त्या महिला मानसिक तणावाखाली रहात आहे.

मूत्राशयाचे आजार वाढण्याचा धोका

घरकाम करणाऱ्या महिलांच्या तुलनेत कामावर जाणाऱ्या महिलांमध्ये हल्ली लघुशंकेशी संबंधित आजार वाढत आहेत. कमी पाणी प्राशन करण्यासह जास्त वेळ कळ थांबवणे हे त्याचे एक कारण आहे. शहरात महिलांना पिण्याकरिता स्वच्छ पाण्यासह स्वतंत्र स्वच्छतागृहे उपलब्ध झाल्यास त्या पर्याप्त पाणी पिण्यासह इतर प्राकृतिक नियमांचे पालन करतील. त्यामुळे वेगवेगळ्या कामाकरिता घराच्या बाहेर पडणाऱ्या महिलांना 'कॉल' आल्यास तो त्यांना थांबवून ठेवावा लागतो. त्याचा परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होतो. यामुळे त्यांच्या किडनीवर ताण पडतो. मूत्राशयाच्या पिशवीमध्येही विविध प्रकारच्या समस्या उद्भवतात. घराबाहेर पडताना 'अडचण' म्हणून महिला पाणीच पित नाहीत. त्याचाही आरोग्यावर विपरीत परिणाम होतो.

महिलांच्या समस्या

कौटूबिंक हिंसाचार

महिलांना त्यांच्या लग्नानंतर अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते या प्रकारातील समस्या ह्या ग्रामीण व शहरी भागात वेगवेगळ्या असू शकतात तसेच वेगवेगळ्या पातळीवरील असू शकतात. सध्या आपण विज्ञान–तंत्रज्ञानासारख्या उच्च क्षेत्रात प्रगती केली, पण आजही आपले विचार खालच्या दर्जाचे आहेत. मुलगा न झाल्यास मुलगी झाल्यास आई–वडील शोक करतांना दिसतात. महिलांना त्यांच्या मर्जी विरुद्ध गर्भ लिंगनिदान करायला लावतात व मुलगी असेल तर त्या महिलेला दोष दिला जातो. ज्याच्या पदरी पाप त्याला मुली आपोआप हिच भावना लोकांच्या मनात आहे. म्हणूनच स्त्री भ्रूणहत्या मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. कौटूबिंक हिंसाचारात हुंडाबळी, माहेरून पैसे आणण्यासाठी मारहाण, मुले झाले नाहीत किंवा फक्त मुलीच झाल्या म्हणून शारीरिक त्रास, व्यसनी पती असल्याने संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी, इ. या समस्या कुटुंबाच्या दबावामुळे सर्वांसमोर येत नाही व पोलिसात तक्रार दिली जात नाही.

सामाजिक हिंसाचार

या प्रकारात समाजाकडून विविध प्रकारांनी महिलांना त्रास दिला जातो. यात छेडाछेड, विनयभंग, बलात्कार असे मुद्दे येतात. एकतर्फी प्रेमातून केला जाणारा असिड हल्ला, चाकू हल्ला. तसेच ऑफीस मध्ये काम करणाऱ्या महिलांना बऱ्याच वेळा छेडाछेडीला तोंड द्यावे लागते. या सगळ्यामागे पुरुषाच्या लेखी बाईचे असलेले दुय्यम स्थान, तिच्यावर त्याने प्रस्थापित केलेला मालकीहक्कच कारणीभूत आहे. समोरची व्यक्ती म्हणजे स्त्री ही आपल्या मालकीची वस्तू असल्याने तिच्यावर अन्याय, अत्याचार करणे सहज शक्य आहे, असे पुरुषाला वाटत राहते. ती प्रतिकार करू शकणार नाही असे गृहीत धरूनच पुरुषांकडून एवढी हिंमत होते. स्त्रियांवरील अत्याचाराच्या घटना घडल्यावर त्याचे पडसाद वेगवेगळ्या स्तरांवर उमटतात. अगदी रस्त्यांपासून संसदेपर्यंत. पण त्या घटना होऊ नयेत म्हणून जनजागृती मात्र कमीच होते.

शिक्षणाच्या समस्या

महिला ह्या शिक्षणाच्या क्षेत्रात आजही मागे आहेत. आजही ग्रामीण भागात शिक्षणासाठी पाठवले जात नाही. मुलींना शिकून काय करायचं हाच विचार आपल्या समाजत रुजला आहे. पण महिलांना शिक्षण दिले तर त्या आपल्या कुटुंबा बरोबरच देशाचा विकास करू शकतात. एक महिला शिकली तर एक कुटुंब शिकते. महिलांसाठी सरकारने विविध शैक्षणिक योजना आणल्या आहेत पण जो पर्यंत समाजाची मानसिकता बदलत नाही तो पर्यंत त्या योजनांचा फायदा महिलांना मिळणार नाही. महिला फक्त चूल आणि मूल यासाठी या मानसिकतेतून आता समाजाने बाहेर पडले पाहिजे.

आरोग्याच्या समस्या

भारतातल्या दर दोन महिलांमागे एक महिला कसल्या ना कसल्या अशक्तपणाच्या तक्रारीने ग्रस्त आहेत. ३५ टक्के महिला गंभीर स्वरूपाच्या अशक्त आहेत तर १५ टक्के महिलांना कमी गंभीर स्वरूपाच्या अशक्ततेचा त्रास आहे. महिलांसाठी पुरेशा वैद्यकीय सोयी उपलब्ध नसल्यामुळे

त्यांच्या–मध्ये ही समस्या निर्माण झाली असल्याचे मत काही महिला डॉक्टरांनी व्यक्त केले आहे. महिलांच्या जीवनात आरोग्य हा शेवटच्या प्राधान्याचा विषय असतो. लहान–मोठ्या आजारासाठी बायकांनी डॉक्टरकडे जाण्याची गरज नसते, असे सरसकट मानले जाते. त्यामुळे त्यांचे हे लहान–मोठे आजार बघता बघता मोठे होतात आणि गंभीर स्वरूप धारण करतात. विशेषतः कर्करोगाच्या बाबतीत ही गोष्ट लक्षात येते. कितीही त्रास होत असला तरी तो सहन केला पाहिजे, ही महिलांची मानसिकता असल्यामुळे त्या कर्करोगाच्या पहिल्या अवस्थेतील त्रास तसाच अंगावर काढतात आणि जेव्हा त्या तपासण्यासाठी म्हणून डॉक्टरकडे जातात तेव्हा कर्करोग पुढच्या अवस्थेत गेलेला असतो. भारतात महिलांमध्ये गर्भाशयाच्या कर्करोगाचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामागे त्यांच्याकडे होणारे दुर्लक्ष हेच कारण आहे. भारतात सध्या कुपोषित बालक आणि अशा कुपोषित बालकांचे अवेळी होणारे मृत्यू ही मोठी गंभीर समस्या मानली जात आहे आणि त्यावर भरपूर चर्चा होत आहे. परंतु महिलांमधील कुपोषण ही काही कमी गंभीर समस्या आहे असे नाही.

21व्या शतकातील महिलांच्या समस्या

* कौटुंबिक जबाबदारी
* कौटुंबिक हिंसाचार
* कामाच्या ठिकाणी जो लैंगिक छळ घडतो
* गर्दीच्या ठिकाणी अनैतिक वर्तणूक करणारे पुरुष
* बलात्कार
* घटस्फोटाचे वाढते प्रमाण
* स्त्रिभ्रूण हत्या

निष्कर्ष

1. स्वच्छतागृहे सोई नसल्यामुळे महिलांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या हिंसेला तोंड द्यावे लागते.
2. स्वछतागृह नसल्या कारणाने महिलांना अनेक आजाराला बळी पडावे लागते.
3. महिलांना सामाजिक समस्या ह्या अधिक प्रमाणत आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. कौटुंबिक हिंसाचारपासून महिलांचे संरक्षण करण्याबाबत अधिनियम 2005, डॉ. मंगला मा. ठोंबरे, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, पुणे.
2. विकासपीडिया, अतुल पगार, 2020.
3. वर्तमान पत्र, लोकसत्ता 18 मार्च 2016.
4. माझा पेपर स्वच्छ भारत अभियान 20 नोव्हेंबर 2014.
5. महिला सबलीकरण एक संशोधक अध्ययन, डॉ रेणुका सुनील भावसार, विझक्राफ्ट पब्लिकेशन्स अँड डिस्ट्रिब्युशन प्रा. लिमिटेड 2017.

स्वच्छ भारत मिशन कार्यक्रमाचे मूल्यमापन

डॉ. ए. आर. वागडव
प्राध्यापक व विभागप्रमुख
समाजशास्त्र विभाग
विवेकानंद कला, स. द. वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर.

Abstract-
महात्मा गांधी यांनी आपल्या तत्वज्ञानात स्वच्छतेला अधिक महत्व दिले आहे. भारत एक विकसनशील राष्ट्र असून भारतापुढे अनेक समस्या उभ्या आहेत. त्यापैकी एक म्हणजे अस्वच्छतेची समस्या होय. अस्वच्छतेच्या समस्येमुळे भारतासारख्या अनेक देशांच्या आर्थिक विकासाला खिळ बसल्याचे आपल्या निदर्शनास येईल. भारतातील स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापन संबंधीच्या समस्या सोडविण्यासाठी पंतप्रधानांनी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी 'स्वच्छ भारत मिशनची' सुरूवात केली. सर्वांसाठी स्वच्छता सुविधा निर्माण करणे तसेच उघड्यावर शौच्चास मज्जाव करणे हा स्वच्छ भारत मिशनचा मूळ उद्देश होता. स्वच्छ भारत मिशन ही जगातील सर्वात मोठी स्वच्छता मोहिम मानली जाते. या अभियानांतर्गत केवळ शौचालये बांधण्यावरच लक्ष केंद्रीत केले गेले नाही तर समाजातील वर्तणूकीत बदल घडवून आणण्यावरही लक्ष दिले गेले आहे. स्वच्छता अभियानाच्या परिणामस्वरूप गेल्या काही वर्षांमध्ये अतिसारामुळे बालमृत्यू होण्याचे प्रमाण लक्षणीयरित्या घटले आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अभ्यासानुसार स्वच्छ भारत अभियानाच्या प्रसारामुळे 2014 ते 2019 या काळात कुपोषण आणि अतिसार यामुळे होणारे तीन लाखांहून अधिक मृत्यू टाळले गेले आहेत. एकंदरीतच स्वच्छ भारत मिशन हा कार्यक्रम यशस्वी झाल्याचे म्हणता येईल. मात्र ग्रामीण भागात ज्या ठिकाणी पाणी मुबलक प्रमाणात नाही त्याठिकाणी स्वच्छता मिशनच्या उपक्रमांना अपयश येत आहे.

Keywords-
स्वच्छ भारत मिशन

प्रस्तावनाः—

स्वातंत्र्यापेक्षा देखील स्वच्छता महत्वाची आहे असे महात्मा गांधी यांचे मत होते. स्वच्छता ही केवळ निरोगी किवा रोगमुक्त जीवन जगण्यासाठीच महत्वाची बाब नसून समाजात सन्मानपूर्वक जीवन जगण्यासाठी देखील अतिशय महत्वाची बाब आहे. स्वच्छता म्हणजे मानवी मलमूत्राची सुरक्षित विल्हेवाट, शौचालयाचा योग्य वापर आणि उघड्यावर शौचास जाणे टाळणे होय. तसेच घन व द्रव कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे होय. अस्वच्छता हे अनेक प्राणघातक रोगांचे प्राथमिक कारण आहे. स्वच्छतेच्या सुविधा नसल्यामुळे भूजल स्त्रोत दूषित होतात व त्याचा गंभीर परिणाम मानवी आरोग्यावर दिसून येतो. व्यक्तीच्या जीवनात स्वच्छतेचे किती महत्व असते हे सिंधु संस्कृतीच्या पाऊलखुनांवरून आपल्या लक्षात येईल. सिंधु संस्कृतीमधील नगर नियोजनामध्ये स्वच्छता यंत्रणांचे काळजीपूर्वक नियोजन केलेले दिसून येते. जगभरातील सवर्च धर्म व संस्कृतीमंध्येही स्वच्छतेला अत्याधिक महत्व दिलेले असले तरी अस्वच्छतेमुळे अनेक देशांच्या आर्थिक विकासाला खिळ बसल्याचे आपल्या निदर्शनास येईल. 19 व्या शतकात झालेल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे जे अनियोजित शहरीकरण झाले त्याचा परिपाक म्हणून अस्वच्छतेत झालेली वाढ झाली असल्याचे अनेक अभ्यासकांनी उल्लेख केला आहे.

भारतातील स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापन संबंधीच्या समस्या सोडविण्यासाठी पंतप्रधानांनी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी 'स्वच्छ भारत मिशनची' सुरूवात केली. सर्वांसाठी स्वच्छता सुविधा निर्माण करणे तसेच उघड्यावर शौच्चास मज्जाव करणे हा स्वच्छ भारत मिशनचा मूळ उद्देश होय. या मिशन अंतर्गत भारतातील प्रत्येक कुटुंबाला एक शौच्चालय बांधून देण्याचा निर्धार शासनाने केला होता. या मिशनअंतर्गत प्रत्येक व्यक्तीने स्वच्छतेसाठी वर्षातून किमान 100 तास द्यावेत असे आवाहन पंतप्रधानांनी जनतेला केले होते. केंद्रीय ग्रामीण विकास, पेयजल व स्वच्छता मंत्रालयाने प्रत्येक गावाला स्वच्छतेसाठी दरवर्षी 20 लाख रूपये देण्याचे आश्वासन देण्यात आले होते. तरीही भारतात मूलभूत स्वच्छता सेव सुविधांचा अभाव होता. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षानंतरही अनेक कुटुंब स्वच्छतेच्या मुलभूत सुविधांपासून वंचित आहेत. भारताच्या एकूण लोकसंख्यच्या 6 टक्के लोकांना अजूनही सुरक्षित स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा अभाव आहे. 54 टक्के लोक सुस्थापित स्वच्छता सेवा सुविधांपासून वंचित आहेत ्रूजमत वतहद्ध . त्यामुळे भारताला अस्वच्छतेपासून मुक्त करण्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या या स्वच्छता कार्यक्रमाचे मुल्यमापन करण्याचे उद्देशाने सदर संशोधन कार्य हाती घेण्यात आले आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

1. स्वच्छ भारत मिशनचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. स्वच्छ भारत मिशनच्या उपक्रमांची चर्चा करणे.
3. स्वच्छ भारत मिशनसाठी केलेल्या निधीची तरतूद व उभारलेल्या स्वच्छता सुविधांचा आढावा घेणे.
4. स्वच्छ भारत मिशनच्या कार्यक्रमाचे मूल्यमापन करणे.

संशोधन पध्दतीः–

सदर शोध निबंध हा पूर्णतः द्वितियक तथ्यांवर आधारित आहे. माहितीचे स्त्रोत म्हणून विविध संदर्भ ग्रंथ, शोध निबंध, संशोधन अहवाल, इंटरनेटवरील आकडेवारी यांचा वापर संशोधकाने केला आहे. प्राप्त माहितीचे वर्णनात्मक पध्दतीने विश्लेषण प्रस्तुत केले आहे.

स्वच्छ भारत मिशन कार्यक्रमाचे स्वरूपः–

स्वच्छ भारत मिशन हा कार्यक्रम देशातील स्वच्छतेचा स्तर वाढविण्यासाठी एक बहुआयामी दृष्टिकोन म्हणून 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी म. गांधी यांच्या जयंती दिनी सुरू करण्यात आला आहे. स्वच्छ भारत मिशन ही जगातील सर्वात मोठी स्वच्छता मोहिम मानली जाते. या अभियानांतर्गत केवळ शौचालये बांधण्यावरच लक्ष केंद्रीत केले गेले नाही तर समाजातील वर्तणूकीत बदल घडवून आणण्यावरही लक्ष दिले गेले आहे. ग्रामीण व शहरी भारत अस्वच्छता मुक्त करणे हा या अभियानाचा मूळ हेतू आहे. ग्रामीण भागात घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन करून या भागाची स्वच्छतेची पातळी सुधारणे आणि गावातील लोकांना उघड्यावर शौच्यास मज्जाव करणे हे या कार्यक्रमाचे प्रधान हेतू आहेत. प्रत्येक घरात शौचालय निर्मितीसाठी या अभियानांतर्गत शासनाकडून आर्थिक मदतही केली जाते.

स्वच्छ भारत मिशनचे उद्‌देशः–

स्वच्छ भारत निर्माण करणे हे मुख्य उदि्दष्ट साध्य करण्यासाठी स्वच्छ भारत मिशनचे काही उदि्दष्टे ठरविण्यात आली होती ती खालील प्रमाणे–

1. स्वच्छतेला प्रोत्साहन देऊन उघड्यार शौच्यास मज्जाव करणे व ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनात सुधारणा घडवून आणणे.
2. 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत स्वच्छ भारताचे उदि्दष्ट साध्य करण्यासाठी ग्रामीण भागात स्वच्छतेला प्राधान्य देणे.
3. आरोग्य शिक्षण प्रदान करून शाश्वत विकासासाठी लोकांना जागरूक करणे व स्वच्छता सुविधा निर्माण करण्यासाठी पंचायत राज संस्थांना प्रवृत्त करणे.
4. पर्यावरणीदृष्टीने सुरक्षित आणि शाश्वत स्वच्छतेसाठी किफायतशीर आणि योग्य तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देणे.
5. ग्रामीण भागात संपूर्ण स्वच्छतेसाठी वैज्ञानिक पध्दतीवर आधारित घन आणि द्रव कचरा व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रीत करणे आणि आवश्यक त्या ठिकाणी समुदाय व्यवस्थापित स्वच्छता प्रणाली विकसित करणे.

6- स्वच्छता उपक्रमांमध्ये सामाजिक समावेशनाचा अंतर्भाव करून विशेषतः उपेक्षित समुदायांच्या अंतर्भावास प्रोत्साहन देणे- (Guidelines for SBM- GRAMIN)

स्वच्छ भारत मिशनचे धोरणः–

स्वच्छ भारत मिशन हे एक व्यापक जनआंदोलन बनवून सर्वांना घर, कामाचे ठिकाण, गाव, शहर आणि परिसर स्वच्छ करण्यासाठी एकत्रितपणे गुंतवूण ठेवणे हे धोरण स्वीकारण्यात आले. सदर अभियानात स्वच्छता कार्यक्रमांच्या बाबतीत स्वातंत्र्य प्रदान करण्यात आले कारण स्वच्छता हा राज्याचा विषय असून राज्याच्या विशिष्ट गरजा लक्षात घेऊन त्यांच्या अंमलबजावणीचे धोरण, निधी व यंत्रणा वापरण्यावर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. जेणेकरून या अभियानाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होऊ शकेल.

स्वच्छ भारत मिशनच्या मुख्य धोरणात खालील बाबींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

1. तळागाळातील वर्तणूक बदलाचे सघन उपक्रम राबविण्यासाठी जिल्ह्यांची संस्थात्मक क्षमता वाढवणे.
2. कार्यक्रम वेळेत राबविण्यासाठी आणि सामूहिक परिणामांचे मोजमाप करण्यासाठी या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सीच्या क्षमता मजबूत करणे.
3. समुदायांमध्ये वर्तणूक बदल उपक्रम राबविण्यासाठी राज्यस्तरीय संस्थांच्या कामगीरीला प्रोत्साहन देणे.

या मिशनमध्ये समाविष्ट उपक्रमाच्या अंमलबजावणीचा आराखडा तयार करण्यात आला. या आराखड्यात तीन महत्वाच्या टप्प्यांचा समावेश करण्यात आला. त्यात नियोजनाचा टप्पा, अंमलबजावणीचा टप्पा व तिसरा स्थिरता टप्पा यांचा समावेश होता.

स्वच्छ भारत मिशन कार्यक्रमाची प्रगतीः–

म. गांधींच्या जयंती दिनी सुरू करण्यात आलेले स्वच्छ भारत मिशन ही भारतातील सर्वात मोठी स्वच्छता मोहिम होती. कारण 2014 मध्ये भारतातील सुमारे 100 दशलक्ष ग्रामीण आणि सुमारे 10 दशलक्ष शहरी कुटुंबे स्वच्छता गृहांपासून वंचित होती. 564 दशलक्ष पेक्षाही अधिक म्हणजे अर्ध्या लोकसंख्येच्या जवळपास लोक अजूनही उघड्यावर शौचास बसत होती. स्वच्छ भारत मिशनद्वारे 2014 पासून देशभरात 11 कोटीहून अधिक शौचालये बांधली गेली आहेत तसेच 262302 ग्रामपंचायती व 601526 गावे उघड्याावर शौचमुक्त घोषित करण्यात आली आहेत. 2014 पासून शौच्चालय बांधण्याचे प्रमाण हे 61.24 टक्के इतके वाढले आहे. (Ministry of Jal Shakti)

या अभियानांतर्गत पात्र लाभ्यार्थ्याला वैयक्तिक घरात शौचालय बांधण्यासाठी 12,000 रूपयांची मदत केली जाते. तसेच पाणी साठवणुकीच्या तरतूदीसाठी संरक्षण दिले जाते. वैयक्तिक शौचालय बांधण्यासाठी केंद्राकडून 60 टक्के रक्कम केंद्राकडून तर राज्याकडून 40 टक्के रक्कम प्रदान करण्यात येते. ईशान्येकडील राज्ये व जम्मू काश्मिर तसेच विशेष श्रेणी राज्यांसाठी केंद्राचा वाटा हा 90 टक्के इतका असून राज्याला केवळ 10 टक्के रकमेची तरतूद करावी लागते. याशिवाय इतर स्त्रोतांकडून प्राप्त अतिरिक्त योगदानही गृहित धरले जाते. खालील सारणीत 2015 ते 2019 पर्यंत स्वच्छ भारत मिशनसाठी केलेल्या आर्थिक तरतूदीचा तपशील दर्शविण्यात आलेला आहे.

सारणी क्र. 01

स्वच्छ भारत मिशनसाठी निधीची तरतूद व वाटप

वर्ष	निधी वाटप	रू(कोटीमध्ये) निधी वाटप	निधी वाटपाची टक्केवारी
2014-15	2850.00	2730.30	95.8
2015-16	6525.00	6363.00	97.51
2016-17	10513.00	10272.00	97.70
2017-18	16948.27	16610.90	98.00
2018-19	14478.10	12932.96	89.30

स्त्रोत– पेयजल आणि स्वच्छता मंत्रालय

वरील सारणीचे निरीक्षण करता असे निदर्शनास येते की, स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत 2014–15 पासून एकूण 51,314.30 कोटी रूपयांचे वाटप करण्यात आले असून त्यापैकी 48,909.2 कोटी ;95ण्3ःद्ध रूपये प्रदान करण्यात आलेले आहेत. भारत सरकारच्या प्रयत्नांचा भाग म्हणून भारताचा 98.9 टक्के भाग या योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आला असून 2014 पासून 11 कोटीच्या वर शौचालये बांधली गेली आहेत. भारतात या योजनेंतर्गत दरवर्षी 3 कोटींहून अधिक शौचालये बांधली जात आहेत. उघड्यावर शौच करण्यापासून गावांना मुक्त करणे हे स्वच्छ भारत मिशचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. गावातील घन व द्रव कचऱ्याची वैज्ञानिक पध्दतीने विल्हेवाट लावली जात आहे. 2015 पासून अनेक गावे उघड्यावर शौच करण्यापासून मुक्त झालेली आहेत. त्याची प्रगती खालील आलेखात दर्शविण्यात आलेली आहे.

Figure 1: Number of household toilets constructed and ODF villages (2015-19)

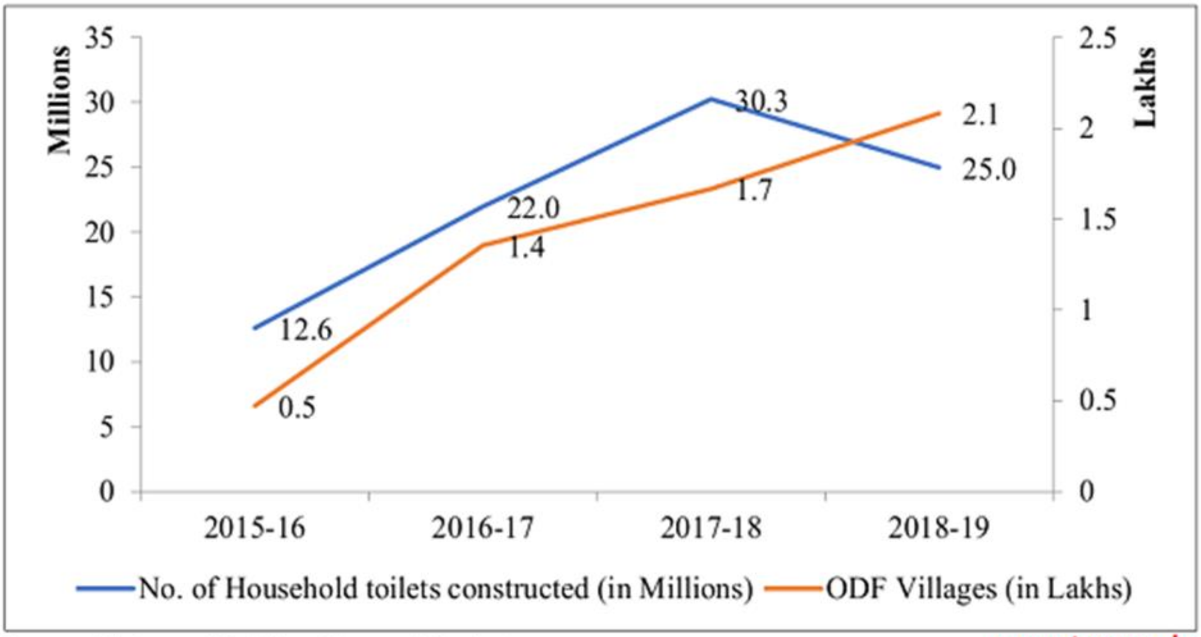

Source: Ministry of Drinking Water and Sanitation

www.taxguru.in

वरील आलेखाचे निरिक्षण केल्यास असे दिसून येते की, 2014 मध्ये स्वच्छ भारत मिशची सुरूवात झाल्यापासून दरवर्षी स्वच्छतागृह बांधण्याचा व गावे हागणदारी मुक्त होण्याचा आलेख वाढता आहे. 2015–16 या वर्षात 12.6 लाख स्वच्छतागृहे बांधली गेली तर 0.5 लाख गावे हागणदारीमुक्त झाली. स्वच्छतागृह निर्माणाचे व गाव हागणदारीमुक्त होण्याचे ध्येय पूर्णत्वास जात असल्यामुळे 2018–19 मध्ये हा आलेख खाली आलेला दिसतो. 2018–19 मध्ये 25 लाख स्वच्छतागृहांचे निर्माण झाले तर 2.1 लाख खेडे हागणदारीमुक्त झाली आहेत. राष्ट्रीय ग्रामीण स्वच्छता सर्वेक्षण (NAR) 2018–19 मध्ये असे आढळून आले की, ग्रामीण भागातील 96.5% कुटुंबे ही शौचालयाची सुविधा वापरतात. मोठ्या प्रमाणावर स्वच्छतागृहांच्या निर्माणामुळे व गावे उघड्यावर शौच करण्यापासून मुक्त झाल्यामुळे त्याचा परिणाम लोकांच्या आरोग्यावर होऊ लागलेला आपणास दिसून येतो.

स्वच्छ भारत मिशनचा आरोग्यवरील परिणामः–

स्वच्छ भारत मिशनच्या अंमलबजावणीमुळे भारताच्या आरोग्य निर्देशांकात सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. याशिवाय बालमृत्यूचे प्रमाण एकदम कमी झालेले दिसते. अतिसार हे भारतातील पाच वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूचे प्रमुख कारण होते. अतिसार हा आजार सहसा आतड्यांमधील संसर्गामुळे होतो. हा आजार विषाणूजन्य व परजीवी जीवांमुळे होतो. या आजाराचा संसर्ग दूषित अन्न किंवा पिण्याच्या पाण्याद्वारे किंवा अस्वच्छतेचा परिणाम असतो. हा आजार संसर्गजन्य असतो. सुरक्षित पिण्याचे पाणी, स्वच्छतेचा वापर आणि हात साबणाने वारंवार धुणे यामुळे अतिसाराचा प्रादुर्भाव कमी केला जाऊ शकतो. भारतात 2013 मध्ये सुमारे 11 टक्के बालमृत्यू हे अतिसारामुळे झाले होते. मात्र स्वच्छता अभियानाच्या परिणामस्वरूप गेल्या काही वर्षांमध्ये अतिसारामुळे बालमृत्यू होण्याचे प्रमाण लक्षणीयरित्या घटले आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अभ्यासानुसार स्वच्छ भारत अभियानाच्या प्रसारामुळे 2014 ते 2019 या काळात

कुपोषण आणि अतिसार यामुळे होणारे तीन लाखांहून अधिक मृत्यू टाळले गेले आहेत. स्वच्छ भारत मिशन अभियान सुरू झाले तेव्हा 2014 मध्ये अंदाजे वर्षभरात 199 दशलक्ष अतिसाराची रूग्ण आढळली होती त्याचे प्रमाण हळूहळू कमी होत जाऊन 2019 पर्यंत स्वच्छता सुविधांचा वापर वाढल्यामुळे अतिसाराचे रूग्ण जवळजवळ नाहीसे होत गेलेली दिसतात. (WHO)

सारांश–

भारत एक विकसनशील देश असून भारतापुढे अनेक समस्या आहेत. अलिकडच्या काळात अस्वच्छतेच्या समस्येमुळे देशाच्या प्रगतीला खिळ बसली होती. भारतात स्वच्छता सोईंच्या अभावी बहुतांश लोक उघड्यावर शौच करतात त्यामुळे भूजल स्त्रोत दूषित होतात शिवाय घन व द्रव कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट न लावल्यामुळे त्याचाही मानवी आरोग्यावर विपरित परिणाम होतो. भारतातील स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापन संबंधीच्या समस्या सोडविण्यासाठी पंतप्रधानांनी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी 'स्वच्छ भारत मिशनची' सुरूवात केली. सर्वांसाठी स्वच्छता सुविधा निर्माण करणे तसेच उघड्यावर शौच्यास मज्जाव करणे हा स्वच्छ भारत मिशनचा मूळ उद्देश होय. या मिशन अंतर्गत भारतातील प्रत्येक कुटुंबाला एक शौच्चालय बांधून देण्याचा निर्धार शासनाने केला होता. स्वच्छ भारत मिशनचा लोकांच्या थेट आरोग्यावरही चांगला परिणाम झाल्याचे दिसून आले आहे.

संदर्भ सूची–

1. India's water and sanitation crisis- https://water.org/our-impact/where-we-work/india/
2. Government of India. (2017). Guidelines for SWACHH BHARAT MISSION GRAMIN, Ministry of Drinking water and Sanitation, Page 02
3. Department of Drinking Water and Sanitation, Ministry of Jal Shakti - https://sbmarchive.ddws.gov.in/sbmreport/home.aspx
4. Health gains from the Swachh Bharat initiative- https://www.who.int/india/news/detail/27-07-2018-health-gains-from-the-swachh-bharat-initiative
   Dalberg. 2019. "Summary Report: Assessment of ODF Environments on Faecal Contamination of Water, Soil, and Food."
5. UNICEF. 2019. "Assessment of IEC Activity-Swachh Bharat Mission (Gramin) 2014-19."
6. Ministry of Drinking Water and Sanitation. Government of India. 2017. "The Sanitation Health Impact Assessment Study."

Editor in Chief
Dr. D. V. Naik
Principal
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Editor
Dr. Vinod B Khedkar
Assistant Professor,
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Sub-Editor
Mr. Apurba Pal
Director of Physical Education
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

EDITORIAL ADVISORS

Dr. P. K.U. Pillai
Principal,
Vidyasagar Mahaavidyalaya,
Ramtek, Dist. Nagpur

Dr. D.M. Shende
Professor & Head
Dept. Of English, R.T.M .Nagpur
University, Nagpur

Dr. Rajiv Kumar Malik
Asso.Professor, Dept. of Engllish,
K P College, Muraligang,
Dist.Dadhepura (Bihar)
Central Institute English &
Foreign Language, Hyderabad

Dr. Urmila Dabir
Principal,
R Kewalramani College,
Nagpur

EDITORIAL ADVISORS

Prof. Sameer Naim
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Dr Vijay Bansod
Associate Professor
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Shri. H.R. Siddewar
Librarian
Dr. M K Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

ASSOCIATE EDITOR

Dr. Akhilesh Peshve
Principal,
Dharampeth M.P. Deo memorial
Science College, Nagpur.

Dr. Jeorge Augustin
Principal, Kumbhalkar College of
Social Work, Nagpur.

Dr. Karthik Pinicker
Assistant Professor
J.M.Patel College, Bhandara,
Dist. Bhandara

Dr. Sanjay Singh
Principal
Govindrao Warjurkar College,
Nagbhid, Dist. Chandrapur

Dr. S.H. Undirwade
Professor & Head Dept. of
Economecs,
R.T.M. Nagpur University, Nagpur.

The Editors or Publisher do not assume responsibility for the opinions expressed by the authors of the papers

PEER REVIEW TEAM

Dr. Sandeep Choudhari
Professor & Head, Dept. of Sociology,
SBES College of Arts & Commerce,
Chhatrapati Sambhaji Nagar

Dr. Shriniwas N. Pilgulwar
Asso. Professor & Head, Dept. of Sociology,
Lokmanya Mahavidyalaya, Warora
Dist. Chandrapur

Prof. Balaji Damkondwar
Asso. Professor & Head, Dept. of Sociology,
Newjabai Hitkakarini College,
Bramhpuri, Dist. Chandrapur

Dr. G. N. More
Professor & Head, Dept. of Sociology,
Yeshwantrao Chanvan Mahavidyalaya,
Sillod, Dist. C.Sambhaji Nagar

Dr. Vijay Bansod
Professor & Head, Dept. of Economics
Dr. M.K. Umathe College,
Bhamti, Nagpur

Published by
Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College
(Arts, Science & Ramchandrarao Mokhare Commerce College)
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road, Nagpur-440022.
Phone No. 0712-2227062, 09421537123, **Email Id:** knowledgeresonancengp@gmail.com
Website- http://knowledgeresonance.com

Printed by
Dinesh Graphic
Shop No.3, 54-G, Vishnu Apartment, Trimurti Nagar, Nagpur-440 022 **M.** 9422119631